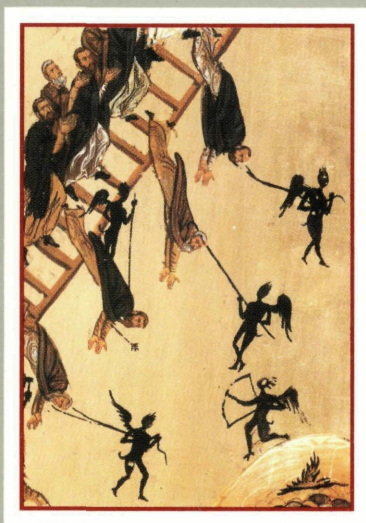

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 60
Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ

Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποιῆς
στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας

ΑΘΗΝΑ 2004

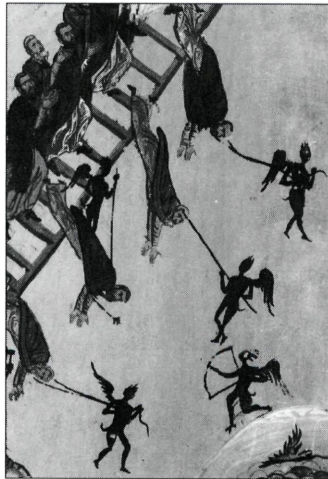
ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ 60
Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ

Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποινῆς
στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας

ΑΘΗΝΑ 2004

Ἡ δεύτερη ἔκδοση τῆς μελέτης
πραγματοποιήθηκε με τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση
τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

α' ἔκδοση 1997 • β' ἔκδοση 2004

ISBN 960-7094-33-6

Στην Όλγα

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

(σ. 9-17)

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

(σ. 18)

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

(σ. 19-54)

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΙΟΥ

Πρώτο κεφάλαιο: Γενικά περί εκκλησιαστικῶν ποινῶν - ἐπιτιμίων	57- 80
Δεύτερο κεφάλαιο: Μορφολογία τοῦ ἀφορισμοῦ (ἐπιβολή-λύση).....	81-166
1. Ἰερωμένοι πού ἐπιβάλλουν τὸ ἐπιτίμιο: Πατριάρχες - μητροπολίτες - ἐπίσκοποι - ἄλλοι:	
α) Ὑἱάρχοι β) Πρεσβύτεροι γ) Ὑγιούμενοι	
2. Τρόπος ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου:	
α) Τοπικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες καταφεύγουν στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη	
β) Προσφυγὴ λαϊκοῦ στὴν τοπικὴ ἢ κεντρικὴ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη	
3. Τελετουργία ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ (τρόπος καὶ χρόνος)	
4. Ἡ «τιμὴ» (τὰ ἔξοδα) τοῦ ἀφορισμοῦ	
5. Ὑδικοὶ - παράνομοι ἀφορισμοὶ	
6. Λύση τοῦ ἀφορισμοῦ:	
α) Ποιὸς λύει τὸν ἀφορισμὸ β) Λύση ἀφορισμοῦ ζωντανῶν ἀφορισμένων γ) Λύση νεκρῶν ἀφορισμένων δ) Τελετουργία λύσης ἀφορισμοῦ (εὐχὲς - ἐξομολογητάρια - συγχωροχάρτια)	
Τρίτο κεφάλαιο: Τὰ «εἶδη» τοῦ ἀφορισμοῦ	167-204
1. Ὁ ἀφορισμὸς ὡς ἀόριστη ἀπειλὴ	
2. Ὁ ἀφορισμὸς ὡς δικονομικὸ μέσο:	
α) Οἱ μάρτυρες «ἀφορίζονται» προκειμένου νὰ καταθέσουν	
β) Ὁ ἀφορισμὸς «διαδίκων	

- γ) Παράλληλη χρήση άφορισμού και όρκου
- δ) Ένισχυση κύρους δημοσίων πράξεων
- 3. 'Ο «αύτοαφορισμός»
- 4. 'Ο άφορισμός
 - α) 'Η άόριστη άφοριστική άπειλή ως μέσο διασφάλισης πατριαρχικών ή άρχιερατικών έντολών β)
 - 'Η άμεση και επώνυμη άφοριστική άπειλή γ) 'Ο άφορισμός

Τέταρτο κεφάλαιο: Τά μορφολογικά στοιχεία του άφοριστικού τυπικού... 205-232

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΙΟΥ

Πέμπτο κεφάλαιο: Πράξεις που τιμωρούνται με άφορισμό 235-267

- 1. Οί ιστορικές πηγές που χρησιμοποιούνται:
 - α) Οί Κανόνες των 'Αγίων 'Αποστόλων β) Κανόνες τής Πενθέκτης Συνόδου (692) γ) Νομοκάνων Μαλαξού δ) Βακτηρία 'Αρχιερέων ε) Πατριαρχικές αποφάσεις των χρόνων τής Τουρκοκρατίας
- 2. Τά πρώτα συμπεράσματα (Κανόνων 'Αγίων 'Αποστόλων - Πενθέκτη)
- 3. Συμπεράσματα από τις πηγές τής Τουρκοκρατίας
- 4. 'Η κατάθεση των πατριαρχικών αποφάσεων

Έκτο κεφάλαιο: Τά άποτελέσματα του άφορισμού..... 269-302

- 1. 'Αποτελέσματα εις βάρος ζωντανών άφορισμένων:
 - α) 'Η μαρτυρία των πηγών β) 'Η κατάθεση του τυπικού και των παραδειγμάτων
- 2. Μεταθανάτια άποτελέσματα του άφορισμού

Έβδομο κεφάλαιο: 'Η άποτελεσματικότητα του έπιτιμίου 303-335

- 1. Παράγοντες ύπέρ τής άποτελεσματικότητας
- 2. Περιπτώσεις άποτελεσματικής δράσης του έπιτιμίου
- 3. 'Αρνητικές έπιπτώσεις από την έπιβολή τής ποινής και κάποια άκόμα παραδείγματα
- 4. 'Η άναποτελεσματικότητα του έπιτιμίου

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΙΝΗΣ ΣΤΗΝ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Όγδοο κεφάλαιο: 'Η ένσωμάτωση τής ποινής στίς συλλογές δικαίου 339-376

- 1. Ματθαίου του Βλαστάρεως, Σύνταγμα κατά στοιχείον...

2. Κωνστ. Ἀρμενοπούλου, Πρόχειρον Νόμων
3. Παράφραση Κουνάλη Κριτόπουλου
4. Νομοκάνονας Μανουήλ Μαλαξοῦ
5. Ἡ Βακτηρία Ἀρχιερέων
6. Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζούντιου
7. Ἐξάβιβλος (Σπανός), 1744
8. Νομικὸν Θεοφίλου Καμπανίας
9. Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου, Πηδάλιον, 1800

Ἑνὰτο κεφάλαιο: Χρῆση καὶ κατάχρηση τῆς ποινῆς 377-409

1. Ἡ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου ὡς δογματικοῦ ὅπλου
2. Ἡ πραγματεία τοῦ Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων
3. Ἡ κριτικὴ στάση συνεχίζεται...

Δέκατο κεφάλαιο: Σταθμοὶ στὴν διαχρονικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἐπιτιμίου 411-453

1. Βενετοκρατούμενες περιοχὲς
2. Ἡ χρῆση τῆς ποινῆς ἀπὸ ἐτεροδόξους ἢ ἀλλοθρήσκους:
 - α) Ἡ περίπτωσις τῶν ἐτεροδόξων β) Ἡ περίπτωσις τῶν ἀλλοθρήσκων (Τοῦρκοι-Ἑβραῖοι)
3. Προσφυγὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὶς «ὑπηρεσίαις» τῆς ποινῆς
4. Προσπάθειαι περιορισμοῦ τῆς ποινῆς

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(σ. 457-483)

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

(σ. 487-508)

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

(σ. 508-510)

Πρόλογος

Ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι μία ἐκκλησιαστική ποινή, ὁ ἀφορισμός καὶ οἱ προσαρμογές ποὺ γνώρισε τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἐπιτίμιο αὐτὸ δὲν ἀνακύπτει αἰφνιδίως κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, πολλὰς φορές κρίθηκε ἀπαραίτητο νὰ γίνουν οὐσιαστικές ἀναφορές πρὸς τὸ ἀπώτερο ἢ καὶ τὸ ἀπώτατο παρελθόν· ἔτσι οἱ προσφυγές ὄχι μόνον στὴν βυζαντινὴν περίοδο ἀλλὰ καὶ στὴν περίοδο τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων εἶναι ἀρκετὲς καθὼς κρίθηκαν ἀπαραίτητες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ θέματός μας.

Τὸ ἐνδιαφέρον μου μὲ τὴν ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ ἔχει διττὴ τὴν προέλευση: ὑπῆρξε πρῶτα πρῶτα τὸ ἐρέθισμα ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησή μου μὲ τὴν ἱστορία τῆς οἰκονομίας. Εἶχα διαπιστώσει τότε ὅτι πολλὰς φορές οἱ ἀντίδικοι γιὰ οἰκονομικὰ ζητήματα (ἐμπορικές ἢ ἐταιρικές διενέξεις, διαιτησίες κ.τ.δ.) προκειμένου νὰ ἐπιλύσουν τίς διαφορές τους προσέφευγαν συχνὰ στὶς «ὕπηρεσιες» τῆς ποινῆς. Μὲ ἄλλα λόγια στήριζαν τίς μαρτυρικές καταθέσεις τους στὴν ἐπίκληση τοῦ ἐπιτιμίου ἐνισχύοντας ἔτσι τὸ κύρος τῶν ἐπιχειρημάτων τους. Ἐπιπλέον, πάντα μέσα στὸ ἴδιο πλέγμα συμφερόντων, ἄλλοι ποὺ θεωροῦσαν ὅτι ὑφίσταντο ἀδικίες προσέφευγαν στὶς ὑπηρεσίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, τίς ὁποῖες παρακαλοῦσαν νὰ ἐπιβάλουν τὴν ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ εἰς βάρος τοῦ ἀδικοῦντος· στὴν διαπλοκὴ αὐτὴ τίς περισσότερες φορές ἡ Ἐκκλησία στήριζε τὸν ἀδικοῦμενο ἐπιβάλλοντας τὴν ποινή: ἀπειλώντας δηλαδὴ ὅτι θὰ ἀπομακρύνει ἢ καὶ ἀπομακρύνοντας προσωρινὰ τὸν χριστιανὸ ἀπὸ τὸ ἅμεσο πεδίο δράσης τῆς, δίνοντάς του ὅμως παράλληλα τὴν δυνατότητα νὰ ἐπανορθώσει καὶ νὰ ἐπιστρέψει πάλι στὸν οἶκίῳ του χῶρο.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἓνα. Τὸ ἄλλο ἐρέθισμα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησή μου στὸ Πρόγραμμα «Θεσμοὶ καὶ Ἱδεολογία στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία: 15ος-19ος αἰ.» ποὺ ἐκπονεῖται στὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ ΕἰΕ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ συναδέλφου κ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου. Ἀπὸ τὴν συγκέντρωση ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ πατριαρχικῶν πράξεων τῆς τάξεως τῶν χιλιάδων καὶ τὴν συνεχῆ ἐξοικείωση μὲ αὐτὲς ἄρχισα νὰ διαπι-

στώνω την ιδιαίτερη σημασία τῆς ποινῆς στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ ἀφορισμὸς εἶταν συνεχῶς στὸ προσκήνιο καθὼς ἀποτελοῦσε σταθερὰ τὴν ποινὴ πού χρησιμοποιοῦσε ἡ Ἐκκλησία προκειμένου νὰ ἀποκαθιστᾷ τὸ δίκαιο μεταξὺ τῶν μελῶν της, δηλαδὴ τὸ μέσον μὲ τὸ ὁποῖο ἐξασφάλιζε τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεών της. Τὸ εὐρὺ αὐτὸ πεδίο δράσης καὶ ἐφαρμογῆς τῆς ποινῆς, συνεχῶς διευρύνεται καὶ ἐνισχύεται κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν συνεπεία τῆς πολιτικῆς συγκυρίας ἡ Ἐκκλησία ἐπεκτείνει τὶς ἀρμοδιότητές της —ἐπέκταση πού εἶχε ἀρχίσει νὰ συντελεῖται ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο— σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ πεδία τοῦ Δικαίου. Ἔτσι ἡ ποινὴ ἀπὸ μία καθαρὰ ἐκκλησιαστικὴ «ἐπιτιμία» ἀρχίζει νὰ λειτουργεῖ καὶ ὡς κοσμικός, πολιτικὸς μοχλὸς ἀφοῦ χρησιμοποιεῖται τόσο στὸ προληπτικὸ ὅσο καὶ στὸ κατασταλτικὸ ἐπίπεδο.

Τὸ εὖρος της λοιπὸν καθίσταται ὑποχρεωτικὰ πολὺ ἐκτεταμένο· κατὰ συνέπεια ἡ λέξη ἀφορισμὸς καὶ ὅσα αὐτὴ σηματοδοτεῖ, γίνεται ἕνας ὅρος κοινότητος μὲ ποικίλες χρήσεις σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ θεωρεῖται αὐτόματα ὅτι εἶναι γνωστὸ τόσο τὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ οἱ ποικίλες ἐφαρμογές του. Ἡ ἐνασχόλησή μου ὥστόσο μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀποκάλυψε ὅτι πέραν τῶν διαφορῶν κοινοτοπιῶν, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες στηρίζονται σὲ μιὰ καθαρὰ ὑποκειμενικὴ ἢ ἀ-λογικὴ βάση, τὸ ἐπιτίμιο παραμένει στὴν οὐσία ἄγνωστο σὲς λεπτομέρειές του ἀλλὰ καὶ στὴν σημασία του. Περιλαμβάνεται βέβαια ἡ ποινὴ σὲ ὅλα τὰ ἐγχειρίδια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου ἀφοῦ ἡ χρῆση της δὲν ἔχει θεσμικὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ γιὰ ἁμαρτήματα πού διαπράττονται σὲς μέρες μας· ἐπὶ πλέον κάποιες μικρὲς μελέτες καὶ ἄρθρα ἔχουν γραφεῖ γι' αὐτὴν ἐνῶ οἱ συνήθειες δημοσιεύσεις ἀφοριστικῶν πράξεων πού γίνονται τὰ τελευταῖα χρόνια προϋποθέτουν ἕνα κατακτημένο ἢ/δὴ θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ γνωστικὸ πεδίο τῆς ποινῆς. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν «καταμέτρηση» τῶν ἀφοριστικῶν γνώσεων εὐκόλα συνάγεται ὅτι ἡ ποινὴ παραμένει, ὡς πρὸς τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά της ἀλλὰ καὶ τὴν λειτουργία της, πεδίο ἀνοιχτὸ στὴν ἔρευνα καθόσον μάλιστα ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς κύριους παράγοντες γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς νοοτροπίας τῶν χριστιανῶν τῆς Τουρκοκρατίας μὲ προεκτάσεις ἐμφανεῖς ὡς καὶ σὲς μέρες μας.

Βρισκόμαστε στὴν οὐσία μπροστὰ σὲ ἕναν θεσμό, τὴν Ἐκκλησία, πού σὲ πολλὰ πεδία ὑποκαθιστᾷ τὸ πολιτικὸ πλαίσιο, χωρὶς ὥστόσο νὰ διαθέτει τοὺς ἀπαιτούμενους κατασταλτικὸς μηχανισμοὺς πού ἐπιτρέπουν τὴν στήριξη τῶν διοικητικῶν ἀποφάσεων, καὶ τὶς δυνάμεις πού θὰ ἐξαναγκάσουν τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Δικαίου. Κατὰ συνέπεια ἡ προσφυγὴ στὴν χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ τὸ ἀπαιτούμενο κλίμα τοῦ

φόβου είναι περίπου αναγκαστική: ὁ ἀδικῶν (ἁμαρτάνων) θὰ πρέπει νὰ τεθεῖ ἀντιμέτωπος μὲ τὴν ποινὴ ποὺ ἀσφαλῶς θὰ τοῦ δημιουργήσει προβλήματα στὶς καθημερινὲς ἀσχολίες του καὶ ἂν ἀδιαφορήσει γιὰ τὶς συνέπειές της νὰ συναισθανθεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ καὶ στὴν ἀπώλεια τῆς ψυχῆς του.

Στὴν διαπλοκὴ αὐτὴ δὲν μένει ἀπαθὴς οὔτε ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ποὺ καταφεύγει στὴν ποινὴ — ἢ καὶ στὴν ποινὴ — ὅταν τὸ κρίνει ἀπαραίτητο. Μποροῦμε νὰ διαισθανθοῦμε καὶ νὰ ὑποστηρίξουμε ἀνεπιφύλακτα ὅτι ἡ τουρκοκρατούμενη κοινωνία, νιώθει τὴν ποινὴ μὲ τὰ δραστικὰ ἀποτελέσματα της — τὰ ὁποῖα διογκώνονται μὲ τὴν σύνδεσή τους πρὸς ἄλλες καταστάσεις, ἔλλογες καὶ ἄλογες —, συνεχῶς μπροστὰ της, ἔτοιμη νὰ στιγματίσει τὸν ἀδικοῦντα καὶ νὰ τὸν θέσει στὸ κοινωνικὸ περιθώριο. Μὲ ἀντίστροφο βέβαια τρόπο ὁ ἀφορισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ κανονικότητα στὴν ὁποία τὸ κοινωνικὸ σύνολο πάντα προσφεύγει δημιουργώντας ἔτσι τὶς προϋποθέσεις τῆς ἀκύρωσης κάθε προσπάθειας κριτικῆς στάσης καὶ πολὺ περισσότερο ἀνατροπῆς τῆς ποινῆς.

Αὐτὰ στὸ γενικὸ πλαίσιο. Ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν μορφολογία τῆς ποινῆς, τὸν τρόπο ἐπιβολῆς, τὴν ἄρση της κτλ. ἐξετάζονται ἀναλυτικὰ στὴν παρούσα μελέτη, προκειμένου νὰ δειχθεῖ ὅτι ἡ ἐπιβολὴ της δὲν εἶναι στοιχεῖο ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴν τυπολογία της: ἡ ἀπλὴ μορφή ἀφορισμοῦ γίνεται συνεχῶς συνθετότερη, ἡ ἀπλὴ ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ μετατρέπεται σὲ σχοινοτενὴ παράθεση ἁρῶν, πάντα σὲ συνάρτηση πρὸς τὸν χρονικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ συντελεστή.

Τελικὰ δηλαδὴ ἔγινε προσπάθεια τὸ φαινόμενο αὐτὸ νὰ ἐξαταστεῖ συνθετικὰ τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἐξωτερικῶν στοιχείων ποὺ τὸ συγκροτοῦν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ μηχανισμοῦ παραγωγῆς φόβου, ἱκανοῦ νὰ ἐπηρεάσει καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ νὰ συντελέσει στὴν δημιουργία τῆς ἀτομικῆς καὶ τῆς συλλογικῆς νοοτροπίας.

Στὶς γραμμὲς τῶν κεφαλαίων ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν πρῶτα θὰ περιγραφοῦν συνοπτικὰ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν καὶ θὰ τονισθεῖ ἡ σημασία ποὺ ἔχουν αὐτὲς γιὰ τὴν γενικὴ ἐκκλησιαστικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ. Γιὰ τὸν ἀφορισμὸ βέβαια ποὺ ἐπέλεξα ὡς θέμα ἀνάλυσης καὶ ἐπεξεργασίας ὁ λόγος θὰ εἶναι περισσότερο ἐκτεταμένος καὶ ἀναλυτικός.

Αὐτὰ θὰ γίνουν στὶς σελίδες τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου· στὰ ἄλλα κεφάλαια τῆς μελέτης μας θὰ ἀναλυθοῦν φυσικὰ διεξοδικότερα οἱ κύριες συνιστώσες τοῦ θέματος. Θὰ ἐκθέσουμε δηλαδὴ πρῶτα πρῶτα τὰ βασικὰ

έξωτερικά, κατά κάποιον τρόπο, χαρακτηριστικά τῆς ποινῆς: τί εἶναι ὁ ἀφορισμός, ποιὰ εἶναι τὰ διάφορα «εἶδη» τοῦ ἐπιτιμίου, ποιός ὁ τρόπος ἐπιβολῆς καὶ ἄρσης, καθὼς καὶ τὰ «εἶδη» τῆς ποινῆς καὶ τὰ μορφολογικά της στοιχεῖα. Στὸ τρίτο μέρος θὰ δοῦμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἡ ποινὴ θὰ ἐνσωματωθεῖ στὶς διαφορές ἰδιωτικές συλλογές ἀπονομῆς δικαιοσύνης· θὰ ἀκολουθήσουν τὰ σχετικά μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐπιτιμίου καὶ τὴν προσαρμογὴ του πρὸς τὶς ἐκάστοτε πολιτικές καὶ κοινωνικὲς μεταβολές· θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἀκόμα ἡ χρῆση τῆς ποινῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ δογματικοῦ ὅπλου. Τέλος, κλείνοντας τὸ θέμα μας θὰ σταθοῦμε σὲ ὀρισμένες καίριες στιγμές πού σημαδεύουν τὴν ἐξέλιξη τῆς ποινῆς μέσα στὴν διαχρονία· μέσα στὸ γενικὸ σχῆμα: γέννηση-ἀνάπτυξη-ἐκρηξη-ἀνάσχεση πού παρακολουθεῖ τὴν ποινὴ θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δείξουμε τοὺς βασικότερους σταθμούς πού προσδιορίζουν ἄλλωστε καὶ τὶς διαφορές φάσεις τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ ἀφορισμοῦ. Μὲ τὴν διεξοδικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἐλπίζω ὅτι θὰ καταδειχθεῖ πρῶτα ἡ μορφή τοῦ ἐπιτιμίου, τί εἶναι ὁ ἀφορισμός, ἀλλὰ καὶ ποιές εἶναι οἱ συνέπειες τῆς ἐπιβολῆς του εἰς βάρος κάποιου χριστιανοῦ.

“Ὅλα αὐτὰ πού προσπάθησα στὸν πρόλογο αὐτὸ νὰ θίξω καὶ ὅπως θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἀναλύσω στὰ κεφάλαια αὐτῆς τῆς μελέτης δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα πού ἡ ἀτομικὴ κατάρτιση καὶ ἡ προσωπικὴ ἐνασχόληση μπορεῖ τελεσίδικα, οὐσιαστικά καὶ μὲ ἐπάρκεια νὰ ἀντιμετωπίσει. Ἔτσι ὁ κατὰλογος τῶν κάθε λογῆς «συνδρομητῶν» κανονικά θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐκτεταμένος· περιορίζομαι ὥστόσο στὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα ὀνόματα ἐνῶ πολλὲς εἶναι οἱ εὐχαριστίες μου καὶ πρὸς ἐκείνους πού ἂν καὶ ἐδῶ δὲν ἀναφέρονται συνέβαλαν στὴν πραγμάτωση τῆς μελέτης αὐτῆς.

Τοὺς συναδέλφους τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, τῆς Βιβλιοθήκης του καὶ τῶν τμημάτων ὑποστήριξης ὅπως εἶναι φυσικὸ θερμὰ εὐχαριστῶ γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἀπαραίτητου κλίματος μέσα στὸ ὁποῖο ἐκπονήθηκε ἡ παρούσα διατριβή. Ξεχωριστὰ ἀναφέρω τὴν κυρία Γιούλη Εὐαγγέλου-Μποτῆ πού γνώρισε καὶ ἄκουσε πολλὲς ἀπὸ τὶς περιπέτειες τοῦ ἐγχειρήματος, τὸν κ. Μανόλη Φραγκίσκο γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ τὴν συνδρομὴ του, τὴν κυρία Μάχη Ἀποστολοπούλου-Παῖζη γιὰ τὰ ὅσα σημαντικά —καὶ εἶναι αὐτὰ πολλὰ— μοῦ προσέφερε στὰ τόσα χρόνια τῆς «Προγραμματικῆς» μας συνύπαρξης. Τὸν διευθυντὴ τοῦ Προγράμματός μας Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλο εἶναι δύσκολο νὰ τὸν εὐχαριστήσω: τοῦτο ἐπειδὴ τοῦ χρωστῶ καὶ κάτι ἐπιπλέον ἀφοῦ μὲ τὴν δική του ἐπιμονὴ μπόρεσα νὰ ἀπαγκιστρωθῶ ἀπὸ ἀγκυλώσεις τοῦ παρελθόντος καὶ οὐ-

σιαστικά να φθάσω στην σύνθεση τῆς μελέτης αὐτῆς· ἰσοβαρεῖς φυσικά πρὸς τὸν ἴδιο εἶναι οἱ εὐχαριστίες μου καὶ γιὰ ἓνα ἀκόμη λόγο: ἐννοῶ τὴν ἐπιμονή του καὶ τὴν υποστήριξη ἐπιστημονική, ὕλική καὶ τυπογραφική προκειμένου ἡ μελέτη αὐτὴ νὰ πάρει τὴν μορφή τοῦ βιβλίου. Κοντὰ σ' αὐτοὺς ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω καὶ τὴν πρῶν διευθύντρια τοῦ ΚΝΕ κυρία Λουκία Δρούλια ἐπειδὴ ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐργασία μου καὶ μάλιστα στὶς πρῶτες κρίσιμες φάσεις της.

Τὸν Φίλιππο Ἡλιού καὶ τὸν Κώστα Λάππα ἀπὸ καρδιάς εὐχαριστῶ: συμμερίστηκαν πολλὰ ἐρωτηματικά μου καὶ προσέφεραν τὴν βοήθειά τους σὲ πολλὰ στάδια πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση τῆς διατριβῆς. Τὴν κυρία Πόπη Στάθη ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ ἀφοῦ δὲν δίστασε καθόλου νὰ μοῦ ὑποδείξει πολὺτιμο ὕλικό στὸ ὁποῖο πολὺ βασίστηκε ἡ μελέτη αὐτή. Στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραλείψω νὰ ἀναφέρω τὴν βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφεραν ὁ συνεργάτης τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Γιώργος Ροδολάκης καθὼς καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κ. Γιώργος Πρίντζιπας: τοὺς εὐχαριστῶ καὶ τοὺς δύο.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ποὺ ἐκπονήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ Προγράμματος «Θεσμοὶ καὶ Ἱδεολογία στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία: 15ος-19ος αἰ.» ἀποτέλεσε τὴν διδακτορικὴ μου διατριβὴ ποὺ ἐγκρίθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1994 ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Εὐχαριστίες λοιπὸν ὀφείλονται στὰ μέλη τῆς Συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς καθηγητὴ κ. Νίκο Οἰκονομίδη καὶ καθηγήτριες κ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ καὶ κ. Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη γιὰ τὶς παρατηρήσεις τους ποὺ σημαντικὰ συνετέλεσαν ὥστε νὰ λάβει ἡ μελέτη μου περισσότερο ἄρτια μορφή καὶ περιεχόμενο. Μαζὶ μὲ ὅλους αὐτοὺς ἂς λάβουν τὶς εὐχαριστίες μου οἱ καθηγητὲς κ. Σπύρος Τρωιάνος καὶ Κωνσταντῖνος Πιτσάκης γιὰ τὰ ὅσα σημαντικὰ προσέθεσαν στὴν μελέτη αὐτή. Ξεχωριστὲς βέβαια εἶναι οἱ εὐχαριστίες μου πρὸς τὸν καθηγητὴ κ. Νίκο Οἰκονομίδη, ὁ ὁποῖος πέραν τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου συνετέλεσε καὶ μὲ ἄλλα μέσα, πολὺ ἀποδοτικά, στὸ πέρασ τῆς προσπάθειάς μου.

Σημείωμα για τή δεύτερη έκδοση

Τὸ κείμενο τῆς μελέτης δὲν ἔχει ὑποστῇ καμιά ἀλλαγὴ καθὼς ἀποτελεῖ φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσης τοῦ 1997. Τὶς ὅποιες ἀλλαγές ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες τυπογραφικὲς ἀβλεψίες τὶς ἐπιφέρω μὲ τὸν Πίνακα «Προσθῆκες καὶ Διορθώσεις» ποὺ δημοσιεύεται στὶς σ. 508-510. Παρακαλεῖται λοιπὸν ὁ ἀναγνώστης νὰ λάβει ὑπόψη του τὶς μεταβολές ποὺ ὑποδεικνύονται στὶς σελίδες αὐτές. Ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθήσα εἶναι ἡ γνωστὴ γιὰ παρόμοιες περιπτώσεις, δηλαδὴ δίνεται ἡ σελίδα, ὁ στίχος, ἡ λέξη ἢ οἱ λέξεις ποὺ ἀντικαθίστανται καὶ βέβαια οἱ λέξεις ποὺ τὶς ἀντικαθιστοῦν.

Πηγές - Βιβλιογραφία

Συντομογραφίες

- ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον* ΑΓΑΠΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός...*, ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν γ' ἐκδ. 1864, Θεσσαλονίκη 1987.
- ΑΓΓΕΛΟΣ, *Ἐγχειρίδιον* ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ, *Περὶ τῆς καταστάσεως τῶν σήμερον εὐρισκομένων Ἑλλήνων Ἐγχειρίδιον*, Κανταβριγία 1619· β' ἐκδ. Φραγκφούρτη, 1678 (στὴν ὁποία παραπέμπουμε).
- ΑΓΓΕΛΟΥ, *Δίκη* ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Ἡ δίκη τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἑπείρον. Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη*, Ἀθήνα 1956, σ. 168-182· ἀναδημοσίευση στὸ Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Τῶν Φώτων*, Ἀθήνα 1988, σ. 23-37.
- ΑΓΓΕΛΟΥ, *Θαύματα* ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Περὶ ἁγίων, εἰκόνων καὶ θαυμάτων, Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, σ. 59-85.
- ΑΕΚΔ *Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα.
- ΑΕΜ *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, Ἀθήνα.
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Χρῦσανθος* ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων ὁ Νοταρᾶς*, ΕΑ 4 (1883-1884) 9-11, 21-23, 53-55, 69-72, 81-84, 148-152, 161-163, 178-181.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Νέος Κουβαρᾶς* ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *μητροπολίτης Παραμυθίας καὶ Πάργης, Νέος Κουβαρᾶς*, ΗΧ 4 (1929) 1-54.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Σπερμολογίαι* ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Σπερμολογίαι περὶ τῶν ἐσχάτων τῆς Κυρα-Βασιλικῆς*, ΔΙΕΕ 9 (1926) 610-616.
- ΑΘΛΓΘ *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ*, Ἀθήνα.
- ΑΙΔ *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα.
- ΑΙΝΙΑΝ, *Βούλγαρις* Γ. ΑΙΝΙΑΝ, *Ἐκ τοῦ Συγγραμμάτων Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Τόμος Β' περιέχων: 1. Τὸ περὶ Διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας Ἱστορικὸν δοκίμιον Γαλλιστί, μετὰ τῆς μεταφράσεως αὐτοῦ καὶ τῶν σημειώσεων. 2. Σχεδιάσμα*

- περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας, ἥτοι περὶ τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρησκῶν..., Ἀθήνα 1838 (ΓΜ 2955).
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πατριαρχικά* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Ἀνέκδοτα πατριαρχ. γράμματα ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς ἱερᾶς Μ. Λαύρας, *ΕΑ* 23 (1903) 419-422, 446-447, 507, 514-516, 522-524· 24 (1904) 34, 182-183, 196-197, 216-217, 254-256, 263-265, 297-298, 333-336, 351-352.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Σιγίλλια* ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Ἀνέκδοτα Σιγίλλια ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἀ-θῶ, *ΕΑ* 12 (1892-1893) 230-231, 320-321, 347-348, 356, 363-364, 371-272, 380, 386-387· 13 (1893-1894) 56, 62-63.
- ΑΛΕΞΙΟΥ, *Κάστρο* ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, Τὸ Κάστρο τῆς Κρήτης καὶ ἡ ζωὴ του στὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, *ΚΧ* 19 (1965) 146-178.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Ποινές* ΑΜΙΛΚΑΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Περὶ χάριτος τῶν ποινῶν τῶν κληρικῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήνα 1920.
- ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, *Παριακά* Ν. ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, Ἀνέκδοτα Παριακά ἐγγράφα τῆς Τουρκοκρατίας (1594-1836), Ἀ-θῆνᾳ 74 (1974-1975) 95-179.
- ΑΜΑΝΤΟΣ, *Σιναιτικά* Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Σιναιτικά Μνημεῖα Ἀνέκδοτα*, Ἀθήνα 1928 [Παράρτημα Ἑλληνικῶν, ἀρ. 1].
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Σάμος* ΙΩ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Ι. Μητροπόλεως Σάμου*, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Σύνοδος* ΙΩ. Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ἡ σύνοδος τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιβάλλει ἐπιτίμια σὲ κατοίκους τῶν Ἰωαννίνων, *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο*, Ἰωάννινα 1984, σ. 167-174.
- ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εὐβοϊκὲς μονές* Γ. Γ. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῶν Εὐβοϊκῶν μονῶν (ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα)*, Ἀθήνα 1967.
- ΑΝΘΡΑΚΙΤΗΣ, *Θεωρίαι* [ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΑΝΘΡΑΚΙΤΗΣ], *Θεωρίαι χριστιανικαὶ καὶ ψυχωφελεῖς νοθεσίαι, συντεθείσαι εἰς γλώσσαν περὶ διὰ κάθε χριστιανόν, ὅπου ἐπιθυμᾷ νὰ γνωρίσῃ τὴν χριστιανικὴν πολιτείαν καὶ εὐαγγελικὴν ἀλήθειαν*, Βενετία 1699. (Legrand, *B.H.*, 17.5, 257).
- Ἀντιχάρισμα Ἀντιχάρισμα στὸν Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τεύχη 1-4, Θεσσαλονίκη 1986 [= *ΕΕΣΝΟΕΠΘ*, τ. 19].
- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Ἱστορικά ἐγγράφα* ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Ἱστορικά ἐγγράφα. Ἐνα πατριαρχικὸν γράμμα πρὸς τοὺς Μυκονίους, ἐφ. *Μυκονιάτικα Χρονικά* 2, φ. 26 (20 Ἰαν. 1935).

- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Νομαρχία* ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Ἑλληνική Νομαρχία, Ὅτι λόγος περὶ Ἐλευθερίας...*, Ἐν Ἰταλίᾳ 1806 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση Ἀθήνα, ΙΕΕΕ, 1976).
- ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Σιγίλλιον* ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Σιγίλλιον Διονυσίου τοῦ Β', ἐπιβεβαιωτήριον διὰ τὴν ἐν Κοντοσκαλίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἰκίαν τῆς μονῆς Σταυρονικήτα, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 4 (1920) 596-601.
- Α.Ο.Ι., *Ἀπαρίθμησις* Α.Ο.Ι., Σύντομος ἀπαρίθμησις καὶ ἀνατροπὴ τῶν καινοτομιῶν τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδιὰ τοῦ πρωτείου τοῦ Ρώμης, *ΕΑ* 20 (1900) 304-311.
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Ἀμπατζήδες* Κ. ΜΥΡΤΙΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἐν Φιλίππουπόλει ἐσναφίου τῶν ἀμπατζήδων, *ΑΘΛΓΘ* 7 (1940-41) 9-65.
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Φιλίππουπολις* Κ. ΜΥΡΤΙΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Ἡ Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξος Κοινότης Φιλίππουπόλεως, *ΑΘΛΓΘ* 13 (1946-1947) 23-44.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δοσίθεος* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ «Μέγα Νόμιμον» καὶ ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 5 (Μνήμη Λ. Βρανούσης), Ἀθήνα 1996, σ. 283-293.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπανάσταση* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἑλληνικὴ κοινότητα*, Ἀθήνα 1989.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μέγα Νόμιμον* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Μέγα Νόμιμον. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ μεταβυζαντινοῦ δημοσίου δικαίου*, Ἀθήνα 1978.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρόδος* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁρθόδοξοι τρόποι καταναγκασμοῦ. Ὁ ἀφορισμὸς ἐνὸς Ρόδου ἀρχόντα τὸν 17ο αἰῶνα, *Ρόδος 2400*, Διεθνὲς συνέδριο 1993, Ρόδος 1994, σ. 47-53.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ* Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, τ. 1, Ἀθήνα 1987.
- ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος Βιβλιοθήκη*, 2 μέρη, Κωνσταντινούπολη 1933-1935.
- ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξάβιβλος* ΚΩΝΣΤ. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, ἐπιμ. Κ. Γ. Πιτσάκης, Ἀθήνα 1971. [Γιὰ τὸν πρόλογο χρησιμοποιεῖται ἡ συντομογραφία ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Ἐξάβιβλος*].
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Ἀπεικάσματα* ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Ἱστορικὰ Ἀπεικάσματα*, Ἀθήνα 1995.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Ἐπισκοπικὴ* ΒΑΣ. ΑΤΕΣΗΣ, *Ἐπίτομος Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον*, τ. 1-3, Ἀθήνα 1948-1969.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Νομοκάνων* ΒΑΣ. ΑΤΕΣΗΣ, *Περιεχόμενον νομοκάνονος ἀγνώ-*

- στον χρονολογίας και συγγραφώς, Καλαμάτα 1981.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Ίστορία* Β. Γ. ΑΤΕΣΗΣ, *Ίστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σκύρου*, Ἀθήνα 1961.
- ΑΤΕΣΗΣ, *Σκύρος* ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΕΣΗΣ, ἐπίσκοπος Ταλαντίου, *Ἡ Ἐπισκοπικὴ Ἐπιτροπὴ Σκύρου (1837-1941)*, *Θεολογία* 20 (1949) 204-219, 407-419.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δικαιοπρακτικά* ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνέκδοτα δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας*, *ΑΙΔ* 13 (1946) 187-213.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μακεδονία* Κ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴν Μακεδονία πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1821*, Θεσσαλονίκη 1975.
- ΒΑΜΒΑΚΑΣ, *Σίμωνος Πέτρας* Δ. ΒΑΜΒΑΚΑΣ, *Ἱερὰ μονὴ Σίμωνος Πέτρας, Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 1* (1985) 105-153.
- ΒΑΜΒΑΣ, *Ἀντεπίκρισις* Ν. ΒΑΜΒΑΣ, *Ἀντεπίκρισις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων Ἐπίκρισιν...*, Ἀθήνα 1839 (ΓΜ 3085).
- ΒΑΜΒΕΤΟΣ, *Δίκαιον* ΑΛΕΞ. ΒΑΜΒΕΤΟΣ, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῶν Ὁρθοδόξων*, Ἀθήνα 1911.
- ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Πορφύριος* ΣΩΤ. Λ. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Ὁ φιλενωτικὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Πορφύριος Παλαιολόγος († 1643) καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτοῦ εἰς τὰς συνωμοτικὰς ἐνεργείας ἐναντίον Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως*, *Μακεδονικά* 19 (1979) 125-157.
- ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ, *Ἀρχεῖα* ΙΩ. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α'. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952.
- ΒΑΣΙΛΑΣ, *Πρεβεζάνοι* ΗΛΙΑΣ ΒΑΣΙΛΑΣ, *Πρεβεζάνοι καὶ Παργηνοὶ διδάσκαλοι καὶ λόγιοι 18ου καὶ 19ου αἰῶνα*, *ΗΕ* 10 (1961) 781-785, 877-882.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Ὑπόμνημα* ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ἀρχιεπίσκοπος Σμύρνης, *Ὑπόμνημα περὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἀφορισμοῦ κατὰ τοὺς θεῖους καὶ ἱεροὺς κανόνας καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν θεηγόρων πατέρων τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολη 1897.
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Ὅρμος Σωτήριος* ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ποστέλνικος, *Ὅρμος Σωτήριος. Βιβλίον ψυχωφελές...*, Βιέννη 1805 (ΓΜ 367).
- ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Θαύματα* ΧΑΡ. ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Θαύματα τῆς Παναγίας*, Ἀθήνα 1980.
- ΒΕΗΣ, *Ἀρμενοπουλικά* Ν. ΒΕΗΣ, *Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, Θεσσαλονίκη 1952 [= *ΕΕΣΝΟΕΠΘ*, τ. 6], σ. 345-396α.
- ΒΕΗΣ, *Δωροθέα σχολή* Ν. ΒΕΗΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων καὶ πα-*

- λαιοτύπων της Δωροθέας σχολής των Θεσσαλικών Τρικκάλων, *ΕΜΑ* 5 (1955) 3-46.
- ΒΕΗΣ, *Ἐκθεσις* Ν. ΒΕΗΣ, *Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ τεχνικῶν ἐρευνῶν ἐν ταῖς μοναῖς τῶν Μετεώρων, κατὰ τὰ ἔτη 1908 καὶ 1909*, Ἀθήνα 1910.
- ΒΕΗΣ, *Κλαβαζός* Ν. ΒΕΗΣ, Χαρτία τοῦ Κλαβαζοῦ, *Πελοποννησιακά* 1 (1956) 441-453.
- ΒΕΗΣ, *Μ. Σπήλαιο* Ν. ΒΕΗΣ, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, *ΕΜΑ* 7 (1957) 4-33.
- ΒΕΗΣ, *Ἀνδρος-Σύρος* Ν. ΒΕΗΣ, Ὁ κώδιξ τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας Ἀνδρου καὶ Σύρου, *Βυζαντινὰ Χρονικά* 20 (1913), Πετροῦπολη 1914, σ. 208-246.
- ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Χρυσόβουλλα* Ι. ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν ἀνήκοντα εἰς τοὺς Φιλαδελφείας μητροπόλεις...*, Βενετία 1893 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση: Καραβίας 1963).
- ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Μύκονος* ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Δικαστικαὶ ἀποφάσεις τοῦ 17ου αἰῶνος ἐκ τῆς νήσου Μυκόνου, *ΕΚΕΙΕΔ* 7 (1957) 20-154.
- ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Προικῶα* ΙΑΚ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, Τινὰ περὶ τῶν προικῶων ἐγγράφων κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν, *ΕΚΕΙΕΔ* 12 (1965), Ἀθήνα 1968, σ. 1-129.
- ΒΙΤΑΛΗΣ, *Πρέβεζα* ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ ΒΙΤΑΛΗΣ, Ὁ κώδιξ Β' τῆς ἐν Πρεβέζῃ Ἱερᾶς Μητροπόλεως (1873-1885), *ΗΕ* 18 (1969) 324-330, 410-416, 541-546· 19 (1970) 31-39, 153-158.
- ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *Σύνταγμα* ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΤΟΥ ΒΛΑΣΤΑΡΕΩΣ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχείον...* [= ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα*, τ. 6].
- ΒΛΑΧΟΣ, *Κατάστιχο* Π. ΒΛΑΧΟΣ, Κατάστιχο καὶ βιβλίον Ἀλληλογραφίας (κόπιες) ἀναφερόμενα στὸ Λεσβιακὸ ἐμπόριο τὸν 19ον αἰῶνα, *Λεσβιακά* 16 (1996) 76-167.
- ΒΛΕΜΜΥΔΗΣ, *Διήγησις* ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΛΕΜΜΥΔΗΣ, *Διήγησις Μερικῆ*, ἐκδ. Λειψίας, ἐπιμ. Aug. Heisemberg, 1896.
- ΓΑΒΡΙΗΛ, *Ἱερεμίας Α'* ΓΑΒΡΙΗΛ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΙΑΝΟΣ, Σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α' δι' οὗ ἐπικυροῖ καὶ ἐπιβεβαίωι τὰ μετὰ τῆς μονῆς Φιλοθέου καὶ τοῦ ἐξάρχου Γρηγορίου συμπεφωνημένα περὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐκχωρήσεως τοῦ καθίσματος τοῦ Σταυρονικήτου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 4 (1920) 169-173, 431-433.
- ΓΑΒΡΙΗΛ, *Τιμόθεος Α'* ΓΑΒΡΙΗΛ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΙΑΝΟΣ, Σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Τιμοθέου Α' δι' οὗ ἐπιβεβαίωι καὶ ἐπικυροῖ τὰ ἔγγραφα περὶ τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἐζόβης τῆς ἐπαρχίας Σερρών κτημάτων καὶ

- ὕδρομύλων τῆς μονῆς Σταυρονικήτα, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 4 (1920) 739-742.
- ΓΑΛΙΤΗΣ, Ἰούδας Γ. Α. ΓΑΛΙΤΗΣ, Τὰ ἐρμηνευτικά προβλήματα τῶν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ παραλλήλων διηγήσεων περὶ τοῦ τέλους τοῦ Ἰούδα, *Θεολογία* 36 (1965) 270-281, 436-447.
- ΓΕΔΕΩΝ, Ἀθῆναι Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν [= Δ. Γ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα*, τ. 2, Ἀθήνα 1890, σ. 246-352].
- ΓΕΔΕΩΝ, Βραχεῖα Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Βραχεῖα σημειώσεις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν δικαίων*, Κωνσταντινούπολη 1909.
- ΓΕΔΕΩΝ, Γανόχωρα Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Θρακικαὶ ἱστορίαι... Γ', Μνήμη Γανοχώρων*, Κωνσταντινούπολη 1913.
- ΓΕΔΕΩΝ, Γράμματα Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Θρακικαὶ ἱστορίαι... Β', Γράμματα ἐκ τῆς Ἀδριανουπόλεως (1629-1729)*, Κωνσταντινούπολη 1913.
- ΓΕΔΕΩΝ, Διασαφήσεις Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Συμπληρωματικαὶ διασαφήσεις [= Δ. Γ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα*, τ. 2, Ἀθήνα 1890, σ. 353-374].
- ΓΕΔΕΩΝ, Διατάξεις Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Κανονικαὶ Διατάξεις. Ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἀγιοτάτων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μέχρι Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως*, τ. 1-2, Κωνσταντινούπολη 1888, 1889.
- ΓΕΔΕΩΝ, Διενέξεις Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Θεσσαλονικῶν παλαιὰ κοινοτικὰ διενέξεις, Μακεδονικά* 2 (1941-1952), *Θεσσαλονίκη* 1953, 1-24.
- ΓΕΔΕΩΝ, Ἐκκλησίαι ἐξακριβοῦμεναι Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐκκλησίαι ἐξακριβοῦμεναι (κυρίως ἡ Θεοτόκος τῶν Κύρου), *ΕΑ* 19 (1899) 501-504, 507-511· 20 (1900) 27-29, 33-39, 58-60, 90-92, 148-149, 172-174, 195-202, 213-214 (καὶ αὐτοτελῶς, Κωνσταντινούπολη 1900).
- ΓΕΔΕΩΝ, Ἐπιστολὴ Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐπιστολὴ Ἀθηναίων, *ΕΑ* 4 (1883-1884) 653-654.
- ΓΕΔΕΩΝ, Ἐφημερίδες Μ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, 1500-1912*, Ἀθήνα 1936-1938.
- ΓΕΔΕΩΝ, Θίελλα Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Εἰκοσαετῆς Πατριαρχικῆς Ἱστορίας κατόπιν θυέλλης, *Θεολογία* 5 (1927) 185-201, 281-299.
- ΓΕΔΕΩΝ, Νομοκάνων Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Ἀρσενίου καὶ Διονυσίου νομοκάνων ἐκ Γεθσημανῆ, *ΑΕΚΔ* 5 (1950) 5-13.
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Συμβολή ΓΕΡΜΑΝΟΣ Σάρδεων, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως*

- ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς (1454-1936), 2 μέρος, Κωνσταντινούπολη 1935-1938.
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Σώματα ΓΕΡΜΑΝΟΣ [ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ], μητροπολίτης Ἡλείας, Τὰ ἔλειωτα σώματα νεκρῶν, *ΕΕΗΜ* 1 (1982) 293-323.
- ΓΕΡΟΥΚΗ, Μαλαξὸς ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΕΡΟΥΚΗ, Ἀπὸ τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ: Ἀδικήματα, νοοτροπίες καὶ κοινωνικὴ ἱστορία, *Πρακτικά ΙΙ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 233-246.
- ΓΕΡΟΥΚΗ, Νοοτροπίες ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΕΡΟΥΚΗ, Συλλογικὲς νοοτροπίες καὶ Ἱστορία τοῦ Δικαίου. Οἱ ἀφορισμοὶ στὴν Βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (1675-1797). Μεθοδολογικὲς προσεγγίσεις, *Πρακτικά ΙΒ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 169-175.
- ΓΕΡΟΥΚΗ, Συκοφαντία ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΕΡΟΥΚΗ, Ἡ συμβολικὴ λειτουργία τῆς ποινῆς. Ο ἔθελοντικοὶ ἀφορισμοὶ τῶν θυμάτων συκοφαντίας στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα, *Πρακτικά ΙΔ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 215-227.
- ΓΕΡΟΥΚΗ, Φόβος ΑΡΙΑΔΝΗ ΓΕΡΟΥΚΗ, Ὁ φόβος τοῦ ἀφορισμοῦ, *Τὰ Ἱστορικά* 8 (1988) 53-68.
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, Ὑψηλάντης ΠΕΤΡΟΣ ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, Ὁ «ἀφορισμός» τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη. Ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ διερεύνηση τοῦ θέματος, Καβάλα 1988.
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Ἐπιτίμια ΓΕΩΡΓΙΟΣ, μητροπολίτης πρώην Νευροκοπίου, *Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων καὶ ἰδίᾳ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν*, Ἀθήνα 1950.
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κύπρος ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εἰδήσεις ἱστορικαὶ περὶ τῆς ἐκκλησίας Κύπρου*, Λευκωσία 1975.
- ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ, Ἀφορισμοὶ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ, Ἐξ ἁφορισμοῦ τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου Παπαφίλη, *ΚΖ' Δημήτρια, ΣΤ' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο: Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη, Ὁθωμανικὴ Περίοδος 1430-1912*, Β', Θεσσαλονίκη 1994, σ. 281-298.
- ΓΚΙΝΗΣ, Ἀθησαύριστοι Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Ἀθησαύριστοι λέξεις ἢ σημασίαι λέξεων ἐκ τῆς ἀνεκδότου «Βακτηρίας Ἀρχιερέων» (1645), *Ἀθηνᾶ* 73-74 [Λειμωνάριον], Ἀθήνα 1972-1973, σ. 290-297.
- ΓΚΙΝΗΣ, Βιβλιοθήκη Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (Ὁ πνευματικὸς κόσμος ἐνὸς φιλελεύθερου Δεσπότη), *Ὁ Ἐρανιστής* 1 (1963) 33-40.
- ΓΚΙΝΗΣ, Διαζύγιον Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *ΕΕΣΝΟΕΠΘ* 8 (1960-1963) 239-284.
- ΓΚΙΝΗΣ, Ἐξάβιβλος Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἐξακοσιετηρίδι τῆς*

- Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945), Θεσσαλονίκη 1952 [= ΕΕΣΝΟΣΠΘ, τ. 6], σ. 173-178.
- ΓΚΙΝΗΣ, Θεόφιλος Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἐλλογιμωτάτου ἐπισκόπου Καμπανίας κυρίου κυρίου Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788). Κριτικὴ ἐκδοσις μετ' εἰσαγωγῆς καὶ εὐρετηρίων πινάκων ὑπό..., Παράρτημα τῆς ΕΕΣΝΟΕΠΘ, Θεσσαλονίκη 1960.
- ΓΚΙΝΗΣ, Ἰσαυροὶ Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Ζητήματά τινα ἐκ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ΕΕΒΣ 10 (1933) 43-54.
- ΓΚΙΝΗΣ, «Κοινάριον» Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Τὸ «Κοινάριον» τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας, ΠΑΑ 32 (1957) 247-251, [ὑπὸ Π. Πολίτη].
- ΓΚΙΝΗΣ, Μαλαξὸς Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἑλλήνισμῳ, ΠΑΑ 13 (1938) 396-401 [ὑπὸ Κ. Τριανταφυλλοπούλου].
- ΓΚΙΝΗΣ, «Νέος Ἀρμενόπουλος» Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Ὁ «Νέος Ἀρμενόπουλος» τοῦ Κωνσταντίνου Χρυσοκεφάλου (1831), ΕΕΒΣ 33 (1964) 185-205.
- ΓΚΙΝΗΣ, Περίγραμμα Δ. ΓΚΙΝΗΣ, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἀθήνα 1966 [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 26].
- ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Μητροπολίται 1 ΑΠ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Μητροπολίται Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 15' αἰῶνα, ΕΕΘΣΠΘ 22 (1977) 75-162.
- ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Μητροπολίται 2 ΑΠ. ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Μητροπολίται τινες Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 15' αἰῶνα, ΕΕΘΣΠΘ 19 (1974) 283-330.
- ΓΜ Δ. ΓΚΙΝΗΣ - ΒΑΛ. ΜΕΞΑΣ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1800-1863), τ. 1-3, Ἀθήνα 1939-1957.
- ΓΟΝΗΣ, Μονὴ Παντοκράτορος Δ. ΓΟΝΗΣ, Ὁ χρόνος ἰδρύσεως τῆς μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὁρους (ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου ἐγγράφου), Ἀντίφωνον Πνευματικόν. Τιμητικὸς τόμος Γερασίμου Ἰω. Κονιδάρη, Ἀθήνα 1981, σ. 80-95.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Ὁρκος ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Ὁρκος καὶ Ἀφορισμὸς στὰ βυζαντινὰ δικαστήρια, Σύμμεικτα 7 (1987) 41-57.
- ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗΣ, Ἀφορεσμὸς Ν. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗΣ, Ὁ Ἀφορεσμὸς, Ραδάμανθυς, ἔτος 17ον, τχ. 8 (378), 1 Μαΐου 1932, σ. 11.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δανιὴλ Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος, Θεολογία 29 (1958) 568-582· 30 (1959) 114-130, 235-269· 31 (1960) 303-314, 424-443.

- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπιτροπή* Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια διορισθεῖσα πενταμελής Ἐκκλησιαστική Ἐπιτροπή καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς, Ἀθήνα 1954 [= *Ἐκκλησία* 30, 31 (1953, 1954)].
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεσσηνιακαὶ Μοναὶ* Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μεσσηνιακῶν μονῶν Βουλκάνου καὶ Σιδηρόπορτας, *Μεσσηνιακὰ Γράμματα* (ἀναμνηστικὸν τεῦχος), Καλαμάτα 1956, σ. 134-139.
- ΔΑΕΚ *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας*, Κέρκυρα.
- ΔΑΛΛΑΣ, *Ἀρχεῖον* ΜΙΑΤ. ΔΑΛΛΑΣ, Ἀρχεῖον Ἱστορικόν, ΘΧ 5 (1936) 239-253.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, *Δαπόντες* Γ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, Καίσαριου Δαπόντε ἐπιστολαὶ πρὸς τὸν πατριάρχην Καλλίνικος Γ' [= Δ'], *Θεολογία* 14 (1936) 70-71, 15 (1937) 157-158.
- ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Βελβεντός* ΝΙΚ. ΔΕΛΙΑΛΗΣ, Ἰδρυτικὰ ἔγγραφα περὶ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς Βελβεντοῦ, *Μακεδονικά* 6 (1964-1965) 266-274.
- ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Κοζάνη* ΝΙΚ. ΔΕΛΙΑΛΗΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κοζάνης, Κοζάνη 1958 (ἀνάτ. ἀπὸ τὸν α' τ. τοῦ περ. τῆς μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης «Οἰκοδομή»).
- ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Ὅσιος Νικάνωρ* ΝΙΚ. ΔΕΛΙΑΛΗΣ, Τὸ πρωτότυπον τῆς διαθήκης τοῦ Ὁσίου Νικάνωρος τοῦ Θεσσαλονικέως καὶ τέσσαρα ἄλλα ἀνέκδοτα ἔγγραφα, *Μακεδονικά* 9 (1969) 243-264.
- ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Ἔγγραφα 1* ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος* ἦτοι τὰ ἐν τοῖς Κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου, 1564-1863..., Κωνσταντινούπολη 1905.
- ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Ἔγγραφα 2* ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Τὰ ἐν τοῖς Κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου (1575-1863)*, Κωνσταντινούπολη 1904.
- ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗΣ-ΖΗΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομοθεσία* Θ. Π. ΔΗΛΗΓΙΑΝΝΗΣ - Γ. Κ. ΖΗΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Νομοθεσία ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1860...*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1860-1861.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός* Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός*, ἐκδ. γ', Ἀθήνα 1983.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία* Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 7η ἐκδ., Ἀθήνα 1985.

- ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ρωμαντισμός* Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1982.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπανορθώσεις* ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων ἐν τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάβα μετὰ καὶ τινων προσθηκῶν*, Τεργέστη 1872 (φωτομηχανικὴ ἐκδόσις: Καραβίας 1965).
- ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Περίπτωση* Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Μία περίπτωσις γάμου μετὰ κατηνίου στὴ Νάξο*, *ΕΕΒΣ* 39-40 [*Λειμών, Τιμητικὴ προσφορὰ τῷ καθηγητῇ Ν. Β. Τωμαδάκη*], Ἀθήνα 1972-73, σ. 290-294.
- ΔΙΕΕ *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα.
- ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Ἀναμνήσεις* ΝΙΚ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1879 (ἐπανέκδοσις: «Ἑρμῆς», ἐπιμ. Α. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1973).
- ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀφορισμός* Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Περὶ ἀφορισμοῦ κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1916.
- ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Διαζύγιον* Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Τὸ Διαζύγιον κατὰ τοὺς κώδικας 1471 καὶ 1472 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου [= Νομοκανονικαὶ Μελέται, Ἀθήνα 1917, σ. 55-106]*
- ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ζαγορά* Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ζαγοράς*, *ΝΕ* 12 (1915) 456-473· 13 (1916) 109-119, 243-251, 340-349, 444-458· 14 (1917) 79-92.
- ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Κριτόπουλος* Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Μητροφάνης Κριτόπουλος*, Ἀθήνα 1915 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. Ἰερὸς Σύνδεσμος 1914-1915).
- ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Μαλαξὸς* Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, Ἀθήνα 1916.
- ΔΧΑΕ *Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήνα.
- ΕΑ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Κωνσταντινούπολη.
- ΕΕΒΣ *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα.
- ΕΕΗΜ *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Ἡλεικῶν Μελετῶν*, Ἀθήνα.
- ΕΕΘΣΠΘ *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.
- ΕΕΚΜ *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, Ἀθήνα.
- ΕΕΚρΜ *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Μελετῶν*, Ἀθήνα.
- ΕΕΣΝΟΕΠΘ *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη.

- ΕΕΦΣΠΘ** 'Επιστημονική 'Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- ΕΚΕΙΕΔ** 'Επετηρίς του Κέντρου 'Ερεύνες τῆς 'Ιστορίας του 'Ελληνικοῦ Δικαίου, *Αθήνα.
- ΕΚΕΛΑΑ** 'Επετηρίς Κέντρου 'Ερεύνες Λαογραφίας τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 'Αθήνα.
- *Εκθεσεις Χρονικῆ** SP. LAMBROS, *Ecthesis Chronica and Chronikon Athenarum*, edited with Critical Notes and Indices [Byzantine Texts, edited by J. B. Bury], Λονδίνο 1902.
- ΕΜΑ** 'Επετηρίς του Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου, 'Αθήνα.
- ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, Δίκαιο** ΝΙΚΟΣ Ε. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς στὸ Βυζάντιο*, 'Αθήνα 1989 [Forschungen Zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athenae Reiche, v. 3].
- ΕΝΣΠΙΑ** 'Επετηρίς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, 'Αθήνα.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Γράμματα** ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ [ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ], πρώην Λεοντοπόλεως, Πατριαρχῶν Γράμματα, ΝΣ 28 (1933) 3-10, 109-117, 159-167, 193-201, 301-305, 353-356, 555-563, 609-622, 641-650, 747-756.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Εὐγένιος** ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ [ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ], πρώην Λεοντοπόλεως, Εὐγένιος 'Ιερομόναχος, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1933) 349-351.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Εὐχή** ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Εὐχή συγχωρητικὴ εἰς τοὺς κεκοιμημένους τοῦ σοφωτάτου πατριαρχοῦ Μαξίμου τοῦ Λογίου, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1932) 126-127.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, 'Ιερόθεος** ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ [ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ], πρώην Λεοντοπόλεως, 'Ιερόθεος Πελοποννήσιος ὁ 'Ιβηρίτης καὶ Μεθόδιος 'Ανθρακίτης ὁ ἐξ 'Ιωαννίνων, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1933) 257-315.
- ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Σημείωμα** ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ [ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ], πρώην Λεοντοπόλεως, Σημείωμα περὶ τῆς ἰδρύσεως καὶ τῶν προνομίων τῆς ἐν Βενετίᾳ 'Ελληνικῆς Κοινότητος, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1932) 325-330.
- ΕΦ** 'Εκκλησιαστικὸς Φάρος, 'Αλεξάνδρεια.
- ΕΦΣΚ** 'Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει 'Ελληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Κωνσταντινούπολη.
- ΖΑΒΙΡΑΣ, Νέα 'Ελλάς** Γ. Ι. ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα 'Ελλάς ἢ 'Ελληνικὸν Θέατρον*, 'Αθήνα 1872 (φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, ἐπιμ. Τ. Γριτσόπουλος, 'Αθήνα 1972).
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Μετέωρα** Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, 'Ανέκδοτα πατριαρχικά καὶ ἐκκλησιαστικά γράμματα περὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, *'Ελληνικά* 10 (1937-1938) 281-306.

- ΖΑΧΟΣ, *Ἀφορισμός-Ἀνάθεμα* Π. ΖΑΧΟΣ, Περὶ ἀφορισμοῦ καὶ ἀναθέματος, *Ἱερὸς Σύνδεσμος*, ἔτος IB' (Κ'), περ. Β' (Ἀπρ. 1917) 6-7.
- ΖΕΠΟΣ, *Νομικὸν Πρόχειρον* ΠΑΝ. ΖΕΠΟΣ, Νομικὸν Πρόχειρον συνταχθὲν ὑπὸ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου εἰς Βουκουρέστιον (1765-1777)...., ὑπὸ ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ, VAL. AL. GEORGESCU, ΑΝΑΣΤ. ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, *ΕΚΕΙΕΔ* 24-26 (1977-1979), Ἀθήνα 1982.
- ΖΕΠΩΝ, *Jus Graecoromanum* ΙΩ. ΖΕΠΟΥ καὶ ΠΑΝ. ΖΕΠΟΥ, *Jus Graecoromanum*, τ. 8: *Κώδιξ Πολιτικὸς τοῦ Πριγκιπάτου τῆς Μολδαβίας*, Ἀθήνα 1931 (φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοσις: 1962).
- ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἔρηναι* ΠΕΡ. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἱστορικαὶ ἔρηναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης*, τ. 1, Ἑρμούπολη 1913.
- ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* Γ. Ι. ΖΟΛΩΤΑΣ, *Ἱστορία τῆς Χίου*, συνταχθεῖσα ἐπιμελείᾳ..., Αἰμιλίας Κ. Σάρου..., τ. 1-3 (5), Ἀθήνα 1921-1928.
- ΖΩΜΠΟΛΙΔΗΣ, *Ἀφορισμός* Δ. ΖΩΜΠΟΛΙΔΗΣ, *Ὁ Ἀφορισμός ἢ τὸ ἀνάθεμα ἡ ἐσχάτη τῶν ποινῶν ἐν τῷ Κανονικῷ Δικαίῳ τῆς Ὁρθόδοξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Νέοι Πανδέκται* 5 (1906) 209-212.
- ΗΕ *Ἡπειρωτικὴ Ἔστις*, Ἰωάννινα.
- ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες* Φ. Η. ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α' Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973.
- ΗΛΙΟΥ, *Συγχωροχάρτια* Φ. ΗΛΙΟΥ, *Τὰ συγχωροχάρτια, Τὰ Ἱστορικά* 1 (1983) 35-84, 3 (1985) 3-44.
- ΗΧ *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, Ἰωάννινα.
- Θ. Β., *Ἀφοριστικὸν* Θ[ΑΝΟΣ] Β[ΑΓΕΝΑΣ], *Τσακωνικὸν Ἀφοριστικόν, Χρονικά τῶν Τσακόνων* 1 (1956) 146-148.
- ΘΕΜΕΛΗΣ, *Μοναστηριολογία* ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, ἐπίσκοπος Θαυμακοῦ, *Εὐβοϊκὴ Μοναστηριολογία, ΑΕΜ* 12 (1965) 99-164.
- ΘΕΜΕΛΗΣ, *Νομοκάνων* ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, *Νομοκάνων Παλαιστίνης (Ἀνέκδοτον Ἐξομολογητᾶριον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος)*, *ΑΕΚΔ* 8 (1953) 7-49.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Νομολογία* ΜΙΧ. Γ. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἥτοι τῆς Ι. Συνόδου καὶ τοῦ Δ.Ε.Μ. Συμβουλίου ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ, κανονικοῦ καὶ δικονομικοῦ δικαίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1800 μέχρι τοῦ 1896, μετὰ σημειώσεων*, Κωνσταντινούπολη 1897.
- ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Νομικὸν* βλ. ΓΚΙΝΗΣ, *Θεόφιλος*.
- ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Ταμῆον* ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμῆον Ὁρθοδοξίας*,

περιέχον συνοπτικῶς καὶ διαλαμβάνον περὶ Θεοῦ, περὶ Πίστεως, περὶ ἐξηγήσεως, καὶ χρήσεως τῶν ἐπὶ τὰ Μυστηρίων, τῶν δέκα Ἐντολῶν, καὶ τῶν ἀναγκαιοτέρων τῆς Ἱερᾶς Ἐκκλησίας ἐθίμων..., Πονηθὲν μὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν, καὶ συντεθὲν κατ' Ἑρωταπόκρισιν..., Βενετία 1804 (ΓΜ 299· α' ἔκδ. 1780).

ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Βλάσταρις

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρις καὶ ἡ μονὴ τοῦ κύρ-Ἰσαὰκ ἐν Θεσσαλονίκῃ, *Βυζάντιον* 40 (1970) 437-459.

ΘΗΕ

Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια.

ΘΧ

Θεσσαλικά Χρονικά, Ἀθήνα.

ΘΩΜΑΣ, Ἀφοριστικά

Γ. ΘΩΜΑΣ, Ἀνέκδοτα ἀφοριστικά κείμενα δεσποτάδων τοῦ Βόλου στὸν περασμένο αἰῶνα, *ΗΕ* 37 (1988) 456-459· 38 (1989) 12-15.

ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Πάτραι

ΣΤΕΦ. Ν. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821, β' ἔκδ. Πάτρα 1950.

ΙΑΚΩΒΟΣ, Ἀντίδοτον

ΙΑΚΩΒΟΣ, ἱερομόναχος, *Φαρμακίδον Ἀντίδοτον*, τῶν εἰς δύο τὸ πρῶτον, Ἀθήνα 1852 (ΓΜ 5868).

ΙΕΕΕ

Ἱστορικὴ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία Ἑλλάδος.

Ἱστορία Πατριαρχικῇ

Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία ἀπὸ ἀνδ' ἕως τοῦ ἀφορ' ἔτους Χριστοῦ (I. Bekkerus, *Historia Politica et patriarchica Constantinopoleos* [CSHB], Βόννη 1849.

ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, Μνημεῖα

ΜΙΧ. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, χρόνων Τουρκοκρατίας*, Πτολεμαῖδα 1940 (τὸ ἴδιο καὶ στὸ ΠΑΪΣΙΟΣ, Ἐπιγραφαί).

ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ, Προικοννησιακά

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ, Προικοννησιακά (Δύο κώδικες τῆς μητροπόλεως Προικοννήσου), *B-NJ* 21 (1971-1974), Ἀθήνα 1976, σ. 193-222.

ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Μνημεῖα

Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων*, τ. 1-3, Ἀθήνα 1891-1892.

ΚΑΝΔΑΚΙΤΗΣ, Ἀφορεσμός

Ν. Κ. ΚΑΝΔΑΚΙΤΗΣ, Ὁ ἀφορεσμός ἡ διάλογος εἰς ἀπλὴν γλῶσσαν. Ἐξήγησις κατὰ τοῦ Μάγον παρὰ τοῦ..., Ζάκυνθος 1849 (ΓΜ 4989).

ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ἀρματωλοὶ

Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Ὁ ἀφορισμός τῶν ἀρματωλῶν κατὰ τὸ 1805, *Μαλεβός* 4 (1924) 227, 238-240, 253 (τὸ ἴδιο δημοσίευμα περιλαμβάνεται καὶ στὸ: Ὁ Ἀρματωλισμός τῆς Πελοποννήσου 1500-1821, Ἀθήνα 1924 καὶ φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοσις: Ἀθήνα, Καραβίας 1990).

ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Γρηγόριος Ε'

Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Γρηγόριος Ε'*, β' ἔκδ., Ἀθήνα 1921.

- ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, *Χιακά* Γ. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, *Χιακά 'Ανάλεκτα*, 'Αθήνα 1890.
- ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ, *'Ενέργειαι* ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ, Αι πρὸ τοῦ ἀφορισμοῦ ἐνέργειαι, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι* 45 (1954), τχ. 1096, σ. 92-93· 46 (1955), τχ. 1097, σ. 4-5.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Λόγιοι* ΑΘ. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982.
- ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *'Ομολογία* ΙΩ. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *'Η Ὁμολογία μετὰ τῶν πρὸς Γῶδον ἀποκρίσεων τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου καὶ ἡ δογματικὴ διδασκαλία αὐτοῦ*, *Θεολογία* 19 (1941-1948) 53-86, 209-238, 398-431.
- ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *Πανάχραντος* ΕΜΜ. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *'Η ἐν Ἀνδρῶν Ἱερὰ Μονὴ Παναχράντου*, 'Αθήνα 1938.
- ΚΑΡΥΔΩΝΗΣ, *"Αγιος Ἱγνάτιος* Ι. ΚΑΡΥΔΩΝΗΣ, *Τὰ ἐν Καλλονῇ τῆς Λέσβου ἱερὰ σταυροπηγιάκα πατριαρχικά μοναστήρια τοῦ Ἀγίου Ἱγνατίου*, Κωνσταντινούπολη 1900 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση, Καλλονὴ 1997).
- ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *'Ανάλεκτα* Ν. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, *Φιλολογικά Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1880.
- ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗΣ, *Πορφύρας* Γ. Κ. ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗΣ, *Τὰ ἄγνωστα ποιήματα τοῦ Λάμπρου Πορφύρα*, *Ν. Ἑστία* 58 (1955) 1570-1587.
- ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, *Γρόττα* ΝΙΚ. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, *'Η μονὴ Ἀγίου Γεωργίου Γρόττας σχολὴ τῆς Νάξου κατὰ τὰ ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας*, *ΕΕΚΜ* 9 (1971-1973) 470-572.
- ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Μετὰ τὴν Ἀλωσιν* ΑΘ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ - ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *'Εκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίον Η', Θ' καὶ Ι', ἦτοι Τὰ Μετὰ τὴν Ἀλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση: Ἀθήνα, Καραβίας 1972).
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Γράμμα* Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ein γράμμα des Patriarchen Gregorios III. aus dem Jahre 1446*, στὸ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ζητήματα Βυζαντινοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Ι*, Ἀθήνα 1990, σ. 53-63.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Κοντομίχαλος* Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Οἱ ἀφορισμοὶ τοῦ μητροπολίτη Κεφαλληνίας Σπυρίδωνα Κοντομίχαλου (1842-1873)*, στὸ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ζητήματα Βυζαντινοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Ι*, Ἀθήνα 1990, σ. 179-199 (τὸ ἴδιο καὶ στὰ *Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνoῦς Πανιoνίου Συνεδρίου*, τ. 3, Ἀργοστόλι 1991, σ. 311-329).
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τυπικά* Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν Τυπικῶν*, Ἀθήνα 1984.
- ΚΟΝΟΜΟΣ, *"Αγιος Διονύσιος* ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΣ, *"Αγιος Διονύσιος ὁ πολιοῦχος Ζακύνθου*, Ἀθήνα 1969.
- ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Βεράτια* ΠΑΡ. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *'Η ἐξέλιξι τῶν ἐκκλησια-*

- στικῶν βερατίων καὶ τὸ «Προνομιακὸν Ζήτημα», *Τὰ Ἱστορικά* 9 (1988) 259-286.
- ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀλληλογραφία* ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀλληλογραφία*, ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ: Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ (ἐκδ. ΟΜΕΔ), τ. 1-6, Ἀθήνα 1964-1984.
- ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀτακτα* ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀτακτα*, ἤρουν παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων καὶ τινων ἄλλων ὑπομνημάτων *Αὐτοσχέδιος Συναγωγή*, τ. 1-5, Παρίσι 1828-1835.
- ΚΟΡΑΗΣ, *Διδασκαλία* ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ἀδελφικὴ Διδασκαλία* πρὸς τοὺς εὗρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν Ὠθωμανικὴν Ἐπικράτειαν Γραικοὺς. Εἰς ἀντίρρησην κατὰ τῆς ψευδωνύμως ἐν ὀνόματι τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐκδοθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει *Πατρικῆς Διδασκαλίας*, Ἐν Ρώμῃ [= Παρίσι] 1798 [φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση, KNE/EIE 1983].
- ΚΟΡΑΗΣ, *Συνέκδημος* ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ, *Συνέκδημος Ἱερατικός*, περιέχων τὰς δύο πρὸς Τιμόθεον, καὶ τὴν πρὸς Τίτον, ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, μὲ δύο κοινὰς μεταφράσεις, καὶ ἐξηγήσεις διεξοδικάς, Παρίσι 1831 (ΓΜ 2127).
- ΚΟΥΓΕΑΣ, *Ἱγνάτιος* Σ. Κ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας Ἱγνάτιος ὁ Τζαμπλάκος (Ἐξαμπλάκων 1776-1802) καὶ τινὰ περὶ αὐτὸν ἔγγραφα, *Πελοποννησιακά* 2 (1957) 141-179.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βίος* Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. 1-6, Ἀθήνα 1948-1955 [=1957].
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Μέγα Ρεῦμα* Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Ἱστορικὰ σημειώματα περὶ τῶν σχολῶν Μεγάλου Ρεύματος, *ΔΙΕΕ* 7 (1910) 120-140 καὶ π. Ξενοφάνης 6 (1909) 89-93.
- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - ΔΡΟΥΛΙΑ - LAYTON, *Βιβλίον* ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ - Λ. ΔΡΟΥΛΙΑ - Ε. LAYTON, *Τὸ Ἑλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, Ἀθήνα 1986.
- ΚΟΥΡΙΛΑΣ, *Ἅγιος Στέφανος* ΕΥΛΟΓΙΟΣ ΚΟΥΡΙΛΑΣ, Ὁ Ἅγιος Στέφανος ἐν Ἀδριανουπόλει, πατριαρχικὸν σταυροπήγιον καὶ μετόχιον τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἀθῶνος, *Θρακικά* 6 (1935) 247-301.
- ΚΟΥΤΙΒΑΣ, *Καρυτσιώτης* ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΟΥΤΙΒΑΣ, *Περὶ τὴν διαθήκην τοῦ Δημητρίου Καρυτσιώτου (συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου)*, *Θυρεατικαὶ Εἰκόναι*, τχ. Β', Ἀθήνα 1958.
- ΚΡΗΤΙΚΟΣ, *Τοπωνύμια* ΠΑΝΑΓ. Γ. ΚΡΗΤΙΚΟΣ, *Πατμιακὰ τοπωνύμια*, Ἀθήνα 1961.
- ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Παράφρασις* βλ. ΜΑΤΣΗΣ, *Παράφρασις*.
- ΚΧ *Κρητικὰ Χρονικά*, Ἡράκλειο.

- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Γράμματα* ΜΑΡΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Γράμματα εκ του αρχείου της Έλλ. Κοινότητας Τεργέστης, ΕΦ 8 (1911) 138-148.
- ΚΩΝΣΤΑΣ, *Κυρά-Βασιλική* Κ. Σ. ΚΩΝΣΤΑΣ, 'Η κυρά-Βασιλική στην Αίτωλία, ΗΕ 3 (1954) 259-263.
- ΚΩΣΤΗΣ, *Ἀνάλεκτα* Ν. Κ. Χ. ΚΩΣΤΗΣ, *Σμυρναϊκά Ἀνάλεκτα*, Ἀθήνα 1906.
- ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *Διαθήκες* ΚΩΣΤΑΣ Λ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μικρές παλιές ἀδημοσίευτες ζαγορίσιες διαθήκες, ΗΕ 22 (1973) 449-460· 23 (1974) 40-46, 612-621· 24 (1975) 313-325.
- ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Μελέται* Γ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις* τοῦ 1898, Δ.Χ.Α.Ε. 3 (1903) 63-111.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἅγιον Ὅρος* ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Κανταβριγία 1900.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀποστολής* ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Ὁ κατ' Ἀρσενίου τοῦ Ἀποστόλου ἀφορισμὸς τοῦ πατριάρχου Παχωμίου Α', ΝΕ 3 (1906) 56-58.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κολυβάς* ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἑθνικῆς. Γ'.* Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξίου Κολυβά, ΝΕ 11 (1914) 471-487· 12 (1915) 105-112, 231-240, 358-369· 13 (1916) 120-129, 252-259, 350-358, 459-471· 14 (1917) 93-107.
- [ΛΑΜΠΡΟΣ], *Σύμμικτα* ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Σύμμικτα. Χρονικά Σημειώματα* ἐξ Ἡπείρου, ΝΕ 13 (1916) 134-136.
- ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, *Ναυπλία* ΜΙΧ. Γ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, *Ἡ Ναυπλία*, ἐκδ. γ', Ναύπλιο 1975.
- ΛΑΠΠΑΣ-ΣΤΑΜΟΥΛΗ, *Ἀλληλογραφία* ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ-ΡΟΔΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ, *Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. Ἀλληλογραφία*, τ. 1 (1802-1817), Ἀθήνα 1989.
- ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Ἀπόκριση* ΑΝΔΡ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Ἀπόκριση εἰς τὸν ἀφορισμὸν τοῦ κλήρου τῆς Κεφαλониᾶς τῶν 1856*, Κεφαλониᾶ 1867.
- ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Αὐτοβιογραφία* ΑΝΔΡ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, *Αὐτοβιογραφία* (μετάφραση ΠΟΠΗ ΘΕΟΔΩΡΑΤΟΥ. Εἰσαγωγή, σημειώσεις ΑΛΟΗ ΣΙΔΕΡΗ), Ἀθήνα 1983.
- ΛΙΓΝΟΣ, *Ὑδρα* ΑΝΤ. ΛΙΓΝΟΣ, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας*, 1778-1832, τ. 1-16, Πειραιᾶς 1921-1932.
- ΛΟΥΚΑΚΗ, *Πατριάρχης* ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ, 'Ὁ ἱδανικὸς πατριάρχης μέσα ἀπὸ τὰ ρητορικὰ κείμενα τοῦ 12ου αἰῶνα' στὸν τόμο: *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κανονικὸ Δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία* (ἐκδότης Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ), Ἀθήνα 1991, σ. 301-319.

- ΛΥΚΟΤΡΗΣ, *Διοικήσεις*
ΙΩ. Β. ΛΥΚΟΤΡΗΣ, *Ἡ Διοικήσεις καὶ Δικαιοσύνη τῶν Τουρκοκρατουμένων νήσων. Αἴγινα-Πόρος-Σπέτσαι-Υἶδα κλπ. Ἐπὶ τῇ βάσει ἐγγράφων τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ὑδαρ καὶ ἄλλων*, Ἀθήνα 1954 (Παράρτημα ΕΕΝΣΠΑ).
- ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Ἰωακείμ*
ΓΕΡ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, Περὶ τοῦ ἀθηναίου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ τοῦ Πάνου [= ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα* 2, σ. 125-144].
- ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Συμβολή*
ΓΕΡ. Γ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀλεξανδρεία 1932.
- ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*
Δ. ΓΚΙΝΗΣ - Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ (ἐπιμ.), *Νομοκάνων Μανουὴλ νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου, «Νόμος», ΕΕΣΝΟΕΠΘ 1, Θεσσαλονίκη 1982.*
- ΜΑΜΟΥΚΑΣ, *Μοναστηριακά*
ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΜΟΥΚΑΣ, *Τὰ Μοναστηριακά, ἤτοι δόγματα, νόμοι, Βασιλικά διατάγματα, συνοδικαὶ καὶ ὑπουργικαὶ ἐγκύκλιοι, περὶ τῆς διοικήσεως τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι μοναστηρίων καὶ περὶ τῆς διαχειρίσεως τῆς περιουσίας αὐτῶν...*, Ἀθήνα 1859 (ΓΜ 8061).
- ΜΑΜΩΝΗ, *Νομοκάνων*
ΚΥΡΙΑΚΗ ΜΑΜΩΝΗ, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν νομοκάνονα «Εἰς Λέξιν Ἀπλῆν» τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, *Μνημοσύνη* 10 (1985-1987) 191-204.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἀθανάσιος*
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἀνέκδοτα Πατριαρχικὰ ἐγγραφα περὶ Ἀθανασίου τοῦ Ρήτορος, *ΕΜΑ* 2 (1940) 134-151.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἀρχιερεῖς*
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959) 95-147.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Γράμματα*
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Γράμματα πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, *Θησαυρίσματα* 5 (1968) 7-22.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *«Ἐπιτομή»*
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἡ «Ἐπιτομή» τῆς Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς, *ΚΧ* 1 (1949) 291-332.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Πατριαρχικά*
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἀδελφότητα, Βενετία 1968.
- ΜΑΡΚΟΥ, *Μαλαξὸς*
Γ. ΜΑΡΚΟΥ, Τρία ἰδιόγραφα γράμματα τοῦ νοταρίου Θηβῶν (16ος αἰὼν) Μανουὴλ Μαλαξοῦ, καὶ ἡ ἐκ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης διέλευσις του, *ΕΚΕΙΕΔ* 22 (1975), Ἀθήνα 1977, σ. 16-37.
- ΜΑΡΚΟΥ
βλ. CANART
- ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ, *Ἀφορισμοὶ*
ΑΝΤ. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ, Ἕνας ἱστορικὸς ἀφορισμὸς,

- ἐφ. *Πειραϊκή Ἔρευνα*, ἔτος Α', τχ. 2 (Ἀπρ. 1953), σ. 7.
- ΜΑΡΟΥΤΗΣ, *Ἔγγραφα* ΑΝΔΡΕΑΣ Π. ΜΑΡΟΥΤΗΣ, *Ναξιακά Ἔγγραφα* (1723-1883), *ΕΕΚΜ* 4 (1964) 401-438.
- ΜΑΤΣΗΣ, *Παράφρασις* ΝΙΚ. ΜΑΤΣΗΣ, *Περὶ τὴν Παράφρασιν τοῦ Συνατάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη ὑπὸ τοῦ Κουνάλη Κριτόπουλου*, *ΕΕΒΣ* 34 (1965) 175-201.
- ΜΑΥΡΟΣ, *Σπηλιώτισσα* Τ. ΜΑΥΡΟΣ, *Ὁ κώδικας τῆς μονῆς «Παναγία ἡ Σπηλιώτισσα» Ζακύνθου*, *ΔΙΕΕ* 23 (1980) 459-544· 24 (1981) 450-536.
- ΜΕΓΑΣ, *Ἰούδας* Γ. Α. ΜΕΓΑΣ, *Ὁ Ἰούδας εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ*, *ΕΚΕΛΑΑ* 3-4 (1941-1942), Ἀθήνα 1951, σ. 3-32.
- MEE* *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*.
- ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ, *Ταταῦλα* ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ, *Τὰ Ταταῦλα*, Κωνσταντινούπολη 1914.
- ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *Πηδάλιον* ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, *μητροπολίτης Σουηδίας*, *Ἡ κανονικὴ συλλογὴ «Πηδάλιον», Χαριστεῖον Σεραφεῖμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 147-166.
- [ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ], *Συνόψεις* ΠΑΥΛΟΣ [ΜΕΝΕΒΙΣΟΓΛΟΥ], *μητροπολίτης Σουηδίας*, *Συνόψεις καὶ ἐπιτομαὶ ἱερῶν κανόνων ἐν Βυζαντίῳ, Μνήμη Μητροπολίτου Ἰκονίου Ἰακώβου*, Ἀθήνα 1984, σ. 77-95.
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Γράμμα* Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Ἐν ἀνέκδοτον πατριαρχικὸν γράμμα*, *ΗΕ* 2 (1953) 447-448.
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μικρὸς Ἑλληνομνήμων* Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μικρὸς Ἑλληνομνήμων*, τεῦχος δεύτερον, Ἰωάννινα 1960· (ἀνέτ. ἀπὸ *ΗΕ* 7 (1958) 555-563, 641-650, 734-741, 843-851 καὶ 8 (1959) 17-26, 182-190, 295-302, 468-476, 549-554, 630-639, 786-794, 867-875.
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μνημεῖα* Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πάργα* Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Πάργας*, *ΗΕ* 11 (1962) 97-102, 210-217.
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πατριαρχικά* Κ. Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πατριαρχικά ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφοροὶ σχετικαὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556-1702*, Ἀθήνα 1951 [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀρ. 15, 4].
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Νίκαια* ΑΝΤ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261)*, Ἀθήνα 1898 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόσις Ἀθήνα, Καραβίας, 1994).
- ΜΗΛΙΑΣ, *Σύνοδοι* ΣΠ. ΜΗΛΙΑΣ, *Τῶν Ἀγίων Συνόδων τῆς Καθολικῆς, τῶν ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην συναθρο-*

- σθειςῶν... *Νέα, και δαφιλεστάτη συνάθροις...*, τ. 1-3, Βενετία 1761 (φωτομηχανική επανέκδοση): "Άγιον Όρος (Καλύβη Τιμίου Προδρόμου - Σκήτη Αγίας Άννης), 1981-1986.
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Μυτιλήνη* Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Στοιχειὰ γιὰ τὴν Μυτιλήνη τοῦ 17ου αἰ., *Λεσβιακά* 16 (1996) 329-346.
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Χρύσανθος* Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Χρύσανθος Νοταρᾶς: ἡ θέση του γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τῶν ἀρχόντων, *Νεοελληνική Παιδεία καὶ Κοινωνία, Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου* ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἀθήνα 1995, σ. 43-50.
- ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*
- ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Βακτηρία* ΑΝΤ. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, Εὐρετήριον καὶ Πρόλογοι τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων, *ΔΙΕΕ* 3(1890) 129-218.
- ΜΟΣΧΟΒΑΚΗΣ, *Δίκαιον* Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΒΑΚΗΣ, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1882 (φωτομηχανικὴ επανέκδοση Ἀθήνα, Καραβίας, 1988).
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Τζιτζινία* ΘΕΟΔ. Δ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Οἰκογένεια Στεφάνου Τζιτζινία, Ἀθηνᾶ 73-74 [*Δειμωνάριον*], Ἀθήνα 1972-1973, σ. 677-680.
- ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀρχεῖο* Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸ ἀρχεῖο Κεφαλονιάς. Μητρόπολη - Μονές - Ναοί*, Ἀθήνα 1984.
- ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Βρικόλακες* ΣΤΕΛΙΟΣ Α. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Οἱ βρικόλακες. Δοξασίες, προλήψεις καὶ παραδόσεις σὲ καταγραφές ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους-βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους. Ἔρευνα καὶ σὲ χειρόγραφους νομολόγους τοῦ 14ου-18ου αἰῶνα*, (Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΛΛΗ), Ἀθήνα 1987.
- ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, *Μιά Μονή* ΖΩΗ ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, *Μιά μονὴ στὴν Ἀνάστασι τοῦ Γένους. Ἀγιοὶ Θεόδωροὶ Καλαβρύτων*, Ἀθήνα 1971.
- ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, *Ἀρχεῖο* Χ. Ν. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, Ἔρευνα στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν, *ΘΧ* 13 (1980) 429-434.
- ΜΠΑΡΟΥΤΑΣ, *Ἐπιτίμια* ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΑΡΟΥΤΑΣ, Τὰ ἐπιτίμια στὸ νομὸ Τρικάλων (Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν), *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 28 (1995) 129-140.
- ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΣ, *Ποινὴ* ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΣ, Ἡ ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ στὴν Κεφαλονιά κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀγλοκρατίας, *Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνoῦς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 3, Ἀργοστόλι 1991, σ. 331-339).
- ΜΠΕΤΗΣ, *Κατάστιχο* ΣΤΕΦ. ΜΠΕΤΗΣ, *Κατάστιχο ἐπισκόπου Παραμυθιάς*, *ΗΧ* 28 (1986-1987) 195-226.

- ΜΠΕΤΤΗΣ, *Παλιουρή* ΣΤΕΦ. ΜΠΕΤΤΗΣ, *Περὶ τῆς ἐν Ἑπείρῳ μονῆς Παλιουρῆς*, *HE* 14 (1965) 457-502.
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Κάλφογλου* Φ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Φαναριωτικά κείμενα. Β' Ἀλεξάνδρου Κάλφογλου «Ἡθικὴ Στιχουργία»*, Ἀθήνα 1967.
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Στιχουργημα* Φ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, Ἀνέκδοτον στιχουργημα περὶ τῶν σχολικῶν πραγμάτων Συμῶννης ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, *ΜΧ* 8 (1959) 402-445.
- ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις 1* Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους (1056-1081)*, Ἀθήνα 1984.
- ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις 2* Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Τὸ ἐγκλημα καθοσίωσης στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1081-1185)*, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο, τ. 1, Πέθυμο 1986, σ. 211-229.
- ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις 3* Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους: Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1981.
- ΜΠΤ Μετόχι Παναγίου Τάφου.
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Λειτουργικά* Β. Α. ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Λειτουργικά. «Εἰ χρεῖα τοῦ ζέοντος καὶ ἐν τῇ Προηγιασμένῃ Λειτουργίᾳ»*, *ΕΑ* 17 (1897-1898) 78-80, 85-87.
- ΜΧ *Μικρασιατικά Χρονικά*, Ἀθήνα.
- ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ, *Ἀντίρρησις* Τοῦ μακαριωτάτου καὶ σοφωτάτου πατριάρχου τῆς μεγάλης καὶ ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ κυρίου Νεκταρίου πρὸς τὰς προσκομισθεῖσας θέσεις παρὰ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις φρατῶρων διὰ Πέτρον τοῦ αὐτῶν μαΐστορος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα Ἀντίρρησις, *Τυπωθεῖσα νῦν τὸ πρῶτον ἐν τῇ... μονῇ Τζετατζοῦα κατὰ τὸ ,αχπβ' ἔτος...* (Legrand, *B. H.*, 17.2, ἀρ. 568).
- ΝΕ *Νέος Ἑλληνορμνήμων*, Ἀθήνα.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Ἐκλόγιον* ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Νέον Ἐκλόγιον περιέχον βίους ἀξιολόγους διαφόρων ἁγίων καὶ ἄλλα τινὰ ψυχωφελῆ διηγήματα, ἐκλεχθέν...*, Βενετία 1803, (ἐπανέκδοσις, Ἀθήνα 1974).
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον* βλ. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Χρηστοθήθεια* ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, *Βιβλίον καλούμενον Χρηστοθήθεια...*, γ' ἐκδ., Χίος 1887.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, ΠΑΝΑΓ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Διονυσίου Ἱερὰ Μονὴ Διονυσίου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου, Σύμμεικτα 1* (1966) 257-327.
- ΝΙΝΟΛΑΚΗΣ, *Ἀλληλογραφία* ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ ΝΙΝΟΛΑΚΗΣ, Ἡ πρὸς τοὺς Κρητάς Ἀλληλογραφία τοῦ Μελετίου Πηγᾶ. Ἡ προ-

- σετέθη καὶ τὸ περισπούδαστον ἔργον αὐτοῦ Κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα, Χανιά 1908.
- ΝΣ** Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα.
- ΝΤΑΝΤΗΣ, Ἐκφράσεις** ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Π. ΝΤΑΝΤΗΣ, Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐπιτυμβίους παλαιο-χριστιανικὰς ἐπιγραφάς, Ἀθήνα 1983.
- ΝΤΡΟΓΚΟΥΛΗΣ, Διαζύγιο** Γ. Β. ΝΤΡΟΓΚΟΥΛΗΣ, Τὸ διαζύγιο στὴ Λάρισα στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Λαρισαϊκῶν Σπουδῶν, Λάρισα 1992, σ. 113-144.
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Μελετήματα** ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Μελετήματα (Ἐπιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης - Θ. Δετοράκης), Ἡράκλειο 1980 (ἐπανέκδοση).
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Ποιμενικά** ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Ποιμενικά Κρήτης, Μελετήματα, σ. 336-397 (α' δημοσίευση Λεξικογραφικὴν Ἀρχεῖον 5 (1918) 267-323).
- ΞΗΡΑΔΑΚΗ, Ἀφορισμός** ΚΟΥΛΑ ΞΗΡΑΔΑΚΗ, Ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς ληστοκρατίας ἀφορισμὸς ἢ φρικτὸν ἐπιτίμιον, Παρνασσός 21 (1979) 456-459.
- ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, Σύνοδοι** ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, Περί τῶν τριῶν συνόδων τοῦ Gerolamo Lando, λατίνου ἀρχιεπισκόπου ἐπὶ Βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ (1467-1474 καὶ 1486), Θεολογία 8 (1930) 97-109· 9 (1931) 27-45, 114-125· 10 (1932) 156-162, 250-261· 11 (1933) 59-68, 149-162, 240-251.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Φιρμάνιον** Γ. Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Φιρμάνιον Αὐτοκρατορικόν, Χριστιανικὴ Κρήτη 2 (1913) 237-245· ἀναδημσίευση σὺν : ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Κρήτη, 248-256.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Ἐπίκρισις** Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Ο ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, Ἐπίκρισις εἰς τὴν περὶ Νεοελληνικῆς Ἐκκλησίας σύντομον ἀπάντησιν τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Νεοφύτου Βάμβα, ὑπὸ τοῦ..., Ἀθήνα 1839 (ΓΜ 3124).
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Σωζόμενα** ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ, Τὰ Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα, ἐκδ. ΣΟΦ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, τ. 1-3, Ἀθήνα 1862-1866.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, Ἐπιστολαὶ** ΙΩ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΣΑΙΟΣ, Ἐπιστολαὶ Διαφθῶν (1759-1824), Ἀθήνα 1964.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Μονοδένδρι** ΜΑΝΘΟΣ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κώδικας Μονοδενδρίου Ζαγορίου (Ἀνέκδοτα ἔγγραφα), ΗΕ 33 (1984) 1-5.
- ΟΜΕΛ** Ὅμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.
- ΠΑΑ** Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα.

- ΠΑΙΖΗ, *Ἐξαρχία* ΜΑΧΗ ΠΑΙΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θεσμός τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1995.
- ΠΑΙΣΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι* Γ. ΠΑΙΣΙΟΣ, *Ἐπιγραφαι τινες καὶ ἐνθυμήσεις Ἡπειρωτικαὶ ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν*, *ΗΕ* 9 (1960) 566-581.
- ΠΑΙΣΙΟΣ, *Συμβολή* Γ. ΠΑΙΣΙΟΣ, Μικρὰ συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Βελλᾶς καὶ Κονί-
τσης, *ΗΕ* 16 (1967) 241-258, 451-460· 17 (1968) 16-26, 101-108, 208-215, 303-311, 392-399, 490-499· 18 (1969) 38-41, 147-151, 221-224, 335-339 (καὶ αὐτοτελῶς Ἰωάννινα 1969).
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Σύστημα* Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Σύστημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύον αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1962.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ἐσφαγμένη* ΙΩ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ἡ ἐσφαγμένη τοῦ Ἀγίου Ὁρους*, Ἀθήνα 1971.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Παρατηρήσεις* Ι. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Νομοκανονικαὶ παρα-
τηρήσεις περὶ τῆς ἰσχύος τῶν Κανόνων τῆς Ἐκ-
κλησίας ἔναντι τῶν νομοθετημάτων τῆς Πολι-
τείας, [= *Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθήνα 1980, σ. 55-59].
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Αἷμος* Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐκκλησία καὶ δίκαιον εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου ἐπὶ Τουρκοκρα-
τίας*, *Ἀντιχάρισμα* 3, σ. 139-235.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπιδράσεις* Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Λαϊκαὶ καὶ «λόγιοι» ἐπιδράσεις εἰς τὸ δίκαιον τῆς Ἐπαναστάσεως*, *Ἀντιχάρισμα* 4, σ. 3-14.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θετταλομαγνησία* Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Κοινοτικὸς βίος εἰς τὴν Θετταλομαγνησίαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, *Ἀν-
τιχάρισμα* 3, σ. 351-445.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τιμαριωτισμός* Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τιμαριωτισμὸς καὶ ἐπίμορτος ἀγροληψία ἐν Ἑπτανήσῳ ἐπὶ Βενετο-
κρατίας*, *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 2, Ἀθήνα 1969, σ. 154-195.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΠΑ-
ΣΤΑΘΗ, *Κώδιξ* Ν. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ (συνεργασία ΔΕΣΠΟΙ-
ΝΗΣ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ), *Κώδιξ Μη-
τροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, ιζ'-ιβ' αἰ.,
Θεσσαλονίκη* 1974.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Κέρκυρα* Π. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν*, Κέρκυρα 1920.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Σέρραι* ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Αἱ Σέρραι μετὰ τῶν προαστείων αὐτῆς*, Λειψία 1894.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία* ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, τ. 1. *Ἐνοχικὸ δίκαιο-Ἐμπράγματο δι-*

- καιο, Ἀθήνα 1992 [Forschungen Zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reiche, v. 6].
- ΠΑΠΑΔΑΚΙΣ, Πρέβελη ΜΙΧ. Μ. ΠΑΠΑΔΑΚΙΣ, *Τὸ Μοναστήρι τοῦ Πρέβελη στὴν Κρήτη*, Ἀθήνα 1978.
- ΠΑΠΑΔΙΑ, Ἀποστόλης ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ, Ὁ Ἀρσένιος Μονεμβασίας ὁ Ἀποστόλης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης Βενετίας (1534-1535), *Θησαυρίσματα* 14 (1977) 110-126.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΕΒ ΘΩΜΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 σί. - 1800)*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1984-1986 [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀρ. 48].
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλωνα ΑΛ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἱερὰ μονὴ Ὑπεργίας Θεοτόκου Ἑλώνης Κυνοῦρίας*, Λεωνίδιον 1969.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐκκλησία ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ 1900ῃ ἐπετείῳ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, *Θεολογία* 22 (1951) 181-196, 337-368, 509-531· 23 (1952) 3-10, 153-160, 313-328, 481-496· 24 (1953) 3-20, 153-168, 313-322, 489-496· 25 (1954) 3-23.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Εὐαγγελικὴ Σχολή Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο ἐξέχουσαι προσωπικότητες τῆς Σμύρνης. Οἱ διευθύνται τῆς Εὐαγγελικῆς σχολῆς Σμύρνης Νεοκλῆς Παπάζογλους καὶ Βενέδικτος Κωνσταντινίδης. Πέντε ἀνέκδοτα περὶ αὐτῶν ἐγγράφα ἐκ κώδικος μικρασιατικῆς κοινότητος, *ΜΧ* 10 (1963) 384-460.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, τ. 1, Ἀθήνα 1920.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Οὐκ ἐκδικήσεις ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ [ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ], ἀρχ/πος Ἀθηνῶν, Ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ «οὐκ ἐκδικήσεις δις ἐπὶ τὸ αὐτὸ» τοῦ κε' Ἀποστολικοῦ κανόνος, Ἀθήνα 1935 [*Ἐκκλησία* 13 (1935) 209-211].
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Πατριάρχαι ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Οἱ Πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ χειραγωγοὶ τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα*, Ἱεροσόλυμα 1907 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. Ν.Σ.).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Σμύρνη Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Εἰδήσεις περὶ τῆς Κοινοτήτος καὶ τῆς δημογεροντίας Σμύρνης, πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἡ τότε κατὰ τόπους ἀνάπτυξις τοῦ κοινοτισμοῦ καὶ χειραφῆτεις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας, *ΜΧ* 9 (1961) 1-41.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γρηγόριος Γ. Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. Π. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ κατὰ τὸν αἰόδημον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε'*..., τ. 1-2, Ἀθήνα 1865-1866.

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα*
Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, ἥ συλλογὴ ἀ-
νεκδότων καὶ σπανίων ἑλληνικῶν συγγραφῶν
περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἐφῶν ὁρθοδόξων ἐκκλησιῶν
καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν, τ. 1-5, Πε-
τρούπολη 1891-1898 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδο-
ση: Βρυξέλλες 1963).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀρχίδα*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Συμβολὴ
εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Ἀχρίδος καὶ
Ἰπεκίου, *Βυζαντινὰ Χρονικά* 3 (1896) 118-120.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βρυκόλακες*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Οἱ βρυκόλα-
κες, παρὰ Βυζαντινοῖς, *Ὀμηρος* 5 (1877) 502-
505.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Γράμματα*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Διάφορα*
Ἑλληνικὰ Γράμματα ἐκ τοῦ ἐν Πετρούπολει
Μουσείου τῆς Α.Ε. τοῦ κυρίου Nicolas Likhat-
ceff, Πετρούπολη 1907.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἑγγραφα*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἑγγραφα
περὶ δύο ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν
[= Καμπούρογλου, *Μνημεῖα* 2, σ. 224-229].
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Θράκη*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀρχαιό-
τητες καὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Θράκης, *ΕΦΣΚ, Πα-*
ράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου, Κωνσταντινούπολη 1886,
σ. 65-113.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ΙΒ*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσο-*
λυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἥτοι Κατάλογος τῶν ἐν
ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε
καὶ καθολικοῦ ὁρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου
τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀπο-
κειμένων Ἑλληνικῶν Κωδίκων, συνταχθεῖσα...,
τ. 1-5, Πετρούπολη 1891-1915 (φωτομηχανικὴ
ἐπανεκδοσις: Βρυξέλλες 1963).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κώδικες*
ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Δύο κώδι-
κες τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ, *Ἐπε-*
τηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός 8 (1904)
5-31.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Πάτμος*
ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - διὰκ. ΧΡ. ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ,
Νεοελληνικὸ ἀρχεῖο Ι. Μονῆς Ἰωάννου Θεολό-
γου Πάτμου. Κείμενα γιὰ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν
τέχνη, Ἀθήνα 1990.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Ἐπιστολὴ*
Χ. Ι. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Ἐπιστολὴ ἀνέκδοτος ἀ-
γνώστου τέως ἐπισκόπου Μεθώνης Γρηγορίου
πρὸς τινὰ πρωτοπαπᾶν Χάνδακος Κρήτης, *ΔΙΕΕ*
16 (1962) 267-272.
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοὶ*
ΧΑΡΑΛ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Οἱ Κανονισμοὶ τῶν*
Ὁρθοδόξων Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τοῦ Ὁθω-
μανικοῦ Κράτους καὶ τῆς διασποράς, τ. 1: Νομο-
θετικαὶ Πηγές - Κανονισμοὶ Μακεδονίας, Θεσ-
σαλονίκη 1984.

- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τραπεζούντιος* ΧΑΡΑΛ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζούντιου. «Ἡ εἰς τὴν νεοελληνικὴν μεταγλώττισις τῶν «Διαταγῶν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων» κατὰ τὸ Ms. GR 696 (297) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, *ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1980-1981), Ἀθήνα 1985, σ. 365-631.
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ βλ. καὶ ΡΑΡΑΣΤΑΤΗΣ
- ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Διδαχή* Γ. Ι. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Μιά ἀδημοσίευτη Διδαχή τοῦ Ἁγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, *Τρικαλινά* 7 (1987) 53-68.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Εἰδήσεις* Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Εἰδήσεις Ἱστορικά περὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἀρδαμερίου Διονυσίου καὶ τῶν μητροπολιτῶν Βάρνης Ζαχαρίου καὶ Φιλοθέου, *Θεολογία* 6 (1928) 225-232.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Καταφύτισσα* Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Ἡ Παναγία Καταφύτισσα μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος, *Θεολογία* 17 (1939) 33-37.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Κυκλάδες* Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Αἱ Κυκλάδες ὑπὸ τοὺς Ρώσους (1770-1774). Μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων, *ΕΕΚΜ* 1 (1961) 234-292.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Πανάχραντος* Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Ἡ ἐν Ἀνδρῶ μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐπικεκλημένη τῆς Παναγίας Παναχράντου, *Θεολογία* 25 (1954) 116-123, 281-302.
- ΠΑΣΧΟΣ, *Βλάσταρης* Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ, Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης καὶ τὸ ὁμολογιακὸν ἔργον του, Θεσσαλονίκη 1978.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἱερεμίας Α'* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χρονολογικὰ Ζητήματα τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α' (1522-1546), *Μνημοσύνη* 1 (1967) 249-262.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἱστοριογραφία* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πρώμῃ Νεοελληνικῇ Ἱστοριογραφίᾳ (1453-1821)*, Περιλήψεις μαθημάτων..., Θεσσαλονίκη 1990.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πατριαρχικά* Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Πατριαρχικά Γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ ΙΖ'-ΙΗ' αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἱερακος, *ΕΜΑ* 12 (1962), Ἀθήνα 1965, σ. 116-165.
- ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Λειμῶνος* ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχεῖον Παλαῖν Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος, *Λειμωνιάς* (1978).
- ΠΕΝΝΑΣ, *Σέρρες* ΠΕΤΡΟΣ Θ. ΠΕΝΝΑΣ, *Ἱστορία τῶν Σερρῶν*, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1966.
- ΠΕΡΔΙΚΑΡΙΣ, *Ἐρμῆλος* ΜΙΧ. ΠΕΡΔΙΚΑΡΙΣ, *Ἐρμῆλος ἢ Δημοκριτογράφος*, τ. 1, Βιέννη 1817 [ΓΜ 970].
- ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, *Ἐκκλησία* ΔΗΜ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ, Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν (1821-1824)

- (Ἐκ τῶν ἀρχείων), Ἀλεξάνδρεια 1937 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὸν ΕΦ).
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Παξοί Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Νοταριακαὶ πράξεις Παξῶν διαφόρων νοταρίων τῶν ἐτῶν 1658-1810*, Μνημεῖα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου 2 [= Παράρτημα τῆς ΕΝΣΠΑ], Ἀθήνα 1958.
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σίφνος Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1644-1835). Μετὰ συμβολῶν εἰς τὴν ἐρευναν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 1956.
- ΠΗΔΩΝΙΑ, Παλαιότυπα ΚΟΜΝΗΝΗ ΠΗΔΩΝΙΑ, Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τῶν ἐλληνικῶν ὁρθοδόξων ἐκκλησιῶν τῆς Βιέννης, *Τετράδια Ἐργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ* 13 (1987) 11-196.
- ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἐξάβιβλος βλ. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐξάβιβλος.
- ΠΟΛΕΜΗΣ, Ὑφεσος Δ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως Ἐφέσου κατὰ τὸν δέκατον ἔκτον αἰῶνα, *ΕΕΒΣ* 45 (1981-1982) 313-363.
- ΠΟΛΙΤΗΣ - ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Κατάλογοι Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ - Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1973.
- ΠΟΥΚΕΒΙΑ, Ταξίδι ΠΟΥΚΕΒΙΑ, *Ταξίδι στὸ Μοριά (μετάφραση Ὁλγας Ρομπάκη - Ἑλένης Γαρίδη)*, Ἀθήνα 1980.
- ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, Ἐπιγραφαὶ ΠΑΝΑΓ. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, Ἐπιγραφαὶ, ἐνθυμήσεις καὶ σιγίλλια ἐξ Εὐρυτανίας, *ΕΕΒΣ* 3 (1926) 257-298.
- ΡΑΛΛΗΣ, Ἐγχειρίδιον Κ. Μ. ΡΑΛΛΗΣ, *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1927.
- ΡΑΛΛΗΣ, Μετάνοια Κ. Μ. ΡΑΛΛΗΣ, *Περὶ τῶν μυστηρίων τῆς μετανοίας καὶ τοῦ εὐχελαίου κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1905.
- ΡΑΛΛΗΣ, Ποινικὸν δίκαιον Κ. Μ. ΡΑΛΛΗΣ, *Ποινικὸν δίκαιον τῆς ὁρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1907.
- ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, Σύνταγμα Γ. Α. ΡΑΛΛΗΣ - Μ. ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. 1-6, Ἀθήνα 1852-1859.
- ΡΟΔΙΝΟΣ, Σύνοψις ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΡΟΔΙΝΟΣ, *Σύνοψις τῶν θείων καὶ ἱερῶν τῆς Ἐκκλησίας μυστηρίων, εἰς ὠφέλειαν τῶν ἱερέων... ἐξηγήσεις τῶν δέκα ἐντολῶν... περὶ ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων, καὶ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας. Βιβλίον ὠφέλιμον, καὶ πολλὰ χρειαζόμενον διὰ τοὺς Ἱερεῖς, καὶ διὰ κάθε λογῆς ἀνθρώπου*, Ρώμη 1633 (Legrand, B.H. 17. 1, 224).
- ΡΟΪΔΗΣ, Ἀπαντα ΕΜΜ. ΡΟΪΔΗΣ, Ἀπαντα (Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ), τ. 1-5, Ἀθήνα 1978.

- ΡΩΜΑΙΟΣ, *Δομπού* Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, 'Η ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος μονὴ Δομποῦς, *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαντον*, Ἀθήνα 1940, σ. 107-154.
- ΣΑΒΡΑΜΗΣ, *Δημητσάνα* ΕΥΑΓΓ. ΣΑΒΡΑΜΗΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 219-238.
- ΣΑΘΑΣ, *Ἱερεμίας Β'* Κ. ΣΑΘΑΣ, *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' (1572-1594)*, Ἀθήνα 1870 (φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοση: Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1979).
- ΣΑΘΑΣ, *ΜΒ* Κ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 1-7, Βενετία 1872-78 (φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοση: Ἀθήνα, Γρηγοριάδης, 1972).
- ΣΑΘΑΣ, *ΝΦ* Κ. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς Γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868 (φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοση, Ἀθήνα, Γρηγοριάδης, 1969).
- ΣΑΡΑΝΤΗΣ, *Κώδικες* ΜΙΛΤ. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, Κώδικες τῆς ἐπισκοπῆς Μετρῶν καὶ Ἀθύρα, *Θρακικά* 5 (1934) 163-178.
- ΣΑΡΡΟΣ, *Παλαιογραφικὰ* Δ. Μ. ΣΑΡΡΟΣ, Παλαιογραφικὰ ἐρανίσματα ἐκ Θεσσαλίας, *ΕΕΒΣ* 12 (1936) 415-422.
- ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Καποδίστριας* Δ. ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Ἡ Δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια. Α'. Πρώτη περίοδος 1828-1829 (Μετ' ἀνεκδότων ἐγγράφων)*, [Θεσσαλονίκη] 1959.
- ΣΕΦΕΡΛΗΣ, *Λάζαρος* ΠΑΝΑΓ. Δ. ΣΕΦΕΡΛΗΣ, Ὁ μεγάλος Λάζαρος (Μάνη), *Λαογραφία* 5 (1915) 381-383.
- ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ, *Χάλκη* ΞΕΝ. ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ, Παρατηρήσεις καὶ προσθήκαι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Χάλκῃ Ἱερᾶς μονῆς τῆς Θεοτόκου, *ΕΦΣΚ* 29 (1907) 121-132.
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάλεκτα* ΘΕΟΦΙΛΟΣ Ν. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάλεκτα ἐκ κωδίκων Σπάρτης καὶ Μονεμβασίας*, Ἀθήνα 1970.
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλλάδα* ΚΥΡ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21*, τ. 1-5, Ἀθήνα 1979-1984.
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ταξιδιώτες* ΚΥΡ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ξένοι Ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα*, τ. 1-4, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1972-1975.
- ΣΙΦΩΝΙΟΥ - ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ - ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Νάξος* ΑΝΑΣΤ. ΣΙΦΩΝΙΟΥ - ΚΑΡΑΠΑ — Γ. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ — ΛΥΔΙΑ ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, Ὁ κώδικας τοῦ νοταρίου Νάξου Ἰωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (χφ. ΓΑΚ 86), *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1982-1983), Ἀθήνα 1990, σ. 125-1312.
- ΣΙΦΩΝΙΟΥ - ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ - ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαλαξὸς* ΑΝ. ΣΙΦΩΝΙΟΥ - ΚΑΡΑΠΑ — ΜΕΝ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ — ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Μανουὴλ Μαλαξοῦ Νομοκάνων. Κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου (Πρόδρομος παρουσιάσις τῶν περὶ μνηστείας κεφ.

- ΣΞΘ'-ΣΠΗ'), *ΕΚΕΙΕΛ* 16-17 (1969-1970), 'Αθήνα 1972, σ. 1-39.
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Βιβλιολογικά Α'* ΤΡ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Βιβλιολογικά Α', *Μνήμων* 8 (1980-82), 'Αθήνα 1982, σ. 337-369.
- ΣΟΥΤΗΣ, *'Επιγραφαι* ΧΡ. ΣΟΥΤΗΣ, 'Επιγραφαι και ένθυμήσεις 'Η-πειρωτικαι, *ΗΧ* 9 (1934) 81-126.
- ΣΟΥΡΛΑΣ, *Κόνιτσα* Ε. ΣΟΥΡΛΑΣ, Συμβολαι εις την Ιστοριαν της έ-παρχίας Κονίτσης, *ΗΧ* 4 (1929) 195-254.
- ΣΠΗΛΙΑΔΗΣ, *'Απομνημονεύματα* ΝΙΚ. ΣΠΗΛΙΑΔΗΣ, 'Απομνημονεύματα περι της 'Ελληνικής 'Επαναστάσεως, τ. 1-3, 'Αθήνα 1851-1857, τ. 4, (έπιμ. Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ), 'Αθήνα 1970.
- ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΣ, *Σκευωρία* ΙΩ. ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΣ, Αί έν Πελοποννήσῳ σκευω-ριαί κατά τῶν ὀρθοδόξων 'Ελλήνων τῷ 1705, *Παρθενός* 2 (1878) 465-476.
- ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά* ΕΠ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Σαμιακά*, ἥτοι 'Ιστορία της νήσου Σάμου ἀπό τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, τ. 1-4, Σάμος 1886.
- ΣΤΕΡΓΕΛΗΣ, *Διαθήκη* ΑΡΙΣΤ. ΣΤΕΡΓΕΛΗΣ, 'Η διαθήκη τοῦ Γαβριήλ Σεβήρου (1616) καί ἡ ρύθμιση τῶν χρεῶν του (1617-1647), *Θησαυρίσματα* 6 (1969) 182-200.
- ΣΤΕΦΑΝΗΣ-ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑ-ΦΥΛΛΟΥ, *'Επιστολές* Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ - ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛ-ΛΟΥ - ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ, Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αι-τωλοῦ, 'Επιστολές, *ΕΕΦΣΠΘ*, περ. Β', τχ. τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 1, Θεσσα-λονίκη 1992.
- ΣΤΟΥΠΗΣ, *Πωγωνησιακά* ΕΠ. ΣΤΟΥΠΗΣ, *Πωγωνησιακά καί Βησσανιώ-τικα*, τ. 1-2, Κέρκυρα 1962-1964.
- ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, *Σχίσμα* ΙΩ. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, Περί τὸ σχίσμα τῶν 'Αρσε-νιατῶν, *Ἑλληνικά* 2 (1929) 267-332· 3 (1930) 15-44.
- ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, *'Ανταρσία* ΣΙΜΟΣ ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, «'Ανταρσία» τοῦ πληρώ-ματος της ὀρθόδοξης ἀρχιεπισκοπῆς Σίφνου, *Σι-φνιακά* 1 (1991) 61-79.
- ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, *Βελβεντός* ΛΟΥΙΖΑ ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, 'Η Κυριακή της 'Ορθοδοξίας στό Βελβεντό, *Μακεδονικά* 6 (1964-1965) 275-286.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, *Γάμοι* ΒΑΣ. ΒΑ. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Γάμοι καί διαζύγια στή Νάξο τὸν ιζ' καί ιη' αἰῶνα. ('Ανέκδοτα ἔγγραφα ἀπό τὸν κώδικα Α' της μητροπόλεως Παρονα-ξίας), *Κυκλαδικά* 1 (1956) 33-46, 95-99, 265-275.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, *Κυκλαδικά* Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Κυκλαδικά ἔγγραφα ἐξ ιδιω-τικῶν συλλογῶν. Σειρά πρώτη - Ναξιακά, *ΕΕΚΜ* 5 (1965-1966) 635-667.
- ΤΑΝΤΑΛΙΔΗΣ, *'Αλληλογραφία* ΗΛΙΑΣ ΤΑΝΤΑΛΙΔΗΣ, 'Ινδική 'Αλληλογραφία, ἥτοι Γρηγορίου ἱερομονάχου ἀρχιμανδρίτου καί

- ιεροκήρυκος Σιφνίου 'Επιστολαὶ πρὸς τινὰς ἐν Ἰνδία μετὰ τινων ἀπαντήσεων καὶ τινων αὐτοῦ ἐκκλησιαστικῶν ὁμιλιῶν. 'Εκδοθεῖσα ὑπὸ..., Κωνσταντινούπολη 1852 (ΓΜ 5716).
- ΤΑΠΕΙΝΟΣ-ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, *Πρόχειρον*
ΕΛ. ΤΑΠΕΙΝΟΣ - Κ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, «Πρόχειρον Νομικόν», Κωνσταντινούπολη 1887.
- ΤΖΩΡΤΖΑΤΟΣ, *Νομοθεσία*
ΒΑΡΝΑΒΑΣ ΤΖΩΡΤΖΑΤΟΣ, 'Η καταστατική νομοθεσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, Ἀθήνα 1967.
- ΤΙΜΟΘΕΟΣ, *Χρῶσανθος*
ΤΙΜΟΘΕΟΣ Ἱεροσολύμων, 'Ο πατριάρχης Χρῶσανθος καὶ ὁ ἀφορισμός, ΝΣ 33 (1968) 66-74.
- ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παράγοντες*
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Παράγοντες ἀντιστάσεως στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία - Οἱ πολιτικὲς ἐνώσεις, *Μνημοσύνη* 10 (1985-1987) 269-327.
- ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Ποινικὴ Δικαιοσύνη*
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μετ' αὐτὴν μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου, *ΕΚΕΙΕΛ* 15 (1968), Ἀθήνα 1972, σ. 1-37.
- ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΣ, *Νομοκανόνων* βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάθεμα*
ΚΩΝΣΤ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ ἀνάθεμα ἐν τῷ νεωτέρῳ ἑλληνικῷ δικαίῳ, *Νεοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις* 1 (1917) 232-237.
- ΤΡΙΤΟΣ, *Μέτσοβο*
ΜΙΧ. Γ. ΤΡΙΤΟΣ, 'Η πατριαρχικὴ ἐξουχία Μετσόβου (1695-1924), Ἰωάννινα 1990.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ἀναδρομικότητα*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, 'Η μὴ ἀναδρομικότητα ποινικῶν διατάξεων στοὺς κανόνες τῆς Πενθέκτης Συνόδου *Βυζαντιὰ* 14 (1994) 83-93.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Βλάσταρης*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Περὶ τὰς νομικὰς πηγὰς τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, *ΕΕΒΣ* 44 (1979-1980) 305-329.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, 'Η ἐκκλησιαστικὴ δικονομία ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἀθήνα 1964.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου*, β' ἔκδοσις, Ἀθήνα-Κομοτινὴ 1984.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πενθέκτη*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, 'Η Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ νομοθετικὸ της ἔργο, Ἀθήνα 1992.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Οἱ πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου. Εἰσαγωγικὸ βοήθημα*, Ἀθήνα-Κομοτινὴ 1986.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *«Ποινάλιος»*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, 'Ο «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου, Φραγκφούρτη 1980.
- ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *᾿Ωφέλιμον*
ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νομοκάνων «Πάνυ» ᾿Ωφέλιμον*

- καὶ Πλουσιώτατον». Ὁ ὕπ' ἀριθμὸν 8 κώδιξ τῆς Λίνδου, *ΑΕΚΔ* 23 (1968) 38-53, 97-118, 162-176· 24 (1969) 35-55· καὶ αὐτοτελῶς.
- ΤΣΑΡΑΣ, *Ἡμερολόγιο* Γ. ΤΣΑΡΑΣ, Τὸ ἀνέκδοτο Ἡμερολόγιο τοῦ παπα-Νικόλα Κουκόλη ἀπ' τὸ Λιμπόχοβο τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (1817-1926), *Μακεδονικά* 8 (1968) 257-322.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Κυπριακά* ΑΓ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ἑπτὰ ἐπίσημα Κυπριακά ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα (1578-1771), *Θησαυρίσματα* 14 (1977) 251-274.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Σαντορίνη* ΑΓ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Μαρτυρίες ἀπὸ τὴ Σαντορίνη (1573-1819)*. Ἐκθεσὴ ἱστορικῶν ἐγγράφων, Ἀθήνα 1985.
- ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Χίος* ΑΓ. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Τὰ Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Χίου α' Ὁ Κораῆς», *Χιακά Χρονικά* 13 (1983) 55-83 καὶ 14 (1984) 73-106.
- ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Τυπικά* ΙΩ. Π. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Κυπριακά Τυπικά*, Λευκωσία 1969.
- ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Κληροδότημα* ΖΑΧ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439 - 17ος αἰ.), *Θεσσαλονίκη* 1967.
- ΤΣΙΤΣΑΣ, *Ἀφορισμοὶ* ΑΘ. ΤΣΙΤΣΑΣ, Ἀφορισμοὶ στὴ χώρα καὶ στὰ μπόργα τῶν Κορφῶν, *ΔΑΕΚ* 13 (1976) 115-168, 14 (1977) 147-190.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κρήτη* Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 192-235· καὶ αὐτοτελῶς: *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645-1898)*, τ. 1, Αἱ Πηγαί, Ἀθήνα 1974.
- ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ, *Ἔγγραφα* ΕΥΜΕΝΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ, Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ μουσεῖῳ Ἡρακλείου, *ΚΧ* 1 (1947) 156-172, 256-274, 487-504.
- ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, *Ἀπολογία* Ἀπολογία Θ. Φαρμακίδου, Ἀθήνα 1840 (ΓΜ 3264, 3265).
- ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, *Κανονισμοὶ* ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, Κανονισμοὶ ὑπηρεσιῶν τῆς Αὐτοδιοικήσεως. Ἄγνωστα μονόφυλλα τῆς Χίου, *ΧΧ* 21 (1991) 36-38.
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, *Ἀθῆναι* ΘΕΑΓΕΝΗΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1902.
- ΦΙΛΗΜΩΝ, *Δοκίμιον* ΙΩ. ΦΙΛΗΜΩΝ, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Ἐν Ναυπλίᾳ 1834 (ΓΜ 2365).
- ΦΙΛΙΠΠΑΙΟΣ, *Αἶγινα* ΘΕΟΚΛΗΤΟΣ ΦΙΛΙΠΠΑΙΟΣ, Ἔγγραφα ἐπισκο-

- πῆς Αἰγίνης λόγου ἄξια, *Θεολογία* 29 (1958) 55-64, 218-232.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, *Γεωγραφία*
Δ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Βιέννη 1791 (φωτομηχανική ἐπανεκδόση, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανού, Ἀθήνα, «Ερμῆς», 1988).
- ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, ᾽Ανάλεκτα
ΙΩΑΚΕΙΜ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, ᾽Ανάλεκτα ἐκ τῶν πατριαρχικῶν κωδίκων, *ΕΑ* 20 (1900) 382-384, 407-408, 416, 451-453, 460-461.
- ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, ᾽Εγγραφα
ΙΩΑΚΕΙΜ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, ᾽Εγγραφα τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ, *ΕΑ* 19 (1899) 22-24, 59-63, 99-102, 142-144, 186-189, 245-249, 294-298, 367-371, 422-424. *ΕΑ* 20 (1900) 69-71, 93-95, 126-127, 202-204, 239-242, 298-303, 343-347, 395-398, 434-437, 475-479, 515-521. *ΕΑ* 21 (1901) 33-37, 121-123.
- ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Συμεὼν*
ΙΩΑΝΝΗΣ ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Τὰ Λειτουργικὰ Συγγράμματα. I. Εὐχαὶ καὶ Ὑμνοὶ*, Θεσσαλονίκη 1968.
- ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ, *Σκιαθός*
ΙΩ. Ν. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ, ᾽Εγγραφα Μονῆς Σκιαθίου, *Θεολογία* 14 (1936) 153-172.
- ΦΡΟΝΤΖΟΣ, ᾽Εθιμα
ΚΩΝ. ΦΡΟΝΤΖΟΣ, ᾽Ηπειρωτικὰ ᾽Εθιμα (Εἰσαγωγή - κείμενα - μεθοδολογικὴ κατὰταξις), *ΗΕ* 4 (1955) 221-232, 315-324, 533-539.
- ΦΩΤΕΙΝΟΣ, *Λακία*
ΔΙΟΝ. ΦΩΤΕΙΝΟΣ, ᾽Ιστορία τῆς πάλαι Λακίας, τὰ νῦν Τρανσυλβανίας καὶ Μολδαβίας, τ. 1-3, Βιέννη 1818 (ΓΜ 1057).
- ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Κιμῶλος*
ΑΘΑΝ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου Κιμῶλου (1834-1899), *Κιμωλιακά* 4 (1974) 111-216.
- ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, ᾽Αγία Κυριακή
Μ. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, ᾽Ανέκδοτον πατριαρχικὸν σιγίλλιον περὶ τοῦ ἐν Χίῳ ναοῦ τῆς ᾽Αγίας Κυριακῆς, *ΕΑ* 3 (1882-1883) 33-38.
- ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Περὶ συναγωγῆς*
Μ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μνημείων γραπτῶν περιυναγωγῆς, ᾽Αλήθεια 1 (1880-1881) 2-4, 17-18, 33-34, 49-51, 65-67, 104-106, 117-120.
- ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πινакίδες*
Μ. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Πατριαρχικαὶ Πινакίδες, *ΕΑ* 2 (1881-1882) 229-234, 248-255, 261-264, 277-281, 293-298, 315-317, 328-332, 346-349, 360-363, 429-431, 441-444, 479-482, 527-529, 536-539, 549-551, 570-571, 589-590, 619-621, 631-635, 663-667.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, ᾽Αροανία
Β. Χ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Ναοὶ καὶ Μοναὶ ᾽Αροανίας, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. 4 (1964-1965), Ἀθήνα 1966.
- ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, *Κατάλογος*
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, Κατάλογος τῶν χρο-

- νολογημένων κωδίκων τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Καΐρου, *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 109-204.
- ΧΙΩΤΗΣ, *Ἀπομνημονεύματα* ΠΑΝ. ΧΙΩΤΗΣ, *Ἱστορικά Ἀπομνημονεύματα*, τ. 1-6, Κέρκυρα—Ζάκυνθος 1874-1878 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση Ἀθήνα, Καραβίας 1980).
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Δοκίμιον* ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ [ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ], *Δοκίμιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, Κωνσταντινουπόλη 1896.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Συλλογὴ* ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Συλλογὴ τῶν σπουδαιωτέρων ἐγκυκλίων τῆς ἱερᾶς συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μετὰ τῶν οἰκείων νόμων, Β. Διαταγμάτων, ὑπουργικῶν ἐγγράφων, ὁδηγίων κτλ., καταρτισθεῖσα...*, Ἀθήνα 1877.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δίκαιον* ΑΝΑΣΤ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, τεῦχος Γ', Ἀθήνα, β' ἐκδ. 1965.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέματα* ΑΝΑΣΤ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέματα Βυζαντινοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, ἐνδιαφέροντα τὴν σύγχρονον πρακτικὴν, Ἀθήνα 1957.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἰσχὺς* ΑΝΑΣΤ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ τυπικὴ ἰσχὺς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων*, *Θέμις* 60 (1949), 667-669.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Δικαστήρια* ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια κατὰ τοὺς αἰῶνες ι'-ια', Δίπτυχα* 4 (1986-1987) 163-177.
- Χρονικὸν τοῦ Μορέως* Π. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον κατὰ τὸν κώδικα τῆς Κοπεγχάγης μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τοῦ Παρισινοῦ. Εἰσαγωγὴ, ὑποσημειώσεις καὶ ἐπεξεργασία*, Ἀθήνα 1940.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Μοναστηριολογία* ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, ἐπίσκοπος Θαναμακοῦ, *Εὐβοϊκὴ Μοναστηριολογία*, Ἀθήνα 1965.
- ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ-ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Καρακάλλου* ΚΡ. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ - ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Ἱερὰ Μονὴ Καρακάλλου. Κατάλογος Ἀρχείου*, *Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα* 1 (1985) 7-104.
- XX *Χιακὰ Χρονικά*, Ἀθήνα.
- ΨΥΧΟΓΙΟΣ, *Βρυκόλακες* ΝΤΙΝΟΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ, *Οἱ βρυκόλακες*, *Ἡλεικά* 14-15 (1958) 331-334.
- B - NJ *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, Βερολίνο - Ἀθήνα.
- CANART - ΜΑΡΚΟΥ, *Νόμιμον* Ρ. CANART - Γ. Σ. ΜΑΡΚΟΥ, *Ὁ αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, [ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Π. Ζέπο]*, *ΠΑΑ* 55 (1980), Ἀθήνα 1981, σ. 290-303.
- CATOIRE, *Peines* Α. CATOIRE, *Nature, auteur et formule des peines ecclésiastiques d'après des Grecs et les Latins*, *EO* 12 (1909) 265-271.

- CRUSIUS, *Turcograecia* M. CRUSIUS, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584.
- DARROUZÈS, *Regestes* J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du patriarchat de Constantinople*, 5: *Les registes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977· 6: *Les registes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979.
- DARROUZÈS, *Documents* J. DARROUZÈS, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*, Παρίσι 1966.
- DARROUZÈS, *Registre* J. DARROUZÈS, *Le registre synodal du patriarchat byzantin au XIVe siècle*, Παρίσι 1971.
- DAVEY, *Kritopoulos* C. DAVEY, Metrophanes Kritopoulos and relations between the Orthodox, Roman Catholic and Reformes Churches, *Church and Theology* 1 (1980) 212-286· 2 (1981) 545-581· 3 (1982) 141-175· 4 (1983) 375-480· 5 (1984) 303-363· και αὐτοτελῶς, Λονδίνο 1987.
- DAWKINS, 'Αποκάλυψις R. DAWKINS, Κρητική 'Αποκάλυψις τῆς Παναγίας, *Κρητικά Χρονικά* 2 (1948) 487-500.
- DMITRIEVSKIJ, *Opisanie* A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgitseskish rukopisei*, Κίεβο 1895, 1901· Πετρούπολη 1917 (φωτομηχανική ἐπανεκδόση: Hildesheim 1965).
- EO *Échos d'Orient*, Παρίσι.
- GEROUKI, *Excommunications* A. GEROUKI, *Les excommunications à Corfou XVIIe-XVIIIe siècles: Criminalité et attitudes mentales*, Παρίσι 1993 (ἀνέκδοτη διδακτορική διατριβή).
- GOAR, *Εὐχολόγιον* J. GOAR, *Eὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, β' ἔκδ., Βενετία 1730.
- GRUMEL, *Regestes* V. GRUMEL, *Les registes des actes du patriarchat de Constantinople*, Fasc. 1-3, 4 [Laurent], Παρίσι 1932, 1971.
- HERMAN, *Kirche* E. HERMAN, Hat die byzantinische Kirche von selbst eintretende Strafen (poenae latae sententiae) gekannt?, *BZ* 44 (1951), 258-264.
- HUNGER, *Prooimion* H. HUNGER, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Βιέννη 1964.
- HUNGER-KRESTEN, *Register* H. HUNGER - O. KRESTEN, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 1-2, Βιέννη 1982, 1995.
- HURMUZAKI, *Documente* EUD. HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria Românilor...*, τ. 13, Βουκουρέστι 1909.
- IORGA, *Byzance* N. IORGA, *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι 1971. (ἑλλήν. μετ. Γ. ΚΑΡΑΣ, 'Αθήνα 1985).
- JOANNOU, *Discipline* PERICLES - PIERRE JOANNOU, *Discipline Generale Antique (IIIe-IXe s.)* [Pontifical Com-

- missione per la redazione del Codice di Diritto Canonico Orientale], v. I-II, Roma 1962, 1963.
- JUGIE, *Peine* M. JUGIE, La peine temporelle due an péché, d'après les théologiens orthodoxes, *EO* 9 (1906) 321-330.
- JUGIE, *Theologia* M. JUGIE, *Theologia Dogmatica Christianorum orientalium ab Ecclesia catholica dissidentium*, τ. 1-5, Παρίσι 1926-1935.
- LAURENT, *Antiarsénite* V. LAURENT, Les crises religieuses à Byzance: le schisme antiarsénite du métropolite de Philadelphie Théolepte († c. 1324), *REB* 18 (1960) 45-54.
- LAURENT, *Crises* V. LAURENT, Les grandes crises religieuses à Byzance. La fin du schisme arsénite, *Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine* 26 (1945) 61-89.
- LAURENT, *Regestes* V. LAURENT, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, 4: *Les registes de 1208 à 1309*, Παρίσι 1971.
- LEFORT - OIKONOMIDÈS - PACHRYSSANTHOU - KRAVARI, *Actes D'Ivion* J. LEFORT - N. OIKONOMIDÈS - D. PACHRYSSANTHOU - V. KRAVARI, *Actes d'Ivion IV: de 1328 au début du XIVe siècle...*, Παρίσι 1995.
- LEGRAND, *BH* É. LEGRAND, *Bibliographie Hellénique...*, 170ς αϊ., II, Παρίσι 1894.
- LEGRAND, *Zygomalas* É. LEGRAND, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, *Recueil de textes et de traductions*, publié par... l'École des langues orientales, vivantes, τ. 2, Παρίσι 1899, [67]-264.
- LEGRAND, *Recueil* É. LEGRAND, *Recueil de documents grecs, Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 7, Παρίσι 1903 (φωτομηχανική επανέκδοση, Ἀθήνα, Γρηγοριάδης 1972).
- LE QUIEN, *Oriens* M. LE QUIEN, *Oriens Christianus*, τ. 1-3, Παρίσι 1740 (φωτομηχανική επανέκδοση, Gratz 1958).
- MANSI, *Collectio* J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et amplissima collectio*, τ. 1-40, Φλωρεντία-Βενετία 1759, κ.έξ. (φωτομηχανική επανέκδοση: Graz 1960-1961).
- MAZAL, *Prooimien* OTTO MAZAL, *Die Prooimien der Byzantinischen Patriarchenurkunden*, Βιέννη 1974.
- MERCATI, *Opere* G. MERCATI, *Opere Minori, raccolte in occasione del settantesimo natalizio, sotto gli auspicii di S.S. Pio XI*, τ. 1-6, Βατικανό 1937-1984.

- METZGER, *Constitutions* M. METZGER, *Les Constitutions Apostoliques*. Introduction, texte critique, traduction et notes par..., v. I-III, Παρίσι 1985-1987.
- MEYER, *Athosklöster* PH. MEYER, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Λειψία 1894 (φωτομηχανική επανέκδοση, "Άμστερνταμ 1965).
- MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* FR. MIKLOSICH - IOS. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Βιέννη 1890.
- MILASCH, *Δίκαιον* N. MILASCH, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας*, (μετάφραση ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ), Ἀθήνα 1906.
- MORTREUIL, *Droit* J.-A.-B. MORTREUIL, *Histoire du droit byzantin ou droit roumain dans l'Empire d'Orient depuis la mort de Justinien jusqu'à la prise de Constantinople ...*, τ. 1-3, Παρίσι -Μασσαλία 1843-1846 (φωτομηχανική επανέκδοση 1966).
- ODORICO, *Παπασυναδινός* P. ODORICO (μὲ τὴ συνεργασία Σπ. Ἀσδραχᾶ, Τ. Καραναστάση, Κ. Κωστή, Σ. Πετμεζᾶ), Ἀναμνήσεις καὶ συμβουλές τοῦ Συναδινοῦ, ἱερέα Σεργῶν στὴ Μακεδονία (17ος αἰώνας), Παρίσι 1996.
- OIKONOMIDÈS, *Autóreianos* N. OIKONOMIDÈS, *Cinq actes inédits du patriarche Michel Autoreianos*, *REB* 25 (1967) 113-145 καὶ *VR*, Λονδίνο 1976.
- OIKONOMIDÈS, *Dionysiou* N. OIKONOMIDÈS, *Actes de Dionysiou*, Παρίσι 1968.
- OIKONOMIDÈS, *Kastamonitou* N. OIKONOMIDÈS, *Actes de Kastamonitou*, Παρίσι 1978.
- OMONT, *Missions* H. OMONT, *Missions archeologiques francaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles...*, τ. 1-2, Παρίσι 1902.
- PAPASTATHIS, *Ἐκκλησία* CH. PAPASTATHIS, *L'église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination Ottomane*, Πρακτικὰ συνεδρίου: *Le Droit coutumier et les autonomies sur les Balkans et dans les pays voisins*, Βελιγράδι 1974, σ. 193-196.
- PETROPOULOS, *Πολιτική* J. A. PETROPOULOS, *Πολιτική καὶ συγκρότηση κράτους στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο (1833-1843)*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1985.
- P.G. J. P. MIGNE, *Patrologia Graeca*, τ. 1-161, Παρίσι 1857-1894 τ. 162 (indices) 1912.
- PITRA, *Juris* J. B. PITRA, *Juris ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta*, τ. 1-2, Πώμη 1864-1868.
- POJAGO, *Leggi* G. POJAGO, *Le Leggi municipali delle Isole*

- Jonie dall'anno 1386, fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τ. 1-2, Κέρκυρα 1846-1848.
- POUQUEVILLE, *Voyage* F. POUQUEVILLE, *Voyage dans la Grèce...*, τ. 1-5, Παρίσι 1820-1821.
- RB *Revue des Bibliothèques*, Παρίσι.
- REB *Revue des Études Byzantines*, Παρίσι.
- RICCI, *Liste* SEYMOUR DE RICCI, *Liste sommaire des manuscrits grecs de la Bibliotheca Barberina*, RB 17 (1907).
- RSR *Recherches de Science Religieuse*, Παρίσι.
- RUSSO, *Pénitence* FR. RUSSO, *Pénitence et excommunication. Étude historique sur les rapports entre le Théologie et le Droit Canon dans le Domaine pénitentiel du IXe au XIIIe siècle*, RSR 33 (1946) 257-279, 431-461.
- SCHELTEMA - N. VAN DER WAL, *Basilicorum* H. J. SCHELTEMA - N. VAN DER WAL, *Basilicorum Libri XV*, Groningen 1955-1983.
- SCHOELL-KROLL, *CJC* R. SCHOELL - G. KROLL, *Corpus Juris Civilis*, τ. 3 (1954): *Novellae* (φωτομηχανική επανέκδοση, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1972).
- SIMON, *Handschriftenstudien* D. SIMON, *Handschriftenstudien sur byzantinischen Rechtsgeschichte*, BZ 71 (1978) 332-348.
- SLOT, *Κίμωλος* J. SLOT, *Καθολικαί ἐκκλησίαι Κιμώλου καὶ τῶν πέριξ νήσων*, Κιμωλιακά 5 (1975) 51-293.
- SVORONOS, *Serment* N. SVORONOS, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle*, REB 9 (1951) 106-142 καὶ VR 6, Λονδίνο 1973, σ. 106-142.
- TEA, *Saggio* E. TEA, *Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630*, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere et Arti* 72 (1912-1913) καὶ αὐτοτελῶς: Βενετία 1913.
- USPENSKIJ, *Alexandriiskaja* P. USPENSKIJ, *Alexandriskaja Patriarcia*, Ἀγία Πετρούπολη 1898.
- VR *Variorum Reprints*, Λονδίνο.
- ZACHARIAE, *Handbücher* CARL - EDUARD - ZACHARIAE VON LINGHENTHAL, *Die Handbücher ges geistlichen Rechte aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft*, Ἀγία Πετρούπολη 1881 [Mémoires del'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg, VIIe Série, t. XXVIII, n° 7].
- ZACHARIAE, *Reise* KARL - EDUARD - ZACHARIAE VON LINGHENTHAL, *Reise in den Orien in den Jahren 1837 und 1838...*, Χαϊδελέβεργη 1840.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΙΟΥ

Γενικά περί ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν-ἐπιτιμίων

Ἐὰν ἁμάρτη ὁ ἀδελφός σου ἐπιτίμησον αὐτῷ,
καὶ ἐὰν μετανοήσῃ ἄφες αὐτῷ, καὶ ἐὰν ἐπτάκις
τῆς ἡμέρας ἁμαρτήσῃ εἰς σέ καὶ ἐπτάκις ἐπιστρέ-
ψῃ πρὸς σέ λέγων μετανοῶ, ἀφήσεις αὐτῷ».

ΛΟΥΚΑΣ 17, 3.

Ἄκριβης προσδιορισμός τοῦ θέματος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν¹ καὶ ἡ συνολικὴ προσέγγισή τους ἀποτελεῖ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιστημονικὸ ἐγχείρημα δύσκολο. Ὁ λόγος εἶναι προφανής. Τὸ εὖρος τοῦ θέματος τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ περιεχομένου ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς διαχρονικῆς ἐξέλιξης εἶναι μεγάλο καὶ βεβαίως ἀποτελεῖ θέμα εἰδικῆς μελέτης καὶ ὄχι προεισαγωγικὴ ἀφετηρία σὲ ἐπιμέρους ἀνάλυση. Ἄν μάλιστα στὰ στοιχεῖα αὐτὰ προσθέσουμε καὶ τὴν δογματικὴ διάσταση τοῦ θέματος, τότε γίνεται περισσότερο κατανοητὴ ἡ δυσκολία τοῦ πράγματος καὶ ὁ κίνδυνος ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων καταδοκεῖ. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἱστορικὴ προοπτικὴ ποὺ πρέπει νὰ παρακολουθεῖ τὴν ἀνάλυσή μας ὑπονομεύεται ἢ κινδυνεύει νὰ ὑπονομευθεῖ ἀπὸ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀποδεδειγμένως ἡ μελέτη ἐνὸς θεσμοῦ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κυρίαρχα στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας καὶ διδασκαλίας.

Αὐτὰ τὰ δεδομένα ἀποτελοῦν τὶς κύριες ἐγγενεῖς δυσκολίες τοῦ θέματος καὶ πρέπει νὰ τὰ ἔχουμε πάντοτε κατὰ νοῦ προσπαθώντας, ὅσο γίνεται, νὰ ἀποφύγουμε τὴν ἐμπλοκὴ μὲ δογματικὰ θέματα καὶ μεταφυσικὲς θεωρήσεις. Στὶς γραμμὲς λοιπὸν ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ δώσουμε, συνοπτικὰ

1. Ὁ ὅρος ποινὴ κατὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς παρούσης μελέτης θὰ χρησιμοποιεῖται παράλληλα πρὸς τὸν ὅρο ἐπιτίμιο· τὸ περιεχόμενο εἶναι ἀσφαλῶς ταυτόσημο μολονότι ὁ δεύτερος ὅρος, ἀρχικὰ χρησιμοποιοῦντο γιὰ νὰ δηλώσει κυρίως τὶς ποινὲς ποὺ ἐπέβαλαν οἱ πνευματικοὶ στοὺς ἁμαρτάνοντες πιστοὺς (βλ. γιὰ παράδειγμα: ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις*, 417-418). Ἄν ὅμως ἀπαιτεῖται μία ἀποχρῶσα διάκριση αὕτη ἀσφαλῶς θὰ ὀνόμαζε ἐπιτίμια τὶς στερήσεις ποὺ προέβλεπαν τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα καὶ ἐπέβαλαν οἱ πνευματικοὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανούς αἰῶνες ἀλλὰ καὶ ἀργότερα στοὺς πιστοὺς προκειμένου νὰ συγχωρεθοῦν καθημερινὰ ἁμαρτήματά τους· καὶ ποινὲς τὶς ἀφοριστικὲς πράξεις ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τοὺς πατριάρχες καὶ τοὺς μητροπολίτες μὲ ἐπίσημο γραπτὸ τρόπο προκειμένου νὰ λειτουργήσουν εἴτε μὲ προληπτικὸ εἴτε μὲ κατασταλτικὸ τρόπο.

τὰ γενικά χαρακτηριστικά τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν καὶ τὴν σημασία ποὺ ἔχουν αὐτὲς γιὰ τὴν γενικὴ ἐκκλησιαστικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ. Ἀπὸ τὰ ἐπιτίμια αὐτὰ βέβαια ἐκεῖνο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εἶναι ὁ ἀφορισμὸς καὶ αὐτὴν τὴν εἰδικὴ ἐνασχόλησή μας θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ αἰτιολογήσουμε καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε.

Πρὶν ὅμως ἀπὸ ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ μιλήσουμε πολὺ συνοπτικὰ γιὰ τὰ ἐπιτίμια ἐν γένει στὰ ὁποῖα καὶ ὁ ἀφορισμὸς ἐντάσσεται¹. Ὡς ἀρχίσουμε λοιπὸν τὴν προσέγγισή μας στὸ θέμα μὲ τὸν κλασικὸ τρόπο ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν «τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψιν» καὶ ἃς ἐγκύψουμε γιὰ λίγο στὶς λέξεις ποὺ σηματοδοτοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας.

Ἐπιτίμιον, λοιπόν, ἐπιτίμια, ἐπιτίμῃσις καὶ ἐπιτιμῶ εἶναι οἱ σχετικὲς λέξεις. Λέξεις καὶ ὅροι γνωστοὶ ἤδη καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία μὲ διαφορετικὸ ἢ ταυτόσημο μὲ τὸ μεταγενέστερό τους περιεχόμενο. Ἐτσι ἐπιτιμῶ σημαίνει —μὲ τὴν πρώτην σημασίαν του— ὀρίζω τὴν τιμὴ κάποιου πράγματος, κάνω ἐκτίμηση, τιμῶ, ἐκτιμῶ, δείχνω ἐκτίμηση πρὸς κάποιον· ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλω ποινὴ, ἀποδοκιμάζω, κατακρίνω, κατηγορῶ, μέφομαι κάποιον. Ἐπιτίμιον (ἢ ἐπιτίμια) σημαίνει κατὰ συνέπεια μὲ τὴν πρώτην τῆς λέξης σημασίαν τὴν ἀξία, τὴν ἐκτίμηση, τὴν τιμὴ κάποιου πράγματος καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν ποινὴν, τὴν τιμωρίαν, τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀποζημίωσης. Κοντὰ σ' αὐτὲς τὶς λέξεις πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὶς συγγενικὰς ἐπιτίμῃσις καὶ ἐπιτιμία ποὺ σημαίνουν μομφή, ἔλεγχο, ἐπίπληξιν, τιμωρίαν, ποινὴν ἐνῶ ἡ πρώτην σημασίαν τῆς δευτέρας λέξης ἔχει σχέση μὲ τὸν ὅρο ἐπίτιμος καὶ σημαίνει ὥς ἐκ τούτου τὴν ἀπόλαυση ὅλων τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ προνομίων².

Ἡ λέξις λοιπὸν εἶχε προσλάβῃ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν σημασίαν μὲ τὴν ὁποία καθιερώθηκε στὰ μεταγενέστερα καὶ ἰδίως στὰ νεότερα χρόνια καὶ μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐκκλησιαστικοὺς Πατέρες ἀλλὰ καὶ τὸ σύγχρονον ἐκκλησιαστικὸν ποινικὸ δίκαιο. Ἐτσι ἐπιτίμιο καὶ ἐπιτιμία εἶναι οἱ διαφορὲς ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλον-

1. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἀπὸ τὸ ἀτελεύτητο πλῆθος τῶν κειμένων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἀλλὰ καὶ τῆς νεότερης ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης θὰ ἐπιλέξουμε ὀρισμένα στοιχεῖα ἀφοῦ ἡ παράθεσις τοῦ συνόλου τῶν κειμένων τὰ ὁποῖα διατρέχει ἡ ἔννοια τῆς ἁμαρτίας καὶ μετάνοιας μέσω τῶν ἐπιτιμίων εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἐγχείρημα ἀδύνατον.

2. Τὶς σχετικὰς ἀναφορὰς παίρνω ἀπὸ τὸ Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Ἰω. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, Ἀθήνα 1949, σ. 381. Δὲν ἀναλύω τὴν σημασίαν τῆς λέξης ποινὴ, ἐπεὶ δὲ θεωρῶ ὅτι κάτι τέτοιο δὲν ἀπαιτεῖται ἀφοῦ τὸ νόημά της εἶναι προφανὲς καὶ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ παρερμηνεῖς.

ται στους ἀμαρτάνοντες χριστιανούς προκειμένου νὰ διορθωθοῦν, νὰ μετανοήσουν ἐν Χριστῷ, νὰ ἐπανέλθουν στὴν εὐθεία καὶ ὀρθή ὁδό. Σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις, ὅπως εἶναι λ.χ. οἱ αἱρέσεις μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ ἡ ποινὴ τῆς ὀριστικῆς ἀποπομπῆς ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄν βεβαίως σκοπὸς τοῦ παρόντος κεφαλαίου εἴταν ἡ λεπτομερὴς ἐνασχόληση μὲ τὸ θέμα τῆς φύσεως καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν, τότε θὰ ἔπρεπε ἀντίστοιχα καὶ ἡ ἀναφορὰ μας στὶς ἀπόψεις καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀμαρτωλῶν νὰ εἴταν περισσότερο συστηματικὴ. Θὰ ἔπρεπε ἀκόμα νὰ γίνεи ἐκτεταμένη βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν ἐπιτιμιῶν ἡ ὅποια νὰ διέτρεχε ὅλο τὸ ἐκκλησιαστικὸ ποινικὸ δίκαιο καὶ ὄχι μόνο αὐτό· θὰ ἔπρεπε ἀκόμα νὰ ἀναφερθοῦν ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ οἱ ὑφιστάμενες διαφορὲς μεταξὺ τῶν βασικῶν κατευθύνσεων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας δηλαδὴ μεταξὺ τῶν διαφόρων δογμάτων¹. Ὅμως ὅλα αὐτὰ παραμένουν ἔξω ἀπὸ τοὺς βασικοὺς προσανατολισμοὺς τῆς μελέτης αὐτῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ ἀναφορὲς μας θὰ εἶναι συνοπτικὲς καὶ πάντως οἱ ἀπολύτως ἀναγκαῖες.

Ὑστερα λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση τῶν ἀρμοδίων λέξεων ποὺ ὀρίζουν ἐπακριβῶς τὴν ἐπιτιμιτικὴ διαδικασία θὰ προσδιορίσουμε ὀρισμένα βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ποινῶν αὐτῶν προκειμένου νὰ ὀριοθετήσουμε κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ἀντικείμενό μας.

1. Ἡ βιβλιογραφία τῶν ἐπιτιμιῶν φαίνεται νὰ εἶναι ἐκτενέστατη καὶ πλούσια καθὼς ἡ ἐξέταση τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ποινικοῦ δικαίου. Στὴν πραγματικότητά δὲν ὑπάρχουν πολλὲς μελέτες ποὺ νὰ ἀσχολοῦνται ἀναλυτικὰ καὶ διεξοδικὰ μὲ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ ἐπιτίμια. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀναφορὰ μας σὲ γενικὲς μελέτες τοῦ ποινικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου θὰ εἶναι μικρὴ· ἄλλωστε ἡ κατὰ παράταξιν βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ δὲν θὰ προσέφερε καὶ πολλὰ πράγματα στὸ θέμα μας. Βασικὸ λοιπὸν ἔργο ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τὸ μελέτημα τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, μητροπολίτου πρώην Νευροκοπίου, *Ἐπιτίμια*. Στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Γεώργιος προσεγγίζει, ἀπὸ δογματικῆς ἀπόψεως, τὰ ἐπιτίμια καὶ τὸ θέμα τῆς μετάνοιας καὶ πάντα ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὰ ὅσα ἰσχύουν στὴν Καθολικὴ ἐκκλησία (JUGIE, *Peine*). Γιὰ τὴν ἄλλη κατηγορίαν μελετῶν ποὺ ἐνασχολοῦται μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ποινικὸ δίκαιο καὶ τίς ἀρμόζουσες κάθε φορὰ ποινὲς σὲ παραπτώματα κυρίως τῶν κληρικῶν παραπέμπουμε στὰ παρακάτω ἔργα, μολονότι ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ μπορεῖ νὰ πλουτισθεῖ καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα: ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ [ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ], *Δοκίμιον*· MILASCH, *Δίκαιον*· ΡΑΛΛΗΣ, *Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἱερέως, Ποινικὸν δίκαιον* (βλ. καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν ΔΗΜ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟ στὸν ΕΦ 2 (1909) 117-140)· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δίκαιον*, (μὲ καλὴ βιβλιογραφικὴ κάλυψη, ἡ ὅποια περιλαμβάνει καὶ ἔργα τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας)· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ, *Σύστημα*· ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Παραδόσεις*, 417 κ.ἑξ.

“Όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι εκκλησιαστικές ποινές αποβλέπουν στην ήθικη βελτίωση του αμαρτάνοντος και την αποκατάσταση του δικαίου. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για την Ανατολική εκκλησία προκειμένου να οικοδομήσει τον μηχανισμό ένσωμάτωσης και κυρίως λειτουργίας των ποινών εντός του εκκλησιαστικού περιβάλλοντος¹. Ός προς αυτό συμφωνούν όλοι, όσοι κατά καιρούς ασχολήθηκαν με το θέμα των επιτιμίων. Μέσα από την όμοφωνία όμως αυτή αναδεικνύεται παράλληλα η βασική διαφωνία προς τις δογματικές πεποιθήσεις της Δυτικής εκκλησίας, η οποία θεωρεί ότι τα επιτίμια είναι «συμπλήρωσις τῆς ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν» σύμφωνα με την δογματική αυτή θεώρηση τα επιτίμια είναι «ἔθροι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν συγγώρησιν τῶν ἀμαρτιῶν», ἡ ὁποία δὲν παρέχεται σὲ κανένα ὁ ὅποιος δὲν θὰ «παράσχη ἱκανοποίησιν»².

Ὡστόσο ἂς ἐπανέλθουμε στὰ τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ὅπως εἴπαμε λοιπόν, τὰ ἐπιτίμια θεωροῦνται ποινὲς διορθωτικῆς προκειμένου νὰ σωφρονιστεῖ ὁ ἀμαρτωλός, νὰ μετανοήσῃ καὶ νὰ ἐπανέλθῃ στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας θεραπευμένος καὶ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ ἀμαρτήματά του³.

1. Ἡ μετάνοια ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια δόγματα τῆς Ἀνατολικῆς πίστεως· γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς (15. 7· πβ. καὶ Ματθαῖος 18. 13): «Χαρὰ ἔσται ἐν τῷ οὐρανῷ ἐπὶ ἐνὶ ἀμαρτωλῷ μετανοοῦντι», καὶ βεβαίως ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση εἶναι διάσπαρτη ἀπὸ παρόμοιες ἀναφορές. Μεγάλος ἀριθμὸς τῶν κακῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ἂν ὅχι ὅλος, θεωρεῖται ὡς ἀμαρτήματα ποὺ χρήζουν ἐπιτίμιου καὶ μετανόιας προκειμένου ὁ πιστὸς νὰ ἐξαγισθεῖ. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ καὶ ὁ θάνατος ἀκόμη, εἶναι τὸ ἐπιτίμιο γιὰ τὴν ἀνυπακοὴ τῶν πρωτοπλάστων στὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ· διαβάζουμε ἔτσι σὲ «Ἐξοδιαστικὸν» ἱερομονάχων τοῦ 16ου αἰ.: «Ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δημιουργὸς καὶ εὐεργέτης ἀπάσης τῆς κτίσεως, ὁ κατασκευάσας τὸν ἄνθρωπον ἐκ σώματος αἰσθητοῦ τε καὶ χοῦκου καὶ νοεράς καὶ ἀθανάτου ψυχῆς, ὁ τιμήσας αὐτὸν αὐτεξουσιότητα καὶ τῇ κατ' εἰκόνα καθομοιωσεί ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἀξιοπρεπῇ νομοθετήσας αὐτῷ τὴν διαγωγὴν, καὶ ἀνομήσαντι μὲν θάνατον ἐπάγων τὸ ἐπιτίμιον πρὸς σωφρονισμόν αὐτοῦ...» (DMITRIEVSIIJ, *Opisanie* 2, 547).

2. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀναλύει πολὺ κατατοπιστικὰ ὁ μητροπολίτης πρ. Νευροκοπίου ΓΕΩΡΓΙΟΣ στὴν μελέτη του *Ἐπιτίμια*, ἀπ' ὅπου καὶ τὰ παραθέματα. Γιὰ τὸ θέμα τῆς μετανόιας καὶ τὶς δογματικὲς διαφορὲς ποὺ ἔχουν ἡ Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ ἐκκλησία βλ. Α. Ο. Ι., *Ἀπαρίθμησις*, 304-311 καὶ ἰδίως 309· ὁ συγγραφέας τονίζει τὴν δογματικὴ θέσιν τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ὑποστεῖ ἔτσι καὶ ἀλλιῶς τὰ ἐπιτίμια (ὄντας στὴν ζωὴ) ἢ τὸ καθαρτήριο πῦρ (ὅταν πεθάνει) γιὰ νὰ σωθεῖ ἐπειδὴ γεννᾶται ἀμαρτωλός. Ἀντίθετα ἡ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐπιρίπτει τὰ ἐπιτίμια γιὰ δεδομένα ἀμαρτήματα ποὺ διαπράττει ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου του (βλ. ἐπίσης, CATOIRE, *Peines*).

3. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης μᾶς ἔχει ἀφήσει γιὰ τὸ θέμα τῆς μετανόιας ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐπιτίμια ἓνα ἐνδιαφέρον ἔργο ποὺ παραδίδεται με τὸν πολὺ χαρακτηριστι-

Ἦς ἐκ τούτου ὁ χρόνος ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου, δηλαδή ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἁμαρτωλὸς θὰ διατελεῖ ὑπὸ τὸ καθεστὼς τῆς ἐπιτιμητικῆς διαδικασίας εἶναι πάντοτε σαφῶς προσδιορισμένος ἀνάλογα μὲ τὴν σοβαρότητα τοῦ ἁμαρτήματος καὶ πάντως ἔχει κάποιο πέρασ ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ὀρίζεται ὅτι θὰ συγχωρεθεῖ ἀφοῦ ἀποκαταστήσει τὴν διασαλευθείσα τάξη¹. Σημασία ἀκόμα γιὰ τὴν διάρκεια τοῦ χρόνου τιμωρίας ἔχει σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ στάση τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἐναντι τῆς ἁμαρτίας του, δηλαδή ἡ διάθεσή του πρὸς ἐπανόρθωση: «ὀρίζειν δὲ μὴ χρόνῳ, ἀλλὰ τρόπῳ τῆς μετανοίας τὴν θεραπείαν», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Μέγας Βασίλειος².

Μὲ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ στὸν Μ. Βασίλειο μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ το-νίσουμε ὅτι ἡ ὅλη δογματικὴ στήριξη τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπιτίμια, ἔχει ὡς ἀφετηρία τὸ ἀποστολικὸ «ἂν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας ἀφίενται αὐτοῖς· ἂν τινων κρατῇτε κεκράτηνται»³, μὲ τὸ ὁποῖο

στικὸ τίτλο: *Πρὸς τοὺς ἀχθομένους ταῖς ἐπιτιμήσεσι* (MIGNE, P.G. 46, 307-316)· ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι πολὺ ἀπλά: οἱ χριστιανοὶ πρέπει ἀδιαμαρτύρητα νὰ δέχονται τὰ ἐπιτίμια ἐπειδὴ ἔτσι σώζεται ἡ ψυχὴ τους. Μὲ τὸν ἴδιο ἀπλὸ τρόπο ὁ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ποστέλνικος, στὸ ἔργο του *Ὁρμος Σωτήριος*, 45 ἐκθέτει τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἐπιτίμια: ἡ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἀπλῶς ἐπιτιμᾷ, ἀποκόπτει ἀπὸ τὶς ἀκολουθίες, ἀκόμα καὶ τοὺς αἵρετικούς γιὰ νὰ μὴν ἐξαπατοῦν καὶ τοὺς φρόνιμους πιστοὺς: «ἔθεν ἄς στοχασθῇ ὁ καθεὶς τὴν θειότητα τοῦ κηρύγματος, ὥστε οὔτε διὰ ἓνα ἄνθρωπον σκανδαλοποιόν, καὶ συνοδικῶς καταδικασθέντα, τυραννία οὐκ ἔξεσι, ἀλλὰ παραιτοῦ, καὶ ἄφες αὐτόν, ἴσως μετανοήσῃ»· βλ. ἐπίσης ΙΩ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Περὶ ἐπιτιμίας τῶν ἁμαρτανόντων*, MIGNE, P.G. 119, 725-728, καθὼς ἐπίσης καὶ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέματα*, 67 κ.ἑξ.

1. Ἡ δογματικὴ αὐτὴ θέση τῆς Ἐκκλησίας ἐπαναλαμβάνεται αὐτοῦσια πολλὰς φορὲς μέσα στὸν χρόνο· ἔτσι τὸν Μάιο τοῦ 1782 ὁ πατριάρχης Γαβριὴλ Δ' ἀναφέρει σὲ γράμμα του: «ἔθος ἔστι τῇ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τοὺς ὅπως-δήπως διατελοῦντας ὑπὸ ποινὴν, καὶ παιδεῖαν ἐκκλησιαστικὴν, εἰς ἑαυτοὺς ἐλευθό-τας, καὶ τὸ πταῖσμα αὐτῶν συνιδόντας, καὶ τῶν προτέρων ἐπιχειρημάτων ἀποστρα-φέντας καὶ ἀξιόους καρποὺς ἐπιδείξαντας μετανοίας καὶ μετὰ θερμῶν δακρῶν προ-σπεσόντας τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἐλέει συμπαθείας ἀξιούν αὐτούς, καὶ τῶν ἐπιτιμίων τὴν ἄφεσιν κατὰ πάντα δίκαιον λόγον, πρυτανεύεσθαι» (ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Ὁσιος Νικάνωρ*, 259-261)· πενήντα περίπου χρόνια ἀργότερα (Ὀκτώβριος 1827) ὁ πατριάρχης Ἀγα-θάγγελος ἐνσωματώνει σὲ δικό του γράμμα: «ἐφ' ᾧ καὶ ψήφῳ... συνοδικῇ... καὶ τῆς περὶ ἡμᾶς... ἁγίας Συνόδου... καὶ τῇ κοινῇ τοῦ γένους συναινέσει τὰ κοινῶς στερχθέν-τα καὶ ἀποφανθέντα, ἔδοξε καὶ κανονικῶς νὰ ἐπικυρώσωμεν, καὶ διὰ συνοδικοῦ τύ-που ... παραδῶσωμεν, καὶ τελευταῖον διὰ τῆς πνευματικῆς μαχαίρας καὶ τοῦ καυ-στηρίου τῶν ἐπιτιμίων, ὅπου εἶναι τὰ τελευταῖα τῶν ἱατρῶν εἰς τὰ σωματικὰ πάθη καταφύγια, νὰ θεραπεύσωμεν τὸ κακόν» (ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 320)· βλ. καὶ σ. 406.

2. Κανὼν Β' τοῦ Μ. Βασιλείου στὸ ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 4, 96.

3. ΙΩΑΝΝΗΣ κ', 21-23.

ὁ Χριστὸς ὁπλίζει τὴν αὐθεντία τῶν Ἀποστόλων καὶ μέσω αὐτῶν τὴν ἐξουσία τῶν ἐπισκόπων (ἀργότερα πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν). ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τὴν ρῆση αὐτῇ, ἀλλὰ καὶ ἄλλες συναφεῖς, οἱ μετέπειτα ἐρμηνευτὲς τῶν ἀποστολικῶν κειμένων ἀλλὰ καὶ οἱ συντάκτες τῶν ἐπισήμων κειμένων τῆς Ἐκκλησίας, θὰ συγκροτήσουν τὸ ὅλο οἰκοδόμημα τῆς ἐπιτιμητικῆς διαδικασίας μὲ κάθε λεπτομέρεια καὶ ἐξονυχιστικὴ ἀκριβολογία¹.

Ὅμως ἃς ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐπισημάνουμε μέσα στὴν διαχρονία μερικές χαρακτηριστικὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες ἀναφορὲς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀνέλιξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν.

Ὡς τώρα ἔχουμε τονίσει τὴν ἡθικὴ διάσταση τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπιτιμιῶν, ὅτι δηλαδὴ διὰ μέσου αὐτῶν ἡ Ἐκκλησία προσπαθεῖ νὰ ἐπαναφέρει τὸν ἁμαρτωλὸ στὶς τάξεις της. Ὅμως παράλληλα, δὲν πρέπει νὰ διαφύγει ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ μας, ὅτι ἡ θέσπιση καὶ ἡ χρῆση τῶν ἐπιτιμιῶν ἀποβλέπει καὶ σὲ ἄλλους σκοποὺς, ἴσης, ἂν ὄχι μεγαλύτερης σημασίας μὲ τὸν ἀμέσως προκύπτοντα. Μὲ ἄλλα λόγια πρέπει νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἡ συγκρότηση κανόνων συμπεριφορᾶς, τρόπου ζωῆς, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν οἱ πιστοὶ —εἴτε πρόκειται γιὰ ἱερωμένους εἴτε πρόκειται γιὰ λαϊκοὺς— ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν εἶναι δηλαδὴ, γι' αὐτοὺς ποὺ ἔχουν τὴν μέριμνα γιὰ τὴν συγκρότηση ἐνὸς θεσμοῦ ἀμελητέα ὑπόθεση ὁ σαφὴς προσδιορισμὸς τοῦ πλαισίου ἢ ὑπέρβαση τοῦ ὁποίου ἐπιφέρει τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν.

Αὕτη εἶναι ἡ μία παράμετρος τοῦ θέματος. Ἡ ἄλλη ἔχει σχέση μὲ τοὺς ἄμεσους κινδύνους ποὺ δοκιμάζει τὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς πρώτους ἰδίως αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἐφοδο τῶν κάθε λογῆς αἱρέσεων, ποὺ δημιουργοῦν σοβαρὰ προβλήματα καὶ ἀπειλοῦν ὀρισμένες φορὲς νὰ ἀποσπάσουν εὐρύτατα στρώματα χριστιανῶν. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ Ἐκκλησία εἶναι αὐστηρὴ καὶ ἀπόλυτη: κάνει χρῆση τῆς ποινῆς τοῦ ἀναθέματος, δηλαδὴ τῆς τελείας καὶ ὀριστικῆς ἀπομάκρυνσης καὶ ἀποκοπῆς τῶν αἱρετικῶν ἀπὸ τὸ ὑγιὲς σῶμα τῶν πιστῶν, θέλοντας νὰ διαφυλάξει τὴν ἐνότητά της².

1. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ δεύτερο κεφάλαιο.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ MILASCH, *Δίκαιον*, 651: «Ἡ αὐστηρότης τῶν ὧν περὶ ἡ ἐκκλησία ποιεῖται χρῆσιν μέσων ἐν τούτῳ ἀποσκοπεῖ, ἐὰν τὸ συμφέρον καὶ τὸ γόητρον τῆς καθόλου ἐκκλησίας εὐρίσκωνται ἐν κινδύνῳ, διότι, ὡς ἐν πάσῃ κοινωνίᾳ, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ, δύναται ἡ ἀτιμωρησία τῶν ἐγκλημάτων μελῶν τινῶν αὐτῆς καὶ ἡ μὴ τήρησις τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ κύρους τοῦ νὰ παρορμήσῃ καὶ ἄλλα μέρη αὐτῆς πρὸς τὸ ἐγκλημα. Προσέτι δὲ δύ-

Ἰπὸ τὸ πρῖσμα τῶν θεωρήσεων αὐτῶν ὅλες οἱ κωδικοποιήσεις κανόνων συμπεριφορᾶς ἀλλὰ καὶ οἱ κωδικοποιήσεις ζητημάτων δογματικῆς καὶ κανονικῆς φύσεως θὰ συνδεθοῦν ἄμεσα μὲ τὴν ἐπιβολὴν ἐπιτιμιῶν. Ἄν λ.χ. μελετήσουμε τοὺς λεγόμενους «Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων», κείμενο τοῦ 380 μ.Χ., θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ ἀφορισμὸς καὶ ἡ καθαίρεση διατρέχουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς γραμμές του καὶ ἀποτελοῦν τὴν σταθερὴ ἀναφορὰ ποινικῆς διαδικασίας γιὰ τοὺς παραβάτες τῶν θείων ἐντολῶν ποὺ προβλέπονται ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ κειμένου αὐτοῦ¹.

Παράλληλα ἂν μελετήσουμε τὶς ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων τῆς Ἐκκλησίας θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἐπιτιμητικὴ ἀναφορὰ εἶναι συχνότατη. Πολλές φορές καλύπτεται ἀπὸ τὴν γενικὴ ἀλλὰ σαφῶς προσδιορισμένη ρήση: «ἐκκλησιαστικοῖς ὑποκείσθω ἐπιτιμίαις»· ἄλλες φορές οἱ ποινὲς ἀναφέρονται μὲ τὸ ὄνομά τους καὶ καλύπτουν ὅλο τὸ ἐπιτιμητικὸ φάσμα: ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπίπληξη ὡς τὸ ἀνάθεμα.

Ὡστόσο ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀποφάσεις πιστεύουμε ὅτι πρέπει νὰ μνημονεύσουμε ἰδιαίτερα δύο ἀποφάσεις τῆς Πενθέκτης Συνόδου (691/692), οἱ ὁποῖες μὲ σαφήνεια προσδιορίζουν τὴν χρῆση καὶ τὴν σημασία τῶν ἐπιτιμιῶν. Συγκεκριμένα ὁ β' κανόνας τῆς Συνόδου αὐτῆς ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι: «εἰ δέ τις ἄλῳ κανόνα τινὰ τῶν εἰρημένων καινοτομῶν ἢ ἀνατρέπειν ἐπιχειρῶν, ὑπεύθυνος ἔσται κατὰ τὸν τοιοῦτον κανόνα, ὡς αὐτὸς διαγορεύει, τὴν ἐπιτιμίαν δεχόμενος, καὶ δι' αὐτοῦ ἐν ᾧ περ πταίει θεραπευόμενος»· ἐνῷ ὁ καταληκτήριος (ρβ') κανόνας τῆς ἰδίας Συνόδου προσθέτει: «Δεῖ δὲ τοὺς ἐξουσίαν λύειν καὶ δεσμεῖν παρὰ Θεοῦ λαβόντας, σκοπεῖν τὴν τῆς ἁμαρτίας ποιότητα, καὶ τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος πρὸς ἐπιστροφὴν ἐτοιμότητα, καὶ οὕτω κατάλληλον τὴν θεραπείαν προσάγειν τῷ ἄρρωσθήματι, ἵνα μὴ, τῇ ἀμετρίᾳ καθ' ἑκάτερον χρώμενος, ἀποσφαλεῖη πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ κάμνοντος»².

Μὲ τοὺς δύο αὐτοὺς κανόνες προσδιορίζεται σαφῶς ἡ χρῆση τῶν ἐπιτιμιῶν ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἄμεσα γιὰ τοὺς παραβάτες τῶν κανόνων· συγχρόνως ὁμῶς ἡ Σύνοδος συνιστᾷ λογικὴ χρῆση τῶν ἐπιτιμιῶν προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τῆς Ἐκκλησίας ἐκ μέρους τοῦ ὑποστάντος τὶς ποινές: «μὴτε κατὰ κρημνῶν ὠθῆσαι τῆς ἀπογνώσεως, μὴτε

ναται οὕτω νὰ διασαλευθῇ ἡ τάξις, ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ νὰ τεθῇ ἐν κινδύνῳ αὐτὸς ὁ βίος αὐτῆς, ἐὰν μὴ αὕτη ἐκέκρητο τὸ δικαίωμα τοῦ ἀποβάλλειν ἐκ τῆς κοινωνίας αὐτῆς τὰ ἐπιβλαβῆ στοιχεῖα».

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 1 κ.ἑξ.

2. Ὁ.π., 310.

τὸν χαλινὸν ὑπενδύουσι πρὸς τὴν τοῦ βίου ἐκλυσίν τε καὶ καταφρόνησιν»¹.

Ἐκτὸς τῆς Πενθέκτης καὶ στὰ κείμενα ἄλλων συνόδων μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε στοιχεῖα ποὺ προσδιορίζουν ἐπιμέρους λεπτομέρειες ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρῆση τῶν ἐπιτιμιῶν. Οἱ κανόνες λ.χ. τῆς τοπικῆς συνόδου στὴν Ἀγκυρα (314) ἀλλὰ καὶ οἱ κανόνες ἄλλων συνόδων ἀναφέρουν ρητὰ τὴν χρονικὴ διάρκεια τῶν ἐπιτιμιῶν, δηλαδὴ τὸν χρόνον ποὺ πρέπει νὰ διαρκεῖ ἡ ἐπιτιμητικὴ δοκιμασία· αὐτὸ βεβαίως ἐπαφίεται στὴν κρίση τῶν ἀρχιερέων. Ὁ μὲν κανόνας ἐξἄλλου τῆς τοπικῆς συνόδου στὴν Καρθαγένη (418/419) σαφῶς ἀναφέρει ὅτι στὴν δικαιοδοσία τῶν ἐπισκόπων ἀνήκει ἡ διάγνωση τῆς φύσεως τῶν ἁμαρτημάτων καὶ συνεπῶς καὶ ὁ χρόνος τῆς τιμωρίας².

Ἄν ὅμως αὐτὲς εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς ἀποφάσεις ὑπάρχουν καὶ τὰ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν μάλιστα ὀρισμένα πατερικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀποτελέσαν τοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς τῶν πιστῶν καὶ τοὺς κανόνες ρυθμίσεως τῆς μοναστικῆς ζωῆς. Οἱ κανόνες λ.χ. τοῦ Μεγάλου Βασιλείου³ ἀναφέρονται λεπτομερῶς στὴν χρῆση τῶν ἐπιτιμιῶν ἐνῶ μεγαλύτερη σημασία ἔχουν οἱ λεγόμενοι Κανόνες τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ⁴ ἐπειδὴ χρησιμοποιοῦντο ἀργότερα ὡς βάση ἢ καὶ αὐτούσιοι γιὰ τὴν σύνταξη τῶν ἐξομολογηταρίων, κειμένων μὲ εὐρεία χρῆση ἀπὸ τοὺς πνευματικούς⁵.

Τὸ κείμενο τοῦ Νηστευτοῦ, κείμενο πιθανῶς τοῦ 14ου αἰ., ἀναφέρεται ὅχι μόνον στὶς ἀνώτερες ἐκκλησιαστικὲς ποινὲς ἀλλὰ καὶ στὶς κατώτερες, δηλαδὴ αὐτὲς ποὺ προορίζονται γιὰ τὸν πιστὸ ποὺ οἰκειοθελῶς ἐξομολογεῖται τὰ ἁμαρτήματά του στὸν πνευματικό του· γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ σημασία του εἶναι προφανής. Ἀλλὰ γιὰ τὴν διάκριση τῶν ποινῶν θὰ μιλήσουμε ἀργότερα. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ τονίσουμε τώρα εἶναι ἡ σαφὴς καὶ προκαθορισμένη σχέση τῶν ἐπιτιμιῶν πρὸς τὴν ἐν γένει χριστιανικὴ ζωὴ καὶ ἡ διαμόρφωση ἐνὸς ἠθικοῦ-δογματικοῦ κώδικα ἀναφορᾶς ὁ ὁποῖος ἐνισχύεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν ἐπιτιμιῶν τὰ ὁποῖα προβάλλουν ἀπειλητικὰ ἐναντίον ὧν παραβαίνουν τὸν χριστιανικὸ ἠθικὸ κώδι-

1. Ὁ.π., 549.

2. Ὁ.π., 3, 20-69 καὶ 407: «ὥστε τοῖς μετανοοῦσι, κατὰ τῶν ἁμαρτημάτων διαφορὰν, τῇ τῶν ἐπισκόπων κρίσει τὰς μετανοίας ἐν καιρῷ ψηφίζεσθαι».

3. Ὁ.π., 4, 88-294.

4. Ὁ.π., 4, 432-445.

5. Βλ. πρόχειρα ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Πηγές, 91.

κα. Τὸ πλαίσιο ποὺ δημιουργεῖται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐμφανίζεται ἡδὴ ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ ἐνισχύεται μὲ τὸ κύρος τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων ἀλλὰ καὶ τῶν κανόνων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ποὺ μὲ τὶς ἐρμηνεῖες τους καὶ τὴν συγκρότηση συλλογῶν κανονιστικοῦ περιεχομένου διευρύνουν ἔτι περαιτέρω τὸν θεσμό.

Ἐκτοτε τὰ ἐπιτίμια θὰ γνωρίσουν ἀϋξάνομενη ἐπίδοση καθὼς θὰ ἐνσωματωθοῦν σὲ συλλογὲς κανονικοῦ δικαίου, σὲ νομοκάνονες, σὲ ἐρμηνεῖες κανόνων καὶ θὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ γιὰ περιπτώσεις ποὺ δὲν ἐντάσσονται αὐστηρὰ στὰ περιορισμένα ὅρια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ συνέτεινε ἀσφαλῶς ἡ ἐμπλοκὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἐπίλυση διαφορῶν ἰδιωτικοῦ δικαίου. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς θὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ ἐπιτίμια προκειμένου νὰ κατασφαλίσουν πατριαρχικὲς ἀποφάσεις ἐπιλύσεως διαφορῶν, πράγμα ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζεται κατὰ τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς¹.

Μὲ βάση λοιπὸν τὶς παραπάνω ἐπισημάνσεις ἡ σημασία τῶν ἐπιτιμίων εἶναι προφανὴς καὶ ἡ ἐνσωμάτωσή τους στὸ σῶμα τῶν δογματικῶν κειμένων καὶ πρακτικῶν κανόνων συνεχῶς ἐπεκτείνεται. Τὸ πράγμα ὥστόσο γίνεται πλέον ἐμφανὲς καὶ ἀποκτᾷ μεγάλες διαστάσεις κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωση χρόνους. Ἡ ἐπιβολὴ καὶ κυρίως ἡ ἀπειλὴ ἐπιβολῆς ἐπιτιμίων καθίσταται κοινὸς τόπος καὶ μὲ τὴν μορφή κυρίως τοῦ ἀφορισμοῦ ἐμφανίζεται σὲ κάθε πεδίο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ φαινόμενο βεβαίως αὐτὸ ἔχει σχέση μὲ τὴν νέα πολιτικὴ πραγματικότητα ποὺ δημιούργησε ἡ Κατάκτηση καὶ κατ' ἀκολουθίαν μὲ τὸν νέο, πολυσήμαντο ρόλο ποὺ καλεῖται νὰ διαδραματίσει ἡ Ἐκκλησία². Ὁ πολυ-

1. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὰ προεισαγωγικά μιᾶς ἀπόφασης τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Γ', ὁ ὁποῖος τὸ 1724 σημειώνει γιὰ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴν σημασία τῶν ἐπιτιμίων: «ὅσοι ἀθετοῦσι καὶ παραβαίνουσι τὰ πατροπαράδοτα δόγματα τῆς ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας... οἱ τοιοῦτοι ὄχι μόνον μακρύνουν καὶ χωρίζονται ἀπὸ τὴν χάριν τοῦ Χριστοῦ... καὶ γίνονται υἱοὶ τοῦ σκότους καὶ ὑπεύθυνοι τῆς μελλούσης αἰωνίου κολάσεως, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ παρόντι βίῳ λαμβάνουσι τὴν μεγίστην καὶ χαλεπωτάτην παιδείαν παρὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ κόπτονται μὲν ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁλομελείας, ὡς μέρη σαπρὰ καὶ ἀκάθαρτα, καὶ διώκονται ἀπὸ τὴν συναναστροφῇ τῶν λοιπῶν εὐσεβῶν ὡς πρόβατα ψωριῶντα, παιδεύονται δὲ καὶ μὲ ἄλλας σκληρὰς παιδείας πρὸς σωφρονισμόν καὶ ὑπόδειγμα τῶν πολλῶν, διὰ νὰ μὴ γίνωνται καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ὀρθοδόξους πρόσκομμα καὶ κακὸν ἀπωλείας παράδειγμα» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα 2, 385-389).

2. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι μεγάλη· παραπέμπω ὥστόσο ἐνδεικτικὰ στὰ ὅσα γράφει ὁ Νικόλαος Πανταζόπουλος: «Ἀρχικῶς ἡ δικαιοδο-

διάστατος ρόλος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ δικαιοὺν ἐπέκταση τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου¹ ἐνισχύουν τὴν θέσιν καὶ τὴν σημασία τῶν ἐπιτιμιῶν τὰ ὅποια καλοῦνται νὰ ἐπενεργήσουν ὡς προληπτικὲς ἀλλὰ καὶ κατασταλτικὲς ποινικὲς μορφές.

Ἡ διάδοση τῶν ἐξομολογηταρίων ἀλλὰ καὶ τῶν νομοκανονικῶν συλλογῶν—ἐργαλείων στὰ χέρια τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων— συνοδεύεται ἀπαραιτήτως ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν ἐπιτιμιῶν. Ἡ ἐπίκληση τῆς ἀρχῆς, τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τοῦ ἀναθέματος φαίνεται ἀκόμη ὅτι ἀποτελεῖ καθημερινὴ πρακτικὴ καὶ ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτὰ παρουσιάζεται συνεχῆ καὶ ἀδιάλειπτη. Χιλιάδες πατριαρχικὲς πράξεις θὰ κατασφαλισθοῦν μὲ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἀναρίθμητες ὑποθέσεις σὲ κάθε διοικητικὴ περιφέρεια τοῦ πατριαρχείου θὰ χρησιμοποιήσουν τὰ ἐπιτίμια ὡς δικονομικὸ μέσο ἢ ὡς κατασταλτικὴ ἀπειλή. Ἀλλὰ γι' αὐτὰ θὰ γίνῃ ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ στὰ κεφάλαια τῆς μελέτης αὐτῆς. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ κρατήσουμε ὡς πρωταρχικὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ γενικευμένη χρῆση τῶν ἐπιτιμιῶν καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἀφορισμοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας, χρῆση ποὺ θὰ ἐπεκταθεῖ χρονικὰ καὶ στὶς πρώτες δεκαετίες μετὰ τὴν ἱδρύση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Μὲ τὴν συγκρότηση τοῦ ἐλλαδικοῦ βασιλείου καὶ τὴν εἰσαγωγὴ νέων μορφῶν εὐρωπαϊκοῦ δικαίου ἀλλὰ βεβαίως καὶ ὑπὸ τὴν πίεση νέων συνθηκῶν κοινωνικῆς ζωῆς οἱ ἐκκλησιαστικὲς ποινὲς θὰ περιοριστοῦν. Ἡ βούλησις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ ἀφοῦ ἡ ἀπόφασις τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐπιβολὴ προσωπικοῦ (ἐπώνυμου) ἀφορισμοῦ. Ἔτσι τὸ ἐκκλησιαστικὸ ποινικὸ δίκαιο τείνει νὰ περιοριστεῖ πιά μετὰ τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Παράλληλα

σία τῆς Ἐκκλησίας περιορίζετο εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν πρὸς τὴν θρησκείαν σχετιζομένων προσωπικῶν διαφορῶν τῶν χριστιανῶν (γάμοι, διαζύγια, κληρονομίαι). Βαθμὴδὸν ὅμως ἡ ἐξουσία αὕτη ἐπεξετάθη κατὰ ἑκτεμῆριον ἀρμοδιότητος ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ πλάτους τοῦ δικαίου, ἀντιτιθεμένη πρὸς τὴν δικαιοδοσίαν τὸσον τοῦ τουρκικοῦ ὅσον καὶ τοῦ λαϊκοῦ δικαίου» (ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπιδράσεις*, 5· βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Αἶμος*, 137-235 καὶ ἰδίως 169, 171).

1. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. τὴν παραπομπὴ τῆς σελίδας 73. Ἄς προσθέσουμε ἀκόμα ὅτι καὶ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς εἶναι τὰ ἐπιτίμια μιὰ διέξοδος ὅπως πολλὴ ὥραϊα τὴν περιγράφει ὁ σαμιώτης διακοδημήτρης τὸ 1812 ὅταν καταφεύγει στὸ αἷτημα ἀφορισμοῦ: «δὲν ἔκαμα κανένα κίνημα ἐξωτερικόν, νὰ παιδεύσουν τινὰ χριστιανὸν καὶ νὰ ἐκδικηθοῦν χριστιανοί, μὲ μόνη ὑποψίαν, ἀλλ' ὡς χριστιανὸς... προσέδραμον εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐξητήσαντο τὸ παρὸν φρικτὸν ἐπιτίμιον» (Ι. Μ. Σάμου, φ. 27, ἔγγρ. 31, ἀνέκδοτο: πληροφ. Μ. Βουρλιώτη).

βεβαίως κάποια μορφή άπονομής δικαιοσύνης δια τών έπιτιμιών συνεχίζει να έπιβιώνει και ιδιαίτερα στις ύπό όθωμανική διοίκηση περιοχές όπου βέβαια διατηρείται και ή έξουσία του Οίκουμενικού Πατριαρχείου.

Τελικά τὰ έπιτίμια θά περιοριστούν και θά έπιζήσουν στο Έκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο που διέπει τις σχέσεις τών μελών της Έκκλησίας, δηλαδή θά άποτελέσουν τις ποινές που έπιβάλλονται όσάκις ιερωμένοι παραβαίνουν τους κανόνες της Έκκλησίας ενώ σπανιότατη και στην ούσία χωρίς πρακτική σημασία είναι ή έπιβολή έκκλησιαστικών ποινών σε λαϊκούς.

Άντικείμενο της μελέτης αυτής είναι ο άφορισμός. Όμως σ' αυτό το εισαγωγικό κεφάλαιο είναι αναγκαίο να προσδιορίσουμε μερικά βασικά χαρακτηριστικά τών έπιτιμιών και κυρίως να προσδιορίσουμε το περιεχόμενο βασικών όρων προκειμένου να άποσαφηνιστούν έξαρχής βασικές έννοιες που θά χρησιμοποιηθούν έφεξής.

Τὰ έπιτίμια λοιπόν μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη έχει σχέση με το μυστήριο της έξομολόγησης, δηλαδή προϋποθέτει την εκ τών προτέρων μεάνοια του χριστιανού, για ό,τι κακό έχει διαπράξει. Έτσι ο χριστιανός σύμφωνα με την εκκλησιαστική αυτή πρακτική προσέρχεται ενώπιον του πνευματικού του, έξομολογείται τις άμαρτίες του και λαμβάνει την άφεση τών άμαρτιών του. Μπορούμε λοιπόν να έντοπίσουμε στην όλη διαδικασία την θετική στάση του χριστιανού ό όποιος δέν έξαναγκάζεται, τουλάχιστον με άμεσο τρόπο, από κανέναν: προσέρχεται οικειοθελώς στο μυστήριο.

Με την κατηγορία αυτή τών έπιτιμιών έχουν σχέση οι ύπηρεσίες που προσφέρει ειδική κατηγορία ιερωμένων, οι πνευματικοί ή έξομολόγοι, οι όποιοι θά άκούσουν τις άμαρτίες τών έξομολογούμενων και αναλόγως του άμαρτήματος θά θέσουν τον «κανόνα»: δηλαδή θά προσδιορίσουν έπακριβώς το είδος του έπιτιμίου, τον χρόνο της δοκιμασίας και ό,τι άλλο άπαιτείται προκειμένου να λάβει ο άμαρτωλός την συγχώρηση. Συναφείς πρός αυτό το είδος είναι και οι μοναστικοί «κανόνες» που έπιβάλλονται από τους ήγουμένους τών μοναστηριών στους άμαρτήσαντες μοναχούς προκειμένου οι τελευταίοι να άποπλύνουν τα άμαρτήματά τους.

Με βάση τις προϋποθέσεις και παρατηρήσεις αυτές γίνεται φανερό ό,τι ή κατηγορία αυτή δέν είναι δυνατόν να περιλαμβάνει σοβαρά άμαρτήματα και ως εκ τούτου και οι έπιβαλλόμενες ποινές δέν είναι βαρείες· άλλωστε οι πνευματικοί δέν έπιβάλλουν, συνήθως, άυστηρά θά λέγαμε έπιτίμια, όπως είναι ή άργία ή ο άφορισμός πολύ δέ περισσύτερο το άνάθεμα,

τά όποια κατά κανόνα επιβάλλονται από τούς επίσκόπους (πατριάρχες-μητροπολίτες). Οί ποινές λοιπόν πού έχουν στην διάθεσή τους οί πνευματικοί είναι αντίστοιχες πρὸς τὰ ἁμαρτήματα πού καλοῦνται νὰ θεραπεύσουν, δηλαδή είναι οί νηστείες, οί ξηροφαγίες, οί γονυκλισίες, οί συνεχείς προσευχές, οί δωρεές σέ φτωχούς, οί αποδημίες στοὺς ἁγίους τόπους, ἡ ἀποχή ἀπὸ τὴν θεία κοινωνία γιὰ ὀρισμένο χρόνο καὶ ἄλλες συναφεῖς δοκιμασίες¹.

Οί ἐκκλησιαστικοί Πατέρες μὲ λεπτομέρεια καθόρισαν τίς ἀντιστοιχίες ἁμαρτημάτων — ἐπιτιμιῶν τοῦ εἵδους αὐτοῦ καὶ διαμόρφωσαν τὸ «ποινικὸ» πλαίσιο πού ἐφαρμόστηκε στοὺς κόλπους τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Οἱ συλλογές τῶν κανόνων αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐρωτήσεων πού πρέπει νὰ ὑποβάλει στὸν ἐξομολογούμενο ὁ πνευματικὸς προκειμένου νὰ ἀποσπάσει τὴν συνολικὴ ὁμολογία τῶν ἁμαρτημάτων ἀποτελέσαν τὰ περίφημα «ἐξομολογητάρια», τὰ όποια μὲ χειρόγραφη ἀρχικά μορφή, κυκλοφοροῦσαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Βάση βεβαίως γιὰ τὴν συγκρότησή τους ἀποτελοῦσαν οἱ κανόνες τῶν συνόδων καὶ οἱ πατερικοὶ κανόνες καὶ κυρίως ἐκεῖνοι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτῆ², ἀπὸ τούς όποίους ὁ πνευματικὸς εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ ἐπιλέξει τὰ καταλληλότερα κατὰ τὴν περίσταση.

Οἱ κανόνες τοῦ Νηστευτῆ, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἀσχολοῦνται περισσότερο μὲ τὰ καθημερινὰ καὶ ἐλαφρότερα ἁμαρτήματα τοῦ χριστιανοῦ καὶ ὥς ἐκ τούτου οἱ ποινές πού προβλέπουν εἶναι ἐπιεικεῖς: συνήθως εἶναι αὐτές πού ἐπιβάλλουν οἱ πνευματικοί. Πάντως ἀνάλογα μὲ τὴν βαρύτητα τοῦ ἁμαρτήματος ἐπιμηκύνεται ὁ χρόνος δοκιμασίας, ὁ όποίος μπορεῖ νὰ ἀρχίζει ἀπὸ λίγες ἡμέρες καὶ νὰ φθάνει σέ χρόνια ὀλόκληρα.

Ἀνάλογη σπουδαιότητα καὶ ἐκτεταμένη χρήση ἐξάλλου, ἀπέκτησε τὸ γνωστὸ *Πηδάλιο* τοῦ Ἀγαπίου μοναχοῦ καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτη, τὸ όποιο πρώτη φορά ἐκδόθηκε τὸ 1800 καὶ γνώρισε ἔκτοτε ἀλλεπάλληλες ἐκ-

1. Ἡ θέση τοῦ πνευματικοῦ εἶναι σημαντικὴ στὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας ἐπειδὴ ἔρχεται καθημερινὰ σέ ἐπαφή μὲ τούς πιστοὺς καὶ μπορεῖ σέ πρῶτο ἐπίπεδο νὰ ἐπιλύσει μερικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματά τους· πάντως ἡ θέση του δὲν εἶναι τόσο ὑπερτονισμένη ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζει σέ γράμμα του ὁ πατριάρχης Γαβριὴλ Γ' τῆς 1 Ἀπριλίου τοῦ 1705: «ἐπειδὴ καὶ ὁ μὲν πνευματικὸς πατὴρ ἔχει παρὰ Θεοῦ ἐξουσίαν νὰ δένη καὶ νὰ λύνη ἐπὶ τῆς γῆς ἀνθρώπων ὁμοιοπαθῶν ἁμαρτήματα, τὸ όποῖον εἶναι ἴδιον ἔργον τῆς ἐξουσίας μὲν τοῦ παντοδυνάμου καὶ δημιουργοῦ τῶν ἀπάντων Θεοῦ, καὶ δῶρον μεγαλῶτατον καὶ ἀπερινόητον δι' ἀρχιερατικοῦ ἐντάλματος ἀνδράσι πνευματικοῖς, ἐμπείροις τε καὶ πεπαιδευμένοις εἰς τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐναρέτοις ἐμπεπιστευμένοι» (ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 125-132).

2. Βλ. ἐδῶ τὴ σημ. τῆς σελ. 64.

δόσεις που συνεχίζονται ακόμη και στίς μέρες μας. Ἡ συλλογή αὐτή ἀπὸ τὴν ὀπτική που μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἐφοδιάσει μὲ ἕνα ἐργαλεῖο τοὺς ἱερωμένους, καὶ ἰδιαίτερος τοὺς πνευματικούς, προκειμένου νὰ γνωρίζουν τὸ περιεχόμενο τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀναλόγως νὰ ἐνεργοῦν ἐναντι τῶν χριστιανῶν που ἁμαρτάνουν. Φυσικὰ ἐδῶ ἡ βαρύτητα τῶν ἐπιτιμιῶν εἶναι μεγάλη καὶ ὁ ρόλος τους πρωταρχικός. Ἀλλωστε αὐτὸ καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ προλογικὰ τοῦ βιβλίου ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων τονίζεται ὅτι: «πρέπει νὰ ἡξεύρη τινάς, ὅτι ὅσοι κανόνες δὲν περιέχουσι φανερώς τὸ ἐπιτίμιον ἐκείνων ὅπου τοὺς παραβαίνουν, αὐτοί, κατὰ τὸ σιωπώμενον, δίδουσιν ἄδειαν εἰς τὸν κατὰ τόπον ἀρχιερέα, νὰ δώσῃ εἰς αὐτοὺς ἀπαθῶς τὸ πρέπον καὶ ἀρμόδιον, ὅπου ἤθελε γνωρίσει, ὡς λέγει ὁ Βαλσαμών ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ με' τῆς ζ' Συνόδου: «ὅρα τὰ ἐπιτίμια τοῦ Νηστευτοῦ μετὰ τοὺς κανόνας αὐτοῦ, τὰ μὴ ἐν τοῖς ἄλλοις κανόνσιν ἀναφερόμενα»¹.

Μὲ τὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν ἐπιτιμιῶν πρέπει νὰ συνδέσουμε, ἔστω καὶ μὲ τρόπο χαλαρό, τὴν μετάνοια καὶ τὴν προσπάθεια συγχώρησης τῶν ἁμαρτημάτων μέσω διαφόρων πράξεων κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Αὐτὸ ἐκδηλώνεται μὲ διαφόρους τρόπους: εἴτε ἀπευθείας ἐκ μέρους τοῦ ἐνδιαφερομένου, ὅταν προσφέρει δωρεὰς πρὸς ἰδρύματα κοινωνικῆς εὐποιίας ἢ καὶ πρὸς μεμονωμένα ἀναξιοπαθοῦντα ἄτομα, εἴτε καὶ ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν νεκροῦ χριστιανοῦ πρὸς ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς του. Χαρακτηριστικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶταν ἡ περίπτωση προσφορᾶς χρημάτων γιὰ τὴν ἐξαγορὰ σκλάβων χριστιανῶν ἐκ μέρους ἄλλων χριστιανῶν που μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιζητοῦν τὴν συγχώρηση διαφόρων ἁμαρτημάτων τους. Στὴν διαδικασία αὐτὴ ἔρχονται νὰ ἀκουμπήσουν καὶ τὰ συγχωροχάρτια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ χριστιανὸςμποροῦσε νὰ ἐπιτύχει τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτημάτων του ἐναντι ὀρισμένου τιμήματος².

Ἡ ἄλλη κατηγορία ἐπιτιμιῶν εἶναι θὰ λέγαμε ἡ αὐστηρότερη κατηγορία καὶ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν οἰκιοθελὴ ἐξομολόγηση τοῦ χριστιανοῦ καὶ τὴν εἰλικρινὴ μετάνοιά του. Ἡ μετάνοια ἐδῶ ἐπιδιώκεται δ.ἀ τῶν ἐπιτιμιῶν τὰ ὁποῖα ἀπειλεῖ ὅτι θὰ ἐπιβάλει ἡ Ἐκκλησία στὸν χριστιανὸ που δὲν μετανοεῖ δηλαδὴ δὲν ἐπανορθώνει τὸ ἄδικο ἢ δὲν συμμορφώνεται πρὸς τὶς ἐντολὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἢ καὶ τῆς πολιτικῆς

1. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον*, λθ'.

2. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ΗΛΙΟΥ, *Συγχωροχάρτια*· στὴν ἴδια μελέτη παρατίθενται καὶ τὰ σχετικά μὲ τὴν μετάνοια· γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐπίσης: ΡΑΛΛΗΣ, *Μετάνοια*· ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Ποινές*· JUGHÉ, *Theologia* 3, 330-389.

ένιότε εξουσίας. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τὰ ἐπιτίμια τῆς ἀργίας, τοῦ ἀφορισμοῦ, τῆς καθαιρέσεως, τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τῆς καθαιρέσεως ταυτοχρόνως σὲ μερικὲς βαριὲς περιπτώσεις ἀμαρτημάτων κληρικῶν, καὶ τέλος τοῦ ἀναθέματος.

Ἡ κατηγορία αὕτη ἔχει, θὰ λέγαμε, ἔστω καὶ ἔμμεσα χροιά ποινικὴ ἀφοῦ συνδέεται μὲ μιὰ διαπιστωμένη παράβαση ἐκ μέρους κάποιου χριστιανοῦ, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ, σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο, τὴν ἐπιβολὴ ποινῆς προκειμένου ὁ ἀδικῶν νὰ ἐπανορθώσει ἢ νὰ τιμωρηθεῖ γιὰ τὴν ἀξιόποινη πράξη του.

Βεβαίως ἡ διαφορὰ πρὸς τὸ ποινικὸ δίκαιο εἶναι ὅτι ἐδῶ ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἐπανάρθωση ἀναγνωρίζονται καὶ ἐπέρχεται ἡ ἄρση τῆς ποινῆς. Οἱ βασικὲς ἠθικὲς καὶ δογματικὲς ἀρχὲς τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἀποβλέπουν στὴν ἐπιστροφὴ τοῦ ἀμαρτωλοῦ στὴν κοινωνία τῶν πιστῶν ἔστω καὶ μέσω τῆς ἐπιβολῆς ἐπιτιμίων, δὲν ἀναιροῦνται. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ περίπτωσις τοῦ ἀναθέματος· ἀλλὰ αὐτὸ ἐπιβάλλεται σπανίως καὶ γιὰ περιπτώσεις αἵρετικῆς διδασκαλίας, δηλαδὴ ἐπιβάλλεται οὐσιαστικὰ σὲ πρόσωπα ποὺ ἔχουν ἐγκαταλείψει τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ οὐσιαστικὰ βρίσκονται ἤδη ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως ἡ παραμονὴ τους μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου μπορεῖ νὰ δημιουργήσει σοβαρὰ προβλήματα στὸ ὅλο σύστημα τῆς Ἐκκλησίας καθὼς μπορεῖ νὰ ἐπηρεαστοῦν καὶ ἄλλοι χριστιανοί. Συνεπῶς ἀπαιτεῖται ἡ ὀριστικὴ καὶ ἀμετάκλητη ἀπομάκρυνσή τους.

Ὅλες οἱ ἄλλες ποινὲς τῆς κατηγορίας αὐτῆς, μὴδὲ ἐξαιρουμένης καὶ αὐτῆς τῆς καθαιρέσεως, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν βαρύτερη τιμωρία γιὰ τοὺς ἱερωμένους, εἶναι ἀνακλητές. Πολλὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις μητροπολιτῶν ποὺ καθαιρέθηκαν ἀλλὰ ἀργότερα ἐκλέχτηκαν ὡς μητροπολίτες ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας ἢ χρησιμοποιοῦντο σὲ ἄλλες ὑπηρεσίες τῆς Ἐκκλησίας.

Τὰ ἐπιτίμια τῆς κατηγορίας αὐτῆς, ὅπως ἔγινε ἤδη κατανοητό, ἀπὸ τὴν περίπτωσις τοῦ ἀναθέματος, προβλέπονται γιὰ σοβαρὰ ἀδικήματα ποὺ διαπράττονται ἀπὸ ἱερωμένους ἢ λαϊκοὺς. Ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβληθοῦν ἀπὸ κληρικοὺς τῶν κατωτέρων βαθμίδων ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες καὶ τοὺς πατριάρχες. Στὴν περίπτωσις φυσικὰ τοῦ ἀναθέματος ἂν δὲν εἶναι ἀπόφασις πατριαρχικὴ ἀπαιτεῖται τουλάχιστον συνοδικὴ ἀπόφασις.

Γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἐπιτιμίων τῆς κατηγορίας αὐτῆς, δὲν ἀπαιτεῖται ὁμολογία ἐκ μέρους τοῦ ἀδικούντος. Τὰ ἐπιτίμια αὐτὰ μποροῦν νὰ ἐπιβληθοῦν ὅταν οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς πειθοῦν γιὰ τὴν βασιμότητα τῶν

δσων ὑποστηρίζουν οἱ ἀδικούμενοι χριστιανοί. Ὅπως δὴποτε καὶ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς κάποια ἐχέγγυα ἀπαιτοῦνται ἀποδείξεις τὶς ὁποῖες εἴτε προσκομίζει ὁ ἐνδιαφερόμενος εἴτε προσάγουν οἱ μαρτυρίες τρίτων εἴτε, καθὼς φαίνεται ἀπὸ ὀρισμένες περιπτώσεις,¹ τὰ ἐξασφαλίζει τὸ κύρος καὶ ἡ θέση τοῦ ἐνάγοντος· ὥστόσο διέξοδος γιὰ τὸν κατηγορούμενο εἶναι πάντα ἀνοιχτή· ἡ ἐπανόρθωση αἶρει τὴν ποινὴν· γεγονὸς πάντως παραμένει ὅτι γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ἐπιτίμιο τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς τυπικῆς διαδικασίας.

Παράλληλα ὅμως καὶ στὴν περίπτωση ἐπιβολῆς ἁδίκου ἐπιτιμίου, ὁ τιμωρούμενος πρέπει νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς τὶς ὑποδείξεις τῶν ἀνωτέρων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν καὶ συγχρόνως νὰ καταφύγει στὶς ἐνέργειες ἐκεῖνες, ποὺ προβλέπονται ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς κανόνες, μέσω τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδείξει τὴν ἀθωότητά του.

Ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει τὰ ἐπιτίμια ἔχουν σαφῶς θεραπευτικὸ χαρακτήρα καὶ πολλὰς φορὲς μάλιστα ἡ προληπτικὴ ἐνέργειά τους εἶναι περισσότερο ἐμφανὴς ἀπὸ τὴν κατασταλτικὴν. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπισειόμενη ἀπειλὴ ἐπιβολῆς ἐπιτιμίου τὶς περισσότερες φορὲς μένει ἀπλῶς στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπειλῆς ἐπειδὴ ὁ ἀπειλούμενος συμμορφώνεται πρὸς τὶς ὑποδείξεις τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τοῦτο ἡ σημασία τῶν ἐπιτιμίων εἶναι μεγάλη ἀφοῦ κατορθώνουν νὰ ἐπιδράσουν τόσο καίρια καὶ νὰ ἀποτρέψουν δυσάρεστες γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ γιὰ τοὺς πιστοὺς καταστάσεις. Τοῦτο βεβαίως σημαίνει ἀντιστρόφως καὶ τὴν «δεκτικότητα» τῶν ἐπιτιμίων ἐκ μέρους τῶν πιστῶν· σημαίνει καὶ τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ στὶς συνειδήσεις τους ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ οὐσιαστικὰ ὁ φόβος τοῦ ἐπιτιμίου, ἐνώπιον τοῦ ὁποῖου ἀναγκάζονται νὰ πειθαρχήσουν στὶς ἐντολὰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν προΐσταμένων.

Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει μὲ εὐκολία καὶ πειστικότητα ὁ μελετητὴς τῶν θεμάτων αὐτῶν, ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς ἡ «ἐπιτυχία» τῶν ἐπιτιμίων εἶναι δεδομένη καὶ σχεδὸν καθολικὴ ἀφοῦ ἐπιτυγχάνουν τὸν σκοπὸ τους μόνον μὲ τὴν ἐπίκληση τῶν ἀποτρόπαιων ἀποτελεσμάτων τους· ἡ ἐξαναγκάζουν τοὺς ἤδη ἁμαρτήσαντες σὲ μετάνοια καὶ ἐπανόρθωση τῆς ἀδικίας ὁπότε καὶ πάλι ἐπέρχεται ἡ ἱκανοποίηση τοῦ δικαίου τόσο στὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀλλὰ καὶ στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο.

Στὴν δευτέρη περίπτωσι, δηλαδὴ ὅταν ὁ ἀδικῶν πιεζόμενος ἀπὸ τὸ ἐπιτίμιο ὑποχωρήσει, ἀπαιτεῖται ὀρισμένη διαδικασία γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἐπιβληθέντος ἐπιτιμίου. Μάλιστα στὴν περίπτωση τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι

1. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Διαδικασία.*

ἐπακριβέστερα προσδιορισμένος ὁ τρόπος ἄρσεως τοῦ ἐπιτιμίου ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ἐπιβολῆς του. Τὸ ἐπιτίμιο πρέπει νὰ ἀρθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν ἐκκλησιαστικὸ προϊστάμενο πού τὸ εἶχε ἐπιβάλει ἢ βεβαίως ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ τὴν σύνοδο. Θὰ ἀκολουθήσει ἔπειτα ἡ κοινοποίηση τῆς ἄρσης μὲ ἐπίσημο ἐκκλησιαστικὸ γράμμα πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας τοῦ χριστιανοῦ ὥστε ὁ πρὸ ὀλίγου ἀφορισμένος νὰ παύσει νὰ ὑφίσταται τὰ βαρεῖα ἐπακόλουθα τῆς ποινῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ ἐπέλθει ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἰσορροπίας στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο τὸ ὁποῖο ὅπωςδήποτε διαταράσσεται καὶ ἀπὸ τὶς παράνομες ἐνέργειες τοῦ ἀδικοῦντος ἀλλὰ βεβαίως καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου πού δημιουργεῖ ἐντάσεις καὶ δυσἀρέσκεις.

Τὰ ἐπιτίμια τῆς κατηγορίας αὐτῆς θὰ ἀκολουθήσουν τὴν γενικότερη φορὰ τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ τὴν συμπτρέυσή τους μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας τῆς Τουρκοκρατίας μέρος τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν. Θὰ γνωρίσουν δηλαδὴ μεγάλη διάδοση ἀλλὰ καὶ αὐξημένο κύρος κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν "Ἀλωση αἰῶνες ὅταν θὰ κληθοῦν νὰ ὑπηρετήσουν τὶς νέες ἀνάγκες τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας. Μὲ τὰ ἐπιτίμια «ἐξοπλισμένη» ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία θὰ μπορέσει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ νέα δικαιικὰ καθήκοντά της. Μέσα σ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴ τὰ ἐπιτίμια καὶ μάλιστα τὰ ἐπιτίμια τῆς δεύτερης κατηγορίας, θὰ ξεπεράσουν τὸ καθαρὰ δογματικὸ καὶ ἠθικὸ πλαίσιο τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ θὰ ἐφαρμοστοῦν σὲ περιπτώσεις πού σήμερα ἀποτελοῦν δικαιοδοσία τοῦ ποινικοῦ δικαίου. Βεβαίως δὲν εἶταν δυνατὸν νὰ συμβεῖ διαφορετικὰ ἀφοῦ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο μὲ τὴν διεύρυνση πού ἀποκτᾷ τείνει νὰ ὑποκαταστήσει καὶ ἐν πολλοῖς ὑποκαθιστᾷ τὸ δημόσιο θὰ λέγαμε δίκαιο μέσα στὰ ὅρια καὶ τὶς δυνατότητες πού τοῦ παρέχει ἡ ὀθωμανικὴ πραγματικότητα.

"Ἄλλες βέβαια εἶναι οἱ συνθήκες μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους· ὥστόσο καὶ τὸν 19ο αἰ. ἀκολουθεῖται ἡ ἐπιβολὴ τῶν ἐπιτιμίων. Οἱ βάσεις ὅμως γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κρατικοῦ δικαίου ἔχουν τεθεῖ· σιγὰ-σιγὰ ἡ σημασία καὶ ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιτιμίων μειώνεται¹ ὥστε σήμερα νὰ ἀποτελοῦν καὶ πάλι μέρος τοῦ στενὰ ἐννοουμένου ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ νὰ ἐπιβάλλονται σπανιότατα.

Ἀπὸ ὅλο αὐτὸ τὸ πλέγμα τῶν ἐπιτιμίων τῆς πρώτης καὶ δεύτερης κατηγορίας πού προσπαθήσαμε νὰ περιγράψουμε μὲ συνοπτικὸ τρόπο στὶς σε-

1. Γεγονὸς ἀναμφισβήτητο καὶ εὐλογο πάντως εἶναι ὅτι στὶς περιοχὲς πού παραμένουν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ νεοσύστατου βασιλείου οἱ ποινὲς αὐτὲς θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ἐφαρμόζονται μὲ μεγαλύτερη συχνότητα.

λίδες αυτές, ἐπιλέξαμε νὰ μελετήσουμε τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ¹. Θὰ ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν ἐν συνεχείᾳ νὰ καταδείξουμε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ μελέτη τοῦ ἀφορισμοῦ μπορεῖ νὰ αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὴν γενικό-τερη περὶ ἐπιτιμίων θεώρηση καὶ νὰ ἀποτελέσει εἰδικὸ θέμα ἀναφορᾶς καὶ συγκεκριμένης ἔρευνας. Παράλληλα θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε καὶ ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ πού ἀφοροῦν τὴν ὁρολογία καὶ τὴν σημασία τῶν ὁρων πού ἐμπλέκονται στὴν ὅλη διαπλοκὴ τῶν πραγμάτων.

Ἄν ἀκολουθήσουμε τὴν διαδρομὴ τῆς λέξης ἀφορίζω-ἀφορισμός μέσα στὴν διαχρονία θὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὴ κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἤδη στὸ ἀρχαῖο λεξιλόγιο μὲ τὴν σημασία τοῦ προσδιορίζω, ἐπισημαίνω, ὁροθετῶ ἀλλὰ καὶ τὴν σημασία τοῦ ἀποχωρίζω, ἀπομακρύνω, ἐξορίζω². Ἡ λέξη ἀπὸ τὴν ἀρχαία γλῶσσα θὰ περάσει στὴν γλῶσσα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης κυρίως μὲ τὴν σημασία τοῦ ἀποκόπτω καὶ ἀποχωρίζω· ἔντονη εἶναι καὶ ἡ παρουσία της στὰ κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς

1. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν ἀφορισμὸ περιλαμβάνει αὐτοτελεῖς μελέτες πού ἀναφέρονται εἴτε στὸ ἐπιτιμιο καθ' ἑαυτὸ εἴτε πραγματεύονται κάποιο μεμονωμένο ἐπεισόδιο ἀφορισμοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ θέμα μας: ΚΑΝΔΑΚΙΤΗΣ, 'Αφορεσμός· ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, 'Απόκριση· ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, 'Υπόμνημα (ἐξ ἀφορμῆς τοῦ μελετήματος αὐτοῦ ὁ ΙΩΑΚΕΙΜ ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ δημοσιεύει διάφορα ἔγγραφα μὲ τὸν τίτλο: 'Ανάλεκτα, γιὰ νὰ διαλευκάνει ὁρισμένα ζητήματα· πάντως μερικά ἀπὸ τὰ ἔγγραφα πού ἐκδίδει δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἀφορισμό)· ΖΩΜΠΟΛΙΔΗΣ, 'Αφορισμός· ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, 'Αφορισμός· ΖΑΧΟΣ, 'Αφορισμός· Ἀνάθεμα· ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, 'Αρματοῦλοι· ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗΣ, 'Αφορεσμός· ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ, 'Αφορισμός· ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ, 'Ενέργειαι· ΤΣΙΤΣΑΣ, 'Αφορισμοί· ΓΕΡΟΥΚΗ, Φόβος· ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, 'Υψηλάντης· ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Κοντομίχαλος· ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΣ, Ποινή· ΓΕΡΟΥΚΗ, Νοοτροπίες· ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ, 'Αφορισμοί· ΜΠΑΡΟΥΤΑΣ, 'Επιτίμια. Κοντὰ σ' αὐτὲς τίς αὐτοτελεῖς μελέτες ἃς προσεθεῖν οἱ περιεκτικὲς παρατηρήσεις τοῦ DARROUZÈS, *Registre*, 231-232 καὶ τοῦ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Δίκαιον* καὶ ἡ μελέτη: ΓΕΡΟΥΚΗ, *Exccommunications*. Γιὰ τὴν θέση τοῦ ἀφορισμοῦ στὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο μετὰ τὸ 1833 βλ. τὴν συλλογὴ ἐγκυκλίων τοῦ ΤΖΩΡΤΖΑΤΟΥ, *Νομοθεσία*· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχουν πάντα τὰ περιεκτικὰ ἄρθρα τῆς ΘΗΕ καὶ ΜΕΕ· γιὰ τὰ δημοσιεύματα στὸν τύπο δὲν ἔγινε συστηματικὴ προσπάθεια ἐντοπισμοῦ· σημειῶνω πάντως τὸ δημοσίευμα μὲ τίτλο: 'Αφορισμοί, ἀναθέματα, ἐπιτίμια τὰ ἰδιότυπα ὅπλα τῆς ἐκκλησίας, ἐφ. 'Ελευθεροτυπία, Φεβρουάριος 1991. — Γιὰ τὴν βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση σχετικὰ μὲ τίς ἀπόψεις τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὸν ἀφορισμὸ ἀναφέρουμε τὸ πολὺ τεκμηριωμένο λῆμμα τοῦ *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τ. 5, Παρίσι 1913, στ. 1734-1744 καθὼς καὶ τὴν μελέτη τοῦ RUSSO, *Pénitence* βλ. ἐπίσης καὶ τὴν σημ. τῆς σελ. 59.

2. Βλ. τὸ πολὺ περιεκτικὸ λῆμμα στὸ *Μεγάλο Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας* τοῦ Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, ὅπου καὶ τὰ παράγωγα τῆς λέξης (ἀφόριος, ἀφόρισις, ἀφόρισμα, ἀφορισμοφοβία, ἀφοριστής, ἀφοριστικός, ἀφοριστικῶς).

γραμματείας με την ίδια σημασία¹. Ἐκτοτε θὰ κυριαρχήσει στὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ γενικῶς στὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα κυρίως μετὰ τὴν στερητικὴ τῆς σημασίας τοῦ ἀποκόπτω, τιμωρῶ, διώχνω ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς Ἐκκλησίας· ὥστόσο δὲν λείπει, ἰδίως στὴν καθαρεύουσα, ἡ χρῆσις τῆς λέξεως μετὰ τὴν σημασία τοῦ προορίζω, διορίζω².

Τὸ βασικὸ στοιχεῖο ποὺ προσδιορίζει τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὸν διακρίνει ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐπιτίμια τῆς δεύτερης κατηγορίας εἶναι ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἄλλα ἐπιτίμια αὐτὸς προορίζεται κυρίως γιὰ τοὺς λαϊκοὺς. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν βαρύτερη ποινὴ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ σὲ πιστὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἂν ἐξαιρέσουμε φυσικὰ τὸ ἀνάθεμα, τὸ ὁποῖο ὁμως γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μιὰ ποινὴ σταθμητὴ ἀφοῦ σπανίως ἐπιβάλλεται καὶ προορίζεται μόνο γιὰ τοὺς αἰρετικούς.

«Ἐν οἷς οἱ κληρικοὶ καθαιροῦνται, οἱ λαϊκοὶ ἀφορίζονται»³: αὕτῃ εἶναι ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ καὶ εὐστοχη διατύπωση τοῦ χαρτοφύλακα Νικήτα, τοῦ μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (12ος αἰ.) καὶ περιέχει ὅλη τὴν σημασία τοῦ ἐπιτιμίου ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατηγορίαν τῶν χριστιανῶν στοὺς ὁποίους ἐπιβάλλεται ἡ ποινὴ. Ὁ ἀφορισμὸς λοιπὸν προορίζεται γιὰ τοὺς λαϊκοὺς —καὶ νὰ προσθέσουμε— καὶ γιὰ τοὺς μοναχοὺς οἱ ὁποῖοι ἐντάσσονται στὴν τάξιν τῶν λαϊκῶν· φυσικὰ ἐννοεῖται ὅτι αὐτὰ ἰσχύουν γιὰ τοὺς ἀπλοὺς μοναχοὺς καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ἱερομονάχους καὶ ἱεροδιακόνους. Εἶναι λοιπὸν ἡ βαρύτερη ποινὴ ποὺ προορίζεται γιὰ τοὺς λαϊκοὺς ἐνῶ γιὰ τοὺς ἱερωμένους ἡ ἀντίστοιχη εἶναι ἡ καθαίρεσις καὶ μάλιστα ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ τὴν στέρησιν τῆς ἱεροσύνης. Βεβαίως ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τῆς καθαίρεσης εἶναι καὶ ποιοτικὴ ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὴ χαρακτὴρ· τοῦτο ἐπειδὴ μετὰ τὴν καθαίρεσιν ὁ ἱερωμένος χάνει τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐνῶ ὁ ἀφορισμένος, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ κεφάλαιον μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ⁴, ἀπομονώνεται ἀπὸ ὅλον τὸ χριστιανικόν

1. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸ Λεξικὸν τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας τοῦ ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑ.

2. Μία πολὺ χαρακτηριστικὴ χρῆσις τῆς (στερητικῆ πάντως) συναντοῦμε σὲ ἐνθύμησιν τοῦ 16ου αἰ. (1588): «Αὐτὸν τὸν χρόνον ἔκαμαν οἱ Ἑβραῖοι ἀφορισμὸν καὶ δὲν ὑπῆγαν στὸ Μοσχολοῦρι ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμον διὰ τὰ ζουλούμια, ὅπου ποτὲ δὲν ἐγίνη αὐτό» [ΛΑΜΠΡΟΣ], *Σύμμικτα*, 135.

3. Τὸ σχετικὸ χωρίον βλ. στὴν *P.G.* 119, στ. 1004· βλ. ἐπίσης τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ κείμενον τοῦ Νικήτα στὸ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, ἀρ. 18, 19, σ. 80-81).

4. Βλ. ἐδῶ ἔκτο κεφάλαιον.

σύνολο· ἔτσι μιὰ ἀντιστοιχία πλησιέστερη πρὸς τὰ πράγματα θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε μόνο στὴν περίπτωση τῶν ἱερωμένων ὅταν μαζί με τὴν καθαίρεση προβλέπεται καὶ στέρηση τῆς ἱεροσύνης.

Μολονότι δὲν ἀνήκει στὰ τοῦ παρόντος προεισαγωγικοῦ κεφαλαίου ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ ἐπιτιμίου, θὰ παραθέσουμε ἕναν ὀρισμὸ τοῦ Ζωναρᾶ, ποὺ νομίζουμε ὅτι διευκολύνει τὴν προσέγγισή μας· δηλαδὴ θέτει κάποια ἀφετηρία στὶς παρατηρήσεις ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Ἀναφέρει λοιπὸν ὁ Ζωναρᾶς (12ος αἰ.) κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἱγ' κανόνα τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (861) ὅτι: «Ἔστι γὰρ ἀφορισμὸς, καὶ τὸ μόνος εἶργεσθαι τῆς μεταλήψεως τῶν θείων μυστηρίων· ἔστι δέ, καὶ τὸ ἔξω ἐκκλησίας εἶναι, ὃν παντελῆ ὠνόμασαν, ὡς βαρύτερον, καὶ τελειῶς χωρίζοντα τῶν πιστῶν τὸν οὕτως ἀφορισθέντα»¹. Μὲ ἄλλα λόγια ἀφορισμὸς καλεῖται ὁ ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία μετὰ τὴν Ἐκκλησία, ἡ στέρηση τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας μετὰ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται καὶ εἰδικότερα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῶν χρόνων ἐκείνων.

Ὅμως γιὰ νὰ φθάσει στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἡ ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ, νὰ γνωρίσει δηλαδὴ τὴν ἐπίδοση ποὺ γνώρισε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, πέρασε ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ περισσότερα ἐπιτίμια ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ πολλὰ ἐξελικτικὰ στάδια, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ παρουσιάσουμε μέσα ἀπὸ τίς σελίδες τῆς παρούσης μελέτης. Τώρα ἀρκεῖ νὰ θυμίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀρχὴ ὁ ἀφορισμὸς, ὅπως ἀναφέρεται σὲ διάφορες συλλογὲς κανόνων, εἴταν ποινὴ περιορισμένου χρόνου, δηλαδὴ ὑπῆρχε ἀφορισμὸς-ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία μετὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ μυστήριά της, ποὺ διαρκοῦσε ἀπὸ λίγες μέρες ὡς λίγες ἐβδομάδες ἢ μῆνες.

Ἐφεξῆς τὸ ἐπιτίμιο θὰ γνωρίσει ἀλματώδη ἐξέλιξη καὶ ἐπίδοση καὶ δεδομένου, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὅτι εἴταν ἡ κυριότερη ποινὴ —προληπτικὴ καὶ κατασταλτικὴ— ποὺ προορίζονταν γιὰ λαϊκοὺς θὰ χρησιμοποιοθεῖ σὲ περιπτώσεις κάθε εἶδους. Ἡ ἀρὰ καὶ ὁ ἀφορισμὸς θὰ χρησιμοποιοθεῖ ὡς ἀόριστη ἀπειλὴ ἀπὸ ὅσους θέλουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν κατοχὴ ἐνὸς ἀντικειμένου ἢ περιουσιακοῦ στοιχείου, τὴν δωρεὰ τοὺς πρὸς κάποιο θρησκευτικὸ ἱδρυμα, τὴν διαθήκη τοὺς, τὴν τήρηση τῶν ὅρων κάποιου συμβολαίου. Ὁ ἀφορισμὸς θὰ χρησιμοποιοθεῖ ὡς δικονομικὸ μέσον στὴν θέση τοῦ ὄρκου ἢ καὶ μαζί μ' αὐτόν, προκειμένου νὰ διασφαλισθεῖ τὸ κύρος μιᾶς μαρτυρίας, νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὁ καταθέτων μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ κύρος τῆς κατάθεσής του δεχόμενος ἀφορισμὸ. Ὁ ἀφορισμὸς θὰ

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 690.

ἀποτελέσει τὴν «πνευματικὴν μάχαιραν»¹ στὰ χέρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας προκειμένου αὐτὴ νὰ συνετίσει τὰ ἀδικοῦντα μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινότητος καὶ νὰ τὰ ὑποχρεώσει νὰ ἐξάλειψουν τὶς συνέπειες τῆς ἀδικίας τους.

Ὅμως καθὼς τὸ πεδίο ἐφαρμογῆς τοῦ ὁλοένα καὶ διευρύνεται θὰ χρησιμοποιηθεῖ πολλὰς φορές καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, προκειμένου αὐτὴ ἢ τελευταία νὰ ἐπιτύχει σκοποὺς καθαρὰ πολιτικοὺς δηλαδὴ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀμφισβήτησίν της. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ, ὁ ἀφορισμός, τείνει νὰ καλύψει ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ἰδίως τῆς Τουρκοκρατίας, σὲ τέτοιο βαθμὸ πού ὡς ὅρος καὶ ὡς περιεχόμενο νὰ βρίσκεται καθημερινὰ στὸ στόμα τῶν ἀνθρώπων τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἄλλωστε ἡ ἐμφάνιση πολλῶν δοξασιῶν (βρυκόλακες, ἄλικτοι νεκροί) ἀλλὰ καὶ πλῆθος λέξεων καὶ ὥρων (ἀφορισμένος, νὰ μὴ λιώσει, νὰ τουμπανιάσεις, νὰ πέσει φωτιά νὰ σὲ κάψει κ.τ.δ.) μαρτυροῦν γιὰ τὴν διάχυση τῆς ποινῆς καὶ κυρίως γιὰ τὴν πρόσληψη τῶν σοβαρῶν ἀποτελεσμάτων πού ἀπειλοῦν τοὺς χριστιανούς.

Βεβαίως ἡ μεγάλη διάδοση τοῦ ἐπιτιμίου αὐτοῦ δὲν εἶταν δυνατόν νὰ μὴν ὀδηγήσει σὲ ὑπερβολές. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἔφθασε νὰ ἐπιτελεῖται ἡ ἀπειλὴ ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβάλεται ἡ ποινὴ γιὰ ἀσήμαντες ἢ καὶ γελοῖες ἀκόμα παραβάσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου καὶ ἴσως αὐτὸ νὰ εἶναι καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῆς ποινῆς. Ἐξάλλου ἡ συχνὴ χρῆση μεταξὺ τῶν χριστιανῶν ἀναπόφευκτα ὀδηγοῦσε σὲ ἐντάσεις πού λίγο εἶχαν νὰ κάνουν μὲ τὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐξαιτίας τῶν λόγων αὐτῶν πολλὰς φορές τὸ ἐπιτίμιο συγκέντρωσε τὰ πυρὰ τῆς κριτικῆς διαφόρων πνευματικῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι τὶς πε-

1. Ἡ ὀνομασία τῶν ἐπιτιμίων καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς «πνευματικὴ μάχαιρα» ἔχει γίνει ἀπὸ πολλοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας: Μεθόδιος Ἀνθρακίτης (17ος αἰ.), Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων (τέλη 17ου αἰ.), Σαμουὴλ Χαντζερῆς (18ος αἰ.), οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἀγαθάγγελος (19ος αἰ.): πάντως εἶναι ἓνα μοτίβο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁρολογίας καὶ ὄχι νεωτερισμὸς τοῦ 18ου αἰ. τὴν παλαιότερη μνεῖα πού συναντοῦμε χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἄλλη παλαιότερη εἶναι σὲ κείμενο τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (Λόγος στὸν Μιχαὴλ τὸν τοῦ Ἀρχιᾶλου) τοῦ 12ου αἰ. ὁ ὅποιος γράφοντας γιὰ τοὺς ἀμετανοήτους ἐκτιμᾷ ὅτι ὁ καλὸς πατριάρχης πρέπει νὰ τοὺς ἀποπέμπει ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: «Ὁ δὲ μέγας οὗτος ἀρχιποίμην στομωθεὶς εἰς ἀκμαίαν μάχαιραν Πνεύματος ἀμβλύνει τὴν θρασεῖαν δξύστομον ἐκείνους καὶ κόμπους ἄλλως αὐτοῖς ἐλέγχει τὰ στωμιλεύματα καὶ τοῦ σώματος αὐτοῦ ἐκτέμνει τῆς Ἐκκλησίας»: τὸ παράθεμα δανείζομαι ἀπὸ μελέτη τῆς ΜΑΡΙΝΑΣ ΛΟΤΣΑΚΗ, *Πατριάρχης*, 308.

ρισσότερες φορές προέρχονται από το εκκλησιαστικό περιβάλλον: Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Κοσμάς Αἰτωλός, Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων, Θεόκλητος Φαρμακίδης¹ εἶναι μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς· μάλιστα ὁ Χρῦσανθος θὰ γράφει καὶ εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὸν ἀφορισμό. Κριτικὴ θὰ ἀσκηθεῖ βεβαίως καὶ ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Διαφωτισμοῦ (Ἀνώνυμος *Ἑλληνικῆς Νομορχίας*, Κοραΐς, Βούλγαρης)· ὅλα τὰ συμπτώματα ἀποδεικνύουν μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ μέγεθος τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἐπιτιμίου καὶ τὰ προβλήματα πού θέτει στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς τουρκοκρατούμενης κυρίως κοινωνίας.

Ἀλλὰ καὶ τὴν σύγχρονη περὶ ἀφορισμοῦ βιβλιογραφία πλούτισαν κατὰ καιροὺς διάφορα μελετήματα πού ἐξετάζουν τὴν ποινὴ εἴτε ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄλλα ἐπιτίμια εἴτε καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτά. Κατὰ τὴν γνώμη μου ἡ βαρύτητα καὶ ἡ σημασία τοῦ ἐπιτιμίου πέραν ἀπὸ τὸν παράγοντα τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς ποινῆς, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν διαμόρφωση τῆς νοοτροπίας τῶν ἀνθρώπων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ εὐρεία ἐφαρμογὴ του καὶ ἡ προσφυγὴ στὶς ὑπηρεσίες του ἀκόμα καὶ ἀνθρώπων πού δὲν ἀνήκουν στὸ Ἀνατολικὸ δόγμα, ἐναντίον βεβαίως πάντοτε ὀρθοδόξων ὑπονοεῖ καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά της ἀλλὰ καὶ τὸ εὖρος τῆς παρέμβασής της.

Γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου πολλὰ μποροῦν νὰ προσκομίσουν τὰ διάφορα παραδείγματα ἀφορισμένων πού ἀναγκάζονται νὰ ὑποχωρήσουν ἐξαιτίας τῆς ποινῆς. Ὡστόσο τὸ καλύτερο στοιχεῖο πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ποινὴ ἐνεργεῖ σχεδὸν πάντα στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπειλῆς. Ἡ ἀπειλὴ τοῦ «ἀλύτου» ἀφορισμοῦ σπανίως γίνεται πράξη· τὰ πράγματα διευθετοῦνται σὲ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ κατ' οὐσίαν ἀφορισμὸς σημαίνει στὴν πράξη ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ. Τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι δὲν ἔχει καταγραφεῖ στὰ Εὐχολόγια τὸ τυπικὸ ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν ὅλη διαδικασία ἐπειδὴ ἔτσι τὰ πράγματα ρυθμίζονται σὲ χαμηλότερης ἐντάσεως τελετουργικὸ ἐπίπεδο καὶ ἡ ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου μὲ τὴν συμμόρφωση τοῦ ἀπειλουμένου διευκολύνεται σὲ μεγάλο βαθμό.

Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα τυπικὰ χαρακτηριστικὰ ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου ἰσχύουν ὅσα περίπου ἰσχύουν γιὰ ὅλα τὰ ἐπιτίμια τῆς δεύτερης κατηγορίας. Δηλαδή ἐπιβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀνώτατης ἐκκλη-

1. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ καταφορὰ τοῦ Φαρμακίδη ἐναντίον τῶν ἐπιτιμίων ἔχει τὴν προέλευσή της στὴν ὀξεία διαμάχη του μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο.

σιαστικής ιεραρχίας από τους όποιους και αΐρεται. Παραμένει σὲ ἐνέργεια ὅσο ὁ ἁμαρτωλὸς ἢ ὁ ἀδικῶν ἐπιμένει στὶς παρανομίες του καὶ αΐρεται ὅταν μετανοήσῃ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ καθοριστικὴ διευκρίνιση ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν χρῆση καὶ τὴν καθιέρωση τῆς λέξης ἀφορισμὸς μὲ δύο ἐπιθέτα ποὺ φαίνονται νὰ προσδιορίζουν δύο κατηγορίες τῆς ποινῆς: πρόκειται γιὰ τὸν μικρὸ ἀφορισμὸ καὶ τὸν μεγάλον ἀφορισμὸ ἢ ἀνάθεμα.

Ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν στηρίζεται σὲ καμιά λεπτὴ ἐννοιολογικὴ ἀνάλυση ἢ ὁποία ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐκ τῶν προτέρων διαφορετικὲς χρήσεις τῆς ποινῆς. Ἀντιθέτως ἡ καθιέρωσή της προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προσαρμογὴ τῶν κειμένων στὴν πραγματικότητα τῆς βιωμένης πρακτικῆς. Συγκεκριμένα μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ χριστιανὸς ἔβλεπε νὰ πραγματοποιῆται ἡ ποινὴ μὲ τὴν μορφή μιᾶς ἀπλῆς καὶ πρόσκαιρης τιμωρίας ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ μὲ τὴν μορφή μιᾶς σύνθετης διαδικασίας ποὺ περιελάμβανε ἐπίσημη τελετὴ ἀλλὰ κυρίως ἀπειλοῦσε καὶ δημιουργοῦσε τὸν φόβον γιὰ ἄμεσα καὶ ἰδιαίτερα σκληρὰ ἀποτελέσματα. Κατὰ συνέπεια ἔρχισε νὰ γίνεται λόγος καὶ νὰ ἐμπεδώνεται μιὰ σαφὴς διάκριση μεταξὺ μιᾶς ἀπλῆς καὶ οὐσιαστικῆς ἀνώδυνης ποινῆς καὶ μιᾶς ἄλλης μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ἀλλὰ σαφέστατα μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἄλλης ποινῆς (ἀνάθεμα).

Αὐτὴν λοιπὸν τὴν βιωμένη διάκριση ἔρχονται μεταγενέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς νὰ ἐνσωματώσουν στὰ κείμενά τους καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ θεσπίσουν δύο μορφές ἐπιτιμίου —τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ μεγάλου ἀφορισμοῦ— ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δεύτερη ἐμπεριεῖχε τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἄλλης ποινῆς, τοῦ ἀναθέματος.

Παράλληλα ὁμως στὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ ἀναγνωρίζονται καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα μοναδικά, ποὺ τὸ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐπιτίμια: τὸ στοιχεῖο λ.χ. ὅτι μπορεῖ ὁ χριστιανὸς νὰ ἀφορισθεῖ ἢ νὰ συγχωρεθεῖ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του. Πρὸς τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτό, καὶ ἴσως ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ἔχουν σχέση οἱ ἀναφορὲς γιὰ τοὺς βρυκόλακες, τὰ ἄλιωτα πτώματα καὶ ὅλη ἡ συναφὴς παράδοση ἀπειλῶν καὶ ἁρῶν ποὺ σὲ μεγάλο βαθμὸ παράγεται προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ὁ σκοπὸς καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου.

Ἄλλο οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς ποινῆς ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκπορεύεται καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς μελέτης του εἶναι ὅτι πολὺ γρήγορα τὸ ἐπιτίμιο ξεφεύγει ἀπὸ τὸ κλειστὸ κύκλωμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς καὶ ἀναγορεύεται σὲ ποινικὸ μέσο εὐρείας ἐφαρμογῆς. Κατὰ συνέπεια μέσα στὸ εὐρὺ σύστημα τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς ποὺ συνιστᾷ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἁμαρτίας καὶ τὴν εἰλικρινὴ μετάνοια ἐντάσσονται ἀδικήματα καὶ ποινικὴ

διαδικασία που ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν ἔπρεπε νὰ ἀπασχολοῦν τὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ ὑπερβολὲς καὶ ἡ ἐκτεταμένη χρῆση ἔχουν ἀκριβῶς σχέση μετὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ καθὼς προσδίδουν στὸ ἐπιτίμιο ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ φαινομένου που δρᾷ στὴν μεγάλη διάρκεια καὶ γνωρίζει ποικίλες μεταβολὰς καὶ προσαρμογές.

Εἶναι βεβαίως γεγονὸς ὅτι ἡ Ἐκκλησία παράλληλα μετὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐπέκταση τοῦ ἐπιτιμίου θεσπίζει κανόνες που ἐπιχειροῦν νὰ περιορίσουν τὶς ὑπερβολὰς καὶ τὶς αὐθαιρέσιες καὶ κυρίως τὴν χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱθυνόντων γιὰ καθαρὰ προσωπικοὺς λόγους καὶ προσωπικὰ ὀφέλη. Ὡστόσο τὰ μέτρα αὐτὰ φαίνεται ὅτι λίγο ἐπενεργοῦν στὸ νὰ περιορίσουν τὴν πυκνὴ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου· ἄλλωστε ἡ ἐφαρμογὴ τους προϋποθέτει γνῶση τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀναλυτικὴ προσέγγιση που δὲν εἶναι ἱκανὸς βέβαια νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ ἀπλὸς χριστιανός. Ἔτσι ἡ ἐξάπλωση τοῦ ἐπιτιμίου διευρύνεται, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσουμε κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων του.

Ὅλα αὐτά, παρὰ τὶς ἀντιθέσεις τὶς ὁποῖες ἀναφέραμε λίγο πρωτότερα, θὰ συνεχιστοῦν, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., θὰ λέγαμε ὁμαλά. Τότε ὑπὸ τὴν πίεση τῆς πραγματικότητος που ἀντιπροσωπεύει ἡ ἐνίσχυση τῶν κοινοτήτων σὲ ὁρισμένα σημεῖα κυρίως τοῦ νησιωτικοῦ ἢ παράλιου ἐλλαδικοῦ χώρου καὶ τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς ἰσχυροῦ διοικητικοῦ ὄργανου παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἢ καὶ σὲ ἀντίθεση πρὸς αὐτὴν κάποιες τελεσφόρες ἀντιδράσεις ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται.

Κάτω ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς που δημιουργεῖ ἡ νέα πραγματικότητα τὸ ἐπιτίμιο θὰ δεχθεῖ νέες ἐπιθέσεις, οἱ ὁποῖες κυρίως ἀποσκοποῦν ὅχι στὴν κατάργησή του ἀλλὰ στὴν ἐλεγχόμενη χρῆση του. Οἱ ἐπιθέσεις αὐτὲς ἐκδηλώνονται σὲ δύο ἐπίπεδα: στὸ καθαρὰ θεωρητικὸ καὶ στὸ πρακτικόν.

Στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο καταγράφονται κατὰ τὸν 18ο αἰ. καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση βεβαίως τῶν ἀρχῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὀλομέτωπες ἐπιθέσεις καὶ ἀμφισβητήσεις γιὰ τὸν ρόλο πρῶτα πρῶτα τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο διοίκησης καὶ συμπεριφορᾶς τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων στὸ ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς. Φυσικὰ καὶ ὁ ἀφορισμός, ὡς μέσο που διευκολύνει τὶς πρακτικὰς αὐτὲς θὰ ἀμφισβητηθεῖ ἰσχυρὰ καὶ θὰ κατηγορηθεῖ ὡς μέσο καταπίεσης καὶ ὄργανο ἐπιβολῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κελευσμάτων. Σὲ μιὰ εὐρύτατη ἀλλὰ καὶ πλεόν συγκεκριμένη ἀναγωγὴ ὁ ἀφορισμὸς κατηγορεῖται ὅτι διευρύνει τὶς πηγὲς ἐσόδων τῶν ἱερωμένων.

Ἄλλα καὶ στὸ πρακτικὸ ἐπίπεδο τὰ πράγματα ἀρχίζουν νὰ διαφοροποιοῦνται ἐν τινι μέτρῳ. Οἱ κοινοτικὲς ἀρχὲς διαφόρων ἀστικῶν κέντρων (Σμύρνη - Μυτιλήνη - Ὑδρα) κατορθώνουν νὰ θέσουν ἐμπόδια καὶ οὐσιαστικά νὰ ἀνασχέσουν τὶς ἀφοριστικὲς πρακτικὲς καὶ ὑπερβολὲς θέτοντας ὑπὸ τὸν ἑλεγχό τους τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ πρέπει νὰ τελεῖ ὑπὸ τὴν ἔγκριση τῶν κοινοτικῶν παραγόντων καὶ αὐτὸ φυσικὰ εἶναι σημαντικὴ ἐξέλιξη ἀφοῦ διαρρηγνύει τὸ οτενὸ ἐκκλησιαστικὸ περιβάλλον.

Ἡ ἐξέλιξη αὕτῃ θὰ συνεχιστεῖ βεβαίως καὶ θὰ διευρυνθεῖ μὲ τὴν ἱδρύση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καὶ ἀργότερα μὲ τὴν ἀπόσπασή τῆς ἑλλαδικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐξάρτησή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τώρα τὸ ὑπουργεῖο Ἑθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων πρέπει νὰ ἐγκρίνει τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου, τὸ ὁποῖο πάντως τείνει νὰ περιοριστεῖ ὡς μέρος τῆς στενὰ ἐννοουμένης ἐκκλησιαστικῆς ποινικῆς δικαιοσύνης.

Βεβαίως ἡ ἐξέλιξη αὕτῃ δὲν εἶναι τόσο εὐθύγραμμη καὶ σχηματική. Τέτοια φαινόμενα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελέσουν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀντικείμενο διοικητικῶν πράξεων καὶ ἀποφάσεων. Ἀφορισμοί, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν δυνατότητα νὰ δοῦμε κατὰ τὴν ἀναλυτικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἐπιμέρους κεφαλαίων τῆς μελέτης μας, καὶ ἐπιβάλλονται καὶ ἐνίοτε δημιουργοῦν μεγάλα προβλήματα στὶς σχέσεις κράτους καὶ Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ πολλὲς φορές προσφεύγει καὶ ἡ διοίκηση σ' αὐτοὺς προκειμένου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐφαρμογὴ διοικητικῶν μέτρων ποὺ συναντοῦν ἀντιδράσεις, ἀλλὰ κυρίως προκειμένου νὰ μὴν ἀποστεῖ ἐνὸς μέτρου ποὺ συμπορεύεται μὲ τὶς παλαιὲς ἀρχὲς καὶ συντηρεῖ τὴν παλαιὰ νοοτροπία. Ἐξάλλου μεγάλο μέρος τοῦ ἑλληνισμοῦ βρίσκεται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους καὶ ἐκεῖ τὸ παλαιὸ καθεστῶς συνεχίζεται σχεδὸν ἀδιατάρακτο. Τοῦτο μάλιστα μαρτυρεῖται ἀπὸ ἑκατοντάδες περιπτώσεων ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου ποὺ χαρακτηρίζουν ὅλον τὸν 19ο αἰῶνα.

Μορφολογία τοῦ ἀφορισμοῦ (ἐπιβολή-λύση)

«διότι ἡ ῥηθεῖσα Μαρία ὅταν χάση
τὴν ἐλπίδα, θέλει καταφύγη εἰς τὸ
νὰ ἐκδωθῇ φρικτὸς ἀφορισμός»¹.

ΠΡΟΚΗΡΤΞΗ

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἔγινε λόγος γιὰ τὴν θεωρητικὴ ἐπένδυση μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία περιέβαλε τὴν θέσπιση καὶ τὴν ἐπιβολὴ ποινῶν τόσο πρὸς τοὺς ἁμαρτάνοντες λειτουργοὺς τῆς ὅσο καὶ πρὸς τὰ ἄλλα μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας (λαϊκοὺς καὶ μοναχοὺς). Ὅπως διαπιστώσαμε ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ ἀναγωγὴ ἔχει ὡς ἀφετηρία τὸν Χριστὸ καὶ τοὺς Ἀποστόλους— ὅταν στηρίζεται στὴν παράδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης— καὶ τοὺς πατριάρχες τῶν Ἑβραίων ὅταν ἡ ἀναφορὰ γίνεται σὲ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν τεκμηρίωση αὐτή, ἡ συνεχὴς παραμονὴ τῶν ἐπιτιμίων στὸ προσκήνιο τῆς κοινωνικῆς δράσης καὶ ἡ προσαρμογὴ τους, ἐνίστε, πρὸς τοὺς ὅρους ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ χρονικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀναγκαιότητες εἶναι στοιχεῖα διαπιστωμένα καὶ ἀδιαμφισβήτητα. Φυσικοὶ ἄγωγοὶ τῆς προσαρμογῆς αὐτῆς ὑπῆρξαν οἱ ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, τὰ κείμενα τῶν νομοκανόνων καὶ ἄλλων συλλογῶν δικαίου, οἱ ἐρμηνεῖες τῶν νομοκανονολόγων, οἱ πατριαρχικὲς καὶ συνοδικὲς ἀποφάσεις.

Σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ σχῆμα ὑπάγεται βεβαίως καὶ ἡ διαδικασία ἐπιβολῆς τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ παρόμοια ἐξελικτικὴ πορεία φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ. Ὡστόσο γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν λειτουργία τοῦ ἐπιτιμίου ἐπιβάλλεται νὰ ἀναλύσουμε τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ τὸ συγκροτοῦν, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ ἔτσι ἡ ἐμβέλεια καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητά του. Συνεπῶς προκύπτει ἀμέσως τὸ ζήτημα τῶν προσώπων: ποιοὶ εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλουν ἀλλὰ καὶ νὰ αἴρουν τὸ ἐπιτίμιο· καὶ βεβαίως κοντὰ στὰ πρόσωπα ἀπαραίτητο εἶναι νὰ ἐξετάσουμε καὶ ὀρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικὰ ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ὅλη διαδικασία: τρόπος ἐπιβολῆς

1. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, *Πάτριος*, 279.

και ἄρσης τοῦ ἐπιτιμίου, χρόνος, τρόπος καὶ τόπος ἐκφώνησης τοῦ ἐπιτιμίου, τιμὴ (ἐξοδα) τοῦ ἀφορισμοῦ. Αὐτὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἀναλύσουμε στὶς σελίδες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν.

1. *Ἱερωμένοι ποὺ ἐπιβάλλουν τὸ ἐπιτίμιο*

Σύμφωνα μὲ τὴν δογματικὴ τῆς Ἐκκλησίας τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς ἔχουν οἱ ἐπίσκοποι¹ ὡς διάδοχοι τῶν Ἀποστόλων· οἱ τελευταῖοι βέβαια ἀπέκτησαν αὐτὸ τὸ δικαίωμα ἀλλὰ καὶ προνόμιο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν θεμελιωτὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὸν Χριστό. Κατὰ κοινὴ ἀποδοχὴ² ἡ ἀπονομὴ τῶν ἐπιτιμίων καθὼς καὶ ἡ ἄρση τους στηρίζεται στὸ ἀποστολικὸ χωρίο: «καθὼς ἀπέσταλκέ με ὁ Πατὴρ καὶ ἐγὼ πέμπω ὑμᾶς· καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησε καὶ λέγει αὐτοῖς· λάβετε Πνεῦμα Ἅγιον· ἂν τινων ἀφῆτε τὰς ἁμαρτίας ἀφίενται αὐτοῖς, ἂν τινων κρατῆτε κεκρατήνται»³.

Μὲ βάση αὐτὸ τὸ εὐαγγελικὸ χωρίο καὶ ἄλλα συναφῆ οἱ Ἀπόστολοι ρυθμίζουν τὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁσάκις κρίνεται ἀναγκαῖο προσφεύγουν καὶ στὰ ἐπιτίμια⁴. Ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ εἶδους αὐτοῦ οἱ

1. Ὁ ὁρος χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ τὴν πρώτη σημασία του, κατὰ τὴν ὁποία ἐπίσκοποι εἶναι οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν· ὁ ὁρος αὐτὸς ἀργότερα θὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος ἔχει ὑπὸ τὴν ἐξουσία του ἐνδεχομένως καὶ ἐπισκόπους ἐνῶ ἰδιαιτέρη σημασία καὶ περιεχόμενον ἀπέκτησε ὁ ὁρος ἀρχιεπισκοπῆς, ὡς ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια εὐρύτερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἐπισκοπῆς καὶ πάντως μὲ διοικητικὴ αὐτοτέλεια.

2. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ὁρισμένα μελετήματα στὰ ὁποῖα τεκμηριώνεται εὐστοχα ὅλη ἡ θεωρία περὶ ἀπονομῆς δικαιοσύνης διὰ τῆς χρήσεως τῶν ἐπιτιμίων. Ὅμως σ' αὐτὰ ἄλλοτε τονίζεται ἡ βασικὴ παρατήρηση ὅτι ἡ ἐπιτιμιακὴ διαδικασία ἀποβλέπει στὴν σωτηρία τῆς ψυχῆς ἐνῶ ἄλλες φορὲς κυριαρχεῖ ἡ δογματικὴ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν Καθολικὴ ἐκκλησία καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν ἐπιτιμίων: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Ἑπόμνημα· ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ*, Ἀφορισμός· ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Ἐπιτίμια*.

3. ΙΩΑΝΝΗΣ κ', 21-23.

4. Ἄς δοῦμε λ.χ. τὴν προσέγγιση τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ὁ ὁποῖος ἀποφαίνεται: «Οὕτω καὶ τὰς ἀφοριστικὰς ἔχουσιν οἱ ἱεράρχαι δυνάμεις, ὡς ἐκφαντορικοὶ τῶν θείων δικαιωμάτων, οὐχ ὡς ταῖς τῶν αὐτῶν ἀλόγοις ὀρμαῖς τῆς πανσόφου θεαρχίας (εὐφύμως εἰπεῖν) ὑπηρετικῶς ἐπομένης, ἀλλ' ὡς αὐτῶν ὑποφτικῶς ὑποκινοῦντι τῷ τελεταρχικῷ πνεύματι τοὺς κεκριμένους Θεῷ κατ' ἀξίαν ἀφορίζοντων. Λάβετε γάρ, φησί, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἂν τινων... Τοὺς μὲν οὖν ἐν-θέους ἱεράρχας, οὕτω καὶ τοῖς ἀφορισμοῖς, καὶ πάσαις ταῖς ἱεραρχικαῖς δυνάμεσι χρηστέον, ὅπως ἂν ἡ τελετάρχης αὐτοὺς θεαρχία κινήσῃ· τοὺς δὲ ἄλλους οὕτω τοῖς ἱεράρχαις, ἐν οἷς ἂν δρῶσιν ἱεραρχικῶς, προσεκτέον ὡς ὑπὸ Θεοῦ κεκινημένους. Ὁ ἀθετῶν γὰρ ὑμᾶς, ἐμὲ ἀθετεῖ» (MIGNE, P. G. 3, στ. 564). Γιὰ τὸ ἴδιο κείμενο ὁ παρραφραστὴς τοῦ Παχυμέρη ἀναφέρει: «Οὕτω καὶ τὰς ἐκφαντορικὰς δυνάμεις, δηλονότι

ἀσχοληθέντες με τὸ θέμα ἀναφέρουν τὴν τιμωρία ποὺ ἐπέβαλε ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὸν αἰμομίχτη τῆς Κορίνθου¹.

Ἀπὸ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ὡς καὶ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς τὸ δικαίωμα τοῦ ἀφορίζειν ἀποτελεῖ μέρος τῆς διοικητικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξουσίας τῶν ἐπισκόπων, δηλαδὴ τῶν ἐπικεφαλῆς τῶν περιφερειακῶν ἐκκλησιαστικῶν διοικήσεων. Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι, πατερικὰ κείμενα, κανόνες ἐκκλησιαστικοί, δογματικὲς καὶ κανονικὲς ἀποφάσεις ἐπιβεβαιώνουν συχνὰ τὸ δικαίωμα αὐτό. Ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν συνάγεται ὅτι τὸ ἐπισκοπικὸ αὐτὸ προνόμιο θεωρεῖται δεδομένο· οὐδέποτε τίθεται θέμα ἀμφισβήτησής του. Ἔτσι τὰ κείμενα ἀσχολοῦνται μὲ ἄλλες ρυθμίσεις ποὺ ἀπτονται τοῦ ἐπιτιμίου: μὲ τὰ ἁμαρτήματα ποὺ ἐπισύρουν τὴν ποινὴ, μὲ τὴν θέσπιση κανόνων προκειμένου νὰ ἀποφευχθοῦν παράνομοι καὶ ἄδικοι ἀφορισμοὶ κ.τ.δ. καὶ οὐδέποτε μὲ τὸ ζήτημα τοῦ ἐπιβάλλοντος τὴν ποινὴ².

Τὸ θέμα τῆς ἀποτελεσματικότητος τῶν ἐπιτιμίων θὰ ἀπασχολήσει πολὺ συχνὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι οἱ ἐπιβαλλόμενες ἐκκλησιαστικὲς ποινὲς πρέπει νὰ ἔχουν τέτοιο χαρακτήρα ὥστε οἱ ἐπιτιμώμενοι νὰ μὴν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ

τοὺς ἀφορισμούς, οἱ ἱεράρχαι ἔχουσιν, οὐχ ὅτι ἔπεται τοῖς ἀλόγοις αὐτῶν ὁρμαῖς, ἔν' οὕτως εὐλαβῶς εἶπω, ἢ θεαρχία, ἀλλ' ὅτι αὐτοὶ ἀφορίζουσι τοὺς κεκριμένους, εἰς τοῦτο κινουῦντος τοῦ ἁγίου Πνεύματος· Λάβετε... κινῶν ὑμᾶς δηλαδὴ καὶ εἰς δέσιν καὶ εἰς λύσιν (MIGNE, P. G. 3, στ. 580).

1. Πρὸς Κορινθίους Α' 5 καὶ Β' 6.

2. Ἡ παράθεση τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ πηγῆς τῶν πρώτων χριστιανικῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἐδῶ ἀπαραίτητη· ἀρκεῖ ἡ προσφυγὴ σὲ ὁποιαδήποτε συλλογὴ κανόνων τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων ἢ σὲ ὁποιαδήποτε συλλογὴ πατερικῶν κειμένων προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἐνασχόληση τῶν Πατέρων μὲ τὸ θέμα. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὸ κεφάλαιο τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη στὸ ἔργο του *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*, «περὶ ἀφορισμοῦ», ὁ ὁποῖος μὲ βάση ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων παρουσιάζει διάφορες περιπτώσεις κανονιστικῶν ἐπεξηγήσεων σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Αὐτὲς ἔχουν ὡς κύριο μέλημα τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὑπερβολικῆς καὶ ἄδικης χρήσης τῆς ποινῆς, ἐνῶ βεβαίως δὲν ἀμφισβητεῖται οὔτε κατ' ἐλάχιστον τὸ δικαίωμα τῶν ἱθυνόντων τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐπιβάλλουν τὴν ποινὴ (ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *Σύνταγμα*, 107-112). Ἀπὸ τὰ πατερικὰ κείμενα ἐξάλλου μπορούμε ἐπιλεκτικὰ νὰ ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου· ὁ πολυγραφότατος αὐτὸς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου προσπαθεῖ μὲ τὴν διδασκαλία του νὰ ὠθήσει πρὸς τὴν λελογισμένην χρῆση τῶν ἐπιτιμίων, ἢ ὁποία χρῆση, κατ' αὐτόν, ἓνα μόνο σκοπὸ πρέπει νὰ ἐξυπηρετεῖ: τὴν μετάνοια τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ τὴν ἐπιστροφὴ του στὴν ἡθικὴ τῆς Ἐκκλησίας (βλ. MIGNE, P. G. 49, στ. 281 καὶ τ. 16, στ. 422).

νά μετανοοῦν γιὰ τὰ ἀμαρτήματά τους καὶ νὰ ἐπανερχονται στὸν δρόμο τοῦ θεοῦ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πολλές δογματικὲς ρυθμίσεις θὰ ἀναζητήσουν καὶ θὰ ἐπεξεργαστοῦν τὶς προϋποθέσεις καὶ τὸν τρόπο ἄρσης τοῦ ἀφορισμοῦ· ὅμως, σὲ κάθε περίπτωση, ἡ αὐθεντία τῶν ἡγηγτόρων τῆς Ἐκκλησίας μένει ἀλώβητη καὶ τὰ ἐξουσιαστικά τους δικαιώματα δὲν ἀμφισβητοῦνται.

Ὅλα αὐτὰ συντελοῦν ὥστε νὰ καθιερωθεῖ καὶ νὰ παγιωθεῖ τὸ σχῆμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἐπίσκοποι (ἀργότερα οἱ μητροπολίτες) ἐπιβάλλουν τὰ ἐπιτίμια, μὲ βάση τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνες· τὸ δικαίωμα αὐτὸ βεβαίως ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποτε θὰ ἐπενδυθεῖ μὲ μεγαλύτερο κύρος καθὼς ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ νὰ ἐπιλύσει προβλήματα ποὺ ὑπερβαίνουν τὰ ὅρια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Ἡ διοικητικὴ καὶ δικαστικὴ ἐξουσία ποὺ ἤδη εἶχε ἀποκτήσει κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς θὰ ἐνισχυθεῖ τώρα περισσότερο καὶ κατ' ἀκολουθίαν οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ μητροπολίτη θὰ γνωρίσουν σημαντικὴ διεύρυνση. Αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς ἀρμοδιότητες ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει ἡ ἀφοριστικὴ πρακτικὴ τῆς ὁποίας ἔτσι διευρύνεται ἡ χρῆση κατὰ τρόπο μοναδικό. Τοῦτο ἐπειδὴ θὰ χρησιμοποιοθεῖ ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πυραμίδας, τὸν πατριάρχη, ὡς ἀποτρεπτικὸ καὶ κατασταλτικὸ μέσον σὲ ὑποθέσεις ποὺ ἀναφύονται σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὶς δογματικὲς καὶ κανονικὲς ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας, τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς τοῦ ἀφορισμοῦ ἀνήκει στοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἀνώτερος προϊστάμενος τῆς ὀρθοδοξίας, ὅταν ἀπειλεῖ ἢ ἐπιβάλλει ἀφορισμὸ ἐλάχιστες φορές ἐκτιμᾷ ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο νὰ κάνει μνεῖα ὧσων θεμελιώνουν τὸ δικαίωμά του, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, θεωρεῖται δεδομένο¹. Ὑποῖτο καὶ ὅταν ἀκόμα κρίνεται ὡς ἀναγκαῖα ἡ ὑπενθύμηση τῶν ἐξουσιαστικῶν δικαιωμάτων του αὐτὸ γίνεται μὲ ἕμμεσο τρόπο: «Εἰ δίκαιον μὲν ἔστι καὶ πᾶσι τρόποις ἀνήκον τῇ ἡμῶν μετριότητι τὸ πᾶσι τοῖς εὐλόγως δεομένοις αὐτῆς τὴν προσήκουσαν ἀρωγὴν πρυτανεύειν... ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ ἐτέρου ζητοῦσα καὶ συνασθενοῦσα τοῖς ἀσθενοῦσι... ὡς δέον, καὶ τὰ τοῦ

1. Σὲ Εὐχολόγιο πάντως τοῦ 16ου αἰ. στὸ ὁποῖο ὑπάρχει κεφάλαιο μὲ τίτλο: «Τάξις γινομένη ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου καὶ μητροπολίτου» «Πῶς δεῖ ὁ ἀρχιερεὺς αὐτὸν ἐνθρονιάζεσθαι» παραδίδονται, μεταξὺ τῶν ἄλλων, στὸ τυπικὸ τῆς ἐνθρόνισσης καὶ τὰ παρακάτω: «Σὺ δὸς ἐξουσίαν τῷ προκαθεζομένῳ καὶ χάριν λύειν, ἀ δεῖ λύειν, καὶ δεσμεῖν, ἀ δεῖ δεσμεῖν» (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie*, 668, 694-695).

πονηροῦ σπορέως σκανδαλοποιά γε ζιζάνια πρὸ ρίζης ἐκτέμνειν τῇ μαχαίρᾳ τοῦ θείου καὶ εἰρηνοποιοῦ Πνεύματος, ὃ ἐστὶ ρῆμα Θεοῦ»¹.

Αὐτὴν τὴν ἐμμεση μνεῖα χρησιμοποιοεῖ ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Α΄, τὸν Μάιο τοῦ 1545, προκειμένου νὰ αἰτιολογήσῃ ἀπόφασή του γιὰ τὴν μονὴ Σινᾶ. Ἀλλες φορὲς ὁμῶς τὰ πράγματα εἶναι περισσότερο εὐγλωττα· ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴν τεκμηρίωση τοῦ πατριάρχῃ Παΐσιου Β΄, ὁ ὁποῖος σὲ γράμμα του (Φεβρουάριος 1751) σημειώνει: «Ἡ μετριότης ἡμῶν μετὰ τῶν συνευχομένων αὐτῇ τοῦ τε παναγιωτάτου πατριάρχου πρώην Κωνσταντινουπόλεως κυρίου Κυρίλλου, καὶ τοῦ μακαριωτάτου, καὶ ἀγιωτάτου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας κυρίου Ματθαίου... καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἱερωτάτων συναδελφῶν αὐτῆς ἀρχιερέων, καὶ ὑπερτίμων, διὰ τῆς θείας χάριτος, δωρεᾶς τε, καὶ ἐξουσίας τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ πνεύματος τῆς δοθείσης παρὰ τοῦ Κυρίου, καὶ Θεοῦ, καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, καὶ ἀποστόλοις εἰς τὸ δεσμεῖν τε, καὶ λύειν τὰς τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτίας εἰρηκότος αὐτοῖς, λάβετε πνεῦμα ἅγιον, ἂν τινων ἀφῆτε τὰς ἀμαρτίας ἀφίενται αὐτοῖς, ἂν τινων κρατῆτε, κεκραντήται, καὶ πάλιν ὅσα ἂν δήσητε, καὶ λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδεμένα, καὶ λελυμένα ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Ἐξ ἐκείνων δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς ἀλληλοδιαδόχως διαβάσης τῆς θείας, καὶ ἀκενώτου χάριτος ταύτης ἔχομεν συγκεχωρημένους»².

Ἰδού λοιπὸν ὁ δογματικὸς ὀπλισμὸς τοῦ θέματος: τὸ δικαίωμα τοῦ ἀφορίζειν πού ἔλαβαν οἱ Ἀπόστολοι ἀπὸ τὸν Χριστὸ φθάνει ἀ λ λ η λ ο δ ι α δ ὁ χ ω ς ὡς τοὺς προϊσταμένους τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν καὶ νομιμοποιοεῖ κάθε ἐνέργειά τους· ἡ ἐξουσία τους αὐτὴ ἀνάγεται στὸν Χριστὸ καὶ κατὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ μὲ κανένα τρόπο. Ἡ δογματικὴ αὐτὴ τοποθέτηση παραμένει ἀναλλοίωτη στὰ βασικὰ της χαρακτηριστικά. Ἐτσι στὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰ. (1844) ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Δ΄ ὁ ἀπὸ Δέρκων ἐνσωματώνει στὸ προοίμιο ἀποφάσεώς του: «Τῆς καθ' ἡμᾶς ταύτης ἐκκλησιαστικῆς περιωπῆς καὶ πνευματικῆς ἐξουσίας ἔργον ἀείποτε καὶ τέλος πρόκειται τὸ προνοεῖν κηδεμονικῶς ὑπὲρ

1. Ἀναφέρεται σὲ γράμμα τοῦ Ἱερεμίας Α΄ τοῦ 1545: ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Συμβολή*, 96-100· τὸ ἴδιο γράμμα ἔχει δημοσιεύσει ὁ ἴδιος σὲ δημοσίευμα μὲ τὸν τίτλο: Ἰωακείμ [= ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα* 2, 139-142].

2. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Λειμῶνος* 7, φ. 11, σ. 2-3: πρόκειται γιὰ τὴν συγχώρηση τοῦ ἱερομονάχου τῆς μονῆς Λειμῶνος Δανιήλ. Τὰ λόγια αὐτὰ ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ πολλές φορὲς καὶ θὰ ἐπαναληφθοῦν ἀκόμα περισσότερες σὲ μεταγενέστερες τεκμηριώσεις· ἀποτελοῦν δηλαδὴ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν τεκμηριωτικὴν βάση πολλῶν πατριαρχικῶν ἀποφάσεων· πλήρες παράθεμα στὴ σ. 154-156.

τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ὠφελείας τῶν πνευματικῶν αὐτῆς τέκνων... ὅτε μὲν συμβουλευούσα καὶ παραινούσα εὐχαῖς καὶ εὐλογίαις, ὅτε δὲ ἀπειλοῦσα ἀραῖς καὶ ἐπιτιμίαις»¹.

Τὰ σχετικὰ δείγματα βεβαίως μποροῦμε νὰ τὰ πολλαπλασιάσουμε μὲ ἀνεση καθὼς οἱ πατριαρχικὲς πράξεις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀνέρχονται σὲ πολλὲς χιλιάδες καὶ σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς προβάλλονται ἐν εἵδει προοιμίου βασικὲς ιδιότητες τῆς ἐξουσιαστικῆς δικαιοδοσίας τῶν πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν.

Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης λοιπὸν καὶ οἱ ἄλλοι πατριάρχες ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλουν ἐπιτίμια σὲ κληρικούς καὶ λαϊκούς. Τὸ ἴδιο δικαίωμα φυσικὰ ἔχουν καὶ οἱ ἐπίσκοποι (μητροπολίτες), ὡς πνευματικοὶ προϊστάμενοι τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ θεωρεῖται αὐτονόητο σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε οὔτε κἂν περιλαμβάνεται ἢ ὑπόμνησέ του στὶς πράξεις ἐκλογῆς τους. Ὡστόσο ὑπάρχουν περιπτώσεις πὺ κρίνεται ἀναγκαῖα ἢ παρέμβαση τοῦ πατριάρχου προκειμένου νὰ στηρίξει μὲ τὸ κύρος του τὴν δοκιμαζόμενη θέση κάποιου ὑφισταμένου του· τότε ἀκριβῶς θὰ ὑπενθυμίσει στοὺς χριστιανούς τὰ δικαιώματα τοῦ μητροπολίτη καὶ βεβαίως καὶ ἐκεῖνο τοῦ νὰ ἐπιβάλλει ἀφορισμούς.

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1632 ὁ πατριάρχης Κύριλλος Α΄ ὁ Λούκαρης παρεμβαίνει ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας, Νικοδήμου Μεταξᾶ, στὴν διένεξή του μὲ τὸν πρωτοπαπὰ Ζακύνθου. Ὁ τελευταῖος εἶχε ὑπερβεῖ τὶς ἀρμοδιότητές του καθὼς «ἰδιοποιεῖται τὰ τοῦ ἀρχιερέως προνόμια, διαζευγνύων ἀνδρόγυνα καὶ ἐπιδιδούς διαζύγια, παρέχων ἄδειαν πρὸς εὐλόγησιν συνοικεσίων, καὶ ἐκφώνησιν ἀφορισμῶν... ἀργίων καὶ ἀφορίζων ἱερωμένους καὶ λαϊκούς, ἀγνοῶν, ὅτι ταῦτα πάντα ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου διοικοῦνται καὶ κυβερνοῦνται ἢ παρὰ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως, κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, τοῦ τὴν ἐξουσίαν τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν ἔχοντος, ὡς ἐν πάσαις ταῖς ἀπανταχοῦ ἐπαρχίαις, ὅπερ ἄτοπον καὶ παράλογον κατὰ τοὺς ἀποστολικούς νόμους καὶ πατριαρχικούς κανόνας»². Μὲ τὴν ἴδια πράξιν ὁ πατριάρχης καὶ ἡ σύνοδος ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐξουσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας μὲ τὴν ἐπανάληψη τῶν δικαιωμάτων πὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὸ «κρίνων καὶ θεωρῶν πᾶσαν ἐμπίμπτουσαν ἐκκλησια-

1. ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 335-339· καὶ ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πινακίδες* 2, 348-349· βλ. ὅλο τὸ ἀπόσπασμα στὴ σημ. τῆς σ. 154.

2. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 5, 74-76· ΣΑΘΑΣ, *Ν Φ*, 282-284· πρβλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, ἀρ. 880, σ. 383 (ἀπ' ὅπου τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα).

στικὴν ὑπόθεσιν νομίμως καὶ κανονικῶς... ἀργῶν καὶ ἀφορίζων τοὺς ἀπει-
θοῦντας τυχὸν ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς»¹.

Σὲ μιὰ παρεμφερῆ ὑπόθεση, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1612, οἱ ἑξαρχοὶ τῆς Σίφνου μέγας ρήτωρ Μιχαὴλ καὶ «μέγας διοικητῆς» Διαμαντῆς, μεταβι-
βάζουν τὴν διοίκηση τῆς ἐξαρχίας στὸν μητροπολίτη Παροναξίας Νικηφό-
ρο. Στὸ πατριαρχικὸ γράμμα ποὺ ἀνακοινώνει στὸν λαὸ τῆς Σίφνου τὴν με-
ταβολὴ αὐτὴ ὁ Τιμόθεος Β΄ στὴ δικαιοδοσία τοῦ ὁποῖου ἀνήκε ἡ ἐξαρχία
κρίνει σκόπιμο νὰ παρεμβάλει: «ἐδόθη δὲ αὐτῷ ἄδεια καὶ ἐξουσία κρίνειν
καὶ θεωρεῖν καὶ πᾶσαν ἐπιπίπτουσαν ἐκκλησιαστικὴν ὑπόθεσιν... καὶ ὃν
ἂν μὲν τῶν ἱερωμένων ἀργίᾳ καθυποβάλλῃ εὐλόγου, ἀργὸν ἔχομεν καὶ ἡμεῖς,
ὃν δ' ἂν πάλιν τῶν λαϊκῶν ἀφορίσῃ, ἀφωρισμένον ἔχομεν καὶ ἀσυγχώρη-
τον»².

Τὸ δικαίωμα λοιπὸν τοῦ ἀφορισμοῦ ἀνήκει στοὺς προϊσταμένους τῶν
ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν ὑπὸ τὴν ἐννοια ὅτι αὐτοὶ εἶναι οἱ διάδοχοι
τῶν Ἀποστόλων. Κάθε ἄλλος ἱερωμένος μὲ βαθμὸ κατώτερο τοῦ ἐπισκο-
πικοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορίσῃ ἐκτὸς καὶ ἂν ἔχει λάβει εἰδικὴ πρὸς τοῦτο
ἐντολὴ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπό του. Τὸ πρᾶγμα ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίπτωσιν αὐ-
τῇ εἶναι ἀπολύτως ξεκαθαρισμένο: «οἱ θεῖοι διδάσκαλοι τῆς ἐκκλησίας
λέγουσιν, ὅτι τῶν ἱερέων δὲν ἐδώθη ἄλλη χάρις, μόνον νὰ λειτουργοῦν, καὶ
νὰ βαπτίζουσιν, καὶ νὰ εὐλογοῦν ἀνδρόγυνα, καὶ ὅσα τοιαῦτα· τὸ δὲ νὰ συγ-
χωροῦν καὶ νὰ ἀφορίζουσιν τῶν ἀρχιερέων ἐδόθη, ὅτι τύπον φέρουσι τῶν
Ἀποστόλων, τῶν ὁποίων ὁ Χριστὸς τοὺς ἔδωκε ταύτην τὴν ἐξουσίαν»³.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων στὴν μελέτη του περὶ ἀφορισμοῦ
(τέλη 17ου αἰ.) θὰ τονίσει ὅτι «δὲν δύναται νὰ ἀφορίσῃ ἐκεῖνος ὁποῦ ἔχει
μόνην ἐξουσίαν εἰς τὰ πνευματικά... τοὔτέστιν ὁ ἐξομολογητῆς καὶ πνευ-
ματικὸς πατήρ, ἂν δηλαδὴ ὁ τοιοῦτος πνευματικὸς ἢ δὲν ἔχῃ ἐξουσίαν εἰς
τὰ ἔξω καθ' αὐτόν, ἢ δὲν τὴν ἔλαβεν ἀπὸ τὸν προεστῶτα· χρεῖα εἶναι λοι-
πὸν ἐκεῖνος ὁποῦ ἀφορίζει νὰ ἔχῃ ἐξουσίαν δικαιοδοτικὴν, καὶ νὰ εἶναι
κριτὴς εἰς τὴν ἐκκλησίαν· διὰ τοῦτο οὐδὲ οἱ ἐφημέριοι τῶν ἐκκλησιῶν,
οὐδὲ οἱ τυχόντες ἱερεῖς δύνανται νὰ ἀφορίσουν ὅτι αὐτοὶ δὲν ἔχουν κυρίως
ἐξουσίαν εἰς τὰ ἐξωτερικὰ δικαιοδοτικὴν, καὶ ὄχι μόνον αὐτοὶ ἀλλὰ καὶ
ὅσοι ἄλλοι δὲν ἔχουσι προνόμιον δικαιοδοσίας, ἢ ἐκ τοῦ κανόνος, ἢ ἐκ τῆς
συνθηλαίας καὶ τοῦ ἔθους, δὲν δύνανται νὰ ἀφορίσουν»⁴.

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta*, δ.π.

2. ZEPHENOS, *Ἔρευνα*, 217.

3. "Βακτηρία Ἀρχιερέων", ΕΒΕ 1373, φ. 80^v (χφ. 17ου αἰ.).

4. Μ.Π.Τ. (Ε.Β.Ε.), χφ. 69, φ. 4^v.

Ὡστόσο ἡ δυνατότητα ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου καὶ ἀπὸ τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικά στελέχη μολοντί δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ καμιά δογματική θεώρηση, φαίνεται ὅτι εἶναι δυνατὴ μερικές φορές· ὁ Χρῦσανθος ἀναφέρει λόγους «συνηθείας καὶ ἔθους»· τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ δικαίωμα αὐτὸ πάντως τὸ κατέχουν οἱ ἐπίσκοποι. Πολὺ χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ὁ Θεόφιλος Καμπανίας: «ἔστω δὲ καὶ τοῦτο πρὸς εἰδῆσίν σου, τέκνον μου, ὅτι οἱ 12 μόνον Ἀπόστολοι ἔλαβον τὴν ἐξουσίαν παρὰ Χριστοῦ τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων· τῶν ὁποίων διάδοχοι εἶναι οἱ Ἀρχιερεῖς, καὶ ὄχι οἱ 70 Ἀπόστολοι τῶν ὁποίων διάδοχοι εἶναι οἱ Ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔλαβον παρὰ Χριστοῦ ἐξουσίαν τοῦ δεσμεῖν, καὶ λύειν τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων· ἂν δὲν ἔχωσι τὴν ἄδειαν παρὰ τῶν κατὰ τόπους Ἀρχιερέων»¹.

Ὅμως ἂς δοῦμε σὲ ποιὸς ἱερωμένους παραχωρεῖ ὁ πατριάρχης τὸ δικαίωμα τοῦ ἀφορίζειν καὶ μὲ ποιὲς προϋποθέσεις.

α) *Ἐξαρχοι*: Εἶναι οἱ πατριαρχικοὶ ἐντολοδόχοι οἱ ὁποῖοι ἀποστέλλονται πρὸς τὶς ἐκκλησιαστικὲς περιφέρειες προκειμένου νὰ ἐπιλύσουν ἐπὶ τόπου διάφορα προβλήματα ἢ νὰ προβοῦν στὴν συγκέντρωση καθυστερημένων πατριαρχικῶν εἰσοδημάτων κ.τ.δ. Οἱ Ἐξαρχοι εἶναι ἐφοδιασμένοι ὀπωσδήποτε μὲ συστατικὸ γράμμα (ἐνταλτήριον) στὸ ὁποῖο περιγράφονται οἱ ἀρμοδιότητες καὶ τὸ εὖρος τῆς ἐξουσίας τους. Τὶς περισσότερες φορές περιβάλλονται καὶ μὲ τὸ δικαίωμα τοῦ ἀφορίζειν, πράγμα ἄλλωστε ἐπιβεβλημένο ἐκ τῶν πραγμάτων ἀφοῦ πρόκειται νὰ ἀντιμετωπίσουν δύσκολες περιπτώσεις καὶ πρέπει νὰ διαθέτουν τὰ μέσα ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν νὰ εὐοδωθεῖ τὸ ἔργο τους. Ἡ σχετικὴ γραπτὴ πατριαρχικὴ διαπίστευση γιὰ τοὺς ἐξάρχους ἔχει τὴν μορφή: «καὶ γὰρ ὁ μὲν ἂν αὐτοὶ δέσωσι, δεδεδεμένον ἔστω, ὁ δὲ λύσωσι, λελυμένον, καὶ οὐς ἀργία καθυποβάλλωσιν, ἀργοὶ καὶ ἀφωρισμένοι μενέτωσαν, ὡς ἀπειθεῖς καὶ ἀνυπότακτοι»².

1. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΑΜΠΑΝΙΑΣ, *Ταμεῖον*, 57. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ τὰ ἴδια περίπου λέγει καὶ ὁ λατινόφωνος ΡΟΔΙΝΟΣ, *Σύνοψις*, 208: «Ἐτοῦτον τὸν ἀφορισμὸν ἄλλος δὲν ἔμπορεῖ νὰ τὸν κάμῃ μόνον ἐπίσκοπος, καὶ ὁποῖος εἶναι εἰς τὸν ἐπισκόπου, κἀντε ἱερωμένος, κἀντε κληρικός, μόνον νὰ εἶναι ἐπισκόπου τοποτηρητής» καὶ συνεχίζει. «ὅταν ἡ ἐπισκοπὴ εἶναι χηρεμένη, ἔμποροῦσιν ὅλοι οἱ κληρικοί, ἢ ὁποῖος εἶναι εἰς τὸ πρόσωπον ὅλου τοῦ κλήρου νὰ κάμουν ἀφωρισμὸν, ἀλλ' ἢ μὲ τὸ θέλημα τοῦ μητροπολίτου».

2. ΣΑΘΑΣ, *Ἱερεμίας Β'*, 164-165. Πληροφορίες γιὰ τὴν δύναμη τῶν ἐξάρχων μᾶς δίνει μιὰ ἀναφορὰ ἀπὸ τὴν Μῆλο (τέλη 17ου αἰ. - ἀρχὲς 18ου αἰ.) τοῦ καθολικοῦ ἀπεσταλμένου Gioachino Pace, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει γιὰ τὸν ἐξάρχο τῆς περιοχῆς, ὑπερβάλλοντας λίγο τὰ πράγματα: «Ὁ ἐξάρχος εἶναι ἄλλοτε διάκονος καὶ ἄλλοτε λαϊ-

Τὸ ἴδιο δικαίωμα ἔχουν οἱ ἑξαρχοὶ καὶ ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ νομέα πατριαρχικῶν περιοχῶν (ἐξαρχικῶν) ποὺ τοὺς παραχωροῦνται ἔναντι τῶν ὑπηρεσιῶν τοὺς πρὸς τὴν Ἐκκλησίᾳ¹. Μερικὲς φορὲς μάλιστα ὅταν ἑξαρχοὶ ἀναγκάζονται νὰ μεταβιβάσουν τὶς ἐξαρχίες τοὺς σὲ ἄλλα πρόσωπα, ἐκχωρεῖται καὶ σ' αὐτὰ ἡ ἐπιτιμητικὴ ἐξουσία. Ἀναφέρω δύο τέτοιες περιπτώσεις: τὸν Μάιο τοῦ 1693 ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β' ὁ Ἀκαρνὰν ἀναγγέλλει στὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου στὴν Πάτμο ὅτι ὁ ἑξαρχὸς τοὺς Μανουὴλ ἀποκατέστησε ὡς ἐπίτροπό του γιὰ δύο χρόνια τὸν ἱερομόναχο Μακάριο· ὁ τελευταῖος λαμβάνει τὴν δικαιοδοσία «κρίνειν καὶ θεωρεῖν πᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν κρίσιν τε καὶ ὑπόθεσιν... καὶ ἀργεῖν καὶ ἀφορίζειν ἐκ μέρους ἡμῶν»². Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση (1741) ὁ πατριάρχης Νεόφυτος ζ' ἀναγγέλλει στοὺς ἡγουμένους τῶν μονῶν τῆς Νάξου ὅτι ὁ ἑξαρχὸς τῶν ἐκεῖ σταυροπηγιακῶν μονῶν, μέγας ἐκκλησιάρχης Κριτίας, κατέστησε ἐπίτροπόν του τὸν «οἰκονόμον καὶ πρεσβύτερον κύρ Χριστόδουλον Καρατζιάν» καὶ τοὺς καλεῖ «τὸν ἀπὸ τοῦδε ἐπίτροπον τοῦ... ἐξάρχου, τιμᾶτε καὶ ἀγαπᾶτε... ἔχοντι ἄδειαν καὶ ἐξουσίαν παρ' ἡμῶν κρίνειν... καὶ ἀργεῖν καὶ ἀφορίζειν, ὡς ἐκ στόματος ἡμῶν, καὶ παιδεύειν, ὡς εἰκός, πάντα ἄτακτον καὶ ἀπειθῆ φαινόμενον εἰς αὐτὸν ἱερωμένον ἢ λαϊκόν»³.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ μπορεῖ νὰ μεταβιβασθεῖ σὲ ἀπεσταλμένους τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου (ἐξάρχους) ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπίτροπους τῶν ἐξάρχων οἱ ὁποῖοι μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἄπλοι ἱερεῖς. Ἔτσι φθάνουμε στὴν δευτέρη περίπτωση ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ ἐκ μέρους κληρικῶν κατωτέρου βαθμοῦ⁴.

κὸς μὲ ἐξουσιοδότηση τοῦ πατριάρχου, δυνάμει τῆς ὁποίας δύναται νὰ ἀφορίζῃ καὶ νὰ παύῃ ἐπισκόπους, μὴ στέργοντας νὰ καταβάλουν τὸ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου προχειρῶς ὑπολογιζόμενο ποσόν» (SLOT, *Κίμωλος*, 209).

1. Γιὰ τοὺς ἐξάρχους ὑπὸ τὴν ιδιότητά τους αὐτὴ βλ. ΠΑΙΖΗ, *Ἐξαρχία*.

2. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *Ἐρευναι*, 195-196.

3. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, *δ.π.*, 153-154.

4. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὑπάρχει μιὰ ἀσάφεια ἡ ὁποία πιθανῶς δημιουργήθηκε τὸν 19ο αἰ. ὅταν πολλὴ συχνὰ ἱερεῖς ἀπειλοῦσαν μὲ ἀφορισμὸ — ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐπιβάλλουν — χριστιανούς ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐλέγξουν τὴν διαδικασία. Ἐξάλλου ἡ σύγχυση μεγάλωνε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς τὸν ἀφορισμὸ ἐκφωνοῦσαν κατ' ἐντολὴ τοῦ μητροπολίτη ἱερεῖς καὶ εἶταν εὐκολοὶ οἱ συνειρμοί. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἕνα. Ὡστόσο ἐρευνώντας τὶς πηγὲς παρατηροῦμε ὅτι τὸ θέμα τῆς ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς δὲν εἶναι καινούριο. Εἶχε ἀπασχολήσει καὶ παλαιότερα ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς φυσικὰ κάτω ἀπὸ ἄλλη λογικὴ. Ἔτσι ὁ Συμεὼν ὁ Νεὸς Θεολόγος γράφει σχετικὰ: «πρὸ δὲ τούτων ἀρχιερεῖς μόνον τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν τὴν

β) *Πρεσβύτεροι*: "Όπως έχουμε ήδη σημειώσει και ιερείς μπορούν να επιβάλουν αφορισμό αν έχουν λάβει ανάλογη έντολη από τον πατριάρχη ή τον μητροπολίτη της περιοχής τους· ένα παράδειγμα έχουμε ήδη παραθέσει, λίγες σειρές πιο πάνω· ως προσθέσουμε και μερικά άλλα.

Τόν Μάρτιο του 1644 ο πατριάρχης Παρθένιος Α' παρέχει το δικαίωμα αυτό, μαζί με άλλες αρμοδιότητες, στον ιερομόναχο 'Αθανάσιο Ρήτορα: «δύνασθαι δῆσαι και λῦσαι πάντα κατὰ τοὺς κανόνας, μηδενὸς τῶν παράπαν τῶν μεγάλων ὑπεξαιρουμένων ἀμαρτημάτων, ἀ τῇ ἡμῶν μετρίότητι καὶ τῷ ἐκδικαίῳ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὡς μείζονος δεόμενα διορθώσεως, φιλοῦμεν τηρεῖν πλήρη ἐξουσίαν καὶ αὐθεντίαν ὡς ἡμετέρῳ κληρικῷ δίδομεν»¹. Βεβαίως ὁ 'Αθανάσιος Ρήτορας εἶναι πρόσωπο σημαντικὸ στὶς τάξεις τοῦ πατριαρχείου, ὥστόσο ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ ιεροσύνης δὲν παύει νὰ εἶναι ιερέας (ιερομόναχος)· ἐξάλλου στὸ πατριαρχικὸ ἐγγράφο τονίζεται με ἐμφαση ἡ ἐξαίρεση ποὺ γίνεται ἀφοῦ οἱ τιμωρούμενες με αφορισμὸ περιπτώσεις εἴταν, τίς περισσότερες φορές, σοβαρὲς ὑποθέσεις, ποὺ ἀπασχολοῦσαν προσωπικὰ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη.

ἐξουσίαν κατὰ διαδοχὴν ὡς ἐκ τῶν θείων ἀποστόλων ἐλάβανον, τοῦ χρόνου δὲ προϋόντος καὶ τῶν ἀρχιερέων ἀχρεiouμένων εἰς ἱερεῖς βίον ἔχοντας ἀμωμον καὶ χάριτος θείας ἡξιουμένους ἡ φρικτὴ ἐγγείρησις αὕτη προβέβηκεν· εἴτα καὶ τούτων ἀναμίξ γενομένων, τῶν ἱερέων ὁμοῦ καὶ ἀρχιερέων τῷ λοιπῷ ἐξομοιουμένων λαῷ καὶ πολλῶν ὡς καὶ νῦν περιπιπτόντων πνεύματι πλάνης καὶ ματαίαις κενοφωνίαις καὶ ἀπολλυμένων, μετήχθη ὡς εἴρηται, εἰς τὸν ἐκλεκτὸν λαὸν τοῦ θεοῦ, λέγω δὴ τοὺς μοναχοὺς, οὐκ τῶν ἱερέων ἢ ἀρχιερέων ἀφαιρεθεῖσα, ἀλλὰ ταύτης ἐαυτοὺς ἐκείνων ἀλλοτριωσάντων» (τὴν παραπομπὴ δανείζομαι ἀπὸ τὴν ἐργασία τῆς ΕΛ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ καὶ ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an den Bischof von Zetunion*, BZ 82 (1989) 247. Βέβαια ἐδῶ ἡ ἐξήγηση δίνεται γιὰ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς τῶν μοναχῶν, ποὺ καὶ αὐτοὶ δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἀφορίζουν· ὥστόσο τὸ ζήτημα τίθεται συνολικὰ καὶ γιὰ τοὺς ἱερεῖς καὶ πάντως ἡ οὕτως ἢ ἄλλως ὑπέρβαση τοῦ κανονικοῦ δικαίου ποὺ γίνεται βασίζεται ὄχι σὲ κανόνες ἀλλὰ στὴν ἐξαχρείωση τῶν ἀρχιερέων. Σὲ νεότερο ἔργο (ΠΡΙΓΚΟΣ, *Χριστιανικὴ Διδασκαλία*, 76-77) ἀναφέρεται ὅτι: «ἔχουν οἱ ἱερεῖς καὶ ἐξουσία, ὅπου ἦνε διάδοχοι τῶν ἀποστόλων κατὰ κληρονομία, νὰ συνχωροῦσι ἀμαρτίες στὴν ἐξομολόγησιν, κανονίζοντες ἀποχὴ τῆς ἀμαρτίας, εἴτα ἐλεημοσύνη, νηστεία ἢ προσευχή, ὡς εἶπε «Ὅσα ἐὰν λύητε...». 'Αφορίζουσι καὶ ἐξωκλείζουσι τοὺς ἀτάκτους, παιδεύουσι μετὰ τὴν πνευματικὴν ράβδον μετὰ τὸ ἐπιτίμιον. Καὶ βγαίνουν καὶ ἀποθαμένοι δεμένοι, ἀν ἦνε ἀφορισμένοι, καὶ ἐὰν τοὺς συνχωρήσουν καὶ τοὺς διαβάσουν εὐχὴ συχωρητικὴ λειοῦνε καὶ σώνονται»: ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς πιθανότατα κάνει σύγχυση ἀνάμεσα στὰ δικαιώματα τῶν ἐξομολόγων κατὰ τὴν ἐπιβολὴ ἐπιτιμίων καὶ τὴν διαδικασίαν λύσης τοῦ ἀφορισμοῦ.

1. LEGRAND, B. H., 17. 3, 422-425· καὶ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίσιος 1*, 85-86· παρόμοιο γράμμα, τῆς ἰδίας χρονιᾶς, βλ. στὸ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, 'Αθανάσιος, 134-151.

Σε μία άλλη περίπτωση (1682) ο πατριάρχης Διονύσιος Δ' δίνει εντολή να διαλευκανθεῖ υπόθεση μοιχείας με τὴν χρήση τῆς ποινῆς ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς μιᾶς κωνσταντινουπολίτικης ἐνορίας: «ἐπειδὴ ὁ Ἰωάννης ράπτης... μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ζουμπουλιάς... ἐπὶ ἐγκλήματι μοιχείας... καὶ ἀφορισμοῦ ἐκφωνηθέντος ὑπὸ τῶν ἱερέων τῆς ἐνορίας [τῶν Ἐξ Μαρμάρων] ἡμετέρα πατριαρχικῇ ἀδείᾳ, ἐμαρτυρήθη»¹.

Πολὺ ἀργότερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1863, ὁ εἰκονόμος τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων καὶ Βελλᾶς, παπα-Ἰωάννης, με ἐντολὴ τοῦ προϊσταμένου του ἀφορίζει στὸ χωριὸ Πυρσόγιαννη ὅσους δὲν μαρτυροῦν προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ τὸ δίκαιο σὲ παράνομη κατακράτηση κτημάτων². Τέλος στίς 24 Σεπτεμβρίου 1894 στὸ χωριὸ Λιμπόχοβο (σημερινὸ Δίλοφο Κοζάνης) ἐκφωνεῖται ἡ ποινὴ ἀπὸ τὸν ἀρχιερατικὸ ἐπίτροπο «τοῦ τμήματος Ζιουπανίου αἰδεσιμ. οἰκονόμον κ. παπαΚωνσταντῖνον Βακάλη» ἐναντίον ἐκείνων πὺ συκοφαντοῦσαν τὴν Ἀλεξάνδρα Καραγεώργου, σύζυγο τοῦ Ἀθανασίου Ντρούγκα³.

γ) *Ἠγούμενοι μονῶν*: Βεβαίως οἱ ἡγούμενοι τῶν μονῶν δὲν ἀνήκουν σὲ ἰδιαίτερο βαθμὸ ἱεροσύνης· εἶναι ὅμως ἱερομόναχοι πὺ ἔχουν τὴν εὐθύνῃ τῆς εὐρυθμῆς λειτουργίας τῶν μονῶν. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας βρίσκονται στὴ θέση τῶν πρεσβυτέρων· κρίνουμε σκόπιμο ὅμως νὰ τοὺς παραθέσουμε ὡς ἰδιαίτερη κατηγορία ἐπειδὴ ἡ θέση πὺ κατέχουν εἶναι ὑπεύθυνη καὶ ἐξουσιαστικὴ ἀφοῦ διαχειρίζονται τίς ὑποθέσεις μιᾶς ὀργανωμένης μονάδας, ὅπως εἶναι οἱ μονὲς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Μία περίπτωση ἱερομονάχου με εὐρύτατες δικαιοδοσίες ἔχουμε ἤδη συναντήσει στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀθανασίου Ρήτορα· ὥστόσο αὐτὸς ἀνήκει σὲ ἄλλῃ τάξῃ πραγμάτων πὺ δὲν ἔχει σχέση με τὴν διοίκηση μιᾶς μονῆς.

Σύμφωνα με τὰ τυπικὰ τῶν μονῶν καὶ τίς διαφορὲς συλλογὲς κανόνων πὺ ρυθμίζουν τὰ τοῦ μοναστικοῦ βίου, οἱ ἡγούμενοι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλουν ἐπιτίμια στοὺς ὑπ' αὐτοὺς μοναχοὺς. Πολλὲς φορὲς ὅμως τὰ κείμενα ἀναφέρουν ἐπίσης ὅτι γιὰ περιπτώσεις σοβαρῶν ἀδικημάτων ἀπαιτεῖται ἡ ἔγκριση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη —ἰδιαίτερα μάλιστα ὅταν ἡ μονὴ εἶναι σταυροπηγιακὴ— προκειμένου νὰ ἐπιβληθοῦν βαρεῖες ποινὲς ὅπως εἶναι ὁ ἀφορισμός. Ὅμως ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις κατὰ τίς ὁ-

1. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 2, 157-158.

2. ΠΑΙΣΙΟΣ, *Συμβολή*, 108.

3. ΤΣΑΡΑΣ, *Ἡμερολόγιον*, 280.

ποῖες ὁ ἡγούμενος παίρνει τὴν ἐντολὴ μέσω τῶν πατριαρχικῶν πράξεων ποὺ ἐπιδίδονται γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας τῶν μονῶν· τότε, συνήθως, κρίνεται ἐπιβεβλημένο νὰ ὑπογραμμισθεῖ τὸ προνόμιο αὐτό, τὸ ὁποῖο πάντως δὲν ἔχουν οἱ ἡγούμενοι ὡς ἐκ τῆς θέσεώς τους ἀλλὰ ὡς παραχώρηση πατριαρχική¹. Πιθανόν, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐπιδιώκεται ἡ ἐξουδετέρωση τυχόν παρεμβάσεων τοῦ τοπικοῦ μητροπολίτη στὰ πράγματα τῶν μοναστηριῶν, παρεμβάσεις ποὺ θὰ προληφθοῦν μὲ τὴν καθολικὴ αὐτοτέλεια τῶν μοναστικῶν ἰδρυμάτων. Ἄς δοῦμε ὁμῶς καὶ γιὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὀρισμένα κατατοπιστικὰ παραδείγματα.

Τὸ 1621 ὁ πατριάρχης Κύριλλος Α΄ ὁ Λούκαρης ἐπιβεβαιώνει τὴν σταυροπηγιακὴ ἀξία τῆς Νέας Μονῆς στὴ Χίο. Τὸ σχετικὸ σιγίλλιο ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ἄλλων: «καὶ κεφαλὴν καὶ προσεστώτα τῶν ἐνασκουμένων πάντων εἶναι τὸν κατὰ καιροὺς ἡγούμενον λαμβάνοντα καὶ τὰς ἐκπαλαὶ αὐτοῦ ἀτελείας καὶ τιμὰς καὶ διάγοντα ὡς καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἡγουμένους καὶ οὐδεὶς ἔχει ἐξουσίαν τινὰ ἐναντιωθῆναι αὐτῷ ὅταν ἀφορίσῃ εὐλόγως τινὰ τῶν ἀναστατῶν τῆς μονῆς»².

Αὐτὸ συμβαίνει συνήθως στὶς περιπτώσεις τῶν σταυροπηγιῶν καὶ βέβαια ἀποτελεῖ ἕναν τρόπο διαφύλαξης τοῦ κύρους καὶ τῆς αὐτοτέλειας τῶν πατριαρχικῶν καθιδρυμάτων: τὸ δικαίωμα τοῦ ἀφορίζειν μεταβιβάζεται ἀπευθείας ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας στοὺς κατὰ τόπους ἐκπροσώπους της, ποὺ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι οἱ ἡγούμενοι τῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἡγούμενοι πρέπει νὰ ἔχουν τὴν ἐγκριση τοῦ πατριάρχου προκειμένου νὰ ἀφορίσουν· ἡ ὑπόθεσιν τῆς ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ παραμένει πάντα σοβαρὴ ὑπόθεσιν καὶ τῆς ἀρμοδιότητος κατὰ μείζονα λόγο τοῦ πατριαρχείου. Τὸ πρᾶγμα δηλώνεται ἐναργέστερα στὴν περίπτωσιν ποὺ ἀνακύπτουν ἐνδομοναστηριακὲς διενέξεις· βέβαια οἱ ἡγούμενοι τῶν μονῶν δὲν μποροῦν νὰ ἀφορίσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο· ἔτσι δὲν μένει τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ προσφυγὴ στὴν ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία μπορεῖ καὶ νὰ ἀφορίσει προκειμένου νὰ πάψουν οἱ ἔριδες.

Οἱ παρεμβάσεις τῶν μητροπολιτῶν στὰ πατριαρχικὰ σταυροπήγια

1. Μιὰ τέτοια παραχώρηση διαθέτουμε ἀπὸ τὸν 13ο κιόλας αἰῶνα· πρόκειται γιὰ πράξιν (ἐντάλμα) τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Αὐτωρειανοῦ στὴν ὁποία σημειώνονται: «Ἡ μετριότης ἡμῶν διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς ἐντάλματος ἐκχωρεῖ σοι... καθηγουμένῳ τῆς... μονῆς... δέχεσθαι... ἐφ' ᾧ καὶ ἐπιτιμῶ ἐνδέδοται σοὶ χρῆσασθαι καὶ ἀφορισμῶ... καὶ λύσεις καὶ δῆσεις τὰ δεσμοῦ χρῆζοντα καὶ λύσεως ἀξία» (ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Autótreianos*, 115: ἀπὸ τὸν κώδ. Par. Gr. 1234).

2. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, *Χιακά*, 580-583.

εἶναι σημαντικά περιορισμένες· πολλές φορές οἱ σχετικές περιοριστικές διατάξεις ἀναφέρονται ρητὰ στὰ σιγίλλια ἀπονομῆς ἢ ἐπιβεβαίωσης τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας, πρακτικὴ ποὺ ἀποτυπώνεται γραπτῶς ὡς ἐξῆς: «μήτε ἔχειν ἄδειαν τὸν κατὰ καιροὺς ἀρχιερατεύοντα κατὰ τὴν μητρόπολιν ταύτην ἀργεῖν ἢ ἀφορίζειν τοὺς ἐν αὐτῷ εὕρισκομένους ἱερομονάχους ἢ μοναχοὺς»¹.

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση τὸ δικαίωμα τοῦ ἀφορίζειν μεταβιβάζεται (Ἰαν. 1623) ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Θεοφάνη στὸν ἀρχιεπίσκοπο (ἡγούμενο) Σινᾶ Ἰωάσαφ· στὴν πράξη λοιπὸν τῆς χειροτονίας του ἀναφέρεται: «δεδώκαμεν ἄδειαν καὶ ἐξουσίαν πᾶσαν τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν, καὶ οὐς ἂν εὐλογῇσι ἔστωσαν εὐλογημένοι· καὶ οὐς ἂν εὐλόγῳς ἀφωρίσει, ἀφωρισμένοι ὑπάρχουσιν»².

Μέσα στὴν κλίμακα αὐτὴ ἐπαύξεως τῆς ἐξουσίας τῶν ἡγουμένων μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ, ὁ προηγούμενος τῆς μονῆς Καρακάλλου, ἱερομόναχος Σαμουήλ, θὰ αἰσθανθεῖ ἱκανὸς νὰ ἀπειλήσει μὲ ἀφορισμὸ ὄχι μοναχοὺς ἀλλὰ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Μαριές στὴν Θάσο, οἱ ὅποιοι καταπάτησαν κτήματα μετοχιοῦ τῆς μονῆς στὴν περιοχὴ Ἁγίος Παντελεήμων. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ λαμβάνει χώρα πρὶν ἀπὸ τὴν 8η Μαΐου 1638³.

Βεβαίως μιλώντας γιὰ τὴν ποινὴ πρέπει νὰ ἔχουμε πάντα στὸ νοῦ μας τὶς διαφορὲς διαβαθμίσεις τοῦ ἐπιτιμίου· ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ γιὰ μιὰ κατακριτέα πράξη ἐνὸς χριστιανοῦ καὶ ἄλλη ἡ μαρτυρία του ὑπὸ τὸ βάρος ἀφορισμοῦ. Γιὰ τὴν τελευταία κατηγορία οἱ ἡγούμενοι τῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν ἢ καὶ ἄλλοι ἀπλοὶ ἱερομόναχοι δὲν αἰσθάνονται κανένα περιορισμὸ καὶ κάνουν εὐκόλα καὶ ἀδίστακτα χρῆση ὅταν τὸ ἀπαιτοῦν οἱ περιστάσεις. Στις 17 Ἰανουαρίου 1611 λ.χ. ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος, θέλοντας νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ ὄρια ἐνὸς κτήματος στὴν Πάρο «μεταβαίνει μετ' ἐπιτρόπων ἐπὶ τόπου καὶ θέτει ἀφορισμὸν διὰ πάντα, ὁ ὁποῖος δὲν μαρτυρεῖ τὰ ὄρια τοῦ ἀμπελώνος»⁴. Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση ἐπίλυσης κτηματικῆς διαφορᾶς (Νάξος, 8 Μαΐου 1683) πηγαί-

1. ΓΕΔΕΩΝ, *Γαρόχωρα*, 36-41· ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 1, 161-163· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, ἀρ. 1031, σ. 428: πρόκειται γιὰ πράξη τοῦ πατριάρχη Ἰωαννικίου Β' ὁ ὁποῖος ἀπονέμει τὴν σταυροπηγιακὴ ἀξία στὸ μονῆριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν μητρόπολη Γάνου καὶ Χώρας (1647).

2. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Σιναιτικά*, 3.

3. ΧΡΥΣΟΧΟΙΔΗΣ-ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Καρακάλλου*, 33 (περίληψη τῆς πράξης).

4. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Διονυσίου*, 296-297 (περίληψη τῆς πράξης).

νει ἐπιτόπου ὁ νοτάριος καὶ ἐν συνεχείᾳ καλοῦνται οἱ μάρτυρες: «καὶ ἐπήγαμεν εἰς τὸν Τίμιον Πρόδρομον εἰς τὸ μοναστήριον... καὶ εἶπε ὁ ἄνωθεν Τάγαρης τοῦ ἀφέντη ἱερομονάχου... ὅτι νὰ βάλῃ μίαν ἐντολὴν ἡγου ἓνα ἀφορισμὸν ὁμπρὸς εἰς τοὺς αὐτοὺς ἄνωθεν Πελεκάνους [μάρτυρες]... ὅτι νὰ μαρτυρήσουν τὴν ἀλήθειαν καὶ νὰ μὴ κάμου φιλοπροσωπία παρὰ νὰ μαρτυρήσουν τὴν ἀλήθεια... οὕτως ἐμαρτύρησαν οἱ ἄνωθεν εἰς φόβον Θεοῦ καὶ εἰς ψυχὴν τοὺς καὶ μὰ τὸν ἀφορισμὸν ὁποῦ ἐγροικήσασιν οὕτως ἐμαρτύρησαν»¹.

Πρέπει τέλος νὰ μνημονεύσουμε καὶ τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐκχώρησις τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ σὲ ἡγούμενο γίνεται ὄχι ἀπὸ τοὺς πατριάρχες ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες. Δὲν ἔχουμε στὴν διάθεσίν μας ἱκανοποιητικὰ στοιχεῖα προκειμένου νὰ στηρίξουμε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τοῦτο γίνεται πάντα στὶς περιπτώσεις ἐνοριακῶν μονῶν· στὸ παράδειγμά μας ὥστόσο ἡ μονὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μητρόπολιν: πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωσιν ποὺ ὁ ἐπίσκοπος Βελλᾶς (πιθανότατα Ἀνθίμος) γράφει τὴν 21ῃ Ἰανουαρίου 1870 πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Παλιουρῆς Ἀνθίμο καὶ ἀπαιτεῖ: «ὁ Δημήτριος Σιώζου Μπουριταριώτης ὁ στεφθεὶς ἐτέραν γυναῖκα πρὶν ἢ διαζευχθῇ ἐκ τῆς πρώτης... νὰ ἐξεκκλησιασθῇ οἰκογενειακῶς»². Ἡ περίπτωση βέβαια δὲν εἶναι ἀρκετὰ σαφής· ὁ ἡγούμενος ἐντέλλεται νὰ ἐξεκκλησιάσῃ ὄχι μοναχοὺς ἀλλὰ χριστιανούς· πάντως ἡ μονὴ Παλιουρῆς δὲν εἶναι σταυροπηγιακὴ.

Μία ἀκόμη ἀσαφὴς περίπτωση εἶναι ἐκείνη τῶν πρώην ἐπισκόπων· ἐννοεῖται ὅτι ὁ λόγος εἶναι ὄχι γι' αὐτοὺς ποὺ ἔχουν καθαιρεθεῖ ἀλλὰ γιὰ ὅσους ἀπομακρύνονται γιὰ κάποια αἰτία ἀπὸ τὴν θέση τοὺς χωρὶς νὰ χάσουν τὸ ἀξίωμα τῆς ἱερωσύνης. Ἀπὸ τὴν μαρτυρία ποὺ ἀκολουθεῖ προκύπτει ὅτι διατηροῦν ὅλες τὶς ἐξουσίες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ ἀξίωμά τους μολονότι βεβαίως δὲν ἔχουν πολλὰς εὐκαιρίες νὰ τὶς ἀσκῇσιν. Πάντως ἔχουμε τὴν πληροφορίαν γιὰ τὸν πρώην Ἀνδρούσης Κωνστάντιο, ὁ ὁποῖος μόνασσε μετὰ τὸ 1806 στὴν μονὴ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀροανίας «ἐξέδωκε δὲ καὶ ἀφοριστικὰ κατὰ λαϊκῶν, οἱ ὁποῖοι ἐσφετερίζοντο καὶ ἐκληρονόμουν τὰ κτήματα τῶν μοναχῶν»³.

Ἐξειδικεύοντας περισσότερο τὸ ζήτημα αὐτὸ πρὸς ἄλλες ὁμάδες ἱερωμένων, δὲν ἔχουμε συγκεκριμένη πληροφόρησιν γιὰ τοὺς ὁφικιαλίους τοῦ πατριαρχείου ποὺ εἶχαν ὡς ἀρμοδιότητά τους τὴν ἐξέτασιν διαφορῶν

1. ΣΙΩΝΙΟΥ-ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Νάξος*, 523-525.

2. ΜΠΕΤΤΗΣ, *Παλιουρῆς*, 496-497.

3. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀροανία*, 307.

περιπτώσεων που ἔχρηζαν ἀφορισμοῦ· ἡ ἀκόμα δὲν ξέρουμε ἂν μποροῦσαν καὶ οἱ ἴδιοι νὰ ἐπιβάλουν τὴν ποινή. Ἔτσι ὁ Βαλσαμῶν σχολιάζοντας τὸν θ' κανόνα τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀναφέρει: «Ἐπεὶ δὲ τὸ μεγαλύτερον τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου διάφορα μὲν σέκρετα ἔχει ὑφ' ἑαυτό, ἱ[=εἰ]δικῶς δὲ ἀφωρίσθησαν τῷ σεκρέτῳ τοῦ χαρτοφυλακείου τὰ ἐπισκοπικὰ δίκαια, καὶ ὁ κατὰ καιροὺς χαρτοφύλαξ ἐνεργεῖ δικαίῳ τοῦ κατὰ καιροὺς ἀγιωτάτου πατριάρχου πάντα τὰ τούτῳ ἀνήκοντα, ὡς ἐπισκόπῳ· ἀφορίζει γάρ, διορθοῦται ψυχικὰ σφάλματα»¹. Πολὺ ἀργότερα, τὴν 1 Νοεμβρίου 1826, ὁ πατριάρχης Ἀγαθάγγελος σὲ τόμο του ἀναφέρει: «ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ τὰ γραφόμενα παρὰ τῶν λογιωτάτων κληρικῶν αὐλικὰ γράμματα, ὁμολογίαι, συμφωνητικά, ἐξοφλητικά, συγχωρητικά, ἀφοριστικά, καὶ ἄλλα διαφόρου εἶδους γράμματα, ἀνατίθενται εἰς τὴν ἐπιστάσιαν καὶ διαίτησιν τοῦ μεγάλου ἀρχidiaκόνου, ὅστις ὀφείλει φρονίμως καὶ εὐσυνειδήτως ἐπιστατεῖν, διευρευνᾶν τε ἀκριβῶς τὰς ὑποθέσεις καὶ προσδιορίζειν τὰ ἔξοδα αὐτῶν ἀναλόγως τῆς ποιότητος καὶ ποσότητος τῶν ὑποθέσεων καὶ τῆς δυνάμεως τῶν ὑποκειμένων· ἄνευ δὲ τῆς τοιαύτης ἐρεῦνης καὶ εἰδήσεως αὐτοῦ καὶ τοῦ προσδιορισμοῦ μήτε γράφειν τοὺς κληρικούς, μήτε αὐτὸν δέχεσθαι γράμματα παρ' αὐτῶν»².

Κλείνοντας τὸ θέμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ δύο εἰδικές περιπτώσεις ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου. Ἡ ἰδιαίτερότητα ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀφοριζόμενος ἀνήκει στὰ ἀνώτατα στρώματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξης εἶναι δηλαδὴ οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἢ μητροπολίτης. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε ἐπικυρώνουν τὴν ἀπόψη ὅτι παρόμοιοι ἀφορισμοὶ δὲν μποροῦν νὰ γίνουν παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν σύνοδο ἢ ἀπὸ τοὺς ἄλλους πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς.

Σὲ μιὰ παρόμοια περίπτωση, μεταξὺ 1524-1525, προσπάθησε ὁ Ἰωαννίκιος Α', ἀπόντος τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Α', νὰ καταλάβει τὴν ὑπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή· «ὅμως ὁ πατριάρχης κύρις Ἱερεμίας, ὡς εὐρίσκετον εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἄκουσε περὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιβάτου καὶ παρανόμου Ἰωαννικίου τὴν ἐπανεύασιν ὅπου ἔκαμε... καὶ ἔτζη ἠνώθησαν ὁμοῦ

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 587· γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ διαθέτουμε μιὰ πολύτιμη μαρτυρία τοῦ 1503· τότε τρεῖς ὁφικιάλιοι τῆς Μ. Ἐκκλησίας (ὁ μέγας οἰκονόμος, ὁ μέγας σκευοφύλαξ καὶ ὁ χαρτοφύλαξ) παρεμβαίνουν στὴν διένεξη Χιλιανδαρινῶν καὶ Ἰβηριτῶν γιὰ τὸ μετόχι τῆς Κομίτισσας, ἐπιβεβαιώνουν παλαιότερους πατριαρχικοὺς ἀφορισμοὺς κατὰ τῶν ἀδικούντων ἀλλὰ συγχρόνως τονίζουν: «ὁμοίως καὶ ἡμεῖς ἀφορισμένους ἔχομεν αὐτούς...» (LEFORT-OIKONOMIDÈS-PAPACHRYSSANTHOU-KRAVARI, *Actes d'Iviron*, 184-188, ἀρ. 104).

2. MANSI, *Collectio* 40, 118.

οί τέτταροι πατριάρχαι, καὶ ἐλειτούργησαν, καὶ μετὰ τὴν λειτουργίαν ἀφώρισαν αὐτόν, τὸν κακῶς γενόμενον πατριάρχην... καὶ εἰς ὀλίγον καιρὸν ἀπέθανε κακῶς καὶ ὀδυνηρῶς, καὶ εὐρέθῃ ἀφωρισμένος τυμπανιαῖος, ἔσσοντας ὁποῦ ἀφωρίσθη παρὰ τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν ὡς παράνομος, καὶ ἐκολάσθη ὁ ταλαίπωρος»¹.

Στὸ ἐπόμενο παράδειγμα μαρτυρεῖ ὁ βάσιλος τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος γράφοντας τὴν 26η Νοεμβρίου 1579 γιὰ τὸν πατριάρχη Μητροφάνη Γ' ἀναφέρει στίς βενετικὲς ἀρχές: «οὕτως ὁ ἐν λόγῳ πατριάρχης ἐσταθεροποιήθη εἰς τὴν θέσιν του καὶ ὅλοι εἶναι εὐχαριστημένοι. Φαίνεται ὅτι θέλει συγκαλέσῃ Σύνοδον, ἵνα ἀφορίσῃ τὸν παυθέντα [Ἱερεμία Β'] καὶ ἵνα, οὕτως, ἐξασφαλισθῇ ὅτι δὲν θὰ τῷ δημιουργήσῃ πλέον ἀνησυχίας»². Ἀναφέρουμε τέλος τὴν περίπτωση τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Δ', ὁ ὁποῖος ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν θρόνον ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε καθαιρεθεῖ καὶ ἀφορισθεῖ ἀπὸ τὴν σύνοδο (25 Ἰουνίου 1623)³.

Ἡ ἀρμοδιότητα τῆς συνόδου γιὰ παρόμοια θέματα, καθὼς εὐλόγα προκύπτει, φθάνει καὶ στὸ ἐπίπεδο τῶν μητροπολιτῶν ἀφοῦ αὕτη εἶναι ἡ ὑπερκειμένη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Ἡ τεκμηρίωση κατὰ συνέπεια λίγα προσθέτει ἢ διευκρινίζει: ἀναφέρουμε πάντως τὴν περίπτωση τοῦ μητροπολίτη Σερρών Ἰωάσαφ, ὁ ὁποῖος τιμωρεῖται μὲ καθαίρεση καὶ ἀφορισμὸ ἐξαιτίας σωρείας παραβάσεων πού λεπτομερῶς ἀναγράφονται στὴν πατριαρχικὴ πράξι (Μάρτιος 1606): «πρὸς τούτοις ἀφορισμένον ἀπὸ πατρὸς υἱοῦ καὶ ἀγίου πνεύματος... καὶ κατηραμένον, καὶ ἀσυγχώρητον, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτον... καὶ τὸ παρὸν συνοδικὸν ἔγγραφον, ὅπερ ὀφείλει ἀναγινώσκειται εἰς ἐπήκοον παντὸς τοῦ λαοῦ ἐτησίως κατὰ τὴν σεβασμίαν ἡμέραν τῆς Ὁρθοδοξίας, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πράγματος, καὶ σωφρονισμὸν τῶν ἀτακτούντων»⁴.

Ἡ δογματο-κανονικὴ θεωρία τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ὅπως μετουσιώνεται στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς καταδεικνύει ὅτι στὴν περίπτωση ἐπιβολῆς τοῦ ἀφορισμοῦ λειτουργεῖ ἡ πάγια ἐκκλησιαστικὴ πυραμίδα κατὰ τὸ σχῆμα: πατριάρχης—μητροπολίτες—ἐξαρχοὶ πατριαρχείου (μὲ ἐν-

1. *Ἱστορία Πατριαρχική*, 155, 157-158 καὶ κυρίως ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἱερεμίας Α'*, 255-258, πού τοποθετεῖ ἀκριβῶς τὰ γεγονότα αὐτά.

2. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πατριαρχικά*, 8 (ἡ πράξι ἐκδίδεται μεταφρασμένη).

3. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Συμβολή* 1, 107· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, ἀρ. 889, σ. 385.

4. Ἡ πράξι εἶναι ἀνέκδοτη· βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, ἀρ. 859, σ. 376.

ταλμα πατριαρχικό) —ήγούμενοι σταυροπηγιακῶν μονῶν (μὲ ἔνταλμα τοῦ πατριάρχου)— ἱερεῖς (μὲ ἐντολὴ τοῦ πατριάρχου ἢ τοῦ τοπικοῦ μητροπολίτη/ἐπισκόπου). Βεβαίως, ὅπως ἔχουμε ἤδη τονίσει τὸ ὅλο σχῆμα ἀνάγεται στὸ εὐρύτερο θεωρητικὸ σχῆμα κατὰ τὸ ὁποῖο τὴν σχετικὴ ἐντολὴ ἔχουν λάβει ἀπὸ τὸν Χριστὸ οἱ Ἀπόστολοι, τῶν ὁποίων διάδοχοι εἶναι οἱ ἐπίσκοποι¹.

Ἡ λειτουργικότητα καὶ ἀποτελεσματικότητά τοῦ σχήματος αὐτοῦ, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκθέσουμε στὶς σελίδες τῆς μελέτης αὐτῆς, εἶναι διασφαλισμένη ἀπὸ κάθε ἄποψη. Ὅλες οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἀπαιτοῦν κατασταλτικὰ ἢ προληπτικὰ μέτρα ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας σὲ εὐρύτερο ἢ τοπικὸ ἐπίπεδο μποροῦν νὰ βροῦν δραστηρικὴ λύση ἀπὸ τὰ ἀρμόδια ἐκκλησιαστικὰ ὄργανα. Βεβαίως δυσχέρειες καὶ προβλήματα ἀνακύπτουν ἐνίοτε· δὲν μποροῦν ὅμως νὰ θίξουν τὸ κύρος καὶ τὴν ἰσχὺ τοῦ ἐπιτιμίου. Ἀλλωστε σὲ μιὰ κοινωνία κατακτημένη τὸ κύρος τοῦ πατριάρχου εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων αὐξημένο καὶ ἡ αὐθεντία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρέμβασης σὲ θέματα δικαίου δεδομένη καὶ συνεχῆς. Καὶ βεβαίως οἱ ἐνδεχόμενες ἀδυναμίες ποὺ προκύπτουν σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ ἀνώτατο ἐπίπεδο τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς ποὺ καλύπτει μὲ τὴν αὐθεντία της κάθε διάθεση ἀμφισβήτησης.

2. Τρόπος ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου

Τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν τὸν τρόπο ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου ἀρθρώνονται στὸ σχῆμα: αἴτημα (ἢ ἀνάγκη) ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς —ἐπιβολὴ (ἐπίλυση) σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο ἢ προσφυγὴ στὴν αὐθεντία τοῦ πατριάρχου— τελετουργία (ἐκφώνηση-τόπος-χρόνος)-τιμὴ (ἔξοδα).

1. Ἀναφέρουμε ἐδῶ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο: *Διαταγαὶ αἱ ἀπονέμονται τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ρωμαίου Ἐπισκόπου καὶ πολίτου* (ΜΗΛΙΑΣ, *Σύνοδοι* 1, 175), τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὰ καθήκοντα καὶ τὶς ἀρμοδιότητες τῶν κληρικῶν. Σύμφωνα μ' αὐτά: «ἐπίσκοπος εὐλογεῖ, καθαιρεῖ πάντα κληρικόν... πρεσβύτερος ἀφορίζει δὲ τοὺς ὑποβεβηκότας, ἐὰν ὧσιν ὑπεύθυνοι τῇ τοιαύτῃ τιμωρίᾳ... διάκονος... ἀφορίζει ὑποδιάκονον· ἀναγνώστην· ψάλτην· διακόνισσαν ... ὑποδιάκονον οὐκ ἔξεστιν ἀφορίσαι». Παρόμοια διάταξη παραθέτουν καὶ οἱ ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ (*Πηδάλιον*, 45), ἐνῶ μεταγλωττισμένη στὴν νεοελληνικὴ περιέχεται αὐτοῦσια στὸν Νομοκάνονα τοῦ Γεωργίου Τραπεζούντιου (ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τραπεζούντιος*, 590). Βεβαίως τὸ κείμενο αὐτὸ ποὺ ὁπωσδήποτε ἀνάγεται στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἀντιμετωπίζει τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ στὴν πρώτη ἀπλὴ ἐκδοχὴ τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ τιμωρουμένου γιὰ κάποιο διάστημα ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας (ἐξωεκκλησιασμός).

Πρὶν ἐξετάσουμε ἀναλυτικὰ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα πρέπει νὰ κάνουμε μία βασικὴ παρατήρηση ποὺ ἔχει σχέση ἄμεση μὲ ὅσα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

Τὰ κείμενα τῶν πρώτων ἀποστολικῶν χρόνων καθὼς καὶ οἱ ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων ἀνταποκρίνονται στὶς πραγματικότητες καὶ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μέσα στὶς ὁποῖες οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἰθύνοντες καλοῦνται νὰ ἀντιμετωπίσουν, κυρίως, δογματικὲς παρεκκλίσεις ἢ παραβιάσεις λατρευτικῶν κανόνων ἐκ μέρους κληρικῶν καὶ χριστιανῶν.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ὅμως καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ παρεμβατικοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας λόγω τῆς πολιτικῆς συγκυρίας, ἡ κατάσταση διαφοροποιεῖται σημαντικά. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς δὲν ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν τῶρα μόνο τὶς λατρευτικὲς παραβάσεις τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, τὶς ὁποῖες μὲ ὀλιγοχρόνια ἀπομάκρυνση εὐκολα μπορούσαν νὰ κολάσουν· ἢ ἀκόμα τὶς αἵρετικὲς παρεμβολὲς ποὺ πάλι σχετικὰ εὐκολα, μὲ τὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση καὶ καταδίκη (ἀνάθεμα) τοῦ αἵρετικοῦ μπορούσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν. Τῶρα ἀπαιτεῖται συγκροτημένος ποινικὸς κώδικας προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ Ἐκκλησία στὰ αἰτήματα τῆς νέας πραγματικότητας ποὺ ἔχει ἐπιφέρει ἡ κατάρκτηση. Ἔτσι τὰ ἐπιτίμια, καὶ κυρίως ὁ ἀφορισμός, ποὺ ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ στοὺς λαϊκοὺς, θὰ κληθοῦν νὰ παίξουν τὸ ρόλο ὅχι τῆς ἀπλῆς ἐκκλησιαστικῆς νοθεσίας ἀλλὰ τοῦ ποινικοῦ καταναγκασμοῦ ἢ τοῦ προληπτικοῦ μέτρου ποὺ συνεχῶς ἐπικαλεῖται τὴν ἐπερχόμενη καταδίκη. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὕτη λοιπὸν θὰ μελετήσουμε τὴν ποινὴ καὶ θὰ ἀναλύσουμε τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς στὶς σελίδες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν.

Οἱ ἔχοντες λοιπὸν ἀνάγκη ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν τοὺς ἐπιζητοῦν πολὺ συχνὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων μὲ τὴν προσφυγὴ τοὺς εἴτε πρὸς τὶς τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς εἴτε πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Καὶ στὴν μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση ἡ πλέον συνήθης ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ εἶναι ἡ ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ ἢ καὶ αὐτὸς ὁ ἀφορισμός. Ὅμως κατὰ τὴν ἀνέλιξη τῆς πρακτικῆς αὐτῆς ἀναδεικνύονται διάφορες παράμετροι ποὺ μποροῦν νὰ ἐξετασθοῦν αὐτοτελῶς:

α) *Τοπικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες καταφεύγουν στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη.* Οἱ περιπτώσεις τῆς κατηγορίας αὐτὲς εἶναι πολλὲς καὶ ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσουμε τὶς αἰτίες ἐξαιτίας τῶν ὁποίων περιφερειακὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς δὲν μποροῦν νὰ ἐπιλύσουν ἐπιτοπίως κάθε διαφορὰ

πού παρουσιάζεται. Σὲ μιὰ λοιπὸν περίπτωσιν τοῦ εἴδους αὐτοῦ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Μιχαὴλ γράφει στὶς 17 Ἰουνίου 1577 στὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη Ἱερεμία Β' σχετικὰ μὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀσκούντος τὴν «τζαγκαρικὴν τέχνην» Γεωργίου ἀπὸ τὴν Πάτρα, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαταλείψει γυναῖκα καὶ παιδιὰ στὴν Δαμασκό: «νὰ τὸν εὕρῃς... νὰ τὸν ἐπιτιμήσῃς καὶ νὰ τὸν νουθετήσῃς... ἀνάγκασον νὰ ἔλθῃ... εἰ καὶ ἀκούσῃ σου ἤδη καλόν, εἰ καὶ ἀλλέως, καὶ δὲν σοῦ ἀκούσῃ ἀφόρισον αὐτὸν καὶ ἔκκοψον αὐτόν, ἐκ τοῦ οἴκου αὐτοῦ»¹.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. πάλι, καὶ συγκεκριμένα τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1604, ἀνάγεται ἡ μαρτυρία πού προέρχεται ἀπὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Ραφαὴλ Β', ὁ ὁποῖος γράφοντας πρὸς τοὺς προεστοὺς τῆς Μήλου ἀναφέρει: «Ὁ θεοφιλέστατος Φραγκοεπίσκοπος τῆς... Μύλου, φρᾶ Φραντζέσκος ἐλθὼν πρὸς ἡμᾶς ἐζήτησε γράμμα ἡμέτερον πατριαρχικὸν ἐπιτίμιον, πρὸς τοὺς αὐτόθι χριστιανούς εἰς φανέρωσιν τῶν πραγμάτων τῆς Φραγκοεπισκοπῆς αὐτοῦ διὸ γράφοντες ἀποφαινόμεθα, ἵνα ὅσοι τῶν Ῥωμαίων διακατέχουσι πράγματα... ἢ γινώσκουσι τὴν περὶ τούτων ἀλήθειαν... κἂν τε ἱερεῖς, κἂν τε λαϊκοὶ ὦσιν, εἰ μὲν ἱερεῖς ὑπάρχουσιν ἀργοὶ πάσης ἱεροπραξίας, καταφρονούντες δέ, καὶ ἀφωρισμένοι, εἰ δὲ λαϊκοὶ ἀφωρισμένοι ἀπὸ θεοῦ... ἔως οὗ ὁμολογήσωσιν τὴν ἀλήθειαν»².

Στὴν πρώτη περίπτωσιν ὁ ἐνοχος γιὰ ἐγκατάλειψιν τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας ἔχει φύγει ἀπὸ τὰ ὅρια δικαιοδοσίας τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας πού γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει ἀφορισμό. Ἐτσι καταφεύγει στὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη. Στὴν ἄλλῃ περίπτωσιν εἶναι προφανὲς ὅτι ὑπάρχει σοβαρὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο κοινοτήτων τῆς Μήλου· ἄρα ὁ καθολικὸς ἐπίσκοπος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐμπιστευθεῖ τὴν ὑπόθεσίν του στὶς ὑπηρεσίες τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, ὁ ὁποῖος ὡς ὑπερκειμένη ἀρχὴ καὶ ὄντας ἐκτὸς τῶν ὁρίων πού ἐπιβάλλουν οἱ στενοὶ τοπικοὶ καταναγκασμοὶ πρέπει, θεωρητικὰ τουλάχιστον, νὰ κρίνει ἀμερόληπτα. Ἄλλωστε πρέπει νὰ συνυπολογίσει καὶ ἄλλους παράγοντες...

Ἄλλὰ καὶ μητροπολίτες θὰ βρεθοῦν σὲ παρόμοια θέση· καὶ δὲν θὰ διαστάσουν νὰ καταφύγουν στὴν πατριαρχικὴ αὐλή. Ἐτσι σὲ μιὰ ὑπόθεσιν πού συμβαίνει μεταξὺ 1572-1579, ὁ μητροπολίτης Τρίκκης καὶ Σταγῶν ζητᾷ τὴν συνδρομὴν τοῦ πατριάρχου γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει μιὰ περίπλοκην ὑπόθεσιν. Συγκεκριμένα τέσσερις κάτοικοι τῶν Τρικάλων (Συναδηνός, Μετρηνός, Σταμούλης καὶ Γεωργούσης) δανείστηκαν 50.000 ἄσπρα μὲ

1. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Πάτραι*, 442-443.

2. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Γράμματα*, 7.

τόκο 12% από έναν Τούρκο άρχοντα. Μετά από διάφορες περιπέτειες και την παρέμβαση του καθ' η ύφαιλόμμενα ύποχρεώθηκαν νά τά πληρώσουν μόνο οί δύο από τούς τέσσερις· μάλιστα ό Μετρηνός έφυγε για τά Γιάννενα. Προκειμένου νά άρθεί τό άδιέξοδο ό μητροπολίτης αίτείται από τόν πατριάρχη: «περί τούτων δεόμεθα... άδικηθέντων του Σταμούλη και του Γεωργούση και άποδόντων και τό μέρος εκείνων, ίνα εύεργετήσης ήμιν Γράμμα ύμων τής σής παναγιότητος άφοριστικόν πρός εκείνους, έν μέν εις τά 'Ιωάννινα διά τόν Μετρηνόν, ότι εκείσε ύπάρχει, έτερον δέ πρός με διά τόν Συναδηνόν, όντα ώδε έν τή ήμετέρα έπαρχία, ως αν άποδῶσι και αύτοι τό ανάλογον αύτῶν»¹.

Δύο είναι τά στοιχεΐα πού ώθοϋν τόν μητροπολίτη νά προσφύγει στο κύρος του οίκουμμενικού πατριάρχη· τό ένα είναι εύδηλο· άλλωστε τό σημειώνει και ό ίδιος στο γράμμα του: ό ένας εκ τών ένόχων έχει καταφύγει στα 'Ιωάννινα και κατά συνέπεια δέν μπορεί νά τόν άφορίσει ό ίδιος. Τό άλλο συνάγεται εκ τών πραγμάτων: ζητᾷ άφοριστικό και για εκείνον από τούς ένόχους ό όποιος βρίσκεται στην δική του δικαιοδοσία. Γιατί όμως δέν τόν άφορίζει ό μητροπολίτης; Ένδεχομένως νά τό είχε ήδη πράξει χωρίς θετικό αποτέλεσμα· τό πιθανότερο όμως είναι, έπειδή τά ποσά είναι μεγάλα, νά καταφεύγει έξαρχής πρός τό πατριαρχείο ώστε ό άφορισμός νά προσλάβει μεγαλύτερη βαρύτητα και κατά συνέπεια νά έχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Τέλος από την όπτική μας δέν πρέπει νά διαφύγει τό γεγονός ότι σε κάποιον έπίπεδο τής ύπόθεσης αύτής είχε αναμιχθεί και ή τουρκική δικαιοσύνη πού δικαίωσε τόν τουρκο άρχοντα χωρίς νά ενδιαφερθεί για τό ποιός από τούς χρεώστες θά πλήρωνε τά ύφειλόμμενα. Αυτό είταν θέμα πού θά αναλάμβανε ή εκκλησιαστική δικαιοσύνη άφού τώρα πλέον ή ύπόθεση έχει μεταταχθεί σε άλλο έπίπεδο και οί εμπλεκόμενοι είναι όλοι χριστιανοί.

"Ενας άλλος τοπικός εκκλησιαστικός προϊστάμενος, ό άρχιεπίσκοπος Άνδρου, καταφεύγει στον πατριάρχη προκειμένου αύτός νά τιμωρήσει όρισμένους ίερωμένους τής έπαρχίας του, οί όποιοι δέν πειθαρχοϋν στις έντολές του. Τό έπιτίμιο έναντίον αύτῶν πράγματι εκδόθηκε τόν 'Οκτώβριο του 1677 από τόν Διονύσιο Δ' ². 'Η αίτία βέβαια πού άναγκάζει τόν άρχιεπίσκοπο νά καταφύγει στην ύπερκειμένη άρχή δέν μπορεί παρά νά είναι ή άδυναμία του νά έπιβληθεί στους ύφισταμένους του.

1. ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα*, 59 (άναδημοσιεύεται από τόν ZACHARIA, *Handbücher*, 44-45).

2. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *Πανάχραντος*, 190 (περίληψη του έγγραφου).

Θά αναφέρουμε τέλος άλλες δύο περιπτώσεις που ἐμπίπτουν στην κατηγορία αὐτὴ χωρὶς ὥστόσο νὰ μᾶς προσκομίζουν νέα στοιχεῖα· ἀπλῶς τεκμηριώνουν τὴν ὑπάρχουσα διαδικασία. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ πρωτοσύγκελλος τοῦ κλίματος τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων Ἰάκωβος γράφει στὶς 6 Φεβρουαρίου 1677 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων γιὰ τὰ κουτιὰ ἐλεημοσύνης τοῦ Παναγίου Τάφου, τῶν ὁποίων τὰ εἰσοδήματα καταχρῶνται οἱ ἐπίτροποι τῶν διαφόρων ναῶν: «διὰ τοὺς τοιούτους σφετεριστὰς τῶν κουτιῶν παρακαλῶ νὰ ἐνεργήσῃτε πατριαρχικὴν ἐπιτίμησιν, καὶ νὰ πεμφθῇ τῷ ἁγίῳ Ἀθηνῶν, καὶ νὰ γράψῃτε νὰ τὸ ἐνεργήσῃ καὶ ἡ πανιερότης του»¹.

Τὸ κλίμα τῶν παρεμβάσεων καὶ ἐνεργειῶν ἐμφανίζεται μὲ ἀνάγλυφο τρόπο στὴν προηγούμενη περίπτωση καὶ εἶναι τέτοιο ποὺ ἀναγκάζει κατὰ περίπτωση τὸν ἐνδιαφερόμενο νὰ παρακάμψῃ τὸν μητροπολίτη ἀφοῦ γνωρίζει τίς παρεμβάσεις ποὺ μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μία μεροληπτικὴ κρίση.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ ἐξετάσαμε ἡ προσφυγὴ στὶς ὑπηρεσίες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κρίνεται ἀπαραίτητη γιὰ διαφοροὺς λόγους μολονότι ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἐπιλυθεῖ ἡ διαφορὰ καὶ σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο. Ἄλλες φορὲς ὅμως οἱ προσφεύγοντες ἱερωμένοι δὲν ἔχουν τέτοιο εὖρος ἐξουσίας καὶ μάλιστα ὅταν ἡ περίπτωση εἶναι γενικότερου ἐνδιαφέροντος. Ἔτσι οἱ ἁγιορεῖτες καταφεύγουν μὲ γράμμα τους (10 Ἰουλίου 1796) στὸν πατριάρχη Γεράσιμο Γ' καὶ τὸν παρακαλοῦν νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν κίνδυνον ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν «βολτερικὴ ἀθεΐα»: «δεόμεθα καὶ παρακαλοῦμεν ἵνα διεγερθῇτε ὁμαθυμαδόν, καὶ διὰ πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ ὑμῶν ἀφορισμοῦ, συνοδευομένου μὲ μίαν ἐγκύκλιον, ἐμποδίσῃτε τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ... ἀθέου βιβλιαρίου, ἀφορίζοντες μὲν ὅλους ἐκείνους, ὅπου τὸ ἀναγινώσκουν... καὶ διὰ τῶν ἐπιτιμίων συστείλατε, ἀνακόψατε καὶ ἐμποδίσατε τοῦ πυρὸς τούτου τὴν ὁρμήν»².

1. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα* 2, 292· γιὰ τὴν ἴδια ὑπόθεση ὑπάρχει ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιμανδρίτη Ἀγαπίου (10 Δεκ. 1769) ἀπὸ τὴν Ἀθήνα πρὸς τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων: «ἄλλο δὲν ἡμπορεῖτε νὰ μεταχειρισθῇτε, παρὰ νὰ πέμψετε ἐν ἀφοριστικὸν παρὰ τῆς ἱερᾶς συνόδου ἐξεκκλησιαστικόν, καὶ εἶτα γράφετε καὶ τοῦ ἁγίου Ἀθηνῶν, ἂν δὲν ᾔθελαν μὲ δώσουν ὀπίσω τὸ πρᾶγμά μου νὰ εἶναι ἔξω τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας... καὶ τοιουτοτρόπως γράφετε τοῦ ἁγίου Ἀθηνῶν ὅτι ἂν δὲν ᾔθελε νὰ διαβάσῃ ἐπ' ἐκκλησίας νὰ εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος ἀργός· διότι αὐτοὶ ἡμποροῦν νὰ τὸν δυναστεύσουν μὲ παντοίους τρόπους νὰ τὸ ἐμποδίσουν καὶ νὰ μὴ τὸ διαβάσῃ» (ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα* 2, 323-324).

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Θύελλα*, 289-290. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀγνοοῦμε (ΔΗΜΑΡΑΣ, *Διαφωτισμός*, 163).

Είναι δυνατόν λοιπόν τοπικοί εκκλησιαστικοί άρχοντες να καταφεύγουν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο προκειμένου να επιβληθεί άφορισμός. Οί λόγοι: άδυναμία των ίδιων να επιλύσουν μία ύπόθεση· ό άδικών ξεφεύγει από τὰ όρια τής άρμοδιότητάς τους¹. ό τοπικός μητροπολίτης δέν συγκεντρώνει τὰ έχέγγυα για την άπονομή άντικειμενικής κρίσης.

β) Προσφυγή λαϊκού στην τοπική ή κεντρική εκκλησιαστική δικαιοσύνη. Δέν θά άποτελοΰσε τίποτε άλλο παρά τετριμμένη κοινοτοπία ή επανάληψη ότι ή μορφή τής προσφυγής αύτής είναι ή πλέον τυπική κατά την περίοδο τής Τουρκοκρατίας· άλλωστε και σέ περιπτώσεις τής προηγούμενης κατηγορίας στίς όποιες τó ζήτημα έμφανιζόταν ως καθαρά ένδο-εκκλησιαστικό, στην οΰσία ύπήρχε και τó συμφέρον των λαϊκών που πίεζε για την παρέμβαση τής Έκκλησίας. Κοινοτοπία έξάλλου είναι και ή διαπίστωση ότι ή συνήθης κατάληξη τής προσφυγής ένός άδικουμένου χριστιανού είταν ό άφορισμός ή ή άπειλή άφορισμού κατά τού άδικούντος. Έξάλλου, όπως θά δοΰμε² δέν είναι λίγες οί περιπτώσεις που ό άφορισμός χρησιμοποιείται σέ παρόμοιες περιπτώσεις ως δικονομικό μέσο και άντι τού όρκου προκειμένου να έξασφαλιστεί τó έγκυρο μιās μαρτυρίας. Τά παραδείγματα τού τύπου αύτού δέν είναι ύπερβολή να ποΰμε ότι άνέρχονται σέ χιλιάδες και δέν παρουσιάζουν οΰσιώδεις μεταξύ τους διαφορές· είναι σχεδόν πανομοιότυπα. Όμως άς δοΰμε μερικά από αυτά.

Βρισκόμαστε στόν Δεκέμβριο τού 1596 όταν ό πατριάρχης Θεοφάνης γράφει πρós τόν πρωτοπαπά Κερκύρας: «δι' άναφοράς έδηλώθη ότι μετά των άλλων εύγενών... και άρχόντων οΰτινες έχουσιν είς πάχτους... τὰ έν τῷ Βουθρεντῷ βιβάρια, είς φαίνεται και έστιν ό... κύρ Λουρέντζος ό Τρόιλος», ό όποιος έπειδή ύποψιάζεται ότι κάποιος τόν κλέβουν «καταφυγείν έγω πρós ήμās και ήξίωσεν έπιτιμίους καθυποβληθῆναι τούς τόν τοιοϋ-

1. Σχετικά με τὰ ζητήματα άρμοδιότητας των μητροπολιτών άς θυμίσουμε έδῶ τὰ όσα παραθέτουν οί Νεόφυτος Ροδινός και Χρύσανθος Ίεροσολύμων. 'Ο πρώτος στó βιβλίό του *Σύνοψις*, 208-209, γράφει: «'Επίσκοπος, ή ιερέας, ή ιερομόναχος έξω από την έπαρχίαν των δέν ήμπορεί να άφωρίση τινά, άν καλά άκόμι και να τού έπταιεν». 'Ο δεύτερος στó έν μέρος άνέκδοτο έργο του περί άφορισμού παραθέτει (φ. 5r): «πλὴν όταν άφορίζῃ και εκείνος όπou έχει ταύτην την έξουσίαν, δέν δύναται να ενεργήσῃ τοϋτο, παρά μόνον είς τούς ύποτεταγμένους αύτῷ, έξω μόνον από τούς μεγίστους πατριάρχας οί όποιοι ίσως δύνονται να άφορίσουν και τούς μη ύποτεταγμένους αύτοίς· και τοϋτο, όταν είναι σωματικῶς είς τόν τόπον εκείνον όπou εύρίσκεται ό άξιος άφορισμού, άμῃ όχι και να στέλλουσιν άφοριστικά γράμματα είς τὰς διοικήσεις των άλλων πατριαρχών».

2. Βλ. έδῶ κεφάλαιο τρίτο.

τον δόλον και την κλοπήν ποιήσαντας». 'Ο πατριάρχης ικανοποιώντας τὸ αἶτημα τοῦ Τροῦλου καλεῖ τοὺς ἀδικοῦντες ἐπὶ ἀπειλῇ ἀφορισμοῦ ἐντὸς ὀκτῶ ἡμερῶν νὰ ἀποδώσουν τὰ κλοπιμαῖα ἢ ἂν γνωρίζουν τοὺς ἐνόχους νὰ τοὺς μαρτυρήσουν¹. 'Η ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ μολοντί ἄμεση εἶναι ἀνώ- νυμη ἐπειδὴ οἱ δράστες πιθανολογοῦνται ἀπὸ τὸν αἰτοῦντα· ἔτσι ἡ ἀπειλὴ παρέχεται καὶ ὡς εὐκαιρία στοὺς ἐνόχους νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐπικείμενη βαρεῖα τιμωρία.

Σὲ μιὰ ἄλλη ὅμως περίπτωση τὰ πράγματα εἶναι ξεκάθαρα καὶ ἡ ποινὴ ἐπιβάλλεται ἀμέσως. Συγκεκριμένα στὶς 16 Μαΐου 1616 ὁ πατριάρχης Τιμόθεος Β' κοινοποιεῖ στὸν μητροπολίτη 'Αθηνῶν τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Μιχαήλ Καρύκη, τῆς ἀδελφῆς του Μαρίας καθὼς καὶ ἄλλων συγγενῶν τους, πού ὑπῆρξαν ἄμεσοι συνεργοὶ τους. Ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν οἱ ἐνοχοὶ ὁμολογήσουν τὰ πραγματικὰ κέρδη πού εἶχε ὁ Καρύκης στὴν Βενετία ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀποδώσουν τὰ νόμιμα (τὰ μισὰ κέρδη) πού δικαιούται ὁ συνεταῖρος τοῦ Καρύκη, Νικόλαος Λατίνος.

Στὴν ἐνδιαφέρουσα αὕτῃ περιπτώσει ὁ πατριάρχης ἔχει στὰ χέρια του ἐκτὸς ἀπὸ τὸ αἶτημα τοῦ ἀδικουμένου, καὶ τὸ «ἀνακριτικὸ ὕλικό» πού τοῦ προσκόμισε ὁ ἀπεσταλμένος ὡς ἑξάρχος του μητροπολίτης Λαρίσης Τιμόθεος καθὼς ἐπίσης καὶ τὴν μαρτυρία τῶν ἐπισκόπων Διαυλείας Δανιὴλ καὶ Καρύστου 'Ισαάκ. Διαθέτει ἀκόμα καὶ τὴν ἀπόφαση τοῦ ἐξάρχου του πού δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἀφορισμὸς τῶν ἀδικούντων· ἔτσι δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ ἐπικυρώσει τὰ ἤδη ἀποφασισθέντα καὶ νὰ καταστήσει τὴν ἀπόφαση, δηλαδὴ τὸν ἀφορισμὸ, περισσότερο δεσμευτικὴ ἄρα καὶ ἀποτελεσματικὴ: «γράφομεν καὶ ἀποφαινόμεθα γνώμη κοινῇ τῆς παρατυχούσης ἱερᾶς τῶν ἀρχιερέων συνόδου... ἵνα ὁ αὐτὸς Μιχαὴλ Καρύκης, σύν γε τῇ ἀδελφῇ αὐτοῦ Μαρῖα καὶ τοῖς λοιποῖς αὐτοῦ οἰκιακοῖς καὶ τῷ ἀνεψιῷ Σω-

1. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πατριαρχικά*, 26-27. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ αἰτοῦντες τὸ ἐπιτίμιο σχεδὸν υποβάλλουν καὶ τὸ περιεχόμενό του μὲ κάθε λεπτομέρεια· σ' ἓνα τέτοιο γράμμα ὁ γιατρὸς Κορέσης γράφει ἀπὸ τὴν Χίο στὴν Κωνσταντινούπολη: «'Ηγαπη- μένε μοι ἀδελφέ, παρακαλῶ σοι νὰ κοπιᾷς εἰς τὸ πατριαρχεῖον, νὰ ζητήσης ἓνα γράμμα ἀφοριστικὸν παρὰ τοῦ πατριάρχου, τὸ ὁποῖον νὰ διαλαμβάνῃ εἰς τοῦτον τὸν τρόπον, ὅτι ἐπειδὴ ἡ κυρὰ μαρία ἡ πιλοῦ... διὰ τοῦτο νὰ μένει ἀφορισμένος κατηρα- μένος, ἀσυγχώρητος ἀπὸ θεοῦ, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος, καὶ ἔξω τῆς τοῦ χριστοῦ ἐκκλησίας, καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ὁμηγύρεως, μὴ ἐκκλησιαζόμενος, ἐν ἀργίας βά- ρει... Τὸ δὲ τίμιον γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ, νὰ ἀναγινώσκειται ἀκωλύτως, ὅπου κά- μνει χρεια, καὶ πᾶσα ἱερεὺς νὰ ἔχει ἐξουσίαν νὰ τὸ ἀναγνώσῃ, διότι ὁ αὐτὸς κύριος νι- κόλαος ἔχει φιλίαν εἰς μέρος τῶν κληρικῶν, καὶ μᾶλλον τοῦ λαοῦ, καὶ θέλει γιρεῦσι, νὰ τὸ καλύει» (CRUSIUS, *Turcograecia*, 314-315. Τὸ γράμμα τοῦτο χρονολογεῖται στὶς 10 Νοεμβρίου 1580: βλ. ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3. 1, 384, 408).

τήρχω και τῇ μοναχῇ Ζαμπία ὑπάρχει ἀφωρισμένος... ἕως οὗ ὁμολογήσῃ τὰ κέρδη τῶν φατουριῶν, καὶ ὅσα ἄλλα ἐκέρδησεν ἀπὸ πραγματείας»¹.

Ἡ ὑπόθεσις αὕτη παρουσιάζει τὸν τρόπο πὺ ἀκολουθεῖ κάθε σοβαρὸ αἶτημα καθὼς ὁδεύει πρὸς τὴν διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπίλυση. Ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφασις δὲν εἶναι ἀπόφασις τῆς στιγμῆς ἀλλὰ στηρίζεται σὲ μιὰ τυπικὴ καὶ οὐσιαστικὴ παράλληλα προδικασία. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐξελίσσονταν οἱ σοβαρὲς ὑποθέσεις καὶ κυρίως ὅσες καθορίζονταν ἀπὸ σοβαρὰ οἰκονομικά συμφέροντα. Ἐνδιαφέρον ἐξάλλου παρουσιάζει ἡ γραπτὴ ἔκφρασις τῆς ἀπόφασις καὶ κυρίως ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου *ὑπάρχει*, ὅρου πὺ σπανίως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία. Ἡ ἀρχικὴ μας ἐκτίμησις ὅτι ἐδῶ ἔχουμε ἀφορισμὸ πὺ δὲν ἐπιδέχεται ἄρση δὲν εὐσταθεῖ ἀφοῦ καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν περίπτωσι πὺ ἡ βεβαιότητις τῆς ἐνοχῆς εἶναι δεδομένη ἡ δυνατότητις τῆς ἄρσις δηλώνεται ρητά, ἀρκεῖ ὁ ἀδικῶν νὰ ἀποκαταστήσει τὸ δίκαιο.

Στις 25 Ὀκτωβρίου 1650 γράφει ὁ Φραγκίσκος Νοταρᾶς ἀπὸ τὸ Χαλέπι πὺ βρίσκεται, στὸν γνωστὸ μας Ἀθανάσιον Ρήτορα καὶ ζητᾷ τὴν παρέμβασή του προκειμένου νὰ ἐπιβληθεῖ ἀφορισμός: «τελειῶνω μὲ τὸ αὐτὸ παρακαλόντας τὴν νὰ μοῦ κάμῃ τὴν χάριν νὰ μοῦ στείλῃ ἕνα τίμιον γράμμα πατριαρχικὸν νὰ τὸν ἀφορίξῃ συνοδικῶς... νὰ ᾗναι τὸ γράμμα μὲ πολλοὺς ἀρχιερεῖς ὑπογεγραμμένον ἀφορίζοντάς τον πανοικί, ἴσως ὁ ἀσυνείδητος καὶ ἔλθῃ εἰς αἴσθησιν ἀνθρωπότητος ἢ ὁ Θεὸς ὁ ὅποιος γινώσκει τὰ κρυφὰ καὶ τὰ φανερά θέλει τὸν κρίνειν»².

Τὸ αἶτημα τοῦ Φραγκίσκου Νοταρᾶ θὰ γίνῃ δεκτό· ὁ πατριάρχης Παρθένιος Β' ἐκδίδει τὴν ἀπόφασή του κατὰ τοῦ «γιὰν Ἀντωνίου»: «διὸ γράφομεν, ὡς ἐζητήθη, εἰ μὲν παύσῃται ὁ ρηθεὶς γιὰν Ἀντωνίου... τῶν τοιούτων πονηριῶν, τοῦ ζημιοῦν τὸν ρηθέντα Φραγκῖσκον Νοταρᾶν, καὶ ἀποτίσῃ αὐτῷ ἅπερ ἐζημίωσε, καλὸν εἶη· εἰ δὲ ἐπιμένῃ τῇ τοιαύτῃ μηχανουργίᾳ καὶ πονηρίᾳ, ἀφωρισμένος ἔστω σὺν πᾶσι τοῖς αὐτῷ προσήκουσι... καὶ ὅστις κρυφῶς ὑπουργήσῃ τῇ κακονοίᾳ τοῦ ρηθέντος γιὰν Ἀντωνίου καὶ πονηρίᾳ ἐπὶ τὸ ζημιοῦν ὃν ἔφημεν Νοταρᾶν, ἀφωρισμένος κάκεινος»³.

Πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ τρόπου προσφυγῆς —ἐδῶ ὁ Νοταρᾶς κατὰφεύγει στὸν γνώριμό του Ρήτορα καὶ ὄχι ἀπευθείας στὸν πατριάρχην—

1. ΚΑΜΠΟΥΡΓΟΛΟΥ, *Μνημεῖα* 2, 273-274 [= ΓΕΛΩΝ, Ἀθήναι]. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, ἀρ. 835, σ. 368.

2. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 2, 95· βλ. καὶ σ. 326.

3. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *δ.π.*, 96.

ἀξίζει ὁ σχολιασμὸς καὶ κάποιων ἄλλων στοιχείων: ὁ Νοταρᾶς ζητᾷ τὸ ἀφοριστικὸ νὰ ἔχει πολλές ὑπογραφές ἀρχιερέων, δηλαδή νὰ εἶναι συνοδικό· εἶναι προφανὲς ὅτι πιστεύει ὅτι ἔτσι θὰ ἔχει μεγαλύτερες πιθανότητες ἐπιτυχίας· ἄλλωστε ὁ ἀντίδικος γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν ἀμφιβολίες ἂν θὰ καμφθεῖ εἶναι σαράφης... καὶ ὅπωςδὴποτε οἱ δυσκολίες αὐξάνουν. Ὡστε ἔχουμε ἐδῶ κάποιες νύξεις πού ἀγγίζουν τὸ ζήτημα τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἐπιτιμίου: ἐπισημότητα τοῦ ἀφοριστικοῦ, ιδιότητα τοῦ ἀπειλουμένου. Ἀλλὰ γι' αὐτὰ ὁ λόγος στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο¹.

Ἡ περίπτωση πού ἀκολουθεῖ ἔχει ἄλλο χαρακτήρα· δὲν εἶναι ἡ τελικὴ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου ἀλλὰ ἓνα μικρὸ ἱστορικὸ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ αἰτούντες τὴν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν τοὺς κατέφευγαν στὴν πατριαρχικὴ παρέμβαση. Ἐξάλλου, ὅπως ἔγινε ἀντιληπτὸ καὶ ἀπὸ τὶς περιπτώσεις πού προηγήθηκαν, ἡ προσφυγὴ αὐτὴ προσδιορίζονταν κυρίως ἀπὸ τὸ εὖρος τῆς ὑπόθεσης καὶ τῶν συμφερόντων πού ὑπέκρυπτε. Τὰ πρόσωπα ἐξάλλου πού ἐπιδιώκουν τὴν ἐκδοση τοῦ ἐπιτιμίου δὲν εἶναι ἄσχετα ἀπὸ τὸ ὅλο πλῆγμα: εὐκατάστατοι χριστιανοὶ χωρὶς αὐτὸ νὰ περιορίζει τὴν ὑποβολὴ αἰτήματος μόνον σ' αὐτούς· ὥστόσο τὰ ἔξοδα ἐνὸς παρομοίου ἐγχειρήματος καὶ ἡ ὅλη διαπλοκὴ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ἀσημαντων καθημερινῶν αἰτημάτων παρὰ μόνον ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες τῶν μηχανοκλιτῶν.

Ὅμως τὸ ἐπεισόδιο πού θὰ παρακολουθήσουμε ἀπὸ μιὰν ὑπόθεση πρὸς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. δὲν εἶναι ἀσήμαντο· ἀντιθέτως μάλιστα τὰ συμφέροντα ἔχουν τέτοιο μέγεθος πού ἡ προσφυγὴ στὸ πατριαρχεῖο κρίνεται ἐπιβεβλημένη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐξιστόρηση τοῦ πράγματος: «τὴν δὲ ἐκκλησίαν [Παναγία στὰ Τσουκαλαριά Κυδωνίας Κρήτης] ἐδέξατο... ὁ Ἀντώνιος καὶ αὐτοῦ θανόντος ἔλαβεν αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν της ἡ θυγάτηρ τοῦ παπᾶ Ἀντωνίου, Μαρούλα ὀνομαζομένη. Αὕτη ἔβανεν ἐφημέριον, λαμβάνουσα τὸ ἥμισυ ἀπὸ ὅ,τι ἐσυνάζετο εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Μετὰ δὲ καιρόν, ὁ αὐτὸς ἐφημέριος ἀποστατήσας δὲν ἤθελε νὰ δίδῃ τῆς Μαρούλας οὐδέν, καὶ αὕτη στέλνουσα ἄνθρωπον εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν μὲ ἀποδείξεις ὅτι εἶναι ἡ ἐκκλησία πατρογονικὴ της ἔστειλαν ἓνα γράμμα συνοδικὸν καὶ ἀφοριστικὸν μὲ τὸ ὁποῖον τὸν ἐξωστράκισε καὶ ἔβαλεν ἄλλους»².

Αὐτὸς εἶναι λοιπὸν ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἐπίλυση διαφορῶν κάποιας οἰκονομικῆς σημασίας πού ἀκολουθοῦν οἱ χριστιανοὶ ὅταν προσφεύγουν στὸ κύ-

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο ἔβδομο.

2. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κρήτη*, 227.

ρος τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τους· παράλληλα προσδιορίζει καὶ τὶς ἀνάγκες μιᾶς κοινωνίας ποὺ ζεῖ στοὺς ρυθμοὺς τῆς Κατάκτησης καὶ συνεπῶς δὲν διαθέτει τοὺς «κανονικοὺς» ἢ τουλάχιστον τοὺς φυσικοὺς μηχανισμοὺς ποὺ ἀπαιτοῦνται προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίζει διαφορετικὰ τὰ προβλήματα τῆς. Συνεπῶς ἡ πίεση τῆς πραγματικότητος αὐτῆς μὲ ὅλες τὶς παρενέργειές της ὠθεῖ στὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς βασικοῦ μέσου ἐπίλυσης τῶν διαφόρων προβλημάτων ὅταν βέβαια ἡ ἄμεση ἐπίλυση σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο καθίσταται ἀδύνατη ἢ ἀτελέσφορη¹.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ θεσμοῦ, τοῦ πατριαρχείου ἐν προκειμένῳ, ὑπάρχει ἐντονη διάθεση παρέμβασης στὰ προβλήματα τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Ὡστόσο, παρὰ τὰ γενικῶς ἀποδεκτὰ τὰ ὁποῖα πολλὲς φορὲς στηρίζονται σὲ μιὰ ἀσύμβατη πρὸς τὴν πραγματικότητα εὐκολία, τὸ πατριαρχεῖο δὲν ἐπιβάλλει ἀφορισμοὺς χωρὶς προηγουμένως νὰ ἔχει ἐνημερωθεῖ γιὰ τὸ σύνολο τῶν στοιχείων ποὺ καλύπτουν κάθε ὑπόθεση. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναζητοῦνται κάθε φορὰ εἴτε σὲ παλαιότερα πατριαρχικὰ γράμματα εἴτε σὲ μαρτυρικὲς καταθέσεις εἴτε σὲ ἐπιτόπιες ἔρευνες ποὺ διενεργοῦν οἱ ἑξαρχοὶ τοῦ οἴκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἀς δοῦμε τὴν πατριαρχικὴ σύνεση ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο διαφύλαξης τοῦ κύρους τοῦ θεσμοῦ, ὅταν πρόκειται νὰ ἐξετασθεῖ ἓνα αἶτημα ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ· τὸ γράμμα τοῦ Κυρίλλου ζ' ποὺ ἐκδίδεται τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1814 ἀναφέρει: «Ἐθὸς ἀρχαῖον καὶ παρὰ πᾶσιν ἐπαινετὸν διὰ γραμμάτων πατριαρχικῶν βεβαιοῦσθαι καὶ ἐπικυροῦσθαι ἐκάστην τῶν εὐλογοφανῶν ὑποθέσεων, ὥστε τὸ μόνιμον ἔχειν τόνδε τὸν τρόπον καὶ πάγιον καὶ διὰ παντὸς ἀμετάπτωτον. Ἐπειδὴ λοιπὸν καὶ πρὸ ἱκανοῦ καιροῦ συνέβη διαφορὰ καὶ διένεξις... περὶ ἑνὸς τόπου... καὶ ἐφάνη δι' ἀναφορᾶς ἐκάτερος γράφων πρὸς τὴν ἐκκλησίαν... διὰ τοι τοῦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ εὐθυδικία... γράψασα διώρισεν ἐξαρχικῶς τὸν ἱερώτατον μητροπολίτην Ῥέοντος καὶ Πραστοῦ κύριον Διονύσιον, ὡς πλησιόχωρον ἀρχιερέα, ἐπὶ τῷ ἀπελθεῖν εἰς τὴν ῤηθεῖσαν νῆσον Ὑδραν, καὶ μετὰ τοῦ κυριάρχου αὐτῆς ἱερωτάτου μητροπολίτου

1. Συμπληρωματικὰ ἀναφέρω δύο στίχους ἀπὸ ποιητικὴ σύνθεση σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι τῶν σχολείων στὴ Σμύρνη· ὁ ἀνώνυμος στιχοπλόκος παρουσιάζει ἀνάγλυφα τὸ ἔθρος καὶ τὸν τρόπο χρήσης τοῦ ἐπιτιμίου:

«Καὶ ἀνίσως δὲν καταπεισθῇ νὰ δώσῃ τὸ σχολεῖον
εὐγάλωμεν καὶ ἀφορισμὸν ἀπ' τὸ Πατριαρχεῖον».

(ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Στιχοῦργημα*, 424).

Αιγίνης και Ὑδρας κυρίου Γερασίου θεωρῆσαι ἀκριβῶς τὴν ὑπόθεσιν»¹. Ἀφοῦ λοιπὸν συμβοῦν ὅλα αὐτὰ καὶ φθάσουν γραπτῶς στὰ χέρια τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς συνόδου, μαζί με ἄλλα ἐπιπλέον μαρτυρικὰ ποὺ ἐκτελοῦνται ὡς αἰτήματα ἄλλων πατριαρχικῶν γραμμάτων, ἐκδίδεται ἡ ἀπόφαση ἡ ὁποία συνοδεύεται βεβαίως μετὰ τὸ βάρος τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς γιὰ ὅσους δὲν συμμορφωθοῦν πρὸς αὐτήν.

Ἡ πρακτικὴ αὕτη, τῆς ὁποίας μνεῖα γίνεται στὸ γράμμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. ποὺ ἀναφέραμε, δὲν ἀποτελεῖ βεβαίως νέα κατάσταση. Πολλὰς φορὲς μάλιστα ὁ πατριάρχης δὲν ἐπιλύει ὁ ἴδιος τὴν διαφορὰ ἀλλὰ δίνει ἐντολὰς στοὺς κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικούς προϊσταμένους νὰ ἐξετάσουν καὶ νὰ ἐπιλύσουν αὐτοὶ τίς διαφορὲς ὑποθέσεις, δηλαδὴ ἀναπέμπει τὸ αἶτημα στὴν τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία, τὴν ὁποία ὁ αἰτῶν γιὰ διαφορὰς λόγους εἶχε παρακάμψει.

Γράφει ἔτσι ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Β' πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἡρακλείας, μετὰξὺ 1572 καὶ 1579: «ὁ ἀπόγαμβρος αὐτοῦ ἐπὶ ἀνεψιᾷ Νεραντζιᾷ Δῆμος Βλάχος κατακρατεῖ τὸ πατρικὸν αὐτοῦ ὁσπῆτι τοῦ Μονομάχου γιοῦ τοῦ Θεοδώρου καὶ τὰ ἀμπέλια καὶ χωράφι τὰ πατρικά, ἧς πατρικῆς αὐτοῦ περιουσίας οὗτος, ὁ Μονομάχος, ἐστὶ κληρονόμος, ὁ δὲ Δῆμος ξένος καὶ ἀμέτοχος δήπου. Διὸ γράφομεν: ἐξέτασον ἡ σὲ ἱερότης καὶ εἰ οὕτως ἔχει... ἀνάγκασον τὸν Δῆμον ἑᾶσαι αὐτῷ ταύτην... ἂν δ' ἄλλως ποιήσῃ, ἔστω ἀφωρισμένος καὶ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας»². Ὁ ἴδιος πατριάρχης γράφει πάλι τὸ 1579 στὸν μητροπολίτη Μυτιλήνης: «Εὐαγγελινὸς ὁ ράπτης ἀνέφερον ἡμῖν, ὅτι ἠγόρασεν πράξει τελείᾳ... συκοπερίβολον ἓν. Ὅμως φθόνῳ κινηθεὶς Μανωλάκης ὁ τοῦ Ἀντωνίου καὶ πείσας τὸν ποτὲ αὐτόθι Ἀλάμπεη... χρείαν ἔχοντος τοῦ συκοπεριβόλου, ἀνάγκη ἦν ἀπαραίτητος καὶ ἀπειλαὶ βαρεῖαι τοῦ παραχωρῆσαι, ὃν εἵπομεν πτωχὸν καὶ ἀνίσχυρον Εὐαγγελινόν. Πλὴν μετ' οὐ πολὺν καιρὸν τούτου τοῦ Ἀλάμπεη θανόντος, νῦν ὁ Εὐαγγελινὸς... ἀπαιτεῖ... Διὸ γράφομεν: ἐξέτασον κατὰ τόπον καὶ εἰ μὲν ὁ ρηθεὶς Εὐαγγελινὸς γνώμη ἑαυτοῦ καὶ οὐ βίᾳ ἀπέδοτο... ἤδη καλόν... ἂν δὲ βίᾳ οὐ εἵπομεν... ἐπιτίμησον τοῦτον τὸν Μανωλάκην ἀποδοῦναι τῷ Εὐαγγελινῷ τὸ συκοπερίβολον, ἐν βάρει ἀφορισμοῦ καὶ ἐξώσει τῆς Ἐκκλησίας»³.

Σὲ μιὰ ἄλλη τέλος περίπτωσι, ποὺ λαμβάνει χώρα πολὺ ἀργότερα (17 Ἰουνίου 1816) εἶναι διάδηλος ἡ σύνεση καὶ ἡ σοβαρότητα μετὰ τὴν ὁποία

1. ΛΙΓΝΟΣ, Ὑδρα 16, 53-55.

2. ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα*, 58-59, ἀρ. 75.

3. ΓΚΙΝΗΣ, *δ.π.*, 61-62, ἀρ. 89.

άντιμετωπίζει τὸ πατριαρχεῖο συναφεῖς περιπτώσεις. Γράφει λοιπὸν ὁ πατριάρχης Κύριλλος ζ΄ πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀκόβων Δανιήλ: «κατὰ ζήτησιν τῶν υἱῶν καὶ κληρονόμων τοῦ ποτὲ Πανάρχου Μίχου, ἐξεδόθη ἤδη γράμμα ἡμέτερον πατριαρχικὸν συνοδικὸν ἀφοριστικόν, κατὰ τῶν κατακρατούντων τὰ πατρικὰ αὐτῶν πράγματα καὶ μὴ προαιρουμένων ἀποδοῦναι... Γράφοντες... ἐντελλόμεθα καὶ παραγγέλλομέν σοι ἐκκλησιαστικῶς, ὅπως ἐγχειριζόμενον τῇ θεοφιλίᾳ σου τὸ ρηθὲν ἐκκλησιαστικὸν ἡμῶν γράμμα, μετὰ τὴν ἐντελῇ πληροφορίαν τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ὡς ἀνώνυμον ἐνεργήσης ἀμέσως καὶ ἀναγνῶς ἐπ' ἐκκλησιῶν εἰς ἐπήκοον πάντων, ἵνα μαρτυρηθῇ ἡ περὶ τούτων ἀλήθεια παρὰ τῶν γινωσκόντων καὶ ἀποκατασταθῶσι κατὰ χώρον τὰ δίκαια»¹.

Εἶδαμε λοιπὸν ὁρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἐξωθοῦν τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ ἀπευθυνθοῦν στὸ πατριαρχεῖο προκειμένου νὰ διακαιωθοῦν. Οἱ αἰτίες ὑπέρβασης τοῦ ἐπιχωρίου ἀρχιερέα εἶναι πολλές καὶ σοβαρές. Ἀλλωστε, ὅπως καταδεικνύουν τὰ παραδείγματα, τὸ πατριαρχεῖο τίς περισσότερες φορὲς ἀξιοποιεῖ καὶ ἐνεργοποιεῖ καὶ πάλι τὴν τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἴσως ἐπειδὴ δὲν θέλει νὰ μειώσῃ τὸ κύρος τῶν μητροπολιτῶν, σχεδὸν ποτὲ δὲν προβαίνει σὲ ἀφορισμὸ χωρὶς νὰ τοὺς ἐνημερώσῃ. Ἀλλωστε σὲ κάθε περίπτωσιν ἡ ἀνάμειξη τοῦ μητροπολίτη εἶναι ἐνεργὸς ἀφοῦ αὐτὸς ἐντέλλεται νὰ διαβεβαιώσῃ τὴν προϊσταμένη ἀρχὴν γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν καταγγελλομένων· ἐξάλλου αὐτὸς θὰ λάβῃ τὴν ἐντολὴν νὰ διενεργήσῃ τὸν ἀφορισμὸ στὴν τυπικὴν τοῦ διάστασι, δηλαδὴ νὰ τὸν ἐκφωνήσῃ στὴν ἐκκλησίαν. Ἀλλοτε πάλι ὁ πατριάρχης ἀδυνατεῖ λόγῳ ἑλλειπῶν στοιχείων νὰ προβεῖ σὲ ἀφορισμὸ ὁ τοπικὸς μητροπολίτης εἶναι αὐτός, ὁ ὁποῖος θὰ ἀναλάβῃ τὴν εὐθύνη τῆς ἐπιβολῆς του.

Ὡστόσο, ὅπως ἤδη ἔχουμε τονίσει, οἱ ὑποθέσεις ποὺ φθάνουν στὴν πατριαρχικὴ γραμματεία εἶναι ὑποθέσεις σημαντικές, κυρίως ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ οἰκονομικοῦ στοιχείου, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται ἐκ προοίμιου καὶ ἄλλα ζητήματα, ὅπως λ.χ. εἶναι ἡ ἐκδοσὴ ἐνὸς διαζυγίου κ.τ.δ. Τὸ μεγάλο μέρος πάντως τῶν προβλημάτων ποὺ ἀνακύπτουν στίς σχέσεις τῶν ὑποδούλων θὰ ἀντιμετωπισθεῖ καὶ θὰ ἐπιλυθεῖ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, δηλαδὴ διὰ τῶν μητροπολιτῶν.

Παρόμοιες ὑποθέσεις, δηλαδὴ αἰτήματα πρὸς τὴν τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη προσφέρουν πάμπολλα οἱ πηγές καὶ φυσικὰ ἀνάλογες

1. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δανιήλ, 252.

είναι και οι απειλές αφορισμού που παρακολουθούν τις υποθέσεις αυτές. Μερικές από αυτές: στις 7 'Οκτωβρίου 1705 γράφει ο ιερομόναχος Εὐγένιος Γιαννούλης από το Αίτωλικό στον μητροπολίτη Ναυπάκτου και 'Αρτης Νεόφυτο Μαυρομμάτη και του ζητά ένα αφοριστικό: «δεύτερον δὲ νὰ τὴν παρακαλέσω νὰ μοῦ κάμῃ ἕνα γράμμα αφοριστικόν, κάμνωντάς μου ταύτην τὴν χάριν, καὶ νὰ μοῦ πέμψῃ αὐτὸ... εἰς ὑπόθεσιν τοιαύτην γεγραμμένον»¹. ἀκολουθεῖ σχεδὸν αὐτοῦσιο τὸ κείμενο τοῦ γράμματος πὺν ὁ ἀφορισμὸς θὰ καθιστοῦσε ἐκτελεστὸ καὶ τὸ ὁποῖο ἀπαιτεῖ ὁ Γιαννούλης γιὰ λογαριασμὸ τρίτων. Στὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ περίπτωσι τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. καθὼς προέρχεται ἀπὸ ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία, ἰχνηλατεῖται, πέραν τῶν ἄλλων, καὶ τὸ πιθανὸ σχῆμα ἀπόσπασης ἐνὸς αφοριστικοῦ χαρτιοῦ μέσω τῆς ἰσχυρῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ κύρους ἐνὸς ἱερωμένου ὅπως εἶταν ὁ Γιαννούλης.

'Εβδομήντα χρόνια ἀργότερα ('Ιανουάριος 1777) ὁ πρόξενος τῆς Βενετίας στὴν Θεσσαλονίκη γράφει πρὸς τὸν προϊστάμενό του, βάλιο τῆς Βενετίας στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ κάποιον κατὰδικο πὺν προορίζονταν γιὰ τὴν Βενετία ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ δραπετεύσει ὅταν τὸ πλοῖο πὺν τὸν μετέφερε ἔκανε σκάλα στὴν Θεσσαλονίκη: «ἐπέτυχα ἀπὸ τὸν μητροπολίτην ἕνα αφορισμὸν, ἀναγνωσθέντα εἰς τὰς ἐκκλησίας, κατ' ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐφυγάδευσαν ἢ τὸν ἀποκρύπτουν»². 'Εδῶ ἡ δράση ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος πρόσωπα πὺν ἀσκοῦν ἐξουσία καὶ ἔτσι εἶναι πολὺ πιὸ λιτὴ ἢ ἀποτύπωσὴ τῆς ἀφοῦ εὐκολὴ εἶναι καὶ ἡ πραγμάτωσις τοῦ αἰτήματος.

Πολλὲς φορὲς τὸ αφοριστικὸ ἀναφέρει μὲ σαφήνεια τὸ αἶτημα τῶν ἀδικουμένων στὸ προοίμιό του, παρουσιάζοντας ἔτσι μὲ τρόπο διάδηλο τὴν αἰτία τῆς διαδικασίας. Στις 3 Αὐγούστου 1801 λ.χ. ὁ μητροπολίτης Παροναξίας προσπαθεῖ νὰ ἐπιλύσει διαφορὰ πὺν περιγράφεται ὡς ἑξῆς: «ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ λογομαχία διὰ τὸ νερὸν τῶν περιβολίων τῶν εὐρισκομένων εἰς τὴν τοποθεσίαν Ζήρια καὶ θέλοντες οἱ οἰκοκύριδες τῶν αὐτῶν περιβολίων νὰ φανερωθῇ ἡ ἀλήθεια, ἐζήτησαν τὸ παρὸν ἐκκλησιαστικὸν ἐπιτίμιον... καὶ δὴ γράφοντες ἀποφαινόμεθα, ἵνα ὅποιος ἀπὸ τοὺς αὐτόθι χριστιανοὺς ἤξεύρετε... σιωπήσαντες τὴν ἀλήθειαν οἱ γινώσκοντες εἴησαν ἀφορισμένοι»³.

'Αναφέρω τέλος, ἀκόμη ἕνα αἶτημα ἐκδόσεως αφοριστικοῦ τῶν προ-

1. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εὐγένιος*, 349-351· βλ. καὶ παλαιότερες (17 Αὐγ. 1654) ἀπειλὲς τοῦ Εὐγενίου ἐναντίον χριστιανῶν πὺν τοῦ χρωστοῦσαν στό: ΣΤΕΦΑΝΗΣ - ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἐπιστολές*, 83.

2. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μνημεῖα*, 423,

3. ΜΑΡΟΥΛΗΣ, *Ἐγγραφα*, 424.

εστώτων τῆς Τρίπολης, πού ἀπευθύνεται πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἀκόβων Δανιήλ· ἡ ἐπιστολὴ ἔχει ἡμερομηνία 9 Ἰουνίου 1816: «Μὲ τὸ παρὸν... τῇ δηλοποιουῦμεν ὅτι παρὰ τοῦ ὑψηλοτάτου βελίγγιουν νιάμ αὐθέντου μας ἐπροστάχθημεν διὰ νὰ τῇ γράψωμεν μαζοὺς ὅτι λαμβάνουσα τὸ παρὸν υἱόν μας νὰ κάμῃ ἓνα φρικτὸν ἐπιτίμιον, γράφουσα πῶς ὅποιος εἶδεν ἢ ἤξεύρει, ὅτι ἐπῆρε τινὰς ἢ Λαγκαδιανὸς Τοῦρκος ἢ Ρωμαῖος, ἢ ἄλλος ἀπὸ κανένα ἄλλον χωρίον... ἀπὸ τὸ πρᾶγμα τοῦ μακαρίτου γέροντος κυρ-Γιάννη Παπαγιαννόπουλου... ἂν ὅμως ἐξ ἐναντίας ὅποιος εἶδεν ἢ ἤξεύρει καὶ δὲν θελήσῃ νὰ ἔλθῃ πρὸς αὐτήν, νὰ ὁμολογήσῃ τὰ περὶ τοῦτου, νὰ εἶναι ἔνοχος τῶν ὧσων ἀρχιερατικῶν φρικτῶν ἐπιτιμίων ἤθελε καταγράψῃ, καὶ γινομένου τοῦ τοιοῦτου ἐπιτιμίου θέλει ἀναγνώσῃ αὐτὸ ἐπ' ἐκκλησίας, εἰς ὑπήκοον πάντων μέσα εἰς τὰ Λαγκαδία»¹.

Ἡ κίνηση λοιπὸν τῆς ἀφοριστικῆς πρακτικῆς ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ αἰτήματος πρὸς ἐπίλυση ἕως τὴν ἐκδοση τοῦ ἀφοριστικοῦ ἀποτελεῖ σχεδὸν μὀρφωμα κατὰ τὸ ὁποῖο μία διένεξη μετατρέπεται σὲ αἵτημα ἐκ μέρους τοῦ ἀδικουμένου πρὸς τὸν μητροπολίτη ἢ τὸν πατριάρχη. Ἀποδοχὴ τοῦ αἰτήματος σημαίνει τὴν ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ ἢ, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, τὴν ἀπειλὴ ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ μητροπολίτη ἢ τοῦ πατριάρχη. Συχνὰ ἡ διαδικασία ἀναπέμπεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη στὸν ἀρμόδιο μητροπολίτη ὡς γνώστη τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τῆς διαφορᾶς.

Ἡ δυναμικὴ τῆς κίνησης αὐτῆς φυσικὰ προσδιορίζεται ἀπὸ ὅλα τὰ στοιχεῖα πού κάθε φορὰ ἢ καὶ συνεχῶς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες τονίζουν τὴν ιδιότητα, τὴ δύναμη καὶ τὸ κύρος τῶν διαφορομένων ἐνῶ ἡ φύση τοῦ προβλήματος εἶναι μία ἄλλη βασικὴ παράμετρος τῶν ὑποθέσεων. Πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἀκόμη ὅτι οἱ μαρτυρίες πού διαθέτουμε εὐκόλα ἀποδεσμεύουν τὶς αἰτίες τῆς κίνησης τῶν ὑποθέσεων ἀπὸ τὸ τοπικὸ πρὸς τὸ κεντρικὸ ἐπίπεδο ἐξουσίας. Ἴσως ἐπιπλέον διαφαίνονται καὶ οἱ ἀπαρχές τῶν αἰτίων πού θὰ ὀδηγήσουν στὸν ἐκφυλισμὸ τοῦ ἐπιτιμίου τουλάχιστον σὲ ἐπίπεδο τοπικῆς χοιᾶς ἀφοῦ σιγὰ-σιγὰ γίνονται αἰτήματα ἀφορισμοῦ γιὰ ἀσήμαντες ἕως καὶ ἀστεῖες ὑποθέσεις ἐνῶ ἡ συχνὴ χρῆση μειώνει τὴν δραστικότητα τῆς ποινῆς. Γι' αὐτὰ ὅμως ὁ λόγος θὰ εἶναι ἐκτενέστερος στὸ οἰκεῖο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς.

3. Τελετουργία ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ (τρόπος καὶ χρόνος)

Ἀπὸ τὰ Εὐχολόγια τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας δὲν ἔχει παραδοθεῖ τὸ

1. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Δανιήλ*, 250-251.

τυπικό, δηλαδή ο σταθερός και συνεχής τρόπος έπιβολής του έπιτιμίου. Το πράγμα βεβαίως δεν είναι άσυνήθιστο αφού και για τὰ άλλα έπιτίμια δεν υπάρχει τυπικό έπιβολής με συγκεκριμένη ακολουθία και άναγνώσματα¹. Έτσι θά προσπαθήσουμε από τις διάσπαρτες μαρτυρίες νά άνασυνθέσουμε το τελετουργικό σχήμα με όλες τις έπιφυλάξεις και τις δυσκολίες που ένέχει ένα παρόμοιο έγχείρημα, το όποιο βεβαίως δεν θά άποκαταστήσει κάτι που έτσι κι άλλιώς δεν ύπῆρξε αλλά θά παρουσιάσει κάποιες ψηφίδες μιᾶς οὔτως ἢ άλλως άποσπασματικής εικόνας.

Περὶ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1337 ἀνάγεται ἡ πρώτη μαρτυρία μας γιὰ τὸ τελετουργικὸ έπιβολῆς τῆς ποινῆς· τὰ γεγονότα ἔλαβαν χώρα στὰ Ἰωάννινα καὶ συνάπτονται μετὰ τις προσπάθειες τῶν βυζαντινῶν νὰ στερεώσουν τὴν κυριαρχία τους στὴν Ἡπειρο, τὴν ὁποία ἀμφισβητοῦσε ὁ κόμης Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας Ἰωάννης Α΄ Ὁρσίνι. Ἡ σύνοδος (πατριάρχης εἶταν τότε ὁ Ἰωάννης ΙΔ΄ Καλέκας) ἀναφέρεται στὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ περιγράφει τὸν ἀφορισμὸ που ἔγινε στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου: «ἐν τῇ τοιαύτῃ πόλει ἱερέων ἐνδυσασμένων τὰς ἱερατικὰς στολὰς, καὶ τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ ἀνά χειρὰς ἐχόντων εὐαγγέλια, ἀφορισμὸς ἐκπεφώνηται παντὸς εἰς ταῦτο τοῦ λαοῦ συνδραμόντος»².

Βεβαίως ἡ ὅλη τελετουργία ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὰ γεγονότα· ἐδῶ ἐπιζητεῖται ἡ παρέμβαση τῆς ποινῆς σὲ πολιτικὲς καὶ πολεμικὲς ἔριδες καὶ ἔτσι δεν μπορεῖ νὰ ἔχει καμιά σχέση μετὰ τὴν τελετουργία τοῦ ἀφορισμοῦ που ἐπιβάλλεται ἐναντίον κάποιου χριστιανοῦ γιὰ προσωπικὴ του ὑπόθεση· μᾶς παρέχει ὁμως μιὰ προαπεικόνιση τῆς τελετουργίας καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα που ἐπιβιώνουν στὸ χρόνο.

Γιὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἔχουμε ποικίλες πληροφορίες που μᾶς βοηθοῦν νὰ ἀνασυνθέσουμε σὲ σχετικὸ βαθμὸ τὴν τελετουργία. Τὸ πρῶτο στοιχεῖο που ἀναδεικνύεται ἀπὸ τις μαρτυρίες αὐτὲς εἶναι ὅτι ὁ ἀφορισμὸς πρέπει νὰ κοινοποιηθεῖ στοὺς χριστιανούς, νὰ διαβαστεῖ δηλαδή

1. Ἀντίθετα πρὸς τὴν Ἀνατολικὴ ἢ Δυτικὴ ἐκκλησία εἶχε ἀπὸ ἑνωρὶς κωδικοποιήσει τὸ τελετουργικὸ σχήμα τῆς ἐπιβολῆς καὶ ἄρσης τοῦ ἀφορισμοῦ μετὰ κάθε λεπτομέρεια, βλ. *Pontificale Romanum summorum Pontificum iussu editum a Benedicto XIV et Leone XIII pontificibus maximis recognitum et casticatum*,

2. HUNGER-KRESTEN, *Register* 2, σ. 106-110· DARROUZÈS, *Regestes* 1, fasc. V, ἀρ. 2180, σ. 137-138: τὸ ἔγγραφο τῆς συνόδου που ἀναφέρεται στὰ γεγονότα χρονολογεῖται στὸν Νοέμβριο τοῦ 1337· βλ. ἐπίσης ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Σύνοδος*, 167-174.

στην ἐκκλησία συνήθως κάποια μεγάλη γιορτή ἢ τουλάχιστον Κυριακή προκειμένου νὰ γίνει ἄμεσα γνωστὸς σὲ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερους χριστιανούς. Ὡς θυμίσουμε μερικὲς μαρτυρίες τοῦ εἵδους αὐτοῦ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν γνωστὴ περίπτωση τῆς ἀναζήτησης ἁλιωτοῦ σώματος ἀφορισμένου προκειμένου νὰ βεβαιωθεῖ ὁ Μεχμέτ Β' γιὰ τὸ θαῦμα τῆς λύσεως. Τὸ σχετικὸ χωρίο μνημονεύει τὸ ἀδιάλυτο πτώμα μιᾶς γυναίκας ποὺ εἶχε συκοφαντήσει τὸν Γεννάδιο καὶ αὐτὸς ἐναντίον της «ἐν μιᾷ τῶν δεσποτικῶν ἑορτῶν ἐξεφώνησε βάρος ἀλύτου ἀφορισμοῦ»¹.

Εἶδαμε στὶς σελίδες τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ὅτι οἱ τέσσερις πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς ἀφορίζουν τὸν ἐπιβάτη Ἰωαννίκιο Α' (1524-1525) «μετὰ τὴν λειτουργίαν»· στὰ 1530 σύμφωνα μὲ ἐνθύμηση ἀπὸ τὴν μονὴ Ὁσίου Λουκά: «ενετ, ζλη' ἦλθε ὁ Ἱερεμίας ὁ Πατριάρχης ἔγινε τῇ ἀγίᾳ Μονῇ ταύτῃ καὶ ἐλειτούργησε τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ἔκανε ἀφορισμὸ διὰ τὰ ροῦχα τοῦ μοναστηρίου»². Μιλῆσαμε ἀκόμα γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Σερρῶν Ἰωάσαφ (Μάρτιος 1606), ὁ ὁποῖος ἔπρεπε σύμφωνα μὲ τὰ ἐντελλόμενα νὰ «ἀναγινώσκεται εἰς ἐπήκοον παντὸς τοῦ λαοῦ ἐτησίως κατὰ τὴν σεβασμίαν ἡμέραν τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς ἀνάμνησιν»³.

Μερικὲς ἀκόμη πληροφορίες γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: γράφει τὸ 1649 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ πρὸς τὸν ἡγεμόνα Μολδοβλαχίας Βασίλειο Λούπου γιὰ τίς διενέξεις ποὺ ἔχει μὲ τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας: «ἐγράψαμεν καὶ πρότερον τὰ ὅσα κακὰ ἔκαμεν εἰς ἡμᾶς ὁ μακαριώτατος Ἀλεξανδρείας, τῆς τῶν χριστιανῶν ὁμηγύρεως ἀποβαλὼν ἡμᾶς μὲ ἀτάκτους καὶ ἀσυνήθεις ἀφορισμούς, ὅπου καθ' ἐκάστην ἐπίσημον ἡμέραν ἔκανεν ἐπ' ἐκκλησίας»· ὁ ἴδιος γράφει λίγο παρακάτω: «ἀπὸ τότε γοῦν ἤρξατο καθ' ἐκάστην Κυριακὴν ἀναγινώσκων ἐκεῖνα, τὰ συνοδικά, καὶ καθ' ἐκάστην ἑορτὴν καὶ ἀγίου δοξολογουμένου μνήμην ἀφορίζων καὶ ἀναθεματίζων ἡμᾶς»⁴.

Τὴν 1 Μαρτίου 1696 γράφει ἀπὸ τὰ Γιάννενα ὁ Γεώργιος Σουγδουρῆς στὴν ἀδελφή του Χάιδω Γλυκῇ ποὺ βρίσκεται στὴν Βενετία: «μὲ τὸ παρὸν εἶμαι μόνον νὰ σοῦ δώσω εἶδησιν, πῶς ὁ μιχέλης σήμερον τῆς ὀρθοδοξίας πρώτη κυριακὴ τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς ἔβαλε τὸν ἀρχιερέα καὶ ἔκαμεν ἀφορισμόν»⁵. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀνώνυμος τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴν χρονικὴ στιγμή τῆς ἐκφωνήσεως τῶν ἀφορισμῶν: «τόσον εἶναι συχνοί, [οἱ ἀφορισμοὶ] καὶ σχεδὸν κάθε Κυριακὴν

1. Ἑκθεσις Χρονική, 587· βλ. ἐδῶ σ. 378-382.

2. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, Μελέται, 79-80.

3. Βλ. ἐδῶ, σ. 96.

4. ΑΜΑΝΤΟΣ, Συναγικὰ, 41.

5. ΑΘΗΝΑΓΩΡΑΣ, Νέος Κουβαράς, 76· πλήρες παράθεμα στὴ σ. 285.

είς κάθε ἐκκλησίαν ἀναγινώσκονται δύο καὶ τρεῖς ἀφορισμοί»¹. Τέλος στὶς 23 Μαρτίου 1830 ἀναφέρεται τὸ κείμενο τοῦ ἐπισκόπου Ἀνδρούσσης Ἰωσήφ: «περιερχόμενος τὰ χωρία... κατήντησα καὶ εἰς τὸ χωρίον Τουρκολάκα, ἔνθα μοὶ ἀνηνέχθη ἡ διαφορὰ τοῦ... ἐγώ, μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν, παρόντων ὄλων τῶν τουρκολακιωτῶν, ἀφώρισα τοὺς ὅσους ἤξεύρουν... καὶ δὲν μαρτυρήσουν»².

Συνάγεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐκφώνηση τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπιδιώκεται νὰ συντελεσθεῖ κάποια ἐπίσημη ἡμέρα, κάποια ἑορτὴ μεγάλου ἁγίου ἢ τουλάχιστον Κυριακή, προκειμένου νὰ καταστεῖ ἄμεσα γνωστὸς σὲ ὅλους τοὺς χριστιανούς. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία· πιστεύουμε ὁμῶς ὅτι ἡ παρουσία πολλῶν χριστιανῶν ἔχει βέβαια σχέση μὲ τὴν ἄμεση κοινοποίηση τῆς ποινῆς ἀλλὰ παράλληλα συνδυάζεται μὲ τὴν δημιουργία τῆς ὅλης τελετουργίας, ἡ ὁποία καθίσταται περισσότερο ἐντυπωσιακὴ καὶ κατὰ συνέπεια περισσότερο ἀποτελεσματικὴ ὅταν γίνεται μέσα στὴν ἐκκλησία, ἀπὸ τὸν ἱερέα ἢ τὸν μητροπολίτη καὶ ὁπωσδήποτε ὑπὸ τὸ κράτος ἔντονης θρησκευτικότητος ἡ ὁποία μεγεθύνεται ἀπὸ τὴν ἐπίσημη τελετὴ πού διεξάγεται ταυτόχρονα.

Δεύτερο στοιχεῖο τῆς τελετουργίας εἶναι, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὰ ἤδη ἀναφερθέντα παραδείγματα, ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἐπιτιμίου στὴν ἐκκλησία ἢ ὅταν πρόκειται γιὰ μαρτυρία μετ' ἀφορισμοῦ, ἡ τέλεση, τὶς περισσότερες φορές, τῆς διαδικασίας μέσα στὴν ἐκκλησία³. Στὰ ὅσα ἐκθέτουμε ἐκεῖ προσθέτουμε τὸ οὐσιώδες στοιχεῖο ὅτι ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἐπιτιμίου ἔχει τὸ μέγιστο εἰδικὸ βάρος· δηλαδὴ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, ἐπιβολὴ ἢ ὄχι τῆς ποινῆς σημαίνει ἀκριβῶς τὴν ἀνάγνωση ἢ ὄχι τοῦ ἐπιτιμίου ἐνώπιον τοῦ ἐκκλησιάσματος, δηλαδὴ τὴν ἐπίσημη κοινοποίηση τῆς ποινῆς. Πολλὲς φορές μάλιστα ἡ ἀπειλὴ τῆς ἐπίσημης κοινοποίησης μέσω τῆς ἀνάγνωσης ἀποτελεῖ ἐκβιαστικὸ ὄπλο στὰ χέρια ἀδικουμένων χριστιανῶν πού ἀπαι-

1. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Νομαρχία*, 171.

2. ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα*, 321, ἀρ. 814. Παραθέτουμε ἀκόμα τὴν περίπτωση ἀφορισμοῦ κατὰ τὴν ὁποία δηλώνεται καὶ ἡ ἀκριβὴς θέση τῆς ἐκκλησίας, δεδομένου ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἅγιο Τάφο, ὥστε νὰ συνετισθεῖ ὁ ἁμαρτωλός· συγκεκριμένα ἀπειλεῖται κάποιος ἱερέας στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ., ὁ ὁποῖος ἐμποδίζει τὴν συλλογὴ ἐλεῶν ὑπὲρ τοῦ Π. Τάφου: «ἀμή καὶ ἡμεῖς δὲν θέλομεν σὲ ἀφήσῃ εἰς εἰρήνην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἅγιον τάφον γράφομεν καὶ σὲ ἀναθεματίζουν ὅλοι οἱ πατέρες καὶ ὅλοι οἱ χιτζῆδες ἐμπρὸς εἰς τὸ ἅγιον κουβούκλιον» (Μ.Π.Τ., κώδ. 622, φ. 58 (πράξη ἀνέκδοτη)).

3. Περισσότερα βλ. ἐδῶ στὸ τρίτο κεφάλαιο, ὅπου τὰ διάφορα «εἶδη» ἀφορισμοῦ.

τοῦν ἐπανόρθωση ἀκριβῶς μέσω τῆς ἀπειλῆς αὐτῆς. "Ὁμως ἄς ζητήσουμε τὴν συνδρομὴ κάποιων μαρτυριῶν.

Σχεδὸν ὅλα τὰ πατριαρχικά γράμματα ποὺ περιέχουν ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ καλοῦν τὸν ἐκκλησιαστικὸ προϊστάμενο νὰ προβεῖ σὲ ἀνάγνωση τοῦ στὴν ἐκκλησία. Σὲ γράμμα λ.χ. τοῦ 'Ιερεμία Β' πρὸς τοὺς γαστάλδους τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴν Βενετία (Νοέμβριος 1590), στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται τὰ ἀποφασισθέντα γιὰ τὸν Μάξιμο Μαργούνιο διαβάζουμε: «τὸ παρὸν ἡμέτερον πατριαρχικὸν γράμμα... παρακελευόμεθα... ἵνα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ παῖρσις εἰς ὑπήκοον πάντων ἀναγνώσῃτε καὶ ἐν πᾶσι φανερόν γένηται· ὅστις δὲ βουληθεῖ κρύψαι καὶ μὴ ἀναγνωσθῆναι ποιήσοι, ἀφορισμένος ἔστω... ὁμοίως ἐν τῷ αὐτῷ ἀφορισμένοι ἔστωσαν οἱ ἐμποδίσαντες μὴ ἀναγνωσθῆναι ὅπερ γράμμα ἐπέψαμεν περὶ τοῦ Μαργουνίου ἀφορίζον τοὺς ἐκεῖνον συκοφαντήσαντας»¹.

Στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. καταστρώνεται στὸν Β' κώδικα τῆς μητροπόλεως Μυτιλήνης πράξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ παιδιά τοῦ Τζάννου Σιτζάκου πέτυχαν τὴν ἐκδοσὴ ἀφοριστικοῦ ἐναντίον τοῦ πατέρα τους, ὁ ὁποῖος κατακρατεῖ τὴν περιουσία τῆς ἀποβιώσας μητέρας τους· διστάζουν ὅμως νὰ τὸ διαβάσουν στὴν ἐκκλησία «ἵνα μὴ θεατρισθῇ ὁ πατὴρ αὐτῶν»· τελικὰ, ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ πράγματος ὁ πατέρας τους συμμορφώθηκε πρὸς τὸ δίκαιο².

Στις 14 Μαΐου 1819 γράφει ὁ Νικόλαος Μουρούζης πρὸς τοὺς προκρίτους τῆς "Υδρας: «ἀποστέλλεται ἤδη εἰς τὰ αὐτόθι πατριαρχικὸν συνοδικὸν ἐπιτίμιον κατὰ τῶν κληρονόμων τῶν προαποθανόντων... ἐὰν οἱ ρηθέντες κληρονόμοι δὲν θελήσωσι νὰ δώσωσι τὸ ξένον δίκαιον νὰ παραχωρήσῃτε νὰ ἀναγνωσθῇ ἐπὶ πληθούσης ἐκκλησίας τὸ ἐκκλησιαστικὸν τοῦτο ἐπιτίμιον προσέχοντες εἰς τὸ νὰ μὴ φανῇ τις ἐναντιούμενος εἰς τὴν διενέργησιν αὐτοῦ»³. Τέλος χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Δ. Βικέλα ὁ ὁποῖος γράφοντας γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τῶν ἐπαναστατῶν τοῦ 1821 ἀναφέρει τὴν σχετικὴ τελετουργία ποὺ ἔλαβε χώρα σὲ ἐκκλησία τῆς Σμύρνης: «τὴν ἐπιούσαν ὑπήγαμεν κατὰ τὸ σῆμα εἰς τὴν λειτουργίαν. Κατ' ἐκείνην τὴν Κυριακὴν δὲν ἐπρόκειτο νὰ ὁμιλήσῃ ἱεροκῆρυξ, ὥστε τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας εἶδε μετ' ἀπορίας τὸν ἱερέα ἀναβαίνοντα ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος. Δὲν ἀνέβη νὰ μᾶς διδάξῃ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ πρὸς ἀνάγνωσιν Πατριαρχικοῦ

1. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Γράμματα*, 25-26.

2. Κώδικας Β' Μητροπόλεως Μυτιλήνης, φ. 138^r (πράξη ἀνέκδοτη).

3. ΛΙΓΝΟΣ, *"Υδρα* 6, 173.

αφορισμοῦ. Ἡκούαμεν πάντες ἐμβρόντητοι τὸν ἀναγινώσκοντα τὰς φερὰς ἐκείνας κατάρας καὶ τοὺς φρικώδεις ἐξορκισμούς»¹.

Ἀνάγνωση λοιπὸν τοῦ ἐπιτιμίου στὴν ἐκκλησία, κάποια γιορτινὴ ἡμέρα ἢ Κυριακὴ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη ἢ τὸν ἱερέα ὥστε ἡ τελετὴ ἐπιβολῆς νὰ διαθέτει τὸ στοιχεῖο τῆς ἐπισημότητας καὶ πάντως νὰ ἀκολουθεῖ τὸ τυπικὸ μιᾶς ἀκατάγραφης ἐθιμοτυπίας. Σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα ὁ ἐκφωνῶν τὸν ἀφορισμό, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὰ διάφορα παραδείγματα, πρέπει νὰ φέρει ἀπαραιτήτως ὁμοφώριο καὶ ἐπιτραχήλιο, ἄμφια ποὺ παραπέμπουν ἀνάλογα σὲ μητροπολίτη καὶ σὲ ἱερέα. Πολλὲς φορές ἡ ὑπόμνηση τῶν ἀμφίων ἀναφέρεται ὡς στοιχεῖο τονισμοῦ τῆς ὅλης διαδικασίας. Ἔτσι λ.χ. ὁ τόμος τοῦ 1546 ποὺ ρύθμιζε τὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη κατασφαλίζεται μὲ τὴν ῥήση: «ὅτι, ὅποιος τῶν ἀρχιερέων βουληθῇ μὲ κανέναν τρόπον καὶ γένει πατριάρχης χωρὶς νὰ μαχοχθοῦν ὅλοι οἱ ἀρχιερεῖς... νὰ ἔναι αὐτοκαθαίρετος τῆς ἀρχιερωσύνης καὶ τοῦ θρόνου· καὶ ἀφορισμὸν ὁ Ἡρακλείας ἐξεφώνησε μετὰ ὁμοφωρίου καὶ ἐπιτραχηλίου»².

Ὁ παπαΣυναδινὸς στὸ *Χρονικὸ* του περιγράφει τὸ 1638 μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τὶς ποινὲς ποὺ ὑπέστη ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Σερρών: «καὶ παρευθὺς κράζει ὅλους τοὺς κληρικούς ἱερεῖς καὶ ὅλους τοὺς χριστιανούς καὶ κάμει σύνοδον. Τέλος πάντων ἔβαλεν τὸ ὁμόφορόν του καὶ μὲ ἀφώρησεν καὶ μὲ ἀναθεμάτησαν οἱ πάντες καὶ μὲ ἄργησεν καὶ ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα καὶ ὀφίκιον καὶ ἀπὸ τὰ πάντα ὅλα»³. Στὶς 5 Δεκεμβρίου 1648 καταχωρίζεται πράξη στὸν κώδικα τῆς ἐπισκοπῆς Μετρῶν καὶ Ἀθύρα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς προκειμένου νὰ ἐπιλύσει διαφορὰ γιὰ παράνομο συνοικέσιο διενεργεῖ ἀφορισμό: «καὶ ἔτσι ἐβάλαμεν ὁμοφώριον καὶ πετραχήλιον καὶ ἀφωρίσαμεν αὐτοὺς καὶ εὐαγγελικὸν ὄρκον»⁴.

Πολὺ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ περίπτωση ποὺ παραθέτει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σινῶ Ἰωάσαφ ὅταν τὸν κατηγορήσαν στὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας: «ὅθεν ἠναγκάσθημεν πρὸς ἡμετέραν ἀθώωσιν καὶ ὀρκοματῆσαι καὶ ἀφορισμὸν ποιήσασθαι ἐπ' ἐκκλησίας τῇ 31 τοῦ αὐτοῦ Ἰουνίου μηνός, ἡμέρᾳ Κυριακῇ, [τοῦ 1653] ὥρα δείλης ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δι' ὁμοφωρίου, ἐπιτραχηλίου, μανδύου καὶ τρικηρίων καὶ τιμίου Σταυροῦ, ἐπὶ πα-

1. Δ. ΒΙΚΕΛΑΣ, *Λουκῆς Λάρας*, ἐκδ. α', Ἀθήνα (π. Ἑστία) 1879· ἡ παραπομπὴ στὴν ἐ' ἐκδόσιν τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα 1904, σ. 8.

2. *Ἱστορία Πατριαρχικῆς*, 172.

3. ODORICO, *Παπασυναδινός*, 130.

4. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, *Κώδικες*, 172 (κώδ. Α' ἐπ. Μετρῶν, φ. 75).

ρουσία τῶν Ἐπιτρόπων τῶν τριῶν Κονσούλων, Φράντζας, Ἐνετίας καὶ Γιάντρας, καὶ πολλῶν ἡμετέρων χριστιανῶν καὶ γε καὶ Κοπτῶν»¹.

Ἡ ἀναζήτηση αὐτὴ μέσω διαδοχικῶν παραδειγμάτων παρέχει τὴν δυνατότητα τῆς κατὰ προσέγγιση ἀνασυγκρότησης τῆς τελετουργίας ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς δεδομένου ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς δὲν μᾶς διαφωτίζουν γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό. Βασικὸ καὶ σταθερὸ στοιχεῖο τῆς ἡ ἀνάγνωση, ἡ κοινοποίηση τοῦ ἐπιτιμίου στὴν κοινότητα τῶν χριστιανῶν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς λειτουργίας μιᾶς μεγάλης γιορτῆς ἢ Κυριακῆς²· ὁ ἐκφωνῶν τὸ ἐπιτίμιο φέρει ὡμοφῶριο ἂν εἶναι ἐπίσκοπος ἢ ἐπιτραρχῆλιο ἂν εἶναι ἱερέας, δηλαδὴ ἐπιζητεῖ νὰ προσδώσει στὴν τελετὴ ὑψηλὸ τόνο ἐπισημότητας καὶ λοιπὸν ὑψηλότερο βαθμὸ φόβου.

Περὶ σσότερα στοιχεῖα διαθέτουμε γιὰ τὴν τελετουργία κατὰ τὴν ὁποία γίνεται χρῆση τῆς ποινῆς ἀντὶ τοῦ ὄρκου, δηλαδὴ πρὸς ἀποφυγὴ τῆς ψευδομαρτυρίας. Μάλιστα διαθέτουμε καὶ γλαφυρὴ περιγραφὴ τῆς σχετικῆς διαδικασίας ποὺ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τίς ἄφρων ἐψευδομαρτύρησεν, ἢ ἑτέραν ἀδικίαν ἔφερε τινὶ ἀνθρώπῳ· ὁ δὲ ἀδικούμενος ἀνθρώπος ἐκάλεσε τὸν ψευδομάρτυρα ἔμπροσθεν ἱερέως τινός, ἢ ἐπισκόπου τινός, καὶ ἐπυνθάνετο ὁ ἐπίσκοπος παρὰ τοῦ ψευδομάρτυρος, ἢ ἄλλῃθες ἔχει ἡ μαρτυρία ἐκείνη, ἢ οὐ· ὁ δὲ ψευδομάρτυρ ἐβεβαιουῖτο τὴν ψευδομαρτυρίαν αὐτοῦ. Τότε ὁ ἐπίσκοπος ἢ ἱερεὺς ἐνδύεται τὰ ἱερατικὰ ἐνδύματα, κἂν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τύχη, κἂν ἀλλαχοῦ, ἅτινα ἐνδύματα σημαίνει τὴν ἄλωσιν καὶ τὴν κοκί-

1. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Συμβολή*, 391.

2. Γιορτὲς κατὰ τίς ὁποῖες γίνονταν ἡ ἐκφώνηση ἀφορισμῶν βλ. στὴν ἐργασία τοῦ ΤΣΙΤΣΑ, *Ἀφορισμοὶ* 13, 130. Ὡστόσο ἡ Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας λόγω τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῆς ἡμέρας πρέπει νὰ εἶταν μία ἀπὸ τίς πλέον «πρόσφορες γιορτὲς» γιὰ τὴν ἀνάγνωση ἀφορισμῶν καὶ μάλιστα ἀφορισμῶν καὶ ἀναθεματισμῶν θὰ λέγαμε «μακρᾶς διαρκείας», δηλαδὴ ἀποτρεπτικῶν ἐκφράσεων ποὺ σκόπευαν στὴν δημιουργία συνθηκῶν ἀπρόσκοπτης λειτουργίας σχολείων, κληροδοτημάτων κ.τ.δ. Βεβαίως ἡ ἐπιλογή τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας εἶχε σχέση μὲ τὸ ἐν γένει δογματικὸ νῶημα τῆς γιορτῆς αὐτῆς, κατὰ τὴν ὁποία ἀπὸ τοὺς παλαιούς χρόνους διαβάζονταν τὰ ἀναθέματα κατὰ τῶν αἱρετικῶν καὶ στὶς μέρες μας διαβάζεται τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως ἀπὸ ἐπίσημα χεῖλη ὡς βεβαίωση τῶν ἀκατάλυτων δογμάτων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Μία μαρτυρία τῶν γεγονότων αὐτῶν μᾶς ἔχει διασωθεῖ σὲ κώδικα τῆς βιβλιοθήκης Κοζάνης (προσωρινὴ ἀρίθμηση 166)· πρόκειται γιὰ κείμενο ποὺ διαβάζονταν στὸν Βελβεντὸ τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ περιέχει τὰ ὀνόματα ὧσων συνέτρεξαν σὲ βοήθεια τῆς κοινότητος αὐτῆς (δωρητές, ἀφιερωτές, κ.τ.δ.) καθὼς καὶ ἀναθεματισμοὺς ἐναντίον αὐτῶν ποὺ βλάπτουν ἢ, ἐνδεχομένως, σκέπτονται νὰ ἐμποδίσουν μὲ ἐνέργειές τους τὴν λειτουργία τῆς κοινότητος ἢ τὴν λειτουργία τῶν σχολείων ἀλλὰ καὶ τίς ἐν γένει ἀσχολίες τῶν κατοίκων τῆς κωμόπολης αὐτῆς (βλ. ΣΥΝΔΙΚΑ-ΛΑΟΥΡΔΑ, *Βελβεντός*, 275-280).

νην χλαμύδα του Χριστού, και τὰ ἐξῆς· και ἔστι τότε ὁ ἐπίσκοπος ἡ ὁ ἱερεὺς ἐκεῖνος τύπος Χριστοῦ, διὰ τῶν ἱερῶν ἐνδυμάτων, και διὰ τῆς χάριτος, ἣν ἔλαβεν ἀπὸ τῶν ἐπισκόπων, και κελεύει στήναι τὸν ψευδομάρτυρα κατέναντι αὐτοῦ, και ἄρχεται ἀναγινώσκων ψαλμὸν τινα, τὸν λέγοντα «Ὁ Θεὸς τὴν αἰνεσίαν μου μὴ παρασιωπήσεις...» και ἐτέρας τινὰς εὐχὰς· και τότε λέγει: «κατὰ τὴν ἐξουσίαν ἣν ἔδωκεν ὁ Χριστὸς τοῖς ἀποστόλοις, λέγων, ὅσα... και κατὰ τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἔδωκεν οἱ ἀπόστολοι τοῖς ἐπισκόποις, και οἱ ἐπίσκοποι ἔδωκεν ἐμοί, κατὰ ταύτην τὴν ἐξουσίαν ἀφωρίζω σε, ἔση ἀσυγχώρητος και ἀφωρισμένος ἀπὸ τοῦ πατρὸς... και μετὰ ταῦτα διαπέμπει ἐκεῖνον· και μετὰ ταῦτα ἐκεῖνος ὁ ψευδομάρτυρ, ἐὰν μὴ μετανοήσῃ»¹.

Κάποια ἐξάλλου στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μαρτυρία τοῦ Χριστόφορου Ἀγγέλου εἶναι πολὺ κοντὰ σὲ ὅσα ἔχουμε ἐντοπίσει ἤδη γιὰ τὴν τελετουργία ἐκφώνησης τῆς ποινῆς. Ἄλλη μιὰ μαρτυρία ἀκόμη μᾶς προσθέτει ὁ Νεόφυτος Ροδινός: «ἐτούτος ὁ μέγας ἀφωρισμὸς γίνεται ὅταν ψάλλουσι τὸν ψαλμὸν, τό, «Ὁ Θεὸς τὴν αἰνεσίαν μου», τουτέστι τὴν ψαλμοκατάραν, τὴν ὁποῖαν συνηθοῦν νὰ λέγουν κτυπώντας τὰ σημαντήρια, ἀνάφτωντας μαῦρα καιρίαι, και ἄλλαις ὁμοιαῖς τάξεσι»²· ἡ ὅλη διατύπωση φυσικὰ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν τελετουργία τοῦ ἀφορισμοῦ και ὅχι στίς ἄλλες χρήσεις τῆς ποινῆς. Νὰ σημειώσουμε ὡστόσο ὅτι και οἱ δύο μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ λογίους ἱερωμένους πού δὲν δροῦν μέσα στὸ σῶμα τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας· ὁ Ροδινός ἔχει μεταστραφεῖ στὸν καθολικισμό ἐνῶ γιὰ φιλοκαλβινισμό ἔχει κατηγορηθεῖ και ὁ Ἀγγελος, ὁ ὁποῖος πάντως ζεῖ και γράφει τὰ ἔργα του στὴν Ἀγγλία. Ἡ τάξις τῆς τελετῆς ἐξάλλου πού μᾶς παραδίδε-

1. ΑΓΓΕΛΟΣ, *Ἐγχειρίδιον*, 48-50. Ἡ περιγραφή θυμίζει βεβαίως τὴν χρήση τοῦ ἐπιτιμίου ὡς δικονομικοῦ μέσου, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε διεξοδικότερα στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τῆς μελέτης. Ἐδῶ ἂς θέσουμε δύο παραδείγματα γιὰ νὰ προϊδεάσουμε τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν χρήση αὐτῆς. Τὸ 1602 ὁ πατριάρχης Νεόφυτος Β' ἀντιμετωπίζει ὑπόθεση διαζυγίου: «συναχθέντων πάντων ἡμῶν ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μητροπόλεως, τῆς τε σῆς ἱερότητος και τῶν λοιπῶν κληρικῶν και ἱερωμένων ἀπάντων, ἐνδυσασμένων τὰ ἱερὰ ἄμφια, προκειμένων τῶν θείων εὐαγγελίων... ὁ πατὴρ ἐρωτηθεὶς λόγον... δῶ ἐνόρκως και δι' ἀφορισμοῦ» (ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πατριαρχικά*, 133-135). Σὲ μιὰ ἄλλη ὑπόθεση τὸ ἐπόμενο ἔτος (Ἰούλιος 1603) πού ἐκδικάζεται ἀπὸ τὸν Ραφαὴλ Β' ἡ διαδικασία λαμβάνει χώρα μέσα σὲ ναὸ τῆς Μήλου, παρουσία πολλῶν μαρτύρων —λαϊκῶν και ἱερωμένων— ὅπου γιὰ τὴν ἀνέυρεση τῆς ἀλήθειας ἐκφωνεῖται ἀφορισμὸς με τελετουργικὸ τρόπο: βλ. τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή ἐδῶ, κεφάλαιο τρίτο, σ. 185. (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Γράμματα*, 4-5).

2. ΡΟΔΙΝΟΣ, *Σύνοψις*, 208.

ται με κάθε λεπτομέρεια από την περιοχή των Ἑπτανήσων και ειδικά από την Κέρκυρα¹, μᾶλλον προσιδιάζει πρὸς ἐκείνην τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας² και δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ καμιά ἄλλη μαρτυρία, προερχόμενη ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Πρὸς τὴν τελετουργία τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας ἐξἄλλου πρέπει νὰ σχετίζεται και ἡ χρῆση τῶν μαύρων κεριῶν κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς ἐκφώνησης τοῦ ἐπιτιμίου. Τὴν χρῆση τους τὴν εἶδαμε λίγο πιὸ πάνω· μαρτυρεῖται ἐπίσης και σὲ ἄλλες περιπτώσεις· μάλιστα ὅπως θὰ δοῦμε στὴν Κέρκυρα προβλέπονται τὸ 1864³ και ἐξοδα γιὰ τὴν βαφὴ τῶν κεριῶν. Σὲ ἄλλη περίπτωση πού ἐκφωνεῖται ἀφορισμὸς γιὰ τὴν ἀνακάλυψη χειρογράφου πού φέρεται ὅτι ἐκλεψε ὁ ἄγγλος περιηγητὴς Κλᾶρκ ἀπὸ τὴν Πάτμο στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. «εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς Ἀγίας Λεβιᾶς ὁ ἱδιος ὁ Ἀμπρουζῆς ὡς ἡγούμενος παρουσία τῶν ἱερέων με μαῦρα ἄμφια και μαῦρα κερία και ἐνώπιον τοῦ συνηγμένου κόσμου ἐδιάβαζε τὸν ἀφορισμόν»⁴. Περισσότερο ἐπίσημα φαίνονται τὰ πράγματα ὅταν στὶς 30 Ἰανουαρίου 1776 λαμβάνονται στὰ Γιάννενα ἀποφάσεις γιὰ τὴν ἀνανέωση τῶν ὄρων προικοδοσίας. Κατὰ τὴν διαδικασία αὐτὴ μεταξὺ τῶν ἄλλων ποινῶν πού προβλέπονται γιὰ τοὺς παραβάτες «ὕπόσχεται ὁ πανιερώτατος ἡμῶν Δεσπότης νὰ λειτουργῇ και νὰ μοιράζωνται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν μαῦρα κηρία εἰς τοὺς χριστιανούς και νὰ ἀφορίζῃ και νὰ ἐξωκκλησιάζῃ και τὰ δύο μέρη τοῦ συνοικεσίου»⁵.

Ἀπὸ τίς μαρτυρίες αὐτὲς και ἐνδεχομένως και ἀπὸ ἄλλες πού μπορεῖ νὰ ἐντοπιστοῦν ἀλλὰ και ἀπὸ τὴν γενικότερη ἰδέα πού σιγά-σιγά κρυσταλλώθηκε γιὰ τὴν τελετὴ τῆς ποινῆς βεβαιώνεται ἡ συχνὴ χρῆση τῶν μαύ-

1. ΤΣΙΤΣΑΣ, Ἀφορισμοὶ 13, 121-124.

2. Διαθέτουμε ἐδῶ μιὰ μαρτυρία ἀπὸ ἐλληνικὲς πηγὲς γιὰ τὰ συμβαίνοντα στὶς ἰταλικὲς πόλεις· ἡ μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τῶν ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΗ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ, *Γεωγραφία*, 285, οἱ ὅποιοι ἀντιδιαστέλλοντας μετὰ τὰ ὅσα συμβαίνουν στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία γράφουν: «Εἰς πολλαῖς μικραῖς πόλεις τῆς Ἰταλίας, οἱ ἐφημέριοι μετὰ τὴν διακαινήσιμο ἐβδομάδα δίνουν εἰδησι εἰς τοὺς ἐφημεριώτας τους ὅσοι δὲν ἐμετάλαβαν, διὰ νὰ πληρώσουν τὸ χρέος τους, εἰς ταῖς 4, ἢ 5 ἀκόλουθαις ἐβδομάδες, αὐταῖς αἱ παρακλήσεις γίνονται με φοβέrais ἀφορισμοῦ, ὕστερα βάνουν τὸν ἀφορισμὸ ἐγγραφο εἰς ταῖς πόρταις τῆς ἐκκλησίας με τὸ ὄνομα, τὸ ἐπώνυμο, τὸ ἐπάγγελμα, τὴν ἡλικία, τὴν πατρίδα τῶν ἀφωρισμένων. Αὐτὸς ὁ ζῆλος ἔχει μερικαῖς φοραῖς κάποια τραγικὰ παρεπόμενα· ἐπειδὴ δὲν λείπουν ἀπὸ τὸν τόπο καλοὶ ζηλωταὶ διὰ νὰ καθαρίσουν τὴν γῆ ἀπὸ τὰ ἐκκρίματά της».

3. Βλ. ἐδῶ σ. 123.

4. ΚΡΗΤΙΚΟΣ, *Τοπωνύμια*, 43-44.

5. ΦΡΟΝΤΖΟΣ, *Ἔθιμα*, 533-539.

ρων κεριών, ή οποία φυσικά άποσκοπεϊ με την άνατροπή και την έπιβολή μιās νέας τάξης πραγμάτων άντιθέτων άπό τά κανονικά νά έμπεδώσει την ύπαρξη του φόβου. Φυσικά και δέν ύπάρχει έπίσημη έντολή άπό την κορυφή τής έκκλησίας για την χρήση τέτοιων μέσων άλλα αύτό συμβαίνει και για άλλα πράγματα. "Ομως έτσι, μέσα στην σκόπιμη άσάφεια και την χαλαρότητα ή οποία φαίνεται νά προσαρμόζεται ένίστε άνάλογα με τις τοπικές συνήθειες, είναι δυνατόν νά συμβοϋν πολλές άνατροπές έν σχέσει πρός την γενική άρχή ή οποία άλλωστε δέν ύπάρχει. 'Η έκφώνηση άφορισμών έκτός τής έκκλησίας, στόν τόπο όπου φέρεται ότι έλαβε χώραν κάποια άξιόποινη πράξη είναι ήδη μιá παρέκκλιση πού θυμίζει άνάθεμα¹ και φυσικά τέτοιες παρεκκλίσεις μπορούμε νά βροϋμε πολλές.

'Η 'Ανατολική λοιπόν έκκλησία ποτέ δέν φρόντισε νά συγκροτήσει τό τυπικό τής έκφώνησης του έπιτιμίου· τό πράγμα δέν μπορεί νά θεωρηθεϊ συμπτωματικό δεδομένου μάλιστα ότι τό τυπικό άρσης τής ποινης ύπάρχει σαφώς διαρθρωμένο στά Εϋχολόγια τής 'Εκκλησίας. Μπορούμε λοιπόν

1. Για την περίπτωση αύτή δηλαδή του τόπου άλλα και του τρόπου έκφώνησης του έπιτιμίου έχουμε δύο πολύ εύγλωττες μαρτυρίες πού παρουσιάζουν έκδηλα τά σημάδια τής αυθαιρεσίας. 'Η πρώτη έχει άμεση σχέση με την προσαρμογή τής ποινης πρός τις τοπικές παραδόσεις· μαρτυρείται συγκεκριμένα άπό την Πάτμο (6 Φεβρουαρίου 1705): «Συνήθεια, ή μάλλον είπεϋν κατάχρησις μέχρι του νϋν ένθάδε εκράτησε, την ιεράν εκφέρειν του Εϋαγγελιστου 'Ιωάννου είκόνα έξω εις την χώραν, πρός τό καταρᾶσθαι τους υπευθύνους, και άφορίζειν, οϋτως τών κοσμικών αίτουμένων, οίως δήποτε αίτίας άναφυσούσης, άτοπον δέ τούτο, και λίαν άπαίσιον λογιζόμεθα... την σεπτήν αύτου περιάγειν μορφήν, πρός τό άραις ύποβάλλειν, και τής θείας χωρίζειν τους εϋσεβείς χάριτος, και άδου αύτοις περιβάλλειν δεσμούς· τοιγαροϋν κοινή βουλή... άποφαινόμεθα, του μηκέτι μετά ταϋτα, τό ιερόν του Θεολόγου, άφορισμοϋ ένεκα, εκ τής Μονής εις την Χώραν έξαγαγείν» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΦΛΩΡΕΝΤΗΣ, Πάτμος, 42). Την άπόφαση έδω την παίρνει ή τοπική έξουσία και έπιζητεί νά άποσυνδέσει τόν άφορισμό άπό την μορφή του Εϋαγγελιστου, συνήθεια πού κατά την μαρτυρία κυριαρχεί άπό χρόνια. Αϋτά συμβαίνουν στις άρχές του 18ου αϊ· συμβαίνουν όμως περίπου παραπλήσια πράγματα και 170 χρόνια μετά, όταν ή σύνοδος τής έκκλησίας τής 'Ελλάδος άναγκάζεται νά εκδόσει την παρακάτω έγκύκλιο: «'Επειδή πληροφορηται ή Σύνοδος ότι τινά τών εκδεδομένων εκκλησιαστικών έπιτιμίων, άφοϋ άναγνωσθώσιν έντός τών ιερουργουμένων ιερών ναών, ή άνάγνωσις αύτών έπαναλαμβάνεται και έκτός τούτων· και έπειδή ή Σύνοδος θεωρεί τούτο άντεκκλησιαστικόν και λίαν άτοπον... προσκαλεί ύμās, όπως μη έπιτρέπητε... την άνάγνωσιν τών κατά νόμον εκδιδομένων εκκλησιαστικών έπιτιμίων, είμη μόνον και μόνον έντός τών ιερών ναών έν καιρῷ τής θείας λειτουργίας παρ' αύτου του ιεροτελεστοϋντος ή άλλου κληρικοϋ, ως είθισται έν τῇ καθόλου 'Ανατολικῇ 'Εκκλησίᾳ. "Εκαστον δέ έπιτίμιον δύναται μόνον δις άναγνωσθῆναι έν τῷ αϋτῷ ένοριακῷ ναῷ· (δρα δέ και την άπό 2 Μαρτίου 1867 και ύπ' άριθ. 6851 Συνοδικήν έγκύκλιον» (ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Συλλογή, 297).

νά υποστηρίξουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι αυτό συμπλέει με την βούληση της Ἐκκλησίας νά μὴν ἐπιζητεῖ τὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση τοῦ ἀφορισμένου ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν χριστιανῶν, πρὸς τὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγηθεῖ ὁ ἀφορισμένος ἐξαιτίας τοῦ διασυρμοῦ ποὺ θὰ προκαλοῦσε ἡ πομπώδης ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου. Τοῦτο ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ ἀφορισμένος θὰ αἰσθάνονταν τελείως ἀποκομμένος ἀφοῦ θὰ εἶχε προηγηθεῖ τέτοια τελετὴ εἰς βάρος του καὶ τὴν ὁποία θὰ ἐπέβαλε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τυπικοῦ· ἄλλωστε καὶ μετὰ τὴν ἀπλὴ ἐκφώνηση τὸ αἶσθημα τῆς ντροπῆς εἴταν ἔντονο καὶ ὀδήγησε κάποτε χριστιανούς στὴν ἐγκατάλειψη τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Ἀντίθετα ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἁμαρτωλοῦ στὶς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς ἄρσεως τῆς ποινῆς, πράξη τελείως ἀρμόζουσα στὰ δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ, προβλέπεται σαφῶς καὶ διαγράφεται λεπτομερῶς ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ κείμενα ὥστε νὰ συνάδει πρὸς τὶς δογματικὰς θέσεις τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ συγχώρηση καὶ ἡ ἄφεση ἁμαρτιῶν εἶναι δυνατὴ ἀνὸς ὁ χριστιανὸς μετανόησει.

4. Ἡ «τιμὴ» (τὰ ἔξοδα) τοῦ ἀφορισμοῦ

Οἱ πηγὲς καταθέτουν πληροφορίες ἄμεσες ἀλλὰ καὶ ἔμμεσες γιὰ τὰ ἔξοδα τῆς ποινῆς, δηλαδὴ γιὰ τὰ χρήματα ποὺ καταβάλλει ὁποῖος καταφεύγει στὶς ἐκκλησιαστικὰς ἀρχὰς προκειμένου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἀφοριστικοῦ. Οἱ πρῶτες, ποὺ δὲν εἶναι πολλές, ἀναφέρουν ρητὰ τὰ ἔξοδα ποὺ ἀπαιτήθηκαν· οἱ δεῦτερες μαρτυροῦν γιὰ τὸ «κόστος» τῆς ποινῆς ἀσκώντας κριτικὴ εἰς βάρος τῶν ἱερωμένων, οἱ ὁποῖοι καὶ διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ βρίσκουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀποσποῦν χρήματα ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Τέλος ὑπάρχουν καὶ κάποιες ἄλλες πληροφορίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ πηγὰς ξένες, δηλαδὴ ἀπὸ ἐκθέσεις ξένων γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ὅμως ἂς πάρουμε τὰ πράγματα μετὰ τὴν σειρά.

Ἡ πρώτη ρητὴ μνεῖα¹ γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι ἀρκετὰ ἀσα-

1. Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ παλαιότερες μνεῖες ἀλλὰ σ' αὐτὰς ἀναφέρονται μετὰ γενικὸ τρόπο «ἔσοδα ἀπὸ ἀφορισμούς»· ἔτσι λ.χ. σὲ πατριαρχικὸ γράμμα ποὺ ὑπογράφει ὁ Ραφαὴλ Β' (Σεπτέμβριος 1604) ἀναφέρεται σχετικὰ μετὰ τὴν διανομὴ τῶν ἐσόδων τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ ποὺ θὰ καρπώνονται οἱ δύο ἱερεῖς του, ὅτι αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ «λειτουργίας... παρακλησίαις, τὰ εὐχελαιοτρισιάγια, τὰ ἀδελφάτα, τὰς ἐννάτας, τὴν κηροδοσίαν, τοὺς ἀρραβῶνας, τὰ συνοικέσια, τὰς εὐχὰς, σαραντισμούς καὶ βαπτίσια, ἁγιασμούς καὶ ἀφορισμούς τοὺς ἔνδον καὶ ἔξω· τέλος δὲ πάντων καὶ τὰ λείψανα» (ΓΕΛΕΩΝ, Ἑκκλησίαι ἐξακριβοῦμεναι, 40-41· καὶ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΙΛΟΣ - ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Νομικὴ Συναγωγή, ἀρ. 538, σ. 277).

φής και προέρχεται από τὰ Ἑπτάνησα· συγκεκριμένα τὸ 1675 ἔχουμε ἓναν ἀπολογισμό ἐξόδων τοῦ ἀφορισμοῦ καθὼς και διανομὴ τῶν εἰσπρα-
χθέντων μεταξὺ τῶν ὀφφικιαλίων τῆς ἐκκλησίας.

«Εἰς τῶν ἀφορισμῶν τὴν κήρυξιν δίδουν 2.20

ἐξ ὧν λαμβάνει

ὁ σακελλάριος 2. 10. 4

ὁ ἐκκλησιάρχης 2. 6. —

ὁ ἀρχιμανδρίτης 2. 6. —

ὁ ἱερομνήμων — — 16

ὁ ἄρχων τῶν μοναστηρίων — — 16

καὶ οἱ λοιποὶ ἐὰν κραχθῶσι — — 12

οὕτως εὔρον, καὶ ἀνήγγειλαν μοι

,αχοε'»¹.

Ἡ μαρτυρία αὕτη ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐπειδὴ παρουσιάζεται νὰ κω-
δικοποιεῖ μιὰ κατάσταση παγιωμένη καὶ παρὰ τὴν ἀσαφὴ μνεῖα τῶν
νομισμάτων, εἶναι μιὰ σοβαρὴ κατάθεση ὅτι ἡ ἐκδοσις τῆς ποινῆς ἀπαι-
τοῦσε ἔξοδα καὶ μάλιστα ἀρκετὰ ὑψηλά.

Οἱ ἐπόμενες ἄμεσες ἀναφορὲς μᾶς πηγαίνουν στὰ χρόνια 1761 καὶ
1787· συγκεκριμένα ἔχουμε καταγραφὰς στὰ φύλλα ἐνὸς κώδικα ἀπὸ τὰ
Ταταῦλα²:

«1761 διὰ ἐνὰ ἐπητίμιω γραμὰ διὰ τεκόνους ποὺ εἶχον νὰ

δύνουν στὴν ἐκκλησίᾳ δια κιουρεκτζίδες γρ. 2

«1787 διὰ τὸ ἀφοριστικὸ τοῦ τοποῦ τοῦ χοραφιοῦ ασλάνια 4».

Ἄλλη μνεῖα προέρχεται ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολη:³

«1803, Ἰουνίου 19... Ἔδωσα... τὸν δεσπότην διὰ τὸν ἀφορισμὸν 5.
20»⁴, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη ἔχουμε δύο μνεῖες τοῦ 1820 σύμφωνα μὲ τίς

1. ΤΣΙΤΣΑΣ, Ἐφορισμοὶ 13, 131-132: τὸ ἀπόσπασμα ὅπως ἐκδίδεται δημι-
ουργεῖ ἀρκετὰ προβλήματα καθὼς δὲν ὀνομάζονται τὰ νομίσματα· πιθανότατα πρό-
κειται γιὰ δοκάτα.

2. ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ, Ταταῦλα, 91.

3. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Ἀμπατζήδες, 30.

4. Προσθέτουμε ἐδῶ καὶ κάποιες ἀκόμα μαρτυρίες τῶν πρώτων δεκαετιῶν
τοῦ 19ου αἰ. Συγκεκριμένα ὁ ΧΙΩΤΗΣ παραδίδει στὰ Ἀπομνημονεύματα 6, 177,
ὅτι διάφοροι νόμοι «ἐκανόνισαν τὴν ἀρχιερατικὴν γραμματεῖαν. Διωρίσθη γραμματεὺς
καὶ ὑπογραμματεὺς μισθοῦμενος ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου. Τοῦτο προσωδεύε-
το ἐκ τῶν εἰσπραττομένων ἐξ ἀδείας γάμων, ἀφορισμῶν, ἐνταλμάτων δικῶν ἕνεκα

όποιες δύο άφοριστικά που έκδίδονται κοστίζουν 43 και 36 γρόσια αντίστοιχως¹.

Άπο την έπισκοπή Παραμυθιάς ύπάρχει ή πληροφορία για τὸ 1827²:

«Άφοριστικά. Ταρίφα τους 5 γρ. τὸ καθένα. Τέτοια χαρτιά τὸ 1827 ἀναγράφονται στὰ μὲν χωριά Γολά, Κοκκινίσματα Τσαμαντά και Ἀχούρια Λιότικα (τοῦ χωριοῦ δηλ. Λιά) ἀπὸ ἓνα, στὰ Λιά και Λύκου ἀπὸ δύο στη δὲ Παραμυθιά χρονιάτικα ἔσοδα ἀπὸ τὴν πηγὴν αὐτὴ γρ. 94»· στὸ ἴδιο κατάστιχο ύπάρχει ἔπίσης ή μνεία: «ὅσα ὁ Παπαδιαμάντης ἀπὸ βοῦλις τυχηρά και άφοριστικά... γρ. 136».

Στὴν έπισκοπή Σκύρου τὸ 1834 οἱ άφορισμοὶ δὲν προσπορίζουν σημαντικά ἔξοδα: «ἀπὸ τοὺς άφορισμοὺς 43 λεπτά, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόλις νὰ γίνωνται κατ' ἔτος δύο ἢ τρεῖς τὸ πολὺ»³.

Μία μαρτυρία για τὰ ἔξοδα τοῦ άφορισμοῦ ἔχουμε ἔπίσης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς μητροπόλεως Δημητριάδος (11 Ἰουνίου 1846). Συγκεκριμένα μεταξὺ τῶν δικαιωμάτων τοῦ μητροπολίτη τῆς περιοχῆς ἀναγράφεται και ὁ άφορισμὸς για τὴν ἔκδοση τοῦ ὁποίου ἀπαιτοῦνται 6 γρόσια⁴.

Ἀλλά και μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους και τὸ αὐτοκέφαλο τῆς ἑλλαδικῆς ἐκκλησίας ή σύνοδος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος θὰ καθιερώσει τὸ «τιμολόγιο» τοῦ άφορισμοῦ. Συγκεκριμένα σὲ ἐγκύκλιο τῆς 16ης Ἰουλίου 1852 ὀρίζεται ὅτι ἀπαιτοῦνται «διὰ πᾶσαν ἔκδοσιν ἀορίστου και ἀωνύμου ἐπιτιμίου δρ. 3»· νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ ἴδια χρήματα καταβάλλονται για τὴν ἔκδοση τῆς ἄδειας γάμου καθὼς και τοῦ διαζυγίου⁵.

Πρὸς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. χρονολογοῦνται οἱ ἐπόμενες μαρτυρίες·

διαζυγίων». Αὐτὰ ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ λίγο μετὰ τὸ 1822. Μία ἀκόμη μαρτυρία τῆς ἴδιας ἐποχῆς μνημονεύσαμε στὴ σημείωση τῆς σελ. 112· παραθέτουμε ἀκόμα και μιὰ μαρτυρία τοῦ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗ (Σαμιακά 4, 266), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει: «Τὰ άφοριστικά ἔγγραφα ἐτιμῶντο γροσίων πέντε, ή δὲ εὐκολία, μεθ' ἧς ταῦτα ἐξεδίδοντο, ἔδιδεν ἀφορμὰς εἰς καταχρήσεις ἐνίστε γελοίας».

1. ΒΛΑΧΟΣ, *Κατάστιχο*, 104· τὰ άφοριστικά έκδίδονται στίς 23 Μαρτίου και 13 Μαΐου 1820.

2. ΜΠΕΤΗΣ, *Κατάστιχο*, 216.

3. ΑΤΕΣΗΣ, *Ιστορία*, 353· ὁ άφορισμὸς πάντως διατιμᾶται στὴν ἴδια πηγὴ ὅσο και ὁ α' γάμος δηλαδὴ κοστίζει 43 λεπτά, ὁ β' γάμος 86 και ὁ ἀγιασμὸς 5 δρχ. και 29 λεπτά.

4. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θετταλομαγνησία*, 436-437· ἂς σημειωθεῖ ἔπίσης ὅτι τὰ ἔξοδα τοῦ άφορισμοῦ στὴν περίπτωσή τοῦ Δημητριάδος εἶναι μικρότερα ἐναντι τῶν ἄλλων ὕπηρεσιῶν τῆς ἐκκλησίας ἀφοῦ ή χειροτονία διατιμᾶται 300 γρ., ὁ α' γάμος 6,5 γρ., ὁ β' γάμος 13 γρ., ή διάλυση ἀρραβῶνα 25 γρ., τὸ διαζύγιο 100 γρ., τὰ ἔγκαῖνα ἐκκλησιῶν 300 γρόσια.

5. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Συλλογή*, 12.

συγκεκριμένα μεταξύ των ἐτῶν 1860-1862 ἔχει συνταχθεῖ κεφάλαιο σὲ κανονισμὸ ἐλληνικῆς κοινότητος μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Αἱ τυχηραὶ ἀπολαυαὶ τῶν Ἀρχιερέων»¹. Τὸ ἄρθρο θ' τοῦ κανονισμοῦ αὐτοῦ ἀναφέρει: «Τὰ ἀπὸ τῶν ζητουμένων ἀφοριστικῶν γραμμάτων, ἀναλόγως ταῖς ὑποθέσεσι καὶ τῇ καταστάσει τῶν προσώπων, λαμβανόμενα, οὐχὶ μὲν τοι ὀλιγώτερα τῶν πεντήκοντα γροσίων, δίδονται ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν φιланθρωπικῶν καταστημάτων τῆς ἐπαρχίας· τὰ δὲ συγχωρητικὰ δίδονται δωρεάν».

Μία ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία προέρχεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Ἑπτανήσου καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα· χρονολογεῖται στὶς 27 Ὀκτωβρίου 1864 καὶ εἶναι ἡ ἐξῆς: «συμφώνως τῆς ἀπαιτηθείσης δαπάνης διὰ τὴν ἐκτέλεσιν, τῆς ὑπὸ βάρους ἀφορισμοῦ παραινέσεως τελεσθείσης τὴν 23 ὁδεύοντος Ὀκτωβρίου εἰς κώμην Καβαδάτων. Εἰς πέντε Ἱερεῖς τῆς πόλεως ἐξ ὧν εἷς εἶναι

Λ. Σ. Δ.

ὁ Προεστὼς	1.	5
εἰς τὸν Ἀρχιδιάκονον	4.	2
εἰς ἐτέρους δύο ἱερεῖς τῆς ἐξοχῆς	4.	2
εἰς τὸν Κον Εὐστάθιον Βραχλιώτην φαρμακοπώλην διὰ κηρίον		
λίτρας τέσσαρας καὶ μισὴν πρὸς 36/100 τὴν λίτραν	6.	9
εἰς βαφὴν τῶν ἀνωθεν κηρίων		6
εἰς τὸν Εὐταξίαν	4.	2
	2.	4. 9

Ὀλότης, δύο λίτρας στεργίνας, τέσσαρα σελλήνια καὶ πέννες ἐννέα»².

Παραθέτουμε τέλος καὶ τὴν μνεῖα (12 Μαρτίου 1880) διατίμησης ἀφορισμοῦ ποῦ ἔχουμε ἀπὸ τὴν μονὴ τοῦ Πρέβελι στὴν Κρήτη· στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς ὑπάρχει γράμμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης Μελετίου πρὸς τὸν

1. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοὶ* 1, 107. Αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἐναρμονίζονται πρὸς ἀπόφαση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ποῦ διέθετε τὰ ἔσοδα αὐτὰ ὑπὲρ τῶν φιανθρωπικῶν καταστημάτων. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τεκμηρίωση ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Χίου καὶ ἐπιγράφεται: «ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ Ὡς ὠρίσθησαν ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκροτηθείσης Προσωρινῆς Ἐθνικῆς Συνελεύσεως» καὶ ἡ ὁποία προβλέπει γιὰ τὴν μητρόπολη Χίου: «παρομοίως διὰ τὰς ἐκδόσεις ἀφοριστικῶν, ἡ μὲν Αὐτοῦ Πανιερότης θέλει λαμβάνει οὐδέν· ἄλλ' ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν φιανθρωπικῶν καταστημάτων, θέλει πληρόνεσθαι ποσὸν τι ἀναλόγως τῇ ὑποθέσει καὶ τῇ καταστάσει τοῦ λαμβάνοντος τὸ ἀφοριστικόν, οὐχὶ ὁμως ὀλιγώτερον τῶν πεντήκοντα γροσίων» (ΦΑΣΟΥΛΑΚΗΣ, *Κανονισμοί*, 38).

2. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Ἀφορισμοὶ* 13, 132.

ἐπίσκοπο Λάμπης καὶ Σφακίων Παῖσιο, στὸ ὁποῖο μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται ὅτι τοῦ στέλνει καὶ τὸ πατριαρχικὸ ἐπιτίμιο ἐναντίον ὧσων καταπατοῦν κτήματα τῆς μονῆς· συγχρόνως τοῦ γράφει: «συνάμα δὲ εἰσπράξασα παρὰ τοῦ ὀσιωτάτου αὐτοῦ ἡγουμένου τὰ δικαιώματα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου διὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ ἐπιτιμίου τούτου, γρόσια τριακόσια τεσσαράκοντα εἰς λίραν ὀθωμανικὴν πρὸς γρόσια ἑκατὸν, μετρήσῃ αὐτὰ τῷ... ἐπισκόπῳ Χερρονήσου»¹. Ἐνδιαφέρον ἐξάλλου παρουσιάζει μία ἄλλη περίπτωση τοῦ 1878 κατὰ τὴν ὁποία ἐκφωνεῖται ἀφορισμὸς ἐναντίον ἀγνώστου ποῦ ἔκλειψε κώδικα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὴν Θεσσαλονίκη. Ὁ ἀφορισμὸς κόστισε 75 γρόσια καὶ τὰ καταβάλλουν οἱ ἐπίτροποι τοῦ ναοῦ στὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης².

Στὴν πληροφωρίαι αὐτὲς πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ μία παλαιότερη, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἕμμεσο ἔξοδο γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ ἐπιτιμίου. Βεβαίως ἐπιβάλλεται γιὰ ἄλλους λόγους, ὥστόσο ἐπιβαρύνει ἀκόμα περισσότερο τὰ ἔξοδα· πρόκειται γιὰ ἀπόφαση (τέλη Ἰουλίου 1779) τοῦ μητροπολίτη Μυτιλήνης, ὁ ὁποῖος προκειμένου νὰ ἀνακόψει τὸ ρεῦμα τῆς συνεχοῦς ἐκδόσεως ἐπιτιμίων ὀρίζει τιμὴ 1 φλωρίου γιὰ τὸν μητροπολίτη καὶ 10 παραδῶν γιὰ τὸν γραμματικὸ του· ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπόφαση καὶ γιὰ τὸν ὅρο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὰ ἴδια χρήματα θὰ καταβάλλονται ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ ἀφορισμὸς ἔρχεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο³.

Ἡ ἐκδοση λοιπὸν τῶν ἀφοριστικῶν χαρτίων, δηλαδὴ ἡ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς συνεπάγεται ἔξοδα ποῦ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλά. Βεβαίως τὰ στοιχεῖα ποῦ διαθέτουμε εἶναι τελείως ἀποσπασματικά καὶ δὲν μᾶς δίνουν τὴν δυνατότητα νὰ συγκροτήσουμε τὴν καμπύλη τῆς ἐξέλιξης τῶν ἐξόδων μὲ οἰκονομικοὺς ὅρους ἀφοῦ ἀπουσιάζουν ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἡ χρονολογικὴ καὶ ἡ τοπικὴ συνεχὴς ἀνέλιξη. Ἔτσι ἡ συνεισφορὰ τῶν πηγῶν γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ἀπλῶς ἐπιβεβαιωτικὸ χαρακτήρα.

Σύμφωνα μ' αὐτά, τὰ ἔσοδα ἀπὸ τοὺς ἀφορισμοὺς συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐσόδων τῶν ἱερωμένων, πράγμα ποῦ ρητὰ κατονομάζεται. Πολλὲς φορὲς μάλιστα μοιράζονται σὲ περισσότερους τοῦ ἐνός. Ἡ μαρτυρία τοῦ 1827 ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς Ἡπείρου εἶναι ἀξιόλογη ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι παρουσιάζει κάποιες τάσεις χαρακτηριστικὲς τῆς χρήσης τοῦ ἐπιτιμίου στὴν περιοχὴ αὐτὴ χωρὶς βεβαίως καὶ πάλι νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναγωγὴ σὲ γενικότερες προσεγγίσεις. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. πάντως τὰ

1. ΠΑΠΑΔΑΚΙΣ, *Πρόβλημα*, 148.

2. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μακεδονία*, 41.

3. Κώδικας Α' Μητροπόλεως Μυτιλήνης, φ. 62^γ (πράξη ἀνέκδοτη).

έξοδα τῶν ἀφοριστικῶν εἶναι ὑψηλά, μάλιστα σέ μία περίπτωση ἡ ταρίφα ρυθμίζεται ἀναλόγως τῶν προσώπων πού ὑποβάλλουν τὸ σχετικὸ αἶτημα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ ἀναλυτικὸς λογαριασμὸς πού ἔχουμε ἀπὸ τὴν Κέρκυρα ἀναφέρει ἀκόμα καὶ τὰ έξοδα βαφῆς τῶν κεριῶν σέ μαῦρα.

Σαφέστατα λοιπὸν προκύπτει ὅτι ἀπαιτοῦνται έξοδα γιὰ τοὺς αἰτοῦντες τὸ ἐπιτίμιο· ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικὴ αὐτὴ σειρὰ πληροφοριῶν φαίνεται ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση ὡς πρὸς τὴν τιμὴ ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ ἐνῶ δὲν ἔχουμε συναντήσει ρητὴ μνεία γιὰ τὸ ποσὸν πού πρέπει νὰ καταβληθεῖ στὸ Πατριαρχεῖο. Πιθανότατα ἡ ὅλη διαδικασία ρυθμίζονταν μέσω τῶν μητροπολιτῶν ἐκτὸς βεβαίως ἀπὸ τὴν ἀπευθείας ἔκδοση ἀφοριστικῶν. Ἡ εἰκόνα πάντως πού μᾶς προσπορίζουν οἱ πληροφορίες τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ. εἶναι ὅτι τὰ έξοδα τοῦ ἀφορισμοῦ ἐντάσσονται στὸ πλέγμα ἐσόδων τοῦ κάθε μητροπολίτη· εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πηγές οἱ ὁποῖες θὰ καταστοῦν στόχος τῆς κατὰ τῶν ἱερωμένων κριτικῆς:

«Ὅθεν καὶ ἐπ' ἐκκλησίας δὲν ἀκούεις διδαχὴν
δόσε γρόσια σὲ λέγουν — μίαν λέξιν μοναχὴν
Ἄπ' ἀφορισμοὺς καὶ κρίσεις, διαζύγια πολλὰ
τοὺς ἀθώους ἀδικοῦντες παίρνουν γρόσια καλὰ»¹.

Περνάμε ἔτσι στὴν δεύτερη ομάδα πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ τὰ έξοδα τοῦ ἀφορισμοῦ πού προέρχονται ἀπὸ ἔμμεση πληροφόρηση, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ δὲν ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ὅπου χρονολογεῖται τὸ στιχοῦργημα πού λίγο πρὶν παραθέσαμε. Ἦδη ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. εἶχε ὑψώσει τὴν φωνή του μὲ τόλμη ἐναντίον τῶν καταχρήσεων τοῦ κλήρου, ὄντας καὶ ὁ ἴδιος κληρικὸς· γράφει λοιπὸν ὁ γνωστὸς ἱεράρχης: «βαβαὶ καὶ τί ἀσπλαχνία εἶναι αὐτῇ, τί ὠμότης, τί ἀπανθρωπότης, νὰπραγματεῦεται ὁ καλὸς ποιμένας τοὺς ἀφορισμοὺς, νὰ πωλῇ τὴν πληγὴν τοῦ Θεοῦ διὰ αἰσχροκέρδειαν· νὰ χύνη τὸ αἷμα τοῦ προβάτου τοῦ διὰ τὸν πόρον τῆς ζωῆς του; Ἀντὶς νὰ εἶναι ποιμένας, νὰ γίνεται λύκος;»².

1. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΑΝΗΣ, *Κάλυφογλου*, 42.

2. [ΑΝΘΡΑΚΙΤΗΣ], *Θεωρίαι*, 227. Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀνθρακίτη συμβαδίζει μὲ τίς μαρτυρίες πού ἔχουμε πάλι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἐκκλησίας. Συγκεκριμένα πολὺς φορὲς οἱ καθαιρούμενοι μητροπολίτες κατηγοροῦνται γιὰ ἀντικανονικὴ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου προκειμένου νὰ λάβουν χρήματα. Βεβαίως παρόμοιες κατηγορίες δὲν παύουν νὰ ἐνδυναμώνουν τὸ σκεπτικὸ καθαιρέσεως καὶ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ ἐξυπηρετοῦν μιὰ σκοπιμότητα σαφέστατη. Ὡστόσο δὲν εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο

‘Ο ‘Ανθρακίτης όμιλεῖ σαφῶς γιά εἰσπραξή χρημάτων ἀπό τοὺς ἀφορισμούς, ὅπως πολὺ ἀργότερα σὲ ἄλλο βεβαίως ὕφος ὁ ‘Ανώνυμος τῆς ‘Ελληνικῆς Νομαρχίας: «Μ’ ἐν κατεβατὸν μὲ κατάρας, ὅπου ἡ πλεόν διαβολικὴ διάθεσις φοβερωτέρας βέβαια δὲν ἤθελεν ἡμπορέσει νὰ ἐφεύρῃ, τὸ ὁποῖον ὀνομάζουσι ἀφορισμόν, ἐκδύουσι καὶ πλουσίους καὶ πτωχοὺς»¹. Οἱ ἔμμεσες αὐτὲς πληροφορίες συνεχίζονται ὁλόκληρο τὸν 19ο αἰ. ὅταν ἡ κριτικὴ ἐναντίον τῆς ‘Εκκλησίας μορφοποιεῖται σὲ ὀξύτατες ἐπιθέσεις. ‘Ας σταθοῦμε σὲ δύο ἀκόμα σχετικὰ παραδείγματα.

«‘Οπόσον ἐφαρπάζουν καὶ λαφυραγωγοῦν,
τὸν κόσμον ὡς βιάζουν, καὶ καταμαστιγοῦν,
‘Απ’ ὅρκους, ἀπὸ γάμους, ἀπὸ ἀφορισμούς,
ἀπὸ χειροτονίας, φρικτοὺς σιμωνισμούς»².

Αὐτὰ γράφει ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης στὰ 1817, ἐνῶ λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1833, καὶ αὐτὸς ὁ ἐξ Οἰκονόμων Κωνσταντίνος δὲν θὰ διστάσει νὰ γράψῃ: «‘Ο ἀφορισμός, ἡ ἀποτρόπαιος αὕτη διὰ τοὺς χριστιανοὺς ποινή, ἐπιβαλλομένη παρὰ τῆς ‘Εκκλησίας πρὸς σωφρονισμόν τῶν ἄλλως ἀδιόρθωτων αὐτῆς τέκνων, ἐσφενδονίζετο καταχρηστικῶς καὶ δι’ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα πταίσματα, καὶ πολλάκις ἐπὶ ἀπλῇ ὑποψίᾳ, καὶ ἡ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς τοῦ ἦτον τόσον εὐκόλος καὶ ἀπροσδιόριστος, ὥστε καταντοῦσεν ἀπὸ τῶν εἴκοσι καὶ ἐπέκεινα δραχμῶν μέχρι τῶν 20 λεπτῶν»³.

‘Η τελευταία πληροφορία εἶναι πολύτιμη ἐπειδὴ τεκμηριώνει κατὰ τρόπο πειστικὸ αὐτὰ τὰ συμπεράσματα πού εἴχαμε ἀποκομίσει ἀπὸ τὴν μελέτῃ τῶν πληροφοριῶν τῆς πρώτης κατηγορίας· ὅτι δηλαδὴ δὲν ὑπῆρχε σταθερὴ τιμὴ «ἀγορᾶς» τοῦ ἀφορισμοῦ· ἄλλωστε δὲν εἶταν δυνατόν νὰ ὑπάρχει ἀνοιχτὰ καὶ ἀπροκάλυπτα. ‘Ετσι τὸ καταβαλλόμενο ποσὸν καθορίζονταν ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ὑπόθεσης καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ αἰτοῦντος καὶ φυσικὰ ἀκολουθοῦσε τὶς διακυμάνσεις τῆς οἰκονομίας...

Θὰ τελειώσουμε ἀναφέροντας καὶ κάποιες ἄλλες ἔμμεσες ἀναφορὲς ἀπὸ

νὰ ἐκπορεύονται ἀπὸ ἐπίσημα κείμενα τῆς ‘Εκκλησίας, ὅπως λ.χ. γίνεται κατὰ τὴν ἀποπομπή τοῦ μητροπολίτη ‘Ηρακλείας Νεοφύτου ὁ ὁποῖος κατηγορεῖται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Β’ τὸν ‘Ιούλιο τοῦ 1694 ὅτι «λαϊκοὺς ἀφορίζων ἐπ’ οὐδενὶ τῶν ἐγκλημάτων, εἰ μὴ μόνον ἐπὶ τῷ λαμβάνειν δωροληψίες, καὶ χρήματα» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Θράκη*, 84).

1. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Νομαρχία*, 171· βλ. τὸ πλῆρες ἀπόσπασμα στὴ σ. 405.

2. ΠΕΡΙΔΙΚΑΡΙΣ, *‘Ερμῆλος*, 425.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Σωζόμενα* 2, 131.

ξένους παρατηρητές των ελληνικών πραγμάτων. Στην Κρήτη αναφέρεται ή πρώτη και χρονολογείται γύρω στο 1566· πρόκειται για αναφορά του Rettore της περιοχής των Χανίων Bassadona προς την βενετική έξουσία· αναφερόμενος στα έσοδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Κρήτη γράφει: «Esso [οικουμενικός πατριάρχης] aveva poi in Candia altre vie clandestine di reddito. Commissari o epitropi del patriarca venivano ogni anno nell'isola per riscuotere le tasse, carichi di diplomi, di benedizioni e di scomuniche in bianco, da vendersi a chi aveva conti da saldare o da far saldare con Greci; e ne partivano ricchi di elemosine e di bottino»¹.

Έδω ό βενετός διοικητής αναφέρεται σέ άφορισμούς άνωνύμους που πουλιούνται από τους πατριαρχικούς έξάρχους στους ενδιαφερομένους. Ή πρακτική αυτή που δέν μās παραδίδεται από άλλες πηγές θυμίζει κάτι ανάλογο προς τå συγχωροχάρτια· ώστόσο καίτοι δέν διασταυρώνεται ή πληροφορία αυτή παραδίδει πάντως κάτι από τó γενικό κλίμα τής έποχής και την εύρύτατη χρήση του έπιτιμίου.

Στα τέλη του 17ου αϊ. χρονολογείται μία άλλη αναφορά από την Κίμωλο που συντάσσεται από άπεσταλμένο προς έπιθεώρηση των καθολικών κοινοτήτων των Κυκλάδων, ό όποιος αναφέρει προς τó Βατικανό: «παραλείπω τους καθημερινούς άφορισμούς τους γινομένους ύπό του έπισκόπου διά πράγματα έλαφρά και άσήμαντα, όπου άντι ήμίσεος σκούδου θå ίδετε τόν πρωθιερέå αυτόν νå έκτοξεύη άφορισμούς»². Λίγο άργότερα, περί τó 1805, ένας περισσότερο ψύχραιμος θεατής των πραγμάτων, ό γνωστός μας Πουκεβίλ θå γράψει: «τόν ύπόλοιπο χρόνο, τå τυχερά του κλήρου βασίζονται στη συνήθεια του άγιασμοϋ, στις εύλογίες, τους άφορισμούς, τους έξορκισμούς και στην πώληση φυλαχτών»³.

Οί πληροφορίες αυτές, άμεσες ή έμμεσες, συγκλίνουν στην διαπίστωση ότι ό άφορισμός, ή ίκανοποίηση του αίτήματος για την έπιβολή του άφο-

1. TEA, *Saggio*, 1369· ένας άλλος πάλι βενετός άξιωματοϋχος —ό Provveditore General da Mar, Alvise Foscari— θå αναφέρει προς τόν δόγη τó 1783 σχετικά με την εκκλησιαστική κατάσταση τής Πάργας, ότι οι έπίσκοποι του κλίματος του Οικουμενικού Πατριαρχείου «προβαίνουν εις ένεργείας χωρίς νå λογαριάζουν τås εύθυνας, ούτε και διστάζουν νå θέτουν εις άργίαν ιερείς... και νå έξαπολύουν άφορισμούς χωρίς νå άκολουθοϋν νομίμους μεθόδους, με μοναδικόν σκοπόν ίνα προσπορίζονται χρήματα άδίκως και παραλόγως» (MEPTZIOS, *Πάργα*, 210-217).

2. SLOT, *Κίμωλος*, 214.

3. ΠΟΥΚΕΒΙΛ, *Μοριάς*, 268.

ρισμοῦ πρὸς διακανονισμό μιᾶς διαφορᾶς μεταξύ τῶν χριστιανῶν, ἀπαιτοῦσε τὴν καταβολὴ ἑνὸς ποσοῦ. Σ' αὐτὸ βέβαια πρέπει ὀρισμένες φορὲς νὰ συνυπολογίσουμε τὰ ἔξοδα ποὺ προϋποθέτει ἓνα ταξίδι στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴν ἔδρα τῆς μητροπόλεως. Ἡ ἐμφάνιση πληροφοριῶν γιὰ τὴν καταβολὴ ἀφοριστικῶν ἐξόδων δὲν εἶναι συχνὴ κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνες ἀλλὰ γίνεται συχνότερη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ὅταν ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται σὲ κώδικες μητροπολιτικούς ἢ ἐμπορικούς, γεγονόδες ποὺ προσδίδει μιὰ ἀμεσότητα καὶ μιὰ κανονικότητα στὸ φαινόμενο. Συναριθμεῖται φυσικὰ μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες πηγὲς ἐσόδων τῶν μητροπολιτῶν (ἀγιασμούς, γάμους, διαζύγια κ.τ.δ.) ἀλλὰ διατηρεῖ πάντα τὴν ἐλλειπτικότητα ποὺ δὲν ἐπιτρέπει ἀναγωγὲς σὲ οἰκονομικὲς ἀποτιμήσεις. Ὡστόσο συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν αἰτιῶν ποὺ προκαλοῦν τὴν ὀξεία κριτικὴ κατὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν· ἄλλωστε εἶταν ἡ κυρίως ἀφορμὴ τῆς κριτικῆς αὐτῆς ἀφοῦ οἱ ἄλλες ἀντιπροσωπεύουν στὰ μάτια τῶν πιστῶν ἀπαράβατα στοιχεῖα τοῦ καθημερινοῦ βίου (λ.χ. γάμος, ἀγιασμός κ.λ.) καὶ μόνο στὶς γενικὲς κατηγορίες περὶ οἰκονομικῆς καταδυναστεύσεως τῶν πιστῶν ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους μποροῦσαν νὰ συναριθμηθοῦν. Ἀντιθέτως ὁ ἀφορισμὸς συγκέντρωνε τὶς ιδιότητες ἐκεῖνες ποὺ τὸν ἀναδεικνύουν σὲ κύριο στοιχεῖο ἀπαξίας ἀφοῦ ἂν ἐξαίρεσουμε τὰ ἔξοδα ἐνεῖχε ταυτοχρόνως καὶ τὴν ἀρνητικὴ ὑφὴ τοῦ κατασταλτικοῦ καὶ προληπτικοῦ μέσου τὸ ὁποῖο μάλιστα χρησιμοποιοῦν ἱερωμένοι. Ἔτσι οἱ δυνατότητες τῆς ἄμεσης κριτικῆς εἶναι πολλὲς καὶ βέβαια τὶς εὐνοεῖ τὸ γενικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Οἱ ἄμεσες μαρτυρίες εἶναι καὶ σχετικὰ πρόσφατες ἀλλὰ κυρίως λίγες· ἐλάχιστες προέρχονται ἀπὸ πρόσωπα ἐκτὸς τοῦ στενοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κλίματος. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ μποροῦμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι εἶναι πάνω-κάτω ἀναμενόμενη. Σὲ κανένα ἐκκλησιαστικὸ κείμενο ἢ ἀπόφαση συνόδου ἢ σὲ νομοκάνονα ἢ πατριαρχικὴ ἀπόφαση δὲν ἀναφέρεται ἡ ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ ἐναντι ἀμοιβῆς, ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ καμιὰ ἄλλη ἐκκλησιαστικὴ ὑπηρεσία. Κάτι τέτοιο ἄλλωστε ἀπάδει πρὸς τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἀρα στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ ἐνέργεια καταχρηστικὴ, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀποσιωπηθεῖ ἢ τουλάχιστον νὰ μὴν κατονομάζεται φανερά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ γιὰ πολλὰς ἄλλες καταστάσεις γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες, ἡ ἀφετηρία τους ἀλλὰ καὶ ἡ γενικότερη κατάσταση δημιουργοῦν ἄλλο πεδίο προσαρμογῆς καὶ ἐξέλιξης. Παγιώνονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο πρακτικὲς ποὺ δὲν στηρίζονται θεωρητικὰ σὲ παλαιότερες ἢ νεότερες ἐκκλησιαστικὲς ἀποφάσεις. Μοιραία στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ ἐνταχθεῖ καὶ ὁ ἀφορισμὸς, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ποινὴ γιὰ ἁμαρτήματα θρησκευτικὰ

θα μεταστραφεί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις καὶ θὰ μετατραπεί σὲ ποινὴ καὶ κατὰ συνέπεια θὰ προσαρμοσθεῖ πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν κοινωνικῶν δομῶν ποὺ ἔχουν ὑποστεί ἰσχυρὲς πιέσεις καὶ ποικίλες μεταβολές. Ἐξαιτίας τῶν οὐσιαστικῶν αὐτῶν λόγων, ἡ «διατίμηση» τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι μὲν πράξη ἀντιβαίνουσα πρὸς τὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὅμως, παράλληλα, πράξη ἀπολύτως «κανονικὴ» ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ οἱ αἰτοῦντες καὶ τὰ αἰτήματά τους προσδιορίζονται τὶς περισσότερες φορὲς ἀπὸ τὴν καταλυτικὴ προβολὴ τοῦ οἰκονομικοῦ στοιχείου.

5. Ὑποκείμενοι - παράνομοι ἀφορισμοὶ

Εἶναι γεγονὸς διαπιστωμένο ὅτι ἡ Ἐκκλησία παράλληλα μὲ τὴν θέσπιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν κατέβαλε προσπάθεια, ὡς ὁργανωμένος θεσμός, προκειμένου νὰ ἀποφεύγεται ἡ ἀλόγιστη, ἡ ἄδικη καὶ παράνομη χρῆση τους. Τοῦτο βεβαίως γιὰ δύο κυρίως λόγους: α) ἐπειδὴ ἡ χρῆση κατασταλτικῶν ποινῶν προσκρούει πρὸς τὴν ἠθικὴ καὶ δογματικὴ ὑπόσταση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἐμφορεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀγάπης καὶ συγχωρήσεως τῶν ἁμαρτιῶν καὶ β) ἐπειδὴ γρήγορα ἐγίνε ἀντιληπτὸ ἀπὸ τοὺς ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας ὅτι ἡ ἀλόγιστη καὶ ἐκτεταμένη χρῆση τῶν ἐπιτιμίων εἶταν δυνατόν νὰ προξενήσει ἀντίθετα ἀπὸ τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα, δηλαδὴ ἀντὶ νὰ συνενώσει τὸν ἁμαρτάνοντα νὰ τὸν ὁδηγήσει τελικὰ ἐκτὸς τῆς κοινότητος τῶν χριστιανῶν. Ἀπὸ τοὺς πιὸ διορατικοὺς ἐξάλλου (Ἀνθρακίτης-Χρυσάνθος Ἱεροσολύμων) δὲν διαφεύγει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συχνὴ καὶ εὐκολὴ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου γιὰ κάθε ἁμάρτημα καὶ ἀδικία μοιραῖα θὰ ὁδηγοῦσε σὲ ἐκφυλισμὸ τῆς ποινῆς καὶ θὰ εἶχε ὡς βέβαια τὴν παντελὴ ἀναποτελεσματικότητά του, πράγμα ποὺ ὡς ἓνα σημεῖο δὲν μπόρεσε νὰ τὸ ἀποφύγει ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλωστε εἶταν ἐμφανὲς ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ εἶχαν συλλάβει ἀρκετὰ καλὰ τὴν ἐννοια τῆς ἀποτελεσματικότητος μιᾶς ποινῆς ἡ ὁποία πρέπει πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ νὰ παρέχει τὶς δυνατότητες τῆς ἐναντίον της προσφυγῆς καὶ ἀναίρεσης.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν ἔχουμε δύο παράλληλες προσπάθειες: ἡ πρώτη ἔχει σχέση μὲ τὴν διδασκαλία τῶν Πατέρων, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὴν μορφήν νοουθεσιῶν καὶ παραινήσεων ἐπεδίωξαν νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἄδικη ἢ τὴν χωρὶς σοβαρὴ αἰτία ἐπιβολὴ ἐπιτιμίων: ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη περίπτωσι καθὼς ἀφιερώνει πολλὰς σελίδες

ἀπὸ τὸ τεράστιο ἔργο του στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ¹.

Ἡ δευτέρα προσπάθεια δὲν περιορίζεται ἀπλῶς στὸ ζήτημα τῶν νοθεσιῶν ἀλλὰ προβαίνει στὴν θέσπιση ὀρισμένων κανόνων οἱ ὅποιοι προβλέπουν ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ προσιδιάζουν σὲ περιπτώσεις ἀδίκων ἀφορισμῶν καὶ παρεμβάλλουν ἐμπόδια προκειμένου νὰ ἀποτρέψουν παρόμοιες καταστάσεις. Παραθέτουμε ἐνίους ἀπὸ τοὺς κανόνες αὐτοὺς ἐπειδὴ ἡ παράθεση ὅλων εἶναι πράγμα ἀνέφικτο.

Ὁ ε' κανόνας τῆς Α' Συνόδου στὴ Νίκαια (325) ἀναφέρει ἐν σχέσει πρὸς τοὺς «ἀκοινωνήτους»: «ἐξεταζέσθω δέ, μὴ μικροψυχία ἢ φιλονεικία, ἢ τινι τοιαύτῃ ἀηδία τοῦ ἐπισκόπου, ἀποσυνάγωγοι γεγέννηται»· πρὸς ἀποτροπὴ δὲ τῆς ἀδικίας αὐτῆς λαμβάνεται μάλιστα πρόνοια γιὰ τὴν διενέργεια ἐπαρχιακῶν συνόδων, δις τοῦ ἔτους, ὥστε νὰ ἐπιλύονται ἀνάλογα προβλήματα².

Ὁ ιδ' κανόνας τῆς Συνόδου στὴν Σαρδική (342 ἢ 343) προβλέπει γιὰ τὸ ἴδιο πρόβλημα: «εἴ τις ἐπίσκοπος δξύχολος εὐρίσκοιτο, ὅπερ οὐκ ὀφείλει ἐν τοιούτῳ ἀνδρὶ πολιτεύεσθαι, καὶ τραχέως ἀντικρὺ πρεσβυτέρου ἢ διακόνου κινήθεις, ἐκβαλεῖν ἐκκλησίας αὐτὸν ἐβελήσοι, προνοητέον ἐστὶ μὴ ἄθρόον τὸν τοιοῦτον κατακρίνεσθαι, καὶ τῆς κοινωνίας ἀποστερεῖσθαι»· ὅλοι δὲ οἱ μετέχοντες στὴν σύνοδο ἐπίσκοποι συμφωνοῦν: «ὁ ἐκβαλλόμενος ἐχέτω ἐξουσίαν ἐπὶ τὸν ἐπίσκοπον τῆς μητροπόλεως τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας καταφυγεῖν· εἰ δὲ ὁ τῆς μητροπόλεως ἀπεστιν, ἐπὶ τὸν πλησιόχωρον κατατρέχειν, καὶ ἀξιοῦν, ἵνα μετὰ ἀκριβείας αὐτοῦ ἐξετάζηται τὸ πρᾶγμα· οὐ γὰρ χρὴ μὴ ὑπέχειν τὰς ἀκοὰς τοῖς ἀξιοῦσιν. Κακεῖνος δὲ ὁ ἐπίσκοπος, ὁ δικαίως ἢ ἀδίκως ἐκβαλὼν τὸν τοιοῦτον, γενναίως φέρειν ὀφείλει, ἵνα ἡ ἐξέτασις τοῦ πράγματος γένηται, καὶ ἡ κυρωθῇ αὐτοῦ ἡ ἀπόφασις, ἢ διορθώσεως τύχη»³. Ἡ σημαντικὴ αὕτη διάταξη τοῦ 4ου αἰ. προβλέπει πέραν τῶν ἄλλων καὶ τὴν προσβολὴ τῆς ἀποφάσεως ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ ἀφορισμένου προκειμένου νὰ ἀνατραποῦν ἐνδεχόμενες ἀδικίες.

1. Ἀναφέρουμε ἐδῶ τὴν Ὀμιλία *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν ἀναθεματίζειν* (P. G., 48, 945), τὴν Ὀμιλία *ΙΖ' εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν* (P. G. 60, 547) καθὼς καὶ τὴν πατριαρχικὴν πράξιν *Περὶ ἐπιτιμίας τῶν ἁμαρτανόντων* (GRUMEL, *Regestes*, fasc. I, ἀρ. 34, σ. 25-26)· τὸ πρῶτο ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟ (*Θέματα*, 69) στὸν Ἀντιοχείας Φλαβιανό.

2. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 124-125. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ράλλη-Ποτλῆ, ὑπάρχει βεβαίως καὶ ἡ ἐγκυρότερη ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν JOANNOY, *Discipline* ἔκρινα ὅμως προσφορότερο νὰ παραπέμψω στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσιν ἐπειδὴ περιέχει καὶ τίς γνωμοδοτήσεις τῶν μεγάλων ἐρμηνευτῶν τοῦ 12ου αἰ.

3. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 3, 267.

‘Ο δ’ κανόνας τῆς Ζ’ οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια 787) ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα μας: «εἴ τις οὖν δι’ ἀπαίτησιν χρυσοῦ, ἢ ἑτέρου τινὸς εἰδους, εἴτε διὰ τινὰ ἰδιάν ἐμπάθειαν εὐρεθείη ἀπειργων τῆς λειτουργίας, καὶ ἀφορίζων τινὰ τῶν ὑπ’ αὐτὸν κληρικῶν... καὶ εἰς ἀναίσθητον τὴν ἑαυτοῦ μανίαν ἐπιπέμπων, ἀναίσθητος ὄντως ἐστί, καὶ τῇ ταυτοπαθείᾳ ὑποκείμεται, καὶ ἐπιστρέψει ὁ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, ὡς παραβάτης ἐντολῆς Θεοῦ, καὶ τῶν Ἀποστολικῶν διατάξεων»¹. Θεσπίζεται λοιπὸν μὲ τὸν κανόνα αὐτὸν ἡ διάταξη αὐτὴ ποὺ θὰ ἐπαναληφθεῖ καὶ σὲ ἄλλα κείμενα μεταγενέστερα σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία θεωρεῖται αὐτοαφορισμένος ἐκεῖνος ὁ ἱεράρχης ποὺ ἀφορίζει παράνομα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπίσημες αὐτὲς διατάξεις ὑπάρχουν καὶ ἄλλες οἱ ὁποῖες ἐμμέσως ἢ ἀμέσως προσπαθοῦν νὰ ἀποτρέψουν τοὺς ἄδικους ἀφορισμούς. Σ’ αὐτὰ νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν πολιτικὴ βούληση ποὺ ἐκδηλώνεται πολὺ πρῶιμα ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό: σὲ μία Νεαρά τοῦ αὐτοκράτορα δηλώνεται ρητὰ: «πᾶσι δὲ τοῖς ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις ἀπαγορεύομεν ἀφορίζειν τινὰ τῆς ἁγίας κοινωνίας πρὶν ἢ αἰτία δειχθῇ δι’ ἣν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες τοῦτο γίνεσθαι κελεύουσιν, εἰ δὲ τις παρὰ ταῦτα τῆς ἁγίας κοινωνίας τινὰ χωρίσει, ἐκεῖνος μὲν ὡς ἄδίκως ἀπὸ τῆς κοινωνίας ἐχωρίσθη, λυομένου τοῦ χωρισμοῦ ὑπὸ τοῦ μείζονος ἱερέως τῆς ἁγίας ἀξιούσθω κοινωνίας· ὁ δὲ ἄδίκως τινὰ τῆς ἁγίας κοινωνίας χωρίσαι τολμήσας πᾶσι τρόποις ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ὅφ’ ὃν τέτακται, χωρισθῆσεται τῆς κοινωνίας ἐφ’ ὅσον χρόνον ἐκεῖνος συνίδοι ἵνα ὅπερ ἄδίκως ἐποίησε, δικαίως ὑπομείνῃ»².

Τὰ πράγματα λοιπὸν καταδεικνύονται μὲ μεγάλη σαφήνεια. Οἱ ἀποτρεπτικοὶ κανόνες τῆς Α’ Συνόδου προσπαθοῦν νὰ θέσουν περιοριστικὰ ὅρια προκειμένου νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ παρονομίες, δηλαδὴ οἱ ἀφορισμοὶ ποὺ γίνονται ἀπὸ ἐμπάθεια ἢ ἀπὸ ἰδιοτελεῖς λόγους. Βεβαίως πρέπει νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι βρισκόμαστε στοὺς πρῶτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ συγ-

1. ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 566-567.

2. Νεαρά 123: Περὶ ἐκκλησιαστικῶν διαφόρων κεφαλαίων, κεφ. XI (βλ. SCHOELL-KROLL, *CJC*, 3 (Novellae) 603). "Ἀς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ἴδιος αὐτοκράτορας μὲ ἄλλη Νεαρά (83) εἶχε φροντίσει νὰ ὀριοθετήσῃ σαφῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη θεσπίζοντας: «εἰ μέντοι ἐκκλησιαστικὸν εἴη τὸ ἁμάρτημα δεόμενον σωφρονισμοῦ καὶ ἐπιτιμίων ἐκκλησιαστικῶν, ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος τοῦτο κρίνεται, μὴδὲν ἐπικοινωνοῦντων τῶν λαμπροτάτων ἀρχόντων τῶν ἐπαρχιῶν· οὐδὲ γὰρ βουλόμεθα τοιαύτας ὑποθέσεις ὄλως οὐδὲ γινώσκεισθαι τοῖς πολιτικοῖς ἀρχουσι, δέον τὰ τοιαῦτα καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἐξετάζεσθαι, καὶ ἐπανορθοῦσθαι τὰς ψυχὰς τῶν ἁμαρτανόντων διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων κατὰ τοὺς ἱεροὺς καὶ θεοὺς κανόνας, οἷς καὶ οἱ ἡμέτεροι κατακολουθεῖν οὐκ ἀπαξιῶσι νόμοι» (SCHOELL-KROLL, *δ.π.*, τ. 3, 410)· βλ. καὶ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Δικονομία*.

χρόνως ὅτι τὰ περιοριστικά μέτρα ἀφοροῦν κυρίως σέ ἀφορισμούς γιά παραβιάσεις κανόνων δηλαδή στήν οὐσία πρόκειται γιά παραβιάσεις δογματικῆς ἢ λατρευτικῆς φύσεως ἐνῶ μέ τήν Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὰ πράγματα γενικεύονται καί ἡ σχετική διάταξη συμπεριλαμβάνει ὅλους τοὺς χριστιανούς.

Ἡ ὅλη νομοθετική παραγωγή καί ἡ πυκνή ἐπανάληψή της ἀνά τοὺς αἰῶνες ὁδηγεῖ στο βέβαιο συμπέρασμα ὅτι ἀδικοὶ καί παράνομοι ἀφορισμοὶ συνέβαιναν μέ ἄρκετὰ μεγάλη συχνότητα. Πρὸς αὐτὸ συνάδουν καί οἱ παρεμβάσεις τῶν μεγάλων ἐρμηνευτῶν τοῦ 12ου-13ου αἰ. οἱ ὁποῖοι μέ τὰ διευκρινιστικά ἐρμηνευτικά ὑπομνήματά τους θά ἐνισχύσουν ἀκόμη περισσότερο τὴν προσπάθεια πρὸς ἀποφυγὴν παρανομιῶν.

Ὁ Ζωναρᾶς λ.χ. σχολιάζοντας τὸν ε' κανόνα τῆς Α' συνόδου, τὸν ὁποῖο ἀναφέραμε λίγο πρὶν, παρατηρεῖ: «ἐπεὶ δέ τινες ἀφορίζεσθαι μὴ δικαίως συμβαίνει, διὰ θυμὸν ἴσως, καί μικροψυχίαν τοῦ ἀφορίσαντος, ἢ δι' ἐμπάθειάν τινα, ἦν καί ἀηδίαν ὠνόμασε, διὰ τοῦτο τὸν παρόντα κανόνα οἱ ἱεροὶ Πατέρες ἐξέθεντο, ἐξετάζεσθαι διαταζάμενοι τοὺς ἀφορισμούς, ὅταν δηλαδή οἱ ἀφωρισμένοι αἰτιῶνται τοὺς ἀφορίσαντας, ὡς παρὰ τὸ δίκαιον ἀφορισθέντες. Τὴν δὲ ἐξέτασιν παρὰ τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας γίνεσθαι, ἢ πάντων, ἢ τῶν πλειόνων, εἴ τινες μὴ συνιέναι τοῖς λοιποῖς». Τὰ ἴδια περίπου πρεσβεύει καί ὁ Βαλσαμών γιὰ τὸ ἴδιο πρόβλημα: «ἐπεὶ δέ, φησὶν, εἰκὸς ἐστὶ λέγειν τὸν ἀφορισθέντα, ἀδίκως ἀφορισθῆναι, ἢ καί τελευτῆσαι τὸν ἀφορίσαντα, παρακελεύεται ὁ κανὼν, καθὼς καί ἄλλοι διωρίσαντο, δις τοῦ ἔτους συνέρχεσθαι πάντας τοὺς ἐπισκόπους παρὰ τῷ πρώτῳ αὐτῶν, ἐφ' ᾧ λύεσθαι τὰ περὶ τῶν ἀκοινωνήτων ἀμφίβολα»· τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνει καί ὁ Ἀριστηνός¹.

Οἱ ἴδιοι ἐρμηνευτὲς ἐξάλλου σχολιάζοντας τὸν ιδ' κανόνα τῆς συνόδου στήν Σαρδικὴ βρίσκουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσουν παραπλήσιες περιπτώσεις· λέγει λ.χ. ὁ Ζωναρᾶς: «ἐὰν ἐπίσκοπος, φασὶν οἱ Πατέρες, ὀξύχολος ᾗ, ἦτοι ὀργίλος... καί κινηθεὶς εἰς θυμὸν κατὰ διακόνου ἢ πρεσβυτέρου, ἐκβάλῃ τῆς ἐκκλησίας τοῦτον, ἤγουν ἀφορίσῃ, προνοητέον, ἦτοι φροντιστέον, μὴ ἀθρόως, ἤγουν αἰφνηδίως καί χωρὶς σκοποῦ τὸν τοιοῦτον τῆς κοινωνίας ἀποστερεῖσθαι. Καταφευγέτω δὲ ὁ ἐκβληθεὶς πρὸς τὸν μητροπολίτην τῆς ἐπαρχίας... καί ἀξιούτω, ἵνα παρ' αὐτοῦ ἀκριβῶς ἐξετασθῇ τὸ πρᾶγμα... οὐ χρὴ παρορᾶσθαι τοὺς αἰτουμένους, καί μηδὲ ὁ ἀφορίσας ἐπίσκοπος ἀγανακτεῖτω, ἀλλὰ φερέτω γενναίως τὴν ἐξέτασιν»².

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 125-128.

2. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Ὁ.π.*, 3, 268.

“Ομως ταυτόχρονα ὁ Ζωναρᾶς προσπαθεῖ νὰ διαφυλάξει τὸ κύρος τοῦ ἐπιτιμίου· προσθέτει λοιπὸν ὁ γνωστὸς ἐρμηνευτής: «ὁ δὲ ἀφωρισμένος οὐκ ὀφείλει πρὸ τῆς διαγνώσεως ἀναιδῶς προσιέναι τῇ κοινωνίᾳ· ἐὰν δὲ ἴδωσιν αὐτὸν τινες τῶν κληρικῶν τοῦ ἀφορίσαντος αὐτὸν ἐπισκόπου, ἐπαίρομένον τε καὶ ἀλαζονευόμενον κατὰ τοῦ ἀφορίσαντος αὐτὸν ἐπισκόπου, ὀφείλουσιν ἐπιστρέφειν αὐτόν, τουτέστιν εἰς ταπεινῶσιν ἄγειν καὶ ὑποταγὴν, πικροτέροις καὶ βαρυτέροις ῥήμασιν, ὀνειδιστικοῖς δηλαδὴ καὶ ἐπεξελευστικοῖς· τοῦτο δὲ ποιεῖν ὀφείλουσιν, ὡς ὑπηρετοῦντες καὶ ὑπακούοντες τοῦ ἐπισκόπου αὐτῶν»¹.

Τέλος ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἕνα ἀκόμη σχόλιο τοῦ Βαλασαμῶνος στὸν ρλγ' κανόνα τῆς συνόδου στὴν Καρθαγένη (419)· ὁ κανόνας αὐτὸς ἀναφέρει ὅτι: «ἐφ' ὅσον τῷ ἀφωρισμένῳ μὴ κοινωνεῖ ὁ ἴδιος ἐπίσκοπος, τῷ αὐτῷ ἐπισκόπῳ ἄλλοι μὴ συγκοινωνήσωσιν ἐπίσκοποι»· σ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν κανόνα ὁ πιὸ διάσημος τῶν σχολιαστῶν τοῦ 12ου αἰ. ἐπιφέρει: «ὁ παρσιώπησεν ὁ ἀνωτέρω κανὼν, οὗτος προήνεγκεν εἰς φανερόν· τὸ δὲ ἦν, τό, ἐὰν μὴ θελήσῃ ὁ ἐπίσκοπος κοινωνῆσαι τῷ παρ' αὐτοῦ ἀφορισθέντι, ὡς ἐγκλημά τι αὐτῷ ἐξαγορεύσαντι, τί ἐπὶ τῷ τοιούτῳ ἐπισκόπῳ γενήσεται, ἀνευλόγως ἀφορίσαντι καὶ πρὸ καταδίκης τὸν ἄνθρωπον; Φησὶ γοῦν, ὅτι, ἐὰν ἀφορίσῃ τινὰ ἀνευλόγως, ἐφ' ὅσον καιρὸν ἐκεῖνος οὐ κοινωνεῖ τῷ ἀφορισθέντι, μὴδὲ ἐκείνῳ, τῷ ἀφορίσαντι δηλαδὴ, κοινωνῶσιν οἱ ἄλλοι ἐπίσκοποι. Ἐπάγει δὲ καὶ τὴν αἰτίαν, ἵνα μὴ ταχεῖς καὶ ἀπερίσκεπτοι ὦσι πρὸς κατηγορίαν καὶ πρὸς ἀφορισμόν, καὶ μὴ κατὰ τινων λέγωσιν ἃ ἐλέγξαι οὐ δύνανται. Καὶ ἀπὸ μὲν τοῦ παρόντος κανόνος οὕτω κολάζεται ὁ ἀνευλόγως ἀφορίσας ἐπίσκοπος. Ἐγὼ δὲ νομίζω, ὅτι οὐ μόνον οὕτω κολασθήσεται ὁ τοιοῦτος ἐπίσκοπος, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνευλόγου τούτου ἀφορισμοῦ λαληθέντος παρὰ μείζονι ἀρχιερεῖ, ὁ μὲν ἀφορισθεὶς λυθήσεται τοῦ ἀφορισμοῦ· ὁ δὲ ἀφορίσας τιμωρηθήσεται κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον νεαράν»².

Πολλοὶ κανόνες καὶ ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς λοιπὸν μεριμνοῦν γιὰ τὴν πρόληψιν τῶν ἀδίκων ἀφορισμῶν καὶ παρέχουν στὸν ἀφορισμένο τὸ δικαίωμα νὰ προσφύγει στὴν κρίσιν ἄλλου ἀρχιερέα. Πρὸς αὐτοὺς τοὺς κανόνες συμφωνεῖ καὶ ἡ νομοθετικὴ θέσπιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ³ ἐνῶ οἱ μεγάλοι ἐρμηνευτὲς τοῦ 12ου αἰ. τονίζουν ἀκόμα περισσότερο τὴν δεσμευτικὴν ρυθ-

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, "Ο.π. 3, 263.

2. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, "Ο.π., 604, 607-608 (πβ. καὶ σημείωση σελ. 149).

3. Ἐδῶ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ σχετικὴ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως φυσικὰ καὶ ἡ ἄλλη Ἰουστινιάνειος νομοθεσία ἐνσωματώνεται καὶ στὸ δίκαιο τῶν Μακεδόνων, δηλαδὴ στὰ Βασιλικά τοῦ 9ου αἰ.: βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα στὴν ἐκδόση SCHELTEMA-N. VAN DER WAL, *Basilicorum* 1, 91.

μίσεις τῶν κανόνων. Ἄς προσθέσουμε ὅτι οἱ ἑρμηνευτὲς —καθὼς εἶχε παρέλθει ἀρκετὸς χρόνος ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν ἐπιτιμιῶν— ὁμιλοῦν πλέον ἀνοιχτὰ γιὰ ἀφορισμὸ ἐκεῖ πού οἱ κανόνες ἐνίοτε ἀναφέρουν τὴν ποινὴ μὲ τὶς λέξεις «ἀκοινωνησία»· δεῖγμα καὶ αὐτὸ τῆς προσαρμογῆς πού δημιουργοῦν βαθμῆδόν οἱ κοινωνικὲς ἐξελίξεις.

Αὐτὰ προβλέπουν ὀρισμένοι ὅροι τῶν συνόδων στοὺς ὁποίους μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλες συναφεῖς διατάξεις καὶ ἑρμηνεῖες χωρὶς νὰ μεταβάλλεται ἡ γενικὴ διαπίστωση· πρέπει ὥστόσο νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἔτσι καλύπτουμε χρονικὰ τὴν πρῶιμη καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ συγχρόνως ἡ σκόπευσή μας περιορίζεται στὸ πλαίσιο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Εἶναι λοιπὸν ἀπαραίτητο νὰ ἀναζητήσουμε ἀντίστοιχες ρυθμίσεις στὶς μεταγενέστερες συλλογὲς δικαίου¹ οἱ ὁποῖες μὲ τὴν ἐν γένει συγχρότησή τους ἀλλὰ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τους ἀποτελοῦν τὸν καλῦτερο μάρτυρα τῶν καταστάσεων αὐτῶν καθὼς ἀποτυπώνουν τὰ αἰτήματα τῶν καιρῶν καὶ τῆς κοινωνίας. Βεβαίως στὶς συλλογὲς αὐτὲς ἐλάχιστα εἶναι τὰ νέα στοιχεῖα· καὶ τοῦτο ἐπειδὴ αὐτὲς στηρίζονται, ἂν δὲν ἐπαναλαμβάνουν αὐτούσιες, στὶς παλαιότερες καὶ γνωστὲς ἤδη ἀποφάσεις τῶν συνόδων καὶ σὲ ἄλλες διαγνώσεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὰ δὲ ὅμως σημαίνουν κάτι: ἐπιβεβαιώνουν τὴν δυνατότητα τῶν παλαιῶν διατάξεων νὰ μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίζουν —προσαρμοζόμενες ἐλάχιστα— τὶς νέες καταστάσεις καὶ τονίζουν τὴν γενικὴ κατεύθυνση τοῦ δικαίου πού δὲν θέλει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση τουλάχιστον γιὰ τὰ θέματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἀλλὰ ἂς ἀφήσουμε τὰ κείμενα νὰ μᾶς μιλήσουν γι' αὐτά.

Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης στὸ *Σύνταγμα* του (1335) λαμβάνει εἰδικὴ μέριμνα γιὰ τὸ ζήτημα τῶν «ἀλόγων» ἀφορισμῶν. Μάλιστα θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς μελετώντας τὸ οἰκεῖο κεφάλαιο (ιη') περὶ ἀφορισμοῦ ὅτι ὁ Βλάσταρης ὅταν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ποινὴ ἐνδιαφέρεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸν ἄδικο ἀφορισμὸ. Ἡ σύνθεσή του βεβαίως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ σχολιασμένη ἐπανάληψη τῶν παρακάτω κανόνων: ιδ' τῆς Σαρδικῆς, ρλθ' τῆς Καρθαγένης, ε' τῆς Α' Συνόδου τῆς Νικαίας, δ' τῆς Ζ' συνόδου, καθὼς καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Βαλσαμῶνος «ὅτι οὐ δεῖ δίχα εὐλόγου αἰτίας

1. Περισσότερες πληροφορίες γι' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἀναζητήσει ὁ ἀναγνώστης στὸ ὄγδοο κεφάλαιο τῆς μελέτης αὐτῆς.

ἀφορίζειν τινά»· σ' αὐτὰ προστίθεται βεβαίως καὶ ἡ γνωστὴ μας Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹.

Ἡ ἐπιλογή αὐτῶν τῶν διατάξεων ἀλλὰ καὶ ἡ γενικότερη σύλληψη τοῦ θέματος τὸ ὁποῖο περιορίζεται στὴν πρόληψη τῶν παρανομιῶν κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ποινῆς, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Τὴν περίοδο αὕτῃ (14ος αἰ.) κατὰ τὴν ὁποία συνθέτει ὁ Βλάσταρης τὸ *Σύνταγμα* του, ἔχει ἀρχίσει ἤδη ἡ ἐπέκταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης καὶ σὲ περιπτώσεις «ἀστικοῦ» δικαίου· ἀπαιτεῖται λοιπὸν σαφέστερος προσδιορισμὸς τοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ κινεῖται ὁ ἱερωμένος προκειμένου νὰ ἀποδόσει τὸ δίκαιο, δηλαδὴ ἀκριβέστερη γνώση τῆς ἐπιτιμητικῆς διαδικασίας. Ὁ Βλάσταρης δὲν κρίνει σκόπιμο νὰ ἐπαναλάβει τί εἶναι ἀφορισμὸς, πράγμα ἄλλωστε δεδομένο καὶ σαφῶς προσδιορισμένο, ἀλλὰ νὰ μεριμνήσει γιὰ τὴν ἀκριβὴ καὶ δίκαιη χρῆση τῆς ποινῆς· μὲ ἄλλα λόγια νὰ προσπαθήσει νὰ περιορίσει τὴν ἀλόγιστη καὶ παράνομη χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου.

Ὑστερα ἀπὸ δέκα χρόνια ἐμφανίζεται ἡ νομικὴ σύνθεση τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου *Ἐξάβιβλος*. Τὸ ἔργο βεβαίως αὐτό, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἓνας ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ δικαίου, εἶναι διαφορετικῆς ὕψης καὶ ἡ σημασία του γιὰ τὸν νεότερο Ἑλληνισμὸ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι θεωρήθηκε ὡς ἡ κύρια πηγὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ ὑπὸ τὴν μορφή αὐτὴ χρησιμοποιήθηκε στὶς νέες συλλογές δικαίου τῆς Τουρκοκρατίας². Ὁ ἀφορισμὸς δὲν περιλαμβάνεται στὶς σελίδες του ἐνῶ ὅταν αὐτὸ γίνεται —στὶς γενικότερες διατάξεις περὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου— συναντοῦμε μία μόνο ἀναφορὰ ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖ νὰ περιορίσει τοὺς παράνομους ἀφορισμούς. Σαφέστατα λοιπὸν ὁ κριτὴς τῆς Θεσσαλονίκης περιορίζεται στὴν ἐκκλησιαστικὴ χροιά τοῦ ἐπιτιμίου³.

Φθάσαμε ἔτσι στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὅταν πλέον ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία ἔχει παγιωθεῖ καὶ γίνεται εὐρύτερη χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης.

Τὸ πρῶτο νομοκανονικὸ κείμενο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι βεβαίως ὁ νομοκάνοντας τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (1560-1563). Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κα-

1. ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *Σύνταγμα*, 107-112: ὅπου τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἀφορισμὸ.

2. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Ἐξάβιβλος*, σ. 4α'.

3. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξάβιβλος*, 381 κέξ., ὅπου στὸ κεφάλαιο «Περὶ χειροτονίας ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων» ὑπάρχει ἡ διάταξη: «Ἀπαγορεύεται τοῖς ἐπισκόποις ἀφορίζειν καὶ χωρίζειν τῆς ἀγίας κοινωνίας τινὰ ἄνευ εὐλόγου αἰτίας· ὁ δὲ ἀφορίζων παραλόγως ἐπὶ χρόνον ἓνα τῆς ἀγίας κοινωνίας χωρίζεται».

τάκτησης, καταφεύγει ευρύτατα στον αφορισμό: αναφέρει λεπτομερώς τα αδικήματα που επισύρουν την ποινή ενώ σε άλλα κεφάλαιά του περιγράφει βασικά χαρακτηριστικά του έπιτιμίου. Φυσικά από την όπτική του Μαλαξού δεν ήταν δυνατόν να ξεφύγουν οι άδικοι αφορισμοί. Για να συγκροτήσει τα οίκεϊα κεφάλαια ο Μαλαξός ανατρέχει στις βασικές για το θέμα πηγές: Νεαρές αυτοκρατόρων, παραινέσεις του Χρυσόστομου, έπιστολή Διονυσίου του Άρεοπαγίτη¹. Με την συνδρομή λοιπόν των έπισημων αυτών κειμένων καταλήγει ότι: «όποιος αφορίση τινά των χριστιανών, από γνώμην παράλογον, ή από θυμόν πολύν, ουχί μόνον ό αφορισμός δεν τον πιάνει, αλλά πέφτει εις την κεφαλήν του αφορίσαντος. "Ωστε μόνον εκείνοι οι άφωρισμοί είναι στερκτοί, όσοι έξεφωνήθησαν κατά τους θείους νόμους και κατά τους ιερούς κανόνες, ουχί εκείνοι οι αφορισμοί, όπου γίνονται από όξυχολίαν ιερέως, ή άρχιερέως, ή ότι είναι παράνομοι, δηλονότι οι αφορισμοί»². Έκτος από το κεφάλαιο αυτό υπάρχουν και άλλα δύο στα όποια ο Μαλαξός ασχολείται με το ίδιο θέμα: αυτά φέρουν την έπιγραφή: «Περί άρχιερέως, εάν άργήση ιερέα, ή αφορίση κοσμικόν, δικαίως ή άδίκως» και «Περί άρχιερέως, εάν άργήση ιερέα, ή κοσμικόν αφορίση, διά να λάβη δώρα, ή σφαλήση εκκλησίαν».

Έρμηνεύοντας τις διατάξεις αυτές ο Μαλαξός αναφέρει χαρακτηριστικά για τους άδικους αφορισμούς: «εί δε άφώρισεν αυτόν άδίκως, έχει να δόση λόγον ό άρχιερεύς τώ άδεκάστω Κριτή, όταν λεγχθήσονται του καθ' ένός τα πεπραγμένα, όποιος τάξεως είναι, ή άρχιερεύς, ή ιερεύς, ή καλόγηρος, ή άρχων, ή μικρός, ή μέγας, διά το χωρίσαι άδίκως τον χριστιανόν εκ του άγιασμού του Θεού»³. Έξάλλου από την δεύτερη διάταξη προέρχεται το σχόλιο: «όποιος άρχιερεύς διά έχθραν, ή πάθος, ή διά να λάβη δώρα, άργήση τινάν ιερέα, ή αφορίση κοσμικόν... να παθαίνη την αυτοπάθεια· αυτοπάθεια λέγεται να πάθη εκείνο όπου εκαμε· ώστε άργησε, να άργηθῇ· άφώρισε, να αφορισθῇ»⁴.

Βεβαίως σε πολλά σημεία ο Μαλαξός επαναλαμβάνει σε άπλή γλώσσα γνωστές εκκλησιαστικές διατάξεις· ωστόσο το γεγονός ότι αυτά περιέχονται σε κείμενο που γνώρισε ευρύτατη διάδοση και χρήση κατά τους

1. Για το ζήτημα αυτό και τις πλάνες που δημιουργήθηκαν σχετικά με τη χρήση από τον Μαλαξό Νεαρών των Ίσαύρων βλ. το πολύ χρήσιμο άρθρο του ΓΚΙΝΗ, "Ισαυροί.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 106-111· περισσότερα για τον νομοκάνονα του Μαλαξού βλ. έδω κεφάλαιο όγδοο.

3. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 109-110.

4. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 110.

χρόνους της Τουρκοκρατίας καθώς αποτελούσε οίονει «έγγχειρίδιο» απονομής δικαίου στα χέρια των εκκλησιαστικών αρχών, άντανανκλᾶ και την σημασία των διατάξεων αυτών. Όστόσο πρέπει παράλληλα νά τονίσουμε ότι με την θέσπιση των περιοριστικών αυτών διατάξεων δέν μειώνεται κατά κανένα τρόπο ή ισχύς της ποινής. Τό αντίθετο μάλιστα. Οί πιστοί πρέπει νά υπακούουν, νά λαμβάνουν υπόψη τους σοβαρά την ποινή, έστω και άν έχει έπιβληθεῖ άδίκαι, έως ότου εκδικασθεῖ από ανώτερο ιερωμένο. Έξάλλου άλλη διάταξη του Μαλαξού πρεσβεύει: «εί δέ και έναι τινάς άφωρισμένους από τον άρχιερέα αυτού και υπάγη εις άλλην έπαρχίαν και δεχθῇ αυτόν ό άρχιερεύς του τόπου εκείνου, έστω και αυτός άφωρισμένος»¹.

Υπάρχει λοιπόν σαφής ίσορροπία μεταξύ της σημασίας του έπιτιμίου και των περιορισμών που πρέπει νά λαμβάνονται υπόψη προκειμένου νά αποφεύγονται οί παρανομίες και οί καταχρήσεις των ανωτέρων εκκλησιαστικών αρχών. Έτσι διαγράφονται με τον καλύτερο τρόπο τά έχέγγυα στοιχεῖα που πρέπει νά διαθέτει ένας νομοκάνοντας του τύπου αυτού· γι' αυτό άλλωστε αναδείχτηκε σέ νομικό κείμενο ύψίστης σημασίας για τίς σχέσεις των ανθρώπων της Τουρκοκρατίας.

Ο νομοκάνοντας του Μαλαξού υπῆρξε μιᾶ σημαντική ιδιωτική νομοκανονική συλλογή αλλά δέν υπῆρξε ή μόνη που συντάχθηκε κατά τούς χρόνους της Τουρκοκρατίας. Έτσι σέ μιᾶ άλλη συλλογή του 17ου αἰ. και συγκεκριμένα του 1645 ή όποία μᾶς έχει παραδοθεῖ με τον τίτλο «Βακτηρία Ἀρχιερέων» έχουμε ανάλογα κεφάλαια: «Περί άφορίζοντος άπερισκέπτως του άρχιερέως τινάν (κεφ. λ'), «Περί άφορισμένου παρᾶ άρχιερέως δικαίως ἢ άδίκως» (κεφ. λα'), «Περί άφορισμόν όπου άφορίζουν οί ιερωμένοι τινάν χριστιανόν χωρίς αίτίαν εύλογον» (κεφ. ρλζ')².

Στά κεφάλαια αυτά επαναλαμβάνονται σχεδόν οί ίδιες περιοριστικές διατάξεις για τίς όποιες έχει γίνει ἤδη λόγος· συνεχίζεται με άλλα λόγια ή έπιβίωση του ίδιου νομικού πλαισίου: έπιβολή της ποινής με σοβαρότατες έπιπτώσεις για τον άφορισμένο αλλά και δυνατότητα στον άδικούμενο νά άννατρέψει την ποινή όταν έχει έπιβληθεῖ άδίκαι.

Δέν κρίνουμε σκόπιμο νά έξαντλήσουμε όλα τά νομοκανονικά κείμενα της εποχής αυτής αφού και πολλά είναι, αλλά, κυρίως έπειδή δέν άφίσταν-

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 168-169: έδῶ ανασύρεται ό τριακοστός τρίτος κανόνας των Διατάξεων των Ἀγίων Ἀποστόλων.

2. Για την «Βακτηρία Ἀρχιερέων», βλ. έδῶ τά σχετικά στο όγδοο κεφάλαιο.

ται τῆς γενικῆς αὐτῆς ἀρχῆς. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά ἐπισημάνουμε πάλι εἶναι ὅτι μέσα ἀπὸ τίς σελίδες τῶν νομοκανόνων ἀναδεικνύεται σαφέστατα ἡ πρόθεση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν λειτουργῶν τῆς ἀλλὰ καὶ τῶν διαφόρων νομοκανονολόγων νά τονίσουν ὅτι ἡ ἐπιβολή τῆς ποινῆς δὲν πρέπει νά ὑπερβαίνει ὀρισμένα ὅρια καὶ πάντως ὅτι πρέπει νά κινεῖται μέσα σὲ σαφῆ ὅρια νομιμότητας. Τὸ πράγμα φαίνεται νά ἔχει σχέση μὲ τὴν συνεχῶς διευρυνόμενη χρήση τοῦ ἐπιτιμίου στὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας μολονότι εἶναι ἐξαιρετικά ἀμφίβολο ἂν μπόρεσαν οἱ διατάξεις αὐτὲς νά ἀνακόψουν τὴν ἀλόγιστη, τουλάχιστον, προσφυγὴ στὴν ποινή, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀλλὰ καὶ στὶς ἀμέσως ἐπόμενες δεκαετίες. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀφορισμῶν καὶ ἀπὸ τὴν σοβαρότητα τῶν ὑποθέσεων πού καταλήγουν σὲ ἀφορισμὸ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ ἔμμεση μαρτυρία. Αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴν ἐκδοση στὰ 1800 τοῦ *Πηδάλιου*¹, στὶς σελίδες τοῦ ὁποῦ ἐπαναλαμβάνονται καὶ πάλι οἱ ἴδιες διατάξεις πού ἔχουμε μνημονεύσει, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν γενικότερη διαπίστωση ὅτι οἱ παράλογοι καὶ καταχρηστικοὶ ἀφορισμοὶ γνωρίζουν μεγάλη ἐπίδοση καὶ μάλιστα κατὰ τὰ τελευταῖα πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση χρόνια καθὼς καὶ ὅλον τὸν 19ο αἰ.

Στὶς διατάξεις πού ἀναφέραμε ὁ ἀφορισμὸς θεωρεῖται ἀντικανονικὸς ὄχι μόνον ὅταν ἐπιβάλλεται ἐξαιτίας κάποιων προσωπικῶν παθῶν καὶ συμπερόντων ἀλλὰ καὶ ὅταν δὲν συμφωνεῖ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες. Παράνομη λ.χ. θεωρεῖται ἡ χρήση τοῦ ἐπιτιμίου ὅταν γίνεται ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα μῖς ἐπαρχίας ἐναντίον πιστῶν πού ἀνήκουν στὴν ἀρμοδιότητα ἄλλου ἱεράρχη. Ἦδη στὰ 1229 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς Β΄ γράφει πρὸς τοὺς Κυπρίους «νὰ μὴ φοβῶνται τοὺς ἀφορισμοὺς τῶν κοινωνησάντων τοῖς Λατίνοις ἱερέων· διότι οὗτοι ἐπιστρέφουσιν εἰς τοὺς ἀφορίσαντας καθὼ παραβάτας τῶν ἱερῶν κανόνων, οἵτινες ἀφορίζουσι τοὺς κατεπεμβαίνοντας τῶν ἀλλοτρίων ἐνοριῶν»².

Οἱ παράνομοι καὶ ἀλόγιστοι ἀφορισμοὶ περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν ἀμαρτημάτων ἐκείνων, πού πολλὰς φορὲς, συναντοῦμε κατὰ τὴν διάρκεια

1. Γιά τὸ *Πηδάλιο* βλ. τὰ σχετικὰ στὸ ὄγδοο κεφάλαιο.

2. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κύπρος, 52. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ ὑπάρχουν βεβαίως καὶ παλαιότερες μαρτυρίες· ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου (Χαλκηδὼνα 451) τὸ ἀπόσπασμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο κατηγορεῖται ὁ Νικαίας Ἀναστάσιος γιὰ διάφορα παραπτώματα, ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται: «Εὐνόμιος ὁ εὐλαβέστατος εἶπεν· ὅτι ἀφώρισε κληρικοὺς Βασιλινουπόλεως ἐμοὶ ὑποκειμένους» (ΜΗΛΙΑΣ, Σύνοδοι 2, 209).

τῆς Τουρκοκρατίας νὰ συγκροτοῦν τὸ σκεπτικὸ γιὰ τὴν καθαίρεση ἀποιοῦ ἀρχιερέα. Φυσικά, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ποῦμε σὲ ἄλλο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς, παρόμοιοι ἀφορισμοὶ θεωροῦνται ἐκ τῶν ὑστέρων παράνομοι καὶ αἴρονται ἅμα τῇ καθαιρέσει.

Δύο ἀκόμη τεκμήρια γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι σκόπιμο νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ· τὸ πρῶτο ἔχει σχέση μετὰ τὸν «Τόμο τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς» (1663) ποὺ ἀναφέρεται σὲ ὑποθέσεις τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας¹. ἡ σχετικὴ γνωμάτευση τῶν πατριαρχῶν ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα: «εἰ δύναται ἐπίσκοπος ἢ καὶ πατριάρχης, καὶ ὅσοι διὰ τῶν τοιούτων ἐκκλησιαστικῶν ὀνομάτων σημαίνονται, ἀφορίζειν ὄντινα βούλονται, δι' ἰδίας αὐτῶν ὑποθέσεις, καὶ εἶναι τοὺς ἀφορισθέντας τῷ Θεῷ ὑπαίτιους, καὶ ὁ ἀφορίζων ἀλόγως ὑπαίτιός ἐστι τοῖς κανόσιν». Ἡ ἀπάντηση καὶ πάλι στηρίζεται στὸν ρητὸν κανόνα τῆς συνόδου τῆς Καρθαγένης, στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τοῦ Βαλσαμῶνα, στὴν Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, στὴν διάγνωση τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη καὶ σὲ ἄλλες εὐαγγελικὰς ῥήσεις, προκειμένου νὰ καταλήξει στό: «οὐ μόνον τὴν ἀρὰν καὶ τὸν ἀφορισμὸν πρὸς ἐκείνους ἐπιστρέφειν, ἀλλὰ καὶ ἀξιούς εἶναι τιμωρίας, ὡς ὀργίλους καὶ ἀπερισκέπτως χωρίζοντας κατὰ τὴν αὐτῶν θέλησιν τινὰς τοῦ κοινοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας»².

Ἀλλὰ καὶ σὲ πολὺ νεότερα χρόνια ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἀσκώντας κριτικὴ ἐναντίον τῶν παρανόμων ἀφορισμῶν θὰ μιλήσει σχεδὸν μετὰ τὰ ἴδια λόγια: «Πρέπει καὶ οἱ ἄγιοι ποιμένες τῶν Ἐκκλησιῶν νὰ μὴ κινοῦνται πάραυτα ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχε νὰ ἀφορίζουσι τὸ ποίμνιόν τους ἢ ἀπὸ θυμόν, ἢ ἀπὸ κάθε ὀλίγον σφάλμα»· συγχρόνως ὁμοίως ὁ Μεθόδιος κινούμενος μέσα στὸ πνεῦμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων διατείνεται: «πρέπει ὁμοίως καὶ ὁ χριστιανὸς νὰ φοβᾶται πολλὰ τὸν ἀφορισμὸν τοῦ ποιμένου, διὰτὶ εἶναι μία Πνευματικὴ μάχαιρα... Ἄς μὴ λογιάζουσι πῶς ἐκεῖνος ὅποιον τοὺς ἀφορίζει εἶναι ἀνάξιος, ὅτι ἡ πληγὴ εἶναι τοῦ Θεοῦ, καὶ ἂν τὸν καταφρονήσωσι, καταφρονοῦσι τὴν ἐξουσίαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀμαρτάνουσι χειρότερα, καὶ αὐξάνουσι περισσότερον τὴν πληγὴν τους»³.

6. Λύση τοῦ ἀφορισμοῦ

Βασικὸ δόγμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν ὅσων μετανοοῦν· αὐτοὺς τοὺς χριστιανούς ἡ Ἐκκλησία τοὺς δέ-

1. Γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ βλ. ἀναλυτικότερα σχόλια, στὸ ὄγδοο κεφάλαιο.

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 347-349.

3. [ΑΝΘΡΑΚΙΤΗΣ], *Θεωρίαι*, 225-236.

χεται και πάλι στις τάξεις της. Βασική ιδιότητα του καλού ιερωμένου θεωρείται ή ικανότητά του να μεταστρέφει τους άμαρτωλούς ώστε να συναισθάνονται το βάρος των άμαρτιών τους και να μετανοούν. Σύμφωνα λοιπόν με τις αρχές αυτές ή λύση του άφορισμού είναι δυνατή έφ' όσον παύσουν να ισχύουν οι λόγοι για τους οποίους είχε επιβληθεί, με άλλα λόγια έφ' όσον μετανοήσει ο άδικων και αποκαταστήσει το δίκαιο.

Τήν άνεκτικότητα τής Έκκλησίας και την διστακτικότητα να επιβάλει άμετάκλητες ποινές θα την αναλύσουμε σε άλλο κεφάλαιο τής μελέτης αυτής όπου τα «είδη» του άφορισμού· άς έχουμε πάντως κατά νου τώρα ότι όταν άναφερόμαστε στον άφορισμό πρέπει κυρίως να έννοούμε τις άπειλές άφορισμού οι όποιες σπάνια θα καταστούν άφορισμοί άμετάκλητοι τής μορφής που είχε το άνάθεμα. Όστόσο είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο ο άφορισμός είναι μία πραγματικότητα· ή επιβολή του στηρίζεται δογματικά σε ρήσεις του Χριστού, όπως έχουμε ήδη άναφέρει. Άλλά άκριβώς ή ίδια δογματική κάλυψη στηρίζει και την άρση του έπιτιμίου. Το άποστολικό ρητό όμιλεί για το «δέσσητε» αλλά και για το «λύσητε». Ό άφορισμός έν δυνάμει είναι ποινή άνακλητή και ή λύση της είναι δυνατή και αυτό επιδιώκεται από την Έκκλησία. Η θεωρητική αυτή έρμηνεία έπαναλαμβάνεται συνεχώς σε κάθε σχεδόν περίπτωση που αίρεται ένας άφορισμός¹. Πρέπει να σημειώσουμε έξάλλου ότι οι πληροφορο-

1. Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα όσα περιλαμβάνει στο προόμιο αλλά και στο διατακτικό του πατριαρχικού γράμμα του Ίσιδώρου Α', που χρονολογείται μεταξύ 18ης και 23ης Μαΐου του 1347. Πρόκειται για την λύση έπιτιμίων που είχε επιβάλει ο προκατόχος του Ίωάννης Καλέκας: «Άγαθός ό θεός και άγαθού παντός χορηγός και πάσης ειρήνης και τάξεως και όμονοίας άρχή, και δεϊ τους αυτού θεράποντας προς αυτόν άφορώντας άει και τής κοινής ειρήνης και καταστάσεως έπιμελομένους πολλή διηνεκώς χρῆσθαι τῇ προσοχῇ και φροντίδι και φυλακῇ, μάλιστα μὲν μηδόλως ἔαν τὰ τοῦ πονηροῦ σκάνδαλα ἐμπίπτειν εἰς τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ και πολλὴν ταῖς ἀνθρωπίναις ψυχαῖς τὴν σύγχυσιν ἐνεργάζεσθαι και διαφθοράν, ἐμπεσόντα δὲ δμως κακοβουλία τοῦ πονηροῦ σπουδῇ πάσῃ διαλύειν και ἀνακαθαίρειν και ἐκ μέσου ταῦτα ποιεῖν και τῆς ἐντεῦθεν βλάβης τὰς τῶν ὑποδεξαμένων ἀπαλλάττειν ψυχάς, τὴν πολλὴν τοῦ θεοῦ ἀγαθότητα και φιλανθρωπίαν μιμουμένους. Τούτῳ και ἡμεῖς τῷ θεῷ θελήματι πειθαρχοῦντες, ἐπεὶ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν παραχωρήσαντος τοῦ θεοῦ φθόνῳ τοῦ κοινῶς πολεμίου σκάνδαλα τε εἰς τὴν βασιλείαν συνέβησαν οὐκ ὀλίγα, και στάσις ἐμφύλιος γέγονεν ἐν ἡμῖν... και δῆτα και ἀφορισμοὶ διάφοροι προέβησαν ἐπὶ τούτοις, τῇ οἰκείᾳ δὲ πάλιν φιλανθρωπία χρησάμενος ὁ εἰρηνάρχης θεός ἐπεσκέψατο τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ και διέλυσε μὲν τους ἐμφύλιους ἐκείνους πολέμους... φιλανθρώπως ταύτην ἐν ἡμῖν εὐδοκῆσαντος τῇ διαλύσει τῶν τοιούτων σκανδάλων και τῆς ἐμφυλίου στάσεως ταύτης, συνδιαλύοντες και ἡμεῖς τους τε ἐπὶ τούτοις ὅπωςδῆποτε προβάνας ἀφορισμούς, τὰς τε ἐπιτορίας κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Κυρίου δεδομένην ἡμῖν πνευματικὴν ἐξουσίαν,

ρίες που παραδίδονται για τὸ τυπικὸ ἄρσεως τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι καὶ περισσότερες καὶ λεπτομερέστερες ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς ἐπιβολῆς καὶ τὸ πρᾶγμα ἔχει τὴν σημασία του· μπορεῖ καὶ αὐτὲς νὰ μὴν συγκροτοῦν —ἀντίθετα ἀπὸτι συμβαίνει στὴν Καθολικὴ ἐκκλησία¹— ἕνα σαφὲς τυπικὸ, ὅμως ὑπάρχει κάποια «τάξη», κάποια βασικὰ χαρακτηριστικὰ πὺ ἀνιχνεύονται εὐκόλα. Ἀλλὰ ἂς πάρουμε τὰ πρᾶγματα μὲ τὴν σειρά.

α) Ποιὸς λύει τὸν ἀφορισμὸ

Ἡ κατ' ἀρχὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι εὐκόλη καὶ ἀναμενόμενη: ὁ ἀφορισμὸς αἴρεται ἀπὸ τὸν ἱεράρχη πὺ τὸν ἐπέβαλε, ἀπὸ ἐκεῖνον δηλαδὴ τὸν ἱερωμένο ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν πρὸς τοῦτο δικαιοδοσία. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ὑπάρχει ἀπὸ τὴν πρώιμη χριστιανικὴ περίοδο καὶ μέσα στὴν διαχρονία προσέλαβε κύρος καὶ ἰσχὺ μὲ τὴν συνεχὴ πρακτικὴ ἐπικύρωση ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἔνταξή της στὰ διάφορα νομοκανονικὰ κείμενα. Ὁ ς' κανὼνας λ.χ. τῆς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας (341) ἀναφέρει: «εἴ τις ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου ἀκοινώνητος γέγονε, μὴ πρότερον αὐτὸν παρ' ἐτέρων δεχθῆναι, εἴ μὴ ὑπ' αὐτοῦ παραδεχθεῖη τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου, ἢ, συνόδου γε-

επόντος· «ἂν τινων...» συγχωροῦμεν συνοδικῶς καὶ ἀφέσεως παντελοῦς ἀξιουόμεν, ὅσα προγεγόνασιν ἐπιβλαβῆ τῆς ψυχῆς διὰ τε τῶν ἐπιτορικῶν καὶ ἀφορισμῶν, καὶ δεσμοῦ παντὸς ἀπολύομεν ἅπαντας, ὅσοι τὲ ἔτι τοῖς ζῶσιν συγκαταλέγονται καὶ ὅσοι τετελευτήκασιν, ὡς μηδένα τῶν ἀπάντων τῶν ἐντεῦθεν ὅλως ἐνέχεσθαι κατακρίματι, ἀλλ' εἶναι καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι πάντας ἀνωτέρους τούτων, εἴτε ἐγγράφως, εἴτε ἀγράφως γεγόνاسι, καὶ μηδενὶ μηδὸλως ἐμποδῶν πρὸς τὴν σωτηρίαν γενέσθαι, ἀλλὰ πάντας ἀκατασχύντους παραστῆναι τῷ φοβερῷ... κριτῇ καὶ τῶν παρ' αὐτῷ ἀπολαύσαι ἀφθάρτων καὶ ἀκηράτων καὶ αἰωνίων ἀγαθῶν.

Ναί, θεὲ πατέρων καὶ Κύριε τοῦ ἐλέους, ἐπικάμφθητι συνήθως καὶ φιλανθρώπως, καὶ παρὰσχου δι' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου δούλου σου λύσιν τῶν ζητουμένων καὶ δὸς παντελὴ λύτρωσίν τε καὶ ἄφεσιν τοῖς καθ' οἰονδήποτε τρόπον περιπεσοῦσιν ἐκείνοις καὶ περιοῦσι καὶ τελευτήσασι, βαθεῖαν καὶ τοῦ λοιποῦ τὴν σὴν εἰρήνην» (HUNGER-KRESTEN, *Register* 2, 418-422· καὶ DARROUZÈS, *Regestes* fasc. V, 222-223). Στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. (1 Μαΐου 1782) ἀνάγεται μιὰ ἄλλη μαρτυρία πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γαβριὴλ Δ': «ἔθος ἔστι τῇ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τοὺς ὀπωσδὴπως διατελοῦντας ὑπὸ ποινὴν, καὶ παιδείαν ἐκκλησιαστικὴν, εἰς ἑαυτοὺς ἐλευθότας, καὶ τὸ πταῖσμα αὐτῶν συνιδόντας, καὶ τῶν προτέρων αὐτῶν πονηρῶν ἐπιχειρημάτων ἀποστραφέντας, καὶ ἀξίους καρποὺς ἐπιδειξίνοντας μετάνοιαν καὶ μετὰ θερμῶν δακρύων προσπεσόντας τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἐλέει συμπαθείας ἀξιούν αὐτούς, καὶ τῶν ἐπιτιμίων τὴν ἄφεσιν κατὰ πάντα δίκαιον λόγον, πρυτανεύεσθαι» (ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Ὁσιος Νικάνωρ*, 259).

1. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Ἀφορισμοὶ* 13, 127-128.

νομένης, απαντήσας ἀπολογήσεται, πείσας τε τὴν σύνοδον, καταδέξοιτο ἑτέραν ἀπόφασιν. Ὁ αὐτὸς δὲ ὁρος ἐπὶ λαϊκῶν, καὶ πρεσβυτέρων, καὶ διακόνων, καὶ πάντων τῶν ἐν τῷ κανόνι». Ὁ Ζωναράς καὶ ὁ Βαλσαμὼν δέχονται τὴν διάγνωση αὐτὴ χωρὶς πολλὰ σχόλια· ὁ Ἀριστηνὸς τὴν ἀναλύει κάπως, χωρὶς ὅμως νὰ ἀφίσταται ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ κανόνα: «τὸν ἀφορισθέντα παρ' ἐπισκόπου κληρικόν, ἐὰν μεῖζων σύνοδος προσδέξοιτο, ἢ κατακρίνεται, στεργέτω τὴν ἀπόφασιν. Ὁ δῆσας καὶ λύειν δύναται. Διὰ τοῦτο γοῦν τὸν ἐπιτιμηθέντα παρ' ἐπισκόπου κληρικόν, καὶ ἀφορισθέντα, οὐ δεῖ παρ' ἑτέρου δεχθῆναι ὡς ἀνεπιτίμητον, εἰ μὴ παρ' αὐτοῦ λυθῇ τοῦ δεσμησαντος. Εἰ δὲ σύνοδος τὸν ἀφορισθέντα ἐξετάσῃ, καὶ παραλόγως εὖροι τὸν ἀφορισμὸν ἐπενεχθέντα, δύναται τὸ κακῶς γενόμενον διορθοῦσθαι, καὶ λύειν αὐτόν, καὶ ἡ περὶ τούτου ἀπόφασις μένει βεβαία»¹.

Τὰ ὅσα ἔχουμε ἀναφέρει γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου ἰσχύουν βεβαίως καὶ γιὰ τὴν ἄρση του· δηλαδὴ τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν πατριάρχη μεταβιβάζεται στοὺς μητροπολίτες ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ πατριάρχου, δηλαδὴ τοὺς ἐξάρχους².

Ἡ βασικὴ λοιπὸν διάταξη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἀφορισμὸς αἴρεται ἀπὸ τὸν ἱερωμένο πού τὸν ἔχει ἐπιβάλει παραμένει κατὰ βάση ἀναλλοίωτη· αὐτὸ περιγράφεται καλὰ καὶ στὸν πιὸ γνωστὸ νομοκάνονα τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ, ὁ ὁποῖος στὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς περιπτώσεις παρανόμων ἀφορισμῶν ἀναφέρει: «εἰ μὲν ἔναι ἐπίσκοπος ὁ ἀφορίσας αὐτόν, νὰ ἀπέρχεται εἰς τὸν μητροπολίτην αὐτοῦ, εἰ δὲ ἔναι μητροπολίτης, εἰς τὸν πατριάρχην, ζητῶντας συγχώρησιν... καὶ ἐὰν οὕτως

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 3, 138.

2. Διαβάζουμε λ.χ. σὲ γράμμα τοῦ Ἱερεμία Β', γραμμένο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1576: «Ἐπεὶ καὶ οὐς ἂν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀργήσωσιν οὗτοι οἱ ἡμέτεροι ἔξαρχοι, καὶ ἡμεῖς αὐτοὺς ἀργοὺς ἔχομεν· οὐς δ' ἂν ἀφορίσωσι, ἀφορισμένους καὶ ἡμεῖς ἔχομεν· οἷς δὲ συγχωρήσωσιν εὐλόγως, καὶ αὐτοί, ὡς ἐπιστρέφοντες καὶ μετανοοῦντες, συγκεχωρημένοι εἴησαν ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος» (LEGRAND, *Zygomalas*, 186). Πολὺ χαρακτηριστικὰ περιγράφει σὲ ἐπιστολὴ του (18 Αὐγούστου 1664) τὴν περίπτωσιν αὐτὴ τῆς λύσεως ἀφορισμοῦ δι' ἐντολῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προϊσταμένου του, ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης γράφοντας πρὸς τὸν ἱερομόναχο Ἀγαθάγγελο: «δὲν ἀπεστράφη εἰς τέλος τὴν ἀξίωσίν μας, [ὁ μητροπολίτης Διονύσιος] ἀλλὰ μᾶς ἔδωκεν ἄδειαν καὶ ἔγγραφον ἐξουσίαν καὶ ἐπιτροπὴν διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ὑμετέρας ἐν Χριστῷ ἀγάπης. Καὶ ἰδοὺ ὡς ἀπὸ στόματος ἐκείνου καὶ τῆς δοθείσης αὐτῷ θείας χάριτος λύομεν τοῦ ἐπιτιμίου καὶ συγχωροῦμε σέ τε καὶ τὸν ἐν ἱερῷ εὐσεβέστατον Ἰωάννην τῇ χάριτι καὶ ἐξουσίᾳ τοῦ παντοδυνάμου Πνεύματος, εἴητε δὲ ἀπὸ τοῦ νῦν ἀμφότεροι λευκόμενοι καὶ συγκεχωρημένοι ἐπιτελεῖν τὰ τῆς ἱερωσύνης ὑμῶν ὡς καὶ πρότερον παρ' οὐδενὸς ἄλλου ἐμποδιζόμενοι» (ΣΤΕΦΑΝΗΣ-ΠΑΠΑΝΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἐπιστολές*, 160-161).

κάμη και παρά Θεοῦ και παρά τοῦ πατριάρχου, ἡ τοῦ μητροπολίτου θέλει λάβῃ συγχώρησιν»¹. Ἐξάλλου στὸν ἴδιο νομοκάνονα γίνεται ρητὴ ἀναφορά στὴν ἀναρμοδιότητα τῶν ἱερέων νὰ ἐπιβάλουν καὶ συνεπῶς νὰ λύουν ἐπιτίμια: «τῶν ἱερέων δὲν ἐδόθη νὰ ἐπιτιμῶν καὶ νὰ ἀφορίζουν ὁποιους θέλουν καὶ νὰ λύουν ἀφορισμὸν ἢ ἀμάρτημα· ταῦτα τῆς ἐξουσίας τῶν ἀρχιερέων εἶναι»². καὶ ὁ Μαλαξὸς βέβαια δὲν πρωτοτυπεῖ ἀλλὰ κωδικοποιεῖ τὴν καθιερωμένη, βάσει τῶν κανόνων τάξῃ τῆς Ἐκκλησίας. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία· μάλιστα ὅταν ἀνακύψει διχογνωμία ἢ διάγνωσις τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀπόλυτη καὶ ἐπαναφέρει τὰ πράγματα στὴν θέση τους: οἱ ἱερεῖς δὲν μποροῦν νὰ ὑποκαθιστοῦν τοὺς ἐπισκόπους³.

Ἐδῶ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι μέσα στὸ πνεῦμα αὐτὸ ὁ πατριάρχης τὶς περισσότερες φορὲς καλύπτει τοὺς μητροπολίτες· δηλαδὴ φροντίζει νὰ μὴν ἀποδυναμώνει τὴν ἐξουσία τους μὲ τὴν λύση ἐπιτιμίων πού αὐτοὶ ἔχουν ἐπιβάλει. Ἔτσι κατὰ τὴν ἀνέλιξη τῆς σχετικῆς διαδικασίας, ὅταν ἀνακύπτει παρόμοιο αἴτημα καὶ προσφυγὴ χριστιανῶν ἀπευθείας στὴν αὐθεντία τοῦ πατριάρχῃ αὐτὸς μὲ σύνεση καὶ διορατικότητα ἀναζητεῖ καὶ τὴν γνώμη τοῦ κατὰ τόπον μητροπολίτη. Μιὰ τέτοια περίπτωση διασώζεται στὴν ἐκδοσὴ τῶν Miklosich-Müller⁴. Τὰ γεγονότα συμβαίνουν στὴν Ρωσία, ὅπου ἱερωμένοι ἔχουν ἔλθει σὲ ὀξεία ἀντίθεση μὲ τὸν μητροπολίτη Κιέβου καὶ μολονότι ὁ τελευταῖος τοὺς ἀφόρισε αὐτοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ μὴν λαμβάνουν ὑπόψη τους τὸ ἐπιτίμιο καὶ νὰ ἀγνοοῦν ὅσα ἢ ἐπιβολὴ του ἐπιτάσσει. Αὐτὰ συμβαίνουν περὶ τὸ 1393. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης παρεμβαίνει στὴν διαμάχη ἐκθέτοντας γραπτῶς ὅλην τὴν διδασκαλία καὶ τοὺς νόμους τῆς Ἐκκλησίας σχετικὰ μὲ τὰ ἐπιτίμια γιὰ νὰ καταλήξει: «ὅσα γὰρ ὁ μητροπολίτης ἐννόμως καὶ κανονικῶς εὐλογῇσῃ ἢ

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 107.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, *δ.π.*, 113.

3. Ἡ μαρτυρία πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν Τόμο τοῦ 1663 εἶναι σαφέστατη. Κατ' ἀρχὴν τίθεται τὸ ἐρώτημα: «ἐπειδὴ ἐλέγετο ἀνωτέρω ὅτι ὁ ἀφορισθεὶς ὑπὸ ἱερέως, λυόμενος ὑπὸ τοῦ μείζονος ἱερέως ἀξιοῦται κοινωνίας, ἔξεστιν ἐννοεῖν τό, ἱερέως ἀντὶ ἐπισκόπου καὶ μητροπολίτου, ὁμοίως καὶ τὸ ἐπίσκοπος ὄνομα, ἀντὶ μητροπολίτου καὶ πατριάρχου, ἢ οὐ;» ἡ σχετικὴ ἀπόκρισις πρεσβεύει: «Τὸ ἱερεὺς ὄνομα γενικὸν ὄνομα ἐστὶ παρὰ τοῖς κανόσι, καὶ λαμβάνεται ἀντὶ πρεσβυτέρου καὶ ἐπισκόπου· λεγόντων γὰρ τῶν κανόνων, ὁ ἀδίκως τῆς κοινωνίας χωρισθεὶς ὑπὸ ἱερέως, ὑπὸ τοῦ μείζονος ἱερέως λύεται, τὸ μὲν ἐν ἱερέως ἐννοεῖται ἀντὶ πρεσβυτέρου, ἢ ἐπισκόπου, τὸ δὲ ἔτερον ἱερέως ἀντὶ ἐπισκόπου, ἢ μητροπολίτου, ἢ πατριάρχου» (ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 349-350).

4. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 177-187.

ἀφορίσει, τὸ στέργον ἔχουσι καὶ παρ' ἡμῶν, καὶ ἐὰν μετανοήσῃτε, καὶ συγχωρήσῃ ὑμῖν, ἔχομεν καὶ ἡμεῖς ὑμᾶς συγκεχωρημένους καὶ εὐλογημένους, καὶ εὐξόμεθα ὑπὲρ ὑμῶν τῷ θεῷ, ἵνα καὶ παρ' αὐτοῦ συμπαθείας τύχητε».

Βεβαίως ὀρισμένες φορές ἀνακύπτουν εἰδικὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα χρήζουν εἰδικῆς λύσεως¹. Τέτοια προβλήματα δημιουργοῦν λ.χ. οἱ περιπτώσεις τῶν ἀφορισμένων πού μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς πεθαίνουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πού τοὺς εἶχαν ἀφορίσει· τότε βέβαια τὸ ἐπιτίμιο μπορεῖ νὰ λύσει ἄλλος μητροπολίτης, συνήθως ὁ διάδοχος τοῦ νεκροῦ, ἢ ὁ πατριάρχης.

Ἡ γενικὴ αὕτὴ δογματικὴ θεώρηση σχετικὰ μὲ τὴν ἄρση τῆς ποινῆς, ἢ ὁποία ἀποτελεῖ ἄλλωστε καὶ πρακτικὴ ἰσχύουσα στὴν Ἐκκλησίᾳ, ἐκφράζεται σὲ ὅλα γενικῶς τὰ κείμενα πού σχολιάζουν τὸν ἀφορισμό². Ὡστόσο κατὰ τὴν λύση τοῦ ἀφορισμοῦ πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο βασικὲς κα-

1. Τέτοιο πρόβλημα εἶναι λ.χ. ἂν ἡ λύση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπαιτοῦσε κάποια ἐξοδα. Γενικὰ δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε κάτι τέτοιο· ἔχομεν πάντως μιὰ μαρτυρία γιὰ τὸ ἀντίθετο: βλ. ἐδῶ κεφάλαιο δέκατο, σ. 446.

2. Ὁ Ροδινός λ.χ., γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχομε μιλήσει καὶ ἄλλες φορές, στὸ γνωστό του ἔργο *Σύνοις*, 210-211, ἀναφέρει: «τὸν ἀφορισμὸν ἄλλος δὲν ἡμπορεῖ νὰ λύσῃ, μόνον ὁποῖος ἔχει ἐξουσίαν νὰ ἀφωρίσῃ, ὅταν ἀπὸ μεγαλύτερόν του δὲν εἶναι κωλυμένος, διότι ἐκείνων ὁποῦ ὁ Χριστὸς εἶπε τό, «ὅσα ἂν δέσῃτε» εἶπε καὶ τό, «ὅσα ἂν λύσῃτε». Ἡ λύσις κάμνει χρεὶα νὰ εἶναι θεληματικὴ, ὅχι νὰ γίνεταί ἀστανιώ, διότι ὅταν κανεὶς λύσῃ τὸν ἀφορισμένον διὰ φόβον ἄλλουνοῦ, ἡξερώντας καλὰ ὅτι τὸ σφάλμα διὰ τὸν ὁποῖον ἦτον ἀφορισμένος, δὲν τὸ ἀπάριασεν, ὁ ἀφορισμένος ἐκεῖνος δὲν εἶναι συμπαθημένος, διότι τὴν ἀφορμὴν τοῦ ἀφορισμοῦ δὲν τὴν ἀπάριασε, μάλιστα εἶναι τύραννος. Ἄν ἓνας παπὰς ἀφωρίσῃ ἓνα τοῦ ἐνορίτην μὲ δίκαιαν ἀφορμὴν, ὕστερα πάλιν ὁ ἐπίσκοπος διὰ ἄλλην ἀφορμὴν ἀφωρίσῃ ἐκεῖνον τὸν παπὰν, ὁ παπὰς ὄντας ἀφορισμένος ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον, δὲν ἡμπορεῖ νὰ λύσῃ τὸν κοσμικὸν ὁποῦ ἀφώρισεν, διότι ὄντας ἀτὸς τοῦ χωρισμένου ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, δὲν ἔχει ἐξουσίαν εἰς τὸ νὰ λύσῃ ἄλλον· ἀλήθεια ἀφόντις λυθῇ, καὶ εἶναι μὲ τὴν ἐκκλησίαν, τότε ἡμπορεῖ ἔχοντας θέλημα ἀπὸ τὸ ἐπίσκοπον. Ἄν ἐνὸς ἐπισκόπου ἀνθρώπος βρεθῇ εἰς ξένην ἐπαρχίαν, καὶ τὸν ἀφωρίσῃ ὁ ἐπίσκοπος τοῦ τόπου εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκεται, ὅταν γυρίσῃ εἰς τὸν τόπον του, ἡμπορεῖ ὁ ἐδικὸς του ἐπίσκοπος, καὶ χωρὶς θέλημα τοῦ ἄλλου ἐπισκόπου, νὰ τὸν λύσῃ, ἀφήνωντας τὸ σφάλμα διὰ τὸ ὁποῖον ἦτον ἀφορισμένος ἀπὸ τὸν ξένον ἐπίσκοπον. Εἰς τὴν ὥραν τοῦ θανάτου κάθε ἱερέας, κἂν τε ἔχῃ ἐξουσίαν ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον, ἢ προεστώτα τοῦ τόπου, κἂν τε δὲν ἔχῃ, ἡμπορεῖ χωρὶς ἀμφιβολίαν, νὰ λύσῃ κάθε λογῆς ἀφορισμένον, ἂν ὁ ἀφορισμένος τὴν ὥραν ἐκείνην ὁποῦ κινδυνεύει νὰ πεθάνῃ, μετανοήσῃ· ἀφορμὴν διὰ νὰ μὴν χαθῇ ἡ ψυχὴ ἐκείνη, πεθέωντας ὁ ἀνθρώπος ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ ὄντας ἀφορισμένος». Ὁ Ροδινός, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενό του, προχωρεῖ ἀκόμα περισσότερο μερικεύοντας τὴν γενικὴ ἀρχὴ σὲ περιπτώσεις πού παρουσάζονται κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἄρσης τοῦ ἐπιτιμίου.

τηγορίες που παρουσιάζουν όρισμένες αποχρώσεις μεταξύ τους: πρόκειται για την λύση του αφορισμού ζώντων αφορισμένων και εκείνη των νεκρών αφορισμένων.

β) *Λύση αφορισμού ζωντανών αφορισμένων*

Στην περίπτωση αυτή δεν ανακύπτουν ιδιαίτερα προβλήματα· προϋποθέτει βεβαίως την άρση της αιτίας που είχε προκαλέσει την επιβολή του αφορισμού· ακόμα προϋποθέτει την προσφυγή στον ιεράρχη που είχε επιβάλει το επιτίμιο ή απευθείας στην αυθεντία του οικουμενικού πατριάρχη. Δηλαδή η λύση του επιτιμίου προβάλλει ως αίτημα· συντελείται με άλλα λόγια η αντίστροφη διαδικασία από εκείνη της επιβολής, όπου η αντιστροφή έχει σχέση με τα πρόσωπα τα οποία τώρα αλλάζουν: ο τιμωρηθείς είναι αυτός που τώρα προσφεύγει στις υπηρεσίες της Έκκλησίας και βεβαίως έννοείται ότι το αίτημά του το παρακολουθεί ή μετάνοιά του, ή επάνορθωση της αδικίας. "Ας δούμε όμως μερικές παρόμοιες περιπτώσεις λύσεως της ποινής.

Μάιος του 1620· ο πατριάρχης Τιμόθεος Β' ανακοινώνει στον μητροπολίτη και τους άρχοντες της Ρόδου ότι ο αφορισμένος άρχοντας Μάρκος παρουσιάστηκε ενώπιον της συνόδου και έμαρτύρησε ένόρκως ότι δεν είχε καμιά ανάμειξη στην άρπαγή της περιουσίας του άποθανόντος θείου του· έτσι «κοινή γνώμη συνοδική, συνεχωρήσαμε αυτόν πανοικεσία, και λύσαμεν του δεσμού του αφορισμού»¹.

1801· ο πατριάρχης Νεόφυτος Ζ' γράφει προς τον μητροπολίτη Κρήτης και του ανακοινώνει ότι «προλαβόντως κατ' αίτησιν του δημητράκη νικολετάκη άνεψιού του μακαρίτου μαξιμου προκατόχου της σής ιερότητας προεξεδόθησαν δύο πατριαρχικά ήμῶν και συνοδικά γράμματα κατὰ τῶν ἀδελφῶν του μακαρίτου εκείνου και λοιπῶν συγκληρονόμων ὡς μὴ φανερωσάντων δῆθεν ἐν εὐθύτητι τὴν καταληφθεῖσαν εκείνου περιουσίαν... ἀλλ' ἤδη ὡς ἐβεβαιώθημεν, ἀπὸ γράμματα της σής ιερότητος, της κληρονομικῆς αὐτῶν ταύτης διαφορᾶς αὐτόθι ἐπὶ της βασιλικῆς ιερᾶς κρίσεως θεωρηθείσης. και ἀποπερατωθείσης, οἱ ὑποπεσόντες τοῖς ἐν ἐκείνοις τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς γράμμασιν ἐπιτιμίοις προσέδραμον τῷ ἐλέει της ἐκκλησίας, και ἐδεήθησαν θερμῶς της ἀθωώσεως αὐτῶν και συγχωρήσεως ἐπιτυχεῖν. Τούτου χάριν γράφοντες... ἀποφαινόμεθα... ἵνα οἱ ῥηθέντες... ὁ

1. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομική Συναγωγή*, άρ. 848, σ. 372· για την υπόθεση αυτή βλ. και ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ρόδος*.

πάρχωσιν ὁμοῦ πάντες συγκεχωρημένοι... λελυμένοι τε παντὸς δεσμοῦ»¹.

1803, Δεκέμβριος· ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Δ' λύνει τὸν ἀφορισμὸ ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ ἐναντίον τῶν συγγενῶν τοῦ ἀποθανόντος πρώην Μονεμβασίας Ἰγνατίου γιὰ κατακράτηση περιουσιακῶν στοιχείων. Ἡ πράξη περιγράφει ἀκριβῶς τὰ δεινὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπαλλάσσονται οἱ πρὸ ὀλίγου ἀφορισμένοι μὲ τὴν ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου: «ἤδη ἡ Ἐκκλησία ἰδοῦσα... καὶ πληροφορηθεῖσα... οἶκτω καμφοθεῖσα... ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς... ἵνα οἱ συγγενεῖς καὶ κληρονόμοι τοῦ μακαρίτου Ἰγνατίου ἀρχιερέως... διαμένωσι τοῦ λοιποῦ ἀκαταζήτητοι, ἀνενόχλητοί τε καὶ ἀνεπηρέαστοι εἰς τὸ παντελὲς παρὰ τοῦ κοινοῦ αὐτῆς καὶ ὑπάρχωσι συγκεχωρημένοι καὶ εὐλογημένοι παρὰ Θεοῦ Κυρίου Παντοκράτορος, λελυμένοι τε παντὸς δεσμοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου καὶ τῶν προγραφεισῶν καὶ ἐκφωνηθεισῶν κατ' αὐτῶν συνοδικῶν ἀρῶν ἀμέτοχοι, ἐλεύθεροί τε καὶ ἀπηλλαγμένοι τῆς ἐνοχῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀγανακτήσεως καὶ τῆς ἀπαιτήσεως, ἔχοντες καὶ τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων καὶ τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων Συνόδων, πρὸς δὲ καὶ τὴν εἴσοδον αὐτῆς ἀκώλυτον, ἐκκλησιαζόμενοι δηλονότι, ἁγιαζόμενοι, θυμιαζόμενοι, ἀντίδωρον λαμβάνοντες καὶ τῶν πνευματικῶν δωρεῶν καὶ ἁγιασμῶν ἀξιούμενοι, καὶ τοῖς λοιποῖς τῶν χριστιανῶν ἀκαταιτιάτως συνομιλοῦντες καὶ συναναστρεφόμενοι»².

1874, Ὁκτωβρίου 15· ὁ μητροπολίτης Ἄρτας Σεραφεῖμ ἀναγγέλλει στοὺς κατοίκους χωριῶν τῆς Πρέβεζας ὅτι ἐπειδὴ ὁ Φῶτος Τυραπέρας καὶ ἡ «ἀμαρτήσασα μετ' αὐτοῦ Σάβω Ἀθανασίου «εἰς ἑαυτοὺς ἐλθόντες καὶ τὸ βάρος τῆς ἀμαρτίας ἐνόησαντες, συνεφώνησαν θεοφιλῶς, ἵνα ἀπ' ἀλλήλων διαζευχθῶσι... ἀμφοτέροι ἡμῖν, περιαλγῶς καθικέτευσαν ἡμᾶς, ὅπως παράσχωμεν αὐτοῖς... συγχώρησιν καὶ τὴν ἀναίρεσιν τῶν προεκδοθεισῶν κατ' αὐτῶν ἀρῶν καὶ ἐπιτιμίων, καὶ τὴν συγκαταρίθμησιν αὐτῶν μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων... εὐμενῶς ἡμεῖς ἀποδεξάμενοι καὶ τὴν εἰλικρινῇ καὶ ἁδολὸν αὐτῶν μετάνοιαν εἰδότες ἔγνωμεν παραμυθῆσαι αὐτοὺς τῇ χορηγήσει τῆς ἐκκλησιαστικῆς συγχωρήσεως καὶ ἀφέσεως τοῦ πλημμελήματός των»³.

Εἶπαμε ὅτι ἡ πορεία πρὸς τὴν ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι περίπου ἀντίστοιχη πρὸς ἐκείνην τῆς ἐπιβολῆς: ὁ πατριάρχης ὅταν θὰ ἐξετάσει αἷτημα ἄρσης τῆς ποινῆς μελετᾷ προσεκτικὰ τὴν ὑπόθεση καὶ συχνὰ ζητᾷ πρόσ-

1. ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ, *Ἔγγραφα*, 502-503.

2. ΚΟΥΤΣΑΣ, *Ἰγνάτιος*, 172-173.

3. ΒΙΤΑΛΗΣ, *Πρέβεζα*, 413-414.

θετα στοιχεῖα ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο μητροπολίτη προκειμένου νὰ ἀποφασίσει. Παρόμοια ὅμως διαδικασία ἀκολουθοῦσε καὶ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς ὅταν τὸ σχετικὸ αἴτημα ἐφευγε ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητα τοῦ ἐπιτόπιου μητροπολίτη καὶ κατευθυνόταν πρὸς τὸ πατριαρχεῖο¹. Δὲν νομίζουμε ὅτι ἀπαιτεῖται ἡ ἀπαρίθμηση καὶ ἄλλων παραδειγμάτων, μολοντί ἀφθονοῦν, προκειμένου νὰ ὀριοθετηθεῖ ἡ κατηγορία αὐτή. Ἡ λύση τοῦ ἀφορισμοῦ προϋποθέτει μετάνοια καὶ ἐπανάρθωση τῆς ἀδικίας· τοῦτο τὸ τελευταῖο δηλώνεται μὲ τρόπο τόσο ὠμὸ καὶ ρηζικέλευθο καὶ μὲ τόσο μεγάλη συχνότητα ὥστε καθίσταται τὸ μοναδικὸ προαπαιτούμενο προκειμένου νὰ ἀρθεῖ τὸ ἐπιτίμιο². Πρέπει ὥστόσο νὰ τονίσουμε τὸ ἰδιαίτερο στοιχεῖο τοῦ δευτέρου παραδείγματος κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ πατριάρχης αἶρει τὸν ἀφορισμὸ ἀφοῦ ἔλαβε ὑπόψη του τὴν κρίση τῆς τουρκικῆς δικαιοσύνης· κατὰ συνέπεια ὁ πατριάρχης ἐνδιαφέρεται ὥστε νὰ ὑπάρξει συμπόρευση τῶν δύο ἐξουσιῶν ἀφ'ἑνι μάλιστα νὰ διαφανεῖ ὅτι ἡ κρίση τοῦ τούρκου δικαστῆ βάρυνε στὴν δική του ἀπόφαση³. Ὅμως δὲν πρέπει νὰ μείνει ἀσχολία-

1. Πολλὰ εἶναι τὰ παραδείγματα πού μποροῦν νὰ πλαισιώσουν καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτό· περιορίζομαστε σὲ δύο παραδείγματα τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. Στὸ πρῶτο (1 Μαρτίου 1807) εἶναι ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Β' πού γράφει πρὸς τοὺς ἡγουμένους τῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν καὶ τοὺς καλεῖ νὰ προχωρήσουν «φανερῶντες διὰ κοινῶν ἐνυπογράφων μοναστηριακῶν ἀναφορῶν τὰς αἰτίας δι' ἃς οὐκ ἡδυνήθητε διατηρῆσαι τὰ ἐκκλησιαστικῶς θεσπισθέντα καὶ τὸν ἐξ αὐτῶν ἐπικειμένον ὑμῖν ἐκκλησιαστικὸν δεσμόν, ἵνα γένηται παρ' ἡμῶν κατὰ ἐκκλησιαστικὴν πρόνοιαν ἡ προσήκουσα πρόνοια καὶ λύσις» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλωνα*, 37-38). Στὴν δευτέρη τίς πληροφορίες παίρνουμε ἀπὸ γράμμα τοῦ μητροπολίτη Αἰγίνης καὶ Ὑδρας Γερασίμου πρὸς τοὺς προεστώτες τῆς Ὑδρας (19 Δεκεμβρίου 1819): «ὑπενθυμίζομεν διὰ τὴν σταλεῖσαν πατριαρχικὴν ἀπόκρισιν περὶ τοῦ συγχωρητικοῦ, τὴν ὁποῖαν καὶ ἀμέσως δεόντως εἰχομεν στείλει πρὸς τὴν ἀγαπητὴν ὑμῶν εὐγένειαν... ἔγραφεν ἡ Παναγιότης του ζητῶν μίαν πλατυτέραν καὶ διεξοδικωτέραν ἰδέαν διὰ τὸ τότε ἐκδοθὲν ἐπιτίμιον, εἰς ἐκδοσιν τοῦ ζητουμένου καλῶς παρὰ τῆς εὐγενείας σας συγχωρητικοῦ» (ΛΙΓΝΟΣ, *Υἷδα* 5, 173-174).

2. Διαβάζουμε λ.χ. στὴν χρονογραφία τοῦ παπαΣυναδινού: «καὶ ἐγὼ τοὺς εἶπα τὴν πᾶσαν ἀλήθειαν... δὲν μὲ ἐπίστευσαν, μόνον μὲ ἔκαμον ἀναφορὰν καὶ μὲ ἀφόρισαν καὶ μὲ ἀναθεμάτισαν καὶ μὲ ἄργησαν ἕως ἔλθῃ ἡ τελεία μου καθαίρεσις. Καὶ δὲν μὲ ἐσυγχώρησαν ἕως οὐ μὲ ἐπῆραν βφ'... ἄσπρα καὶ τότες μὲ ἐσυγχώρησαν μὲ πολλὰ παρακαλέσματα» (ODORICO, *Παπασυναδινός*, 110).

3. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα ὅσα ἀναφέρει σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχης γράφοντας (1785) πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἰκονίου Ραφαήλ: «ἐπὶ πᾶσι τοῖς ἀνιχνέχῃ ἡμῖν, ὅτι καὶ ὕστερον πάλιν κατὰ ἀπάτην ἐξέλαβεν ὁ ρηθεὶς Σάμπας ἄλλο ἀφοριστικὸν κατὰ τοῦ αὐτοῦ Χατζῆ Ἀποστόλη, περὶ οὗ ἐντελόμεθα σοι, ὅπως ἐπειδὴ ἡ ρηθεῖσα ὑπόθεσις εἶναι προτεθεωρημένη παρὰ τῆς βασιλικῆς κρίσεως, καὶ παρὰ τῆς σῆς ἱερότητος κατὰ τὰ ἐμφανισθέντα ἡμῖν ἔγγραφα, διὰ

στο τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀφορισμένος διάδικος ἂν καὶ βρίσκει τὸ δίκιο τοῦ στὰ τουρκικὰ δικαστήρια δὲν παραλείπει πρωτίστως νὰ ἀπαλλαγεῖ καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιτίμιο. Τὸ βᾶρος τοῦ ἀφορισμοῦ δὲν εἶταν ἀμελητέα ποινὴ καὶ ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ ἀρθεῖ· τρανὴ ἀπόδειξίς τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἐπιτιμίου.

Μία ἄλλη περίπτωση ποὺ ἐντάσσεται στὴν κατηγορίαν αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση ἄρσεως τοῦ ἀφορισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχου, μολοντί δὲν εἶχε ἐπιβάλει τὸ ἐπιτίμιο ὁ ἴδιος. Βεβαίως ἡ περίπτωση προβλέπεται ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνες· ὥστόσο ὁρισμένες περιπτώσεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον καθὼς πρόκειται γιὰ τὴν λύση ὁμαδικῶν ἐπιτιμίων, δηλαδὴ ἀφορισμῶν ποὺ εἶχαν ἐπιβληθεῖ εἰς βᾶρος μιᾶς πληθυσμιακῆς ομάδας¹.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. οἱ Ἀθηναῖοι μὲ ἐπιστολὴ τοὺς ζητοῦν ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη τὴν ἄρση ἐπιτιμίου ποὺ τοὺς εἶχε ἐπιβάλλει κάποιος μὴ κατονομαζόμενος πατριάρχης. Ὁ Μ. Γεδεὼν ποὺ ἐκδίδει τὴν ἐπιστολὴ τῶν Ἀθηναίων σχολιάζει ἔτσι τὰ γεγονότα: πατριάρχης καθήρεσε ἓναν μητροπολίτη Ἀθηνῶν· ὅμως οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀθήνας χρησιμοποίησαν ἐξωτερικὰ μέσα καὶ κατόρθωσαν νὰ ἀθωώσουν τὸν ἀρχιερέα τοὺς. Μετὰ ἀπὸ λίγο ὅμως ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ἀφοῦ ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πίεσιν, ἀφώρισε τοὺς Ἀθηναίους. Ἀργότερα οἱ κάτοικοι τῆς Ἀθήνας θεώρησαν ὡς ἀπόρροια τοῦ ἀφορισμοῦ αὐτοῦ τὰ κακὰ ποὺ συνέβησαν στὴν πόλιν (πανούκλα, πείνα, αἰχμαλωσία καὶ πυρκαγιὰ, ὅπως ἀναφέρουν στὴν ἐπιστολὴ τοὺς) καὶ παρακαλοῦν γιὰ τὴν λύση του: «ἡγάπησαμεν κατάραν καὶ ἤκεν ἡμῖν, οὐκ ἠθελήσαμεν εὐλογίαν καὶ παρ' ἡμῶν ἐμακρύνθη, καὶ μακρυνθεῖσα δεινῶν ἡμῖν σμῆνος ἀπέλιπεν... Ἰδοὺ καὶ πόρρωθεν πάντες γόνυ σοι κλίναντες, καὶ τῆς κεφαλῆς κόνιν καταχεάμενοι, ὡς ποτε Νινευῖται, μετὰ κτηνῶν καὶ νηπίων λαοῦ φωνῇ ὀλολύζοντος, ἔλαθι βοῶμεν, παναγιώτατε πάτερ, ἔλαθι, καὶ δὸς ἀπολαῦσαι τῆς εὐλογίας σῆς, ἥς διὰ τύχης φαυλότητα οἱ τάλαινες ἐκπεπτώκαμεν»².

τοῦτο τὸ προεκδοθὲν κατὰ ἀπάτην ἐκεῖνο ἀφοριστικόν, ἂν ἐμφανισθῇ εἰς τὴν ἱερότητά σου, νὰ τὸ ἔχῃς διὰ ἄπρακτον, καὶ ἀνίσχυρον, διὰ νὰ μὴ τύχῃ, καὶ ἀκολουθήσῃ κανένα λάθος, καὶ ὁ ρηθεὶς Χατζῆ Ἀποστόλης νὰ μένῃ πάντῃ ἀνυπεύθυνος, καὶ συγκεχωρημένος» (ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἐπιστολαί*, 511-512).

1. Φυσικὰ οἱ ὁμαδικὲς λύσεις προϋποθέτουν καὶ ὁμαδικούς ἀφορισμούς· μιὰ τέτοια περίπτωση ἔχουμε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1598 ὅταν ὁ πατριάρχης Ματθαῖος Β' ἀφορίζει τοὺς κατοίκους τεσσάρων χωριῶν τῆς Καλαμπακάς ποὺ κόβουν ξύλα τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων (ΒΕΗΣ, *Ἐκθεσις* 1910, σ. 54, ἀρ. 40: ἀνέκδοτο).

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἐπιστολή*, 653-654. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει δημοσιευθεῖ πολλές φο-

Θὰ ἀναφέρουμε ἀκόμη τρία παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ ἔχουν κοινὴ χρονιὰ ἐκδόσης τὸ πολὺ κοντινὸ μας 1905. Εἶναι ἀπὸ τὶς πλέον στερεότυπες μαρτυρίες μιᾶς νοοτροπίας ἡ ὁποία θέλει νὰ ἀποδόσει κακοτυχίες τοῦ παρόντος σὲ ἐπιτίμια, δηλαδὴ σὲ ἁμαρτίες τοῦ παρελθόντος, γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπεύθυνοι ὑπῆρξαν ἄλλοι· καὶ ἔτσι διὰ τοῦ ἐξορκισμοῦ τῶν ἁμαρτημάτων αὐτῶν δηλαδὴ μὲ τὴν ἄρση τῶν ἐπιτιμιῶν ἐπιδιώκουν οἱ φορεῖς τῆς νοοτροπίας αὐτῆς νὰ ἀναιρέσουν τὴν θρησκευτικὴ ἀντιπαλότητα, ὥστε ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ νὰ μὴν ὑπάρχει τίποτε ἀρνητικό. Βρισκόμαστε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. καὶ μερικὰ νοοτροπικὰ μορφώματα παραμένουν ἐμφανῶς ἀναλλοίωτα καὶ σταθερὰ μέσα στὴν διαχρονικὴ ἀνέλιξη.

Διαβάζουμε λοιπὸν στὶς σελίδες τῆς πολυτίμητης *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*: «Ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Κλουμιδάδου τῆς ἐπαρχίας Μεθύμνης ὑπεβλήθη τῇ Ἐκκλησίᾳ αἵτησις ἐκδόσεως συγχωρητικοῦ ὑπὲρ τῶν ἀποθανόντων πατέρων καὶ προγόνων αὐτῶν, ἀφ' ἱκανοῦ μὲν ἤδη χρόνου παρατηρηθέντος ὅτι σπανίως προκόπτουσιν αἱ ἐργασίαι τῶν ὀρθοδόξων αὐτοῦ κατοίκων, παραδόσεως δ' ὑπαρχούσης ὅτι πρὸ πολλῶν ἐτῶν οἱ τῆς παρελθούσης γενεᾶς ὑπέπεσαν ἀρχιερατικαῖς ἀραῖς. Ἡ μήτηρ Ἐκκλησία ἀσμένως ἐσήκουσε τῆς εὐσεβοῦς αἰτήσεως»¹.

Στὴν δευτέρη περίπτωση: «κατ' αἵτησιν τῶν ἐκ τοῦ χωρίου Κουκουλιοῦ ἐπαρχίας Βελλᾶς, ἡ ἱερὰ Σύνοδος ἤρε τὸ ἐπιτίμιον, ὅπερ ἐκφωνηθὲν τῷ 1762 ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς ἐνοριακῆς μονῆς Μέγκουλας, ἐπὶ ἀπεμπολήσει τόπων ἀνηκόντων αὐτῇ, ἐθεωρεῖτο πάντοτε αἰτία τῆς ἀποτυχίας πολλῶν ἐπιχειρήσεων τῶν κατοίκων»²· καὶ τέλος: «αἰτήσῃ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Ἀλιζότῃ τῆς ἐπαρχίας Βελλᾶς, ἐκ παραδόσεως ἐχόντων ὅτι οἱ πρόγονοι καὶ πατέρες αὐτῶν εἴλκυσάν ποτε τὴν ἀγανάκτησιν τῆς Ἐκκλησίας ὑποπεσόντες ἐκκλησιαστικοῖς ἐπιτιμίοις, ὧν ἕνεκα σήμερον πολλοῖς προσπαλαίουσιν ἀτυχήμασι καὶ συμφοραῖς, ἐνεκρίθη συνοδικῶς ἡ ἐκδοσις συγχωρητικοῦ γράμματος διὰ τε τοὺς προαποθανόντας καὶ διὰ τοὺς ζῶντας ἐκείνων ἀπογόνους»³.

ρὲς ἀπὸ διάφορους ἀθηναιογράφους (Μπενιζέλος, Φιλαδελφέας, Καμπούρογλου)· ὅλοι τοποθετοῦν τὰ γεγονότα αὐτὰ κατὰ τὸν χρόνο εἰσβολῆς τοῦ Μοροζίνῃ στὴν Ἀττικὴ (1687) ὁπότε καὶ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν αἰτία τῶν πράξεων.

1. *ΕΑ*, 25-26 (1905) 363.

2. *ΕΑ*, ὁ.π., 334· βλ. τὸ πλήρες κείμενο στὴ σελ. 316.

3. *ΕΑ*, ὁ.π., 518. Μιὰ ἀκόμη περίπτωση ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ τὸ 1906. Ἰδοὺ πῶς περιγράφεται τὸ γεγονὸς στὶς σελίδες τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* 26 (1906) 338-339: «Ὑπὸ τινων ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρεπιδημούντων κατοίκων τοῦ χωρίου Λιμπόβου τῆς ἄλλοτε μὲν ἐξαρχίας τοῦ Γηρομερίου, νῦν δὲ μητροπόλεως Πα-

Ἄν στίς περιπτώσεις αὐτὲς πέραν τῆς χρονολογίας ἀναζητήσουμε καὶ ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικά θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ οἱ τέσσερις ἀφοροῦν περιοχὲς ποὺ βρίσκονται ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίᾳ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ αὐτὸ συνιστᾷ μία εἰδοποιὸν διαφορὰ· ἀξιοπρόσεκτη ἐξέλλου εἶναι καὶ ἡ σύμπτωση ὅτι δύο ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Ἡπείρου.

Ὅμως ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη κατηγορία ἄρσεως ἀφορισμοῦ κατὰ τὴν ὁποία ὅταν καθαιροῦνται μητροπολίτες ἢ ἀκόμα καὶ πατριάρχες γιὰ διάφορα ἀδικήματα, ταυτοχρόνως μὲ τὴν ἀποπομπή τους γίνεται ἄρση τῶν ἀφορισμῶν ὧσιν οἱ καθαιρεθέντες εἶχαν ἀφορίσει¹. Ποιὰ εἶναι ἡ βούλησις τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς στὴν περίπτωση αὐτή; θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀτάσθαλος βίος τῶν καθαιρεθέντων προεξοφλεῖ ὅτι καὶ ὅλες οἱ πράξεις τους καὶ λοιπὸν οἱ ἀφορισμοὶ εἴταν καταχρηστικοί; ἢ λαμβάνει πρόνοια ὥστε τὰ ἐπιτίμια νὰ ἀρθοῦν ἐπειδὴ ὁ ἱεράρχης ποὺ τὰ εἶχε ἐπιβάλει καθαιρεῖται καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ἄρει; ὁπότε τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀπαιτεῖ λύση ἀπὸ ἀνώτερη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο; Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ὑποθέσεις ἔχουν λόγους ἰσχύος μὲ περισσότερο πιθανή τὴν δευτέρη μολονότι καὶ οἱ διάδοχοι τῶν καθαιρουμένων ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἀνατρέψουν πράξεις τῶν προκατόχων τους· πρέπει ὥστόσο νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι μιὰ ἀπὸ τίς αἰτίες καθαιρέσεως τῶν μητροπολιτῶν ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματικὴ ἢ νὰ ἐφευρίσκεται ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι καὶ οἱ ἀδικοὶ ἀφορισμοί· κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἰσχύουν τέτοιες ποινὲς οἱ ὁποῖες ὡς παράνομες στοιχειοθετοῦν αἰτία καθαιρέσεως αὐτῶν ποὺ τίς εἶχαν ἐπιβάλει.

Ἡ Ἐκκλησία, θεσμὸς τοῦ κρατικοῦ συστήματος, εἶναι εὐνόητο ὅτι συμμετέχει ἐνεργητικὰ στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ συστήματος αὐτοῦ· καὶ βεβαίως στὴ διαπλοκὴ αὐτὴ δὲν ἀποκλείεται κάποτε νὰ λειτουργοῦν ἀπο-

ραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, ὑπεβλήθη τῇ Μ. Ἐκκλησίᾳ δέσεις ἀναφέρουσα ὅτι ἐν χρόνοις παλαιωτάτοις, ἔνεκα λόγων διαφόρων, οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τοῦ χωρίου τούτου ὑπέπεσον ἐπιτιμίαις καὶ ἀραῖς ἀρχιερέων καὶ ἱερέων καὶ ὅτι, κατὰ παράδοσιν, κακοδαίμονιά ὑλικὴ καὶ ἡθικὴ μαστίζει ἀπὸ πολλοῦ τὸν τόπον τοῦτον, οὗ ἔνεκα ζητοῦσι τὴν ἐκδοσιν πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ γράμματος ἀφέσεως. Ἡ ἱερὰ Σύνοδος ἐνέκρινε τὴν αἴτησιν».

1. Τὸν Αὐγούστο λ.χ. τοῦ 1580 ἐπανερχεται στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ὁ Ἱερεμίας Β' καὶ συγχρόνως ἀποπέμπεται ὁ Μητροφάνης Γ'· στὴν σχετικὴ πράξη διαβάζουμε μεταξὺ τῶν ἄλλων: «ἀποφαινόμεθα καὶ τοῦτο ἵνα οἱ λαληθέντες ἀφορισμοὶ ἐν τῷ μεταξῷ, κατὰ χάριν καὶ προσταγὴν ἐκείνου τοῦ γέροντος, κατ' ἀλλήλων καὶ κατὰ πάντων, ὑπάρχονσι λελυμένοι τῇ θείᾳ χάριτι. Ναὶ γένοιτο Χριστὲ βασιλεῦ!» (ΣΑΘΑΣ, Ἱερεμίας Β', 148-152 καὶ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Συμβολή* 1, 56-59).

φασιστικά όρισμένοι παράγοντες έξωεκκλησιαστικοί ιδιαίτερα όμως κρίσιμοι και ένεργητικοί, οί όποιοι μπορούν νά άπαιτήσουν άκόμα και την λύση έπιτιμιών. Τέτοιες περιπτώσεις υπάρχουν και μάλιστα είναι συχνότερες στα νεότερα χρόνια όταν ό πολιτικός παράγων έχει λάβει τις διαστάσεις πού του άρμόζουν και μπορεί νά παρέμβει άποτελεσματικά. Μιά παρέμβασή του γίνεται και πρός αύτην την κατεύθυνση. Σαφές παράδειγμα τής παρέμβασης αύτής είναι ή περίπτωση τής λύσης του άφορισμού πού είχε έπιβληθεί στον διάκονο Προκόπιο Καρτζιώτη τόν Σεπτέμβριο του 1819 άπό τόν πατριάρχη Γρηγόριο Ε'. 'Ο Καρτζιώτης παντρεύτηκε μετά την χειροτονία του προκειμένου νά έκπληρωθεί ό όρος τής διαθήκης του θείου του Δημητρίου πού πέθανε στην Τεργέστη και του άφησε μεγάλη περιουσία. 'Η πολιτική πίεση πού άσκειται είναι του Ρήγα Παλαμίδα, γυναικαδέλφου του Προκοπίου, και αίρεται έπιτίμιο άφορισμού¹ και βέβαια άπό τόν πατριάρχη πού τό είχε έπιβάλει. Τό άφέσιμο δίδεται τόν Δεκέμβριο του 1820 και ό θόρυβος πού ξέσπασε είταν τεράστιος· ώστόσο τό γεγονός πού παραμένει είναι ότι ή 'Εκκλησία υπό την πίεση τής πολιτικής έξουσίας και του οίκονομικού παράγοντα άπέσυρε τόν άφορισμό².

Τέλος υπάρχει και μία κατηγορία άρσεως άφορισμού κάπως ιδιότυπη: πρόκειται για τις περιπτώσεις λύσεως έπιτιμιών πού περιλαμβάνονται στους όρους τής διαθήκης και προφανώς άποσκοπούν στην έλάφρυνση τής ψυχής τών διαθετών. Βεβαίως οί διαθέτες όταν έκτελούνται οί διαθήκες

1. Βλ. τις λεπτομέρειες στο έπόμενο κεφάλαιο όπου τά είδη του άφορισμού.

2. Για την ύπόθεση αύτή βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 2, 155-159, 171-173· ό Γεδεών καταφέρεται μέ δριμύτητα έναντίον του Γρηγορίου Ε' για την άρση του έπιτιμίου· ΚΟΥΤΙΒΑΣ, *Καρυσιώτης*· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Σμύρνη*, 384-460, όπου και ή βιβλιογραφία για τό θέμα. Σε μία άλλη λύση έπιτιμίου χάριν οίκονομικής σκοπιμότητας αίρεται ή ποινή τών χριστιανών περιοχής τής Εύβοιας προκειμένου νά συντρέχουν την μονή Γαλατάκη. Τό σκεπτικό του γράμματος πού χρονολογείται μεταξύ 1761-1763 αναφέρει: χαρακτηριστικά: «έπειδή έγνωμεν και έβεβαιώθημεν, ότι μερικοί έκ τών αύτόθι χριστιανών, τών διδόντων αύτοπροαιρέτως έλεημοσύνην και βοήθειαν ύπέρ ψυχικής αύτών σωτηρίας πρός τό αύτόθι ιερόν σταυροπηγιακόν μοναστήριον του έν άγίοις πατρός ήμών Νικολάου του κατά τό Γαλατάκη, έφθασαν, ούκ οίδαμεν όπως, ύποπεσείν τούτου ένεκα... εκκλησιαστικοίς έπιτιμίοις, δι' ών ού μόνον άπεδόθη ή τοιαύτη βλάβη πρός τους ρηθέντας χριστιανούς, άλλ' έτι έμποδίζεται παραλόγως ή εις τό ρηθέν μοναστήριον γενηθσομένη βοήθεια· τούτου χάριν ή μετρίτης ήμών... δείν έγνω έπιβραβεύσαι τοίς ειρηνέμοις χριστιανοίς την εκκλησιαστικήν συγχώρησιν και του έπιβεβλημένου αύτοίς δεσμού διαλύσαι, ως άναντιώς ύποπεσοϋσιν αύτώ, άτε μηδέν άνόσιον και κατεγνωσμένον έργον διαπραξαμένων» (ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ευβοϊκές μονές*, 50-51).

τους είναι ήδη νεκροί· οι χριστιανοί όμως οι οποίοι συγχωρούνται με τὸν ἔμμεσο αὐτὸν τρόπο μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ζωντανοὶ ἀλλὰ καὶ νεκροί. Ἴσως, καὶ ἐδῶ, πέραν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῶν διαθετῶν νὰ ἐλαφρώσουν τὴν ψυχὴ τους ἐνόψει τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐπικειμένης κρίσεως, πρυτανεύει παρὰ ἄλλα καὶ ἡ λογικὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κανόνα σύμφωνα με τὸν ὁποῖο οἱ ἀφορισθέντες πρέπει νὰ λύνονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τοὺς εἶχαν ἀφορίσει· ἐξάλλου, ἂν οἱ ἀφορισθέντες εἶχαν ἤδη ἀποθάνει καὶ καθὼς τώρα ἐπίκειται καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἀφορίσαντος ὑπάρχει κίνδυνος ὁ ἀφορισθεὶς νὰ παραμείνει ἐσαεὶ ἀφορισμένος ἂν δὲν προνοήσουν οἱ συγγενεῖς του γιὰ τὸ ἀντίθετο· πράγμα ὃχι καὶ τόσο ἐξασφαλισμένο ἐπειδὴ οἱ συγγενεῖς ἔπρεπε νὰ ἐπανορθώσουν τὰ ἀδικήματα τοῦ ἀφορισθέντος.

Διαβάζουμε ἔτσι τὴν διαθήκη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδας Πορφυρίου (30 Σεπτεμβρίου 1643): «ὅποιους χριστιανούς ἐκαταράσθηκα, ἀφώρεσα καὶ ἀναθεμάτισα, τοὺς δίδω τώρα τὴν συγχώρησιν καὶ εὐλογία καὶ τοὺς ἔχω συγχωρεμένους καὶ εὐλογημένους παρὰ πατρός, υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος· τὸ ὁμοίως γυρεύω καὶ ἐγὼ ὁ ταπεινὸς ἀπ' αὐτοὺς καὶ ἀπὸ πᾶσα ὀρθόδοξον χριστιανόν»¹. Τὰ ἴδια περίπου πρεσβεύει μετὰ τὴν διαθήκη του (1 Μαρτίου 1685) ὁ ἱερομόναχος Θεοφύλακτος Τζανφουρνάρης: «ἐπειδὴ ἀφώρισα τὸν κ. Ἀναστάσιον Κατσαῖτην καὶ κ. Θεόδωρον Φόρτο, τοὺς συγχωρῶ ἂν καταβάλουν ὅσα μοῦ ὀφείλουν καὶ ἀπὸ τὰ ὅποια ἐκπύτω δουκάτα δέκα»². Συγγενὴς νοοτροπία, διαφορετικὴ ὅμως ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος· ὁ ἀρχιεπίσκοπος συγχωρεῖ ἄνευ ὄρων καὶ ἀόριστα· ὁ ἱερομόναχος ἂν καὶ διαπραγματεύεται τὰ τῆς ψυχῆς του συγχρόνως λειτουργεῖ καὶ ὡς ἔμπορος· ἀνήκει ἄλλωστε στὸ κλίμα τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ἐνῶ ὁ ἀντίδικός του ἔχει ὄνομα καὶ ιδιότητα...

Εἶναι βεβαίως λογικὸ ὅτι κατὰ τὴν ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου ζωντανῶν ἀφορισμένων ἀνακύπτουν διάφορα προβλήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε ἀτομικὴ περίπτωσιν ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γενικότερο πλαίσιο, καὶ τὰ ὅποια συνεπῶς χρήζουν ιδιαίτερης ἀντιμετώπισης. Ἡ γένεσις παρομοίων προβλημάτων δημιουργήθηκε ἄρκετὰ ἐνωρὶς στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀντίστοιχες ὑπῆρξαν οἱ ἐξαγορεύσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων προκειμένου νὰ δοθοῦν ἱκανοποιητικὲς λύσεις. Κιόλας στοὺς κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων προβλέπεται ἡ περίπτωσις ἀφορισμένου ποῦ

1. ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ, *Πορφύριος*, 155.

• 2. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μικρὸς Ἑλληνομνήμων*, 185: τὸ κ[ύριος] σὲ ἔγγραφα τοῦ 17ου ὀφείλεται στὴ μεταφραστικὴ ἐπιτήδευση τοῦ Κ. Μέρτζιου.

πεθαίνει ο άφορίσας αυτόν εκκλησιαστικός προϊστάμενος· μαζί συμβαδίζει και η έρμηνεία των μεγάλων έρμηνευτών του 12ου/13ου αι.¹.

γ) Λύση νεκρῶν αφορισμένων

Για την λύση των νεκρῶν αφορισμένων τὰ πράγματα όπως αναδεικνύονται από τις καταθέσεις των πηγῶν παρουσιάζουν μεγαλύτερη συνοχή και έτσι διευκολύνεται η κατανόησή τους· αυτά από την πλευρά του έρευνήτη που θέλει νά μελετήσει τὰ φαινόμενα, ὅσα μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ. Ἀρχικά πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι πολλές λύσεις αφορισμῶν ἀναφέρονται καί γιά νεκρούς ἀλλά καί ζωντανούς αφορισμένους· δηλαδή τὰ ἐπιτίμια ἔχαν ἐπιβληθεῖ ἐναντίον χριστιανῶν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὅταν αἱρεται τὸ ἐπιτίμιο δὲν βρίσκονται πλέον ἐν ζωῇ.

Τέτοιες περιπτώσεις λ.χ. ἀποτελοῦν δύο πατριαρχικὲς πράξεις τῶν ἐτῶν 1798 καί 1844· μὲ τὴν πρώτη ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ Χαντζερῆς αἶρει τὰ ἐπιτίμια τῶν χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπάκουσαν σὲ πατριαρχικὴ ἐντολή καί προίκισαν τίς θυγατέρες τους μὲ ὑπέρογκες προῖκες. Τώρα ὁ Χαντζερῆς τοὺς συγχωρεῖ: «οὐ μὴν ἀλλὰ καί ὅσοι καί ὁποῖοι τῶν χριστιανῶν

1. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 42-43. Για τὴν περίπτωση αὐτὴ προβλέπεται ὅτι ἀρμόδιος νὰ λύσει τὸ ἐπιτίμιο εἶναι ὁ διάδοχος τοῦ ἀποθανόντος ἐπισκόπου ἢ ὁ πατριάρχης. Τὸ πρᾶγμα περιγράφεται πολὺ γλαφυρὰ στὸν βίο τοῦ ὁσίου Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλυβίτη, ὅπου ὑπάρχει τὸ ἐξῆς περιστατικό: «Ἄλλην φορὰν ἕνας κοσμικὸς ἐπῆγε πρὸς τὸν ὁσιον, καὶ ἔλεγε μετὰ κλαυθμοῦ· βοήθησόν μοι Ἄγιε τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἕνας ἱερεὺς μὲ ἀφώρισε, καὶ ἀπέθανε, καὶ τώρα δὲν ἤξεύρω τί νὰ κάμω ὁ ἄθλιος; ὁ δὲ Ἄγιος, σπλαγχνισθεὶς αὐτόν, τοῦ εἶπεν· ὕπαγε εἰς τὸν μητροπολίτην Βερροίας, ὅπου ὡρίζεν, ὡς ἀρχιερεὺς, καὶ τὸν ἀποθανόντα ἱερέα, διὰ νὰ σὲ συγχωρήσῃ κατὰ τοὺς νόμους· τὸ ὁποῖον καὶ ἔγινε καὶ ἔλαβεν ἀπὸ αὐτὸν συγχώρησιν. Καὶ τὴν αὐτὴν ὥραν εἶπε καὶ εἰς ἕνα μοναχόν, ὅπου ἦτον ἐκεῖ εἰς τὸν Ἄγιον· ὕπαγε καὶ σὺ πρὸς τὸν παπᾶ Ἰωάννη, διὰ νὰ σὲ συγχωρήσῃ, πρὸ τοῦ νὰ ἀποθάνῃ, ὅτι σὲ ἔχει ἀφωρισμένον ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου τὸν ὕβρισες καὶ τοῦ ἔδωκες τὸν μπᾶτζον· καὶ θαυμάσας ὁ μοναχός, πῶς τοῦ εἶπε τὸ πταισίμῳ του, ὅπου δὲν τὸ ἤξευρεν, ἐπῆγε μαζί μὲ τὸν κοσμικόν εἰς τὴν Βέρροϊαν, καὶ ἔλαβε τὴν συγχώρησιν» (ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Ἐκλόγιον*, 315 ὅπου ὁ «Βίος καὶ Λαμπροὶ ἀγῶνες καὶ θαύματα τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ Καυσοκαλυβίτου τοῦ ἐν ἀγίῳ ὄρει τοῦ Ἀθωνος ἀσκήσαντος. Κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα συγγραφείς παρὰ Θεοφάνους Περιθεωρίου καὶ προηγούμενου τῆς Ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου»). Μιὰ ἄλλη εἰδικὴ περίπτωση περιγράφεται ἀπὸ γνωμάτευση τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Αὐτωρειανοῦ, μετὰξὺ 1208-1214 καὶ προβλέπει τὴν λύση ἀφορισμοῦ «en faveur d'un fidel tué par les barbares avant qu'il pu étres abscons» (LAURENT, *Regestes*, fasc. IV, 19: ἀπὸ κώδικα Διονυσίου 219: ὁ τίτλος τοῦ ἐγγράφου εἶναι: «... λύσεις ἀφορισμοῦ προσγεγονότος ἐπὶ τινι καὶ τελευτήσαντι»).

νών, μικροὶ ἢ μεγάλοι, ἄνδρες ἢ γυναῖκες, ὅποιαστινοσοῦν τάξεως καὶ βαθμοῦ ὑπέπεσον, ὅπωςδὴποτε τοῖς ἐν ἐκείνῃ τῇ βίβλῳ ἐκκλησιαστικοῖς δεσμοῖς καὶ ἐπιτιμίοις... πάντες ζῶντές τε καὶ τεθνεῶτες ὑπάρχωσι πάντῃ συγκεχωρημένοι καὶ εὐλογημένοι παρὰ Θεοῦ... λελυμένοι τε καὶ ἐλεύθεροι τῶν τυπωθέντων ἐκείνων καὶ ἐκδοθέντων ἁρῶν, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δεσμῶν καὶ ἐπιτιμιῶν»¹. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἀναφέρονται καὶ στὸ γράμμα τοῦ Γερμανοῦ Δ' (1844) γιὰ τὸ ἴδιο θέμα².

Αὕτῃ εἶναι ἡ πρώτη περίπτωσις· δηλαδή ἡ ἄρσις τῆς ποινῆς εἶναι γενικὴ περιλαμβάνοντας ὅλα τὰ πρόσωπα ποὺ εἶχαν ἐμπλακεῖ σὲ κάποια παράνομη πράξις καὶ ἀπὸ τὰ ὅποια ἄλλα μπορεῖ νὰ ζοῦν, ἄλλα νὰ ἔχουν πεθάνει. Κάτι παρόμοιο εἶδαμε καὶ στὴν περίπτωσις τῶν πατριαρχῶν καὶ μητροπολιτῶν ποὺ καθαιροῦνται. Ὡστόσο καὶ γιὰ τὴν περίπτωσις τῆς λύσεως ἀφορισμοῦ νεκρῶν ὑπάρχει —ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ ἄλλες πτυχές τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας— «ἀταξία». Οἱ πράξεις ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν λύση τοῦ ἀφορισμοῦ δὲν ἐντάσσονται σὲ μιὰ σταθερὴ καὶ ἀπαραβίαστη τυπολογία. Ὑπάρχει ρευστότητα καὶ χαλαρὴ σύνδεσις τῶν ἐνεργειῶν ποὺ ἀπαιτοῦνται κάθε φορὰ· βέβαια κοινὴ συνισταμένη ὅλων αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν εἶναι ἡ συγχωρητικὴ εὐχὴ ποὺ τονίζει τὸ στοιχεῖο τῆς μετάνοιας, τῆς συγχώρησης καὶ ἄφεσις τῶν ἁμαρτιῶν· ἄλλὰ τὸ πλαίσιο δὲν εἶναι ἀρραγές. Ἄς δοῦμε λοιπὸν ποῦ στηρίζονται οἱ διαπιστώσεις αὐτές.

Ἔχουμε λ.χ. τὴν περίπτωσις (1751) τοῦ ἱερομονάχου στὴν μονὴ Λειμῶνος τῆς ἐπαρχίας Μηθύμνης Δανιήλ³. Στὸ γράμμα τοῦ πατριάρχῃ Παΐσιου Β' μὲ τὸ ὁποῖο συγχωρεῖται ὑπάρχει ὁλόκληρο τὸ τυπικὸ τῆς ἄρσις τοῦ ἀφορισμοῦ, δηλαδή αὐτούσια ἡ συγχωρητικὴ εὐχὴ ποὺ εἶναι στοιχεῖο τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας — ἀκόμα καὶ σήμερα: «ἔχομεν συγκεχωρημέ-

1. ΓΕΛΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 309.

2. ΓΕΛΕΩΝ, *δ.π.*, 335-338, ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἐξῆς σημαντικὰ γιὰ τὴν θεωρίαν τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτημάτων: «Τῆς καθ' ἡμᾶς ταύτης ἐκκλησιαστικῆς περιωπῆς καὶ πνευματικῆς ἐξουσίας ἔργον αἰέποτε καὶ τέλος πρόκειται τὸ προνοεῖν κηδεμονικῶς ὑπὲρ τῆς ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ὠφελείας τῶν πνευματικῶν αὐτῆς τέκνων... ὅτε μὲν συμβουλευούσα καὶ παραινούσα εὐχαῖς καὶ εὐλογίαις, ὅτε δὲ ἀπειλοῦσα ἀραῖς καὶ ἐπιτιμίοις... ἐὰν δὲ μήτε τὸ κοινοβλαβές ἐκείνο ἔθος ἐκκόψαι δυνηθῇ, καὶ οἱ χριστιανοὶ πρὸς τὸ μὴδὲν τε ὠφεληθῆναι διὰ τινὰς περιστάσεις ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συμβουλῶν καὶ ἀπειλῶν, προσέτι καὶ ψυχικῇ ἄλλῃ περιίπτωσι βλάβῃ, δεσμοῖς ἐκκλησιαστικοῖς καὶ ἀραῖς ἔνοχοι γιγνόμενοι, τότε εὐφωδῶς καὶ εὐνοϊκῶς τῶν δύο κακῶν τὸ ἕλαττον ἐλομένη, ἀπαλλάττει τούτους τῶν ἐπιτιμιῶν καὶ ἁρῶν, καὶ ἐλευθέρους ἀποκαθίστησιν, οἰκονομίαις χρωμένη ταῖς μὴ κεωλυμέναις παρὰ τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων».

3. Βλ. ἐδῶ καὶ τὴ σημ. τῆς σελ. 156.

νον και τὸν κεκοιμημένον δοῦλον τοῦ Θεοῦ Δανιὴλ ἱερομόναχον εἰς ὅσα και αὐτὸς ὡς ἄνθρωπος ὢν, και τὸν πολυαμάρτητον τοῦτον κόσμον οἰκῶν κατὰ διαφόρους καιρούς, και τρόπους και τόπους περιεπάτη, και εἰς Θεὸν ἤμαρ-τε, και ἐπλημμέλησε λόγῳ, ἢ ἔργῳ, κατὰ νοῦν τε και διάνοιαν ἐν γνώσει ἢ ἐν ἀγνοίᾳ, ἐκουσίως, ἢ ἀκουσίως, και ἐν πάσαις αὐτοῦ ταῖς αἰσθήσεσιν ἐν ὅλῳ τῷ τῆς ζωῆς αὐτοῦ διαστήματι, και εἴτε ὑπὸ κατάραν ἱερέων, ἢ ἀρχιερέων, ἢ πατρός, ἢ μητρὸς αὐτοῦ ἐγένετο, ἢ τῷ ἰδίῳ ἀναθέματι ὑπέπεσεν ἢ ὄρκον ὤμωσε, κάκεῖνον παρέβη, ἢ ἀδικίαν κατὰ τινος εἰργάσατο, και καθήρπασε τὰ ἀλλότρια, ἢ τοῖς τοῦ φθόνου βέλεσι κατατρωθεὶς τοῖς πλησίον κακῶς ἀπεχρήσατο, ἢ τινὰ τῶν ἱερωμένων παρεπίκρανε, και ἐσκανδάλισε, ἢ δεσμὸν... ἄλутον ἀφορισμοῦ, και ἐπιτίμια ἐκκλησιαστικὰ ἐδέξατο δι' ἡντιναοῦν αἰτίαν, και τῆς διορθώσεως αὐτοῦ οὐκ ἐφρόντισε, ἢ ἐξολισθήσας τοῦ δέοντος λόγους αἰσχροὺς, και ὕβριστικούς ἐφθέγγατο κατὰ τινος, και καθήψατο αὐτοῦ οἰφδῆτινι τρόπῳ, ἢ ὑπὸ αἰσχροῦς τινος ἐπιθυμίας, και φιληδονίας ἡττήθη, ἢ ἄλλοις τισὶν ἐμπαθέσιν ἀμαρτήμασι, και παραπτώμασι περιπέπτωκεν, ἢ ἐν καιρῷ πειρασμοῦ ἤττων ἐφάνη, και ὀλιγώρως διετέθη, ἢ ὀκνηρίᾳ ποτέ, και ἀκηδία καταχαυνωθεὶς ἐν τῷ ὀρισμένῳ καιρῷ τῆς ὀφειλομένης ἀκολουθίας οὐκ ἐξηγέρθη, ἢ τῆς ἱερατικῆς ἀκριβείας κατὰ συναρπαγὴν παρετράπη, ἢ πάθει ὑπερηφανείας ἀλούς ὑπὲρ ὃ δεῖ ἐφρόνησεν, ἢ ἐψεύσθη ποτέ, και τὸ χεῖλη ἱερέων μὴ ψεύδεσθαι ἐπελάθετο, ἢ ἀπεναντίας ὀδεύσας τῶν τοῦ Θεοῦ ἐντολῶν, και τῶν ἱερῶν νόμων τὰ θεῖα προστάγματα ἡθέτησε, και ἀπὸ τῶν τοῦ Θεοῦ κριμάτων ἐξέκλινεν, ὡς τὴν ἀσθένειαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐκδεδομένης φύσεως, και μεταμεληθεὶς ἐξωμολογήσατο πάντα πνευματικοῖς πατράσι, και τὸν παρ' αὐτῶν κανόνα ἐκ καρδίας ἐδέξατο, ῥαθυμία δὲ και ἀμελεία χρησάμενος οὐκ ἔτυχε συγχωρήσεως, ἐκ τούτων οὖν πάντων τῆς ἐνοχῆς τε, και τοῦ δεσμοῦ λύομεν αὐτόν, και ἐλευθερον ἔχομεν, και συγκεχωρημένον ἐν τῇ τοῦ παναγίου πνεύματος δωρεᾷ. Εἰ δὲ τινὰ διὰ λήθην, ἢ ἄλλην τινὰ ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν ἀνεξομολόγητα εἶασε, κάκεῖνα πάντα συγχωρήσειεν αὐτῷ ὁ ἐλεήμων, και φιλάγαθος Κύριος δι' ἰδίαν φιλανθρωπίαν, και ἄκραν ἀγαθότητα. Ναι δέσποτα πολυέλεε Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν νικησάτω σου τὸ ἄμετρον ἔλεος, και ἡ φιλανθρωπία ἡ ἀνείκαστος, και μὴ παρίδης τὸ σὸν πλάσμα καταπωθῆναι τῇ ἀπωλείᾳ, ἀλλ' ἐπάκουσον ἡμῶν τῶν ἀμαρτωλῶν ἱκετῶν σου δεομένων ὑπὲρ τοῦ δούλου σου Δανιὴλ ἱερομονάχου, και ἐλέησον αὐτὸν ὁ πλούσιος ἐν ἐλέει Θεός, και μὴ συναπολέσης αὐτὸν ταῖς ἀνομίαις αὐτοῦ, ἀλλὰ συγχώρησον αὐτῷ πάντα τὰ κακῶς, και ἀγνωμόνως παρ' αὐτοῦ πεπραγμένα παριδὼν συμπαθῶς, και φιλανθρώπως πάντα κατὰ τὴν σὴν ἄφατον μακροθυμίαν, και τὸν ἐπικείμενον αὐτῷ δεσμὸν ἀφά-

τοῖς σου οἰκτιρμοῖς ὡς ἰστὸν ἀράχνης διάλυσον, καὶ τὸν μὲν σῶμα αὐτοῦ εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη διαλυθῆναι εὐδόκησον, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ἐν χώρᾳ ζώντων, ἐν σκηναῖς δικαίων κατὰταξον, καὶ ἐν κόλποις Ἀβραάμ ἀναπαύσον, καὶ μετὰ δικαίων συναριθμήσον, ὅτι σὺ εἶ μόνος ἀναμάρτητος»¹.

Στὴν περίπτωση τοῦ νεκροῦ ἱερομονάχου ἡ εὐχὴ ἄρσεως τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ δηλώνεται μὲ τὶς λέξεις «καὶ τὸν ἐπικείμενον αὐτῷ δεσμὸν ἀφάτοις σου οἰκτιρμοῖς ὡς ἰστὸν ἀράχνης διάλυσον» προσλαμβάνει τὴν μορφὴ γενικῆς εὐχῆς ἀφέσεως ὅλων τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ τεθνεῶτος. Αὐτὰ ἀναφέρονται στὴν συγχωρητικὴ εὐχὴ τοῦ νεκροῦ ἱερομονάχου. Σὲ ἀνάλογη εὐχὴ ποὺ συντάσσεται καὶ πάλι ἐν εἵδει πατριαρχικοῦ γράμματος καὶ μὲ τὴν ὁποία λύεται ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Κωνσταντίνου Μπραγκοβεάνου (Αὐγουστος 1698) ἀπὸ τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Β' μὲ τὴν σύμπραξη καὶ τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσιθέου τὰ πράγματα εἶναι λίγο πὶδὸ σύνθετα. Ἡ εὐχὴ τῆς λύσης τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι μακροσκελέστατη· μοιάζει σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τὴν εὐχὴ ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγο παραθέσαμε ἐνῶ τὰ λόγια ποὺ ἀναφέρονται εὐθέως στὸ ἐπιτίμιο εἶναι: «διό, πανάγαθε δέσποτα καὶ φιλόανθρωπε Κύριε, ἐπίβλεψον καὶ νῦν ὡς εὐσπλαγχνος καὶ ἐπικάμφθητι, παντοκράτωρ, ἡμῖν τοῖς αὐχένα κάμπτουσι δούλοις σου καὶ θερμῶς δεομένοις ὑπὲρ τοῦ κεκοιμημένου αὐτοῦ δούλου σου Κωνσταντίνου, καὶ ἐλέησον αὐτὸν ὁ πλούσιος ἐν ἐλέει καὶ λύσον αὐτὸν τοῦ σωματικοῦ καὶ ψυχικοῦ δεσμοῦ καὶ τῆς τιμωρίας τοῦ πικροῦ ἀφορισμοῦ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς»². Κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ τονίσουμε καὶ πάλι ὅτι ἡ λύση τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου πραγματοποιεῖται πάντοτε μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς συγχωρητικῆς εὐχῆς· ἔτσι καὶ τὸ πατριαρχικὸ γράμμα ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ παρόμοια εὐχή. Βέβαια, γιὰ νὰ

1. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Λειμῶνος* 7, 2-3. Σὲ ἄλλη ὅμως παρόμοια περίπτωση, ὅταν λύεται ἀφορισμὸς τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς Δομποῦς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1704 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γαβριὴλ Γ', ἡ λύση παίρνει τὴν μορφὴ κανονικοῦ πατριαρχικοῦ γράμματος, στὸ ὁποῖο περιέχεται καὶ συντομότερη συγχωρητικὴ εὐχή: «ἔτεροι δὲ ὑπ' αἰδοῦς τὸ πρότερον, καὶ αἰσχύνῃς τὸν ὅρον διατηρῆσαι ἐπαγγειλάμενοι, ὕστερον τοῦτον ἐξ ἀσθενείας παραβάντες, εὐρέθησαν οἱ ἐλεεῖνοι μετὰ θάνατον ἀλύτοις δεσμοῖς τῶν ἐπιτιμίων κατεχόμενοι μέχρι τῆς σήμερον... Ἀλλ' ἐπεὶ κατὰ χρέος καὶ περὶ τῶν προκοιμηθέντων... πατέρων, καὶ ἐν δεσμῶ ἀλύτῳ εὐρεθέντων διὰ τὴν παράβασιν, ὀφείλομεν, διακαεστέρᾳ τῇ προθυμίᾳ μνεῖαν ποιῆσαι... ἔχομεν αὐτοὺς συγκεχωρημένους καὶ λελυμένους ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος ὧν ἐν ζῶσιν, ἐξήμαρτον ὡς ἄνθρωποι... νὰ δέσποτα πολυέλεε» (ΡΩΜΑΙΟΣ, *Δομποῦς*, 140-146).

2. HURMUZAKI, *Documente*, 389-392 (ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ)· βλ. καὶ τὴν συγχωρητικὴ εὐχὴ τοῦ πατριάρχη Σαμουὴλ Χαντζερῆ (Ἰανουάριος 1765) ὅπως ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν ΔΕΛΙΑΛΗ, *Κοζάνη*, 8-9.

φτάσουμε στην εύχῃ πρέπει νά προηγηθεῖ ἕνα αἴτημα πρὸς τὸ πατριαρχεῖο καὶ νά ἀκολουθήσει ἀποδοχὴ του.

Ἐξάλλου ὑπάρχουν καὶ διάφορα ἄλλα στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν τὸ σχῆμα μιᾶς ἔστω καὶ ἐλαστικῆς τυπολογίας λύσεως ἀφορισμοῦ· τοῦτο ἐπειδὴ ὑπάρχει ποικιλία ἀτομικῶν περιπτώσεων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ιδιότητα τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων καὶ μὲ τὶς ποικίλες ἐκδοχὰς τῆς ἀμαρτίας. Δηλαδή μπορεῖ νά ὑπάρχει συγκεκριμένος ἐπώνυμος ἀφορισμός, ὅποτε τὰ πράγματα κατὰ τὴν διαδικασία ἄρσης τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι ἀπλά. Ὅμως ἡ Ἐκκλησία φροντίζει στὶς συγχωρητικὲς εὐχὰς ποὺ ἀναπέμπει νά περιλαμβάνει καὶ πιθανοὺς ἀφορισμούς, δηλαδή νά συγχωρεῖ ἀμαρτήματα ποὺ ὑποθετικὰ εἶταν δυνατόν νά ἐπισύρουν τὸ ἐπιτίμιο, ἢ προβλέπει τὴν ἄρση ἐπιτιμίων τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως τὸν καιρὸ ποὺ ἐπιβλήθηκαν δὲν εἶχαν γίνεи γνωστά. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἡ ποικιλία εὐχῶν ποὺ συναντοῦμε. Ἔτσι στὴν εὐχὴ τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας μοναχοῦ (ἐξοδιαστικὸν) ὑπάρχει περίπου ἡ ἴδια ἐκδοχή: «Ναί, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, νικησάτω σου τὸ ἄμετρον ἔλεος καὶ ἡ φιλανθρωπία σου ἡ ἀνείκαστος, καὶ εἴ τε ὑπὸ κατάραν πατρός, ἢ μητρός, ἢ τῷ ἰδίῳ ἀναθέματι ὑπέπεσεν ὁ δοῦλός σου οὗτος, ἢ τινὰ τῶν ἱερωμένων παρεπίκρανε καὶ δεσμὸν ἄλυτον παρ' αὐτοῦ ἐδέξατο, ἢ ὑπὸ ἀρχιερέως βαρυτάτῳ ἀφορισμῷ περιέπεσεν, ἢ ἀμελεῖα καὶ ραθυμία χρησάμενος»¹. Ἀκόμα ὑπάρχουν καὶ οἱ εὐχὰς γιὰ τοὺς ἄλιωτους νεκροὺς γιὰ τοὺς ὁποίους σὲ λίγο ὁ λόγος.

Ἡ μετὰ θάνατον ἄρση τῆς ποινῆς εἶναι πάντοτε δυνατόν καὶ συντελεῖται συχνὰ εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως· συντελεῖται ὅμως ὅταν ἀκολουθεῖται ἡ κανονικὴ ροὴ τῶν πραγμάτων· ὅταν ἀμάρτημα καὶ ἐπιτίμιο εἶναι πράγματα γνωστά καὶ ὑπάρχει ἡ βούληση νά ἀποκατασταθοῦν οἱ κανονικότητες. Ὡστόσο οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀντιμετωπίζουν καὶ μιὰ ἄλλη μορφή ἀφορισμοῦ, τὴν μορφή τοῦ ἀφορισμοῦ «ἐξ ἀποκαλύψεως». Πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση τῶν ἀδιαλύτων σωμάτων τῶν νεκρῶν ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία εἶχαν ἀφορισθεῖ καὶ ἐξαιτίας αὐτοῦ δὲν ἀποδόθηκαν στὴν γῆ.

Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ σὲ ἄλλο κεφάλαιο τῆς μελέτης αὐτῆς² τὸ πρᾶγμα ἀπασχολεῖ εὐρύτατα χριστιανοὺς θεολόγους εἴτε στὰ νομοκανονικὰ κείμενα εἴτε στὶς μελέτες περὶ ἀφορισμοῦ. Διαβάζουμε λ.χ. στὸν νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ τοὺς τίτλους τῶν ἀντίστοιχων κεφαλαίων: «Περὶ

1. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie* 2, 532-534.

2. Βλ. κεφάλαιο 8γδοο.

ἀφωρισμένων, τούς οποίους ἀφορίζουν οἱ ἀρχιερεῖς καί μετὰ θάνατον εὐρίσκονται λελυμένα τὰ σώματα αὐτῶν»¹. «περὶ ἀποθαμένου, ὁποῦ νὰ εὐρεθῇ ἀκέραιον τὸ σῶμα αὐτοῦ, μὴ ἔχον τρίχας τελείως»· «ὅτι οὐ μόνον ὅσα λύσουν οἱ ἀρχιερεῖς εἶναι λελυμένα, ἀλλὰ καί ὅσα λύσουν οἱ ἀδίκηθέντες».

Ὁ ἀδιάλυτος ἀφορισμένος μπορεῖ νὰ συγχωρηθεῖ ἀρκεῖ ἡ Ἐκκλησία, τῇ μεσολαβήσῃ τῶν συγγενῶν του, νὰ προβεῖ στίς δέουσες ἐνέργειες. Στὴν ἄλλη περίπτωση, τοῦ πτώματος δηλαδή πού βρίσκεται χωρὶς τρίχες ἀπαιτεῖται ἐκταφή τοῦ λειψάνου καί μεταφορὰ σὲ ἄλλο τάφο· «καί μετὰ τὸ περᾶσαι καιρὸς ἱκανός, εἰ μὲν καί εὐρεθῇ τὸ ἀκέραιον ἐκεῖνο σῶμα λελυμμένον, ἤδη καλόν· εἰ δὲ καί εὐρεθῇ ἄλυτον, γινώσκετε ὅτι ἐναι ὑπ' ἀφορισμὸν καί δέεται συγχωρήσεως, ἵνα λυτρωθῇ ἐκ τοῦ δεσμοῦ»².

Στὴν τρίτη τέλος περίπτωση ὁ Μαλαξὸς καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἓνα πρόβλημα καθημερινῆς πρακτικῆς πού εἶναι ἡ κλοπὴ καί ἡ ἀδικία ἐν γένει. Ἄν κάποιος λ.χ. διαπράξῃ μία κλοπὴ, ἐκφωνηθεῖ ἐναντίον του ἀνωνύμως ἀφορισμὸς καί αὐτὸς δὲν ἐπανορθώσῃ, τότε βεβαίως ἰσχύει τὸ ἐπιτίμιο καί θεωρεῖται ἀφορισμένος. Ὅταν ἀργότερα πεθάνει, τὸ σῶμα του θὰ παραμείνῃ ἄλιωτο, πράγμα πού δηλώνει ἄλλωστε καί τὴν ἐνοχὴ του· «καί τί γίνεται εἰς τοῦτο, νὰ συγχωρηθῇ; ὅταν οὖν πληρωθῶσιν τὰ κλεψιμία, ὁποῦ ἔλαβε, λαμβάνουν αὐτὰ οἱ ἀδίκηθέντες καί οὕτως συγχωρεῖται αὐτός, ὁ ἀφορισθείς. Ἡ καί ἄλλως νὰ εἰξεύρετε καί περὶ τούτου: ὅτι χωρὶς νὰ κλέψῃ τινὰς πράγματα καί ἀδίκησεν ἄλλον ἄνθρωπον καί λάβῃ ἐξ ἐκείνου ἢ χρυσίον ἢ ἀργύριον, ἢ ἄλλα τινὰ καί δὲν ἐπιστρέψῃ καί δόσῃ πρὸς ἐκεῖνον ὁποῦ τὸν ἀδίκησεν, μετὰ θάνατον δὲν συγχωρεῖται, ἕως οὖν νὰ δοθῇ ἡ ἀδικία ὁποῦ ἔλαβεν. Τότε, ὥσάν δοθῇ, λαμβάνει συγχώρησιν καί οὕτως διαλύεται τὸ σῶμα καί ἡ ψυχὴ ἐλευθεροῦται ἀπὸ τὴν αἰώνιον κόλασιν... καί μὴ πλανηθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἢ νὰ κλέψῃ ἢ νὰ ἀδικήσῃ καί λάβῃ συγχωρητικὸν νὰ συγχωρηθῇ, ὅτι μακρὰ ἀπέχει ἀπὸ τῆς συγχωρή-

1. Ἡ περίπτωση αὐτὴ θέλει νὰ καλύψῃ τὸ εὐλόγο αὐτὸ ἐρώτημα πού σάφιστα ἀνταποκρίνεται στὴν καθημερινὴ φυσικὴ πρακτικὴ· ἡ ἀπάντησις λοιπὸν προκείμενὸν νὰ διαλυθοῦν οἱ εὐλογεῖς ἀμφιβολίες εἶναι καταλυτικὴ: «αὐτὸς πλέον ἐλπίδα σωτηρίας δὲν ἔχει, διὰ τὸ παραβῆναι τοὺς θείους νόμους· καί διὰ νὰ μὴ δὲν ἐπιστραφῇ νὰ ἔλθῃ εἰς μετάνοιαν, νὰ λάβῃ συγχώρησιν ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως, ὁποῦ τὸν ἀφώρισεν, διὰ τοῦτο εὐρέθῃ λελυμμένος» (ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 113-115, 402-403). Δηλαδή ἡ τιμωρία εἶναι πλέον ἀμετάκλητη καθὼς δὲν ὑπάρχει τὸ ἀδιάλυτο σῶμα, ἀδιάψευστο τεκμήριο προϋπάρχοντος ἀφορισμοῦ, τὸ ὁποῖο ὁμως παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ ἀκολουθῇσιν ἡ ἄρσις τοῦ ἀφορισμοῦ.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 113-115· βλ. καί σημ. 2 τῆς ἐπόμενης σελίδας.

σεως, έως οὐ νὰ ἐξομολογηθῇ καὶ νὰ δόσῃ ἐκεῖνο ὅπου ἔκλεψεν ἢ ἀδίκη-
σεν, τότε συγχωρεῖται. Ἄλλα μὲν ἁμαρτήματα συγχωροῦν τὰ συγχωρη-
τικὰ γράμματα· τὴν δὲ κλεψίαν καὶ τὴν ἀδικίαν, ἐὰν μὴ δόσῃ αὐτήν, ἢ
ζῶντος ἢ ἀποθανόντος ἐκείνου ὅπου τὴν ἔλαβε, δὲν συγχωρεῖται εἰς τοὺς
αἰῶνας. Πολλοὶ ἔκλεψαν καὶ πολλοὶ ἀδίκησαν καὶ ἔλαβον συγχωρητικόν,
ὥστε νὰ συγχωρηθῶσιν μετὰ τὸν θάνατον, περὶ τῆς κλεψίας, ἢ τῆς ἀδικίας,
ἀλλ' οὐχ ἐπέτυχον οἱ ταλαίπωροι, μόνον εὐρέθησαν ἀφωρισμένοι· ὅτι ὁ
Θεὸς ἄδικος δὲν ἐστίν, οὐδὲ ἀδικίαν θέλει, μόνον δικαιοσύνη... ἡκούσατε
καὶ ἐμάθατε τί δηλοῖ, ὅτι λύουν καὶ οἱ ἀδικηθέντες, τοῦτέστιν ἀφορισμέ-
νοι»¹.

Ὁ Μαλαξὸς ἐπιχειρεῖ μὲ τὴν διάταξη αὐτὴ νὰ ἀντιμετωπίσει ἓνα ἀπὸ τὰ
συνηθέστερα ἀδικήματα τῆς ἐποχῆς του ἀλλὰ καὶ κάθε ἐποχῆς ὅπως εἶναι
ἡ κλοπὴ. Στὴν ὀπτική του δὲν εἶναι δυνατὸν τέτοιο ἀδικήμα νὰ παρακαμ-
φθεῖ μὲ τὴν ἐκδοσὴ ἐνὸς συγχωρητικοῦ γράμματος ἢ μὲ τὴν ἀνάγνωσι
μιᾶς συγχωρητικῆς εὐχῆς²· καὶ τότε ἀνακύπτει ἡ παρέμβασις τῶν συγ-
γενῶν, οἱ ὅποιοι καλοῦνται νὰ ἐπανορθώσουν τὴν ἀδικίαν ποὺ διέπραξε ὁ
συγγενὴς τους προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ συγχωρηθεῖ. Στὴν σύλληψιν

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., 402-403· βλ. τὸ πλήρες παράθεμα στὴ σ. 355. Βλ. ἐπίσης
τὴν σύνθετη προσέγγισιν στὸ θέμα αὐτὸ στὸ ΓΕΡΟΥΚΗ, *Μαλαξός*.

2. Συγχωρητικὲς εὐχὲς ὥστόσο ποὺ καλύπτουν εἰδικὰ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν
μᾶς παραδίδονται ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ δύο ἀπὸ αὐτές. Ἡ μία σώζεται στὸν κώδ. gr.
275 (olim Κοσινίτζα) τοῦ Ἰνστιτούτου I. Dujceν τῆς Σόφιας: «Εὐχαῖ λεγόμεναι εἰς
πάσαν ἀφορισμόν. Λεγόμενη ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως, διὰ συγχωρίσεως τοῦ χριστιανοῦ,
ὅπου νὰ εὐρεθῇ δεδεμένος τὸ σῶμα αὐτοῦ. Ἡ ταπεινότης ἡμῶν διὰ τῆς χάριτος τῆς
δοθήσεως αὐτῆς παρὰ τοῦ πανναγίου καὶ τελεταρχικοῦ πνεύματος συγχωρήσει σοι, τῷ
κεκοικημένῳ δούλῳ τοῦ Θεοῦ πάντα». Ἡ ἄλλη εὐχὴ μὲ τὸν τίτλο: «Εὐχαὶ συγχω-
ρητικαὶ ἃς λέγει ὁ Ἀρχιερεὺς εἰς λείψανον ἀνθρώπου ἀποθαμένου, ὅταν εὐρεθῇ ἀκέ-
ραιον εἰς τὸν τάφον», ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν ΣΙΜΟΠΟΥΛΟ, *Ἀνάλεκτα*, 108-111,
καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων περιλαμβάνει «καὶ ἐκ παντὸς αὐτὸν λύσον ἐπικειμένου αὐτοῦ
δεσμὸν, ὅτι συνέβη κοιμηθῆναι μὲν αὐτὸν καὶ κατατεθῆναι τῷδε τῷ τόπῳ, μετὰ δὲ θά-
νατον ἀποδείκνυται ὑπὸ δεσμὸν εἶναι καὶ βάρος καὶ κεχωρισμένον τῇ ἐκκλησίᾳ σου.
Ἀδιάλυτος γὰρ ὁράται καὶ ἡ γῆ αὐτὸν οὐκ ἐδέξατο, οὐδὲ εἰς τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ
σώματος αὐτοῦ διελύθη, μένει δὲ οὕτω τῇ κτίσει σου ἀκοινωνήτος, δεικνύων τὸ μέγα
βάρος τῆς ὀργῆς σου καὶ τὸν ἀπὸ σοῦ χωρισμὸν τοῦτο δὲ γέγονεν αὐτῷ διὰ τινὰ πάν-
τως παρακοὴν ἢ παράπτωμα... λύσον τὸν δούλον σου (δεῖνα) τοῦτον ἐκ τοῦ ἐπικειμέ-
νου αὐτοῦ δεσμοῦ καὶ παντὸς ἐπιτιμίου βάρους τε καὶ ἀφορισμοῦ καὶ ἀναθέματος ὑπὸ
ἀρχιερέως ἢ ιερέως ἢ ἐτέρου παντὸς ἐπενεχθέντος αὐτῷ... ἀπόλυσον καὶ τῇ γῇ καὶ
τοῖς στοιχείοις κέλευσον τὸ σῶμα δέξασθαι αὐτοῦ, ὥστε τὴν κατὰ φύσιν ὑπομεῖναι
διάλυσιν, τὴν ψυχὴν δὲ τούτου τοῦ Ἀδου ἐξαγαγών».

αὐτὴ ἀπ' ὅσο εἴμαστε σὲ θέσση νὰ ἐλέγξουμε ὁ Μαλαξὸς πρωτοτυπεῖ κα-
ταθέτοντας τὴν δική του συμβολὴ γιὰ τὴν ἄρση τοῦ πλέον κοινοῦ ἀδικήμα-
τος, τῆς κλοπῆς. Στὴν ἀπλοϊκὴ διάσταση τῶν πραγμάτων, ὅπως τὰ ἀντι-
λαμβάνεται ὁ Μαλαξὸς, ἡ ἐπανόρθωση τῆς ἀδικίας συντελεῖται μὲ τὴν
ἐπιστροφή τῶν κλαπέντων, πράγμα ποὺ ἄλλωστε βρίσκεται πολὺ κοντὰ
σὲ ὅλη τὴν ὀντολογικὴ διάσταση ποὺ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὴν ποινὴ τοῦ ἀφο-
ρισμοῦ: βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀποτελεῖ ἡ ρῆξη μὲ τὴν
ἀδικία, ἡ ἐπιστροφή στὴν παλαιὰ ὁμαλὴ κατάσταση.

Τὰ ἴδια περίπου γιὰ τὴν λύση τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων περιέχονται
καὶ στὴν «Βακτηρία Ἀρχιερέων». Τὰ σχετικὰ κεφάλαια ἐπιγράφονται:
«Περὶ ἀργοῦ ἱερέως καὶ ἀφορισμένου παρὰ τοῦ ἀρχιερέως αὐτοῦ, ἂν δὲν
ἐπάρη συγχώρησιν καὶ μείνει ἔτζη καὶ ἀπεθάνῃ, ποῖος τὸν συγχωρεῖ ἱστο-
ρία θαυμαστὴ»· «Περὶ ἀφορισμένου πῶς γνωρίζεται μετὰ τὸν θάνατον αὐ-
τοῦ πόθεν ἀφορίσθη»· «Περὶ ἀφορισμένων τοὺς ὁποίους ἀφορίζει ὁ ἀρχιε-
ρεὺς καὶ μετὰ θάνατον εὐρίσκονται τὰ σώματα αὐτῶν λελυμένα, ἢ ἀνάλυ-
τα»· «Περὶ ἀπεθαμένου, ὅπου νὰ εὐρεθῇ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἀκέραιον, καὶ νὰ
μὴν ἔχῃ τρίχας ὀλότελα»· «Περὶ συγχωρήσεως καὶ λύσεως ἀφορισμοῦ εἰς
τὸν ἄνθρωπον ὅπου ἀδίκησε τινὰς καὶ τὸν ἀφόρησεν ὁ ἀδικημένος, τίς
τὸν συγχωρεῖ»¹.

Οἱ τίτλοι τῶν σχετικῶν κεφαλαίων ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενό τους ἀκο-
λουθοῦν κατὰ πόδας τὸν Μαλαξὸ καὶ ὡς πρὸς αὐτὰ δὲν παρουσιάζει τὸ
κείμενο αὐτὸ καμιὰ καινοτομία. Ἀξίζει ὥστόσο νὰ σταθοῦμε στὴν περι-
πτωση τῆς πρώτης ἀναγραφῆς κατὰ τὴν ὁποία προκειμένου νὰ τονίσει
τὴν σημασία τοῦ μὴ συγχωρηθέντος ἀφορισμοῦ ἀνασύρει ἓνα παράδειγμα
τὸ ὁποῖο φθάνει στὰ ὅρια τῆς ὑπερβολῆς· αὐτὸ ἔχει σχέση βέβαια μὲ ἱερέα
ἀφορισμένο ἀπὸ ἀρχιερέα. Οἱ δύο πρωταγωνιστὲς τοῦ ἐπεισοδίου μετὰ
τὸν ἀφορισμὸ ἀκολουθοῦν ἀντίθετες πορεῖες: ὁ ἀφορισμένος γίνεται μάρ-
τυρας τῆς πίστεως ἐνῶ ὁ ἀφορίσας ἀρχιερέας ἀλλαξοπιστεῖ καὶ γίνεται
μουσουλμάνος. Τὰ πράγματα ἐξελίσσονται ἔτσι ὥς τὴν στιγμή ποὺ ἀνα-
καλύπτεται μὲ τὴν θαυματουργὸ παρέμβαση τοῦ ἁγιοποιηθέντος ἀφορισμέ-
νου ὅτι ὑπάρχει τὸ πρόβλημα τοῦ μὴ ἀρθέντος ἀφορισμοῦ καὶ κατὰ συνέ-
πεια τὸ λείψανο τοῦ ἁγίου δὲν μπορεῖ νὰ παραμείνει στὴν ἐκκλησίᾳ ποὺ
τοῦ ἀφιέρωσαν. Ἔτσι ἀναζητεῖται καὶ ἀνευρίσκεται ὁ ἀφορίσας —καὶ ἡ-
δὴ μουσουλμάνος— πρῶν ἀρχιερέας ὡς μόνος ἀρμόδιος νὰ λύσει τὸν ἀφο-
ρισμένο νεκρὸ ἅγιο ἀπὸ τίς συνέπειες τοῦ ἐπιτιμίου.

Τὰ κείμενα αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται καὶ σὲ ἄλλες νομοκανονικὲς συλ-

1. «Βακτηρία Ἀρχιερέων», φ. 78v-79r, 80r-v, 81r-v, 377v-378r. βλ. καὶ σ. 297.

λογές· βεβαίως στis ακρότατες έκδοχές τους παρουσιάζουν έκδηλα τὰ σημεῖα τῆς ὑπερβολῆς, ἐπιστρατεύονται ὅμως προκειμένου νὰ ἀναδείξουν ὀρισμένα κρίσιμα σημεῖα τῆς καθημερινῆς χριστιανικῆς πρακτικῆς, νὰ ἐπιλύσουν κάποιες βασικὲς ἀπορίες τῶν ἀνθρώπων ἢ νὰ ἀποτρέψουν κάποιες ἐνέργειές τους οἱ ὁποῖες ἐνδέχεται νὰ παραβιάσουν τὸν κώδικα ἀξιῶν τῆς ἐποχῆς καὶ νὰ δημιουργήσουν ἐντάσεις ἢ ἀμφιβολίες. Ὡστόσο ἀπὸ τὴν ὅλη ἐπιχειρηματολογία καὶ τὴν συνακόλουθη πρακτικὴ προβάλλει τὸ ἀναντίρρητο συμπέρασμα ὅτι προκειμένου γιὰ τὸν ἀφορισμὸ εἶναι πάντοτε ἀπαραίτητὴ ἡ ἄρση του. Ἡ ἄρση ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συντελεσθεῖ παρὰ μόνο διὰ τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἐπέβαλε τὸ ἐπιτίμιο ἀλλὰ καὶ μέσω τῆς ἐπανορθώσεως τῆς ἀδικίας ποὺ ἐξαιτίας τῆς ἐπεβλήθη ἡ ποινή.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἄρσης, τῆς λύσης τοῦ ἐπιτιμίου ὡς συνάδοντος ἀμέσως πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ ἔχει ἀφήσει τὰ ἔγγραφα του, τὰ ὁποῖα ταυτοχρόνως μποροῦν νὰ προσλάβουν τὸν χαρακτήρα τῶν στοιχείων μιᾶς λειτουργίας γιὰ τὴν ὁποία ἀμέσως ὁ λόγος.

δ) Τελετουργία λύσης ἀφορισμοῦ (εὐχὲς-ἐξομολογητάρια-συγχωροχάρτια)

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν τελετουργία λύσης τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συνθέτουν τὸ τυπικὸ τῆς ἐπιβολῆς του¹. Γιὰ τοὺς ζωντανούς ἀφορισμένους εἴπαμε ὅτι ἀπαιτεῖται ἡ έκδοση συγχωρητικοῦ γράμματος εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἀφορίσαντα εἴτε ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Στὰ συγχωρητικὰ ὅμως γράμματα δὲν ἀναφέρεται τίποτα γιὰ ἀνάγνωση τῆς λύσεως στὴν ἐκκλησία ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου.

Ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῶν ἐκκλησιαστικῶν τυπικῶν ὁ Goar παραθέτει στὸ *Εὐχολόγιό* του μιὰ μορφή τελετῆς λύσεως. Σύμφωνα μ' αὐτὴν ὁ ἀρχιερέας τὴν ἐσπέρα τελεῖ ἐσπερινὸ καὶ τὴν ἐπομένη ὄρθρο καὶ θεία λειτουργία. Μετὰ τὴν λήξη τῆς λειτουργίας ντυμένος μὲ τὴν ἀρχιερατικὴ στολὴ του ψάλλει τὸν κανόνα τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ, τὰ δώδεκα ἑωθινὰ εὐαγγέλια καὶ εἰδικὴ εὐχὴ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐκείνου ποὺ πρόκειται νὰ συγχωρηθεῖ. Αὐτὰ συμβαίνουν ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἱερωμένους²· γιὰ τοὺς λαϊ-

1. Τὰ πράγματα εἶναι καὶ πάλι σαφέστερα ὅσον ἀφορᾷ τὴν Καθολικὴ ἐκκλησία· βλ. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Ἀφορισμοὶ* 13, 126-127.

2. GOAR, *Εὐχολόγιον*.

κούς γίνονται τὰ ἴδια ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν εὐαγγελίων¹. Σὲ μία συγχωρητικὴ εὐχή τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἔχουμε πάλι τὴν ἐξῆς περιγραφὴ τῆς τελετῆς λύσεως τοῦ ἀφορισμοῦ: «πρῶτον ψάλλεται ἀγιασμός ἐπάνω τοῦ τάφου αὐτοῦ, εἴτα γίνεται λειτουργία, συλλείτουργον. Ἐν τῇ μεγάλῃ εἰσόδῳ ἀναγινώσκονται αἱ ἐν τῷ Εὐχολογίῳ δύο συγχωρητικαὶ εὐχαί, μετὰ δὲ τὴν λειτουργίαν ἐξέρχονται οἱ ἱερεῖς εἰς τὸν τάφον· καὶ ποιήσαντες εὐλογητόν, τρισάγιον, ὃ [= τὸν] Ν' καὶ ψάλλεται ὁ κανὼν τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου Κρήτης εἰς ψυχορραγοῦντα. Εἴτα ἀναγινώσκεται ἡ εὐχή παρὰ τοῦ α' τῶν ἱερέων»².

Μία ἄλλη περιγραφὴ τῆς τελετῆς βρίσκουμε σὲ νεότερο εὐχολόγιο τὸ ὁποῖο παραθέτει τὰ ἐξῆς στοιχεῖα ὅταν ἀναφέρεται στὶς εὐχές ποὺ προβλέπονται γιὰ τὶς ἀρές καὶ τὸν ἀφορισμὸ νεκρῶν χριστιανῶν: «ἰστέον δέ, ὅτι αἱ παροῦσαι εὐχαὶ ἀναγινώσκονται οὕτως· ἐν μὲν τῇ Προσκομιδῇ ἀναγινώσκουσι ταύτας μετὰ κατανύξεως πάντες οἱ μέλλοντες ἱεουργεῖν ἱερεῖς· ἐν δὲ τῇ μεγάλῃ Εἰσόδῳ, ἐξελθόντων τῶν ἱερέων ἔξω τῶν καρχέλλων μετὰ τῶν Ἀγίων, καὶ ἱσταμένων, ὁ ἀρχιερεὺς κλίνας τὸ γόνυ, ἐκφωνεῖ ταύτας μεγαλοφώνως μετὰ κατανύξεως καὶ δακρύων· μετὰ δὲ τὸ τελειῶσαι αὐτάς, ἀνιστάμενος δέχεται τὰ Ἀγια»³.

Ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς παραθέτει ἐπίσης στὸν νομοκάνονά του τρεῖς συγχωρητικὰς εὐχές, ἀλλὰ εἶναι ἐμφανὲς ὅτι οἱ εὐχές αὐτὲς ἀφοροῦν νεκροὺς ἀφορισμένους⁴. Γι' αὐτοὺς τὰ πράγματα εἶναι περισσότερο συγκεκριμένα. Ἦδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ πατριάρχου Μαξίμου Γ' τοῦ Λογίου ὅταν γίνεται τὸ (θαῦμα) τῆς λύσεως τοῦ σώματος τῆς νεκρῆς ποὺ εἶχε ἀφορίσει ὁ πατριάρχης Γεννάδιος⁵ ἀναφέρεται ὅτι «ἐποίησεν ὁ πατριάρχης λει-

1. Σχετικὰ μὲ τοὺς ζῶντες ἀφορισμένους καὶ τὴν λύση τοῦ ἐπιτιμίου τοὺς ἔχει διασωθεῖ καὶ ἡ ἀκόλουθη περιγραφὴ: «Λή[ύ]σεις καὶ συγχωρήσεις ἐπιτιμίου ἀφορισμοῦ, ποιεῖ ὁ ἱερεὺς εὐλογητόν, τὸ Κύριε εἰσάκουσον τῆς προσευχῆς μου, τῆς εὐσπλαχνίας τὴν πύλην. Εἴτα κλίνας τὴν κεφαλὴν ὁ ἀφωρισμένος ἐμπροσθεν τῆς Ἀγίας εἰκόνης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ λέγει τὸν μ' τεσσαρακοστὸν καὶ τοῦτον πληρώσας ἀπαξ κρατῶν ὁ ἱερεὺς κλῆμα ἔχον ἐπτὰ κονδύλους, τύπτει αὐτὸν ἀπαξ καὶ πάλιν ἄρχεται τὸν αὐτὸν ψαλμὸν ἕως οὗ εἴπῃ αὐτὸν τρίς τύπτει αὐτὸν ὡς δεδίλοτε καὶ εὐθὺς ἄρχεται ὁ ἱερεὺς λέγων τὰς εὐχὰς μετ' εὐλαβείας» (ἀπὸ χειρόγραφο εὐχολόγιο τῆς μονῆς Πρέβελι: ΠΑΠΑΔΑΚΙΣ, *Πρέβελι*, 147).

2. ΦΩΤΗΤΟΥΛΗΣ, *Συμεὼν*, 61-66.

3. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα... σπονδῇ καὶ ἐπιστασίᾳ ΣΥΓΓΡΑΜΜΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ...*, β' ἔκδ. Βενετία 1862, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ ἔκδοσι τοῦ «'Αστέρος» (β' ἔκδ. Ἀθῆνα 1980), σ. 226.

4. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 115.

5. *Ἱστορία Πατριαρχικῆ*, 50.

τουργίαν και ανέγνω εὐχὴν συγχωρητικὴν»· ἐπίσης στὸ «θαῦμα» τῆς λύσεως τοῦ σώματος ἀφορισμένης γυναίκας ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸν ἅγιο Διονύσιο στὴν Ζάκυνθο διαβάζουμε: «ἐφόρεσε τὸ ἐπιτραχήλιον καὶ ὠμοφόριον, γονυκλινῶς δὲ προσευχόμενος ἐδέετο τοῦ Θεοῦ μετὰ δακρύων... ἅμα δὲ ὁ Ἅγιος ἀνέγνωσε τὴν συγχωρητικὴν εὐχὴν, τὸ ἄπνον ἐκεῖνο πτώμα ἔκλινε τὴν κεφαλὴν... ἔπεσεν ἔπειτα χαμαὶ καὶ διελύθη εἰς χοῦν καὶ ὀστέα»¹.

Βεβαίως στὴν τελευταία περίπτωση τὰ πράγματα ἐξελίσσονται μέσα στὸ κλίμα τοῦ ὑπερβατικοῦ, καθὼς ὁ ἅγιος θαυματουργεῖ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Θεοῦ· κατὰ συνέπεια τὰ τελετουργικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεσμεύονται δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποτελέσουν σημεῖα ἀναφορᾶς· ὥστόσο καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ συγχωρητικὴ εὐχὴ ἀναφέρεται ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίσημη ἀρχιερατικὴ στολὴ —ὠμοφόριο καὶ ἐπιτραχήλιο— ἅμφια ποὺ ἀπαιτοῦνται προκειμένου οἱ ἱερωμένοι νὰ ἐπιβάλουν ἀφορισμό.

Ὡστε ἡ συγχωρητικὴ εὐχὴ εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς τελετουργίας ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ νεκροῦ ἢ ζωντανοῦ ἀφορισμένου. Τέτοιες εὐχὲς καὶ τάξεις λύσεως τῆς ποινῆς ἔχουν διασωθεῖ πολλές: ἀναφέρουμε ἐδῶ τὶς εὐχὲς τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης² (15ος αἰ.), τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Μαξίμου Γ' τοῦ Λογίου³ καὶ ὅσες ἄλλες διασώθηκαν σὲ κώδικες καὶ χειρόγραφα⁴.

1. ΚΟΝΟΜΟΣ, "Ἅγιος Διονύσιος, 231· βλ. καὶ σελ. 294, σημ., 383. Βλ. ἐπίσης τὴν περιγραφή τῆς λύσης ἀφορισμοῦ καὶ τῆς συνεπείᾳ αὐτῆς διάλυσης πτώματος νεκροῦ ἀφορισμένου ποὺ παραθέτει ὁ LE QUIEN, *Oriens* 2, στ. 1054-1055.

2. ΦΩΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Συμεών*, 61-66.

3. Ἡ εὐχὴ τοῦ Μαξίμου ὑπάρχει καὶ στὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ· ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ, *Εὐχή*, 126-127 (ἀπὸ κώδικα Βλατάδων 70, φ. 42ν) καὶ τὸν ΜΟΥΖΑΚΗ, *Βρικόλακες*, 85-86· βλ. ἐπίσης ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Χίος*, 77-78, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἴδια εὐχὴ στὸν κώδικα 19 (1600), φ. 134-137 τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου («Ὁ Κοραῆς» καὶ ΛΑΜΠΡΟΣ, "Ἅγιον Ὅρος 2, 77 (κῶδ. Ἰβήρων 297).

4. Παρόμοιες ἀκολουθίες ὑπάρχουν σὲ πολλοὺς κώδικες· παραθέτω μερικὲς: «Ἀρχὴ τοῦ ἀποφορισμοῦ· νὰ ἀποφορίσεις ἄνθρωπον οὐ γυναῖκα οὐ παιδίον ὅπου νὰ ἀποφορισθοῦν ἀπὸ ἀρχιερέαν ἢ ἀπὸ ἱερέαν»· «Τάξεις εἰς τὸ λύσαι ἄνθρωπον οὐ γυναῖκα οὐ παιδίον οὐ ἄλλον τινὰ ὅπου νὰ ἀφορισθοῦν ἀπὸ ἀρχιερέα οὐ ἱερέα» (ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, *Κατάλογος*, 116, ὅπου φυσικὰ τὸ οὐ πρέπει νὰ διαβασθεῖ ἤ)· «Λύσεις ἀφορισμοῦ λεγομένη ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως», Μ.Π.Τ. 520, φ. 2 κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *IB* 5, 76-77· «Διάφοροι ἀκολουθίαι» (μικροῦ ἁγιασμοῦ, ἐξαφορισμοῦ) σὲ κώδικα τοῦ 17ου αἰ. (ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Σάμος*, 64 (ἀρ. χειρ. 85)· ἐπίσης σὲ κώδικα τῆς συλλογῆς Κολουβᾶ μὲ ἀρ. 64 τοῦ 16ου αἰ. καὶ στὸ φ. 263α περιέχεται: «Εὐχὴ εἰς λύσιν ἀφορισμοῦ λεγομένη ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως»· *NE*, 13 (1916) 125· βλ. ἐπίσης τὶς διάφορες εὐχὲς ποὺ ὑπάρχουν στὰ Εὐχολόγια· λ.χ. στὸ *Εὐχολόγιον* τὸ

Ἐνδεικτικὸ τῆς προσοχῆς μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει τὸ ὅλο θέμα εἶναι οἱ ἐρωτήσεις ποὺ περιλαμβάνονται στὰ ἐξομολογητάρια καὶ τὶς ὁποῖες ἀπευθύνουν οἱ πνευματικοὶ πρὸς τοὺς χριστιανούς ὥστε νὰ τοὺς βοηθήσουν στὴν ἐξομολόγηση καὶ κατὰ συνέπεια στὴν ἄρση τῶν ἁμαρτημάτων τους. Ὁ πνευματικὸς δὲν μπορεῖ νὰ συγχωρήσει ἀφορισμένο· ἡ δικαιοδοσία του περιορίζεται σὲ ἡσσανος σημασίας ἁμαρτήματα γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει ἀνάλογες ποινὲς ὅπως ξηροφαγίες, μετάνοιες, ἀποχὴ ἀπὸ τὰ μυστήρια κ.τ.δ. Μπορεῖ ὅμως νὰ συμβουλεύσει τὸν ἁμαρτήσαντα ἢ τὸν εὐρισκόμενο ὑπὸ τὸ βάρος ἀφορισμοῦ τί πρέπει νὰ κάνει ὥστε νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἐπιτιμίου. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὁ πνευματικὸς συνήθως ἀπευθύνει μεταξὺ τῶν ἄλλων στὸν ἐξομολογούμενο χριστιανὸ καὶ ἐρωτήσεις τοῦ τύπου: «εἰπέ μοι τέκνον... μήπως καὶ ἔκλεψες τίποτες καὶ δὲν τὸ ἐγύρισες, ἢ ἔγενεν ἀφωρισμὸς περὶ κλαπέντος, καὶ δὲν ὁμολόγησας αὐτὸ ἀλλὰ ἔμεινες εἰς τὸ βάρος τοῦ ἀφωρισμοῦ» ἢ: «εἰ δὲ ἔγενεν ἀφωρισμὸς, εἰπέ του νὰ πιγαίνῃ εἰς τὸν ἀρχιερέα νὰ λάβῃ τὸν κανόνα καὶ νὰ εὕρῃ συγχώρησιν. Εἰ δὲ καὶ δὲν ἔγενεν ἀφωρισμὸς μόνον νὰ τὸ πληρώσῃ»¹. Σὲ ἄλλο χειρόγραφο ἐξομολογητάριο ὑπάρχει ἡ «Τάξις

Μέγα, δ.π. 223-228. Γενικῶς γιὰ τὸ ζήτημα τῶν συγχωρητικῶν εὐχῶν ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοση, ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα ζητήματα, δὲν εἶναι τὰ πράγματα ἀπολύτως σαφῆ καθὼς δὲν ὑπάρχει ἡ μελέτη ποὺ νὰ ξεκαθαρίξῃ τὰ ζητήματα αὐτά. Ἔτσι καὶ οἱ παραπομπές μας μοιραῖα εἶναι ἀποσπασματικές καθὼς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρατεθοῦν ἐδῶ ὅλοι οἱ χειρόγραφοι κώδικες ποὺ παραδίδουν τὶς «τάξεις» τῶν συγχωρητικῶν εὐχῶν ἢ μνημόνευσή τους ἀπλῶς ἔχει σκοπὸ νὰ ἀναδείξῃ τὸ μέγεθος τοῦ προβλήματος καὶ νὰ παράσχει τὶς εἰδικὲς εὐχὲς ποὺ θέλουν νὰ καλύψουν ὅλο τὸ φάσμα τῶν περιπτώσεων συγχωρήσεως καὶ λύσεως ἀφορισμοῦ. Τῆς τελευταίας στιγμῆς εἶναι ἡ παραπομπή σὲ μιὰ ἄλλη συγχωρητικὴ εὐχή: MERCATI, *Opere* 6, 369-380: «Un eucologio ciprio che si cercava», ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περ. *Traditio* VII, 1949-51, σ. 223-232)· στή σ. 371-372 μιὰ γιὰ τὸ Εὐχολόγιο, τὸ ὁποῖο στὸν κατάλογο τοῦ RICCI, *Liste*, 111 ἔχει τὴν ἀρίθμηση ποὺ φέρει σήμερα: «Barberin. gr. 390», Tit. 14 «ἀκολουθία ἐπὶ λύσει ἱερέως ἀφωρισθέντος» Tit. 46... «Εὐχὴ συγχωρητική». Ἄλλες εὐχὲς βλ. ἐπίσης καὶ στὸν DMITRIEV-SKIJ, *Opisanie* 2, 372, 754, 774-775, 794, 863, 897.

1. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Νομοκάνων*, 11. Παραπλήσια γράφει καὶ ὁ ΡΟΔΙΝΟΣ στὶς σελίδες τοῦ ἔργου του *Περὶ ἐξομολογήσεως*, Ρώμη 1671· συγκεκριμένα ἀναφέρει στὶς ὑποχρεώσεις τοῦ πνευματικοῦ (σ. 23): «πρέπει νὰ τὸν ἐρωτήσω μήπως καὶ εἶναι ἀφωρισμένος» καὶ παρακάτω (σ. 50) προσθέτει γιὰ τὸν πνευματικὸν ὅτι ὅταν ἐξομολογᾷ νὰ μὴν εἶναι ἀφωρισμένος ἢ καθηρημένος. Προχωρώντας στὴν διαπραγμάτευση του τὸν ἀπασχολεῖ μιὰ εἰδικὴ περίπτωση: «ἕνας ὑπάγει εἰς ἕνα ἱερέα ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφωρισμένος καὶ δὲν τὸ ἡξεύρει ἐξομολογᾶται εἰς ἐκεῖνον, ὠφελᾶτον ἐκεῖνη ἢ ἐξαγορά; Ἄν ἐκεῖνος ὁ ἱερέας εἶναι φανερά εἰς ὅλους ἀφωρισμένος καὶ ἐγὼ δὲν τὸ ἡξεύρω, ὠφελᾷ με ἐκεῖνη ἢ ἐξαγορά, ἀμὴ ὕστερα ἂν μάθω ὅτι ἐκεῖνος ἦτον ἀφω-

ἀρίστη τῶν ἐξαγορευόντων» καὶ ἐκεῖ μεταξὺ τῶν ἄλλων προβλέπεται γιὰ τὶς πιθανὲς ἁμαρτίες τοῦ ἐξομολογουμένου: «καὶ εἰ, ἀφορισθεὶς τοῦ μὴ κοινωνεῖν, ἐκοινωνήσεν, ἢ βρώσεως μετέλαβεν, ἢ ἀπώσεως δεσμῶν ἀπὸ ἱερέα δεξάμενος, ἐξ ἐτέρου δῆθεν συγχωρηθεὶς παρὰ γνώμην τοῦ ἀφορίσαντος»¹. Τὸ ὅλο θέμα εἶναι παραπλήσιο πρὸς ἐκεῖνο τῆς εὐχῆς ποὺ διαβάζεται κατὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ, ἀκόμα καὶ σήμερα, καὶ στὴν ὁποία γίνεται δέηση γιὰ τὴν συγχώρηση ὅλων τῶν ἁμαρτημάτων τοῦ νεκροῦ· μετὰξὺ αὐτῶν τῶν ὁποίων ἐπιζητεῖται ἡ συγχώρηση εἶναι φυσικὰ καὶ ὁ ἀφορισμός².

Κλείνοντας τὰ σχετικὰ μὲ τὴν λύση τοῦ ἀφορισμοῦ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ τὰ περίφημα συγχωροχάρτια μὲ τὰ ὁποῖα συγχωροῦνται γενικῶς ὅλες οἱ ἁμαρτίες τοῦ χριστιανοῦ προβλέπουν καὶ τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Στὴν μακροσκελέστατη ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων περιπτώσεων τέλεσης ἁμαρτίας ἀναφέρεται γιὰ τὴν ποινὴ: «ἢ μετριότης ἡμῶν... ἔχει συγκεχωρημένον... εἰς ὅσα καὶ αὐτὸς ὡς ἄνθρωπος ἡμαρτε... καὶ ἡ ὑπὸ κατάραν, ἡ ἀφορισμὸν ἀρχιερέως, ἱερέως ἐγένετο»· ἡ τὴν παραπλήσια ἀναφορὰ: «καὶ εἴτε ὑπὸ κατάραν Πατρός, ἡ Μητρὸς αὐτῶν ἐγένοντο εἴτε τῷ ἰδίῳ ἀναθέματι ὑπέπεσον. Ἡ ὄρκον ὤμοσαν, κάκεῖνον παρέβησαν· ἡ ἐψευδόρκησαν· ἡ ἀράν Ἐκκλησιαστικὴν, καὶ ἀφορισμὸν ἐδέξαντο

ρισμένος χρειὰ νὰ ἐξομολογηθῶ ἐκείναις ταῖς ἰδίαις ἁμαρτίαις. ἀμὴ ἂν ὁ πνευματικὸς εἶναι μόνον εἰς τὸ κρυφὸν ἀφωρισμένος ἂν καλὰ καὶ τὸ μάθω ὕστερα δὲν χρεωστῶ καὶ δεῦτερο νὰ ἐξομολογηθῶ». Ἐξάλλου στὴν ἐρώτηση: «Διατί πρῶτα τὸν λύης ἀπὸ τὸν ἀφωρισμὸ ἀπέκει ἀπὸ ταῖς ἁμαρτίαις λέγωντας, Λύωσε ἀπὸ παντὸς ἀφωρισμοῦ, ἔπειτα λύωσε ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν», ἡ ἀπάντηση εἶναι «διότι ἕνας ἀφωρισμένος ἂν δὲν εἶναι πρῶτον λυμένος ἀπὸ τὸν ἀφωρισμὸν δὲν βολῇ νὰ λυθῇ ἀπὸ ταῖς ἁμαρτίαις του» (σ. 150-151). Ὁ Ροδινὸς φθάνει σὲ ἀκραῖες λεπτομέρειες ποὺ ἐνδεχομένως προκύπτουν κατὰ τὴν διάρκειά τῆς διαδικασίας, ἀλλὰ στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία καὶ εἰδικότερα στὰ νεότερα χρόνια δὲν φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν προβλήματα ἄξια νὰ ἀπασχολήσουν τοὺς δογματίζοντες ὀρθοδόξους· μὲ βάση κάποια ἄγραφη πρακτικὴ κάθε περίπτωση ἀντιμετωπίζεται ριζικὰ καὶ δὲν ἔχουμε μαρτυρίες ποὺ νὰ προσφέρουν ὕλικὸ ἀμφισβήτησης τῆς ἐπιβολῆς ἡ ἄρσης τοῦ ἐπιτιμίου λόγῳ ἀνευθυνότητος τοῦ ἐπιβάλλοντος ἡ κωλύματος τοῦ λύνοντος κ.τ.δ. σὲ τέτοια μάλιστα συχνότητα ὥστε νὰ ἀναχθοῦν σὲ γενικότερες ρυθμίσεις.

1. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie* 2, 214, χγφ. ἐξομολογητάριο τῆς Μ. Λαύρας τοῦ 1433.

2. Τὰ σχετικὰ μὲ τὶς διαφορὲς συγχωρητικὲς εὐχὲς καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦνται βλ. στὰ ἥδη μνημονευθέντα ἔργα περὶ ἀφορισμοῦ τῶν Βασιλείου, μητροπολίτη Σμύρνης καὶ Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτη.

παρ' Ἱερέως, ἢ Ἀρχιερέως, ἢ Πατριάρχου δι' ἡντιναοῦν αἰτίαν, καὶ ῥαθυμία χρησάμενοι, οὐκ ἔτυχον συγχωρήσεως»¹.

Τὸ ἐπιτίμιο λοιπὸν τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι ποινὴ ποὺ ἐπιδέχεται συγχώρηση. Ἡ λύση του γίνεται πάντα μέσω τῆς Ἐκκλησίας καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα ποὺ τὸν εἶχε ἐπιβάλει ἢ τὸν διάδοχό του, ἂν ἐκεῖνος ἔχει ἐν τῷ μεταξύ ἀποβιώσει ἢ ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο. Ἡ ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου καλύπτει καὶ νεκροὺς καὶ ζωντανούς ἀφορισμένους. Τὸ τυπικὸ τῆς ἄρσης ἂν καὶ εἶναι καλύτερα γνωστὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἐπιβολῆς ὥστόσο δὲν παρυσιάζεται ὡς μία μορφή συγκροτημένη καὶ σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενη. Κοντὰ σ' αὐτὰ δημιουργήθηκαν βεβαίως καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν ἁλιωτῶν ἀφορισμένων ποὺ προξενοῦσαν περισσότερο φόβο στοὺς χριστιανούς καὶ λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ ἀποτελέσματος ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῶν συνευρισμῶν πρὸς τοὺς βρυκόλακες καὶ τοὺς αἰωνίως βασανιζομένους ἀμαρτωλούς. Αὐτὰ βεβαίως ἀπαντοῦν καὶ σὲ μιὰ ἄλλη προβληματικὴ ποὺ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἰδιαίτερα, πρέπει νὰ μελετηθεῖ ἐν συναρτῇ πρὸς τὴν ὅλη πολιτικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τὴν χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου σὲ ποικίλες ἐκφάνσεις τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν χριστιανῶν. Πάντως ἡ γενικὴ στάση καὶ ἡ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου, ἂν ἐξαίρεσουμε τίς περιπτώσεις τῶν ἁλιωτῶν νεκρῶν, συνοψίζεται πολὺ ἐπιτυχημένα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη, τὰ ὁποῖα μὲ τὴν σειρά τους ἀνακαλοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα δόγματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως: «τούτῃ ἡ τιμωρία δίδεται εἰς τοὺς ἀμαρτωλούς διὰ τὴν σωτηρίαν τους· καὶ εἰς τοῦτο ἀποβλέπη ἡ Ἐκκλησία, δηλαδὴ νὰ δώσῃ ἐδῶ τὴν πρόσκαιρον παιδείυσιν τοῦ σώματος διὰ νὰ σωθῇ ἡ ψυχὴ του»².

1. ΗΛΙΟΥ, *Συγχωροχάρτια*, 64, 66.

2. [ΑΝΘΡΑΚΙΤΗΣ], *Θεωρίαι*, 225. Πολὺ εὐγλωττα ἀποτυπώνει τὸ ὅλο σχῆμα τὸ ἐξῆς χρονικὸ ποὺ καταγράφεται στὴν *Ε.Α.* (τ. 43, 1923, σ. 367): «Ἡ... Σύνοδος λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὴν μετὰ πολλῆς εὐλαβείας συντεταγμένην αἴτησιν τοῦ Δαμιανοῦ Δαμιανίδου δι' ἧς ὁμολογεῖ μετὰ ψυχικῆς δόνης καὶ συντριβῆς καρδίας τὸ κατὰ τὴν 1ην Ἰουνίου διαπραχθὲν ὑπ' αὐτοῦ ἁμάρτημα καὶ ἐπικαλεῖται τὴν ἐπιείκειαν καὶ τὸ ἔλεος τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας μετὰ δακρύων ζητῶν ὅπως συγχωρηθῇ καὶ γένηται δεκτὸς εἰς τὸν περίβολον αὐτῆς ὡς τέκνον πιστὸν καὶ ἀφωσιωμένον, πεισθεῖσα ὅτι ἡ μεταμέλεια αὐτοῦ καὶ ἡ συντριβὴ εἶναι εἰλικρινῆς ἥρε τὴν ἐπ' αὐτοῦ ποινὴν τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ ἀπήλλαξεν αὐτὸν ὀλοτελῶς τοῦ ἀπ' αὐτῆς δεσμοῦ, ἐνέκρινεν νὰ ἐκδοθῇ συγχωρητήριον γράμμα, ὅπερ τὴν αὖριον Κυριακὴν θέλει ἀναγνωσθῇ εἰς τοὺς ἱεροὺς ναοὺς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς. Ἀποφάσει δὲ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου προσήλθεν εἴτα οὗτος κατ' ἰδίαν παρὰ τῇ Σεβασμιωτάτῳ προεδρεύοντος ἐν τῷ Πατριαρχικῷ παρεκκλησίῳ καὶ ἀνεγνώσθη ἐπ' αὐτοῦ ἡ νενομισμένη εὐχή».

Τὰ «εἶδη» τοῦ ἀφορισμοῦ

Στὰ δύο κεφάλαια πού προηγήθηκαν ἔγινε προσπάθεια νὰ ἀποτυπωθεῖ ἡ γενικὴ θεώρηση τῶν ἐπιτιμιῶν καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ εἰδικότερα, καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ ἀποδιαιρθρωθεῖ ὁ ἀφορισμὸς στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα πού τὸν συγκροτοῦν καὶ συνιστοῦν τὴν συνολικὴ διαδρομὴ ἀπὸ τὸ αἶτημα ὡς τὴν ἐπιβολὴ ἢ τὴν ἄρση τῆς ποινῆς. Τώρα πρέπει νὰ γίνῃ ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες χρήσεις τῆς ποινῆς οἱ ὁποῖες μὲ τὴν σειρὰ τους ἀναδεικνύουν τὰ διάφορα «εἶδη» τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας. Βεβαίως ἐξαρχῆς πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ὅρος «εἶδη» δὲν προσδιορίζει σαφῶς διαφορετικὲς κατηγορίες ἀλλὰ διαφορετικὲς ἐκφάνσεις τοῦ ἴδιου φαινομένου οἱ ὁποῖες ὥστόσο, πέρα ἀπὸ τὸ κοινό, σταθερό τους ὑπόβαθρο, παρουσιάζουν καὶ ἕνια στοιχεῖα πού ὡς ἕνα βαθμὸ τίς διαφορίζουν καὶ δίνουν τὴν δυνατότητα τῆς μερικευμένης προσπέλασης.

Ἐξάλλου ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ ἀνάδειξη τῶν στοιχείων αὐτῶν, μπορεῖ νὰ συντελέσῃ στὴν διάλυση μιᾶς σύγχυσης πού ἀρκετὲς φορὲς ἐπικρατεῖ σχετικὰ μὲ τὸ σημαινόμενο διὰ τοῦ ὅρου ἀφορισμὸς καὶ τὴν λανθασμένη κατὰ συνέπεια χρῆση τοῦ ὅρου αὐτοῦ. Ἡ σύγχυση προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ταυτίζονται δύο πλησιόχωρες, διαφορετικὲς ὅμως πράξεις, δηλαδὴ ἡ ἀπλὴ ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ μὲ τὴν καθαυτὸ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς. Ἡ ταύτιση αὕτη μάλιστα ἔχει λάβῃ τέτοιες διαστάσεις ὥστε καὶ ἡ ἀπλὴ ἀναφορὰ τῆς λέξης ἀφορισμός, συχνὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ καὶ κατὰ συνέπεια ὅλα τὰ κείμενα στὰ ὁποῖα ὑπάρχει ἡ ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ νὰ χαρακτηρίζονται γενικῶς ὡς ἀφορισμοί¹. Ἡ προσεκτικὴ ὥστόσο μελέτη τῶν κειμένων στὰ ὁποῖα ὑπηρετρεχεται μὲ διάφορους τρόπους ἡ ἀφοριστικὴ πρακτικὴ ὁδηγεῖ στὴν ἐκτίμηση ὅτι ὑπάρχουν διάφορες ἐκδοχές, διάφορες ἀφοριστικὲς χρήσεις οἱ ὁποῖες ἔχουν ὡς κοινὸ γνώρισμα τὴν ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀφορισμοί. Αὐτὲς ἀκριβῶς

1. Δὲν χρειάζεται βέβαια βιβλιογραφικὴ κάλυψη τῆς διαπίστωσης αὐτῆς· τοῦτο ἐπειδὴ εἶναι γενικευμένη σχεδὸν πρακτικὴ νὰ ὀνομάζονται ἀφορισμοὶ ὅλα τὰ παρόμοια ἔγγραφα ἀκόμα καὶ σὲ νεότερες μελέτες, χωρὶς νὰ γίνεταῖ ἡ ἐπισήμανση ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπειλὲς πού μπορεῖ νὰ παρέμειναν ἢ καὶ νὰ ἔδρασαν μόνον ὡς ἀπειλές.

τις περιπτώσεις θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στις σελίδες που θα ἀκο-
λουθήσουν προκειμένου τὸ φαινόμενο νὰ ἀναδειχθεῖ μὲ σαφήνεια μέσω τῶν
πηγῶν καὶ νὰ προσλάβει τὶς διαστάσεις πού τοῦ ἀνήκουν.

1. Ὁ ἀφορισμὸς ὡς ἀόριστη ἀπειλὴ

Τὸ «εἶδος» αὐτὸ τῆς ἀφοριστικῆς πρακτικῆς, μποροῦμε ἀνεπιφύλακτα νὰ
ὑποστηρίξουμε ὅτι διατρέχει ὅλες τὶς πτυχές τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν
ἀνθρώπων τῆς τελευταίας τουλάχιστον βυζαντινῆς περιόδου καὶ κυρίως
ἐκείνων τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ διαστάσεις πού προσλαμβάνει εἶναι τέ-
τοιες πού μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ μιλάμε πλέον γιὰ «κοινὸ τόπο». Ὑπὸ
τὴν μορφή αὐτὴν λοιπὸν ὁ ἀφορισμὸς θέτει τὴν σφραγίδα του σὲ κάθε περί-
πτωση πού ἀπαιτεῖται ἡ διασφάλιση τῆς κατοχῆς ἢ μιᾶς δωρεᾶς, ἀκόμα καὶ
μικρῆς ὅπως εἶναι ἓνα βιβλίο, τὸ ἐκτελεστὸ μιᾶς διαθήκης, ἐνὸς συμβο-
λαίου, ἢ διατήρηση κάποιων κεκτημένων κ.τ.δ.

Δὲν χρειάζεται καμιά ιδιαίτερη προσπάθεια καὶ ἐνδελεχὲς ἐλεγχος
γιὰ τὴν τεκμηρίωση αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς ποινῆς. Οἱ μαρτυρίες ἀφθονοῦν
καὶ ἡ ποσοτικὴ τους παρουσία συνηγορεῖ ἀπλῶς γιὰ τὸ εὖρος τῆς χρήσης
αὐτῆς καὶ γιὰ τὴν συνακόλουθη ἀποτελεσματικότητά πού ἐκτιμᾶται ὅτι
ἐξασφαλίζει. Ὡστόσο εἶναι ἀπαραίτητη ἡ παράθεση κάποιων τεκμηρίων
πού ἀντιπροσωπεύουν τὸ «εἶδος» αὐτό.

Ἡ πλέον εὐγλωττὴ περίπτωση προέρχεται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ
ἄλλα ἔντυπα τῆς ἐποχῆς πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὁ γραφέας, ὁ ἀντιγραφέας,
ὁ δωρητής, ὁ κάτοχος κάποιου χειρογράφου, ἢ καὶ βιβλίου ἀργότερα, πι-
στεύει ὅτι μὲ τὴν γραπτὴ ἐπίκληση τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς θὰ διασφα-
λίσει τὸ ἔργο του ἢ τὸ ἀπόκτημά του ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς κλέφτες ἢ ἄδαις
καταστροφεῖς. Ὁ τύπος τῆς διασφάλισης αὐτῆς εἶναι πάγκοινος καὶ πα-
σίγνωστος: ἀρκεῖ ἡ ἀπλὴ φυλλομέτρηση ἐνὸς καταλόγου χειρογράφων ἢ
ἐντύπων προκειμένου νὰ βεβαιωθοῦν τέτοιες καταγραφές.

«Ἀφηγώθῃ ω παρὼν συναξαριστῆς ἡσ τὸν θίων ναὸν της ὑπεραγῆας
δεσπίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀηπαρθένου Μαρίας ἡσ χωρίον Ἀράκλη καὶ
ωστῆς τὸ ὑστερήσι ἐκ τοῦ ναοῦ ἔστο φορησμένοις. Ἰωσήφ ἱερομόναχος»¹.

«Ἐκ τῶν τοῦ ἀρχιερέως Τιμοθέου (;) Σάρδεων. Ὁ ἀποξενώσας τοῦτο
ἀφορεσμένος. - 1779» καὶ λίγο παρακάτω: «ἐκ τῶν τοῦ ἀρχιερέως Νικο-
δήμου Σάρδεων — ὁ ἀποξενώσας ταύτην (;) τοῦ ἀναθέματος (;)»².

1. ΠΟΛΙΤΗΣ—ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Κατάλογοι*, 198 (ἀρ. 493).

2. ΠΗΔΩΝΙΑ, *Παλαιότυπα*, 34 (ἀρ. 6).

Αυτὲς εἶναι δύο περιπτώσεις ἀπὸ τὶς «φυσιολογικὲς» τοῦ εἵδους, ὅπου ἡ ἐπίκληση τοῦ ἐπικειμένου ἀφορισμοῦ —μάλιστα στὴν δευτέρη περίπτωση ἔχουμε ἐπίκληση ἀναθέματος— καλεῖται νὰ ἀποτρέψει τὴν ὑπεξαίρεση ἐνὸς ἐντύπου¹. Βεβαίως σύμφωνα μὲ τὸ κανονικὸ περὶ ἀφορισμοῦ δίκαιο ἡ ποινὴ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβληθεῖ ἀόριστως καὶ αὐτομάτως ἐναντίον τῶν παραβατῶν. Ἔτσι ὁ ἐπικαλούμενος τὶς «ὑπηρεσίες» τοῦ ἀφορισμοῦ δωρητῆς ἢ κτήτορας, βασιζέται ἀποκλειστικὰ στὴν ἐκφοβιστικὴ δράση τῆς ποινῆς, σημεῖο ὅτι ὁ ἀφορισμὸς μποροῦσε νὰ παρέχει τὴν βεβαιότητα ὅτι θὰ ἐνεργήσει ἀποτρεπτικὰ ἀκόμα καὶ ὡς ἀπλὴ ἐπίκληση. Βρισκόμαστε προφανῶς σὲ ἓνα στάδιο παραπλήσιο πρὸς ἐκεῖνο τῆς κατάρας· ὁ χριστιανὸς ποὺ προσφεύγει σ' αὐτὴν ἐλπίζει ὅτι ὁ πιθανὸς δράστης θὰ μεταβάλλει γνώμη ἐξαιτίας τοῦ φόβου ποὺ ἐνδέχεται νὰ τὸν προσβάλλει ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τῶν διαφόρων ἁρῶν. Ἄλλη δέσμευση δὲν ὑπάρχει· οὔτε αὐτὴ τῆς ἡθικῆς πίεσης· τὰ πάντα ἐναπόκεινται στὴν «δεκτικότητα» τοῦ ἐπίδοξου λαθρόχειρα καὶ τὸν βαθμὸ «ἀνταπόκρισης» σὲ παρόμοιες πιέσεις καὶ πρακτικὲς.

Πολλὲς φορὲς ἐκεῖνοι ποὺ ἐπικαλοῦνται τὴν ἀόριστη ἀπειλὴ εἶναι ἱερωμένοι. Τὸ γεγονός αὐτὸ προσδίδει μεγαλύτερη ἔνταση στὸ ἐπιτίμιο ἐπειδὴ οἱ κληρικοὶ εἶναι τὰ πρόσωπα ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ποινὴ ἢ μεσολαβοῦν γιὰ τὴν ἐπιβολή της· κατὰ συνέπεια ὁ ἐπίδοξος κακοποιὸς δεσμεύεται καὶ ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀπειλοῦντος ποὺ πάντα δηλώνεται ἐμφανῶς. Βεβαίως ὁ ἱερωμένος γνωρίζει τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλεται κανονικὰ ἡ ποινὴ· γνωρίζει ἐπίσης ὅτι καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἐντεταλμένος νὰ ἀφορίζει. Ἔτσι δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὑπολογίζει στὴν ἄγνοια τοῦ μελλοντικοῦ ἀναγνώστη τῶν ἀπειλῶν καὶ στὴν ἐνδεχόμενη ἐγκυρότητα τῆς πράξης του στὰ μάτια τοῦ ἀδικουῦντος, ἐγκυρότητα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ιδιότητά του, αὐτὴ δηλαδὴ τοῦ ἱερωμένου. Πάντως εἴτε ἔτσι εἴτε ἄλλιῶς ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς ποινῆς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν κανονικὴ

1. Πρέπει ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν γίνεται ἐπίκληση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀλλὰ ἡ ἀποτρεπτικὴ λειτουργία του ἐπαφίεται στὶς ἀρὲς τῶν τριακοσίων δέκα ὁκτώ πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου· μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἐπίκληση εἶναι ἀπλὴ ἐπίκληση κατάρας μολονότι οἱ ἀρὲς αὐτὲς περιλαμβάνονται στὸ ἀφοριστικὸ γράπτο τυπικὸ ἢ τὸ πλαισιώνουν. Πάντως σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἀναφέρονται αὐτόνομα καὶ πιθανότατα εἶναι περισσότερο συμβατὲς πρὸς τὴν πραγματικότητα τόσο ἀπὸ δογματικῆς ὅσο καὶ νοοτροπικῆς ἀπόψεως. Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ, ἴσως, περίπτωση εἶναι ἐκείνη τοῦ Ἰανουαρίου 1668 κατὰ τὴν ὁποία ἀναπαράγεται τὸ τυπολογικὸ μέρος ἐνὸς κανονικοῦ ἀφορισμοῦ μὲ ὅλες τὶς ἀποτρόπαιες ἀρὲς καὶ τὶς φοβερὲς ἀπειλὲς προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ τὸ χφ. ἐνὸς νομοκάνονα ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς κλέφτες (ΣΑΡΡΟΣ, *Παλαιογραφικά*, 420-421).

έφαρμογή της αλλά αναμένεται ότι θα προέλθει απλώς από την αναφορά της λέξης και την συνειρμική εκφοβιστική δράση που αποδεδειγμένα.

Όμως το είδος αυτό του αφορισμού δεν εξαντλείται στις περιπτώσεις αυτές. Υπάρχει και κάτι περισσότερο έντυπωσιακό· ενώ δηλαδή η αναγραφή της άοριστης απειλής στα χειρόγραφα και έντυπα σιγά σιγά καθίσταται μέρος μιας αντανάκλαστικής διαδικασίας κατά την οποία μία δωρεά ανακαλεί αυτόματα και αποτυπώνει στο χαρτί μιάν απειλή, υπάρχουν και άλλου τύπου πράξεις, μεγαλύτερης σπουδαιότητας και πάντως συγκεκριμένου οικονομικού ενδιαφέροντος που κατασφαλίζονται με τον ίδιο τρόπο: πρόκειται για διαθήκες και τυπικά, κατηγορίες κειμένων που αποφέρουν υψηλούς αριθμούς περιπτώσεων. Θα περιοριστούμε σε κάποιες από αυτές.

«Εγώ δέ, διὰ κεφαλαίων τεττάρων καὶ εἴκοσι τὴν τυπικὴν ταύτην καταρτίσας διάταξιν, δίκαιον ᾤήθην καὶ διὰ τινος ἀφορισμοῦ αὐτὴν ἀσφαλίσαι, ὥστε μὴ προσθεῖναι μήτε ἀφελέσθαι τι ἐξ αὐτῆς τολμήσειέν τις... διὰ τοῦτο καὶ γὰρ γράφω τὰς πρὸς ἀσφάλειαν οὕτως: εἴ τις τὴν παροῦσαν μου τυπικὴν διάταξιν ἐπιβουλεύσει... ὑπεύθυνος ἔστω τῇ ἀνωθεν προρρηθείσῃ ἀρχῇ, εἴτα καὶ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀγίας ἐκκλησίας καὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ μυστηρίων ἀφωρισμένος»¹.

«Διαβάσατε καλὰ τὸν ἀντικρυς ἀφορισμὸν καὶ ἀνοίξατε τὰ μάτια σας. Καὶ εἴ τις καλόγερος πουλήσει τίποτας χωρὶς θέλημα τοῦ προεστοῦ, νὰ εἶναι ἀφορισμένος καὶ καταραμένος παρὰ Πατρός»².

Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς διαφέρουν ἀπὸ τίς πρῶτες μόνο ὡς πρὸς τὴν φύση τῶν πράξεων πού ἐπιζητεῖται νὰ διασφαλίσουν· συγχρόνως ὅμως διαφέρουν καὶ μεταξύ τους. Ἡ πρώτη εἶναι ἴδια μὲ ἐκεῖνες ὅπου ὁ ἀφορισμὸς καλεῖται νὰ ἐμποδίσει πιθανοὺς δράστες κλοπῆς: τώρα διασφαλίζεται ἓνα τυπικὸ ὄχι ἀπὸ κλέφτες ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς παραβάτες τῶν ὅρων του. Στὴν δεύτερη τὰ πράγματα εἶναι περισσότερο σύννομα ἐπειδὴ

1. ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Τυπικά*, 92-93: πρόκειται γιὰ κείμενο τοῦ Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου πού χρονολογεῖται στὰ 1177/1178. Στὸ ἴδιο δημοσίευμα (σ. 84) ὑπάρχει μία πολὺ ενδιαφέρουσα καταγραφή πού μπορούμε νὰ ἐντάξουμε στὸ «εἶδος» αὐτό: «καὶ ὃν ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ ναοῦ ἐστηλογράφησα ἀφορισμὸν μὴ ἐπιλανθάνεσθε· ὃς οὐ συγχωρεῖ, τὸν πεπτωκότα εἰς ἁμαρτίαν, ὧδε προσκαρτερεῖν... ὃ δὲ τοιοῦτος ἀφορισμὸς ἐφ' ἐκάστης κυριακῆς ἀναγιγνώσκεισθαι χρή, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς κατηχήσεως ἐκ παντός, ἵνα παραθήγονται πρὸς ἀσφάλειαν οἱ ἀδελφοί, συνεργασία Θεοῦ».

2. ΜΑΥΡΟΣ, *Σηλιώτισσα*, 513-514.

οί παραβάτες θὰ τιμωρηθοῦν μὲ ἀφορισμό, πού ἀνάγεται στὴν περίπτω-
ση παράβασης γνωστῶν διατάξεων περὶ διαθέσεως μοναστηριακῆς περι-
ουσίας. Ὡστόσο ὁ τρόπος πού γίνεται ἡ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι ἐκεῖνος
τῆς ἀόριστης ἀπειλῆς ἐναντίον τῶν παραβατῶν τῶν ἐντελλομένων. Οἱ
ἀπειλούμενοι εἶναι μοναχοὶ οἱ ὁποῖοι ὡς πρὸς τὸν ἀφορισμὸ ἐμπίπτουν
στὴν κατηγορία τῶν λαϊκῶν· πάντως πρέπει νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι οἱ ἀπει-
λούμενοι δὲν εἶναι δυνατόν αὐτομάτως νὰ ἀφορισθοῦν, παρὰ μόνον ἂν οἱ
ἴδιοι τὸ ἐκλάβουν ἔτσι· ἀπλῶς γίνεται προληπτικὴ χρῆση τῆς ἀφοριστι-
κῆς ἀπειλῆς μὲ σαφὴ ἐπιδίωξη τὴν παραγωγὴ φόβου.

Ἀπὸ τὴν ἀόριστη ὥστόσο χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ δὲν θὰ ἐξαιρεθοῦν
ἐνίστε οὔτε τὰ ἐπίσημα δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα μολοντί ὡς ἐκ τῆς φύ-
σεώς τους τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι τὰ περισσότερο διασφαλισμένα ἀφ' ἐαυ-
τῶν. Βεβαίως ἡ ἐκλογίκευση πού εἰσάγεται ἀκριβῶς μὲ τὴν σύνταξη τοῦ
ἔγγραφου καὶ τὴν κατοχύρωσή του ἀπὸ ἓνα δημόσιο πρόσωπο πού εἶναι
ὁ νοτάριος ἔχει προχωρήσει· ἄλλωστε οἱ πράξεις αὐτοῦ τοῦ εἵδους δὲν εἶ-
ναι πολλές· ὥστόσο ὑπάρχουν, ἐπισημαίνοντας μὲ τὴν παρουσία τους τὴν
διάχυση τῆς ποινῆς σὲ πολλὰ ἐπιμέρους φαινόμενα τοῦ δημοσίου βίου τῆς
Τουρκοκρατίας. Ἐγγραφα πού ἐμπίπτουν περισσότερο στὴν κάλυψη τοῦ
ἐπιτιμίου εἶναι βεβαίως οἱ διαθήκες οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ συνταχθοῦν καὶ
ἐνώπιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Ἐκεῖνο πού ἐπιδιώκεται εἶναι ἡ τή-
ρηση τῆς βούλησης τοῦ διαθέτη· ἔτσι ἡ ρῆση «καὶ οὐδὲς φανιστὶν ἐναντίος
ἱς τιν μπαρον του διαθικιν καὶ παραγγίλης, ἰς βαρος ἀφορισμοῦ καὶ κα-
ταρας»¹ περνᾷ καὶ σὲ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις δὲν ἔχουν
συνταχθεῖ ἀπὸ χέρι ἐκκλησιαστικοῦ. Τὴν 1 Φεβρουαρίου 1684 ὁ Νικηφό-
ρος Κρήτης ἀφήνει κληρονόμο του τὸν πρωτοσύγκελλό του Μεθόδιο Κορ-
φαλώνη, γιὰ τὸν ὁποῖο φροντίζει ὥστε νὰ ἀναγραφεῖ στὴν διαθήκη του:
«ὅστις δ' ἂν βουληθῇ παρασάλεῦσαι ἢ παρενοχλῆσαι αὐτὸν εἴη ἀφωρεσμέ-
βος, κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος»².

Προχωρώντας σὲ νεότερα χρόνια βρίσκουμε παρόμοια ἐκφορά σὲ δια-
θήκη πού συντάχθηκε στὸ χωριὸ Θεολόγος τῆς Θάσου στίς 23 Μαΐου

1. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Προικῶ*, 86.

2. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κρήτη*, 333 (ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὴν *Χριστιανικὴ Κρήτη* 1 (1912), 510-519 ὅπου ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Λ. Χ. ΖΩΗ). Παρόμοια περίπτωσις βρίσκου-
με καὶ στὴν διαθήκη τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου: «θέλω καὶ αὐτοὶ ἀπάνω εἰς ὅρους ἀφορι-
σμοῦ νὰ ἰδοῦσι τί ρεστάρουσι χρέος νὰ τὸ δώσουσι τῶν ἐπιτρόπων ὅπου ἀφίνω... διὰ
τοῦτο λέγω ἀπάνω εἰς βάρος ἀφορισμοῦ νὰ ὁμολογήσῃ τὸ χρέος του καὶ τὰ ἱντερέσα
καὶ τὸ εἶτι ἐξόδιασα διὰ λόγου του τῶν ἐπιτρόπων μου» (ΣΤΕΡΓΕΛΗΣ, *Διαθήκη*,
190).

1801: «καὶ ὅποιο παιδί εἶναι ἐκεῖνο εἴτε ἀγόρι εἴτε κορίττι εἴτε γαμβρός, ὅπου ἤθελεν ἀνατρέψει καὶ χαλάσει τὴν παροῦσαν μου αὐτοπροαίρετον διαθήκην... νὰ εἶναι... ἀφωρισμένον, κατηραμένον καὶ ἀσυγχώρητον»¹. Σὲ ἀκόμη νεότερα χρόνια (5 Μαρτίου 1867) ὁ διαθέτης (ἡ συντάκτης) τῆς διαθήκης στὸ χωριὸ Τσερβάριον τοῦ Ζαγοριοῦ καταφεύγει στὸ ἀπειλητικὸ γραπτὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ στὴν παράθεση ἐκφράσεων τοῦ τύπου: «ἐὰν δὲ κανεὶς τῶν κληρονόμων μου συγγενῶν μου ἢ ξένων θέλουσι ἀνατρέψῃ ταύτην εἴτε ἐν μέρει, εἴτε ἐν ὅλῳ, οἱ τοιοῦτοι ὡς αἰσχροκερδεῖς καὶ φιλοτάραχοι... θέλει ἔχει καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων, νὰ τρέμῃ ὡς ὁ Κάϊν, νὰ φλογίζεται ὡς ὁ Ἰούδας καὶ προκοπὴν νὰ μὴν ἰδῇ εἰς ὃ,τι ἐργάζεται»².

Πέρα ἀπὸ τίς περιπτώσεις αὐτὲς ποὺ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ὕλικὸ εἰδολογικῆς κατὰτάξης ὑπάρχουν καὶ δεκάδες ἄλλες πράξεις ποὺ περιέχουν τὴν ἀόριστη ἀφοριστικὴ ἀπειλή. Πρέπει βεβαίως νὰ ἐπισημάνουμε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὅτι ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν ὄχι ἐκεῖνες οἱ πράξεις ποὺ συμφωνοῦν μὲ τὸ δίκαιο συνεπάγονται τιμωρία καὶ ἐν προκειμένῳ ἀφορισμὸς, ἀλλὰ ὅσες ἐπικαλοῦνται τὴν παρουσία τῆς ποινῆς προκειμένου νὰ παραμείνουν ἀλώβητες. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν ἡ διαφορὰ εἶναι σαφής. «Ὅμως ἂς δοῦμε μερικὲς τέτοιες περιπτώσεις.

Ἀνακαίνιση κώδικα: τὸν Μάρτιο τοῦ 1692 ἀνακαίνιζεται ὁ κώδικας τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Νικάνορος (Ζάβορδα)· ἡ σχετικὴ πράξις κλείνει μὲ τὴν ἀναγραφὴ: «εἰ δὲ φανῇ τινὰς καὶ θέλῃ χαλάσῃ αὐτὸ ὅπου ἐκάμαμεν καὶ λέγομεν, ἢ θέλῃ βάλλῃ τινὰς ὀνόματα ἄβουλα τοῦ κατὰ καιρὸν εὐρισκομένου ἡγουμένου τῆς αὐτῆς μονῆς, νὰ μείνῃ εἰς ἐπιτίμιον ἀφορισμοῦ»³.

Δωρεὰ σπιτιοῦ: Προικόννησος, 1 Δεκεμβρίου 1697· ἡ πράξις δωρεᾶς σπιτιοῦ πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Προικοννήσου κατασφαλίζεται ὡς ἐξῆς: «καὶ ἡττης ἐξημὸν τον ἄρχιερέον διὰ ἀνάγγην τῆς ἐκκλησίας ἤθελεν πολήσῃ το οσπήτιον αὐτὸ καὶ νὰ το ἀποξενόσῃ του θρόνου νὰ εἶναι ἢ στὴν ἐντολὴν του ἀλήτου ἀφορεσμού»⁴.

Ἀφιερωματικὴ πράξις: Ἰάσιο, 10 Μαΐου 1819· ὁ Ἀλέξης Ἰω. Ζούτης ἀφιερώνει στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ χωριοῦ του (Ἁγία Παρασκευὴ Μονοδενδρίου Ἡπείρου) κάποια κτήματά του. Ἡ πράξις ἀφιέρωσης κλείνει μὲ

1. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Δικαιοπρακτικά*, 201-202.

2. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *Διαθήκες*, 615.

3. ΚΑΛΙΝΔΕΡΗΣ, *Μνημεῖα*, 56-58 καὶ ΠΑΪΣΙΟΣ, *Ἐπιγραφαί*, 568.

4. ΚΑΜΠΟΥΡΗΣ, *Προικοννησιακά*, 197.

τὴν ἐπίκληση ἀπειλῶν: «καὶ ὅποιος ἤθελε ἀδιαφορίσῃ ἰ νὰ μεταβάλλῃ ἰ νὰ ἐνοχλήσῃ τοὺς χωριανούς... ἡ συγγενὴς μου ἡ κανένας φιλοτάραχος ξένος... οἱ τοῦτοι νὰ ὀψονται ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, νὰ δώσι ὁ Θεὸς νὰ ἐρημόσῃ τὸ ὀσπίτιον αὐτοῦ καθὼς καὶ ἐμένα προκοπὴν Θεοῦ νὰ μὴ ἰδοῦν στενάζοντας καὶ κλαίοντας ἐπὶ γῆς κληρονομήσουσι τὴν λόβαν τοῦ Γιεζὶ καὶ τὴν ἀγγόνην τοῦ Γούδα, νὰ ἔχῃ τὴν κατάραν τοῦ Χριστοῦ καὶ πάντων τῶν ἀγίων»¹.

Ἡ χρῆση τῆς ἀφοριστικῆς διασφάλισης συναντᾶται καὶ σὲ ἄλλες πράξεις τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ὅπως λ.χ. στὰ διαζύγια ποὺ φυσικὰ χορηγοῦνται μέσω τῆς Ἐκκλησίας. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ μητροπολίτης Παροναξίας Μακάριος διαλύει τὸν γάμο τοῦ Σταμάτη καὶ τῆς Αἰκατερίνης Μαθιοῦ· ἡ πράξις κατασφαλίζεται: «ὅς δ' ἂν τῶν ἀπάντων ἐναντίος φανήσεται, ἡ καὶ αὐτὸς ὁ Σταμάτιος ἡ καὶ οἱ γονεῖς αὐτοῦ, ἀφωρισμένοι εἴησαν καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι»².

Αὐτὲς εἶναι μερικὲς περιπτώσεις στίς ὁποῖες ἐπισημαίνεται ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ πρώτου («εἰδους») τοῦ ἀφορισμοῦ. Βεβαίως ἡ διάκριση προέρχεται, ὅπως ἔχουμε πεῖ, ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδιάρθρωση τοῦ ἐπιτιμίου· στὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ δὲν ὑπάρχει διαχωρισμὸς τῆς ποινῆς καὶ ἐφαρμογῆς τῆς κατὰ περίπτωσιν. Ὡστόσο εἶναι σαφές ὅτι διαχωρισμὸς μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀκριβῶς βάσει τῆς κατὰ περίπτωσιν ἀλλὰ καὶ βάσει τοῦ τρόπου ἐφαρμογῆς τοῦ ἐπιτιμίου. Οἱ περιπτώσεις τῆς ἀόριστης ἀπειλητικῆς ἐκφορᾶς μπορεῖ νὰ συνοδεύουν ἀπλές, ὅπως εἶναι ἡ ἀφιέρωση ἐνὸς βιβλίου, ἀλλὰ καὶ περισσότερο σημαντικὲς πράξεις, ὅπως εἶναι ἡ σύνταξη μιᾶς διαθήκης. Στὴν βούληση τοῦ διαθέτη καὶ τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου ἀλλὰ καὶ στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται ἔγκειται ἡ χρῆση τῆς ἀόριστης ἀπειλῆς. Οἱ ἀπειλὲς ποὺ ἀναγράφονται ἐπὶ τῶν ἐντύπων συνεχίζονται σταθερὰ καὶ σὲ πυκνοὺς ρυθμούς· οἱ ἄλλες κατηγορίες κειμένων ποὺ κατασφαλίζονται μὲ τὴν ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ γίνονται ὅλοένα καὶ ἀραιότερες καθὼς ἡ τήρηση τῶν κανόνων τοῦ δικαίου ἀνατίθεται στὰ ἐντεταλμένα ὄργανά του· πάντως ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ κατὰ τὸν 19ο αἰ. ἀκόμα.

Ὁ ἀφορισμὸς βεβαίως δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ αὐτομάτως, χωρὶς τὴν παρέμβαση δηλονότι τῆς Ἐκκλησίας³. Αὐτὸ τὸ γνωρίζουν καλὰ ὅλοι· ἄλ-

1. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Μονοδένδρι*, 2-3.

2. ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, *Γάμοι*, 35.

3. Ἐδῶ ἀνακύπτει τὸ πρόβλημα τῶν «poenae latae sententiae» ποὺ μᾶλλον δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία, ἐνῶ ἀντιθέτως ἀποτελοῦν βασικὸ δογματικὸ στοιχεῖο τῆς Δυτικῆς· γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. HERMAN, *Kirche*.

λά φυσικά δὲν μποροῦν νὰ ἐκτιμήσουν τοὺς ὅρους τῆς ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς του, ὁπότε τὸ ἐπιτίμιο μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ στὴν συνείδηση τοῦ ἀπειλουμένου, καταλυτικά. Βεβαίως κάποιοι ἐνήμεροι «χρῆστες» τοῦ ἐπιτιμίου προβλέπουν γιὰ τὴν ἀκριβὴ χρήση του. Ἔτσι ὁ Ἀγάπιος Γρυπάρης ὅταν συντάσσει τὴν διαθήκη του (Κωνσταντινούπολη 1794) φροντίζει νὰ περιλάβῃ τὸν ἀκόλουθο ὅρο: «ἂν δέ τις ἀναφυῇ ἔρευνα περὶ τῶν ὧν μοι δεδῶρηται ὁ Θεός, καὶ λογοτριβὴ ἐπιγένηται περὶ ἀναζητήσεως πλειόνων, καθ' ἡκετέω τὸν παναγιώτατόν μοι δεσπότην πρὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ παντὸς μὴ ἐπινεῦσαι εἰς τὰς συζητήσεις τῶν κληρονόμων μου, καὶ δοῦναι αὐτοῖς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἐπιτίμιον»¹. Ἔτσι ἀκριβῶς πρέπει νὰ γίνῃ προκειμένου τὰ πράγματα νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἔγκυρη διαδικασία· βεβαίως ἡ παράκληση τοῦ Γρυπάρη πρὸς τὸν πατριάρχη γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀκριβῶς καὶ ὡς ἓνας τρόπος πρόσθετης ἔμμεσης ἀπειλῆς ἐναντίον τῶν πιθανῶν παραβατῶν τῆς διαθήκης. Ὅμως ταυτόχρονα ὑποδηλώνει καὶ τὴν σύννομη πορεία πρὸς τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς.

Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ μας καὶ ὀρισμένες καταστάσεις ποὺ ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἐπαναλαμβανόμενα σὲ κάθε περίπτωσι. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἀόριστης ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς ἐνδεχομένης ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς τυπικῆς διαδικασίας, στὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς ὁποίας περιλαμβάνεται ὡς μὶτο καὶ ἡ ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ. Αὐτὸ ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ συμβαίνει στίς περισσότερες περιπτώσεις ἀνα-

1. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Σίγνος*, 369· ἀλλὰ τὸ πλέον ἔγκυρο παράδειγμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μᾶς δίνει γράμμα τοῦ πατριάρχη Ἰακώβου Α'. Σύμφωνα μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ ὁ πρῶν οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Δ' πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὸ Ἅγιο Ὅρος, ἔφησε μέρος τῆς περιουσίας του στὰ παιδιὰ τοῦ ἀδελφοῦ του. Τὴν διαθήκη ποὺ περιεῖχε τοὺς ὅρους αὐτοὺς κατασφάλισε μὲ ἀφορισμοὺς καὶ ἀρές· ὅμως προκειμένου αὐτὲς νὰ προσλάβουν ἰσχὺ καὶ κύρος ἀπαιτεῖται πατριαρχικὴ ἐπικύρωση, πράγμα ποὺ κάνει ὁ Ἰάκωβος Α' (Δεκέμβριος 1686). Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ὅμως εἶναι ἰδιαίτερα εὐγλωττο: «ἀφῆκε [ὁ Διονύσιος Δ'] μὲν καὶ μέρος τῆς φιλοτιμίας λόγῳ λεγάτου πρὸς τὰ παιδιὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, βούλεται δὲ περὶ τούτου ἀρκεῖσθαι τὰ παιδιὰ τῷ δοθέντι αὐτοῖς, καὶ μὴ διανοχλεῖν περαιτέρω μήτε ἐπηρεάζειν τοὺς πατέρας τῆς... Λαύρας, ὅπου ἡ παναγιώτης αὐτοῦ πρὸ καιροῦ ἡσυχάζειν ἤρετίσαστο, καθ' ὧν ἀφορισμοὺς τε καὶ ἀράς ἐπιγράφει, ἐὰν ἀθετήσωσι δηλαδὴ τὰ παρ' αὐτοῦ διαταχθέντα... Τούτου χάριν... γράφομεν καὶ ἀποφαινόμεθα... ἂν δὲ παρακούσωσιν εἴτε αὐτὰ τὰ παιδιὰ, εἴτε ἄλλο πρόσωπον... ἀφορισμένοι εἴησαν... καὶ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, μὴ ἐκκλησιαζόμενοι» (ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πατριαρχικά*, 421-422).

γραφῆς τῆς ἀπειλῆς στὶς ἀφιερώσεις χειρογράφων ἢ ἐντύπων βιβλίων.

Παράλληλα ὁμοῦς πρὸς αὐτὰ —μολονότι περισσότερο διεξοδικὰ θὰ γίνεῖ λόγος στὸ οἰκεῖο κεφάλαιο¹— ἀνακύπτει εὐλογο τὸ ἐρώτημα: ποιά ἀποτελεσματικότητα εἶχαν οἱ ἀπειλὲς αὐτές; μπορούσαν νὰ ἐπιτελέσουν τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναγράφονταν; Ὅπως δὴ ποτε ἡ θεώρησή μας στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ περιέχεται στὴν γενικότερη ἐκτίμηση γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐπιτιμίου σὲ συνάρτηση πάντα πρὸς τοὺς παράγοντες ποὺ ἐπηρέαζαν τὴν νοοτροπία καὶ συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων τῆς Τουρκοκρατίας. Ὡστόσο διαθέτουμε καὶ τὴν κατάθεση τῶν πηγῶν:

Σὲ κώδικα τοῦ 18ου αἰ. ποὺ ἀπόκειται στὴν βιβλιοθήκη τῆς Ζαγοράς ἀναγράφεται ἡ ἀκόλουθη ἐνθύμηση: «Τὸ παρὸν δις κλαπὲν διὰ τοὺς ἐν αὐτῷ ἀφορισμοὺς καὶ ἀράς φοβηθέντες οἱ κλέψαντες εὐρέθη»².

Θάσος, 20 Ἰανουαρίου 1851, διαθήκη τῆς χατζηΜαρίας Σταυροπούλου· τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀναφέρει: «λοιπὸν μετὰ παρέλευσιν τῶν χρόνων στοχαζόμενη... ἡ ἀδικία ὅπου ἔγινε εἰς τὸ Δημήτριον υἱόν μου... καὶ βλέποντας καὶ τὰ ἀρχιερατικὰ ἔγγραφα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τοὺς ἀφορισμοὺς, ὅπου ἔχουν, ὅτι ὅποιος τολμήσει τὰ πρῶτα ἔγγραφα καὶ τὰ χαλάσῃ, νὰ εἶναι ἀφορισμένος. Διὰ τοῦτο καὶ ἐγὼ λοιπὸν γνωρίζοντας τὴν ἀδικίαν, ὅπου ἔκαμα εἰς τὸν υἱόν μου Δημήτριον, ἀποφασίζω ὅτι τὰ ὑστερινὰ ἔγγραφα, ὅπου ἔκαμα εἰς τοὺς χιλίους ὀκτακοσίους πέντε, νὰ εἶναι ἄκυρα»³.

Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἀνέρευση τοῦ χαμένου κώδικα ἀποδίδεται στὸν φόβο ποὺ προξένησαν οἱ ἀφοριστικὲς ἀπειλές· στὴν δεύτερη οἱ ἀπειλὲς τῆς διαθήκης συνετίζουν τὴν μητέρα καὶ τὴν κάνουν νὰ ἐπανορθώσῃ τὴν ἀδικίαν ποὺ εἶχε διαπράξει σὲ βάρος τοῦ γιοῦ της.

Ἔτσι μᾶς παρουσιάζουν τὰ πράγματα οἱ γραπτὲς μαρτυρίες· τὸ σημαντικὸ εἶναι ὅτι οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν ὅτι ἔγιναν ἔτσι τὰ πράγματα, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἀφορισμὸς συνετέλεσε ὥστε νὰ ἐπιστρέψουν οἱ κλέφτες τὸ χειρόγραφο, ἢ μητέρα νὰ ἐπανορθώσῃ τὸ λάθος της. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐπιτιμίου δηλώνεται ἀνάγλυφα καὶ καθιερώνει τὴν ποινὴ ὡς σημαντικὸ παράγοντα ρύθμισης τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῶν πράξεων τῶν χριστιανῶν τοῦ τουρκοκρατούμενου χριστιανικοῦ χώρου.

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο ἕκτο.

2. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ζαγορά, 340.

3. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δικαιοπρακτικά, 208.

2. Ὁ ἀφορισμὸς ὡς δικονομικὸ μέσο

Ἡ χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς μέσου γιὰ τὴν ἀνέυρεση τῆς ἀλήθειας ἢ καλύτερα ὡς μέσου προκειμένου νὰ περιβληθεῖ μετὰ τὸ ἀπαιτούμενο κύρος μία μαρτυρικὴ κατάθεση, δὲν εἶναι ἐπινόηση τῆς Τουρκοκρατίας. Συνεχίζει παλαιότερη παράδοση ποὺ ἄρχισε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἐμπεδόθηκε ὡς περίπου πάγια τακτικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς¹. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν βεβαίως προσλαμβάνει ἀκόμα μεγαλύτερες διαστάσεις καθὼς οἱ νέες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ δημιουργήσε ἡ Κατάρκτηση εὐνοοῦν τὴν ἐπίδοση παρομοίων θεσμῶν.

Τὸ εὔρος τοῦ θεσμοῦ εἶναι πολὺ μεγάλο· οἱ περιπτώσεις ποὺ συναντοῦμε ἐρευνώντας τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ἀνέρχονται σὲ μεγάλους ἀριθμοὺς καὶ πιθανότατα ὑπερβαίνουν ποσοτικὰ καὶ ἐκείνες τοῦ πρώτου «εἴδους». Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐδὴλο. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἔχουμε πράξεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων οἱ ὁποῖες ἐνδεχομένως δὲν καταλήγουν σὲ ἀφορισμὸ ἀλλὰ διενεργοῦνται ὡς πρὸς τὸ δικονομικὸ τους μέρος μετὰ ἀφορισμό· τοῦτο μάλιστα σὲ μιὰ περίοδο αὐξημένης δραστηριότητος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης. Ἄλλωστε καὶ ἡ φύσις τῶν ἀποφάσεων ποὺ ἐπιλύει ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη ἀφορᾷ κυρίως προσωπικὰς διαφορὰς· τοῦτο σημαίνει ὅτι πρόκειται κυρίως γιὰ διαζύγια, κληρονομικὰς διαφορὰς, οἰκονομικὰς διαφορὰς κ.τ.δ. Ἀλλὰ καὶ ὅσες πράξεις δὲν ἀνήκουν στενὰ στὸν χῶρο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καθὼς σχετίζονται μετὰ ρυθμίσεις ὁρίων χωρίων, φορολογικοὺς ἐπιμερισμοὺς κ.τ.δ. ἔχουν κατὰ συνέπεια πολλὰς πιθανότητες νὰ διασωθοῦν, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἔγινε, καὶ νὰ ἀποτελέσουν πειστικὰ τεκμήρια γιὰ τὸ «εἶδος» αὐτὸ τοῦ ἀφορισμοῦ.

Κατόπιν τούτου ἡ κατάδειξις καὶ ἀνάλυσις τῆς χρήσεως τοῦ ἐπιτιμίου ἐν σχέσει πρὸς τὸ δίκαιο εἶναι ὑπόθεσις εὐκόλῃ καὶ εὐληπτῇ. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη κινεῖται μέσα σὲ κάποια ἀνελαστικὰ ὅρια καὶ οἱ ἐπιμέρους λειτουργίαι ποὺ τὴν συγκροτοῦν εἶναι ἐπίσης σαφῶς προσδιορισμένες. Μέσα στὴν λογικὴ αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ ὁ ἀφορισμὸς ποὺ καλεῖται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν ὄρκον μετὰ διττὸ σκοπὸν· καὶ γιὰ νὰ ἐκνηλατηθεῖ ἢ ἀλήθεια ἀλλὰ καὶ συγχρόνως —ἢ παράλληλα— γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ κύρος μιᾶς μαρτυρικῆς κατάθεσης.

1. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα ὅπως ἐμφανίζεται κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι μεγάλη. Περιορίζομαι σὲ δύο πρόσφατες μελέτες ὅπου ὁ ἐνδιαφερόμενος θὰ βρεῖ ἱκανοποιητικὴ βιβλιογραφικὴ κάλυψιν γιὰ τὸ θέμα αὐτό: ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, "Ὁρκος, 41-47 καὶ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Δικαστήρια, 163-167.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν συναφῶν γραπτῶν μαρτυριῶν διαπιστώνουμε ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ὅρκου σαφῶς περιορίζεται ἢ κινεῖται στὰ ἴδια ἐπίπεδα μὲ τὸν ἀφορισμό. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι καὶ οἱ δύο πρακτικὲς ὡς διονομικὲς λειτουργίες ἔχουν περίπου ταυτόσημὴ ἔννοια· ἡ μία ὑποδηλώνει τὴν ἄλλη ἢ τὴν ἐπικαλύπτει. Ὡστόσο ἡ γενικευμένη χρῆση τῆς ποινηῆς καὶ πρὸς ποικίλες κατηγορίες πράξεων κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας συμβάλλει ὥστε νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀντὶ τοῦ ὅρκου. Ἐξάλλου ἡ ἐκφοβιστικὴ δυναμικὴ τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι περισσότερο ἔντονη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ ὅρκου, ὁ ὁποῖος προσκρούει καὶ σὲ δογματικὲς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἴσως λοιπὸν μὲ τὴν γενικευμένη χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ γίνεται συνειδητὴ προσπάθεια ἀποφυγῆς τοῦ ὅρκου, ὑπόθεση μὲ ἀρκετὲς ἀδυναμίες ἀλλὰ καὶ στοιχεῖα πραγματικά.

Ἡ κατάδειξή λοιπὸν τοῦ «εἵδους» αὐτοῦ εἶναι καὶ δυνατὴ καὶ εὐκόλη στὴν κατανόησή της: διονομικὸ μέσο ἀνέρευσής τῆς ἀλήθειας¹. Παρόλα αὐτὰς ἃς ἐντοπίσουμε ὀρισμένα χαρακτηριστικά της.

α) *Οἱ μάρτυρες «ἀφορίζονται» προκειμένου νὰ καταθέσουν*. Φυσικὰ ἡ περίπτωση δὲν χρῆζει ἰδιαίτερας ἀναλύσεως· ὥστόσο κάποιες ὑποθέσεις περιγραφικὲς τῆς χρήσης αὐτῆς τονίζουν τὶς ἀποχρώσεις. Σὲ ἀπόφαση τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης (1503/4) ποὺ παρεμβαίνει στὴν διένεξη μεταξὺ τῶν μονῶν Διονυσίου καὶ Ζωγράφου «συνεβούλευσαν ἀμφοτέρω τὰ δύο μοναστήρια, ἵνα εὗρωσιν ἀξιοπίστους μάρτυρας... ἐπεὶ δὲ ἀπῆλθον εἰς τὸν τόπον, ἐξεφωνήθη βάρος ἀφορισμοῦ, καθὼς ἡμεῖς τοῖς ἐπισκόποις προετρέψαμεν πρὸς τοὺς μέλλοντας μαρτυρῆσαι»². Στις 3 Δεκεμβρίου 1612 παρουσιάζεται στὸν ἐπίσκοπο Μετρώων καὶ Ἀθύρα μία γυναίκα καὶ ζητᾷ τὴν ἀδεια νὰ τελέσῃ δεύτερο γάμο, ἐπειδὴ ὁ πρῶτος της ἀνδρας εἶχε πεθάνει: «διὸ ἐξετάσαμεν ἀκριβῶς τὸ πρᾶγμα καὶ ἐμαρτύρησαν πρῶτον δὲ ὁ ἐν ἱερομονάχοις πρωτοσύγκελλος κύρ Νεκτάριος... καὶ ἄλλοι δὲ μετὰ βαρέως ἀλύτου ἀφορισμοῦ καὶ ὅρκου»³. Ἄλλη μία, τέλος, περίπτωση ἀπὸ

1. Γράφει χαρακτηριστικὰ σὲ γράμμα του (1690) ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β', σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση τῶν Σιναϊτῶν: «διὰ τοῦτο καὶ ἐλθόντων εἰς τὰ ὧδε τῶν σιναϊτῶν, ἐγένετο σύνοδος... καὶ πρὸ πάντων ἐξεφωνήσαμεν ἐπιτίμιον φρικτὸν καὶ ἀφορισμὸν ἄλυστον, διὰ νὰ μὴ παραβλέψῃ τινὰς τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ λαλήσῃ κατὰ φιλοπροσωπίαν ἢ κατὰ πάθος, ἢ ἄλλην τινὰ περίστασιν ἀνθρωπίνην βοηθώντας ἢ τὸ ἓνα μέρος, ἢ τὸ ἄλλο» (ΓΕΔΕΩΝ, *Γράμματα*, 17-20).

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Dionysiou*, 201.

3. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, *Κώδικες*, 173 (κώδ. Α' ἐπισκοπῆς Μετρώων). Πολλὲς μαρτυρίες τοῦ τύπου αὐτοῦ ποὺ χρονικὰ τοποθετοῦνται στὸν 17ο αἰ. βρίσκουμε συγκεν-

τὴν Ἄνδρο (Δεκέμβριος 1768): «ἔφεραν λοιπὸν μάρτυρας ἀξιοπίστους, τὸν εὐγενέστατον αὐθέντην Σταμέλου Μπίστην... καὶ τὸν εὐλαβέστατον ἐν ἱερεῦσι παπᾶ κὺρ Ἀντώνιον Μητρινὸν... οἵτινες ἐμαρτύρησαν ἐν φόβῳ θεοῦ καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ»¹.

β) «Ἀφορισμός» διαδίκων. Καταθέτουν δηλαδή ὑπὸ τὸ βάρος ἐπιτιμίου τὰ ἀντίδικα μέρη προκειμένου ἢ μαρτυρία τους νὰ ἐπενδυθεῖ μὲ τὸ στοιχεῖο ἐκεῖνο ποὺ θὰ τὴν καταστήσει ἔγκυρη. Φυσικὰ πρόκειται γιὰ τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀφορισμοῦ σὲ δικαστικῷ τύπου ὑποθέσεις καὶ κατὰ συνέπεια τὰ ἀνάλογα παραδείγματα ἀφθονοῦν. Μάρτιος 1581 (;)· ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Β' βρίσκεται στὸ χωριὸ Ἀρδομίστα Ἰωαννίνων, ὅπου ἐπιλύει διαφορὰ γιὰ χρέος: «Ἰω. Μουντάνος καὶ τὸ μέρος Εὐσταθίου τοῦ υἱοῦ Νικολάου Γγιούμα ὁ ῥηθεις καὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ... καὶ ἐκφωνηθέντος ἀφορισμοῦ μετὰ ἀκριβοῦς ἐξετάσεως ὡμολόγησαν»². Ἐνώπιον τοῦ μητροπολίτη Μετρῶν καὶ Ἀθύρα (1632) ἐκδικάζεται ὑπόθεση διαζυγίου: «Τὴν σήμερον ἡμῶν προκαθημένου... ἐλθὼν ὁ Θεόδωρος ἀπὸ Μωρηθᾶ... ἐζήτησεν λαβεῖν γυναικα εἰς τὴν ἐπαρχίαν μας. Καὶ ἐξητάσαμεν τον ἵνα μὴ ἔχη ἑτέραν γυναικα καὶ ὡμολόγησε μὲ βάρος ἀφορισμοῦ»³. Σὲ μιὰ περίπτωση, τέλος, τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. στὴν Ὑδρα (1803): «ἐκίμαρην τὴν πενθεράν τοῦ μακαρίτου Τζουάννε καὶ τὴν ἐξετάσαν, τῆς ἔδωσαν καὶ ἀφορισμὸν διὰ νὰ μαρτυρήσῃ τὰ ὅσα μετρητὰ εἶχεν ἀπάνω

τρωμένες στὴν *Φωτίειο Βιβλιοθήκη* τοῦ ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΑΡΑΜΙΑΤΖΟΓΛΟΥ· οἱ ἐνδιαφερόμενοι καλοῦν μάρτυρες ποὺ βεβαιώνουν μὲ ἀφορισμὸ τὴν μαρτυρία τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν διαδίκων, ὅπως λ.χ. «καὶ μετὰ τοῦτο παρέστησαν μάρτυρες... οἵτινες ἀφορισμοῦ ἐκφωνηθέντος δι' ὡμοφορίου καὶ πετραχηλίου ἐμαρτύρησαν οὕτως ἔχειν τὴν ἀλήθειαν» (*Φωτίειος* 2, 125).

1. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Καταφωτίσση*, 36. Σὲ μιὰ παλαιότερη (μεταξὺ 1572-1595) ὑπόθεση ποὺ ἐκδικάζει ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης γιὰ τὶς κατηγορίες ποὺ ἐκτοξεύτηκαν ἐναντίον τοῦ ἐπισκόπου Σερβίων τὰ γεγονότα περιγράφονται ὡς ἐξῆς: «ἡ μετριότης ἡμῶν ἐπεὶ τοπικὴν ἤτησατο ἐξέτασιν γενέσθαι, δεῖν ἔκρινεν, ἀρχιερατικὴν σύνοδον συγκροτηθῆναι ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ... θεωρήσωσι καὶ ἐξετάσωσι τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν, ἐκφωνουμένου καὶ ἀφορισμοῦ ἀλύτου, τοῦ μὴ λαληθῆναι καὶ μαρτυρηθῆναι τι κατὰ πάθος, ἢ δι' αἰσχροκέρδειαν ἴσως τινὰ» (*ΣΑΘΑΣ, Ἱερεμίας Β'*, 174-175).

2. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Γράμμα*, 447-448.

3. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, *Κώδικες*, 172 (κώδ. Α' μητροπόλεως Μετρῶν). Παρόμοια παραδείγματα ὑπάρχουν πολλὰ καὶ γιὰ τὴν περίπτωση αὐτή, στὴν *Φωτίειο Βιβλιοθήκη* στὰ ὁποῖα ἀκριβῶς ἡ ἔλλειψη κωλύματος γιὰ τὴν τέλεση νέου γάμου τεκμαίρεται διὰ τῆς μετ' ἀφορισμοῦ μαρτυρίας.

της... ἡ ὁποία ἐμαρτύρησεν ἐν φόβῳ θεοῦ καὶ ἐν καθαρῷ τῷ συνειδότητι»²⁷.

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ δύο αὐτὲς χρήσεις τῆς ποινηῆς, δηλαδή τόσο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς κατάθεσης τῶν μαρτύρων ὅσο καὶ τῶν ἀντιδίκων δὲν εἶναι ἀσύμβατες· ἀρκετὲς φορές ἐπικαλύπτονται, δηλαδή γίνεται «ἀφορισμός» καὶ γιὰ τοὺς ἀντιδίκους ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς μάρτυρες τοὺς· τὸ πράγμα ἄλλωστε γιὰ σοβαρὲς ὑποθέσεις εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο καὶ ἀναμενόμενο. Ἔτσι στὰ 1678 ὁ πατριάρχης Διονύσιος Δ' ἐκδικάζει ὑπόθεση διαζυγίου ὕστερα ἀπὸ προσφυγὴ μιᾶς γυναίκας, τῆς Μαρουδίας· οἱ μάρτυρες «ἐμαρτύρησαν ἐν ἀφορισμῷ ἅλῳτ' ὅτι ἀληθῶς ἀποδημεῖ ὁ διαληφθεὶς Φώτης... εἴτα ἐδέχθη ἡ Μαρουδία αὕτη ἀφορισμὸν ἐνδὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας»²⁸. Ὁ ἴδιος πατριάρχης μετὰ τὸ 1683 ἐκδικάζει παρόμοια ὑπόθεση: «ἐπειδὴ ἡ Μαργαριτένια ὀνόματι ἀπὸ Κοντοσκαλίου... αὕτη μὲν ἐδέχθη ἐπιτίμιον ἀφορισμοῦ τοῦ μὴ ψεύδεσθαι... παρέστησε δὲ καὶ μάρτυρας... οἵτινες δεχθέντες ἀφορισμόν»²⁹.

γ) *Παράλληλη χρήση ἀφορισμοῦ καὶ ὅρκου*. Ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὅτι σὲ ὀρισμένες μαρτυρίες ὑπάρχει ἡ διπλὴ χρῆση τῶν δικονομικῶν μέσων, δηλαδή συνεργοῦν ἀφορισμὸς καὶ ὅρκος. Τὸ γεγονός δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο καὶ ὀφείλεται βέβαια στὸ ὅτι τὰ δύο αὐτὰ δικονομικὰ μέσα κινοῦνται γιὰ μιὰ περίοδο παράλληλα πρὶν τὸ ἓνα ὑπερσχύσει εἰς βάρος τοῦ ἄλλου, πράγμα ἄλλωστε ποὺ ποτὲ δὲνπραγματο-

27. ΛΙΓΝΟΣ, Ὑδρα 2, 22. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὸ ἔργο τοῦ Λιγνοῦ βρίσκονται πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης στὴν Ὑδρα καὶ τὰ ὁποῖα βεβαίως σχετίζονται μὲ τὸ θέμα μας· πάντως τὸ ὑλικὸ ἔχει χρησιμοποιοῦνται μεθοδικὰ ὁ ΛΥΚΟΥΡΗΣ στὸ ἔργο του: *Διοίκησις*. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὕτη διαθέτουμε καὶ τὴν μαρτυρία ἐνὸς ἔγκυρου παρατηρητῆ τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων· πρόκειται γιὰ τὸν ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ ὁ ὁποῖος στὸν 4ο τόμο τοῦ ἔργου του *Voyage*, σ. 443 γράφει: «Quand il s'élève un différent pour vol, dettes, etc. entre deux Grecs, la cause est ordinairement évoquée par - devant un évêque. Celui-ci, après avoir entendu les parties, prononce, à défaut de preuves légales l'excommunication, en déclarant, au demandeur qu'il peut la prendre, s'il se croit fondé en droit. Il arrive souvent alors que celui-ci réfère son privilège au défendeur, et assez ordinairement qu'ils se retirent tous deux. Alors l'affaire se termine en vertu s'un arrangement, ou elle reste abolie par le fait seul de la non-accentation de l'anathème».

28. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 2, 134-135.

29. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *δ.π.*, 162. Ὑπάρχει ὁμως καὶ ἡ περίπτωση νὰ μὴν βρίσκονται μάρτυρες καὶ τότε ἀναπόφευκτα θὰ ἔχομεν ἀφορισμό: 29 Μαρτίου, 1721, στὴ Λάρισα. «μαρτύρων ὁμως δεησάντων... μὴ εὐρεθέντων δέ, ἐδέχθη ἀφορισμὸν ὅτι οὔτε γράμμα ἔλαβε οὔτε ἔξοδα» (ΝΤΡΟΓΚΟΥΛΗΣ, *Διαζύγιο*, 134-135).

ποιήθηκε. Έτσι ο δρκος έξακολουθεϊ νά είναι έν χρήσει είτε μόνος του είτε παράλληλα πρὸς τὸν άφορισμὸ μολοντί ή συχνότητα έμφάνισης και ή σημασία του γιὰ τὰ νεότερα χρόνια είναι σαφῶς ύποβαθμισμένη¹. Τὸν Μάιο τοῦ 1578 ὁ άρχιεπίσκοπος Κύπρου και Νέας Ίουστινιανῆς Τιμόθεος έπιλύει ύπόθεση γιὰ τὴν ὁποία γράφει: «ιδόντες δέ ήμεῖς τὴν έτισίν της έγυρεύσα μάρτυρες να μᾶς δίξουσιν τὴν πᾶσαν αλίθιαν με δρκον και άφορισμὸν, καθὼς είναι το δίκαιον του νόμου εἰς τὸ ήξεύρη ὁ πᾶσα ένας, νά ύπῃ το ξεύρει με φόβον Θεοῦ»². Βρισκόμαστε στὰ 1637 και ὁ μητροπολίτης Μετρῶν έπιλύει ύπόθεση κωλύματος γάμου: «Προκαθημένης τῆς ήμῶν... ήλθεν ὁ Γεώργιος τοῦ Ίωάννου... και έμετανόησεν... ὅτι έχωρίσθη τῆς γυναικὸς ὅπου εἶχεν παρανόμως. Βλέποντας και ήμεῖς τὴν καλήν του προαίρεσιν... έδεχθήκαμέν τον και έβάλαμέν τον εἰς άφωρισμὸν και αὐτὸν και τὴν γυναῖκα εἰς άφορισμὸν και εὐαγγελικὸν δρκον ὅπου λές νά μὴν εύρεθῇ μεταύτην εἰς άμαρτίαν»³. Στις 13 Μαῖου 1777 οἱ έπίσκοποι Κρήτης κάνουν άναφορὰ πρὸς τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη στὴν ὁποία γράφουν: «παρακαλοῦμεν λοιπὸν άπαντες γονυκλιτῶς και δακρυρρόως τὴν ύμετέραν... Παναγιότητα, ὁμοῦ και τὴν ιερὰν Σύνοδον νά ύποχρεώση τὸν σταλέντα άγιον έξαρχον με άφορισμὸν και μεθ' ὅρκου νά ὁμολόγησῃ συνοδικῶς ὅσα ήκουσε»⁴.

Ἡ χρήση λοιπὸν τοῦ δρκου και τοῦ άφορισμοῦ ταυτοχρόνως είναι δυνατὸν νά γίνεи και μάλιστα γιὰ ύποθέσεις στὶς ὁποῖες έπιζητεῖται μεγαλύτερη ήθικη δέσμευση τοῦ μάρτυρα: τότε δρκος και άφορισμὸς είναι δυνατὸν νά τονίσουν τὴν σοβαρότητα τῆς ύπόθεσης γιὰ τὴν ὁποία ζητεῖται ή μαρτυρική κατάθεση και νά παρεμβάλλουν στὸν μάρτυρα μεγαλύτερα έμπόδια, άποτρεπτικὰ τῆς ψευδομαρτυρίας⁵. Πρέπει ὥστόσο νά παρα-

1. Σὲ ὁρισμένες μάλιστα περιπτώσεις θά δημιουργηθοῦν και προβλήματα σοβαρά γιὰ τὴν χρήση τοῦ δρκου, τέτοια ποῦ θά άναγκάσουν τὸν πατριάρχη Ἄνθιμο Δ' νά άντιδράσει στὶς φῆμες ὅτι χρησιμοποιεῖ τὸν δρκο στὸ πατριαρχικὸ δικαστήριο και νά γράψει τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1849: «μήτε τοὺς διαδίκους ὁμνύειν παρακελεύεται άμφιβολίας τινὸς έμπεσοῦσης» και εἶποτε τύχοι πράγμα τι τῶν βαρυτάτων και πολλήν τὴν εὐθύνην έπαγομένων, λείπουν δέ και άποχρῶσαι άποδείξεις τῆς αληθείας τότε τὸ έν βάρει αλύτου άφορισμοῦ είτε ζῶση φωνῇ, είτε και δι' εκδόσεως πατριαρχικοῦ έπιτιμίου γράμματος πρὸς τὸν εἰς δν καθήκει ή βεβαίωσις, άντι δρκου έπάγει και εκφωνεῖ πρὸς παῦσιν τῶν άντιλογιῶν και πληροφορίαν τοῦ έγκαλοῦντος» (ΦΟΡΟΠΟΙΛΟΣ, Ἀνάλεκτα, 407).

2. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Κυπριακά*, 253-254.

3. ΣΑΡΑΝΤΗΣ, *Κώδικες*, 173 (κώδ. Α' έπισκοπῆς Μετρῶν).

4. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κρήτη*, 352 (άναδημοσίευση άπό τὴν ΕΕΚΣ 2 (1939) 265-268, ὅπου τὸ έγγραφο πρωτοδημοσιεύτηκε άπό τὸν Ι. Σ. ΑΛΕΞΑΚΗ).

5. Πρέπει πάντως νά σημειώσουμε ὅτι ή χρήση τοῦ δρκου, ἴσως με τὴν σημα-

τηρήσουμε ότι συχνά ο όρος «όρκος» δεν ανταποκρίνεται στο κυρίως σημαζόμενο από την λέξη· πολλές φορές σημαίνει την υπόσχεση που δίνουν οι μάρτυρες ή οι διάδικοι ότι θα πούν την αλήθεια· ή παρατήρηση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ένιοτε υπόσχονται (όρκίζονται) ότι θα καταθέσουν την αλήθεια και σε αντίθετη περίπτωση αποδέχονται τα άποτελέσματα του άφορισμού¹.

δ) *Ενίσχυση κύρους δημοσίων πράξεων.* Είδαμε ως τώρα ότι η χρήση του άφορισμού επιβάλλεται για όσους εμπλέκονται είτε άμέσως είτε έμμέσως σε μιá δικαστική πράξη (αντίδικοι-μάρτυρες), δηλαδή έχει άμεση συνάρτηση πρὸς τὰ διαδραματιζόμενα. Πέραν όμως από αυτές τις δύο περιπτώσεις ή χρήση τῆς ποινῆς ἀνιχνεύεται και σε ἄλλη μιá κατηγορία πράξεων που έχει έμμεση τουλάχιστον σχέση με τὸ δίκαιο. Πρόκειται για τις περιπτώσεις κατὰ τις ὁποῖες ἄτομα έγνωσμένης ἀξιοπιστίας ἀναλαμβάνουν νά ἐκτελέσουν μιá σημαντική ὑπηρεσία που ἀφορᾷ τὸν κοινωνικό περίγυρό τους. Ἔτσι, παρὰ τὸ γεγονός ότι τὰ πρόσωπα αὐτὰ συγκεντρώνουν τὴν ἐκτίμηση και τὴν ἀποδοχή τουλάχιστον τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ συλλογικοῦ σώματος στο ὁποῖο ἀνήκουν, πρέπει ὥστόσο νά ἐπικυρώσουν τὸ κύρος τῆς ὑπηρεσίας τους διὰ τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας.

σία τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπικυρώνεται και ἀπὸ τὰ βεράτια που δίδονται ἀπὸ τὴν ὀθωμανική ἐξουσία πρὸς τοὺς νεοεκλεγέντες μητροπολίτες· διαβάζουμε λ.χ. σὲ διάφορα βεράτια: «εἰς συζεύξεις και διαζεύξεις, και κρισολογίας, όταν δύο ραγιάδες συμβιβάζονται μεταξύ των οικειοθελῶς, ἢ διὰ τοῦ ἀρχιερέως, ἢ τοῦ ἐπισκόπου του, και κατὰ τὴν χρείαν ὅπως ποτὲ ἀπαιτεῖ τὸ αἶνι των, ἐὰν ἤθελε καθυποβληθῶσιν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις εἰς ὄρκον, ἢ δι' ἀφορισμοῦ παιδευθῶσιν, οἱ καδίδες και ναίτιδες νά μὴν ἐναντιω- νονται».

1. Παραθέτουμε δύο τέτοια παραδείγματα ἀπὸ τὰ νεότερα χρόνια όταν ἡ σημασία πολλῶν ὄρων ἀλλάζει περιεχόμενο ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς νέας πραγματικότη- τας. Σὲ δικαστική ὑπόθεση που ἐπιλύεται ἀπὸ τὸν Τοῦρκο «κριτὴ» στὴν Ἀθήνα Ἀλὴ Ρασίτ και ἀφορᾷ τοὺς Νικ. Λογοθέτη και χατζηΠαναγῇ Ζαχαρίτσα μάρτυρες βε- βαιώνουν ότι ὁ Λογοθέτης «ὠρκίσθη μετὰ ἀφορισμοῦ ἐνώπιον τριῶν ἀρχιερέων»· ἂς κρατήσουμε κατὰ νοῦ τὴν ἀποδοχή ἀπὸ τὸν Τοῦρκο δικαστὴ τῆς μετ' ἀφορισμὸν κα- τάθεσης ὡς στοιχεῖο γιὰ τὴν δική του ἀπόφαση (ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα* 1, 323-324). Σὲ μιá ἄλλη ὑπόθεση που λαμβάνει χώραν στίς 13 Σεπτεμβρίου 1829 στὴν Τρίπολη και ἀφορᾷ τὴν διένεξη γιὰ κάποιον ἀμπέλι ὁ εἰρηνοδίκης τῆς πόλης αὐτῆς χρησιμοποιεῖ τὸν ἀφορισμὸ ὡς ὄρκο προκειμένου νά ἐκδόσει τὴν ἀπόφασή του· συγ- κεκριμένα στὴν κρίση του ἀναφέρεται: «Ἄν οἱ μάρτυρες δὲν δεχθοῦν τὸ ἐπιτίμιον νά διδῇ... ὁ Λουκάς τὰ χρήματα... και προσκληθέντες οἱ μάρτυρες... ὁ... Φιλόπουλος εἶ- πεν ότι δὲν λαμβάνει ἐπιτίμιον» (ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Καποδίστριας*, 320 (ἀπὸ ἔγγραφο τῶν ΓΑΚ)).

Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1580 ὁ πατριάρχης Μητροφάνης Γ' ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν μητροπολίτη Ναυπλίου καὶ Ἄργους γράφει: «τέλος δι' αἰρετῶν κριτῶν, ἀφορισθέντων ἐγγράφως καὶ ὀνομασθέντων, ἀπεκόπη, ἵνα δώσης ἐκ πολλῶν, ὧν κατακράτησας, χιλιάδας δεκαπέντε»¹. Γύρω στὰ 1594 ὁ Κερνίτζης Ἀρσένιος ἐπιλύει διαφορὰ πού εἶχαν στὸ Διακοφτὸ «οἱ μαχαλάδες ὅλοι, διὰ τὰ σύνορά τους, ἐστωντάς καὶ νὰ ἐχάθηκεν ὁ Κώδικας τῆς Ἐπισκοπῆς... Ἴδου ὅλοι οἱ ἄνωθεν... ἔστερξαν καὶ ἐσυμφώνησαν... ὅτι μὲ βάρος πάλιν ἀφωρισμοῦ νὰ ἐνθυμηθοῦν καὶ νὰ εἰποῦν, ὅτι ἤκουσαν ἀπὸ τοὺς παρέμπροσθεν... καὶ ἅπαντες θέλομεν στέρξει τὰ λόγια τους, μὲ τὸν ἀφωρισμόν»². Ἄλλο ἓνα παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ: 10 Νοεμβρίου 1614, στίς Σέρρες «ἐσυνάχθει ἅπας ὁ λαὸς καὶ ἡ πολιτεία... κατ' ἐμπροσθεν τοῦ... μητροπολίτου, ἡμῶν... Δαμασκηνοῦ... καὶ μεγίστης συνόδου γενομένης... ἐδιάλεξαν καὶ ἐψήφισαν δώδεκα ἀνθρώπους δικαίους καὶ καλοὺς... καὶ εὐγαλαν καὶ ἀπὸ πάσα ρουφέτι ἓνα ἄνθρωπον τὸν πλέον δικαιοτέρον... νὰ διακρένουν καὶ νὰ διατηροῦν τὰ κοινὰ ἔξοδα τοῦ «Κάστρου» καὶ τῆς πολιτείας τῶν Σερρών, μετὰ βάρους ἄλτου ἀφωρισμοῦ νὰ ρίχνουν τὰ βάρη καὶ τὰ ἔξοδα εἰς τοὺς χριστιανοὺς πόσα ἐνοῦ... καὶ ἔγνηεν ἀφωρισμὸς μετὰ ὡμοφορίου καὶ μετὰ πετραχιλίου νὰ μὴν ἐντραποῦν οὔτε πλούσιον οὔτε πτωχόν»³.

Ἄλλη χαρακτηριστικὴ ἐπίσης περίπτωσις χρήσεως τοῦ ἀφορισμοῦ σὲ δημόσιες πράξεις εἶναι ἡ διαδικασία σύνταξης κτηματολογίου στὸ Καρδάκι τῆς Κέρκυρας («Ἀναγραφὴ τῆς Ἐμπαρουνίας τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ εἰς τὸ Καρδάκι») πού γίνεται στὰ τέλη τοῦ 1677· προκειμένου λοιπὸν νὰ καθορισθοῦν τὰ ὅρια τοῦ τιμαρίου, πού παραχωρεῖται στὸν Ἀλοῖσιο Γραδενίγο, ὁ προβλεπτής Κερκύρας παραχώρησε τὸ ἀντίστοιχο ἀποδεικτικὸ ἔγγραφο τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Παράλληλα ὁ πρωτοπαπαπᾶς Κερκύρας Χριστόδουλος Βούλγαρης ἔδωσε διαταγὴ στοὺς ἱερεῖς τοῦ νησιοῦ «ἵνα ποιήσωσι τέλειον ἀφορεσμὸν κατ' ἐκείνους ὅπου κρατοῦν ὁκουπάδα πάσης λογῆς ὑποστατικῶν... [ὅσον καὶ] κατὰ ἐκείνων ὅπου ἡξέρου ἢ ἔχουν εἰδῆσιν εἰς τὰ ἄνωθεν ὁκουπάδα καὶ δὲν ἤθελαν ἔλθῃ»⁴. Πράγματι ὅλη ἡ διαδικασία τῆς σύνταξης τοῦ κτηματολογίου βασίζεται σὲ κατα-

1. CRUSIUS, *Turcograecia*, 285-287· καὶ ΛΑΜΠΡΙΝΙΔΗΣ, *Ναυπλία*, 94-95.

2. ΒΕΗΣ, *Κλαβάζος*, 446-453.

3. ΠΕΝΝΑΣ, *Σέρρες*, 84 (ἀναδημοσιεύεται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Σερρών, πού πρῶτος δημοσίευσε ὁ Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ στὴν μελέτη του: *Αἱ Σέρραι μετὰ τῶν προαστείων αὐτῆς* Λειψία 1894, σ. 56).

4. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τιμαριωτισμός*, 155-195, ἀπὸ κώδικα πού ὁ συγγραφέας ἔχει στὴν κατοχὴ του· τὸ παρθέμά μας στὴν σ. 186.

θέσεις μαρτύρων που με την σειρά τους ώς απόδειξη του έγκυρου τής κατάθεσής τους επιθέτουν την ασφαλιστική αφοριστική δικλείδα: «και οὔτοι ὁμολόγησαν ἑτερομολόγησαν με την ἀλήθεια καθὼς τὰ ἡξέβρουν ἐκ πάλαι και ἔχουν γροικησμένα ἀπὸ τοὺς γονέουσους, και εἶπαν και ἐγράφησαν εἰς φόβον θεοῦ και τῆς ψυχῆς τους, και με τὸ Ἅγιον και Ἱερὸν Ἑβαγκέλιον, και εἰς τὸν ἀφορεσμὸν ὁποῦ ἔγηνε»¹.

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση ἡ ποινὴ καλεῖται νὰ διασφαλίσει τοὺς ὅρους γιὰ τὴν «στίμα και τὴν ἀποκοπὴ τῆς γῆς»· ἡ σχετικὴ πράξη λαμβάνει χώραν στὴν Παροικιὰ τῆς Πάρου στίς 13 Δεκεμβρίου 1724· τὰ ἔγγραφα ἔχνη της ἀναφέρουν: «με στόχασιν ὁ κάθε ἕνας νὰ μὴν ἀδικηθῇ μήτε μεγάλος μήτε μικρὸς και νὰ μὴν προξενοῦ σκάνδαλα ἢ κρυφὰ ἢ φανερά με καινούργιες πρόφασες και ἀφορμὲς διὰ νὰ μὴν μπέσουσι εἰς τὴν ὀργὴν τοῦ ἀφέντη μας δραγουμάνου και εἰς τὸ ἐπιτίμιον τοῦ συνοδικοῦ ἀφορισμοῦ και εἰς τὸν ὅλον ἀφορισμὸν ποὺ οἱ παπάδες οἱ ἐδικοὶ μας ἐκάμασι»².

Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ὅμως θὰ συνεχιστεῖ ἀκόμη και τὸν 19ο αἰ., και ἰδιαίτερα σὲ περιοχὲς ποὺ ἔχουν μείνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἐτσι στίς 22 Αὐγούστου 1824 στὴν Πυρσόγιαννη Ἡπείρου ὁ Βελλᾶς και Κονίτζης Ἰωσήφ ἐπιλύει διαφορὰ τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ με τοὺς κατοίκους τῆς Βούρμπιανης: «οἱ χριστιανοὶ τῆς χώρας Πυρσόγιαννης, ἔχοντες διαφορὰν... διὰ τὰ σύνορα τοῦ τόπου τους... με τοὺς χριστιανούς τῆς χώρας Βούρμπιανης... λεπτομερῶς ἐξετάσαντες... μάλιστα... και διὰ ὁμοφορίου ἀφορήσαμεν ὅθεν μετὰ τὸν ἀφορισμὸν ἐμαρτύρησεν ὁ παπᾶ γεράσης»³. Πενήντα πέντε χρόνια ἀργότερα (30 Ἀπριλίου 1870) ἡ ἴδια διαδικασία θὰ προσφέρει τὶς ἀποφασιστικὲς ὑπηρεσίες της προκειμένου νὰ προσδιορισθοῦν τὰ σύνορα μεταξὺ τῶν χωριῶν Δελβινακίου και Βήσσανης στὴν Ἡπειρο: «ἀφοῦ πρῶτον ἀνεγνώσθη ἡ παρὰ τοῦ

1. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Τιμαριωτισμός*, 187.

2. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παράγοντες*, 307 (ἀπὸ ἔγγραφο τῶν ΓΑΚ). Ἐπὶ Δυτικῇ πηγῇ ποὺ ἀνάγεται στίς 25 Ἰανουαρίου 1675 ἔχουμε μαρτυρία γιὰ μιὰ ἰδιάζουσα, ἀλλὰ ὄχι ἀκατανόητη, ἐκδήλωση συμπεριφορᾶς τῶν Χίων κατὰ τὴν συγκομιδὴ τῆς μαστίχας. Συγκεκριμένα ἀναφέρεται ὅτι: «Le porte del borgo de Pirghi furono il giorno seguente dopo Santa Croce tenute serrate fino a due hore di giorno, et allora, essendosi intanto radunato alle porte tutta la gente del villaggio, ogn' uno con il suo canestrello e ferretto, il protopapas, con la strada sospese al collo, al aprire della porta dava la benedittione al popolo, con fare una scomunica, che nessuno andasse alli albori dell'altro, et in questo modo uscì il popolo ogn'uno al suo bosco» (OMONTS, *Missions*, 151).

42. ΣΟΥΡΛΑΣ, *Κόνιτσα*, 232-233.

ἀγίου Δρυϊνουπόλεως καὶ ἐψάλθη εἰς περὶ τούτου ἀφορισμὸς ἐπὶ παρουσία ὄλων, ἀκολούθως προσεκλήθη ἕκαστος ἵνα δώσῃ τὴν μαρτυρίαν του»¹.

Εἶδαμε λοιπὸν ἑνὲς περιπτώσεις χρήσεως τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς δικονομικοῦ μέσου. Ὅπως γίνεται εὐκόλως κατανοητὸ οἱ περιπτώσεις ποὺ προσπαθήσαμε νὰ ἀπομονώσουμε δὲν ἔχουν σαφὴ διαχωριστικὰ ὅρια μεταξύ τους· ἀντιθέτως ἀποτελοῦν ἀποχρώσεις ἐνὸς ἐνιαίου ἀλλὰ πολύχρωμου φάσματος μέσω τοῦ ὁποίου ἐπιζητεῖται κάθε φορὰ ἡ ἀνέρευση τῆς ἀλήθειας ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ κατοχύρωση μιᾶς μαρτυρικῆς κατάθεσης· τελικὰ δηλαδὴ ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία τοῦ εἴδους αὐτοῦ συμμετέχει ἀμέσως στοὺς μηχανισμοὺς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης ἀποτελώντας ἓνα ἀσφαλὲς μέσο στὰ χέρια ἐκείνων ποὺ ἀπονέμουν τὴν δικαιοσύνη καί, ἐν προκειμένῳ, στὰ χέρια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν.

Τελειώνοντας τὴν ἀνάλυση τοῦ «εἴδους» αὐτοῦ τῆς ἀφοριστικῆς πρακτικῆς πρέπει νὰ ἐξετάσουμε καὶ κάποια ἄλλα στοιχεῖα προκειμένου νὰ συγκροτηθεῖ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ὅλης διαδικασίας ποὺ ἡ ποιὴν ἐνσωματώνει. Τὸ ἐπιτίμιο χρησιμοποιεῖται σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα ἀπονομῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης: στὸ συνοδικὸ δικαστήριον μὲ τὴν παρουσία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἀλλὰ καὶ στὰ τοπικά, ἐπισκοπικά δικαστήρια στὰ ὁποῖα τὴν δικαιοσύνη ἀπονέμει ὁ κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὸς προϊστάμενος· ἀκόμα χρησιμοποιεῖται καὶ στὰ μικτὰ δικαστήρια πολλὰς φορὲς· δηλαδὴ στὰ δικαστήρια ποὺ συναπαρτίζονται ἀπὸ δημογέροντες καὶ τὸν ἐπίσκοπο κάθε περιοχῆς.

Τὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουμε μνημονεύσει ὡς τώρα εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικὰ γιὰ τὴν κάθε περίπτωσιν. Ὅστοςο θὰ προσθέσουμε καὶ μερικὰ ἄλλα, τὰ ὁποῖα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεσμεύουν ὁλοκληρώνουν τὴν μορφή τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ ἐδῶ ἐξετάζουμε. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἔχουν σχέση περισσότερο μὲ τὴν τελετουργικὴ διαδικασία χρήσης τοῦ ἐπιτιμίου καθὼς

1. ΣΤΟΥΠΗΣ, *Παγωνησιακά* 1, 144-147. Ἡ περίπτωσις ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὰ νεότερα χρόνια· τοῦτο ἐπειδὴ μᾶς παρουσιάζει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴν διαδικασία ἀνέυρεσης τῶν ὁρίων τῶν παλαιῶν τσιφλικιῶν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ἡ ὁποία γίνεται μὲ πρωτοβουλία φυσικὰ τῆς τοπικῆς τουρκικῆς ἐξουσίας· οἱ τοῦρκοι διοικητικοὶ ὑπάλληλοι ὑπογράφουν χωρὶς κανένα δισταγμὸ τίς καταθέσεις ποὺ δίνονται καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἐγκυρότητα πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τὴν παρουσία Εὐαγγελίου. Βλ. καὶ κει. δέκατο, σ. 429, ὅπου παρῶμοια πράξις.

και με τὰ ἀποτελέσματα πού ἐνίστε προκαλεῖ ἡ ἐπίκληση τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς Τουρκοκρατίας.

1602: ὁ πατριάρχης Νεόφυτος Β', καλεῖ τὸν μητροπολίτη καὶ τοὺς ἱερεῖς ἁθλήης περιοχῆς νὰ ἐπιλύσουν μιὰ ὑπόθεση. Στὸ συνοδικὸ γράμμα δίνονται λεπτομερεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸν τρόπο τέλεσης τῆς ὅλης διαδικασίας: «συναχθέντων πάντων ὑμῶν ἐν τῷ καθολικῷ τῆς μητροπόλεως, τῆς τε σῆς ἱερότητος καὶ τῶν λοιπῶν κληρικῶν καὶ ἱερωμένων ἀπάντων, ἐνδυσμαμένων τὰ ἱερὰ ἄμφια, προκειμένων τῶν θείων εὐαγγελίων, προσέλθωσιν... ὁ πατὴρ ἐρωτηθεὶς λόγον... δῶ ἐνόρκως καὶ δι' ἀφορισμοῦ»¹.

Τὴν ἐπομένη χρονιά (Ἰούλιος 1603) ἓνας ἄλλος πατριάρχης (Ραφαὴλ Β') γράφει σὲ γράμμα του σχετικὰ μετὰ τὴν κυριότητα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στὴν Μῆλο: «ἐφάνη καὶ ἐμαρτυρήθη παρὰ τῶν αὐτόθι γερόντων, κληρικῶν, καὶ τῶν λοιπῶν ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν... ἡ δὲ τοιαύτη ἀκριβὴς ἐξέτασις ἐγένετο ἐν τῷ ναῷ τῆς Παναγίας τῆς Εὐαγγελιστρίας... προκειμένου τοῦ θείου Εὐαγγελίου καὶ ἀφορισμοῦ ἐκφωνουμένου μετὰ ὁμοφορίου καὶ ἐπιτραχηλίου»².

1683, στὴν Κωνσταντινούπολη· ἡ σύνοδος παρουσία τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Δ' ἐκδικάζει ὑπόθεση ἐγκυρότητας ἐνὸς γάμου: ὁ Δῆμος τοῦ Κατζικῆ ἀπὸ τὸ Νεοχώριο τῆς ἐπισκοπῆς Λιτζᾶ καὶ Ἀγράφων «παραστάς ἐπὶ συνόδου» μαρτύρησε γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτή· ὁ πατριάρχης ὅμως δὲν ἀρκεῖται στὴν μαρτυρία του καὶ τὸ πρᾶγμα καταγράφεται ὡς ἐξῆς: «μεθ' ἣν μαρτυρίαν δι' ἡμετέρας πατριαρχικῆς ἀδείας καὶ προτροπῆς, ἐπέμφθη ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Μαρωνείας κύρ Ἀνανίας ἐνδον τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ, καὶ δι' ὁμοφορίου καὶ ἐπιτραχηλίου ἐκφωνήσας φρικτὸν ἄλυτον ἀφορισμὸν κατ' αὐτοῦ τοῦ Δήμου καὶ τῶν εἰρημένων μαρτύρων, ὅπως ψευδῶς μὴ πλάττωσι τὴν ὑπόθεσιν καὶ μὴ ἄλλα ἀντ' ἄλλων μαρτυρῶσιν οἱ μάρτυρες, καταλεπτῶς διεξῆλθε τὰς περιστάσεις, καὶ ἐλύθη πᾶσα ἀμφιβολία καὶ ὑποψία»³.

Αὐτὴν τὴν διαδικασία ἀκολουθεῖ ἡ σύνοδος καὶ ὁ πατριάρχης· ἀλλὰ παρεμφερεῖς ὁδηγίες παρέχονται καὶ στοὺς κατὰ τόπους ἀρχιερεῖς προκειμένου νὰ ἐπιτελέσουν τὴν διαδικασία αὐτὴ κατὰ τὸν ἀρμόζοντα τρόπο προ-

1. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Πατριαρχικά*, 133-135.

2. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Γράμματα*, 4-5.

3. ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 59-60. (Ὁ Γεδεὼν ἀποδίδει τὸ γράμμα στὸν πατριάρχη Ἰάκωβο· ὥστόσο ἡ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου μᾶς πηγαίνει στὰ χρόνια τοῦ Διονυσίου Δ' τοῦ Μουσελίμη).

κειμένου να επιλύσουν τις υποθέσεις των υποδούλων. "Οχι βέβαια ότι οι άρχιερείς δεν γνωρίζουν το τυπικό αυτό· φαίνεται όμως ότι το βάρος κάθε υπόθεσης ρυθμίζει και τις παρατηρήσεις του πατριάρχη που θέλει να τονίσει ακριβώς τις λεπτομέρειες και τα στοιχεία εκείνα που προσδίδουν σε κάθε πράξη τον τόνο και το ύφος που είναι απαραίτητα για την αποτελεσματικότητα αλλά και την νομιμότητα της δικαστικής πρακτικής¹.

Άλλα και δυο αιώνες αργότερα τα πράγματα παραμένουν περίπου αναλλοίωτα τουλάχιστον ως προς το τυπικό τους μέρος. Βρισκόμαστε στην "Υδρα (27 'Ιουλίου 1804). 'Ο Αιγίνης και "Υδρας Άμβρόσιος πρόκειται να εκδικάσει κάποια ύποθεση· για τον λόγο αυτό «καλέσας τον Δαμιανόν Βάθη ψωμάν και τους σύν αὐτῷ και ἐξετάσας αὐτοὺς ἀκριβῶς και ἀρχιερατικῶς, εἶπον μιᾷ φωνῇ ἀπαξάπαντες... ὅθεν ἀπειλήσας πάλιν δὲ αὐτοὺς τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἐπιτιμῶ, ὅτι εἰ ἀληθῇ λέγωσι, ἢ ψευδῇ, αὐτοὶ πάλιν εἶπον ἡμῖν ὅτι δέχονται τὸ ἐπιτίμιον· διὰ τοῦτο ἵνα τὸ ἀληθὲς φανερωθῇ, φορέσαμεν τὸ ἐπιτραχήλιον και ὠμοφόριον ἵνα ἀφορίσωμεν αὐτούς»².

Ὁ τρόπος ἐπιβολῆς τοῦ ἀφορισμοῦ, ἡ τυπικὴ διαδικασία, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τις μαρτυρίες, παραμένουν στοιχεῖα ἀναλλοίωτα ὡς πρὸς τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά τους, τὰ ὁποῖα στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἀποσκοποῦν στὴν δημιουργία τῶν καταλλήλων προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης. Ἐν προκειμένῳ οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς τείνουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐνσυνείδητὴ καὶ ἀψευδῇ μαρτυρία, ἡ ὁποία ἀκριβῶς ἐκβιάζεται ἀπὸ τὸ βάρος ποὺ ἀσκεῖ ἡ «παρουσία» τοῦ ἀφορισμοῦ. Δημιουργεῖται, θὰ λέγαμε μὲ σύγχρονους ὅρους, ἡ κατάλληλη ἀτμόσφαιρα ἐντὸς τῆς ὁποίας οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη ψευδῇ κατάθεση προσλαμβάνουν μεγάλες διαστάσεις περιορίζοντας ἔτσι τὴν πιθανότητα τοῦ ψεύδους. "Ομως καὶ πέραν ἀπὸ αὐτά, ἡ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτά, ἡ πρακτικὴ τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης ἀπαιτεῖ ἕναν τρόπο κατοχύρωσης τῆς μαρτυρικῆς κατάθεσης, ὥστε αὐτὴ νὰ παρουσιάζεται ὡς φερέγγυα καὶ ἔγκυρη· αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπάρχει ἕνα μέτρο τοῦ ὁποίου ἡ παραβίασιν θὰ προξενήσει στὸν ὑπαίτιον τὶς συνέπειες τοῦ σφάλματός του· καὶ αὐτὰ ὅλα τὰ ἐξασφαλίζει ἡ ἐπίκλησιν τοῦ ἀφορισμοῦ.

Ἔτσι ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου καὶ γιὰ τὶς περιπτώσεις τῆς ἔγκυρης κατάθεσης πρέπει νὰ προσομοιάζει καθ' ὅλα μὲ τὴν περίπτωσιν ἐπιβολῆς

1. Γιά περισσότερες πληροφορίες βλ. τὰ σχετικὰ στὸ δεύτερο κεφάλαιο.
2. ΛΙΓΝΟΣ, "Υδρα 2, 164-165.

τῆς ποινῆς· γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀπονέμοντες τὸ δίκαιο ἱεράρχες προσπαθοῦν καὶ ἐπιδιώκουν νὰ μὴν ἀφίστανται ἀπὸ τὶς ἀρχές πού διέπουν κυριολεκτικὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου· γράφει πάλι ὁ μνημονευθεὶς ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης καὶ Ὑδρας Ἀμβρόσιος (19 Μαΐου 1806): «τοὺς παρόντας ἀποσταλμένους ἀφ' οὗ κατ' ἰδίαν τοὺς ἐξομολογήσαμεν καὶ τοὺς ἐξετάσαμεν ἀκριβῶς, παρασταίνοντάς τους τὸ βάρος τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς αἰώνιον κόλασιν, καὶ δις ἰδίως καὶ κοινῶς τοὺς ἀφωρίσαμεν, αὐτοὶ μετὰ δακρύων ἀποκριθέντες ὅτι δὲν ἔχουν τελείως εἶδῃσιν... προθύμως ἐδέχθησαν ἄλυστον ἀφορισμόν, καὶ μὲ τὴν ψυχὴν τους, ὅσον αὐτὸς ὁποῦ ἔχασε, τόσον καὶ αὐτοί, ὅτι δὲν ἤξεύρουν, καὶ ἂν ἐνοχοὶ εἶναι ἅς ὁφονται ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως»¹.

Τὸ κλίμα πού ἀναδύεται ἀπὸ τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι διάδηλος μάρτυρας τῆς ψυχολογικῆς πίεσης πού ἀσκεῖται στὰ ἄτομα προκειμένου νὰ μαρτυρήσουν καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι δύσκολο νὰ ξεφύγουν. Ὁ ἀφορισμὸς ἐκτελεῖ μὲ τὸν καλῦτερό τρόπο τὸ ἔργο του ὡς δικονομικοῦ μέσου. Ἀνεξάρτητα μάλιστα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπίδοση τοῦ μέσου δὲν εἶναι σωστὸ νὰ κρίνεται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα πού ἐπιφέρει, φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετεῖ πολὺ καλὰ τοὺς σκοποὺς τῆς δικαστικῆς πρακτικῆς τῆς ἐποχῆς. Πολλὲς φορὲς μάλιστα ἡ ἀποτελεσματικότητά της εἶναι τέτοια πού ἡ ἐπενέργειά της ἀρχίζει καὶ τελειώνει ἀπλῶς ὡς ἀπειλὴ καὶ δὲν ἀπαιτεῖται ὁλοκληρῶς τῆς διαδικασίας. Βρισκόμαστε στὸ Σισάνιο τὸ 1690· «καὶ κατὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ νόμου, ἐπίγαμεν ἕως τὴν ἐκκλησίαν νὰ δεχτῇ ἀφορεσμόν, ἔπειτα ἐπροερίθη ἡ Μπόζιο καὶ δὲν ἔβαλε αὐτὸν εἰς τὸν ἀφορεσμόν, μόνον ἐπλέρωσεν τὰ ἄνωθεν»². Μιὰ παρόμοια ὑπόθεση ἐκτυλίσσεται στὴν Σμύρνη, στίς 3 Μαρτίου 1691: «ὅταν τρεῖς Ἑβραῖοι ζήτησαν ἀπὸ τὴν ἀρχόντισσα Θωμά, γυναῖκα τοῦ Χ' Τζανετῆ "12 καὶ μισὸ ἐξάγια μαλάγματος". Ὅταν ἐκείνη τοὺς ἀπάντησε ὅτι δὲν γνωρίζει τίποτε γιὰ τὴν ὑπόθεσιν τὴν ἀπειλήσαν ὅτι θὰ ζητήσουν ἀφορισμό· καὶ τότε ἡ γυναῖκα ὑποχώρησε στίς ἀπαιτήσεις τους καὶ συμβιβάστηκαν»³.

Αὐτὰ συμβαίνουν σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιτιμίου στίς δικαστικὰς ὑποθέσεις καὶ οἱ πάμπολλες περιπτώσεις πού ὑπάρχουν ὀρίζουν καὶ τὸ πλαίσιο μιᾶς κανονικότητος μὲ εὐρύτατη χρονικὴ πλαισίωση. Ὡστόσο ἡ κανονικότητα αὐτὴ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι σχεδὸν γενικῆς

1. ΛΙΓΝΟΣ, δ.π., 373.

2. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Κώδιξ*, 8-9.

3. ΚΩΣΤΗΣ, *Ἀνάλεκτα*, 10· τὸ παράθεμα βλ. στή σ. 429.

ισχύος ένιοτε άνατρέπεται από περιπτώσεις που “δραπετεύουν” από τὰ καθιερωμένα και τείνουν νὰ προσδιοριστούν από άλλους παράγοντες. Δυο τέτοιες περιπτώσεις έχουμε έπισημάνει στην “Υδρα και μάλιστα την εποχή που ή δημογεροντία έχει μεγάλη δύναμη και φυσικά, έμπλέκεται στην διαδικασία άπονομής τής δικαιοσύνης.

Το 1805 λοιπόν ο άρχιεπίσκοπος τής περιοχής βρίσκεται σέ έξαιρετική και δυσχερή θέση: «έκράξαμεν την Έλένην την γυναίκα του Γιάννη Νικολού Γιακουμή και την έξετάξαμεν άκριβώς διά τον τόπον όπου ή Μάρω του Κατζονάτη διαφέρεται με αυτήν... και καμμία δέν ήμπορεσεν νὰ παραστήση μάρτυρας, αλλά και οι δύο... έξ Ίσου έδέχθησαν άφορισμόν... και βλέποντας από έχθες την έπιμονήν εις τουτο και των δύο, και με το φρικτόν βάρος όπου κάθε μία το δέχεται εις το νὰ κερδίση τον τόπον άποροῦμεν»¹. Το οικονομικό συμφέρον των δύο γυναικών είναι τόσο μεγάλο ώστε δέν διατάζουν νὰ αναλάβουν το βάρος τής ποινης· ή, πράγμα που είναι και πιθανότερο, τὰ στοιχεΐα που διαθέτουν είναι τέτοια ώστε το δίκαιο νὰ βρίσκεται και στις δύο πλευρές. Πάντως ή τελική άπόφαση των δημογερόντων είναι ή διανομή του διεκδικουμένου τόπου μεταξύ των δύο αντιδίκων πράγμα που έν πολλοίς δικαιολογεΐ την διπλή άνάληψη του άφοριστικού βάρους· από αυτήν όμως δέν είταν δυνατόν νὰ άπαλλαγει ό τοπικός έκκλησιαστικός προϊστάμενος που έβλεπε τὰ «δπλα» του νὰ άχρηστεύονται έξαιτίας τής διπλής άποδοχής τους.

Την έπόμενη χρονιά (12 Φεβρουαρίου 1806) ο ίδιος άρχιεπίσκοπος άναφέρει πάλι στην δημογεροντία, που παρουσιάζεται νὰ αναλαμβάνει τον ρόλο δικαστηρίου β' βαθμού, το ιστορικό μιās άλλης υπόθεσης κατά την όποία «δ,τε Γεώργης και Μαρούσα, παρέστησαν μάρτυρα τον γέρο σκούτη ‘Ραφειάη Κοκκίνη, έν φόβω Θεού και άλύτῳ δεσμῳ προς τούτοις και με την κατάραν του Χριστού και τής Παναγίας... αι δέ Θεοδώρα και Μαργαρίτα έπαράστησαν μάρτυρα, άνευ άφορισμού και φόβου Θεού... και όπως ό άγιος Θεός φωτίση ύμās θέλετε άποφασίσει το δικαιότερον»². ‘Ασφαλώς διακρίνεται από τὰ παραδείγματα αυτά ότι κάτι πάει νὰ αλλάξει· ό τοπικός έκκλησιαστικός προϊστάμενος παρά τις άρμοδιότητές του φαίνεται νὰ λογοδοτεί στην δημογεροντία και σέ σοβαρές άποφάσεις παραπέμπει το θέμα σ’ αυτήν. Πάντως ή άφοριστική άπειλή δέν είναι δυνατόν νὰ περάσει άπαρατήρητη και από τους δημογέροντες γι’ αυτό άλλωστε ό άρ-

1. ΛΙΓΝΟΣ, “Υδρα 2, 292-293.

2. ΛΙΓΝΟΣ, δ.π., 349.

χιεπίσκοπος ἀναφέρει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὰ καθέκαστα καθὼς καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὸς ἀντιμετώπισε τὴν ὑπόθεση.

Ἡ χρῆση λοιπὸν τοῦ ἐπιτιμίου στὴν δικαστικὴ πρακτικὴ καὶ ἰδίως τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι σχεδὸν καθολικὴ καὶ ἀνιχνεύεται σὲ κάθε σοβαρὴ ἢ καὶ λιγότερο σοβαρὴ ὑπόθεση. Ἡ διάχυση αὐτῇ τῆς ποινῆς ἀντανακλᾷ κατὰ τὸν καλῦτερο τρόπο τὴν ὅλη ἐπιρροὴ ποὺ ἄσκει στὶς συνειδήσεις τῶν ἐμπλεκομένων χριστιανῶν εἶναι μάλιστα τόσο ἰσχυρὴ ὥστε οἱ χριστιανοὶ νὰ ὑποκύπτουν καὶ στὶς ἀπαιτήσεις τῶν «θεομάχων» Ἑβραίων ὅταν αὐτὲς ἐξοπλίζονται μὲ τὸν ἀφορισμό. Ἡ ὅλη χρῆση κατὰ τὸ τυπικὸ μέρος δὲν διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν καθαυτὸ ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ· βεβαίως ἐδῶ δὲν ἔχομε ἀπόφαση ποὺ διαβάζεται ἐπ' ἐκκλησίαις· ὅμως τὶς περισσότερες φορές, ἂν ὅχι ὅλες, ἡ διαδικασία συντελεῖται στὴν ἐκκλησίᾳ, μὲ τὸ Εὐαγγέλιο ἐνώπιον τῶν ἀντιδίκων καὶ τὸν ἀρχιερέα νὰ παρίσταται μὲ ὠμοφόριο καὶ ἐπιτραχήλιο· χῶρος καὶ ἄμφια ἀνακαλοῦν εὐθέως στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν τὴν τελετὴ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου. Ἔτσι στὶς περιπτώσεις αὐτὲς καλεῖται νὰ ἐξυπηρετήσῃ καὶ ἐξυπηρετῇ τὶς ἀνάγκες ποὺ ρητὰ ἐκθέτει ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β' κατὰ τὴν ἐκδίκασή μιᾶς φάσης τοῦ σιναϊτικοῦ προβλήματος: «ἐξεφωνήσαμεν ἐπιτίμιον φρικτὸν καὶ ἀφορισμὸν ἄλυτον, διὰ νὰ μὴ παραβλέψῃ τινὰς τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ λαλήσῃ κατὰ φιλοπροσωπίαν ἢ κατὰ πάθος, ἢ ἄλλην τινὰ περίστασιν ἀνθρωπίνην...»¹.

3. Ὁ «αὐτοαφορισμὸς»

Μέσα σ' αὐτὴν τὴν ὁπωσδήποτε χαλαρὴ διάσπαση τοῦ ἐπιτιμίου σὲ διάφορα «εἶδη» ποὺ ἐπιχειροῦμε στὶς σελίδες τοῦ παρόντος κεφαλαίου, πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὸν λεγόμενον αὐτοαφορισμό. Σύμφωνα μὲ τὴν κατάθεση τῶν πηγῶν ὑπάρχουν διάφορες ἐκδοχὲς τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Κατ' ἀρχὴν ὡς αὐτοαφορισμὸς νοεῖται ἡ δέσμευση ποὺ ἀναλαμβάνει ἕνας πιστὸς (κληρικὸς ἢ λαϊκὸς) νὰ τηρήσῃ τὶς ὑποσχέσεις ἢ τὶς συμφωνίες ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ ὁ ἴδιος ἀποδέχεται γιὰ τὸν ἑαυτό του. Μὲ ἄλλα λόγια ἐνισχύει τὴν ὑπόσχεσή του μὲ ἀφορισμὸ καὶ ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ χρῆση αὐτῇ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν ὄρκο ἢ τὴν μετ' ἀφορισμοῦ κατάθεση ἢ διασφάλιση μιᾶς πράξεως.

1. Βλ. ἐδῶ σελ. 177, σημ. 1.

Οι μαρτυρίες είναι πολλές έπειδή είναι η φύση τῆς χρήσης αὐτῆς ποὺ προσιδιάζει σὲ πολλές πράξεις τοῦ καθημερινοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι τὸν Ἰούνιο τοῦ 1367 ὁ ἱερομόναχος Θεοδοσίος ὁμολογεῖ ὅτι «εἰ δὲ συμβῇ καὶ ἀθετήσω τι ἀφ' ὧν ὑπόσχομαι, ἵνα ὧ ὑπὸ τὸν ἀφορισμὸν τοῦ παναγιωτάτου μου δεσπότου, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, κληρονομῶ δὲ καὶ τὰς ἀρὰς πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος εὐαρεστησάντων θεῶν»¹. Λίγα χρόνια ἀργότερα (Φεβρουάριος 1401) ὁ Γεώργιος Τεμπρατζὲ ὁμολογεῖ ὅτι δὲν θὰ κακοποιήσει τὴν δούλη ποὺ δραπετεύσε ἀπὸ τὸ σπίτι του καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐντοπίστηκε· σὲ ἀντίθετη περίπτωσι δέχεται «ἵνα ἀφορίζωμαι καὶ κατὰ τῆς μεγίστης ἀγιωσύνης αὐτοῦ [οἰκουμενικοῦ πατριάρχου], εἰ ὀρθόδοξος εὐρίσκομαι, εἰ δὲ μή, ἵνα ἀφορίζωμαι παρὰ τοῦ πάπα»².

Βεβαίως τὸ φαινόμενο ἐξακολουθεῖ τὴν πορεία του, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες μορφές τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ παραθέσουμε λίγες ἀκόμη μαρτυρίες. Στὶς 6 Φεβρουαρίου 1652 ὁ ἐπίσκοπος Τζερβενοῦ Γαβριήλ ὁμολογεῖ ἐνώπιον τῆς συνόδου ὅτι ὀφείλει 30.000 ἄσπρα στὸν ἄρχοντα Ράλλη καὶ ὅτι ἂν δὲν τὰ ἐπιστρέψει «νὰ μένω αὐτοκαθαίρετος τῆς ἀρχιερωσύνης... καὶ νὰ ἔχω τὸ ἐπιτίμιον τοῦ ἀφορισμοῦ»³. Στὴν τελευταία περίπτωση κοντὰ στὸν ἀφορισμὸ δηλώνεται καὶ ἡ αὐτοκαθαίρεση προκειμένου νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ὁμολογία καὶ τὸ πράγμα δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο· ἀντιθέτως πολλοὶ ἱερωμένοι ποὺ θὰ βρεθοῦν σὲ παρόμοιες συνθήκες οἰκονομικῆς δυσπραγίας θὰ ἀναγκαστοῦν νὰ αὐτοδεσμευτοῦν μὲ ὁμολογίες τοῦ εἵδους αὐτοῦ. Πολλές φορές αὐτὸ ἐκδηλώνεται ὅταν παραιτοῦνται πατριάρχες ὅποτε οἱ διάδοχοί τους θέλουν νὰ τοὺς δεσμεύσουν μὲ βαρεῖες καὶ σαφέστατα ἰσχυρὲς μετ' ἀφορισμοῦ ὑποσχέσεις. Ἔτσι τὸν Μάρτιο τοῦ 1654 ποὺ παραιτεῖται ὁ πατριάρχης Ἰωαννίκιος Β' ὁμολογεῖ: «ὀψέποτε ἤθελα παρέβη... τὴν παραίτησίν μου καὶ νὰ τὴν ἀνατρέψω... νὰ εἶμαι ἀφωρισμένος καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος παρὰ Πατρός... καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος»⁴.

Στὴν ἐξέλιξη τοῦ «εἵδους» αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὴν πίεσι ὀρισμένων δυσχερῶν ὑποθέσεων θὰ βρεθοῦν κάποτε στὴν ἀνάγκη χριστιανοὶ νὰ ζητήσουν ἀφορισμὸ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους προκειμένου νὰ ἐνισχύσουν πράξεις ἢ μαρτυρίες τους. Μὲ ἄλλα λόγια θεωρεῖται ὁ αὐτοαφορισμὸς ὡς ἐνισχυτικὸ τῶν

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 1, 528-529.

2. MIKLOSICH-MÜLLER, *Ο.π.*, 2, 462.

3. ΓΕΛΕΩΝ, *Ἐφημερίδες*, 107-108.

4. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Συμβολή*, 133· καὶ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ *Νομικὴ Συναγωγὴ*, ἀρ. 700, σ. 324.

ἐνεργειῶν τους καὶ βεβαιωτικὸ τῶν νομίμων διεκδικήσεών τους. Ἔτσι ὁ συκοφαντούμενος ἱερομόναχος Νικόδημος τῆς μονῆς Παναχράντου στὴν Ἄνδρο ἀντιδρᾷ ὁμολογώντας: «εἰ ψεύδεται ἐν οἷς λέγει... ἀφωρισμένος εἶη ἀπὸ Θεοῦ, καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον, καὶ προκοπὴν οὐ μὴ ἴδοι, ὡς ἐζήτησεν· εἰδὲ ὅσοι, καὶ ὅποιοι... ἐσυκοφάντησαν... καὶ διέσυραν τὸ ὄνομα αὐτοῦ... ὅλοι ὁμοῦ ἀφωρισμένοι εἶησαν»¹.

Ἡ πράξις τοῦ αὐτοαφορισμοῦ τῆς μορφῆς αὐτῆς καὶ μάλιστα μεταξὺ χριστιανῶν ποὺ εἶχαν διαφορὲς πῆρε μεγάλες διαστάσεις· μάλιστα ὁ Νικόδημος Ἀγιορείτης τὴν στιγματίζει ὡς καταχρηστικὴ καὶ ὡς ἀμάρτημα μεγάλο γράφοντας: «ἄλλοι δὲ πάλι χειρότεροι εἰς τὴν κακίαν, ὄντες τῇ ἀληθείᾳ συκοφάνται καὶ προδότες, καὶ ψευδομάρτυρες, καὶ γνωρίζοντες πῶς εἶναι πταῖσται, δὲν ἡσυχάζουν, οὐδὲ μετανοοῦν, ἀλλὰ ἀκόμῃ προσθέτουν ἀμαρτίαν ἐπάνω εἰς τὴν ἀμαρτίαν, καὶ πηγαίνοντες εἰς τὸν ἀρχιερέα, ἢ τὸν ἐπίτροπον τοῦ ἀρχιερέως, λαμβάνουσι γράμμα παρ' αὐτοῦ ἀφοριστικόν, καὶ ἀφορίζονται μοναχοί των, ἂν αὐτοὶ ἔχουν εἰδῆσιν ἀπὸ τὴν συκοφαντίαν ἐκείνην, ἢ προδοσίαν· καὶ τοῦτο τὸ κάμνουν, διὰ νὰ ἀθωωθῶν, καὶ νὰ μὴν ἔχουν κακὸν ὄνομα κοντὰ εἰς τοὺς ἀνθρώπους... Ἀφρονέστατοι τῇ ἀληθείᾳ εἶναι οὗτοι πάντες, καὶ ἐχθροὶ θανάσιμοι τῆς ἰδίας ψυχῆς των, ὅσοι κάμνουσιν τὰ τοιαῦτα»².

Αὕτῃ εἶναι ἡ μία ἐκδοχὴ τοῦ αὐτοαφορισμοῦ: χριστιανοὶ ποὺ ἀναλαμβάνουν μιὰ ὑποχρέωση ἢ κατηγοροῦνται ἄδικοι, κατὰ τὴν γνώμη τους, δεσμεύονται μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ ἐπιτιμίου εἴτε ὅτι θὰ ἐκπληρώσουν τίς ὑποσχέσεις τους εἴτε ὅτι τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ καὶ τὸ δίκιο εἶναι μὲ τὸ μέρος τους· ἄλλως ἀφορισμὸς ὡς ἐπιπέσει στὰ κεφάλια τους. Ὅμως ὁ αὐτοαφορισμὸς ἀπὸ πολὺ παλιὰ εἶχε κληθεῖ νὰ ὑπηρετήσῃ καὶ μία ἄλλη σκοπιμότητα. Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν παρανόμων καὶ ἀλόγων ἀφορισμῶν³ τοὺς ὁποίους ἡ ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ ἐπιζητεῖ νὰ ἀντιμετωπίσῃ μὲ τὴν θεωρητικὴ θέσμιση τοῦ αὐτοαφορισμοῦ· τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ λειτουργεῖ ἀντίστροφα καὶ κατευθύνεται εἰς βάρος ἐκείνων ποὺ ἐπιβάλλουν καταχρηστικὰ τὸ ἐπιτίμιο. Ἐχομε ἤδη παραθέσει τὸν δ' κανόνα τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια 787) ὁ ὁποῖος προβλέπει τὴν λει-

1. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *Πανάχραντος*, 195 (Τὸ γράμμα εἶναι τοῦ πατριάρχῃ Παΐσιου Β' καὶ ἀνάγεται στὸ 1728 ἢ 1743)· ἄλλο παράδειγμα βλ. ἐδῶ στὸ Παράρτημα Γ'.

2. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Χρηστοθήθεια*, 372-373· βλ. ἐπίσης γιὰ τὴν χρῆσιν αὐτῆς τῆς ποινῆς στὴν Κέρκυρα: ΓΕΡΟΥΚΗ, *Ἐθελοντικοί*.

3. Γιὰ τοὺς ἀφορισμοὺς αὐτοὺς βλ. ἐδῶ κεφάλαιο δεῦτερο.

τουργία της «ταυτοπαθείας» για τους άδικως αφορίζοντας¹. Ἡ ἴδια θεωρητική κάλυψη με παραπομπή στον ἴδιο κανόνα της Συνόδου της Νικαίας επαναλαμβάνεται στον νομοκάνονα του Μαλαξοῦ καὶ ἔτσι ἡ «ταυτοπάθεια» πού μεταπίπτει τώρα σὲ «αὐτοπάθεια» καθίσταται ἐννοια περισσό-
τερο οἰκεία².

Τὸ «εἶδος» λοιπὸν αὐτὸ κινεῖται πρὸς δύο κατευθύνσεις καὶ ἀπὸ τὴν μαρτυρία τῶν πηγῶν φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ ζωνηρὰ τὴν Ἐκκλησία. Πρέπει ἐξάλλου νὰ συνδυασθεῖ καὶ με μίαν ἀπλούστερη ἐκδοχὴ πού εἶναι ἐκείνη τῆς ἐπίκλησης τοῦ ἀφορισμοῦ ὑπὸ τὴν μορφήν ὁρκου στὴν καθημέραν συναναστροφή τῶν ἀνθρώπων. Γιά τὸν λόγο αὐτὸ στὰ τυπικὰ τῆς Ἐκκλησίας προβλέπεται ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ αὐτοῦ τοῦ εἴδους μέ-
σω καὶ πάλι τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρεμβολῆς³.

4. Ὁ ἀφορισμός

Στὰ δύο «εἶδη» ἀφορισμοῦ πού ὡς τώρα ἐξετάσαμε, ἡ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου εἶτε ὡς ἀόριστη ἀπειλὴ εἶτε ὡς δικονομικὸ μέσο προσδιορίζει ἀκριβῶς τὸ εὖρος τῆς διάχυσης τοῦ ἐπιτιμίου σὲ ἓνα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων τοῦ χριστιανοῦ. Ὡστόσο ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραμέτρους αὐτὲς ὑπάρχει καὶ ἡ καθ' αὐτὸ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου, ἡ καθ' αὐτὸ ἀφοριστικὴ πρακτι-

1. Βλ. κεφάλαιο δεύτερο, σ. 139. Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διατάξεως αὐτῆς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἀφορισμοῦ πού γίνεται τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1384: «ἐπεὶ ὑπὸ προπετείας κινήσεως ἀφώρῃσα τὸν ταβουλάριον Θεοφιλόπουλον, διὸ καὶ ἀφώρῃσθην παρὰ τοῦ... πατριάρχου, ὡς τολμητίας καὶ αὐθάδης, πολλὰ δὲ παρακαλέσας ἔτυχον συμπαθείας, ὑπόσχομαι διὰ τοῦ παρόντος γράμματος, ἵνα μὴ ἀφορίσω ποτὲ τινά, εἰ δὲ τολμήσω ἐκβαλεῖν ποτὲ τοιοῦτον λόγον ἀπὸ τοῦ στόματός μου, ἵνα διαμένω ἐγὼ ἀφωρισμένος διὰ βίου παντός» (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 61).

2. «Ὅποιοι ἀρχιερεὺς διὰ ἔχθρα, ἢ πάθος, ἢ διὰ νὰ λάβῃ δῶρα, ἀργήσῃ τινὰν ἱερέα, ἢ ἀφορίσῃ κοσμικόν... νὰ παθαίνῃ τὴν αὐτοπάθειαν· αὐτοπάθεια λέγεται νὰ πάθῃ ἐκεῖνο ὅπου ἔκαμε· ὥστε ἄργησε, νὰ ἀργηθῇ· ἀφώρῃσε, νὰ ἀφορισθῇ· καὶ κατὰ τὸν τοῦ θεοῦ Δαβὶδ λόγον, ἐπιστρέψῃ ὁ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ» (ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, κεφ. ΞΘ· στὸ κεφάλαιο ΣΚΕ' ἐξάλλου ἀναφέρονται ὅσα πρέπει νὰ γίνουν ὑπὸ τοῦ χριστιανοῦ «τοῦ ἀφορίσαντος ἑαυτὸν, ἢ ἀναθεματίσαντος, ἢ ἄρησιν Θεοῦ ἐξειπόντος»).

3. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο δεύτερο ὅπου τὰ τῆς λύσεως τοῦ ἐπιτιμίου. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι τὸ 1892 ὁ πρῶην πατριάρχης Ἰωαννίκιος Γ' τὸν αὐτοαφορισμὸ θὰ καταφύγει προκειμένου νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν ἀθωότητά του (*Ε. Α.* 12, 1892, σ. 265).

κή, από την οποία διαδόθηκε τὸ ἐπιτίμιο καὶ σὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ἡ ἐκτίμηση ποὺ γενικῶς ἔχει ἐπικρατήσει εἶναι ἡ ἐκείνη ποὺ ἐξισώνει τὴν ἀπλή ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου. Κατὰ συνέπεια κάθε ἔγγραφο ἐκκλησιαστικὸ ποὺ κατασφαλίζεται μὲ ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ἀποτελεῖ στὴν οὐσία ἀφορισμὸ κατὰ τῶν παραβατῶν τῶν πατριαρχικῶν ἢ μητροπολιτικῶν ἐντολῶν. Τὰ πράγματα ὥστόσο δὲν εἶναι ἐντελῶς εὐθύγραμμα· ὅπως ἄλλωστε προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση πολλῶν συναφῶν ἐγγράφων πρέπει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀφορισμοῦ νὰ διακρίνουμε τίς διάφορες περιπτώσεις, καθὼς μάλιστα δὲν κινοῦνται ἀποκλειστικὰ μέσα στὸ σχῆμα ἀμάρτημα (ἀδίκημα)-ποινὴ (ἀφορισμός). Ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ σαφέστατες ἀποχρώσεις ἢ καλύτερα ποιοτικὲς διαφορὲς ποὺ ὀδηγοῦν στὴν δυνατότητα διάκρισης τῶν ἀκόλουθων σχημάτων:

α) Ἡ ἀόριστη ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ὡς μέσο διασφάλισης πατριαρχικῶν ἢ ἀρχιερατικῶν ἐντολῶν. Ἡ κατηγορία αὕτη ἀναγνωρίζεται εὐκολὰ σὲ ἑκατοντάδες πατριαρχικὲς πράξεις. Θὰ λέγαμε ὅτι εἶναι περίπου ἀδύνατο νὰ ἐντοπιστεῖ πατριαρχικὴ πράξη ποὺ νὰ μὴν καταλήγει σὲ τέτοιες ἀπειλές. Τὸ νόημα βεβαίως τῶν ἀπειλῶν αὐτῶν εἶναι ὅτι ὅποιος δὲν ἐφαρμόσει τὰ ἐντελλόμενα αὐτομάτως θὰ εἶναι ἀφορισμένος καὶ καταραμένος ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, δυνάμει ἀκριβῶς τῶν ἀφορισμῶν καὶ ἀρῶν ποὺ προβλέπονται καὶ ἐκτοξεύονται διὰ τῆς πατριαρχικῆς πράξεως. Ἄς δοῦμε κάποια παραδείγματα:

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1556 ὁ πατριάρχης Διονύσιος Β' ἀποδέχεται αἴτημα τοῦ ἱερομονάχου Μεθοδίου, ἐκ τῶν ιδρυτῶν τῆς μονῆς Τατάρνας καὶ ἀπονέμει τὴν σταυροπηγιακὴ ἀξία στὴν μονὴ αὕτη· τὸ σιγίλλιο τῆς ἀπονομῆς διασφαλίζεται μὲ τίς συνήθεις ἀπειλὲς ἐναντίον ἐκείνου ποὺ θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ διαταράξει τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ μοναστηριοῦ: «ὁ γὰρ τοιοῦτόν τι τολμήσας διαπράξασθαι, ὁποῖου ἂν εἴη καταλόγου, ἱερομόναχος ἢ καὶ ἀπλῶς μοναχός, πρῶτον μὲν ταῖς ἀραῖς καὶ εὐθύναις τοῦ τὸ κοινωνίον τάξαντος ὑποπεσεῖται κανονικῶς· ἔπειτα ὡς παραβάτης τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑποσχέσεως, ὑπ' ἀφορισμὸν εἶη ἄλυτον καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος... ὁμοίως δὲ ἀφορισμένος ἔσται καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος, καὶ ὁ κοσμικοῖς ἄρχουσι χρησάμενος καὶ δι' αὐτῶν βουλόμενος τὴν τοῦ ἡγουμένου προστασίαν ἀναδέξασθαι· ὡσαύτως δὲ καὶ οἱ ἕτερόν τι ἀνάρμοστον αὐτοῖς ἐπιχείρημα ζητοῦντες ληστρικῶς ἐν τῷ αὐτῷ ἔσονται δεσμῶ, καὶ οἱ τῷ καθηγουμένῳ αὐτῶν μὴ ὑποκύπτοντες... ὁμοίως δὲ γε ἀφωρισμένοι ἔσονται καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ ἄλυτοι αἰωνίως, καὶ οἱ

ὁπωςδὴποτε τολμήσοντες ἀφελέσθαι δυναστικῶς ἐκ τοῦ μοναστηρίου αὐτοῦ»¹.

1648, Δεκέμβριος· ὁ πατριάρχης Παρθένιος Β' ἐπικυρώνει τὴν κυριότητα τοῦ Νικολάου Παντολέοντος Μαυροκορδάτου ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Κυριακῆς στὴν Ἀπλωταριὰ τῆς Χίου· τὴν ἐπικύρωση διασφαλίζει ἡ ἀπειλή: «ὁς δ' ἂν φανῇ ἐναντίος, καὶ ἀπειθῇς τῇ ἡμετέρᾳ ταύτῃ πατριαρχικῇ... ἀποφάσει τῆς κατὰ τόπον πολιτείας, ἀνατρέψαι πειρόμενος ταῦθ' ἅπαντα, ὡς σκανδαλοποιός, ἐπιζήμιος, καὶ ἀντάρτης, καὶ ἀποστάτης τῆς ἐκκλησίας, τῆς πολιτείας, τοῦ νόμου, καὶ πάσης τῆς κοινότητος, τῶν ἱερωμένων καὶ κληρικῶν μένοι ἄργος καὶ ἄπρακτος πάσης ἱεροπραξίας, καὶ ἐστερημένος τοῦ ὀφικίου αὐτοῦ, καὶ ὑπεύθυνος ἀφεύκτου ἐπιτιμίου, ἀλύτου ἀφορισμοῦ, καὶ ὑπὸ καταδίκην παντελοῦς καθαιρέσεως· τῶν δὲ λαϊκῶν, ἄρχων ἢ ἀρχόμενος ἀφωρισμένος εἴη παρὰ Πατρός, Υἱοῦ καὶ ἁγίου Πνεύματος τοῦ μόνου Θεοῦ, καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ μετὰ τὸ θανεῖν ἄλυτος, καὶ ὑπόδικος ταῖς πατριαρχικαῖς ἀραῖς, καὶ συνοδικαῖς, καὶ ἔξω τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας καὶ ὁμηγύρεως τῶν πιστῶν, ὡς λειποτάκτης, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα καὶ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον, καὶ Θεοῦ πρόσωπον οὐ μὴ ἴδῃ, στένων ἐπὶ γῆς, ὡς ὁ Καῖν»².

Φεβρουάριος [1717]· ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Γ' προσπαθεῖ νὰ ἀποτρέψει τὰ διάφορα ἀτοπήματα ποὺ λαμβάνουν χώραν κατὰ τὴν διενέργεια τῶν χειροτονιῶν. Οἱ ἐντολές του, ποὺ ἐκπορεύονται μὲ πατριαρχικὸ καὶ συνοδικὸ γράμμα ἂν παραβιασθοῦν ἐπιφέρουν στοὺς παραβάτες ὅσα περιέχονται στὴν κατασφάλιση τοῦ γράμματος: «ἂν δὲ ἄλλως ποιήσωσιν, ὡς ἀποστάται, ἀντίθεοί τε καὶ διὰ τῶν τοιούτων ἔργων καὶ αὐτῆς τῆς χριστιανικῆς ἐπωνυμίας ἀρνηταὶ καὶ ἀλλότριοι, ἀφωρισμένοι εἴησαν παρὰ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιδαιρέτου Τριάδος τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει μόνου Θεοῦ, καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ ἄλυτοι μετὰ θάνατον αἰώνιως καὶ τυμπανιαῖοι· αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς· κληρονομήσειαν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα· στένοντες εἴησαν καὶ τρέμοντες ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁ Καῖν· οἱ ἅγιοι ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ μαχόμενοι εἴησαν αὐτοῖς ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως, τὰ δὲ ὀνόματα αὐτῶν ἐξαλειφθεῖσαν ἐκ βίβλου ζώντων, καὶ μετὰ δικαίων μὴ συνταχθῶσιν· ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τῶν θεομάχων Ἰουδαίων, τῶν σταυρω-

1. ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ, *Ἐπιγραφαί*, 284-287.

2. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀγία Κυριακή*, 36-38· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, ἀρ. 298.

σάντων τὸν Κύριον· ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπισκῆψοιτο ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν ἐν πάσαις ταῖς ἡμέραις αὐτῶν, ἔχοντες καὶ τὰς ἀράς τῶν ἁγίων τριακοσίων»¹.

Μετά ἀπὸ ἓνα αἰῶνα περίπου (29 Μαΐου 1812) ὅταν ὁ μητροπολίτης Κρήτης Γεράσιμος ἐκδίδει ἀπόφαση, τὰ πράγματα δὲν διαφέρουν· ὁ ἱεράρχης αὐτὸς ἐπιχειρεῖ νὰ περιορίσει τὴν ζωοκλοπὴ στὴν περιοχὴ τῶν Σφακιῶν. Ἐκδίδει λοιπὸν ἐγκύκλιο κατὰ τῶν κλεπτῶν τὴν ὁποία φροντίζει νὰ κατασφαλίσαι μὲ τὴν συνήθη ἐπωδὸ: «γράφοντες ἀποφαινόμεθα... μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἐπισκόπων... ἵνα ὅποιος τῶν χριστιανῶν τῶν κατοικούντων εἰς τὸ Καστέλλιον τῶν Σφακιῶν μικρὸς ἢ μεγάλος, νέος ἢ γέροντας, ἤθελε τολμῆσῃ ἀπὸ τῶρα καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ κλέψῃ ἄλλου τινὸς ἀνθρώπου ζῶον ἢ πράγμα, πολὺ ἢ ὀλίγον ἢ φονεύσῃ τινὰ... καὶ ὅποιος ἤθελε διαφενδεύσῃ καὶ ὑπερασπισθῇ τοῦτον τὸν κλέπτην καὶ ἄρπαγα καὶ φονέα... οἱ τοιοῦτοι ὅποιοι καὶ ἂν εἶναι... εἴησαν ἀφορισμένοι παρὰ θεοῦ κυρίου παντοκράτορος, καταραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι, αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται»².

Τέτοια ὑφῆς εἶναι τὸ εἶδος αὐτό. Ἡ ἀπειλὴ ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὶς ἐκκλησιαστικὰς ἐντολὰς καὶ νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐντελλομένων. Οὐσιώδεις ἀλλαγές δὲν γνωρίζει τὸ εἶδος μέσα στὴν διαχρονία· ἡ πύκνωση τῶν ἀρῶν καὶ τῶν ἀπειλῶν ὅπως δὴποτε διαπιστώνεται καθὼς βαίνουμε πρὸς τὸν 19ο καὶ τὸν 20ο αἰ. αὐτὸ ὅμως ἔχει σχέση καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα· ἡ βασικὴ ἰδιότητα τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς ποὺ ἀπευθύνεται ἀνωνύμως καὶ ἀόριστως ἐναντίον τῶν τυχόν παραβατῶν δὲν ἀλλοιώνεται.

Ὡστόσο τὸ εἶδος αὐτὸ δὲν εἶναι ὁ ἀφορισμός. Παρὰ τὶς κάποιες διαφορὰς προσομοιάζει μὲ τὸ πρῶτο εἶδος ποὺ ἐξετάσαμε, δηλαδὴ μὲ ἐκεῖνο τῆς ἀόριστης ἀπειλῆς. Βεβαίως τὰ πράγματα ἐδῶ εἶναι πιὸ ἐπίσημα· τὰ πράγματα ἀκολουθοῦν τὸ ἐκκλησιαστικὸ τυπικὸ καὶ οἱ ἀποφάσεις ποὺ διασφαλίζονται εἶναι σοβαρότερες ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση ἐνὸς βιβλίου· ἐξάλλου ὁ ἀπειλῶν εἶναι συνήθως ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἢ ὁ ἐπιτόπιος μητροπολίτης καὶ αὐτὸ σημαίνει κάτι περισσότερο. Ὡστόσο δὲν παύει καὶ ἐδῶ τὸ ἐπιτίμιο νὰ εἶναι ἡ ἀόριστη ἀπειλή, ποὺ μὲ κανέναν τρόπο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐφαρμοστεῖ αὐτομάτως. Ἡ παραβίαση τῶν θεσπισθέντων πρέπει νὰ κινήσει πάλι τὸν ἐκκλησιαστικὸ μηχανισμό ὥστε νὰ ληφθοῦν συγκεκριμένα μέτρα ἐναντίον τοῦ συγκεκριμένου παραβάτη. Στίς

1. ΛΙΓΝΟΣ, Ὑδρα 16, 5-8.

2. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Κρήτη, 229-230.

συνειδήσεις πάντως τῶν ἀνθρώπων τῆς τουρκοκρατούμενης κοινωνίας οἱ διαχωρισμοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι εὐκολοὶ καὶ κατὰ συνέπεια οἱ ἀφοριστικὲς αὐτὲς ἀπειλὲς φαίνεται νὰ ἐπιτελοῦν τὸ ἔργο τους ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο ἐπίπεδο. Ἀλλωστε ἡ μεγάλη ποσοτικὴ παρουσία τοῦ φαινομένου μᾶς ὠθεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀπειλὲς ποὺ κατὰ χιλιάδες βρίσκουμε ὅπως-δήποτε δὲν πραγματοποιοῦνται στὸ πλαίσιο μιᾶς γραφειοκρατικῆς ρουτίνας, ἀλλὰ ἔχουν καὶ θετικὸ ἀποτέλεσμα ἐναντι αὐτῶν ποὺ θέλουν νὰ ἐξασφαλίσουν μὲ τὴν παρουσία τους¹.

Ὡστόσο παραμένει γεγονός ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ κυρίως ἀφορισμὸς ἀλλὰ ὡς μία χρῆση τῆς ἐν γένει ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς. Οἱ γενικὲς καὶ γενικευμένες ἀόριστες καὶ βεβαίως ἀνώνυμες ἀπειλὲς κατὰ πάντων τῶν ἀπειθάρχων πρέπει νὰ λάβουν συγκεκριμένη μορφή, ἂν τυχὸν ὑπάρξει παράβαση τῶν ἐντελλομένων, ὥστε νὰ ἔχουμε τὴν οὐσιαστικὴν χρῆση ἀλλὰ συνάμα καὶ τὴν ἀκριβῆ μορφή τῆς ποινῆς.

β) *Ἡ ἄμεση καὶ ἐπώνυμη ἀφοριστικὴ ἀπειλή.* Στὴν κατηγορία αὕτη ἐντάσσονται ἐκκλησιαστικὲς πράξεις στίς ὁποῖες ἡ ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ἀρχίζει πλέον νὰ καθίσταται συγκεκριμένη καὶ βεβαίως μπορεῖ νὰ οδηγήσει στὸν ἀφορισμό. Τοῦτο ἐπειδὴ ὑπάρχει ἡ αἰτία (κάποια οἰκονομικὴ ἢ ἄλλης μορφῆς διένεξη), ὑπάρχει ὁ ἀδικούμενος ποὺ εἶναι καὶ ὁ αἰτῶν τὸ ἐπιτίμιο καὶ κάποιος ἢ κάποιοι ἐπώνυμοι ἢ καὶ ἀνώνυμοι ἐναγόμενοι. Ἐτσι τὰ πράγματα τίθενται ἐντὸς σαφῶν ὁρίων: ὅλη ἡ διαδικασία προσλαμβάνει συγκεκριμένη μορφή καὶ διέπεται ἀπὸ συγκεκριμένους ὅρους. Ὡστόσο ἡ δισημία ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἐπιτίμιο καὶ ἐδῶ εἶναι παρούσα· ἔχει σχέση ὅμως ἡ δισημία αὕτη μὲ τὸ χριστιανικὸ δόγμα τὸ ὁποῖο δίνει τὴν δυνατότητα στὸν ἀπειλούμενο νὰ μετανοήσῃ, νὰ ἐπανορθώσῃ καὶ ἐν τέλει νὰ ἀποφύγῃ τὸν ἀφορισμό· καὶ ἡ ἀποφυγὴ αὕτη μπορεῖ νὰ ἐκτείνεται πρὸς δύο κατευθύνσεις: στὴν πρώτη, ὁ ἀδικῶν ἀφοῦ ἀναστελεῖ τις παρανομίες

1. Ἀναφέρουμε ἐδῶ μία πράξη ἄμεσης ἀποτελεσματικότητας τῶν ἀόριστων ἀφοριστικῶν ἀπειλῶν: ὁ ἐπιβαίνων σὲ πλοῖο τοῦ ρωσικοῦ στόλου ἱεράρχης Ἀνατόλιος ἐπεμβαίνει γιὰ τὴν ἐπίλυση διαφορᾶς ποὺ ἀνέκυψε μεταξὺ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τῆς Ἀγίας καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἀνδρου «καὶ στοχαζόμενος τὰς ἀράς καὶ ἀφορισμοὺς ὅπου περιέχουν τὰ ρηθέντα γράμματα πρὸς οὓς ἤθελον συγχύειν καὶ ἐπηρεάζειν τὸ ἄνωθεν μοναστήριον, ὅπως ἱλιγγίασα καὶ ἔμεινα ἐκστατικός»: συμμορφώνεται λοιπὸν πρὸς τίς ἐντολὰς τῶν πατριαρχικῶν σιγυλλίων (ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Κυκλάδες*, 251).

του αποφεύγει την επιβολή τῆς ποινῆς· στήν δεύτερη ὁ ἀφορισμένος ἐπανορθώνει τὴν ἀδικία καὶ τὸ ἐπιτίμιο αἴρεται.

Ἡ διστακτικότητα, μὲ ἄλλα λόγια, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ καὶ ὡς προνοητικότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν νὰ ἐπιβάλουν ἄμεσο ἀφορισμὸ διαπιστώνεται σὲ τόσο μεγάλη πυκνότητα ὥστε νὰ θεωρεῖται ὅτι αὐτὸ τὸ εἶδος εἶναι ἡ κύρια μορφή τοῦ ἐπιτιμίου. Ὅμως οἱ ἀπειλὲς δὲν εἶναι ἀφορισμός. Οἱ ἀρᾶς καὶ οἱ κατάρες ἂν δὲν λάβουν συγκεκριμένη μορφή προσδιορίζοντας τὸ ἄτομο ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφονται δὲν μποροῦν νὰ ἀναδειχθοῦν σὲ ἀφορισμό. Ἀλλωστε αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν σκοπὸ ἔρχονται νὰ ἐξυπηρετήσουν: νὰ φοβίσουν τὸν ἀδικοῦντα καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὴν βεβαιότητα ὅτι εἶναι δυνατόν, ἂν δὲν συμμορφωθεῖ, νὰ ὑποστῇ τὶς δραματικὲς συνέπειες τῆς ποινῆς, καθὼς πρόκειται νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀπειλὴ ὡς πραγματικότητα.

Ἄς δοῦμε τὴν κατάσταση αὐτὴ μέσα ἀπὸ μερικὰ παραδείγματα: Ὁκτώβριος 1554· ὁ πατριάρχης ἀποδεχόμενος σχετικὸ αἴτημα τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀγκῶνας ἀποφαίνεται ὅτι ὁ ἱερέας τῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας Ἀναστάσιος Πόρφυρος ὀφείλει νὰ ἀποχωρήσει: «εἰ δ' ἄλλως, ἀργὸς ἔστω τῆς ἱερωσύνης αὐτοῦ καί, εἰ τῆς ἀργείας καταφρονήσει, καὶ ὑπ' ἀφορισμὸν ἔσεται. Καὶ οἵτινες ἐξ αὐτῶν τὴν ἰδίαν συμφωνίαν βουληθῶσιν ἀθετήσαι... ἀφωρισμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι ἔστωσαν ἕως οὗ συναινέσαντες τοῖς ἄλλοις ποιήσωσιν ὡς ἐντελλόμεθα καὶ συγχωρήσεως τεύξονται»¹.

Ἰανουάριος 1614· ὁ πατριάρχης Τιμόθεος Β' ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμὸ τὸν Νικήτα Μπούφα, ὁ ὁποῖος ἀναιτίως ἐδιώξε τὴν γυναῖκα του Ζαμπέτα καὶ πῆρε διὰ κεπηνίου ἄλλη· ἡ πράξις αὐτὴ ἔλαβε χώρα στὴν Νάξο καὶ ἀποδέκτης τοῦ γράμματος εἶναι ὁ μητροπολίτης Παροναξίας, ὁ ὁποῖος ἐντέλλεται νὰ διαβιβάσει στὸν ἑνοχὸ ὅτι: «εἰ οὕτως ἔχει, ἀφωρισμένος ἔστω ἀπὸ Θεοῦ, καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος, καὶ ἔξω τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας, παρὰ μηδενὸς ἐκκλησιαζόμενος, ἢ συναναστρεφόμενος, ἢ καὶ μετὰ θάνατον ταφῆς ἀξιούμενος... ἕως ἐάσῃ τὴν παράνομον ταύτην γυναῖκα»².

Ὁ πατριάρχης Παρθένιος Β', λίγο μετὰ τὴν 25 Ὁκτωβρίου 1650, κάνει δεκτὸ αἴτημα τοῦ Φραγκίσκου Νοταρᾶ προκειμένου νὰ ἀφορίσει τὸν σαράφη «γιάν» Ἀντώνιο ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχε χάσει πολλὰ χρήματα. Σύμφωνα μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἀπόφαση ὁ σαράφης «εἰ μὲν παύσεται... τῶν τοιούτων πονηριῶν, τοῦ ζημιοῦν τὸν ρηθέντα Φραγκίσκον Νοταρᾶν, καὶ

1. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Γράμματα*, 16-18.

2. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Περίπτωση*, 292.

ἀποτίση αὐτῷ ἅπερ ἐζημίωσε, καλὸν εἶη· εἰ δὲ ἐπιμείνη τῇ τοιαύτῃ μηχανουργίᾳ καὶ πονηρίᾳ, ἀφωρισμένος ἔστω σὺν πᾶσι τοῖς αὐτῷ προσήκουσι... καὶ μηδεὶς ἐκκλησιαζέτω ἢ μετ' αὐτοῦ συνεσθιέτω ἢ συλλαλείτω, εἰ δέ τις τοῦτον παραβείη ἀφωρισμένος κάκεῖνος ἔστω»¹.

Μάιος 1715· ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Γ' παρεμβαίνει σὲ διαφορὰ ποῦ ἔχει ἡ λεσβιακὴ μονὴ τοῦ Λειμῶνος μὲ κάποιον Ζαφεῖρη, ὁ ὁποῖος κατακράτησε χρήματα τῶν μοναχῶν. Ἡ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου ἐντέλλεται ὅτι: «ὁ διαληφθεὶς Ζαφεῖρης, ἐὰν μὴ ἐπιστρέψῃ, καὶ ἀποδῶ πρὸς τοὺς αὐτοὺς πατέρας τοῦ μοναστηρίου λιμόνος, καὶ τὰ λοιπὰ ἑκατὸν πεντήκοντα γρόσια... καὶ οἱ γινώσκοντες τὴν περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτην ἀλήθειαν... ὁμοῦ, ἀφωρισμένοι εἶσαν ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος, καὶ κατηραμένοι, καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ ἄλυτοι μετὰ θάνατον, αἱ πέτραι, καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς... ἕως οὗ ποιήσωσι πάντες, ὡς γράφομεν, καὶ συγχωρηθήσονται»².

1817 Σεπτέμβριος· ὁ πατριάρχης Κύριλλος ζ' ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμὸ κατοίκους τῆς Σαντορίνης γιὰ παραποίηση κοινοτικοῦ καταστίχου: «πρῶτον ὁ εἰρημένος Ἀντώνιος Παρπαῤῥος, εἰ μὲν ἔλαβεν ποτὲ σκοπὸν δολιότητος καὶ χιλὲ ἢ γνωρίζει ἑαυτὸν ἔχοντα τὴν εἰρημένη ποσότητα τῶν πέντε χιλιάδων γροσίων ἢ ἱεῖς τίνι τρόπῳ ὠβελίσθη ἀπὸ τοῦ καταστίχου ἢ ἐπ' ὀνόματι Δομνίτζης Εὐφροσύνης ὁμολογία καὶ ἀντεισῆχθη ἡ ἄλλη, ἀφωρισμένος ὑπάρχει καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος ὡς οἰκειοθελῶς ἐζήτησεν. Εἰ δὲ μή, ὅστις ἐκ τῶν εἰρημένων δύω τοῦ τε Τζορτζάκη δηλονότι Γαβαλᾶ καὶ τοῦ Νικολάκη Πλατῆ ἐχρήσατο τῇ δολιότητι ταύτῃ... ἂν μὴ, ἅμα τῷ ἀκοῦσαι καὶ ἰδεῖν τὸ παρὸν ἐκκλησιαστικὸν γράμμα, φοβηθεὶς τὸν Θεὸν καὶ τὴν αἰώνιον κόλασιν, παύσεται... καὶ μὴ ἀποδῶ σῶα ἢ ἀμέσως ἢ διὰ πνευματικοῦ πατρὸς... ἀφωρισμένος ὑπάρχει καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος»³.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ τὰ ὁποῖα μὲ χαρακτηριστικὴ ἄνεση μποροῦν νὰ πολλαπλασιασθοῦν καὶ νὰ προσεγγίσουν ὑψηλοὺς ἀριθμοὺς δείχνουν μὲ σαφὴ τρόπο τὴν μορφή αὐτῇ τῆς ποινῆς ποῦ προσδιορίσαμε ὡς ἄμεση ἀφοριστικὴ ἀπειλή· ἀπειλὴ ὅμως ποῦ ἀφήνει ἀνοιχτὲς πολλὰς ὁδοὺς διαφυγῆς, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ αἰτία τῆς διαφορᾶς θὰ παύσει νὰ ὑφίσταται. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἕνα. Παράλληλα ὁ καταιγισμὸς τῶν ἀρῶν καὶ ἀπειλῶν κα-

1. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 1, 96.

2. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Λειμῶνος* 7, τχ. 3, 1-2.

3. ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Σαντορίνη*, 106-108.

λειται να εξάψει και να έντεινει τὸν φόβο στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν ὥστε να προκριθοῦν οἱ προτεινόμενες ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία λύσεις.

Ἡ μεγάλη ποσοτικὴ διάχυση αὐτοῦ τοῦ ἀφοριστικοῦ εἵδους μέσα στὴν διαχρονία συνετέλεσε, ὅχι χωρὶς λόγο, ὥστε να θεωρηθεῖ ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐκδήλωση τοῦ ἐπιτιμίου. Ἀλλωστε συγκέντρωνε ὅλα τὰ στοιχεῖα ὅσα στὴν κοινὴ ἀντίληψη συνιστοῦν τὴν ποινὴ. Κατὰ συνέπεια εἶναι δικαιολογημένη ἡ θεώρηση ὅτι ὁ ἀφορισμὸς καλύπτει κάθε πεδίο κοινωνικῆς ἀντιπαράθεσης καὶ ἀποτελεῖ ρυθμιστικὸ παράγοντα στὶς σχέσεις τῶν ὑποδούλων χριστιανῶν ἀλλὰ καὶ ἐκείνων ποὺ ἔζησαν κατὰ τὶς πρώτες δεκαετίες μέσα στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο. Ἐπιπλέον ὁμως πρέπει να τονίσουμε ὅτι ὁ ἀφορισμὸς συγκέντρωνε ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸ πλῆθος τῶν χριστιανῶν ποὺ ἀπειλήθηκαν ἀνωνύμως ὅτι θὰ ἀφοριστοῦν καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ ἐπωνύμως· καὶ ὑπὸ τὸν φόβο τῶν τρομερῶν ὄντως γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀπειλῶν, ἐπανόρθωσαν τὴν ἀδικία· ἢ ἀπλῶς ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ ἐπιτιμίου συμβιβάστηκαν καὶ δέχτηκαν κάποια λύση γιὰ τὰ προβλήματά τους. Αὐτὰ βέβαια ἔχουν να κάνουν περισσότερο μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου, ἡ ὁποία εἶναι τόσο δραστικὴ ὥστε να λειτουργεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπειλῆς. Ὅμως εἶναι συνυφασμένα καὶ μὲ τὴν κεντρικὴ ἰδέα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας γιὰ τὴν ὁποία ἡ μετάνοια καὶ ἡ ἐπανόρθωση ἀποτελοῦν βασικὰ στοιχεῖα τῆς θεωρίας της.

Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπὸ αὐτὰ πρέπει να τονίσουμε ρητὰ ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ ὑπὸ τὴν μορφή ἀπειλῶν λίγες φορὲς κατέληξαν σὲ ἀμετάκλητους ἀφορισμοὺς καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ δικαίωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς πρακτικῆς ἀφοῦ μπορεῖ να λειτουργεῖ κυρίως σὲ προληπτικὸ ἐπίπεδο καὶ ἀραιότερα καταλήγει στὸ ἔσχατο μέσο σωφρονισμοῦ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς ποὺ ἀφήνει ἀνοικτὴ τὴν πόρτα στὸν ἀδικοῦντα ἀποτελεῖ καὶ ἐπίδειξη πνεύματος συνετῆς πολιτικῆς ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Τοῦτο ἐπεὶδὴ ὁ πατριάρχης καὶ ἡ σύνοδος ἢ καὶ οἱ τοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἀποφεύγουν να ἐκδόσουν ἀμετάκλητες καταδίκες γιὰ ὑποθέσεις ποὺ ἐνδεχομένως δὲν μποροῦν να ἐλέγξουν ἀπολύτως ἢ καὶ ἐξαιτίας πιέσεων ἰσχυρῶν παραγόντων τῆς κοινωνίας τῶν χρόνων ἐκείνων. Ὅπως εἶναι εὐνόητο μέσα σὲ τέτοιες συνθῆκες ἡ περίπτωση παραπλάνησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν εἶναι εὐκόλη καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἀδίκη ἀπόφαση καροφυλακτεῖ πάντοτε... Αὐτὰ ὅλα βεβαίως μειώνονται στὸ ἐλάχιστο χάρις στὴν ἐπιτιμητικὴ διαδικασία ποὺ ἔχουν ἐπιλέξει οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ δικαίου· μειώνονται δηλαδὴ μὲ τὴν χρῆση τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς

και όχι του άμεσου άφορισμού που θα δημιουργούσε πολλές επιπλοκές έστω και αν άφηνε ανοικτή την περίπτωση τής επανόρθωσης έπειδή καρδοκοϋσε πάντα τó στοιχειό του κοινωνικού έξευτελισμού. Στην διαπλοκή όμως τών άφοριστικών πραγμάτων όταν άπειλείται επωνύμως χριστιανός, όταν αυτή ή άπειλή διαβάζεται στην εκκλησία έστω και υπό την μορφή κατά την όποία ή όδός διαφυγής υπάρχει, ουσιαστικά πρόκειται για άφορισμό. 'Ο χριστιανός άπειλείται, τó όνομά του διασύρεται, ή υπόθεσή του κοινοποιείται έστω και με τις ασφαλιστικές δικλείδες τής ποινής.

γ) 'Ο άφορισμός. 'Από την προσέγγισή μας λοιπόν αυτή ανάκύπτει εύλογα ή διαπίστωση ότι υπάρχει και ή ποινή στην άμεση εφαρμογή της. "Ας δοϋμε όμως αν ή άποψη αυτή στηρίζεται και σε πραγματικά στοιχειά" αν δηλαδή ó άφορισμός εκτός από την γνωστή και κοινή έκδοχή τής άπειλητικής ανώνυμης ή επώνυμης διαδικασίας παρουσιάζεται και υπό άλλη μορφή¹. Την τεκμηρίωση στην άποψή μας αυτή θα προσπαθήσουμε να

1. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι παρόμοια προσέγγιση είχαν κάνει για τó θέμα αυτό οι συντάκτες του *Πηδαλίου* και ειδικότερα ó ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, ó όποιος γράφει: «πρέπει να ήξεύρωμεν, ότι τά επιτίμια όπου διορίζουν οι Κανόνες, ήγουν τό, καθαιρείσθω τό, άφοριζέσθω, και τό, ανάθεμα έστω. Αύτά, κατά την γραμματικήν τέχνην, είναι γ' προσώπου προστακτικού, μη παρόντος. Είς τó όποιον διά να μεταδοθή ή προσταγή αύτη, έξ ανάγκης χρειάζεται να ήναι β' πρόσωπον παρόν. Τό έξηγώ καλλιώτερα. Οι Κανόνες προστάζουν την σύνδοσιν τών ζώντων 'Επισκόπων, να καθαίρουν τούς ιερείς, ή να άφορίζουν, ή να ανάθεματίζουν τούς λαϊκούς, όπου παραβαίνουν τούς κανόνας. "Όμως αν ή σύνδοσος δέν ενεργήσῃ έμπράκτως την καθαίρεσιν τών ιερέων, ή τόν άφορισμόν, ή ανάθεματισμόν τών λαϊκών, οι ιερείς αύτοί, και οι λαϊκοί, ούτε καθηρημένοι είναι ενεργεία, ούτε άφωρισμένοι ή ανάθεματισμένοι. 'Υπόδικοι όμως, έδω μὲν εις την καθαίρεσιν και άφορισμόν ή ανάθεματισμόν, εκεί δέ εις την θείαν δίκην» (ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον*, 4-5). Αύτά που με εύστροφία παρατηρεί ó Νικόδημος θεωρούμε ότι συμβαίνουν όντως στίς άφοριστικές άπειλές για διαφορές μεταξύ χριστιανών ή χριστιανών και 'Εκκλησίας κ.τ.δ. Δηλαδή οι άφοριστικές άπειλές εισάγουν ακριβώς τόν άπειλούμενο σε κατάσταση πραγματικής υποδικίας ή όποία βεβαίως λίγο απέχει από την κατάσταση του πραγματικού άφορισμού· δέν έχουμε βέβαια καθεστώς όριστικής καταδίκης άφού ή υποδικία σύμφωνα με τις πάγιες άρχές του δικαίου μπορεί να όδηγήσει είτε σε άθώωση είτε σε όριστική καταδίκη· αλλά ή φαινομενικά προνομιακή μεταχείριση τών χριστιανών, όταν πρόκειται για επώνυμη άπειλή, είναι στην ουσία καταδίκη και διασυρμός. "Έτσι ó Νικόδημος έπιζητεί, κατά την γνώμη μας, να δικαιολογήσει την πλημμυρίδα τών άφοριστικών πράξεων με την εκ πρώτης όψεως όρθη παρατήρηση ότι για να έχουμε άφορισμό πρέπει μετά την άπειλή να άκολουθήσει και νέα πατριαρχική ή μητροπολιτική άφοριστική έκδοσις. 'Αλλά ένα αιώνα ένωρίτερα (1705) ó πατριάρχης Γαβριήλ Γ' τόνιζε έτσι την διαφορά: «περί ών και γράμμα... πέμπομεν

έντοπίσουμε και πάλι σέ όρισμένα παραδείγματα από έκκλησιαστικές πράξεις που καταδεικνύουν άκριβώς την ύπαρκτη διαφορά μεταξύ τής άφοριστικής άπειλῆς και τοῦ άφορισμοῦ.

Ίούνιος 1509: άφορισμός, ἐπὶ πατριαρχίας Παχωμίου Α', ἐναντίον τοῦ παράνομου μητροπολίτη Μονεμβασίας Ἀρσένιου Ἀποστόλη. Τὸ κείμενο τοῦ άφορισμοῦ αὐτοῦ ἀναφέρει: «ἀλλ' ἐπειδὴ οὐ παύεται πάντα κινῶν λίθον κατὰ τῶν ἐκασταχοῦ ὀρθοδόξων και οὐδόλως βούλεται, κατὰ τὸν Ἰούδαν ἐκεῖνον, ὅποι τυγχάνει συνιέναι, και ἡ μετριότης ἡμῶν, οὕτω συνοδικῶς και ἐγγράφως, ἐνδικῶτατα ὡς συγχυτὴν και σκανδαλοποιὸν κατὰ τῶν ὀρθοδόξων, ἔχει αὐτὸν άφωρισμένον ἀπὸ τῆς ἀγίας και ὁμοουσίου και ἀδιαιρέτου Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ οὐσίᾳ τῷ ἀριθμῷ, παντοκράτορος και ὑποστάτου τῶν ὅλων Θεοῦ, ἐν τε τῷ νῦν αἰῶνι και ἐν τῷ μέλλοντι... πάντας δὲ τοὺς άπανταχοῦ εὐρίσκομένους ὀρθοδόξους χριστιανούς ἔχομεν εὐλογημένους και συγκεχωρημένους... μάλιστα δὲ ὅσους ὁ κατάρατος ἐκεῖνος ἠφώρισεν»¹.

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση ὁ πατριάρχης Νεόφυτος Β' γνωστοποιεῖ (15 Ὀκτωβρίου 1607) στὸν μητροπολίτη Μηθύμνης ὅτι «ἡ ρίγενα, και ἡ μαχαρίνα, και ὁ γεώργιος βετζίης, και οἱ πρόξενοι τῶν σκανδάλων γεώργιος μάλαμας, και σμαράγδα παπῆ, ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ὑπάρχωσιν άφωρισμένοι παρὰ θεοῦ κυρίου παντοκράτορος, και καταηραμένοι και άσυγχώρητοι και ἔξω τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ, και ἄλλοι μετὰ θάνατον, και τυμπανιαῖτοι»². Δύο χρόνια ἀργότερα (Φεβρουάριος 1609) ὁ ἴδιος πατριάρχης ἀνακοινώνει στὸν μητροπολίτη Χίου ὅτι ὁ Περὴς Καραμοκάνης ἐπειδὴ ἐξαπάτησε τὴν σύνοδο «ὑπάρχη άφωρισμένος ἀπὸ Θεοῦ, και καταηραμένος, και άσυγχώρητος, και μετὰ θάνατον ἄλυτος, και ἔξω τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ πανοικί, παρ' οὐδενὸς ἱερέως ἐκκλησιαζόμενος ἐν βάρει ἀργίας»³.

Ἀπρίλιος 1634· πατριαρχεῖ ὁ Κύριλλος Α' ὁ Λούκαρης, ὅταν άφο-

κατὰ τὸ παρὸν άφορίζον και ἐπιτιμῶν άορίστως τοὺς άτακτοῦντας. "Όταν δὲ μάθωμεν κατ' ὄνομα τοὺς μὴ δεχομένους τὴν ἐκκλησιαστικὴν παραίνεσιν, τότε θέλομεν τοὺς καθῆρη ὡς άποστάτας και ἀντιθέους, και νὰ τοὺς άπορρίψωμεν εἰς τὴν μέλλουσιν καταδίκην τῆς δικαιοκρασίας τοῦ Θεοῦ· πλὴν κατὰ τὸ παρὸν και ἡ ἀδελφότης σου κατὰ θεῖον ζῆλόν σου ὀνειδισον, ἔλεγξον, ἐπιτίμησον» (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Γράμματα*, 148).

1. CRUSIUS, *Turcograecia*, 149-150· ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 1, 130-131· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀποστόλης*, 56-58· ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἀρχιερεῖς*, 160. Βλ. και σ. 387.

2. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Μυτιλήνη*, 345, ἀρ. πρ. 8.

3. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, ἀρ. 786· βλ. και ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3(2), 136-137.

ρίζεται ὁ πρῶν πατριάρχης Ἀθανάσιος Β' ὁ Πατελλάρος. Τὸ σχετικὸ πατριαρχικὸ ἀφοριστικὸ γράμμα ἀναφέρει: «διὰ τοῦτο κοντὰ εἰς τὴν ἐκφωνηθεῖσαν κατ' αὐτοῦ συνοδικὴν καθαιρέσιν, ἔχομεν καὶ ἡμεῖς αὐτὸν τὸν ἐπιβάτην Ἀθανάσιον Πατελάριον... μετὰ τοῦ παράφρονος καὶ ἀσυνειδήτου ἀνεψιοῦ αὐτοῦ κακονοφύτου, καὶ τοῦ ὀργισμένου Γεωργίου Σπανοῦ, καὶ ἄλλων θεοκατάρτων καὶ συνεργῶν αὐτοῖς, ἀφωρισμένους ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ Τριάδος... καὶ κατηραμένους καὶ ἀσυγχωρήτους καὶ μετὰ θάνατον ἀλύτους· καὶ νὰ εὗρουν τὸν Θεὸν μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως καὶ νὰ σχίσῃ ἡ γῆ καὶ νὰ τοὺς καταπῇ ὡς τὸν Δαθὰν καὶ τὸν Ἀβειρών, καὶ νὰ κληρονομήσουν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ, καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, τρέμοντες καὶ στένοντες ὡς τὸν Κάϊν»¹.

Τὸ 1698 ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β' ἀπευθύνεται μὲ γράμμα τοῦ στὸν μητροπολίτη Παροναξίας καὶ τοῦ κοινοποιεῖ τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὴν στέρηση τῆς ιεροσύνης πού ἐπέβαλε εἰς βάρος τοῦ ιερομονάχου Κοσμᾶ Καλλωνᾶ ἐπειδὴ κατέκλεψε ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἐπιπλέον καταχρᾶται τὸν τίτλο τοῦ ἐπισκόπου Πολυφύγγους: «τοῦτου χάριν γράφομεν... ἀφωρισμένος ὑπάρχει ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ... οἱ δὲ χριστιανοί, ἱερωμένοι καὶ λαϊκοί, μακρὰν ἀποφεύγητε τοῦ μετασχηματισμένου αὐτοῦ διαβόλου καὶ ὡς λύκον αἰμοβόρον ἀποδιώκητε»· ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλες παροτρύνσεις τελείας ἀπομονώσεως ἐνῶ, ὅπως καὶ σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις πού ἐδῶ μνημονεύουμε δὲν προβλέπεται καμιά δυνατότητα μετανοίας καὶ συγχωρήσεως τοῦ ἀφορισμένου Καλλωνᾶ².

Ἰανουάριος τοῦ 1727 καὶ ὁ πατριάρχης Παῖσιος Β' τιμωρεῖ δύο μοναχοὺς τοῦ Ἀγίου Τάφου, τὸν Παῖσιο καὶ τὸν Χριστόφορο, τὸν πρῶτο μὲ καθαιρέση καὶ τὸν δεύτερο μὲ ἀφορισμὸ ἐπειδὴ καταχράστηκαν ἐλεημοσύνες ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Τάφου. Γιὰ τὸν δεύτερο ἡ πατριαρχικὴ πράξις ἀναφέρει συγκεκριμένα: «ὁ δὲ κακοχριστοφόρος ἀφωρισμένος ὑπάρχει ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται αὐτὸς δὲ οὐδαμῶς, κληρονομήσει τὴν λέπραν»³.

Νοέμβριος 1819· ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε' ἀφορίζει τὸν ἱεροδιάκονο Προκόπιο Καρτζιώτη ἐπειδὴ συνῆψε «ἄθεσμον καὶ παράνομον συνοικέ-

1. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπανορθώσεις, 24-26· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *IB* 4, 17-18.

2. ΖΕΡΛΕΝΤΗΣ, Ἔρευνα, 98-100.

3. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Γράμματα*, 161-165.

σιον». Ὁ πατριάρχης ἀναφέρει στήν ἀπόφασή του: «γράφοντες συνοδικῶς... πρῶτον μὲν διαλύομεν καὶ διασπῶμεν τὸ πάντολμον καὶ βδελυρὸν τοῦ Προκοπίου αὐτοῦ καὶ τῆς Αἰκατερίνης συνοικέσιον... εἴτα δὲ ἀποφαινόμεθα, ἵνα ὁ κακοπροκόπιος αὐτὸς... ὁ χρήμασι τὸν γάμον ἐξωνησάμενος... καὶ τὸ συνδιαφθειρόμενον αὐτῷ γύναιον... ἀμφοτέροι... ἔτι δὲ καὶ πάντες οἱ συνεργήσαντες αὐτοῖς, καὶ συμπράξαντες ἐπὶ τῇ παρανομίᾳ ταύτῃ ὡς ἐξίσου ἀσυνείδητοι ἀφωρισμένοι εἴησαν»¹.

Οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ διέξοδοι μετανοίας καὶ ἐπανόρθωσης οἱ ὁποῖες συνοδεύουν τὰ ἔγγραφα τῆς ἀπειλητικῆς μορφῆς ἀφορισμοῦ παύουν ἐδῶ νὰ ὑφίστανται. Ἡ πατριαρχικὴ ἀπειλὴ παύει νὰ ὑπάρχει καὶ ἀφήνει τὴν θέση τῆς στὸν ἀφορισμό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ὁδὸς διαφυγῆς. Στὴν πραγματικότητά μοποῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ ἐπιτιμίου προσεγγίζει θεωρητικὰ τὸ ἀνάθεμα, καλυμμένο ὑπὸ τὴν μορφὴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀφορισμοῦ. Οἱ ἁμαρτίες ποὺ ἀνάγκασαν τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς στὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς εἶναι τόσο βαρεῖες πού, παρὰ τὴν ἀνοχή τῆς, ἡ Ἐκκλησία, δὲν μπορεῖ νὰ τὶς παραβλέψει ἢ τουλάχιστον νὰ προβλέψει γι' αὐτὲς δυνατότητα μετανοίας.

Ἔτσι ὀρίζεται ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ μεταξὺ τῶν διαφόρων μορφῶν ἀφορισμοῦ· ἡ τελεσιδικία τῆς ποινῆς (στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ ἀφορισμὸς ὅπως εἶναι εὐλόγο πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἐπώνυμος), διακρίνει τὰ πράγματα. Συνάμα κατὰ τὴν γνώμη μου τονίζει καὶ τὴν σοβαρότητα τῆς παράβασης ἢ τὴν σοβαρότητα τῆς ὑπόθεσης ἀπὸ τὴν ὁποία θέλει νὰ ἀπαλλαγεῖ τὸ πατριαρχεῖο: λ.χ. περίπτωσιν ἀφορισμοῦ πρώων οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν.

Ὡς λογικὴ συνέπεια ὧν αὐτῶν θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ ποινὴ τοῦ ἄμεσου ἀφορισμοῦ ποὺ ἐπιβάλλεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ εἴταν καὶ μὴ ἀνακλητὴ. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἀφορισμένος θὰ ἔπρεπε νὰ παραμένει δέσμιος τῆς ποινῆς γιὰ ὅλη τὴν ζωὴ του καὶ τὸ τρομερότερον γιὰ ἕναν χριστιανὸ νὰ ὑποστεῖ καὶ τὰ μεταθανάτια ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὅμως τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπόλυτα ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτὴ. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, ὅπως εἶναι ἡ ἀπομάκρυνση ὀρισμένων οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν, ποὺ ἡ ποινὴ φαίνεται ὅτι μπορεῖ φαινομενικὰ νὰ ἰσχύσει τελεσίδικα. Ὅμως, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὁ ἀφορισμὸς εὐκόλως μπορεῖ νὰ λυθεῖ ἀκόμα καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀφορισμένου τῇ μερίμνῃ τῶν

1. ΓΕΔΕΩΝ, Διατάξεις 2, 171 - 173· ὡστόσο παρὰ τὸ ἀμετάκλητον, ὅπως παρυσιάζεται, τῆς ἀπόφασης τελικὰ ὑπὸ τὴν πίεσιν ἄλλων παραγόντων ὁ Καρτζιώτης θὰ λάβει συγχώρηση· περισσότερα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στὸ δεύτερον κεφάλαιον 8-που ἡ λύση τοῦ ἀφορισμοῦ.

συγγενῶν του. Ἄρα οὐσιαστικά κανεῖς δὲν παραμένει ἐσαεὶ ἀφορισμένος. Ἐξάλλου τὰ πράγματα γίνονται ἀκόμα εὐκολότερα ὅταν ὑπάρξουν ὀρισμένες πιέσεις καὶ μεσολαβήσουν ἰσχυροὶ παράγοντες. Ὁ ἀφορισμὸς τοῦ ἱεροδιακόνου Προκοπίου Καρτζιώτη πού πρὶν ἀπὸ λίγο μνημονεύσαμε εἶναι ἓνα πολὺ καλὸ καὶ χρήσιμο παράδειγμα· χρήσιμο πρὸς δύο κατευθύνσεις: πρῶτα πρῶτα τονίζει τὸ ἠθικὸ καὶ οὐσιαστικὸ μέγεθος τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ποινῆς. Ὁ ἀφορισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαρατήρητος. Δημιουργεῖ σοβαρὰ προβλήματα στὸν χριστιανὸ καὶ ἱερωμένο Καρτζιώτη. Ὅμως παράλληλα ὁ ἴδιος καὶ τὸ περιβάλλον του μποροῦν νὰ πιέσουν καὶ πρὸς τὴν λύση τοῦ ἀφορισμοῦ, πράγμα τὸ ὁποῖο τελικὰ ἐπιτυγχάνουν¹.

Τὰ παραδείγματα ἀφοριστικῶν κειμένων στὰ ὁποῖα δὲν προβλέπεται ἡ διέξοδος τῆς ἐπανάρθωσης δὲν εἶναι πάρα πολλὰ καὶ πάντως δὲν ὑπάρχει καμιὰ δυνατότητα ποσοτικῆς σύγκρισης μὲ τὴν περίπτωση τῆς ἀνώνυμης ἢ ἐπώνυμης ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς. Ἐνδεχομένως ἐπιφυλάσσονται γιὰ τίς πλέον σοβαρὲς ὑποθέσεις ἢ τουλάχιστον ὅταν ἐπιζητεῖται ὀριστικὴ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ πρόσωπο πού ἀφορίζεται. Ὅμως καὶ σὲ σοβαρότατες ὑποθέσεις ὅπως εἶναι ἡ ἔκρηξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης χρησιμοποιήθηκε ἡ ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ μὲ τίς πολλὰς κατάρεις καὶ ἀπειλὲς ἀλλὰ μὲ τὴν δυνατότητα μετάνοιας καὶ ἔνταξης τοῦ ἀπειλουμένου καὶ πάλιν στὴ νομιμότητα. Ἔτσι ὡς κυρίαρχο «εἶδος» παραμένει πάντα ἡ ἀνώνυμη ἢ ἐπώνυμη-ἀφοριστικὴ ἀπειλή, ἡ ὁποία κατόρθωνε ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἐνεργεῖ στὶς διαφορὲς χωρὶς δραματικὲς ἐντάσεις καὶ ἀμετάκλητες ρῆξεις. Βεβαίως καὶ στὴν περίπτωση αὕτη δὲν ἀποφεύγεται ὁ κοινωνικὸς διασυρμός, ὅταν μάλιστα τὸ ἐπιτίμιο εἶναι ἐπώνυμο. Ἀλλὰ τελικὰ αὕτη εἶναι καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἐπιτιμίου, ὁ τελικὸς του σκοπός: νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ συναίνεση μέσω ἀκριβῶς τῶν ἐπιγείων ἀπειλῶν ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ μεταθανάτια ἀπώλεια τῆς ψυχῆς.

1. ΓΕΔΕΩΝ, ὁ.π.

Τὰ μορφολογικά στοιχεία τοῦ ἀφοριστικοῦ τυπικοῦ

Ἡ ἔως τώρα ἀνάλυση τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων ποὺ συνθέτουν τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ μᾶς ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε τοὺς κύριους λόγους ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου· σύμφωνα μ' αὐτοὺς ὁ ἀφορισμὸς ἐξασφαλίζει, μὲ τὴν ἀποτρεπτικὴ λειτουργία του, τὴν ἐκτέλεση ἀποφάσεων ποὺ λαμβάνονται ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Παράλληλα ὑπὸ τὴν κατασταλτικὴν τοῦ ιδιότητα μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴν κατὰληξιν τῆς προσφυγῆς ἐνὸς χριστιανοῦ, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι ἔχει ἀδικηθεῖ ἀπὸ ἄλλον χριστιανὸ καὶ ἐλπίζει ὅτι ἔτσι θὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ νομιμότητά. Ἐφαρμόζονται δηλαδὴ κατὰ κάποιον τρόπο —ὅσον ἀφορᾷ τὴν τελευταία ἐκδοχή— ἀρχὲς τοῦ δικαίου μὲ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ κατέχει τὴν θέση τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας.

Αὐτὸ εἶναι *grosso modo* τὸ γενικὸ σχῆμα. Ὡστόσο προκειμένου νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ συνολικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἐπιτιμίου πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ κάποιες ἄλλες ὀψεις τῆς μορφῆς του, δηλαδὴ νὰ συνεκτιμηθοῦν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῆς ποινῆς. Αὐτὴ ἡ μορφή, ἡ γνωστὴ ὡς πρὸς τὰ βασικὰ της χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς ἀποτρόπαιες κατάρξεις καὶ τὶς φοβερὲς ἀπειλὲς ἀποτελεῖ ὄντως διαχρονικὸ μὶσθωμά τοῦ ὁποῖο δὲν ἄλλαξε στὴν βασικὴ του δομὴ μολονότι ὑπέστη ἀρκετὲς μεταλλάξεις. Πρέπει λοιπὸν νὰ δοῦμε μὲ ποιὸ τρόπο διαμορφώθηκε μέσα στὴν διαχρονία αὐτὸ τὸ τυπικὸ ἐκφορᾶς· ποιά στοιχεῖα συνθέτουν τὸ τυπικὸ αὐτὸ καὶ ποιά εἶναι ἡ ἐπίδρασή τους στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν. Παράλληλα πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὰ αἷτια ποὺ προξενοῦν τὴν πύκνωση τοῦ τυπικοῦ μὲ ποικίλες κατάρξεις καὶ ἂν ἐνδεχομένως ἡ «ἐξέλιξις» αὐτὴ ἔχει σχέση καὶ μὲ ἄλλες παραμέτρους.

Αὐτὸ ποὺ ἀνακύπτει ὡς αἰτούμενο, μὲ ἄλλα λόγια, εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς τυπικῆς γραπτῆς μορφῆς ποὺ συνοδεύει τὴν ἀφοριστικὴν διαδικασίαν· ἄλλωστε τὸ στοιχεῖο αὐτό, ἡ ἐξωτερικὴ δηλαδὴ μορφή προβολῆς τῆς ποινῆς, ἀποτελεῖ καὶ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς· αὐτὸ εἶναι ὅ,τι κυρίως ἀντιμετωπίζουν οἱ χριστιανοί. Δηλαδὴ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν «πρόσληψιν» τοῦ ἀφορισμοῦ ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων ἐπειδὴ περιέχει τὶς ἀπει-

λές για τὰ δυσάρεστα αποτελέσματα τῆς ἐπιβολῆς. "Όταν ἀναφέρεται ἡ λέξις ἀφορισμός, ὅταν ἀπειλεῖται ὁ χριστιανὸς μὲ τὴν ποινὴ αὐτῇ, ὅταν προκύπτει ἀνάγκη ἀναφορᾶς σ' αὐτήν, ἀμέσως ὡς προσλαμβάνουσα παράσταση ἐμφανίζεται στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν ἡ εἰκόνα τοῦ ἱερωμένου ποῦ θὰ διαβάσει στὴν ἐκκλησία τίς ἀποτρόπαιες κατάρεις καὶ τίς ἀπειλές κατὰ τῆς ζωῆς, τῶν ὑπαρχόντων ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀφοριζομένου.

Ἀπὸ τῆ μελέτῃ τῶν στοιχείων ποῦ μᾶς παρέχουν οἱ πατριαρχικὲς πράξεις τῶν τελευταίων χρόνων τῆς βυζαντινῆς περιόδου γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπάρχει ἱκανοποιητικὴ συναγωγὴ ὕλικου¹, ὅση χρειάζεται ὥστε τὰ συμπεράσματά μας νὰ ἔχουν τὴν ἀπαραίτητὴ πλαισίωση τῶν πηγῶν, μπορούμε νὰ κάνουμε τίς ἐξῆς διαπιστώσεις: ἀρχικὰ ἡ ποινὴ χρησιμοποιεῖται ἀραιὰ καὶ κυρίως γιὰ τὴν ρύθμιση ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων ἢ γιὰ τὴν ἐπίλυση προβλημάτων μὲ δικαστικὴ χροιά. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν περιπτώσεων ἐπέχει τὴν θέση ὅρκου. Ἡ χρῆσις τῆς ὅσο πλησιάζουμε πρὸς τὰ χρόνια ἀποσύνθεσης τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, πυκνώνει ἀλλὰ σὲ καμιά περίπτωσι δὲν πλησιάζει τὴν συχνότητα ἐπιβολῆς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. "Όσον ἀφορᾷ τὸ τυπικὸ ἐκφορᾶς ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὰ πράγματα εἶναι τίς περισσότερες φορὲς ἀπλά: ἀρκεῖ ἡ ἀπλὴ ἀναφορὰ τῆς λέξεως. Ἔτσι σὲ πατριαρχικὴ ἀπόφασις τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1324 διαβάζουμε: «τοὺς δέ γε μὴ τοιούτους καὶ κοσμικοὺς ὑπὸ ἐκκλησιαστικὸν ἐπιτίμιον ποιεῖται, μέχρις ἂν τὰ ὀφειλόμενα ἀποφλήσωσι»² ἢ «ἀφορισμοῦ γὰρ βαρύτατον συνοδικὸν ἐπιτίμιον ἐπανατεινόμεθα κατ' αὐτῶν, εἰ μὴ ἐκστήσονται τῆς αὐτῶν κατοχῆς»³ ἢ «κατὰ δὲ τῶν τελέως ἀπειθούντων καὶ μὴ

1. Ἀναφέρομαι κυρίως στοὺς δύο πρώτους τόμους τῆς ἐκδόσεως τῶν MIKLOSICH - MÜLLER, *Acta et Diplomata*, ὅπου δημοσιεύονται πατριαρχικὲς πράξεις ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ ἱερὸ κώδικα τοῦ Πατριαρχείου ΚΠολεως· ἐπανεκδόσις: HUNGER-KRESTEN, *Register*.

2. HUNGER-KRESTEN, *Register* 1, 442· Ὁ Νικηφόρος Κάλλιςτος Ξανθόπουλος παραδίδει μίαν λιτότατὴ ἐκφορὰ ἀφορισμοῦ, ἡ ὁποία εἶναι πολὺ παλαιότερο κείμενο τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου (ἀρχὲς 5ου αἰ.) μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς ἀφόριζε τὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιο καὶ τὴν γυναῖκα του Εὐδοξία: «διὸ ἐγὼ ὁ ἐλάχιστος καὶ ἁμαρτωλός, ὡς πιστευθεὶς τὸν θρόνον τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Πέτρου, ἀφορίζω σέ τε κάκεινην τῆς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων μυστηρίων Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παντοῖον ἐπίσκοπον ἢ κληρικόν... τολμῶντας ἐπιχειρῆσαι καὶ μεταδοῦναι ὑμῖν, ἀφ' ἧς ὥρας ἀναγνώτέ μου τὸν παρόντα δεσμόν, ὑπὸ καθάρσειν εἶναι» (ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (P.G. 146, στ. 1037).

3. HUNGER-KRESTEN, *Register* 1, 550: πράξις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Ἰσαὰ (Σεπτέμβριος 1327).

ἐθελόντων ὑπακούειν καὶ βάρος ἀφορισμοῦ ἐπισειόμεν, ὅπερ λύσει ἡ ἱερότης σου τῇ μετανοίᾳ προσδραμόντων αὐτῶν» (Ἰανουάριος 1354)¹.

Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἀπονομή τῆς τιμῆς τοῦ ἀρχιμανδριτάτου καὶ τοῦ πρωτοσυγγελικοῦ ὀνόματος στὴν μονὴ τοῦ Προδρόμου τῆς «ἐπικεκλημένης Εὐλογημένης Πέτρας»· ἡ ἀπονομή αὐτὴ κατασφαλίζεται μετὰ τὴν φράση: «καὶ τοῖς μετέπειτα βαρύτατον καὶ φρικώδη ἀφορισμὸν ἐκφωνοῦμεν κατὰ τοῦ ἐπιχειροῦντος εἰς κατάλυσιν ταύτης»².

Τὰ πράγματα, ὅπως παρουσιάζονται στίς ἐκφορὲς αὐτές, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες παρόμοιες, εἶναι σχεδὸν εὐθύγραμμα. Ἡ ἀπειλὴ ἐναντίον τῶν ἀδικούντων καὶ στὴν οὐσία ἐναντίον ὅλων ὅσοι θὰ ἐπιχειρήσουν νὰ ἀνατρέψουν τὰ ἀποφασισθέντα δηλώνεται μετὰ τὴν μορφή τῆς ἀπλῆς ἐπικλησης τοῦ ἐπιτιμίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὅρο ἀφορισμὸς ἐκεῖνο ποῦ πρέπει νὰ συγκρατήσουμε εἶναι οἱ λέξεις «βάρος» καὶ «φρικώδης», οἱ ὁποῖες θὰ ἐπιβιώσουν γιὰ πολλοὺς αἰῶνες καὶ σχεδὸν θὰ παρακολουθήσουν ἀπὸ κοντὰ τὴν ποινὴ σὲ ὅλη τὴν μακρὰ περίοδο τῆς «σταδιοδρομίας» της.

Παράλληλα μετὰ τὴν ἀπλούστατη μορφή ἐκφορᾶς ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται τὰ ἴδια χρόνια σποραδικά, ἐκφορὲς-τυπικά ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου, τὰ ὁποῖα περιέχουν καὶ ἐπιπλέον στοιχεῖα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θὰ πυνώσουν σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε μπορούμε νὰ ἰσχυρισθούμε ὅτι ἀποτελοῦν τὰ μέρη μιᾶς κανονικότητος ἑκατὸ χρόνια περίπου πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση. Ἔτσι τὸν Μάιο τοῦ 1341 παρουσιάζεται σὲ ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ἓνα στοιχεῖο ποῦ ἔκτοτε θὰ καταστεῖ κοινὸς τόπος. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀπειλὴ στὴν ὁποία γίνεται ἡ διάκριση μεταξὺ κληρικῶν καὶ λαϊκῶν· γιὰ τοὺς πρῶτους προορίζονται τὰ συνήθη ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια, γιὰ τοὺς δευτέρους ὁ ἀφορισμός: «οἱ δὲ τολμῶντες ἀνατρέπειν τὴν τοιαύτην διατύπωσιν... εἰ μὲν εἴεν κληρικοί, τοῖς τῶν κανόνων ὑποκείσθωσαν ἐπιτιμίαις, εἰ δὲ μονάζοντες ἢ λαϊκοί, ἔστωσαν ἀκοινώνητοι»³. Ἀς θυμηθοῦμε μετὰ ἀφορμὴ τὴν πράξιν αὐτή, ὅτι οἱ μοναχοὶ δὲν θεωροῦνται κληρικοὶ ἀλλὰ συναριθμοῦνται μετὰ τοὺς λαϊκοὺς· ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι αὐτὰ ἰσχύουν γιὰ τοὺς

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 1, 328-329: πράξις πρὸς τὸν μητροπολίτη Μονεμβασίας.

2. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 21-23 (ἡ πράξις εἶναι τοῦ Μαρτίου τοῦ 1381).

3. HUNGER-KRESTEN, *Register* 1, 284. Ἡ λέξις «ἀκοινώνητοι» εἶναι μία ἀπὸ τίς λέξεις μετὰ τίς ὁποῖες ἐκφέρεται τὸ ἐπιτίμιο ἀπὸ τοὺς πρῶτους κιάλας χριστιανικοὺς αἰῶνες.

άπλους μοναχούς και όχι για τους ιερωμένους μοναχούς (ιεροδιάκονοι - ιερομόναχοι).

Τὰ ἴδια περίπου χρόνια (Μάρτιος 1343) συναντοῦμε ἄλλα δύο χαρακτηριστικά τῆς τυπικῆς μορφῆς τοῦ ἐπιτιμίου. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν δογματικὴ θεμελίωση τῆς ποινῆς, καθὼς περιλαμβάνει ἀναγωγή στὴν *ζωαρχικὴ τριάδα*· τὸ δεύτερο, ἄλυστος, ἔχει σχέση μὲ τὴν χρονικὴ διάρκεια ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου ἀλλὰ συγχρόνως ἀποτελεῖ καὶ ιδιότητα τῆς ποινῆς ἢ τουλάχιστον ἐν δυνάμει ιδιότητά της. Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ εἶναι: «ἐκφωνοῦμεν γάρ, ὥστε μὴ γενέσθαι τοῦτο ποτέ, τὸν ἀπὸ τῆς ζωαρχικῆς τριάδος ἀφορισμόν, καὶ τούτῳ καθυποβάλλομεν ἀλύτως τὸ πρόσωπον»¹.

Πρέπει πάντως νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς ιδιότητες ποὺ δηλώνουν οἱ ἐπιθετικοὶ τοῦ ἀφορισμοῦ προσδιορισμοὶ δὲν εἶναι στὴν πράξη ἀμετακίνητες. Τὰ χαρακτηριστικά δηλαδὴ ποὺ προσδιορίζουν τὸ τυπικὸ ἐκφορᾶς ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, δὲν ἰσχύουν. Τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ ἐγγραφεῖ ὁ φόβος στὶς ψυχὰς τῶν πιστῶν καὶ νὰ μείνει ἀνοιχτὴ ἡ πιθανότητα ὅτι οἱ ἀπειλὲς μπορεῖ νὰ γίνουν πραγματικότητα. Ἔτσι φυσικὰ συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἐπίθετο *ἄλυστος*· ἡ λύση τοῦ ἀφορισμοῦ προβλέπεται μὲ σαφήνεια καὶ ἀπὸ τὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀντίστοιχης διαδικασίας, ὅπως τὴν ἔχουμε περιγράψει σὲ ἄλλο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς².

Στὰ ἴδια περίπου χρόνια (περὶ τὸ 1350) ἀνάγεται καὶ ἡ μορφή ἐκφορᾶς, τὴν ὁποία συναντοῦμε μὲ μεγάλη συχνότητα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα σὲ χρόνους πολὺ κοντινοὺς πρὸς τοὺς δικούς μας. Ἀναγράφεται λοιπὸν σὲ πατριαρχικὴ ἀπόφαση τὸ ἐξῆς τυπικὸ ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου, τὸ ὁποῖο ὄντως προξενεῖ ἐντύπωση γιὰ τὴν φρασεολογία του: «ἀποτρόπαιοι γενήσονται τῆς ἐκκλησίας θεοῦ, μήτε ταφῆς, μήτε κηδείας ἀξιωθέντες, οἳ δὲ τοῖς ἀλόγοις κτήνεσιν ὁμοιωθέντες, καὶ οὐ μόνον τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς ἀπολέσαντες, ἀλλὰ καὶ ἐτέροις ὄλεθρον ψυχικόν, φεῦ, προξενήσαντες, ὡς μὴ ὠφελον, μηδὲνα λόγον ποιησάμενοι τοῦ αἰῶνος ἐκείνου καὶ τῆς μελλούσης φοβερᾶς κρίσεως καὶ ἀνταποδόσεως»³.

Στὸ τελευταῖο παράδειγμα ἐκτίθενται μὲ πολὺ παραστατικὸ τρόπο μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ μπορεῖ νὰ προξενήσει ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου. Οἱ ἀφορισμένοι ἐκβάλλονται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀρνεῖται

1. HUNGER-KRESTEN, *Register* 2, 306.

2. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο δεύτερο.

3. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 1, 312.

σ' αὐτοὺς ἀκόμη καὶ τὶς μεταθανάτιες φροντίδες. Βέβαια αὐτὸ συνδυάζεται μετ' τὴν ἀπώλεια τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τοὺς καὶ ἐπιπλέον ὑπάρχει καὶ ἀπὸ ἀκόμα, τὸ ὁποῖο τὸ συναντοῦμε —καὶ μάλιστα ὄχι μετ' ἰδιαίτερη συχνότητα— στὰ μεταγενέστερα χρόνια: πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τῶν συγγενῶν τοῦ ἀφορισμένου. Ἡ προσπάθεια δημιουργίας τοῦ καταλλήλου κλίματος φόβου ἐπεκτείνεται τώρα μετ' τὴν ἐμπλοκὴ καὶ τῶν πλησιέστερων πρὸς τὸν ἀφορισμένο χριστιανῶν ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα καὶ λόγῳ τῆς πίεσεως —πραγματικῆς ἢ ἠθικῆς— ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἀσκήσουν οἱ συγγενεῖς πρὸς τὸν ἀπειλούμενο μετ' ἀφορισμό. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἀφορισμένος ὀφείλει νὰ ἐπανορθώσει προκειμένου νὰ ἀπαλλάξει καὶ τοὺς συγγενεῖς του ἀπὸ τὶς συνέπειες τῶν δικῶν του πράξεων.

Ὡστόσο τὸ τυπικὸ ποὺ μόλις τώρα ἀναφέραμε δὲν ἀποτέλεσε —δὲν ἀφορᾷ τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους— γενικὸ τύπο ἀπειλητικῆς ἐκφορᾶς. Τὸ σχῆμα τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς ποὺ φαίνεται ὅτι κατίσχυσε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰῶνα μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε μετ' ἀρκετὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι τὸ παρακάτω: «μηδὲνα τολμῆσαι καταλῦσαι τι τῶν ἐμπεριειλημμένων τῷ παρόντι γράμματι μέχρι καὶ τοῦ λεπτοτάτου, τὸν ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ζωαρχικῆς τριάδος ἄλυτον καὶ φρικῶδη καὶ βαρύτατον ἀφορισμὸν ἐκφωνεῖ ἡ μετριότης ἡμῶν κατὰ τοῦ ἐπιχειρήσοντος εἰς κατάλυσιν τούτου»¹. Ἡ μορφή τῆς ἀφοριστικῆς αὐτῆς ἀπειλῆς ποὺ χρησιμοποιεῖται συχνά, περιέχει δύο ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐνσωματωθοῦν καὶ θὰ παγιωθοῦν στὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία: ὁ ἀφορισμὸς εἶναι ἄλυτος, φρικώδης καὶ ἀνάγεται στὴν ἀγία τριάδα.

Ἐνα ἀκόμη ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ τυπολογικοῦ μέρους τῆς ποιῆς εἶναι οἱ περιώνυμες κατάρες ποὺ τὴν συνοδεύουν. Προκειμένου δηλαδὴ νὰ προσλάβει μεγαλύτερη ἔνταση τὸ στοιχεῖο τοῦ φόβου, ἡ ἀπειλὴ ἐπιβολῆς διανθίζεται μετ' βαρύτατες κατάρες ποὺ ἐπιζητοῦν νὰ ἀφανίσουν κάθε στοιχεῖο τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος τοῦ ἀφορισμένου φθάνοντας, ὡς καὶ τὸ ἀκραῖο σημεῖο τῆς ἀπειλῆς ἐναντίον τῆς ζωῆς του.

Οἱ ἄρες, ὅπως γνωρίζουμε ἀνάγουν τὸ κύρος τοὺς στοὺς τριακοσίους δεκαοχτὼ πατέρες τῆς Α' συνόδου στὴν Νίκαια. Ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον σταθερὰ μοτίβα τοῦ μετὰ τὴν Ἀλωση τυπικοῦ· θὰ ὑποστηρίζαμε ὅτι ἐμφανίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ κοινοῦ τόπου. Μερικὲς φορὲς οἱ κα-

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 64: πράξη (Μάιος 1384) τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νείλου.

τάρες χρησιμοποιούνται και αὐτοτελῶς, δηλαδή δὲν συνοδεύουν ἀπαραιτήτως ἀφορισμό· τοῦτο βεβαίως συμβαίνει λίγες φορές ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ τὸ συναντήσουμε καὶ μάλιστα σὲ ὑποθέσεις ἡσσονος σημασίας. Ὡς πρὸς τὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ φαίνεται ὅτι ἔχουμε δύο πράγματα διαφορετικά· δηλαδή ὑπάρχει ἡ λέξις ἀφορισμένος ἡ ὁποία δηλώνει τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀκολουθεῖ ἡ παράθεση τῶν ἁρῶν μὲ ὅλες τὶς στερήσεις καὶ τὶς πρακτικὰ καὶ μεταφυσικὰς ποινὰς ποὺ προβλέπουν. Φαινομενικὰ δηλαδή πρόκειται γιὰ δύο πράγματα διαφορετικά: ἀφορισμός-κατάρτα. "Ὅμως στὴν οὐσία τὰ πράγματα αὐτὰ ἐλάχιστες φορές λειτούργησαν αὐτόνομα· στὴν ἀρχὴ ὑπῆρξε ἡ λιτὴ ἀναφορὰ τοῦ ἐπιτιμίου, ἡ ὁποία βαθμιαία «πλουτίστηκε» μὲ ὅλες τὶς κατάρτες καὶ ἡ συνύπαρξή τους δημιούργησε ἓνα ἐνιαῖο μόρφωμα, αὐτὸ δηλαδή ποὺ εἶναι ἐν τέλει ἡ ἀφοριστικὴ ἀπειλή.

Εἶπαμε ὅτι οἱ κατάρτες πλεονάζουν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνατρέχοντας ὅμως στοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους διαπιστώνουμε ὅτι καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ κάνει τὴν ἐμφάνισή του κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Ἔτσι ἓνα αἰῶνα σχεδὸν πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πόλης σὲ πατριαρχικὴ ἀπόφαση τοῦ Μαρτίου 1368 καταχωρεῖται: «ἀθετήσας δὲ τοὺς θεῖους καὶ ἱεροὺς κανόνας... ἐκπέσοι τῆς τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ πνευματικῆς συναφείας καὶ χάριτος καὶ ζωῆς, ἐπεὶ περ ἡ τοῦ σώματος τοῦ μέλους ἀποκοπὴ καὶ τῆς κεφαλῆς ἐστὶ χωρισμός, καὶ σῶμα μὲν ἐστὶν ἡ ἐκκλησία, κεφαλὴ δὲ ὁ Χριστός, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀρὰς ἐπισπάσαιο τῶν ἁγίων τριακοσίων δεκαοκτῶ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, ἐπειδὴ περ ἐκεῖνοι μὲν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνῆλθον ἐνώσεως καὶ εἰρήνης, οὗτος δὲ τὴν ἐναντίαν ἐκείνης βαδίζει»¹.

Αὐτὰ εἶναι τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν τὸ τυπικὸ ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς κατὰ τὴν τελευταία βυζαντινὴ περίοδο². Ἀλλωστε, καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆση τῆς ὡς δικονομικοῦ μέσου ἀντὶ τοῦ ὁρκου, ἀρχίζει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ πυκνώνει. Τὰ στοιχεῖα ὅσα συγκροτοῦν τὸ

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 1, 563-564.

2. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἔρευνά μας θὰ εἶταν ἀνώφελο νὰ προχωρήσει σὲ παλαιότερες ἐποχές. Τοῦτο ἐπειδὴ δὲν συναντοῦμε μὲ μεγάλη πυκνότητα στοιχεῖα τέτοια ὥστε νὰ ἀναχθοῦμε σὲ συμπεράσματα. Βεβαίως καὶ ὑπάρχουν παραδείγματα μὲ κατάρτες καὶ ἀπειλὰς καὶ σὲ παλαιότερες χρονολογίες· ἄλλωστε ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει ἡ πρώτη ἐπίσημη ἀναφορὰ γίνεται στὶς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Νικαίας. Ὅμως ἡ συναγωγὴ γίνεται ἱκανοποιητικὴ δύο περίπου αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση καὶ αὐτοὺς θεωροῦμε ὡς συμβατικὴ ἀφετηρία τῆς μελέτης γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ.

τυπικό του άφορισμού δὲν ἀποτελοῦν πάντως ἀμετάβλητο μορφολογικὸ σύνολο κάθε φορά πού ἐπιβάλλεται ἡ ποινή. Ὑπάρχει βεβαίως μία μορφή, μία φόρμα περισσότερο «κομπή», θὰ λέγαμε μὲ σύγχρονους ὄρους, ἢ τουλάχιστον ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀποτρόπαιες κατάρεις· ὥστόσο, ὅπως δείξαμε, σποραδικά, ἔστω, ἐμφανίζονται τὰ στοιχεῖα πού θὰ κυριαρχήσουν κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες καὶ θὰ ἀποτελέσουν τὸ κοινὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅμως πού παραθέσαμε προκύπτει ὅτι παράλληλα ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη μορφή, περισσότερο σύνθετη, ἢ ὅποια «διακοσμεῖται» μὲ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα: εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἀνασύρει κάθε φορά ἡ Ἐκκλησία, προκειμένου νὰ ἐπιτύχει διὰ τῆς παραγωγῆς φόβου τὴν ἄρση τῆς ἀδικίας ἢ τὴν ὑπακοή στὶς ἀποφάσεις της.

Συνεχίζοντας τὴν περιοδολόγησή μας γιὰ τοὺς μετὰ τὴν ῥΑλωση αἰῶνες, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐξ ἀρχῆς ὅτι γενικὰ ἔχει παγιωθεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἀφορισμὸς παρακολουθεῖται ἀπὸ πλῆθος ἀρῶν πού σὲ γενικὲς γραμμὲς ἤδη ἔχουμε γνωρίσει. Ἡ ἀντίληψη αὕτη μάλιστα εἶναι τόσο διαδεδομένη, ὥστε μερικοὶ μελετητὲς ὅταν δημοσιεύουν πατριαρχικὲς ἢ μητροπολιτικὲς πράξεις πού περιέχουν ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ παραλείπουν τὸ τμήμα τοῦ ἐγγράφου μὲ τίς ἀρὲς καὶ τὸ ἀντικαθιστοῦν μὲ τίς φράσεις: «ἀκολουθοῦν οἱ συνήθεις ἀρὲς» ἢ κάποια παρεμφερὴ ἔκφραση.

Ἡ ἀντίληψη ὥστόσο αὕτη ἀποτελεῖ τὴν μία πλευρὰ τοῦ νομίσματος. Ἡ μελέτη τῶν πατριαρχικῶν πράξεων φέρνει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἕνα, ἄλλου τύπου ἀφοριστικὸ τυπικὸ, ἀπλὸ καὶ σύντομο, τὸ ὅποιο εἶναι ἐν χρήσει παράλληλα μὲ τὸ κοινὸ τυπικὸ. Βεβαίως ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν πατριαρχικῶν καὶ μητροπολιτικῶν ἐγγράφων πού μὲ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη μορφή ἀνακαλοῦν τίς ὑπηρεσίες τῆς ποινῆς καταφεύγει στὸν σύνθετο τύπο. Ὡστόσο καὶ ἡ ἄλλη μορφή δὲν εἶναι σπάνια. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Ἡ ἀναλογία συχνότητος μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι εἶναι περίπου 1:4, μὲ πλειοψηφοῦσα φυσικὰ τὴν σύνθετη μορφή.

Μιὰ ἄλλη παρατήρηση πού μποροῦμε νὰ κάνουμε προεισαγωγικὰ εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐπιλεκτικὴ χρῆση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς, ἢ ὅποια νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοὺς «χρῆστες» τοῦ ἐπιτιμίου. Δηλαδή δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ πατριάρχου ἢ τοῦ μητροπολίτου ἀνὰ τὴν χρῆση τῆς σύνθετης ἢ τῆς ἀπλῆς φόρμας. Αὐτὸ πού ρυθμίζει κάθε φορά τὴν ἐπιλογή τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς εἶναι ἡ φύση τῆς διαφορᾶς πού πρόκειται νὰ ἀντιμετωπισθεῖ. Εἶναι τὸ μέγεθος τῆς ὑπόθεσης, τὸ εἰδικὸ βάρος της ἀλλὰ καὶ οἱ χαρακτῆρες τῶν προσώπων πού ἐμπλέκονται σ' αὐτήν. Ὅλα αὐτὰ συντελοῦν ὥστε πολλὰς φορές νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ

οί δύο μορφές τῆς φόρμας τοῦ ἐπιτιμίου γιά τήν ἴδια ὑπόθεση: ὅταν ὑπάρχει ἀνάγκη κλιμάκωσης τῶν ἀπειλῶν ἀπό τήν ἀπλή ἀπειλητική προειδοποίηση ὡς τήν ἐπιβολή τοῦ ἐπιτιμίου. "Ὡστε λοιπόν ἡ φύση τῆς ἐκδικαζομένης διαφορᾶς ρυθμίζει τήν ἐπιλογή· οἱ χαρακτῆρες τῶν ἐμπλεκόμενων καί ἰδιαίτερα τοῦ ἀδικοῦντος καθῶς καί τὰ συμφέροντα ποῦ διακυβεύονται εἶναι οἱ παράμετροι ποῦ ὑπηρετοῦνται γιά τήν ἐπιλογή τῆς μορφῆς τοῦ ἐπιτιμίου.

Ἡ τελευταία παρατήρηση ἴσως μπορεῖ νά διαφωτίσει καί τὸ γεγονός τῆς χρήσης περισσοτέρων ἢ ὀλιγοτέρων ἄρῶν καί στὸ σύνθετο τυπικό. Δηλαδή ἐκτός ἀπὸ τίς βασικὲς ἀρὲς ποῦ ἀπαραιτήτως ἀναγράφονται στήν σύνθετη μορφή τοῦ ἐπιτιμίου, κάποτε ὑπάρχουν ἡ δὲν ὑπάρχουν κάποιες λέξεις ποῦ προσδίδουν ἡ δὲν προσδίδουν ἀναλόγως στήν ἀφοριστική ἀπειλή ὀξύτερο ἢ λιγότερο ὀξύ ὕφος. Βεβαίως δὲν μποροῦμε κατ' ἀρχὰς νά ἀποκλείσουμε τήν συνεχή ἐξέλιξη ἐνὸς μέσου ποῦ βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη χρήση καί ὕφισταται τίς συνέπειες τῆς ἀδιάκοπης προσαρμογῆς. Ἐτσι οἱ προσθήκες ἢ ἀφαιρέσεις λέξεων μπορεῖ νά ἔχουν σχέση μὲ ὀρισμένες κοινωνικὲς καταστάσεις ἢ καί πρόσωπα ἀλλὰ δὲν σχετίζονται μὲ δογματικὲς προσαρμογὲς ἀφοῦ τὸ πλαίσιο αὐτὸ δὲν γνωρίζει δραματικὲς μεταβολές. Ἀκόμα δὲν μποροῦμε νά ἀποκλείσουμε τήν διαίωνα ὀρισμένων τύπων μέσω τῆς ἐπανάληψης διὰ τῆς ἀντιγραφῆς· ὁ γραμματέας τῆς συνόδου ἢ τοῦ μητροπολίτη ποῦ θὰ συντάξει τὸ τελικὸ κείμενο, πιθανότατα ἀντιγράφει ἄλλα παρόμοια κείμενα ἢ μπορεῖ νά συνθέσει ἀρὲς ἀπὸ δύο ἢ περισσότερα ἀνάλογα μὲ τήν περίπτωση καί σύμφωνα μὲ τίς ὁδηγίες ποῦ ἔχει λάβει. Καί αὕτη εἶναι μία ἐκδοχή ὑπὸ τὴν προϋπόθεση φυσικὰ ὅτι ὁ γραμματέας ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ὀπλοστάσιο τῆς Ἐκκλησίας καί δὲν ὑπερβαίνει ὀρισμένα ὅρια. Ὡστόσο ἀναλύοντας τὰ διάφορα στοιχεῖα πρέπει νά ἐκτιμήσουμε μὲ προσοχή τὴν χρονικὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ἐμφανίζεται στὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ μία ἀρὰ καί ὅπωςδήποτε πότε αὕτη τείνει νά καταστεῖ κοινὸς τόπος. Αὐτὸ βεβαίως ἔχει μεγάλη σημασία ἐπειδὴ μποροῦμε νά τὸ συνδέσουμε μὲ ἄλλα στοιχεῖα καί μάλιστα μὲ τὴν στάση τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῆς ποινῆς. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ αὐξημένη χρήση ἄρῶν, ἀπειλητικῶν τύπων καί ἀποτρόπαιων ἀπειλῶν μὲ μεγάλη βεβαιότητα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ἐπιδιώκει νά ἀντιμετωπίσει τὴν ἐμφάνιση κάποιας ἀντίδρασης ἢ ἔστω κάποιας ἀπάθειας καί ἀδιαφορίας ἔναντι τῆς ποινῆς ἀπὸ μεγάλη μερίδα τῶν χριστιανῶν· ἔτσι ἐπιζητεῖται ἡ ἐνδυνάμωση τοῦ αἰσθήματος τοῦ φόβου διὰ τῆς προσθήκης ἐντονότερων ἀπειλῶν.

“Ομως ἂς δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ κοντά· καὶ πρῶτα ἡ τεκμηρίωση τῆς ἀπλῆς, τῆς συνεπτυγμένης ἀφοριστικῆς ἐκφορᾶς.

Τὸ 1446 ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Γ' κατασφαλίζοντας ἀπόφασή του παραθέτει: «εἰ δέ τις πειραθεῖν τὸν τοιοῦτον γάμον συστήσῃ, κἂν οἰασθῇ-ποτε τάξεως εἴη, ἔσται ἀφωρισμένος ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος»¹. Ἐνας ἄλλος πατριάρχης, ὁ Μάρκος Β' Ξυλοκαράβης, παραθέτει σὲ ἀπόφασή του τὸν Ἰούνιο τοῦ 1466: «εἰ δέ τις στερήσει τι τῶν δικαίων... ἔσται ὑπὸ καθαίρεσιν καὶ ἀφορισμὸν καὶ ἀνάθεμα»². Στὶς ἀρχές τοῦ ἐπομένου αἰῶνα (Νοέμβριος 1504) ὁ πατριάρχης Παχώμιος Α' ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμό: «οἱ δέ [τινες]... τολμήσουσι σαλευῖσαι... ἡ μετριότης ἡμῶν ἀφορισμῷ ἀλύτῳ καθυποβάλλει τῷ ἀπὸ θεοῦ παντοκράτορος»³. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰῶνα (Μάιος 1540) ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Α' ἀπειλεῖ τοὺς παραβάτες πατριαρχικῆς ἀπόφασης μὲ ἀφοριστικὴ ἐκφορὰ τοῦ τύπου: «καὶ ὧσιν οἱ τοιοῦτοι... καὶ παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος τῷ αἰωνίῳ καὶ ἀλύτῳ ἀφορισμῷ τῷ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καθυποβεβλημένοι»⁴. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἱερεμίας Β' τὸ 1593 περίπου τὰ ἴδια λόγια θὰ χρησιμοποιήσῃ: «μηδενὸς... τολμήσαντος ἀποσπᾶσθαι τι τούτων... ἐν ἀργίᾳ ἀσυγγνώστῳ καὶ ἀφορισμῷ ἀλύτῳ»⁵.

Ἡ ἐπισήμανση καὶ παράθεση παρόμοιων παραδειγμάτων ἀπρόσκοπτα συνεχίζεται καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Ἔτσι στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ. (1604) ὁ Ραφαὴλ Β' κατασφαλίζει ἀπόφασή του μὲ τὴν ὁποία προσδιορίζονται τὰ ὅρια δικαιοδοσίας τῶν μονῶν Ἀγίας Τριάδος καὶ Θεοτόκου στὴν Χάλκη μὲ τὴν ἐκφορὰ: «μὴ τολμῶσιν οἱ ἐν ἑαυτοῖς καταπατεῖν... ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀφορισμοῦ ἀλύτου τοῦ ἀπὸ Θεοῦ· ἂν δὲ... βουληθῇ ἀνατρέψαι τὴν παροῦσαν ἀπόφασιν... ἀργὸς ἔστω... καὶ ἀφωρισμένος ἔστω ἀπὸ Θεοῦ καὶ ἀσυγχώρητος»⁶. Σαράντα χρόνια ἀργότερα (1644) ὁ Παρθένιος Α' ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια τακτικὴ, ὅταν, κατὰ τὴν ἀπονομὴ προνομίων στὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Ἀθανάσιο Βαλεριανό, θὰ κλείσῃ τὴν ἀπόφασή του μὲ τὴν κοινότοπη πλέον διασφάλιση: «παρ' οὐδενὸς ὁλως ἐναντιουμένου... ἐν βάρει ἀργίας ἀσυγγνώστου καὶ ἀφορισμοῦ ἀλύτου τοῦ ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος»⁷. Στὸ κλείσιμο

1. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Γράμμα*, 56-57.

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Διασαφήσεις*, 354.

3. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 6, 261-262.

4. ΚΑΡΥΔΩΝΗΣ, *Ἅγιος Ἰγνάτιος*, 64-67.

5. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Μοναστηριολογία*, 98-101.

6. ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ, *Χάλκη*, 127.

7. ΒΕΛΟΥΔΟΣ, *Χρυσόβουλλα*, 40-44 καὶ ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 44-46.

του 17ου αἰ. ἀνάγεται τέλος ἓνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσαμε ἐν συνεχείᾳ· τότε (Ἰούνιος 1698) ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β' ἐπιτρέπει τὴν σύναψη ἐνὸς προβληματικοῦ συνοικεσίου, κατασφαλίζοντας τὴν ἀπόφασή του μὲ τὴν ἀπλὴ ἀναφορά: «μηδενὸς ἐναντιουμένου, ἢ ἀντιλέγοντος, ἐν ἀργίᾳ καὶ ἀφορισμῷ»¹.

Φθάσαμε ἔτσι στὸν 18ο αἰῶνα. Μολονότι πολλὰ πράγματα ἔχουν ἀρχίσει νὰ μεταβάλλονται, στὴν περίπτωσή μας δὲν ὑπάρχουν κορυφαῖες μεταβολές. Βεβαίως γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση: τὸ ἀφοριστικὸ τυπικὸ, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ δοῦμε στίς ἐπόμενες σελίδες, τὸ «διανθισμένο» μὲ πολλαπλὲς κατάρεις ἀρχίζει νὰ ὑπερέχει σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ ἡ σχέση 1:4, τὴν ὁποία θεωρήσαμε ὡς ἀναλογία μεταξὺ τῆς ἀπλῆς καὶ σύνθετης μορφῆς, ἀνατρέπεται ὑπὲρ τῆς σύνθετης μορφῆς. Ἡ χρῆση τῆς ἡπίας μορφῆς ἀφοριστικῶν ἐλαττώνεται βαθμῶν καὶ αὐξάνεται ἀντίστροφα ἡ χρῆση τοῦ ἀντίθετου τύπου. Ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιβιώνει καὶ ἡ ἀπλὴ μορφή καὶ νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία. Ἡ λιτὴ ἐκφορὰ τῆς ποινῆς ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1702 ὅταν ὁ πατριάρχης Γαβριὴλ Γ' θὰ κατασφαλίσῃ ἀπόφασή του, μὲ τὴν ὁποία ἐνώνεται ἡ ἐπισκοπὴ Ραιδεστοῦ μὲ τὴν μητρόπολιν Ἡρακλείας, μὲ τὴν ἀπλούστατη φράση: «ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ»².

Συνεχίζεται λοιπὸν καὶ αὐτὴ ἡ μορφή τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς καὶ συνεχίζουν νὰ ἀναπαράγονται ἐκφράσεις τοῦ τύπου: «μηδενὸς τὸ παράπαν ἐναντιουμένου, ἢ ἀντιλέγοντος ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ τοῦ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος»· αὐτὰ γράφονται τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1749, ὅταν ὁ πατριάρχης Κύριλλος Ε' συγχωρεῖ τὸν χιώτη ἱερομόναχο Μακάριο Ροῦδη³. Τέλος στὴν περίφημη καταδίκη τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη ἀπὸ τὸν πατριάρχη Νεόφυτο Ζ', ὅπως τὴν ἔχουμε σὲ ἀπόφασή τοῦ Νοεμβρίου 1793, διαβάζουμε: «ὅστις τῶν χριστιανῶν μικρὸς ἢ μέγας ἔχει ἢ ἀγοράζει ἢ δωρεὰν λαμβάνει [τὸ βιβλίον]... ὁ τοιοῦτος ἀφωρισμένος εἶναι παρὰ πάσης τῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας καὶ ὁμηγύρεως τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης»⁴.

Εἴπαμε ὅτι ἡ λιτὴ αὐτὴ μορφή τοῦ ἀφοριστικοῦ τυπικοῦ ἀραιώνει ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὰ νεότερα χρόνια. Τὰ παραδείγματα παρομοίων τυπι-

1. ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 2, 396-397.

2. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Θράκη*, 87.

3. ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3 (2), 191-194.

4. ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 289-291.

κῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. εἶναι ἀραιά, γιὰ νὰ ἐξαφανιστοῦν σχεδὸν κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Τότε κυριαρχεῖ ἡ σύνθετη φόρμα τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς ἐπειδὴ αὐτὴ θεωρεῖται πλέον ὡς ὁ ἀφορισμός· εἶναι αὐτὴ ποὺ ἡ κοινὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου προσλαμβάνει ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ποὺ προξενεῖ μὲ τις ἀποτρόπαιες κατάρεις ποὺ τὴν συνοδεύουν τὸ προσδοκώμενο κλίμα τοῦ φόβου· ἢ, τουλάχιστον, ἐπιδιώκει νὰ δημιουργήσῃ¹.

Ἀξίζει ὁμῶς παράλληλα νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ ἓνα ἄλλο γεγονός. Ἀπὸ τὰ πρῶτα, δηλαδὴ, χρόνια τοῦ 19ου αἰ. ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται καὶ ἡ ἀντίστροφη τάση: ἐκδίδονται πατριαρχικὲς πράξεις, ἀποφάσεις γιὰ διάφορα ζητήματα, στὶς ὁποῖες δὲν γίνεται ἡ παραμικρὴ νύξη ἀφοριστικῶν ἀπειλῶν ἢ ἀρῶν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι βαθμιαία προσαρμογὴ στὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν ἀρχίζει νὰ συντελεῖται, τουλάχιστον σὲ ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο, ὅταν δηλαδὴ οἱ ὑποθέσεις ἀνάγονται σὲ διαπροσωπικὲς ρυθμίσεις καὶ δὲν ἀφοροῦν εὐρύτερα σύνολα. Αὐτὴ ἡ τελευταία παρατήρηση ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐπειδὴ ὅταν ἀργότερα ἡ Ἐκκλησία θὰ βρεθεῖ στὴν ἀνάγκη νὰ προσαρμοθεῖ πρὸς τις ἐπιταγὲς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας πάλι στὸν ἀφορισμὸ θὰ προσφύγει: περίπτωση λ.χ. ἀφορισμοῦ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Φιλικῶν γίνεται χρῆση τοῦ ἀφοριστικοῦ τυπικοῦ: ὁ ὅρκος τῶν Φιλικῶν ἀντιγράφει σὲ ἀρκετὰ σημεῖα τὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐντύπωση: οἱ ὑπεύθυνοι τῆς Ἐπανάστασης ἔχουν στὰ χέρια τους ἓνα ὅπλο ποὺ ἔχει δοκιμαστεῖ καὶ ἔχει ἀποδόσει τὰ ἀναμενόμενα. Ἔτσι εὐλογα θὰ περιλάβουν στὸν ὅρκο τους στοιχεῖα ποὺ θυμίζουν ἀμέσως ἀφο-

1. Ὡς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. καὶ ὡς τὸ 1821 ἔχουμε συναντήσει σὲ πατριαρχικὰ κείμενα μόνον μία φορὰ τὴν χρῆση τῆς ἀπλῆς ἀφοριστικῆς ἐκφορᾶς: συγκεκριμένα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1813 ὁ πατριάρχης Κύριλλος Ϛ' ἐκδίδει ἀπόφαση σχετικὴ μὲ τὴν κυριότητα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Νάξο· ἡ ἀπόφαση αὕτη περιέχει τὴν ἀπειλή: «ἐν βάρει ἀργίας ἀσυγγνώστου καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ τοῦ ἀπὸ Θεοῦ κυρίου Παντοκράτορος» (ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, *Γρόττα*, 553-555). Ἐνδεχομένως θὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις· πάντως δὲν πρέπει νὰ εἶναι πολλές. Ἡ ἐρευνά μας πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπλούστερη μορφή τυπικοῦ ποὺ τείνει νὰ καθιερωθεῖ ἀπὸ τις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. καὶ ἐφεξῆς ἀποδίδεται μὲ τις παρακάτω φράσεις: «ὅστις δὲ καὶ ὁποῖος τῶν χριστιανῶν, ἱερωμένος ἢ λαϊκός, ὁποιασοῦν τάξεως καὶ βαθμοῦ τολμήσῃ παραβῆναι... ὁποῖοι ἂν ὦσιν, ἀφωρισμένοι ὑπάρχωσι παρὰ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιαίρετου Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει μόνου Θεοῦ, καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλντοι καὶ τυμπανιαῖοι καὶ πάσαις ταῖς πατριαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς ὑπεύθυνοι καὶ ἐνοχοὶ τοῦ πυρὸς τῆς γεέννης καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικτοι».

ριστικό τυπικό: «ἀνίσως ποτε λησμονήσω τὴν ὑπόσχασίν μου, καὶ δὲν φερ-
θῶ ὡς πιστὸς Πατριώτης καὶ ὡς ἀληθινὸς Ἀφιερωμένος, τὸ μὲν σῶμά
μου ἀφίνω εἰς ὅλα τὰ βάσανα καὶ δυστυχίας ταύτης τῆς προσκαίρου ζωῆς
καὶ εἰς τὸν σκληρότατον καὶ ἀτιμώτατον θάνατον, νὰ μὴν ἀξιωθῶ ταφῆς
καὶ εὐλογίας τῆς ἀγίας μας Ἐκκλησίας, ἀλλὰ νὰ μείνῃ διὰ τροφήν εἰς τὰ
ἄγρια θηρία καὶ ὄρνεα· τὴν δὲ ψυχὴν μου παραδίδω διὰ αἰώνιον κόλασιν
εἰς τὰς χεῖρας τῶν δαιμόνων: τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Ἱε-
ρᾶς Πίστεώς μας, καὶ τὸ ὄνομά μου νὰ γίνῃ τὸ ὄνομα τῆς κατάρας καὶ
τοῦ ἀναθέματος, ὡς τὰ ὀνόματα τοῦ Καὶν καὶ τοῦ Ἰούδα»¹.

Ἐξετάσαμε ὡς τώρα τὴν ἀπλὴ ἀπειλητικὴ ἐκφορά καὶ διαπιστώσαμε ὅτι
αὕτῃ ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ
φθάνει ὡς τὸν 19ο αἰ. Διαπιστώσαμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀναλογία εἶναι σαφῶς
μεγαλύτερη ὑπὲρ τοῦ σύνθετου τυπικοῦ μὲ τίς κατάρες καὶ τίς ἀπειλές καὶ
μάλιστα ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτῃ συνεχῶς μεγαλώνει ὑπὲρ τοῦ σύνθετου τυ-
πικοῦ.

Ἄς ἐπιχειρήσουμε τώρα νὰ ἀπομονώσουμε τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκρο-
τοῦν τὴν ἐκτεταμένη μορφή· ποιά εἶναι δηλαδὴ αὐτὰ ποὺ συνιστοῦν ὅ,τι
θεωρήθηκε ἀφορισμὸς καὶ ἀπὸ ποῦ ἀνασύρονται; Τί ὑποδηλώνουν οἱ λέ-

1. ΦΙΛΗΜΩΝ, *Δοκίμιον*, 173, ὅπου ὁ ὁρκὸς τῶν Ἀφιερωμένων. Βεβαίως ἡ
μορφοποιημένη πιά ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ὅπως βιώθηκε ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ συνείδη-
ση ἐπηρέασε πολλὰς ἐκδηλώσεις ὅλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων· οἱ κατάρες τοῦ
τυπικοῦ πέρασαν στὴν καθημερινὴ λαϊκὴ συμπεριφορά, ἀπομονώθηκαν καὶ ἀποτέλε-
σαν αὐτούσιες κατάρες τοῦ τύπου: «νὰ μὴ σὲ λιώσει τὸ χῶμα», «νὰ τουμπανιάσεις»
καὶ ἄλλα παρόμοια· ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐντεχνης παράδοσης δὲν λείπουν οἱ ἐπι-
δράσεις· σὲ ἔμμετρο ἔργο ἀνέκδοτο τοῦ 1792 λ.χ., ποὺ τιτλοφορεῖται «Σάλπιγξ τῆς
Ἀληθείας» (σ. 25-26) συναντοῦμε αὐτούσιο τὸ ἀφοριστικὸ τυπικόν:

«Ὁ ἀνυπότακτος ἡμῖν ἔστω ἀφορισμένος·
ἄλυτος μετὰ θάνατον καὶ τρισκαταραμένος·
αἱ πέτραι καὶ ὁ Σίδηρος λυθήσονται ὁμοίως,
αὐτὸς δ' ὁ ἀσυγχώρητος οὐδέποτε τελείως.
Διάβολος ὁ βέβηλος αὐτοῦ προπορευέσθω,
καὶ ἡ μιὰ αὐτοῦ ψυχὴ μερὶς ἐκείνου ἔστω·
ὡς τὸν Δαθὰν καὶ Ἀβειρῶν ἡ γῆ νὰ τὸν ῥοφήσῃ
Θεοῦ κατάρα καὶ ὀργὴ νὰ τὸν καταποντίσῃ.
Κληρονομήσῃ Γιεζὴ λέπραν, καὶ τὴν ἀγχόνην
Ἰούδα τοῦ προδότου, καὶ τρεμοῦραν Καὶν ὀλην,
Ἐχων κατάρας καὶ ἀράς πάντων τῶν θεοφόρων
τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ λοιπῶν ἀγίων τῶν Συνόδων»

ξεις-σύμβολα και τὰ παραδειγματικά ἀρνητικά πρότυπα πού προβάλλονται ὡς ἀρνητικά ἀποτελέσματα τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς;

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μποροῦμε χονδρικῶς νὰ τὰ κατατάξουμε σὲ τέσσερις κατηγορίες: α) ἀρὲς καὶ ποινὲς ἐναντίον τοῦ σώματος τοῦ ἀφορισμένου β) ἀρὲς καὶ ποινὲς πού ἀφοροῦν τὴν ψυχὴ καὶ τὴν μετὰ θάνατον καταδίκη τῆς ψυχῆς τοῦ ἀφορισμένου γ) ἀρὲς καὶ ποινὲς πού στοχεύουν τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν συγγενῶν του καὶ δ) ἀρὲς μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιδιώκεται νὰ δημιουργηθεῖ φόβος στοὺς χριστιανούς μέσω τῆς προβολῆς προσώπων ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη πού πολλὰ ἔπαθαν καὶ ὑπέφεραν ἀπὸ τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ¹. Βέβαια παρὰ τὴν συγκρότηση τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν τὰ πράγματα δὲν λειτουργοῦν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐφαρμογῆς ἀνεξάρτητα. Τὸ ἀντίθετο. Εἴτε ἔτσι εἴτε ἄλλιῶς ἐκεῖνο πού ἀπειλεῖται κάθε φορὰ εἶναι τὸ ἄτομο ἢ μία συγκεκριμένη ομάδα ἀτόμων. Ἐτσι ἡ ἀπειλητικὴ ἐκφορὰ στὴν ἀπλὴ ἢ τὴν σύνθετη μορφὴ τῆς σκοπεύει στὴν μετάνοια τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς ομάδας καὶ ἄλλοι παράγοντες θὰ καθορίσουν τὸ εἶδος τοῦ τυπικοῦ πού κάθε φορὰ θὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία.

Ἡ πρώτη κατηγορία ποινῶν καὶ ἀρῶν ἔχει σχέση κυρίως μὲ τὸ σῶμα τοῦ ἀπειλουμένου. Ὁ ἀφορισμένος ἀπειλεῖται ὅτι θὰ μείνει ἄταφος. Τὸ νεκρὸ σῶμα του θὰ στερηθεῖ ἀπὸ ὅλες τὶς μεταθανάτιες φροντίδες τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατὰ συνέπεια θὰ κινδυνεύσει καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ τιμωρηθέντος. Παράλληλα πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ καὶ τὸ δυσβάσταχτο κοινωνικὸ ὄνειδος γιὰ τὸν νεκρὸ καὶ τὴν οἰκογένειά του, ὅταν μέλος τῆς ὑποστῇ τὴν ἀφοριστικὴν ποινή.

Ἐχουμε ἤδη σημειώσει ὅτι ἡ σχετικὴ ποινὴ συναντᾶται καὶ στοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως χρόνους². Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ προέβλεπε ὅτι οἱ ἀπει-

1. Κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παρόντος τμήματος τῆς μελέτης μας δὲν κρίνουμε σκόπιμο νὰ παραθέσουμε ἐξαντλητικὴ τεκμηρίωση. Τοῦτο ἐπεὶ τὰ πράγματα εἶναι πλέον γνωστὰ καὶ προσπελάσιμα. Τὰ ἀφοριστικὰ τυπικὰ τῆς μορφῆς αὐτῆς εἶναι χιλιάδες καὶ εὐκόλα μπορεῖ νὰ τὰ μελετήσῃ ὁ ἐνδιαφερόμενος. Ἀπλῶς θὰ σημειώσουμε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θέτοντας ἐνδεικτικὰ καὶ μερικὲς ἡμερομηνίες οἱ ὁποῖες δηλώνουν τὸν χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο συναντήσαμε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν χρῆση τοῦ ἀντίστοιχου ὅρου. Βεβαίως τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ὄριο αὐτὸ εἶναι ἀμετακίνητο· μπορεῖ νὰ συναντήσουμε καὶ παλαιότερη χρῆση τοῦ ὅρου· ἐδῶ ὅμως λαμβάνουμε ὡς σχετικὴ ἀφετηρία τὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα ἀρχίζει νὰ γενικεύεται ἡ χρῆση τοῦ κάθε προσδιοριστικοῦ ἐπιθέτου.

2. Ἡ ἀταφία εἶναι ἀπαξιωτικὴ πράξη καὶ ποινὴ πού ἀνάγει τὴν ἀρχὴ τῆς στὴν ἀρχαία ἐποχὴ· γνωστὸ εἶναι τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ μὲ τὴν σύγκρουση τῆς

θεῖς δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀξιοθῶν «μῆτε ταφῆς, μῆτε κηδείας». Ἄλλη παρόμοια ἀπειλὴ ἀναφέρει: «ἐὰν δὲ... τὸ κοινὸν χρέος τοῦ θανάτου ἐπέλθῃ εἰς αὐτοὺς ἄφετε αὐτοὺς ἀτάφους καὶ ἀμνημονεύτους»¹. Ἐφεξῆς τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο τῆς ἀταφίας δὲν θὰ γνωρίσουν οὐσιώδεις μεταβολές· ἡ σχετικὴ ἀπειλὴ παραμένει σχεδὸν ἀμετάβλητη· κάποιες παραλλαγές της ἔχουν σχέση μὲ τὴν γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ ἀπόδοση τῆς ἔκφρασης αὐτῆς. Ἔτσι ἀνιχνεύονται ἐκφράσεις τοῦ τύπου «παρὰ μηδενός... ταφῆς ἀξιούμενος» (1624), «μηδεὶς ... τολμήσει μετὰ θάνατον ταφῆς ἀξιῶσαι» (1652), «παρ' οὐδενός θαπτόμενος» (1710) κ.τ.δ.

Τὸ στοιχεῖο τῆς μετὰ θάνατον «ἀταφίας» τοῦ ἀφορισμένου εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον ἰσχυρὰ ἀποτρεπτικὰ μέτρα τὰ ὁποῖα προβλέπονται ἀπὸ τὴν ἀφοριστικὴ διαδικασία. Μπορεῖ νὰ ἐνισχύσει τὸ συναίσθημα τοῦ φόβου καὶ νὰ ἐπηρεάσει τὴν συμπεριφορὰ τοῦ ἀπειλούμενου. Παράλληλα ὁμως πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ χρῆσις τῆς ἀπειλῆς αὐτῆς δὲν εἶναι ἰδιαίτερα συχνή. Ἴσως οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἰθύνοντες νὰ στέκονται δίσβουλοι ὡς πρὸς τὴν χρῆσις ἀπειλῆς ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἀποτρόπαιη ἀλλὰ καὶ γενικῶς πρακτικῶς ἀνεφάρμοστη. Ἐνα πτώμα νεκροῦ δὲν εἶταν δυνατόν νὰ παραμένει ἐσαεὶ ἄταφο. Ἐξάλλου, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ νεότερα χρόνια, βρίσκεται πάντα ὁ τρόπος νὰ γίνῃ ἡ ἔκφορὰ τοῦ νεκροῦ μὲ τρόπο ἀφανή· δηλαδὴ ἱερέας συνοδεύει τὸν νεκρὸ μολοντί ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ὑπῆρξε ἀπαρέσκουσα στὴν Ἐκκλησίαν. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι μὲ τὸν θάνατον ἑνὸς ἀφορισμένου δὲν ἔπαυε νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τῆς μετὰ θάνατον ἄρσεως τοῦ ἀφορισμοῦ τῇ μεσολαβήσει τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὅπωςδὴποτε κατόπιν ἐνεργειῶν ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν τοῦ ποὺμποροῦν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ νεκροῦ νὰ ἐπανορθώσουν τὰ ἀδικήματά του.

Ἐναντίον τοῦ σώματος τοῦ ἀφορισμένου ὑπάρχει παράλληλα καὶ μία ἄλλη ἀπειλή, περισσότερο ἀποκρουστικὴ. Ὁ ἀφορισμένος ὅταν πεθάνει ἀσυγχώρητος κινδυνεύει νὰ παραμείνῃ ἀδιάλυτος· καὶ ἀντιστρόφως: ὅσων χριστιανῶν τὰ πτώματα βρεθοῦν ἀδιάλυτα σημαίνει ὅτι κάποτε ἀφορίστηκαν καὶ δὲν φρόντισαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου· νὰ ἐπανορθώσουν δηλαδὴ τὶς ἀδικίες ποὺ εἶχαν διαπράξει. Τὰ ἀποτελέσματα

¹ Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἰσμήνης γιὰ τὴν ταφή τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ τους. Ἐκτοτε θὰ γνωρίσει μεγάλη ἐπίδοση καὶ συναντᾶται συχνὰ σὲ διάφορες περιόδους καὶ σὲ διάφορους λαούς. Ἡ βιβλιογραφικὴ κάλυψη γιὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους μὲ τὸ ἔργο τοῦ ΝΤΑΝΤΗ, Ἐκφράσεις, εἶναι ἐπαρκὴς ἐνῶ γιὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο διαθέτουμε τὸ ἔργο τοῦ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗ, *Δίκαιο*.

1. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Ἐπιστολή, 268.

τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τὸ φαινόμενο τῆς ἀδιαλυσίας θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν εἰδικότερα¹. ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἔνταξη τῆς ἀπειλῆς στὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ.

Καὶ ἡ ἀπειλὴ αὕτῃ ἐμφανίζεται πρὶν ἀπὸ τὴν ᾿Αλωση. Τὸ 1357 κιόλας ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κάλлистος Α΄ σὲ γράμμα του μὲ τὸ ὅποιο καλεῖ τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς Παντοκράτορος νὰ πολιτεύονται σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος γράφει: «ὁ τοιοῦτος νὰ εἶναι... μετὰ θάνατον ἄλυστος, κἂν τε ἱερωμένος εἶναι κἂν τε ἀπλὸς μοναχός»². Λίγα χρόνια ἀργότερα (Ἰούνιος 1370) γράφοντας ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος πρὸς τὸν μέγα ρήγα «Σμολενσκού» ἀποφαίνεται: «γίνωσκε οὖν, ὅτι ὁ ἀφορισμὸς χωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἀγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας καὶ παντελῶς ἄλλοτριῶι, καὶ τὸ τεθνηκὸς αὐτοῦ σῶμα, τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀφωρισμένου, ἀδιάλυτον μένει εἰς ἔλεγχον τῆς πονηρᾶς αὐτοῦ πράξεως»³.

Ἡ ἀπειλὴ-κατάρρα τῆς ἀταφίας τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου εἴπαμε ὅτι δὲν ἀπαντᾶται συχνὰ στὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ· ἀντιθέτως ἡ ἀπειλὴ τῆς ἀδιαλυσίας ἐπαναλαμβάνεται ἀδιάλειπτα καὶ σταθερὰ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα μοτίβα τῆς ἀφοριστικῆς ἐκφορᾶς. Ἡ σύνδεση μάλιστα τῆς ἀδιαλυσίας μὲ τὶς δοξασίες περὶ βρυκολάκων⁴ προσέδωσε ἐντονότερη χροιά στὸ στοιχεῖο αὐτὸ τὸ ὅποιο ἔτσι καθίσταται συνώνυμο τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἡ φρικτὴ κατάστασις τοῦ ἀδιαλύτου πτώματος μὲ ὅλη τὴν παραφιλολογία περὶ βρυκολάκων —μολονότι ἡ Ἐκκλησία ἀποδοκιμάζει τὶς σχετικὲς δοξασίες— εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἔνταξη τοῦ στοιχείου τοῦ φόβου καὶ κατὰ συνέπεια τὴν δημιουργίαν καλυτέρων προϋποθέσεων γιὰ τὴν «ἐπιτυχία» τῆς ποινῆς.

Γνωρίσαμε τὴν βασικὴ ἐκφορὰ ποὺ περιέχει τὴν ἀπειλὴ τῆς ἀδιαλυ-

1. Βλ. κεφάλαιο ἕκτο.

2. ΓΟΝΗΣ, *Μονὴ Παντοκράτορος*, 93.

3. ΜΙΚΛΟΣΙΧ-ΜÜLLER, *Acta* 1, 524-525. Πρέπει νὰ θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι καὶ ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος στὶς ἀπαντήσεις του πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους θεολόγους, τὸ 1623, μᾶς προσκομίζει πολὺτιμες μαρτυρίες γιὰ τὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ συγκεκριμένα γιὰ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀδιαλυσίας: «Ἔστι δὲ ἡ ἐκφώνησις τοῦ τοιοῦτου ἀφορισμοῦ, ἐν συντόμῳ εἰπεῖν, αὕτη: "Ὅς τις χριστιανὸς ἔκλεψε τόδε τὸ πρᾶγμα τοῦδε τοῦ ἀδελφοῦ, εἰ μὲν ἐπανάξει πάλιν, ὅπερ ἔκλεψε καὶ μεταμεληθεὶς, συγγνώμην αἰτήσει, τεύξεται αὐτῆς· εἰ δὲ μή, ἔστω ἀφωρισμένος καὶ ἀσυγχώρητος παρὰ τῆς ἀγίας... ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυστος, ἕως οὗ ποιήσει κατὰ τὸ πρέπον καὶ τῶν συγχωρήσεως» (ΚΑΡΜΠΗΣ, *Ὁμολογία*, 77-78).

4. Βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς βρυκόλακες στὸ πέμπτο κεφάλαιο.

σίας: «καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι»· ἄς δοῦμε τώρα μερικές χαρακτηριστικές ἐκφορές συχνές κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, χωρὶς βεβαίως νὰ ἐξαντλεῖται τὸ θέμα.

Κατὰ τὸν 16ο αἰ. συναντοῦμε τὴν χρῆση τῆς λέξης ἀδιάλυτος: ὁ ἀφορισμένος ἀπειλεῖται ὅτι θὰ παραμείνει «μετὰ θάνατον ἀδιάλυτος» (1536). Πολὺ γρήγορα ἡ σχετικὴ ἀπειλὴ θὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ στὴν λέξη ἄλυτος. Παράλληλα (1538) κάνει τὴν ἐμφάνισή του καὶ τὸ στοιχεῖο *τυμπανιαῖος*, τὸ ὁποῖο ἐφεξῆς θὰ συντροφεύει ἀδιάλειπτα τὴν πρώτη λέξη. Ἔτσι ἡ σχετικὴ φράση θὰ πάρει τὴν μορφή: «ἀδιάλυτον καὶ τυμπανιαῖον εἰς τοὺς αἰῶνας ἅπαντας» (1538).

Τὰ δύο ἐπίθετα μὲ ὅ,τι συνεπάγεται ἡ χρῆση τους ὡς πρὸς τὴν παραγωγὴ φόβου θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ συμπεριφέρονται μέσα στὸν χρόνο. Τὸ ἄλυτος μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἐμφανίζεται στὰ ἀφοριστικὰ κείμενα σὲ ποσοστὸ 99%. Τὸ *τυμπανιαῖος* σὲ κάποιον ποσοστὸ ἐλαφρῶς μικρότερο· ἀρκετὲς φορές οἱ γραφεῖς παρομοίων ἀπειλῶν θὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐπιρρήματος *αἰωνίως* καὶ θὰ μετατρέψουν τὸ ἐπίθετο σὲ ἐπίρρημα: *τυμπανιαῖως*. Πάντως μὲ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή τὰ ἐπίθετα θὰ ἀποτελέσουν ἓνα πλέγμα τοῦ τύπου: «καὶ ἄλυτοι μετὰ θάνατον, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ τυμπανιαῖοι» (1614) ἢ «ἄλυτος αἰωνίως καὶ τυμπανιαῖος» (1614).

Ἀρκετὰ γρήγορα οἱ χρήστες τοῦ ἐπιτιμίου θὰ βρεθοῦν στὴν ἀνάγκη νὰ τονίσουν ἔτι περαιτέρω τὸ στοιχεῖο τῆς ἀδιαλυσίας. Ἡ μέθοδος ποὺ θὰ χρησιμοποιήσουν εἶναι ἐκείνη τῆς παραβολῆς τοῦ στοιχείου τῆς ἀδιαλυσίας πρὸς τὰ ἀφθαρτα στοιχεῖα τῆς φύσεως, ὥστε νὰ ἐξαρθεῖ παραδειγματικὰ τὸ ἀκατάλυτο τῆς ποινῆς.

Τὰ πρῶτα στοιχεῖα ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὸ μέτρο σύγκρισης σχετικὰ μὲ τὴν ἀδιαλυσία εἶναι οἱ πέτρες καὶ ὁ σίδηρος: «ἄλυτοι μετὰ θάνατον αἰωνίως· αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς» (1681). Ἡ μορφή αὐτή, μὲ τὰ δύο ὑλικά σώματα, τὰ ὁποῖα τόσο εὐκόλα συναντῶνται στὴν φύση καὶ ἀναγνωρίζονται ὡς ἀνθεκτικὰ στὴν φθορὰ τοῦ χρόνου θὰ ἐνσωματωθοῦν στὸ τυπικὸ τῆς ποινῆς καὶ θὰ ἀποτελέσουν βασικὸ μοτίβο τῆς πρὸς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. Ἐνα ἄλλο ὑλικὸ στοιχεῖο, τὸ ξύλο, κάνει τὴν ἐμφάνισή του τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἦδη τὸ 1665 συναντοῦμε τὴν ἐκφορὰ «αἱ πέτραι, τὰ ξύλα, ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς». Ὡστόσο ἡ χρῆση τοῦ ξύλου εἶναι ἀραιή· ἐλάχιστες φορές οἱ συντάκτες ἀφοριστικῶν πράξεων θὰ χρησιμοποιήσουν τὸ ὑλικὸ αὐτό· ἴσως νὰ σκέφτηκαν ὅτι τὸ ξύλο δὲν παρουσιάζει τὴν ἴδια ἀνθεκτικότητα μὲ τὸν σίδηρο ἢ τὴν πέτρα· ἴσως νὰ μὴν ταίριαζε στὸ ἀφοριστικὸ τυπικόν.

Ἀνακεφαλαιώνοντας γιὰ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀδιαλυσίας ἃς ἐπαναλάβουμε ὅτι αὐτὴ ἢ τόσο σημαντικὴ καὶ κοινότοπη κατάρρα προσδιορίζεται κυρίως ἀπὸ τὶς λέξεις *ἀδιάλυτος*, *ἄλυτος*, *ἄλυτος καὶ τυμπανιαῖος*, *ἄλυτος ὅπως οἱ πέτρες* καὶ ὁ *σίδηρος* καὶ σπανιότερα *ἄλυτος ὅπως οἱ πέτρες*, ὁ *σίδηρος* καὶ τὰ *ξύλα*. Πολλὲς φορὲς ἡ ὑπαρξὴ τῶν στοιχείων αὐτῶν θὰ εἶναι ταυτόχρονη· τοῦτο συμβαίνει κυρίως ἀπὸ τὸν 18ο αἰ. καὶ ἐφεξῆς, ἀποτελώντας ἓνα ἀπὸ τὰ σταθερὰ μοτίβα τῆς ἀφοριστικῆς παράδοσης¹.

Ἀταφία λοιπὸν καὶ ἀδιαλυσία· αὐτὲς εἶναι οἱ ἀπειλές-κατάρρες ποὺ σκοπεύουν τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου. Βεβαίως ἡ διάκριση μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς δὲν εἶναι ἀπολύτως περιχαρακωμένη. Τὸ σῶμα ὄντως ἀπειλεῖται μὲ ἀποτρόπαιες ποινές· ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐπιζητεῖται εἶναι ἡ ἔμμεση ἀπειλὴ κατὰ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀφορισμένου. Ἡ τιμωρία τοῦ σώματος, ἡ ἀταφία, ἡ ἀδιαλυσία συνεπάγονται τὴν ἀπώλεια τῆς ψυχῆς. Αὐτὸ τὸ γνωρίζουν καλὰ ὅλοι: ἐπιτιμῶντες καὶ ἐπιτιμώμενοι. Ὡστόσο ὑπάρχουν καὶ οἱ λέξεις ἐκεῖνες ποὺ καθιστοῦν τὸ πρᾶγμα ἀπολύτως σαφές· ἢ ἔρχονται νὰ τὸ τονίσουν ἐμφανέστατα. Οἱ ὑπαινιγμοὶ πλέον δὲν ἔχουν θέση...

Περάσαμε ἔτσι στὴν δεύτερη κατηγορία ἀπειλῶν. Ἡ βασικὴ ἀπειλὴ κατὰ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀπειλουμένου ἔχει σχέση μὲ μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ χριστιανισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἁμαρτωλὸς μπορεῖ νὰ τύχει συγχωρήσεως ὅταν μετανοήσῃ ἐμπράκτως. Δηλαδή ὅσα ἁμαρτήματα καὶ ἂν ἔχει διαπράξῃ στὴν ζωὴ του μπορεῖ νὰ συγχωρεθοῦν. Τὸ μυστήριον ἄλλωστε τῆς ἐξομολογήσεως ἀπὸ αὐτὸν τὸν βασικὸ κανόνα ἐκπορεύεται.

Μὲ τὸν ἀφορισμὸ ὅμως ὁ χριστιανὸς ἀπειλεῖται εὐθέως ὅτι θὰ χάσῃ αὐτὸ τὸ προνόμιο, θὰ παραμείνῃ ἀσυγχώρητος καὶ κατὰ συνέπεια θὰ ἀπολέσῃ τὴν ψυχὴ του. Ὁ ἀφορισμένος ἀπειλεῖται ὅτι θὰ παραμείνῃ «ἀσυγχώρητος ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι». Ἡ βασικὴ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς «ἀσυγχωρησίας», ὅπως ἐκφράζεται μὲ τὴν παραπάνω τυπικὴ ἐκφορὰ θὰ γνωρίσῃ —ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα— ποικίλες προσαρμογές, καθὼς τονίζονται κάθε φορὰ ὀρισμένα ἐπιμέρους χαρακτηριστικά. Παραμένει ὅμως πάντα βασικὸ μέλημα τοῦ χρήστη ἡ ἔμφαση τοῦ στοιχείου τῆς ἀπωλείας τῆς ψυχῆς, τῆς κληρονομίας τῆς αἰωνίου κολάσεως, τῆς δυσμενοῦς ἀντιμετώπισης τοῦ ἀφορισμένου κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς μελλούσης κρίσεως.

1. Εἶναι πάντως ἐνδεχόμενο ὅτι ἡ χρῆση τῆς λέξης *ἄλυτος* μὲ τὴν σημασίαν τοῦ *ἀδιάλυτος*, προήλθε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν χρῆση τῆς λέξης στὰ ἀφοριστικὰ κείμενα καὶ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς ἀλύτου.

Δεκάδες εκφράσεις θα πλουτίσουν τὸ ὄπλοστάσιο τῆς ἀπειλῆς αὐτῆς: «ἀσυγχώρητος ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος» (1541)· «ἔστω ἀφωρισμένος καὶ ἀσυγχώρητος»... [νὰ βρεῖ] ἀντίδικον τὴν ὑπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν Θεοτόκον καὶ τὸν ἅγιον Νικόλαον¹ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως... καὶ ἀντιδίκους τὰς οὐρανίους καὶ ἀσωμάτους Δυνάμεις» (1546)· «καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ μερίδος ἀλλότριος» (1546)· «ἔξει δὲ καὶ αὐτὸν τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἀντίμαχον καὶ ἐκδικητὴν ἐν τε τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι» (1569)· «εὗροι τὸν Θεὸν μαχόμενον ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως» (1622)· «ὑπόδικος τῇ αἰωνίῳ φλογὶ» (1641)· «καὶ τῆς αἰωνίου κολάσεως κληρονόμος» (1652)· «κατακριθισμένου μετὰ τοῦ προδοτοῦ Ἰούδα, καὶ ἔχωντος καὶ τὸν Κύριον μαχόμενον αὐτῷ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, καὶ τοὺς ἁγίους αὐτοῦ ἀγγέλους ἀντιμαχομένους αὐτῷ» (1657).

Ἡ εὐρηματικότητα τῶν συντακτῶν τῶν ἁρῶν ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν γνωρίζει ὅρια. Ἄλλωστε ἡ χριστιανικὴ παράδοση μπορεῖ ἄνετα νὰ πλουτίσει τὸ πεδίο αὐτὸ μὲ πλῆθος χαρακτηριστικῶν ἐκφράσεων. Ὡστόσο πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἓνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο μὲ μεγάλη βεβαιότητα ὑποστηρίζουμε ὅτι ἐμφανίζεται περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἔκτοτε συνοδεύει ἀδιάλειπτα τὴν ἀπειλητικὴ ἐκφορὰ τοῦ ἐπιτιμίου. Πρόκειται γιὰ τὴν λέξη *γένενα* ἢ *γένενα*², ἡ ὁποία ἐνσωματώνεται μὲ τὴν βασικὴ ἐκφραση: «ἐνοχος τοῦ πυρὸς τῆς γεέννης». Πολλὲς φορὲς οἱ λέξεις *γένενα* καὶ *κόλασις* χρησιμοποιοῦνται ταυτοχρόνως: «ἐνοχος τοῦ πυρὸς τῆς γεέννης καὶ τῆς ἀτελευτήτου καὶ διακωνιζούσης κολάσεως» (1715). Πάντως μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἡ ἀπώλεια τῆς ψυχῆς καὶ συνεπῶς ἡ κληρο-

1. Ἡ ἐμφάνιση ἁγίων ποὺ θὰ βρεῖ ὁ ἀφορισμένος ὡς ἀντιδίκους κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς κρίσεως δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας. Ὡστόσο συναντοῦμε μερικὲς φορὲς ὀνόματα ἁγίων ὅταν ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφαση ποὺ κατασφαλίζεται μὲ ἀφορισμὸ ἀφορᾷ κάποια μονὴ ἢ ἐκκλησία. Τότε ὁ ἅγιος στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένη ἡ μονὴ ἢ ἡ ἐκκλησία ἐμφανίζεται στὸ ἀφοριστικὸ τυπικὸ προκειμένου νὰ καταστήσει τὴν ἀπειλὴ πλεόν ἄμεση. Στὴν συνείδηση τοῦ χριστιανοῦ μιᾶς περιφέρειας τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι λατρεύουν κατ' ἐξοχὴν ἓναν ἅγιο ἔχει μεγαλύτερη ἐπίδραση ἡ εὐνοια ἢ δυσμένεια τοῦ ἁγίου αὐτοῦ ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλῃ ἀπειλῇ.

2. Ἡ λέξη εἶναι ἐβραϊκὴ καὶ σημαίνει τὴν κοιλιάδα τοῦ (αὐτοῦ) Ἑνώμ. Σύμφωνα μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη στὴν κοιλιάδα αὐτὴ οἱ Ἑβραῖοι ὅταν ἀμάρταναν προσέφεραν ἀνθρωποθυσίες στοὺς εἰδωλολατρικοὺς θεοὺς καὶ εἰδικότερα στὸν Μολόχ. Ἔτσι ἡ κοιλιάδα αὐτὴ ἀπέκτισε ἀπαίσια φήμη. Ὁ ἐβραῖος βασιλιάς Ἰωσίας σταμάτησε τίς θυσίες αὐτὲς καὶ ἐφεξὺς διέταξε νὰ ρίχνουν ἐκεῖ τὰ ὀστᾶ τῶν νεκρῶν καὶ ἄλλες ἀκαθαρσίες τίς ὁποῖες κατὰ καιροὺς ἔκαιαν. Ἔτσι ἡ λέξη κατέληξε νὰ σημαίνει τόπο βασάνων, δηλαδὴ τὴν Κόλαση (τὰ στοιχεῖα παίρνω ἀπὸ τὸ σχετικὸ λήμμα τῆς ΘΗΕ 4, 444· τὸ ὑπογράφει ὁ ΒΑΣ. Χ. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ).

νομία τῆς κόλασης εἶναι πανταχοῦ παροῦσα στίς ἀφοριστικές κατάρεις καὶ τιμωρίες. Οἱ ἁμαρτωλοί, οἱ ἀδικοῦντες ἀπειλοῦνται ὅτι δὲν θὰ βρεθοῦν στὸν παράδεισο: «ἐὰν μὴ τὸν Θεὸν φοβηθέντες καὶ τὴν αἰώνιον κόλασιν» (1797) καὶ πέσουν στὰ δεσμὰ τοῦ ἀφορισμοῦ.

Αὐτὰ ἀφοροῦν τὸ μεταφυσικὸ στάδιο, τὴν μετὰ θάνατο ζωὴ καὶ τὴν σωτηρίαν ἢ ἀπώλεια τῆς ψυχῆς τοῦ ἀφορισμένου. Ὑπάρχει ὁμως καὶ ἡ ἐπὶ τῆς γῆς ζωὴ καὶ οἱ δραστηριότητες τοῦ χριστιανοῦ. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραμείνουν ἀλώβητα ἀπὸ τίς ἀπειλές καὶ τίς κατάρεις τοῦ ἐπιτιμίου.

Ἀφορισμός, ἐκτὸς ὧν τῶν ἄλλων, ἔχουμε πεῖ ὅτι σημαίνει ἀποκοπὴ τοῦ τιμωρουμένου ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Σημαίνει στέρηση τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Δηλαδή ὁ ἀφορισμένος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀταφία κινδυνεύει νὰ στερηθεῖ τῆς συμμετοχῆς ὧν τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι στενὰ συνυφασμένα μὲ τὴν κοινωνικὴ παρουσία τοῦ χριστιανοῦ· ἄρραβῶνες, γάμοι, βαπτίσεις, εὐχέλαια κ.τ.δ. Οἱ ἀπειλές αὐτὲς δὲν εἶναι καθόλου εὐκαταφρόνητες. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα: οἱ συνέπειές τους τείνουν νὰ προσδιορίσουν τὴν οὐσία τῆς ποινῆς. Ὁ ἀφορισμός ἀπειλεῖ τοὺς ἁμαρτωλοὺς μὲ πλήρη κοινωνικὴ ἀπομόνωση.

Ἄς δοῦμε ὁμως τίς σχετικὲς ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι εὐγλωττες. Οἱ ἀφορισμένοι ἀπειλοῦνται ὅτι θὰ μείνουν «ἐξω τῆς τῶν χριστιανῶν ὁμηγύρεως» (1468)· ἢ θὰ καταστοῦν «τῆς τῶν χριστιανῶν Ἐκκλησίας ἀλλότριον» (1541). Μερικὲς φορές ἡ ἀπειλὴ συνενώνει τὰ δύο στοιχεῖα «ἐξω τῆς τῶν χριστιανῶν ἐκκλησίας καὶ ὁμηγύρεως» (1544)· ἡ τελευταία ἐκφραση θὰ προσλάβει τὸν χαρακτήρα στερεότυπης καὶ συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενης ἀπειλητικῆς ἐκφορᾶς.

Εἶναι ἡ πρώτη μορφή ἀπειλητικῆς ἐκφρασης τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Μιὰ ἄλλη ὁμάδα ἀπειλῶν ἔρχεται νὰ καταστήσει τὰ πράγματα περισσότερο σαφῆ, τονίζοντας ἀκριβῶς τίς δυσάρεστες συνέπειες τῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας: «ὕπὸ ἱερέων μὴ ἐκκλησιαζόμενοι πανοικί ἢ ἀγιαζόμενοι» (1603)· «καὶ ἐξω τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ πανοικί... μὴ ἐκκλησιαζόμενον ἢ μετὰ χριστιανῶν συναναστρεφόμενον» (1606). Οἱ ἀπειλές καθὼς πλησιάζουμε πρὸς τὰ νεότερα χρόνια γίνονται περισσότερο συγκεκριμένες: «καὶ μηδεὶς ἱερεὺς τολμήσῃ ἐκκλησιάσαι αὐτὸν ἢ ἀγιάσαι ἢ θυμιάσαι ἢ ἀντίδoron δοῦναι» (1652)· ἢ «μηδεὶς ἐκκλησιάσῃ αὐτόν, ἢ ἀγιάσῃ, ἢ θυμιάσῃ, ἢ ἀντίδωρον δῶ ἢ συμφάγῃ αὐτῷ ἢ συμπίῃ, ἢ συναναστραφῇ καὶ χαιρετίσῃ» (1708).

Οἱ ἀπειλές ὁμως δὲν θὰ παραμείνουν μόνο στὸ ἐκκλησιαστικὸ ἐπίπεδο.

Μέσα σὲ ἓνα κλίμα, τὸ ὁποῖο εὐνοεῖ τὴν διόγκωση τῶν ἀρνητικῶν ἀποτελεσμάτων εἰς βάρος τοῦ ἀφορισμένου, οἱ ἀπειλὲς καὶ οἱ κατάρεις θὰ συμπεριλάβουν βέβαια καὶ τὶς οἰκονομικὲς δραστηρότητες τοῦ χριστιανοῦ. Θὰ ἀπειληθοῦν μὲ ἄμεση καταστροφή τὰ ὑπάρχοντά του, οἱ κόποι του, τὸ σπῖτι του, τὸ βιός του: «καὶ μηδεὶς ἐξ ὑμῶν τε καὶ τῶν λοιπῶν ἄλλων τολμήσει ἐκκλησιᾶσαι... ἢ συμπραγματευθῆναι» (1616)· ἢ, «προκοπὴν οὐ μὴ ἴδωι» (1638)· ἢ, σὲ ὕφος ἔντονα ἀπειλητικὸ καὶ ἄγριο: «οἱ κόποι αὐτῶν νὰ εἶναι κατηραμένοι, καὶ τὰ ὑπάρχοντα πυρίκαυστα, καὶ προκοπὴν καὶ μὴν ἰδοῦσι μέχρι γενεᾶς γενεάν» (1648).

Ἡ παράθεση συναφῶν παραδειγμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ πάρει μεγάλες διαστάσεις καθὼς κάθε φορὰ ὁ εὐφάνταστος κάλαμος τῶν ἐκκλησιαστικῶν γραφῶν κάτω νέο θὰ προσθέσει προκειμένου νὰ ἀπειληθοῦν οἱ ἁμαρτωλοί. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τοῦ 1778 στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται: «τοὺς ἔχομεν ἐκπτώτους ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ γένους μας καὶ ἀφορισμένους», καὶ τοῦ 1787: «καὶ οὐ μείνη αὐτῷ λίθος ἐπὶ λίθῳ».

Ἀπὸ τὸ γενικὸ ἀφοριστικὸ κλίμα δὲν θὰ ἐξαιρεθοῦν οὔτε καὶ οἱ ἱερωμένοι ποὺ ἁμαρτάνουν. Βεβαίως, ὅπως ξέρουμε, γι' αὐτοὺς προβλέπεται ἡ ἀργία καὶ ὅταν περιφρονήσουν τὴν ποινὴ αὐτῇ, ἐπιβάλλεται ὁ ἀφορισμὸς ἢ καὶ ἡ καθάρσιμος ὅταν τὸ παράπτωμα εἶναι πολὺ σοβαρό. Ὅστοςο πολλές φορές ἱερωμένοι καὶ μοναχοὶ δέχονται ἀπειλὲς καὶ κατάρεις ποὺ ἔχουν σχέση ἢ θίγουν καίρια συμφέροντά τους. Μὲ ἄλλα λόγια ἀπειλοῦνται νὰ στερηθοῦν τὶς ὑπηρεσίες καὶ τὰ ὀφέλη ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες αὐτές. Ἔτσι οἱ ἐναντίον τους ἀφοριστικὲς ἀρὲς θὰ περιλάβουν ἐκφορὲς τοῦ τύπου: «καὶ μηδεὶς ἐξ ὑμῶν... τολμήσῃ συμφορέσαι αὐτοῖς καὶ συναινεσαι, καὶ εἰς ἑορτὰς αὐτῶν ὅλως παραγενέσθαι καὶ συνεσιᾶσθαι αὐτοῖς... μὴ τολμῶντος καὶ τοῦ νῦν ἐπισκόπου ἢ καὶ πάντων ἀρχιερέων χειροτονίαν τινὰ ἢ ἀγιασμὸν ποιῆσαι, καὶ ἐτέραν ἀρχιερατικὴν ἀκολουθίαν ἐν τῇ αὐτῇ μονῇ» (1614).

Οἱ ἀπειλὲς ἀκόμα θὰ θίξουν καὶ τὰ ἄμεσα συμφέροντά τους, ὅπως εἴπαμε, δηλαδὴ τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα: «ἐστερημένος παντὸς ἐκκλησιαστικοῦ εἰσοδήματος» (1668-1691) ἢ, «καὶ μηδεὶς τολμήσῃ συναστροφῆναι αὐτοῖς ἢ περιποιηθῆναι ἢ ἐλεημοσύνην τινὰ δοῦναι ἢ ἐν τῇ κατοικίᾳ αὐτοῦ ἀποδεχθῆναι ἢ συνδραμεῖν κατὰ τι λόγῳ ἢ ἔργῳ» (1701)· καὶ τέλος «μηδεὶς τολμήσῃ συμφορῆσαι αὐτῷ ἢ συλλειτουργῆσαι ἢ τὴν ἀνίερν αὐτοῦ χεῖρα ἀσπάσασθαι ἢ εἰσόδημα ἐκκλησιαστικὸν πολὺ ἢ ὀλίγον αὐτῷ δοῦναι» (1746). Στὴν τελευταία μάλιστα περίπτωση ὁ ποινικὸς συνδυασμὸς ἐρμηνεύει τὰ πράγματα καλύτερα: ὁ τιμωρούμενος ἢ ὁ ἀπει-

λούμενος δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἱεουργεῖ καὶ κατὰ συνέπεια χάνει καὶ τὰ εἰσοδήματά του.

Ὅλα αὐτὰ ἔχουν τὴν λογικὴ τους. Τὰ πάντα προβλέπονται ὡς παρακολουθήματα τῆς ποινῆς ποὺ ἐπιδιώκει νὰ συμμορφώσῃ τὸν ἁμαρτωλὸ καὶ τὸν ἀδικοῦντα. Ἡ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν ὁμήγυρη τῶν πιστῶν μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἕνα ἀποτελεσματικὸ ὄπλο. Οἱ ἀπειλές, οἱ ἄρες καὶ οἱ κατάρεις δημιουργοῦν τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ὅλα αὐτὰ κάποτε δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἢ δὲν μποροῦν νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀνάγκες καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ποινῆς. Ἔτσι οἱ ἀπειλές καὶ οἱ κατάρεις ξεφεύγουν ἀπὸ κάθε ὄριο καὶ ἀγγίζουν τὴν σφαῖρα τοῦ παράλογου· παράλογου ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἐπιτίμιο προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀπὸ τὴν θρησκείαν ποὺ ἔχει ὡς κύριο ἄξονά της τὴν ἀγάπην καὶ ἀποκηρύττει τὴν βίαν μὲ κάθε τρόπο. Φθάνουμε λοιπὸν μέσα ἀπὸ μιὰ κλιμάκωση τῶν ἀπειλῶν καὶ τῶν ἀρῶν στὸ σημεῖο ποὺ βάλλεται εὐθέως ἡ ζωὴ τοῦ ἀφορισμένου, ἡ ζωὴ ἡ δική του καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του: «ἀποπέσοι ἁώρως καὶ τῆς παρούσης ζωῆς... πῦρ καταφάγοι τὸ θεμέλιον οἴκου αὐτοῦ» (1546)· «καὶ ὀργὴ Θεοῦ εἶη ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ τὰς κεφαλὰς τῶν τέκνων αὐτοῦ» (1651)· «ἐκκοπεῖται τῆς παρούσης ζωῆς, ἐκπέσοι καὶ τῆς αἰωνίου» (1671)· «καὶ ἐξαληφθεῖ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ βίβλου ζώντων» (1681).

Οἱ παραλλαγές στὸ ἴδιο μοτίβο εἶναι πολλές καὶ ποικίλες: «ἄγγελος Κυρίου καταδιωξάτω αὐτοὺς ἐν μαχαίρᾳ, καὶ πρόσωπον Θεοῦ οὐ μὴ ἴδωσι» (1753)· «καὶ ἐν γενεᾷ μιᾷ ἐξαληφθεῖ τὸ μνημόσυνο αὐτοῦ ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς καὶ τὸ ὄνομα ἐκ βίβλου ζώντων» (1746). Ἀρκετὲς φορὲς ὁ συνδυασμὸς στοιχείων ἐντείνει τὸ κλίμα καὶ ἐπιζητεῖ νὰ καταστήσῃ περισσότερο τρομακτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ: «τὰ πράγματα, κτήματα, οἱ κόποι καὶ οἱ ἰδρωῖτες αὐτοῦ εἴησαν κατηραμένα καὶ εἰς ἀφανισμόν παντελῆ καὶ ἐξολόθρευσιν, γινόμενα ὥσει κονιορτὸς ἀπὸ ἄξωνος θεριστοῦ καὶ λιμῶξεϊεν ἄρτου πάσας τὰς ἡμέρας αὐτοῦ καὶ ἐν γενεᾷ μιᾷ ἐξαληφθεῖ τὸ ὄνομα αὐτοῦ» (1718), ἢ, «νὰ εἶναι ἡ κατάρει τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς οἴκους των καὶ εἰς τὰ παιδιά τους καὶ εἰς τὰ ὑπάρχοντά τους» (1789).

Αὐτὰ εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ποὺ μπορεῖ νὰ περιέχει ἕνα ἀφοριστικό. Ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν τὴν ὁποία καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀνήκει οἱ ἐκφράσεις μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλές ἢ διανθισμένες μὲ πολλὰ ἀρνητικὰ σημασιόματα καὶ ἀπειλές κατὰ τῆς ἐν γένει παρουσίας τοῦ χριστιανοῦ στὸν κοινωνικὸ βίον

δπως εἶναι εὐλογο ἀπειλεῖται ἀκόμα καὶ ἡ πνευματικὴ ὑπόσταση τοῦ χριστιανοῦ, ὁ ὁποῖος κινδυνεύει νὰ ἀπολέσει τὴν ψυχὴ του, τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς του. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ γενικὸ περίγραμμα μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖται ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία δὲν ξεφεύγει κανένας ἀμαρτωλός. Ταπεινὸς χριστιανὸς ἢ ἄρχοντας, λαϊκὸς ἢ ἱερωμένος κατ' ἀρχὰς μποροῦν νὰ ἐπιβληθοῦν στὴν ἀφοριστικὴ δοκιμασία. Τὰ ἀφοριστικὰ τυπικὰ ἄλλωστε στὴν συντριπτικὴ τους πλειοψηφία διαγράφουν καθαρὰ τὰ ὅρια, μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ ποινὴ καὶ προσδιορίζουν τὸ εὖρος τῆς ἐμβέλειάς της.

Ἡ πρώτη, ἡ κοινότερη διακήρυξη τοῦ τύπου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ στὴν γενικὴ ἀπειλὴ ὅτι ὁ παραβάτης μιᾶς ἐντολῆς ἂν δὲν μετανοήσει θὰ ἀφορισθεῖ: «καὶ ὁποῖος ἂν εἴη». Συνήθως ὁ συντάκτης τοῦ ἀφοριστικοῦ θεωρεῖ σκόπιμο κοντὰ στὴν λιτὴ αὐτὴ διατύπωση —προφανῶς γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἄμεση ἀποτελεσματικότητά— νὰ διευρύνει τὴν ἐκφραση αὐτή· ἔτσι, προκειμένου οἱ ἀπειλούμενοι νὰ ἀναγνωρίσουν χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ μάλιστα στὴν περίπτωσή που τὸ ἀφοριστικὸ εἶναι ἀνώνυμο, ἀκολουθεῖ προσθήκη τοῦ τύπου: «καὶ ὁποῖος ἂν εἴη... ἂν τε ὁ τὴν ἡγεμονίαν ἔχων τοῦ τόπου, ἂν τε ἄλλος τις, μικρὸς ἢ μέγας, τοῦ ἱεροῦ καταλόγου, ἢ τῆς κοσμικῆς πολιτείας» (1591).

Βεβαίως οἱ σχετικὲς ἐπεξηγήσεις δὲν ἀκολουθοῦν μία αὐστηρὴ τυπολογία· μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν καὶ κατὰ τὸ λεκτικὸ ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ γραμματικὸ καὶ συντακτικὸ τους μέρος μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Ἔτσι λ.χ. συναντοῦμε: «εἴτε ἀρχιερεὺς ἐστὶν εἴτε ἱερεὺς, εἴτε λαϊκός, κληρικός, ἢ ἄρχων, ἢ ἀρχόμενος, ἀνὴρ ἢ γυνή, μικρὸς ἢ μέγας» (1622)· ἢ, «ἀρχιερεῖς ὄντες, εἴτε ἱερεῖς καὶ ἱερομόναχοι, ἢ ἱεροδιάκονοι, ἢ κληρικοὶ καὶ ὀφφικιάλιοι... κοινολεῖται δέ τινες ὄντες καὶ ἀπλῶς κοσμικῆς τάξεως» (1691). Ἀκόμα οἱ ἐπεξηγήσεις μπορεῖ νὰ εἶναι τοῦ τύπου: «ἐγγχωρίων ἢ ἄλλων ἐκ τε τοῦ ἀρχιερατικοῦ καὶ ἱερατικοῦ καταλόγου ἢ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος» (1803). Βεβαίως ἀπὸ λεκτικὴ ἄποψη παρατηρεῖται βαθμιαία προσαρμογὴ τοῦ τυπικοῦ πρὸς κάποια στοιχεῖα, ἐνδεικτικὰ τῆς ἐποχῆς ἀφοῦ ἐπιζητεῖται κάθε φορὰ σαφήνεια ὡς πρὸς τὸ εὖρος τοῦ ἐπιτιμίου. Εὐκόλα λοιπὸν ὁ ἀπειλούμενος θὰ ἀναγνωρίσει τὸν ἑαυτὸ του σὲ κάποια κατηγορία· ἄλλωστε ἡ μεγάλη γενικότητά τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν δὲν ἐπιτρέπει παρανοήσεις...

Μιὰ ἄλλη κατηγορία στοιχείων ποὺ πλασιώνουν τὸ ἀφοριστικὸ κείμενο εἶναι ἐκεῖνα τῶν ἀρνητικῶν παραδειγμάτων. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίκληση χαρακτήρων ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη (συνήθως εἶναι ὁ Ἰούδας) προκειμένου οἱ ἀπειλούμενοι νὰ συναισθανθοῦν τὸ μέγεθος τῶν

ἀποτελεσμάτων τοῦ ἀφορισμοῦ καθὼς θὰ προβάλουν ἐνώπιόν τους τὰ φοβερά δεινὰ καὶ πάθη ποὺ ὑπέστησαν ὅσοι δὲν φοβήθηκαν τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ.

Γιὰ τὸν Ἰούδα τὰ πράγματα εἶναι γνωστά. Μὲ τὴν προδοσίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἀποτρόπαιο τέλος τοῦ ἀναδείχτηκε στὸ πιδ μισητὸ καὶ ἀπεχθές πρόσωπο τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ αἰώνια μετὰ θάνατον τιμωρία τοῦ ἀπὸ τὸν θεὸ καὶ τὰ δεινὰ μαρτύρια τῆς κόλασης τὸν καθιστοῦν λοιπὸν ἀπὸ τὰ πλέον ἀποτελεσματικὰ παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν. Οἱ ἀπειλούμενοι μὲ τὸν ἀφορισμὸ ἀπὸ πολὺ παλιὰ κινδυνεύουν νὰ καταλήξουν μαζὶ μ' αὐτόν, νὰ ἔχουν τὴν ἴδια τύχη: «καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα (1530)· «καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον» (1613)· «καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν θεομάχων Ἰουδαίων τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον τῆς δόξης» (1723). Αὐτὲς εἶναι μερικὲς ἀπὸ τίς τυπικὲς ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀπειλὴ ἐξίσωσης τῆς τύχης τῶν ἀφορισμένων πρὸς τὴν τύχην τοῦ Ἰούδα. Ἀξιοσημείωτο ὅτι τίς περισσότερες φορὲς τὸν Ἰούδα συνοδεύουν καὶ οἱ συνυπεύθυνοι τῆς σταύρωσης τοῦ Χριστοῦ Ἰουδαῖοι, οἱ ὅποιοι φυσικὰ τὴν ἴδια τύχην καὶ τὰ ἴδια πάθη ἔχουν ὑποστεί.

Τὰ ἄλλα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀνασύρονται ἀπὸ τὸν πλούσιο σὲ τέτοιες ἀναφορὰς χώρῳ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ Ἰούδας εἶναι ἓνα καλὸ παράδειγμα· ὁ χώρος ὅμως τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν προσφέρει ἄλλες ἔντονα ἀρνητικὲς συγκινήσεις· τὸ παράδειγμα ἐξἄλλου τοῦ Ἰούδα κινδυνεύει νὰ ἀναιρεθεῖ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πολὺ γνωστὴ ἱστορίαν τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν ἐξοικείωση ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν συχνὴ ἀναφορά. Ἔτσι ἡ προσφυγὴ στὴν Παλαιὰ Διαθήκην εἶναι εὐλογία καὶ ἐπιβεβλημένη. Σ' αὐτὴν ὑπάρχουν εἰκόνες περισσότερο παραδειγματικὲς ἀναζητοῦνται ἥρωες ποὺ δὲν εἶναι τόσο κοινοὶ ἀλλὰ συγχρόνως ἀποπνέουν τρόμο καὶ φόβο. Ἐξἄλλου εἶναι περισσότερο ἀτόμαχοι καὶ κατὰ συνέπεια περισσότερο ὑποβλητικοὶ στὰ μάτια καὶ τίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς τουρκοκρατούμενης κοινωνίας.

Στὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ τὰ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Ὁ Γιεζῆς· ὁ ἀπειλούμενος μὲ ἀφορισμὸ κινδυνεύει νὰ «κληρονομήσει τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ»¹. Ἡ ἐπίκληση

1. Ὁ Γιεζῆ κατὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκην εἶταν ὑποτακτικὸς τοῦ προφήτη Ἐλισαίου. Εἶχε ὑπὸν καὶ δῦστροπο χαρακτῆρα καὶ τιμωρήθηκε ἀπὸ τὸν θεὸ μὲ τὴν ἀσθένειαν τῆς λέπρας (*Βασιλειῶν* Δ', κεφ. δ', ε', η'). Ἰδοὺ πῶς περιγράφονται τὰ βάσανα τοῦ Γιεζῆ ἀπὸ τὸν Μαλαξό: «Τίς δὲ νὰ ἀκούσῃ καὶ περὶ τοῦ Γιεζῆ, πῶς τὴν κατάραν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ ἐκληρονόμησεν καὶ ὅλος ἐλεπρώθη. Ὁ γὰρ αὐτὸς ὁ Γιεζῆς ἐγι-

του Γιεζή συνάπτεται τις περισσότερες φορές με τον 'Ιούδα και η σχετική έκφορα γίνεται: «κληρονομησάτω την λέπραν του Γιεζή και την άγχόνην του 'Ιούδα» β) 'Ο Κάιν· ό άδελφοκτόνος γιός του 'Αδάμ, τον όποιο ό θεός τιμώρησε νά περιφέρεται φοβούμενος την έκδίκησή του¹. 'Η έκφραση άπειλής έναντίον του άφορισμένου είναι συνήθως ότι κινδυνεύει νά παραμείνει: «στένων και τρέμων, ως ό Κάιν επί τής γής» γ) Δαθάν και 'Αβειρών²· ό άφορισμένος κινδυνεύει νά έχει τό τέλος τών δύο αύτών άδελφών που τούς κατάπие ή γή· πολλές φορές κοντά σ' αύτούς προστίθεται και τό όνομα του Κορέ³, που είχε τό ίδιο τέλος με τά δυο άδέρφια. 'Ετσι οι σχετικές κατάρεις και άπειλές έχουν την μορφή: «και σχίσαι και καταπίοι αύτόν ως τόν Δαθάν και 'Αβειρών» (1620)· ή, «σχισθεί ή γή και καταπίοι αύτόν ως τόν Δαθάν ποτε και Κορέ και 'Αβειρών» (1757). 'Ας σημειώσουμε έδω ότι αρκετές φορές και μάλιστα από τόν 18ο αϊ. και έφεξής

νεν μαθητής 'Ελισσαίου του προφήτου, ως λέγει ή τετάρτη τών *Βασιλειών*. Τόν γάρ Νεεμάν, λεπρόν όντα τῷ σώματι αύτου όλον και χάριτι Θεού 'Ελισσαίος ό προφήτης έκθάρισεν αύτόν έκ τής λέπρας· έκείνος δέ ως άπλός άνθρωπος, μη γινώσκων άλλον περί τούτου, ήθέλησε ποιῆσαι την άνταμοιβήν και ήβουλήθη δοῦναι τῷ προφήτῃ χρήματα διά την ίατρείαν όπου έκαμεν εις αύτόν και εύρών ό Νεεμäs τόν Γιεζή, έδωκεν αύτῷ χρήματα πολλά, ό δέ Γιεζής έλαβεν αύτά ως έκ προσώπου αύτου του προφήτου ψευσάμενος αύτῷ. Καί ό προφήτης γνωρίσας την πονηρίαν αύτου έκατηράσθη και έλεπρώθη όλος ό Γιεζής» (ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 78-79).

1. *Γένεσις* 4, 8-16.

2. 'Ο Δαθάν και ό άδελφός του 'Αβειρών, γιοί του 'Ελιάβ, τόλμησαν νά άμφισβητήσουν την έξουσία του Μωυσή όταν οι 'Εβραίοι βάδιζαν πρὸς την Γῆ τής 'Επαγγελίας. Στην Ιστορία αύτή έμπλέκεται και τό όνομα του λευίτη Κορέ, ό όποιος στασίασε κατά του άδελφου του Μωυσή, 'Ααρών. Τελικά ό θεός τιμώρησε και τούς τρεις με φρικτή τιμωρία: άνοιξε ή γή και τούς κατάπие ('*Αριθμοί* 16, στ. 31-34· 26, στ. 10-11· *Δευτερονόμιον* 10, στ. 6-7· *Ψαλμοί* 105, στ. 17· *Σοφία Σειράχ* 45, στ. 19). Οι έκφράσεις αύτές έμπεδώθηκαν με τρόπο άποφασιστικό και στα μέλη τής έλλαδικής εκκλησίας, τά όποια δέν θά διστάσουν νά τις χρησιμοποιήσουν στις ιδεολογικές άντιπαραθέσεις τους. 'Εχουμε κατά νοῦ κυρίως την διένεξη Οικονόμου-Φαρμακίδη, με τις όξεϊες άντεγκλήσεις έκατέρωθεν· συγκεκριμένα ό Οικονόμος καταφέρεται έναντίον του Φαρμακίδη και τών όπαδῶν του γράφοντας: «'Αγνώμονες υιοί και τής εκκλησίας και τής πατρίδος, άνάστητε έν μέσω τής έλευθέρας 'Ελλάδος, ως άλλοι Δαθάν και 'Αβειρών, συγκινούντες άνταρσίαν κατά τής μητρός τών 'Εκκλησιών» (ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, '*Επίκρισις*') στην άπάντησή του ό κύκλος του Φαρμακίδη γράφοντας διά χειρός Ν. Βάμβα άναφέρει: «'Αλλά σύ, τίς ών έρωτᾶς ήμᾶς ταῦτα; τίς ών ήλθες, και παράττεις την έλευθέραν ήμῶν συναγωγήν, ως άλλος τῶντι Δαθάν και 'Αβειρών» (ΒΑΜΒΑΣ, '*Αντεπίκρισις*, 14).

3. Βλ. την προηγούμενη σημείωση.

πραγματοποιεῖται παράθεση όλων μαζί αὐτῶν τῶν φρικτῶν παραδειγμάτων, προκειμένου νὰ ἐνισχυθεῖ περαιτέρω τὸ στοιχεῖο τοῦ φόβου¹.

Βεβαίως ὁ Ἰούδας εἶταν μιὰ προσωπικότητα γνώριμη σ' ὅλους τοὺς χριστιανούς· ἡ μορφή του ἐνσωματώθηκε στὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ μας ὡς ἀρνητικὸ παράδειγμα καὶ ἐπιπλέον συγκέντρωσε πάνω της πολλὲς δυσάρεστες ἱστορίες, ποὺ τὶς ἀναιροῦσε ἡ καταστροφή τοῦ ὁμοιώματός του. Καὶ ὁ Κάιν ἐπίσης ἀνακαλοῦσε κάτι τὸ κακὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὰ ἄλλα πρόσωπα ὅμως; πῶς εἶταν δυνατόν νὰ λειτουργήσει ἀποτρεπτικὰ ἡ μνηεὶα προσώπων, τῶν ὁποίων δὲν εἶταν γνωστὰ καλὰ-καλὰ οὔτε τὰ ὀνόματά τους;

Στὴν περίπτωση αὐτὴ πιστεύουμε ὅτι λειτουργεῖ ἀποτρεπτικὰ ἡ ἀπλὴ καὶ μόνο παράθεση τῶν ὀνομάτων αὐτῶν. Εἶναι πρῶτα-πρῶτα ἡ θέση τους· δηλαδὴ βρίσκονται κοντὰ σὲ λέξεις καὶ σὲ φράσεις ποὺ προβλέπουν κακὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὸν ἀφορισμένο· κατὰ συνέπεια καὶ τὰ ὀνόματα αὐτὰ μὲ τὸ πιθανώτατα ἄγνωστο σημαινόμενο δὲν μπορεῖ παρὰ τὸ ἴδιο κακὰ ἀποτελέσματα νὰ προοιωνίζονται. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὸ δέος καὶ τὸν φόβο ποὺ μπορεῖ νὰ προκληθεῖ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῶν ὀνομάτων. Ἡ ὑποψία ὅτι τὰ ὀνόματα αὐτὰ δηλώνουν πρόσωπα ποὺ τιμωρήθηκαν μὲ ὑπερφυσικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν θεὸ καὶ ἡ ἄγνοια παράλληλα αὐτῶν τῶν φοβερῶν παθῶν ποὺ ὑπέστησαν εἶναι τὸ καλύτερο ἀποτρεπτικὸ μὶσθωμα γιὰ τὸν χριστιανὸ ποὺ δὲν ἀναζητεῖ λεπτομέρειες. Ἐξάλλου τὴν ἴδια κατάσταση παράγει καὶ ἡ ἀσάφεια τοῦ περιεχομένου ποὺ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ δεκάδες παρανοήσεις ὅσες ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ ἡμιμάθεια τροφοδοτοῦν. Ἄν ἐξάλλου κάποιος γινώριζαν τὴν ἀκριβὴ περιγραφή τῶν γεγονότων τόσο τὸ καλύτερο· αὐτοὶ θὰ εἶταν οἱ καλύτεροι διαφημιστὲς τῶν παθημάτων ποὺ ὑπέστησαν ὁ Δαθὰν καὶ ὁ Ἀβειρὼν καὶ ὁ Κορὲ καὶ ὁ Γιεζῆς...

Τελειώνοντας πρέπει νὰ θυμίσουμε ὅτι ἐναντίον τοῦ ἀφορισμένου στρέφονται καὶ οἱ κατὰρες διαφόρων ἁγίων προσώπων τῆς χριστιανικῆς παρά-

1. Μερικὲς φορές ὁρισμένα πατριαρχικὰ κείμενα παρέχουν ὁρισμένες ἐξηγήσεις γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Σὲ κείμενο λ.χ. τοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ Γ' διαβάζουμε: «οἱ θέλοντες δὲ εἰδέναι, ὅποση τίς ἐστὶν ἡ τοῦ Θεοῦ ἀγανάκτησις κατὰ τῶν αὐθαδιαζόντων, μνησθήτωσαν, ὅσους ὁ Θεὸς ἔργοις ἐτιμώρησε... Δαθὰν γὰρ καὶ Ἀβειρὼν ἀντιπροσωπήσαντας τῷ θεόπτη Μωϋσεῖ ἡ γῆ σχισθεῖσα κατέπιε· Κορὲ δὲ καὶ ἄλλοι πλείστοι μετ' αὐτοῦ τῷ Ἀαρὼν διαστασιάσαντες πυρίκαυστοι γεγονάσιν· Ὁζίας δὲ λαϊκὸς ὢν, καὶ τοῦ μὴ ἀνήκοντος αὐτῷ ἀψάμενος ἐλεπρώθη· ὁ δὲ Ζὰν πυρὶ κατηναλώθη κάκεινος» (ΓΕΔΕΩΝ, Διατάξεις 2, 413).

δοσης. Τέτοια πρόσωπα είναι κυρίως οι τριακόσιοι δεκαοκτώ πατέρες τῆς ἐν Νικαία συνόδου, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀλλὰ μερικὲς φορές καὶ οἱ πατέρες τῶν ἄλλων οἰκουμενικῶν ἢ τοπικῶν Συνόδων. Ἡ δογματικὴ στήριξη καὶ ἐνίσχυση τοῦ ἐπιτιμίου μέσω αὐτῆς τῆς ἐπίκλησης εἶναι προφανής. Οἱ πατέρες τῶν Συνόδων αὐτῶν μὲ τὶς ἀποφάσεις τοὺς ἀντιμετώπισαν τοὺς αἵρετικούς καὶ ἐπέλυσαν πλῆθος προβλημάτων ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν δογματικὴ φύση τῆς νέας θρησκείας ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν καθημερινὴ πρακτικὴ τῆς πολιτικῆς. Μὲ λίγα λόγια στερέωσαν τὴν πίστη καὶ τὴν ὀργανωτικὴ δομὴ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς πρώτους κρίσιμους αἰῶνες. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ μὴν εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασία ἡ ἀρὰ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τέτοιους πατέρες καὶ οἱ φράσεις: «ἐχέτω καὶ τὰς ἀρὰς τῶν τῆς θεοφόρων πατέρων», ἢ «ἐχέτω καὶ τὰς ἀρὰς τῶν τῆς θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ», ἢ, «ἐχέτω καὶ τὰς ἀρὰς τῶν... καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων συνόδων», προσλαμβάνουν τὴν μορφὴ τῶν στερεοτύπων ἐκφράσεων. Πολλὲς φορές μάλιστα οἱ κατὰ τῶν ἁγίων πατέρων χρησιμοποιοῦνται ἀνεξάρτητα —χωρὶς ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ— ὡς αὐτόνομο ἀποτρεπτικὸ μέσον.

Δὲν εἶναι ἀσυνήθιστο ἐπίσης φαινόμενο οἱ ἀρὲς τῶν πατέρων νὰ ἐνισχύονται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἀπειλητικὴ συνδρομὴ ἄλλων προσώπων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Διαβάζουμε λ.χ. σὲ ἀντίστοιχες ἐκφορές: «καὶ ὑπόδικος ταῖς ἀραῖς τῶν ἁγίων πατέρων καὶ ἀειμνήστων πατριαρχῶν, τοῖς ἐν τοῖς προεκδοθεῖσι γράμμασιν ἐμφερομένους» (1672), ἢ, «ταῖς πατριαρχαῖς καὶ προφητικαῖς ἀραῖς ὑπόδικος» (1692) ἢ, σὲ λαϊκὴ γλῶσσα: «νὰ ἔχῃς τὴν ἀγανάκτησιν πάντων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων» (1701).

Ἰδιαίτερος λόγος ἀξίζει νὰ γίνῃ ἐδῶ γιὰ τοὺς μητροπολιτικούς ἀφορισμούς. Γνωρίζουμε ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν γραμματεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου χρησιμοποιοῦν τὴν γνωστὴ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα μὲ τὶς κοινότοπες ἀφοριστικὲς ἐκφράσεις· αὐτὴ ἡ γλῶσσα ἀπὸ τὴν συχνὴ ἐπανάληψη καθιερώθηκε καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶταν κατανοητὴ στοὺς ἄμεσα ἐνδιαφερομένους ἀλλὰ καὶ στὸ ἐν γένει πλῆρωμα τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅταν ὅμως ὁ ἀφορισμὸς προέρχεται ἀπὸ τὶς κατὰ τόπους μητροπόλεις, τὶς περισσότερες φορές προσαρμόζεται λεκτικὰ πρὸς τὶς τοπικὲς ἰδιομορφίες. Τὸ λεξιλόγιο εἶναι συνήθως λαϊκότερο καὶ μπορεῖ νὰ φθάσῃ ὥς τὶς ἀκραῖες περιπτώσεις. Ὅπως δὴποτε πρέπει νὰ συνεκτιμήσουμε τὴν ἀγραμματοσύνη καὶ τὴν ἀμάθεια τῶν γραμματέων ἀλλὰ πολλὲς φορές καὶ τῶν ἰδίων τῶν μητροπολιτῶν· πιθανότατα ὅμως γίνεταί καὶ προσπά-

θεια ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς χριστιανοὺς τοῦ στενοῦ τοπικοῦ περιβάλλοντος τῆς κάθε μητροπόλεως¹.

Αὐτὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα πού συνθέτουν τὴν μορφή τοῦ γραπτοῦ ἀφοριστικοῦ τυπικοῦ. Ἡ χρῆση τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ ἡ ἐπιλεκτικὴ ἐνσωμάτωσή τους ἐντὸς τῶν «ἀφοριστικῶν χαρτίων» εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργία τυπικοῦ διπλοῦ χαρακτήρα: ἐνὸς σύνθετου καὶ ἐνὸς ἀπλοῦ. Γενικὸς κανόνας χρήσης τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς δὲν ὑπάρχει, ὅπως δὲν ὑπάρχει ταυτόσημη χρῆση στοιχείων γιὰ τὴν σύνθεση τῶν δύο τυπικῶν· ἐνίοτε ἓνα τυπικὸ ἀπλῆς μορφῆς μπορεῖ νὰ περιέχει διαφορετικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἓνα ἄλλο τῆς ἴδιας μορφῆς. Τὰ ἴδια συμβαίνουν καὶ μὲ τὸ σύνθετο τυπικόν, μολονότι ἡ χρῆση μιᾶς κατάρας ἐπιφέρει συνήθως τὴν χρῆση καὶ τῆς ἄλλης κατὰ τρόπο περίπου αὐτόματο. Ὡς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. καὶ ἐξῆς δημιουργεῖται ἡ μορφή σύνθετου τυπικοῦ πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀρὲς καὶ πολλὰς «πλούσιες» ἀπειλητικὰς ἐκφράσεις· μάλιστα αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ μορφή ἐκαλαμβάνεται ὡς ἀφορισμός. Εἶναι αὐτὸ πού καὶ σήμερα ἀκόμα θεωρεῖται ὅτι εἶναι ὁ ἀφορισμός, πού πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἀνακαλεῖ στὴν μνήμη ἄλιωτα πτώματα, τυμπανιαῖα κουφάρια κ.τ.δ.

Μὲ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή ὁ ἀφορισμός γνώρισε τὴν κριτικὴ. Πολλοί, ἀνάμεσά τους μάλιστα περιλαμβάνονται καὶ ἐκκλησιαστικοί, καταφέρθηκαν ἐναντίον του καὶ ἰδιαίτερα ἐβαλαν κατὰ τῆς ποινῆς καυτηριάζοντας τὰ στοιχεῖα πού τὴν συγκροτοῦν. Ἀπὸ αὐτὰς τίς ἐναντίον τοῦ ἀφορισμοῦ μαρτυρίες ἀναφέρουμε δύο. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Κοραῖ: «καὶ οὗτος εἶναι ὁ μόνος νόμιμος ἀφορισμός· ἐπειδὴ ἀφίνει ἐλπίδα καὶ τόπον μετανόιας. Αἱ δὲ συνήθεις φράσεις εἰς τινὰς νέους ἀφορισμοὺς «σχισθεῖν ἢ γῆ καὶ καταπίοι αὐτοὺς ὡς τὸ Δαθὰν καὶ Ἀβηρὼν! εἴησαν ὑπόδικοι τοῦ αἰωνίου πυρός, καὶ ὑπεύθυνοι τῆς ἀτελευτήτου κολάσεως!» αἱ τοιαῦται φράσεις, λέγω, εἶναι τυράννων ἀποφάσεις καὶ τιμωρίαι κεφαλαιαί, καὶ ὄχι χριστιανῶν ἀφορισμοί»².

1. Βλ. ἐδῶ στὸ Παράρτημα, ἔγγρ. Γ'.

2. ΚΟΡΑΗΣ, *Συνέκδημος*, 94· ἡ σύγκριση γίνεται μὲ παλαιότερα κείμενα τὰ ὁποῖα, κατὰ τὸν Κοραῖ, εἶταν περισσότερο σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς στὰ *Ἀτακτα* 3, 412-417, σχολιάζοντας τὸ πλήρες ἄρῳν ἀφοριστικὸ τοῦ πατριάρχου Παΐσιου Β' (Μάρτιος 1727) σχολιάζει: «Ἄν παραβάλης μὲ τοὺς πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἀφοριστὰς ἱεράρχας, τοὺς σημερινούς ἡμῶν ποιμένας, ἀνεῖς ἀπὸ τούτους, οὐδ' ὁ ἀμοιρότατος παιδείας, δὲν θέλει τολμήσειν νὰ προφέρῃ τοιοῦτον ἀφορισμόν». Βέβαια τὰ πράγματα δὲν εἶταν ὅπως τὰ ἤθελε ὁ Κοραῖς· οἱ ἀφορισμοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιπίπτουν στὰ κεφάλια τῶν χριστιανῶν πού ἀδικοῦν ἢ ἀμαρ-

Ἡ ἄλλη μαρτυρία ἀνήκει σὲ ἓναν ἐκκλησιαστικό· πρόκειται γιὰ τὸν Βασίλειο, ἀρχιεπίσκοπο Σμύρνης, ὁ ὁποῖος καταφέρεται ἐναντίον τοῦ ἐκτεταμένης μορφῆς ἀφοριστικοῦ τυπικοῦ γράφοντας: «Ὅς τις [ἀφορισμός] ὡς ἐκφέρεται κατὰ τοὺς ἐσχάτους καιροὺς ἐν διαφόροις συνοδικαῖς πράξεσι καὶ ἐγγράφοις τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ὅλον σιγίλλοις καὶ ἀφοριστικοῖς, πολλῶ τῷ μέτρῳ ὑπερβαίνει τὸ ἐπιτίμιον τοῦ ἀναθέματος, μονολεκτικῶς δι' αὐτῆς ταύτης τῆς λέξεως συνήθως ἐκφωνομένου, καὶ χρησιμεύει λοιπὸν ὡς ὄπλον φρικτὸν καὶ δίστομος μάχαιρα πρὸς ἐπιβολὴν καὶ ἐκτέλεσιν τῆς τοιαύτης ἢ τῆς τοιαύτης πατριαρχικῆς συνόδου ἀποφάσεως περὶ πραγμάτων καὶ ὑποθέσεων ὑλικῶν... Ἐν γένει λοιπὸν ὁ νέος οὗτος τύπος τῶν ἐπιτιμιῶν τοῦ ἀφορισμοῦ, γέμων ἁρῶν φρικωδῶν καὶ αἰωνίων, κατέστη, ὡς φαίνεται, διοικητικὸν μέτρον σπουδαῖον, ἀντὶ τῆς διδασκαλίας... πλὴν ἀλλὰ ὑπάρχουσιν εὐτυχῶς καὶ πράξεις συνοδικαὶ καὶ ἀποφάσεις κατ' ἐξαίρεσιν ἐν πνεύματι φιλανθρωπίας καὶ ἀγάπης διδακτικῇ τῷ τρόπῳ καὶ ἀπλῶς δι' ἀπειλῆς ἐπισφραγιζόμεναι, ἐὰν γνωσθῇ ὁ παρὰ τῆς, ἢ δι' ὑποδείξεως τῆς μελλούσης δικαίας ἀνταποδόσεως ἐνὶ ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα»¹.

τάνουν. Ἡ πρόοδος πού βεβαιώνει ὁ Κοραῆς ἔχει κάποια ἀνταπόκριση στὰ ὅρια τοῦ νεοσύστατου τότε ἐλληνικοῦ κράτους ἀλλὰ στὴν ὑπόλοιπη ἐπικράτεια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐλάχιστα πράγματα ἔχουν ἀλλάξει...

1. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Ὑπόμνημα*, 30-31, 38-39.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΜΒΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΤΙΜΙΟΥ

Πράξεις που τιμωρούνται με αφορισμό

Μετά από την αναλυτική παρουσίαση των βασικών μορφολογικών στοιχείων του έπιτιμίου εκείνο που επιβάλλεται να ακολουθήσει είναι η έπισημανση του σώματος των αξιοποιώνων πράξεων, των άδικοπραγιών οι όποιες βάσει κανόνων, πατριαρχικών αποφάσεων ή και βάσει τής έθιμικής πρακτικής τιμωρούνται ή άπειλούνται ότι θα τιμωρηθούν με αφορισμό άν ό άδικών δέν άποκαταστήσει τό δίκαιο.

Τελεσιδίκη άπάντηση στίς άναζητήσεις αυτές είναι δύσκολο να δώσουμε, δηλαδή είναι άδύνατο να συγκροτήσουμε έναν πάγιο πίνακα άδικοπραγιών στον όποιο θα κατέφευγε ό κατά καιρούς έκκλησιαστικός δικαστής προκειμένου να επιβάλει την ποινή· και τοϋτο έπειδή ή ποινή «σταδιοδρόμηση» μέσα σε ένα εύρύτατο χρονικό άνάπτυγμα αιώνων και κατά συνέπεια κατά την πολυδιάστατη αυτή χρήση της γνώρισε διάφορες προσαρμογές· προσαρμογές οι όποιες είχαν να κάνουν με τίς μεταβολές που υφίσταται μέσα στην διαχρονία ό κώδικας άξιων από την άποψη του ήθι- κοϋ και κοινωνικοϋ στοιχείου που προσδιορίζει τίς άνάγκες του κοινωνικοϋ συνόλου. Αυτές φυσικά οι μετατροπές είναι φυσικό να παρουσιάζονται με μεγαλύτερη ένταση κατά την μετά την "Αλωση περίοδο όταν ή έκκλησιαστική δικαιοσύνη θα κληθεϊ να έπιλύσει ύποθέσεις που έπεκτείνονται και πέραν του έκκλησιαστικοϋ δικαίου.

Μια άλλη δυσκολία προέρχεται από την έπιλογή των ιστορικών πηγών που πρέπει να στηρίζουν τίς άνάγκες των ζητημάτων αυτών. Τοϋτο έπειδή οι πηγές είναι και πολλές αλλά και ποικίλου περιεχομένου· άκόμα, έπειδή οι συγκροτημένες συλλογές, βοηθήματα για την άπονομή του δικαίου άρκετές φορές δέν άποδίδουν την εκάστοτε υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα και αυτό άποτελει μια πρόσθετη δυσχέρεια. Έξάλλου, και ιδίως για τά μετά την "Αλωση χρόνια, οι άποφάσεις τής πατριαρχικής συνόδου για την εκδίκαση των ύποθέσεων που αναφέρονται δέν αναφέρουν τους κανόνες οι όποιοι άποτέλεσαν την βάση του νομικοϋ συλλογισμοϋ· έχουμε δηλαδή συχνά άποφάσεις από τίς όποιες άπουσιάζει ή νομική θεμελίωση και παρουσιάζονται σαν να άπονέμουν δικαιοσύνη με τρόπο άνεπαρκώς αίτιολογημένο.

Μία από τις αιτίες τῆς «αὐθαιρεσίας» αὐτῆς προέρχεται συχνά ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὑποθέσεις ποὺ καλεῖται τώρα νὰ ἐκδικάσει ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ στηριχθοῦν σὲ πατερικούς κανόνες ἢ κανόνες τῶν Συνόδων τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ἐπειδὴ οἱ ὑποθέσεις ποὺ κλήθηκε νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ Ἐκκλησία στὰ πρῶτα βυζαντινὰ χρόνια εἴταν τελείως διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ πραγματικότητα ἀνέδειξε ἀδικήματα κυρίως κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς φύσεως καὶ ὑποβάθμισε ἄλλα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν λατρεία καὶ τὴν αὐστηρὴ τήρηση δογματικῶν κυρίως κανόνων. Βεβαίως ἡ ἐπίκληση τῆς γενικῆς ἀρχῆς περὶ ἀποφυγῆς τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς ἀδικίας μπορεῖ νὰ βοηθήσει ἀρκετὰ τὰ πράγματα — καὶ αὐτὴν ἐπικαλοῦνται πολλὲς φορὲς οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀποφάσεις· ὥστόσο ἀπὸ τὴν αὐστηρὰ δικαιοὺν πλευρὰ ἡ ἐπίκληση αὐτῆ παρουσιάζει ἐκδηλές ἀδυναμίες καὶ κατὰ συνέπεια ἔπρεπε νὰ ὑπάρξουν οἱ ἀναγκαῖες προσαρμογές οἱ ὁποῖες μὲ τὴν συχνὴ ἐπανάληψη νὰ δημιουργήσουν τὸ νέο νομικὸ, ἐθιμικὸ περισσότερο πλαίσιο, τῆς δικαιοδοτικῆς λειτουργίας.

Ὅμως ἄς δοῦμε τίς ἱστορικὲς πηγὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ προσπαθήσουμε στίς σελίδες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, νὰ συγκροτήσουμε ὀρισμένους πίνακες ἀδιοπραγῶν, ἀξιοποίνων δηλαδὴ πράξεων ποὺ ἀντιμετωπίζονται μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ.

1. Οἱ ἱστορικὲς πηγὲς ποὺ χρησιμοποιοῦνται

α) *Οἱ Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.* Ὡς πρώτη συλλογὴ κανόνων ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου οἱ κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀποτέλεσαν τὴν βάση γιὰ πολλὰς μεταγενέστερες ἐρμηνεῖες. Βεβαίως γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ ὑπάρχουν πολλὰς ἀμφισβητήσεις καὶ ἐρωτηματικά. Ἐξάλλου μερικὲς φορὲς συναριθμοῦνται μὲ ἓνα ἄλλο συμπληματικὸ κείμενο ποὺ φέρει τὸν τίτλο: «Διαταγαὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος, τοῦ Ῥωμαίων ἐπισκόπου καὶ πολίτου ἡ Καθολικῆ Διδασκαλίας», γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπῆρξαν ἐπίσης πολλὰς διχογνωμίες ἀπὸ πολὺ παλαιότερους χρόνους· τὸ κείμενο αὐτὸ καταδικάστηκε ἤδη ἀπὸ τὴν Πενθέκτη σύνοδο (692) ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὅτι εἶχε νοθευθεῖ ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς. Γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς μελέτης μας προκρίναμε ὡς πηγὴ τοὺς ΠΕ' Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἐπειδὴ σ' αὐτοὺς κυρίως βασίζεται ἡ μεταγενέστερη ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ προκειμένου νὰ θεμελιώσῃ ὀρισμένες ἀποφάσεις τῆς καὶ γενικῶς ἐπειδὴ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κείμενο θὰ ἀποτελέσει τὴν κλεῖδα γιὰ πολλὰς μεταγενέστερες συλλογὰς ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου.

Ἡ συλλογὴ πού προσγράφεται στοὺς Ἀποστόλους πρέπει νὰ συγκροτήθηκε, ὅπως ὑποστήριξε πολὺ εὐστοχα ὁ M. Metzger¹, τὸ 380 καὶ βεβαίως πρέπει νὰ ἀποτέλεσε τὴν κωδικοποίησιν τῶν κανόνων πού κατίσχυσαν κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Τὸ ἐνδιαφέρον ὁμοῦς εἶναι ὅτι οἱ Κανόνες αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνται συνεχῶς στὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ προκειμένου νὰ ἐπιλυθοῦν μεταγενέστερα προβλήματα, μολοντί ἢ χρονικὴ συγκυρία πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τοὺς χρόνους συγκρότησιν τῆς συλλογῆς· καὶ βεβαίως καὶ τὰ προβλήματα εἶναι διαφορετικά. Ὡστόσο ἡ αὐθεντία τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀπόδοσίν του στοὺς Ἀποστόλους καὶ ἡ εὐκόλῃ προσαρμογὴ του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν γιὰ μετεγενέστερες καταστάσεις προσδίδουν στὸ κείμενο τὸν χαρακτήρα συλλογῆς μὲ διαχρονικὴ ἰσχὺ καὶ συνεχὴ ἐφαρμογὴ.

β) *Κανόνες τῆς Πενθέκτης Συνόδου (692)*. Ἀπὸ τίς πηγές μας δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ ἀπουσιάσουν οἱ ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων· ὥστόσο ἀπὸ αὐτὲς προκρίναμε γιὰ τὸ δεῖγμα μας τοὺς κανόνες τῆς λεγομένης Πενθέκτης συνόδου. Τοῦτο ἐπειδὴ τὰ κείμενα τῆς Συνόδου αὐτῆς, δηλαδὴ οἱ 102 κανόνες τῆς, παρέχουν τίς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα μας ἀλλὰ καὶ γιὰ ἕναν ἀκόμη σημαντικὸ λόγο: ἡ Σύνοδος αὕτη δὲν συγκροτήθηκε γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει κάποιο εἰδικὸ δογματικὸ πρόβλημα ἢ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ τίς πράξεις τῆς τὰ προβλήματα πού δημιουργοῦσαν οἱ αἵρετικοί· ἀλλὰ γιὰ νὰ λάβει διάφορες ἀποφάσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὑπάρχουσα τότε ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση, νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ ἄλλα λόγια τὰ προβλήματα πού εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν ὥς τότε πορεία τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων.

Βεβαίως γιὰ τὸ θέμα μας πληροφορίες ἔχουμε καὶ ἀπὸ τίς ἀποφάσεις τῶν ἄλλων Συνόδων πού ἀναφέρονται ἀρκετὲς φορὲς στὶς σελίδες τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὡστόσο ἐκτιμοῦμε ὅτι οἱ ἀποφάσεις τῆς Πενθέκτης ἀποτελοῦν τὴν σημαντικότερη πηγὴ πληροφοριῶν τοῦ εἵδους πού πραγμα-

1. METZGER, *Constitutions* 1, 57 κ.ἐξ. Ἐς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὡς πρῶτος νομοκάνοντας θεωρεῖται ὁ λεγόμενος «Νομοκάνων εἰς ὅς τίτλους», κείμενο τοῦ βου αἰ., ὁ ὁποῖος βασίζεται στὴν «Συναγωγὴν» τοῦ Ἰωάννη Σχολαστικοῦ. Σπουδαιότερο ὁμοῦς κείμενο, τὸ ὁποῖο γνώρισε καὶ μεγάλη χειρόγραφη παράδοση εἶναι ὁ «Νομοκάνων εἰς ἑὸς τίτλους»: τὸ ἀρχικὸ κείμενο εἶναι τοῦ βου αἰ. ἀλλὰ γνώρισε πολλὰ προσθήκες· ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἔχουμε ἀπὸ τοὺς: ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα* 1, 5-335· PITRA, *Juris* 2, 445-462 καὶ στὴν P.G. 104, στ. 441-816· στοὺς στ. 736-739: «Ἐκ ποίων αἰτιῶν ἀφορίζεται ἐπίσκοπος, ἢ κληρικὸς ἢ λαϊκός». Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Πηγές*, 87 κ.ἐξ.

τευόμαστε ἐδῶ, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ καταδειχθεῖ ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων¹.

γ) *Νομοκάνων Μαλαξοῦ*. Ἡ ἐπόμενη συλλογὴ μας ἀνάγεται στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Πρόκειται γιὰ τὸν νομοκάνονα ποὺ συγκρότησε ὁ ναυπλιέας νοτάριος Μανουὴλ Μαλαξὸς τόσο σὲ λογία ὅσο καὶ σὲ δημῶδη γλώσσα (1560-1563). Ἡ πληθώρα τῶν χειρογράφων ποὺ παραδίδουν τὴν δημῶδη ἐκδοχὴ τοῦ νομοκάνονα αὐτοῦ μαρτυρεῖ καὶ τὴν σημασία ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου ἀπὸ τὰ τέλη περίπου τοῦ 16ου αἰ. ὡς καὶ τὸν 19ο αἰώνα².

δ) *Βακτηρία Ἀρχιερέων*. Μία ἄλλη σημαντικὴ νομοκανονικὴ συλλογὴ τοῦ 17ου αἰ. (1645). Γνώρισε μικρότερη διάδοση ἀπὸ τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ καὶ ὁπωσδήποτε ἄσκησε μικρότερη ἐπίδραση ἢ καλύτερα ἂς ποῦμε ὅτι δὲν χρησιμοποιήθηκε πολὺ ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Ὡστόσο ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο κείμενο μετὰ τὴν "Ἄλωση στὸ ὁποῖο διαφαίνεται προσπάθεια γιὰ τὴν κωδικοποίησι κανόνων ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης γιὰ ἀδικήματα ποὺ δὲν ἐμπίπτουν μὲ στενὸ τρόπο στὶς διατάξεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Τείνει δηλαδὴ νὰ ἀποκρυσταλλώσῃ σ' ἓνα σύστημα τὴν ὑπάρχουσα πραγματικότητα: τὴν ἐπέκταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαστικῆς δικαιοδοσίας σ' ἓνα εὐρύτατο φάσμα ὑποθέσεων ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου³.

ε) *Πατριαρχικὲς ἀποφάσεις τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς αὐτὲς πηγὲς βασικὴ πηγὴ πληροφοριῶν ἀποτελοῦν οἱ πατριαρχικὲς καὶ συνοδικὲς ἀποφάσεις. Ἴσως μάλιστα συγκροτοῦν τὴν σημαντικότερη πηγὴ γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐδῶ μελετοῦμε, ἐπειδὴ ἀποδεικνύουν μὲ τὸν ὄγκο τους ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ποικιλίαν τῆς θεματολογίας τους τὸ εὐρὺ ἀνάπτυγμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμβέλειας, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται νὰ καλύπτει ἐκτεταμένα τμήματα τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητος· πα-

1. Οἱ ἀποφάσεις τῶν Συνόδων, τοπικῶν καὶ οἰκουμενικῶν, ἔχουν συμπεριληφθεῖ στὶς συλλογὲς τῶν ΜΑΝΣΙ, ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΛΗ, ΜΗΛΙΑ· εἰδικότερα γιὰ τὴν Πενθέκτη ἔχουμε πληρέστερη ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν JOANNOU, *Discipline* 1, ἐνῶ πολὺ χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ νέα εὐχρηστὴ ἐκδοσὴ ποὺ τελευταῖα (1992) παρουσίασε ὁ ΤΡΩΙΑΝΟΣ (*Πενθέκτη*).

2. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. τὰ σχετικὰ στὸ ὄγδο κεφάλαιο· ἂς ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι τὸ πλῆθος τῶν παραφράσεων τοῦ Μαλαξοῦ στὶς ὁποῖες συνυφαινόνται συνήθως τοπικὰ ἔθιμα καθιστοῦν τὸ κείμενο αὐτό, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἰδιαίτερος σημαντικὸς.

3. Τὸ κείμενο τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων» δὲν ἔχει ἀκόμα ἐκδοθεῖ· ἔτσι τὶς πληροφορίες μας ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο 1373 τῆς ΕΒΕ, ἓνα ἀπὸ τὰ χφφ. ποὺ σώζουν τὸ ἔργο· ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸ κείμενο αὐτό βλ. στὸ ὄγδο κεφάλαιο.

ράλληλα όμως ἀναδεικνύουν καὶ τὴν πολλαπλότητα τῶν προβλημάτων ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχή¹.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἱστορικὲς πηγές² ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ συγκροτήσουμε ἕνα «ποιονόγιο», ἕναν κατάλογο τῶν ἀδικημάτων ποὺ μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ³ ἢ νὰ γίνουν οἱ αἰτίες ὥστε νὰ ἀπειληθοῦν μὲ τὸ ἐπιτίμιο οἱ διαπράξαντες τὰ ἀδικήματα αὐτά.

Ἡ ἐπιλογή τῶν πηγῶν αὐτῶν, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε ἄλλη ἐπιλογή στοιχείων ἀπὸ ἕνα εὐρὺ σύνολο, ἴσως ἐνέχει τὸν κίνδυνο ἀντιρρήσεων ὅσον ἀφορᾷ τὸν βαθμὸ ἐγκυρότητας τῶν συμπερασμάτων μας. Ἡ πρώτη ἐνστασις μπορεῖ νὰ προέλθει ἐξαιτίας τῆς χρονικῆς κατανομῆς τῶν πηγῶν αὐτῶν: ἡ πρώτη πηγὴ εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., ἡ δευτέρη τοῦ 692 καὶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη τοῦ 1563. Παρουσιάζεται λοιπὸν ἐκ τῶν πραγμάτων ἕνα χάσμα εὐρύ· αὐτὸ εἶναι εὐδηλο. Ὡστόσο ὁ ἀντίλογος σχετικὰ μὲ αὐτὸ ἐστιάζεται γύρω ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ νομικοὶ τῶν ὑστέρων βυζαντινῶν χρόνων (ὁ Βλάσταρης ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀρμενόπουλος) δὲν παρέχουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα μας· σχολιάζουν κυρίως τοὺς ὑφιστάμενους κανόνες δικαίου καὶ προτείνουν διαφορὲς ἐρμηνεῖς μὲ τὰ σχόλια

1. Συγκροτημένο συνθετικὸ σῶμα τῶν πατριαρχικῶν πράξεων μετὰ τὴν Ἀλωση δὲν ὑπάρχει. Ἔτσι ἡ «πηγὴ» αὐτὴ δὲν εἶναι εὐκόλα προσπελάσιμη. Ὡστόσο ἡ συνηχὴς ἐπαφὴ μας μὲ τὰ πατριαρχικά κείμενα καὶ λόγῳ τῆς ἐκπονήσεως τῆς μελέτης αὐτῆς ἀλλὰ κυρίως λόγῳ τῆς ἐργασίας μας στὸ Πρόγραμμα ποὺ ἔνα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ εἶναι ἀκριβῶς ἡ συγκεντρωσις καὶ ἡ μελέτη τῶν πατριαρχικῶν πράξεων, μᾶς παρέχει τὴν δυνατότητα γνώσεως τοῦ θέματος αὐτοῦ. Στὸ Πρόγραμμα αὐτὸ ποὺ ἐκπονεῖται στὸ ΚΝΕ/ΕΙΕ ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ συναδέλφου Δημ. Ἀποστολόπουλου ἔχουν ἤδη συγκεντρωθεῖ καὶ καταταχθεῖ γύρω στὶς 6000 πατριαρχικὲς καὶ συνοδικὲς ἀποφάσεις. Προσπαθήσαμε λοιπὸν μὲ τὰ ἐφόδια αὐτὰ νὰ καταρτίσουμε ἕναν πρῶτο θεματολογικὸν κατάλογο τῶν ζητημάτων ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ πατριαρχικὴ αὐθεντία τῶν ἀδικημάτων ποὺ ἐκδικάζει καὶ ἐπιχειρεῖ, μὲ πολλὴ ἐπιτυχία, νὰ ἐπιλύσει κάνοντας τίς περισσότερες φορὲς χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ.

2. Θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἀντλήσει κανεὶς στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τίς περιπτώσεις ποὺ καταθέτει ἡ «ἐξομολογητικὴ» φιλολογία, δηλαδὴ τὰ ἐξομολογητάρια μὲ τίς ἀξιόποινες πράξεις καὶ τίς ἀντίστοιχες ποινές. Ὡστόσο, πιστεύω, ὅτι οἱ ποινὲς αὐτὲς μολονότι μερικὲς φορὲς μετέχουν τοῦ ἀφορισμοῦ ἀφοῦ προβλέπουν στέρηση κοινωνίας, ὥστόσο δὲν ἀνάγονται στὸ εἶδος τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ ἐδῶ προσπαθοῦμε νὰ μελετήσουμε· λ.χ. ἡ στέρηση τῆς μετάληψης ποὺ ἐπιδικάζει ὁ πνευματικὸς δὲν παίρνει ποτὲ τὴν μορφή τῆς ἀπομόνωσις καὶ τῆς διαπόμεψεως ποὺ ἀποδεσμεύει ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀνώτατὴ ἐκκλησιαστικὴ ἡγεσία.

3. Σχετικὴ ἀπαρίθμηση ἀδικημάτων ποὺ τιμωρήθηκαν μὲ ἀφορισμὸ στὴν Κέρκυρα τοῦ 17ου καὶ 18ου βλ. στὴν μελέτη: ΓΕΡΟΥΚΗ, Φόβος, 60-61. Γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Κεφαλονιάς ἀμαρτήματα ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. βλ. στὰ ἄρθρα τῶν: ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΥ, *Ποινὴ*, 335 καὶ ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Κοντομίχαλος*, 316.

τους. Βεβαίως από τις έρμηνείες αυτές μπορεί να έντοπίσει κανείς την κινητικότητα μιās πραγματικότητας και τις πληροφορίες αυτές χρησιμοποιοῦμε στη μελέτη μας. Ὑπάρχουν ακόμα οί αποφάσεις τῶν πατριαρχῶν, οί αποφάσεις τῆς συνόδου τῶν βυζαντινῶν χρόνων, οί αποφάσεις έν σχέσει πρὸς τὸν ἀφορισμὸ καὶ γενικῶς τὰ ἐπιτίμια. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὕτη ἔγινε βεβαίως κάποια ἔρευνα· ὅμως δὲν ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀποκλίσεις: δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησία περιορίζεται σαφῶς στὰ ὅρια τῆς δικαιοδοσίας της ἐνῶ ἀργότερα μόνο, στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, θὰ ἐπιχειρήσει τὴν επέκτασή της¹ καὶ σὲ θέματα ἰδιωτικοῦ δικαίου, πράγμα ποὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, θὰ ἐνισχυθεῖ ακόμα περισσότερο. Πάντως ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχουν γίνεϊ ἀντικείμενο μελέτης σὲ ἄλλα κεφάλαια τῆς ἐργασίας αὐτῆς χωρὶς ὥστόσο νὰ συγκροτοῦν μία σειρά μὲ προδιαγραφὲς συγκρίσιμου μεγέθους.

Ἄλλη ἀντίρρηση μπορεί νὰ ἔχει ὡς ἀφορμὴ τὴν ἐπιλογή τῶν πηγῶν τῆς Τουρκοκρατίας ἐπειδὴ μένουν ἔξω ἀπὸ τὴν ὀπτική μας ἀρκετὲς ἄλλες νομοκανονικὲς συλλογές, πολλοὶ ἄλλοι νομοκάνονες² ἢ ἀπουσία τῶν ὀποιῶν ἐνδεχομένως στοιχειοθετεῖ τὰ στοιχεῖα μιās «παράλειψης». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μεθοδολογικὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἐρευνητὴς ἐπιλέγει πάντα τίς πηγὲς ποὺ θεωρεῖ ὅτι μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὴν κρίσιμη μάζα γιὰ τίς ζητήσεις του ὡς πρὸς τὴν μεθοδολογικὴ πάντοτε προσέγγιση, ἐκτιμοῦμε ὅτι οἱ πάσης φύσεως νομοκάνονες δὲν παρέχουν στοιχεῖα ἱκανὰ νὰ ἀποδεσμεύσουν τεκμήρια ἀνάλογης ἐμβέλειας μὲ ἐκεῖνα ποὺ προσκομίζουσι τὰ δύο βασικὰ κείμενα ποὺ διαθέτουμε. Ὁ Μαλαξὸς καὶ ἡ «Βακτηρία» μὲ τὴν διάδοσή τους, δηλαδὴ μὲ τὸ εὖρος τῆς χρήσης τους καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων ποὺ περιέχουν στὰ φύλλα τους, ἀποτελοῦν ἰσχυρὰ τεκμήρια τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἰδιαίτερα ὁ Μαλαξὸς μὲ τίς ἐκατοντάδες χειρογράφων ποὺ ἀναπαράγουν τὸ κείμενό του ἀποτελεῖ γιὰ τὸ θέμα μας ἓνα εἶδος ἐγχειριδίου «ποινικοῦ δικαίου» μὲ συνεχὴ ἐφαρμογὴ ποὺ σκιαάζει ὅλες τίς ἄλλες πηγές· καὶ αὐτὸ ἴσως εἶναι πρόβλημα...

Μία ἄλλη ἐνσταση μπορεί νὰ ἐδράζεται στὸ γεγονὸς τῆς παράλειψης τοῦ *Πηδαλίου* ἀπὸ τίς σελίδες τοῦ παρόντος κεφαλαίου καθὼς μάλιστα τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτέλεσε γιὰ πολλὰ χρόνια τὸ βασικὸ ἐγχειρίδιο τῆς «ἐν Χριστῷ συμπεριφορᾷ» καὶ ἀναδείχτηκε σὲ ρυθμιστὴ τῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν τοῦ 19ου αἰ. ἐνῶ οἱ ἐκδόσεις του συνεχίζονται καὶ τὸν 20ὸ αἰ.

1. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Νομολογία*.

2. Βλ. λ.χ. τὸν νομοκάνονα τοῦ 17ου αἰ. ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν Μ. ΓΕΔΕΩΝ (*Νομοκάνων*).

Στην περίπτωση όμως του *Πηδάλιου* αναγνωρίζουμε ένα έργο διαφορετικής ύψης και χαρακτήρα. Δηλαδή οι συντάκτες του δεν συγκροτούν νομοκάνονα κατά τον τρόπο των παλαιών νομοκανονολόγων, επιλέγοντας πράξεις από παλαιότερες κωδικοποιήσεις. Οι δύο ιερωμένοι συγκεντρώνουν τους κανόνες¹ προβαίνουν στην όργάνωση ενός έργου παράθεσης όλων των σπουδαιότερων νομοκανονικών —και άλλων— πράξεων τις όποιες έρμηνεύουν και σχολιάζουν («έρμηνεία» - «συμφωνία»). Έτσι βρίσκουν την εύκαιρία ή επιδιώκουν με τον σχολιασμό τους να δημιουργήσουν την εύκαιρία ώστε να καυτηριάσουν διάφορα φαινόμενα της εποχής τους²· ενίοτε μάλιστα υπερβαίνουν κατά πολύ τους κανόνες που σχολιάζουν³. Αυτά όλα όμως δεν αποτελούν τα χαρακτηριστικά ενός νομοκάνονα, όπως λ.χ. ή «Βακτηρία Ἀρχιερέων», αλλά μιὰς εύσυνοπτης σχολιασμένης συναγωγής κανόνων⁴· συγχρόνως όμως αποτελούν και ουσιαστική παρέμβαση στη ζωή εκείνων των ανθρώπων που ακολουθοῦν πιστά την Ἐκκλησία και τους κανόνες της. Κατά συνέπεια τὸ έργο αυτό δεν είναι δυνατόν να παραβληθεῖ πρὸς τους άλλους νομοκάνονες και να καταθέσει συγκρίσιμα στοιχεία για τὰ ἀμαρτήματα που ἐπισύρουν τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὅμως ἀναφορὰ στὸ *Πηδάλιο* ἔχει γίνει σὲ ἄλλα κεφάλαια τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅπου αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνεισφέρει τὴν μαρτυρία του γιὰ τὰ δρώμενα τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἐξάλλου καὶ ὁ χρόνος συγκρότησής του ἄλλα καὶ τῆς χρήσης του βρίσκονται στὶς παρυφές τῆς ἐρευνητικῆς μας προσέγγισης. Φθάνουμε δηλαδή πλέον στὸν 19ο αἰ. μετὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν ἱδρύση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ ὅπωςδήποτε ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται στὸ προσκήνιο καὶ ἄλλα φαινόμενα, νὰ συγκροτοῦνται κρατικὲς μορφές δικαίου καὶ νὰ περιορίζεται ὁ ρόλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρέμβασης στὰ δικαστικὰ δρώμενα. Ὅχι όμως καὶ ἡ παρέμβαση στὰ πνευματικὰ, γιὰ τὰ ὁποῖα τὸ *Πηδάλιο* ἀποτελεῖ ἕνα ἀκαταμάχητο ὅπλο καὶ ρυθμιστὴ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν πιστῶν.

2. Τὰ πρῶτα συμπεράσματα (Κανόνες Ἀγίων Ἀποστόλων-Πενθέκτη)

Ἡ συγκριτικὴ παράθεση τῶν στοιχείων που ἀποδεδειγμένως οἱ πηγὲς αὐτὲς μᾶς παρέχει ἰδιαίτερος χρήσιμα συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἶδος τῶν ἀδικημάτων που ἀφορίζονται ἄλλα καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ χρῆση τῆς ποινῆς.

1. Γιὰ τὸ *Πηδάλιο* βλ. τὰ σχετικὰ στὸ ὄγδοο κεφάλαιο. Ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἡ ἐκδοσις καὶ κυκλοφορία τοῦ έργου εἶχε τὴν ἐγκριση τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ πρώτη καὶ βασικὴ παρατήρηση εἶναι ὅτι τὰ ἁμαρτήματα ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀνήκουν κατὰ τὸ μέγιστο μέρος τοὺς στὴν κατηγορία ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διάρθρωση καὶ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας. Ρυθμίζουν κατὰ βάση τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς τῶν κληρικῶν· προβλέπουν τὴν τιμωρία μὲ ἀφορισμὸ γιὰ παραβάσεις δογματικοῦ κυρίως χαρακτήρα ἢ γιὰ παραλείψεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν συμπεριφορὰ τῶν λαϊκῶν ἐναντὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων. Ἀκόμα ἀντιμετωπίζουν μὲ ριζικὸ τρόπο τὶς σχέσεις τῶν χριστιανῶν μὲ τοὺς αἵρετικούς, τοὺς ἐβραίους καὶ τοὺς εἰδωλόλατρες.

Μὲ βάση αὐτὴν τὴν διαμορφωθείσα θεσμοθέτηση ὡς πρὸς τὰ ἀπειλούμενα καὶ κολαζόμενα μὲ ἀφορισμὸ ἁμαρτήματα ποὺ γίνεται στοὺς Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων¹, μόνο δύο ἁμαρτήματα μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθεῖ ὅτι παρεκκλίνουν ἀπὸ τὴν γενικὴ συλλογιστικὴ ποὺ διέπει τὸ κείμενο, σὲ σύνολο 31 περιπτώσεων. Συγκεκριμένα πρόκειται γιὰ τὸν βιασμὸ παρθένας «ἀμνηστεύτου» (βλ. Πίνακας Α', ἀρ. 25) καὶ τὴν περίπτωσι προσβολῆς ἄρχοντα ἢ βασιλέα «παρὰ τὸ δίκαιον» ἀπὸ λαϊκὸ (Πίν. Α', ἀρ. 31). Στὴν ἴδια κατηγορίᾳ πρέπει ἀκόμα νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ὁ ἀκούσιος φόνος (Πίν. Α', ἀρ. 24)· ἡ περίπτωσι αὕτη θὰ γίνῃ ἐφεξῆς πολλὰς φορὲς ἀντικείμενο συζητήσεων καὶ ἐρμηνειῶν ἀπὸ μεταγενέστερους ἐρμηνευτές, πατέρες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς συνόδους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Τὰ ἴδια περίπου συμπεράσματα μᾶς δίνει καὶ ἡ ἐξέτασι τῶν κανόνων τῆς Πενθέκτης Συνόδου². Βεβαίως πάντοτε μία οἰκουμενικὴ Σύνοδος συνέρχεται γιὰ κάποιους συγκεκριμένους λόγους καὶ κάποια εἰδικὰ προβλήματα ἐπιζητεῖ νὰ ἐπιλύσῃ· ὡς ἐκ τούτου τὸ περιεχόμενο τῶν ἀποφάσεων τῆς εἶναι ἐν πολλοῖς προκαθορισμένο. Στὴν περίπτωσι τῆς Πενθέκτης ἡ προβληματικὴ αὕτη παραμένει ἀμετάβλητη. Οἱ περιπτώσεις ἀδικημάτων ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ εἶναι περίπου ἰσάριθμες μὲ ἐκεῖνες τῶν Κανόνων τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (5 ἐπιπλέον ἔχει ἡ Πενθέκτης)· ὅμως πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι δὲν ὑπάρχουν κοινὲς περιπτώσεις μεταξὺ τῶν δύο πηγῶν καὶ αὐτὸ συνιστᾷ οὐσιαστικὴ διαφοροποίηση. Στὴν οὐσία μόνο δύο περιπτώσεις ἁμαρτημάτων εἶναι ἴδιες: οἱ ἀρ. 1 καὶ 22 τῶν Κανόνων τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων μὲ τοὺς ἀρ. 4 καὶ 11 τῶν κανόνων τῆς Πενθέκτης. Ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ 4 περιπτώσεις ἁμαρτημάτων ποὺ μπορούμε νὰ ποῦ-

1. Βλ. ἐδῶ Πίνακα Α'.

2. Βλ. ἐδῶ Πίνακες Β' καὶ Ζ'.

με ότι έχουν περιεχόμενο περίπου ίδιο: άρ. 13, 21, 23, 27 τῶν Κανόνων τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων με τοὺς άρ. 9, 18, 3 καὶ 13 τῆς Πενθέκτης.

Νομοθετοῦν λοιπὸν οἱ πατέρες τῆς Πενθέκτης Συνόδου· νέα προβλήματα ἀντιμετωπίζονται καὶ προτείνονται νέες λύσεις· ὥστόσο καὶ αὐτὰ δὲν ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Οὐσιαστικὰ ρυθμίζουν τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς τῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ἔναντι θεμάτων τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ διαγωγῆς τῶν πιστῶν ἔναντι τῶν αἰρετικῶν καὶ εἰδωλολατρῶν. Παράλληλα ἡ θεώρησή μας ἀνιχνεύει περισσότερες περιπτώσεις, τίς ὁποῖες μπορούμε νὰ ἐκτιμήσουμε ὅτι ἄπτονται τοῦ «κοινῷ ποινικοῦ δικαίου»: συνολικὰ παρομοίου εἶδους διαγνώσεις θεωροῦμε ὅτι περιέχονται σὲ 11 ἀριθμοὺς τοῦ Πίνακα Β' (2, 9, 10, 15, 17, 20, 25, 29, 31, 32 καὶ 35).

Βεβαίως ἡ σύγκριση αὐτὴ γίνεται μεταξὺ κειμένων ἀνομοίου χαρακτήρα, δεδομένου ὅτι στὴν περίπτωση τῶν Κανόνων τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἔχουμε κείμενο συμπιληματικοῦ τύπου, ποὺ προσομοιάζει περισσότερο πρὸς τοὺς μεταγενέστερους νομοκάνονες· ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς Πενθέκτης ἔχουμε ἀποφάσεις Συνόδου καὶ ὅπωςδήποτε οἱ διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν προέλευση καὶ συγκρότηση τοῦ κειμένου εἶναι προφανεῖς. Μεσολαβοῦν ἄλλωστε οἱ ἀποφάσεις τῶν ἄλλων Συνόδων ποὺ προηγήθηκαν τῆς Πενθέκτης καὶ ὅπωςδήποτε αὐτὸ εἶναι ἓνα σοβαρὸ πρόβλημα. Βρισκόμαστε ὅμως πάντοτε ἐντὸς τῆς περιόδου ἐκείνης κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία προσπαθεῖ νὰ συγκροτήσει ἓνα πλαίσιο ἀναφορᾶς, ἓνα σύνολο κανόνων ποὺ θὰ ρυθμίζουν τίς σχέσεις τῶν πιστῶν καὶ ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς λατρείας ἀλλὰ καὶ ἔναντι τῶν αἰρετικῶν καὶ τῶν ἀλλοδόξων. Μὲ βάση λοιπὸν τὴν ὀπτική αὐτὴ ὑπάρχουν κοινὲς συντεταγμένες μεταξὺ τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ ἡ ἀντιβολὴ τῶν στοιχείων ποὺ ἀποδεδειγμένως προσφέρεται γιὰ μίαν κατ' ἀρχὴν σύγκριση. Παράλληλα ὅμως οἱ δύο αὐτὲς πηγὲς εἶναι δυνατόν νὰ συνεξετασθοῦν προκειμένου νὰ ἐντοπίσουμε, ἂν ὑπάρχουν φυσικὰ, ἓνα γενικότερα χαρακτηριστικὰ ὅλης αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ ὁποία χονδρικὰ φθάνει ὡς τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους.

Ἀνάλογη συζήτηση εἶχε ἤδη ξεκινήσει ἀπὸ παλαιότερους μελετητὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ εἰδικότερα ἀπὸ ὅσους ἀσχολήθηκαν με τὸν ἀφορισμό¹. Ἡ ἀφορμὴ δόθηκε ἀπὸ τὴν διαπίστωση τῆς γενικευμένης χρήσης τοῦ ἀφορισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἀλλὰ καὶ

1. Βλ. τίς διαφορὲς ἀπόψεις ὅπως ἐκτίθενται μετὰ πολὺ τεκμηριωμένο τρόπο στὰ ἔργα: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, Ὑπόμνημα, 14, 18· ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἀφορισμός, 23 κ.ἐξ., 30 κ.ἐξ., 55 κ.ἐξ., 60, 89.

ἀπὸ τὴν διάθεση ἀντιπαράθεσης πρὸς ὀρισμένες δογματικές βεβαιότητες τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας. Ὅπως εἶταν φυσικό, κατὰ τὴν συζήτηση αὐτὴ τὸ κύριο βάρος ἔπεσε σὲ γενικότερες θεωρήσεις· οἱ μελετητὲς ἔθεσαν ἐξαρχῆς τὸ θέμα τῆς δογματικῆς καὶ ἠθικῆς διάστασης καὶ ἔτσι ἀνέκυψε ὡς βασικὸ πρόβλημα ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινικῆς πρακτικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἐπεδίωκε δι' αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία· ποιοὶ σκοποὶ ἤθελε νὰ ἐξυπηρετήσῃ διὰ τῆς ἐπιβολῆς ἐπιτιμίων ἡ Ἐκκλησία.

Τελικὰ ἀπὸ τὴν ὅλη συζήτηση καὶ τὶς διαφορὲς καταθέσεις ἀπόψεων συμφωνία ὑπῆρξε ὡς πρὸς ἓνα οὐσιαστικὸ σημεῖο. Τὰ ἐπιτίμια, οἱ ἐκκλησιαστικὲς ποινὲς εἶναι μέσα θεραπευτικά, ἐπανορθωτικά καὶ παιδευτικά. Ἡ Ἐκκλησία δηλαδὴ δὲν καταφεύγει στὴν χρῆση ἐπιτιμίων γιὰ λόγους ἀντεκδίκησης οὔτε ἀνταπόδοσης τῆς ἀδικίας, ἀλλὰ προκειμένου νὰ μετανοήσῃ ὁ ἁμαρτωλὸς ἢ ὁ ἀδικῶν καὶ ἔτσι νὰ ἐπανέλθῃ στὴν χριστιανικὴ τάξη. Σύμφωνα λοιπὸν πρὸς αὐτὴν τὴν γενικὴ θεώρηση, τὰ ἐπιτίμια σαφῶς διακρίνονται ἀπὸ τὶς ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλει τὸ ποινικὸ δίκαιο.

Τὰ ἁμαρτήματα (ἀδικήματα) ἐξάλλου ποὺ ἐπιτιμῶνται ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ δύο βασικὲς κατηγορίες. Ἡ πρώτη περιλαμβάνει ἐκεῖνα ποὺ προσβάλλουν τὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεὸ καὶ ἡ ὁποία πραγματώνεται μέσω τῆς λατρείας· εἶναι δηλαδὴ τὰ καθαρῶς πνευματικὰ ἁμαρτήματα. Ἡ δευτέρη κατηγορία ἀναφέρεται σ' ἐκεῖνα ποὺ διαταράσσουν τὴν «ἐσωτερικὴν τάξιν» τῆς Ἐκκλησίας, «τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς νόμους, τοὺς ὀρίζοντας τὰ καθήκοντα καὶ τὰς σχέσεις τῶν χριστιανῶν ὡς μελῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας»¹.

Ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν ἁμαρτημάτων ποὺ περιλαμβάνουν οἱ δύο πηγές, τὶς ὁποῖες ἔχουμε ὡς τώρα ἐξετάσει, προκύπτει ἡ διαπίστωση ὅτι τὰ ἁμαρτήματα ἀκριβῶς τῆς δευτέρας κατηγορίας εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν Ἐκκλησία. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὰ ἁμαρτήματα τῆς ἄλλης κατηγορίας ἀφήνουν ἀδιάφορη τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, ἀλλὰ ὅτι αὐτὰ δὲν διαταράσσουν δραματικὰ τὴν ἐσωτερικὴ συνοχὴ τοῦ θεσμοῦ, δὲν ἀπειλοῦν ἄμεσα τὸ status τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ πνευματικὰ ἁμαρτήματα θὰ τὰ ἐξομολογηθεῖ ὁ ἁμαρτωλὸς στὸν πνευματικὸ του, θὰ ζητήσῃ μέσω αὐτοῦ συγχώρηση· ἡ Ἐκκλησία θὰ ὀρίσει τὸν τρόπο ἐξάγνισης τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἀλλὰ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν θὰ ἐπιβάλῃ ἀφορισμό. Ὑπάρχουν γιὰ τὴν κατηγορία αὐτὴ ἐπανορθωτικὲς ποινές· μετάνοιες, προσευχές, δωρεές, ἀποδημίες

1. ΔΥΟΒΟΤΝΙΩΤΗΣ, Ἀφορισμός, 25.

στοὺς ἄγιους τόπους καὶ ἄλλες ἀτομικὲς στερήσεις μέσω τῶν ὁποίων ὁ ἁμαρτωλὸς ἐπανέρχεται στὴν τάξιν τοῦ καλοῦ χριστιανοῦ. Βεβαίως καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὑπάρχει μιὰ μορφή ἀφορισμοῦ ἀφοῦ ὁ τιμωρούμενος στερεῖται γιὰ κάποιον ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα τῆς θείας κοινωνίας· ὥστόσο ἡ ποινὴ δὲν ἔχει τίς διαστάσεις καὶ τὰ ἐπακόλουθα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου μέσω τῆς ἐπίσημης καταδίκης.

Τὰ ἁμαρτήματα ὅμως τῆς πρώτης κατηγορίας, ὅπως ἐμφανίζονται στοὺς πίνακές μας Α' καὶ Β' —εἴτε διαπράττονται ἀπὸ ἱερωμένους εἴτε οἱ δράστες εἶναι λαϊκοί— θίγουν εὐθέως τὴν ἐξωτερικὴ, τὴν ὀργανωτικὴ μορφή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ οἰκοδομήματος καὶ κατὰ συνέπεια ὁ κίνδυνος εἶναι ἄμεσος καὶ προφανής. Ἡ τήρηση αἰρετικῶν ἐθίμων, ὁ συγχρωτισμὸς μὲ αἰρετικούς καὶ εἰδωλολάτρες, ἡ τέλεση συνηθειῶν εἰδωλολατρικῶν ἢ ἐβραϊκῶν, οἱ γάμοι μὲ τοὺς πάσης φύσεως ἐτεροδόξους μπορεῖ νὰ ἐπιδράσουν ἐπὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσουν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν συναφὴ δογματικὴ θεώρηση σημαίνει καὶ τὴν ἀπώλεια τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς τους.

Ἡ παράβαση ἐξάλλου ὁρισμένων τελετουργικῶν πρακτικῶν τῆς χριστιανικῆς λατρείας εἶναι ἕνας ἄλλος ὁρατὸς κίνδυνος ποὺ πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἄμεσα καὶ ἀποτελεσματικά. Ἡ παρέκκλιση ἀπὸ τοὺς τύπους τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ὅπως λ.χ. ἡ ἐλλιπὴς παρακολούθηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν, ἡ ἐλλιπὴς ἐκτέλεση μυστηρίων, ὅπως ἡ ἐξομολόγηση καὶ ἡ μετάνληψη κ.τ.δ. μπορεῖ νὰ προσβάλουν τὸ κύρος τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν· πρέπει λοιπὸν νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ριζικά. Κατὰ συνέπεια οἱ παραβάτες ὅλων αὐτῶν πρέπει νὰ ἀπειλοῦνται ἢ νὰ τιμωροῦνται ὅχι μὲ τίς ἡπιεῖς σχετικὰ ποινές, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν ἀπὸ λίγο. Γι' αὐτοὺς προορίζεται ἡ ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ, ὅπως γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῶν δύο πρώτων πινάκων, προκειμένου νὰ διατηρηθεῖ ἀλώβητη ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις, ἡ αὐθεντία τῶν κανόνων ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ. Βεβαίως αὐτὰ ὅλα ἐνέχουν μεγαλύτερη σημασίαν τὴν ἐποχὴ ποὺ θεσπίζονται, ἐπεὶδὴ οἱ κίνδυνοι ἀπὸ τίς αἱρέσεις εἶναι ἐπὶ σκηνῆς καὶ ἡ ὅλη κατάστασις παρουσιάζει τὴν ἐκδηλὴ ρευστότητα ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες. Οἱ κίνδυνοι ὥστόσο αὐτοὶ δὲν ἔπαυσαν ποτὲ νὰ ὑφίστανται· ἀπλῶς ἄλλαξε τὸ περιεχόμενό τους καὶ τὴν θέσιν τῶν αἰρετικῶν θὰ καταλάβουν οἱ ἐτερόδοξοι καὶ οἱ ἀλλόδοξοι.

Ἡ διαπίστωση αὕτη προέρχεται —ἐκτὸς τῶν ἄλλων— καὶ ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν στοιχείων ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ περιπτώσεις ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Πενθέ-

κτης. Σὲ σύνολο λοιπὸν 67 κανόνων λίγοι ἀποκλίνουν ἀπὸ αὐτὸ τὸ γενικὸ κλίμα· ἴσως μάλιστα καὶ ὅσοι θεωροῦμε ὅτι ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κλίμακα αὐτῇ, ὅταν ἐξετασθοῦν προσεκτικότερα νὰ ἐνταχθοῦν σ' αὐτὴν τὴν γενικὴ θεώρηση. Ὁ ὑπ' ἀρ. 15 κανόνας λ.χ. τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ποὺ προβλέπει ἀφορισμὸ γιὰ τὸν ἄνδρα ποὺ ἀναίτια διώχνει τὴν γυναῖκα του, ἐκ πρώτης ὄψεως ἐμπίπτει στὶς ἀρχές τοῦ λεγομένου μὲ σύγχρονους ὅρους οἰκογενειακοῦ δικαίου ἢ καλύτερα στὴν δογματικὴ θέση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οὓς ὁ θεὸς συνεύζευξεν...». Δηλαδή ἂν στὴν συλλογιστικὴ μας λάβουμε ὑπ' ὄψη τὴν θέση ὅτι ὁ γάμος, ἡ συμβίωση σύμφωνα μὲ τὴν χριστιανικὴ λατρεία εἶναι μία πράξη ποὺ ἐνδιαφέρει τὴν ἠθικὴ, δογματικὴ καὶ τελετουργικὴ ἐκκλησιαστικὴ παρέμβαση εἶναι ἀδύνατον ἢ προσβολὴ τοῦ νὰ περάσει ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Πολὺ περισσότερο βέβαια ποὺ ἡ πράξη αὐτὴ εὐκολα μπορεῖ νὰ βρεῖ μιμητὲς καὶ νὰ δημιουργήσει ἔτσι σοβαρὰ προβλήματα στὸν χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας.

Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ παρατηρηθεῖ καὶ γιὰ τὸν ὑπ' ἀρ. 5 κανόνα τῆς Πενθέκτης ποὺ προβλέπει ἀφορισμὸ γιὰ ὅσους διατηροῦν συνεισάκτους. Πάλι ἡ βαθύτερη προσέγγιση τοῦ θέματος ὀδηγεῖ στὴν διαπίστωση ὅτι ἔτσι ἀπειλοῦνται εὐθέως οἱ χριστιανικοὶ ἠθικοὶ κανόνες ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ἁρμονικὴ συμβίωση τοῦ ζευγαριοῦ· ἄρα καὶ πάλι ἔχουμε ἀντιμετώπιση καταστάσεων ποὺ ἀπειλοῦν τὴν συνοχὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν νόμων καὶ διατάξεων. Παρεμφερὲς εἶναι, καὶ παρεμφερὴ ἐρμηνεία μπορεῖ νὰ δεχθεῖ, καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 29 κανόνας τῆς Πενθέκτης ποὺ τιμωρεῖ μὲ ἀφορισμὸ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς γυναικῶν, δηλαδή τοὺς προαγωγούς.

Γενικὸ λοιπὸν συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὰ στοιχεῖα τῶν δύο αὐτῶν πηγῶν προνοοῦν ἀκριβῶς γιὰ τὴν διατήρηση τοῦ πλέγματος κανόνων ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ οἰκοδομήματος. Διαφυλάσσουν ἢ προσπαθοῦν νὰ διαφυλάξουν τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν αἵρετικῶν καὶ εἰδωλολατρικῶν συνηθειῶν ἀλλὰ παράλληλα μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὑπερασπίζονται καὶ τὴν συνολικὴ μορφή τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μεριμνοῦν ὥστε οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ οἱ πιστοὶ στὸ σύνολό τους νὰ τηροῦν ἀπαρέγκλιτα τοὺς βασικοὺς λατρευτικούς καὶ ἠθικοὺς κώδικες ποὺ ρυθμίζουν τὰ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν στὴν σχέση τους μὲ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Καὶ βεβαίως ὅλα αὐτὰ φροντίζουν νὰ τὰ κατοχυρώσουν μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς.

Τέλος ἂς κρατήσουμε κατὰ νοῦ ὅτι ὁ τελευταῖος κανόνας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἤδη προβλέπει ἀφορισμὸ γιὰ τοὺς λαϊκοὺς ποὺ ὑβρίζουν «πα-

ρὰ τὸ δίκαιον» ἄρχοντες ἢ τὸν βασιλιά. Τὸ πράγμα ἔχει τὴν σημασία του γιατί ἀργότερα ἡ ποινὴ θὰ ἐμπλακεῖ στὰ ζητήματα τῆς ἐξουσίας καὶ θὰ κληθεῖ νὰ προστατεύσει τὴν κυρίαρχη τάξη ἀπὸ ἔσωθεν ἢ ἔξωθεν ἀπειλές¹.

3. Συμπεράσματα ἀπὸ τὶς πηγὲς τῆς Τουρκοκρατίας

Ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες ἰδιωτικὲς συλλογὲς γιὰ τοὺς μετὰ τὴν ῥώσση χρόνους εἶναι, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὁ νομοκάνοντας τοῦ Μαλαξοῦ. Τὸ *νόμιμον* αὐτὸ περιλαμβάνει μὲ τὶς διάφορες μορφὲς ποὺ παρουσιάζεται στὰ διάφορα χειρόγραφα, πάνω ἀπὸ 900 τίτλους καὶ καλύπτει σχεδὸν ὅλο τὸ φάσμα τῶν δικαιοῦν σχέσεων τῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ ἡ μεγάλη ἐπίδοση ποὺ γνώρισε κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, ὅπως ἐμφανίζεται μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν χειρογράφων ποὺ ἀντιγράφουν κατ' ἀρχὴν τοὺς κανόνες του.

Ὁ ἀφορισμὸς ὥστόσο χρησιμοποιεῖται μὲ φειδῶ ἀπὸ τὸν ναυπιλέα νοτάριο· οἱ περιπτώσεις ποὺ ἐντοπίσαμε εἶναι μόνο 41 ἐν σχέσει πρὸς τοὺς 900 τίτλους². Σημαντικότερη εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Μαλαξὸς κατὰ τὴν διαδικασία συμπλήσης τοῦ νομικοῦ ἐγχειριδίου του παραμένει περιορισμένος μέσα στὰ στενὰ ὅρια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Δηλαδὴ ἀπὸ τὶς 41 περιπτώσεις ποὺ κολάζονται μὲ ἀφορισμὸ οἱ 18 στηρίζονται σὲ Διατάξεις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, εἴτε ἀποκλειστικὰ εἴτε ἐν μέρει.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων πηγῶν τοῦ Μαλαξοῦ περιλαμβάνονται ὁ Ἰωάννης Νηστευτής, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, οἱ ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων, οἱ Νεαρές τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, χωρὶς νὰ ἐξαντλεῖται ὁ κατάλογός τους³. Ἐξάλλου πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τῶν διαφόρων ὑποθέσεων ὅπως γίνεται ἀπὸ τὸν Μαλαξό—, καὶ αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ μόνον τὸν ἀφορισμὸ — ἐλάχιστες φορὲς περιορίζεται μόνο σὲ μία πηγή· τὶς περισσότερες φορὲς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ παράθεση κανόνων μὲ τὶς ἐρμηνεῖες τοὺς ἀπὸ μεταγενέστερους ἐρμηνευτές. Κατὰ συνέπεια παρουσιάζεται τὸ φαινόμενο νὰ μὴν ἔχουμε γιὰ τὸ ἴδιο ἀδίκημα μονοσήμαντη πρόβλεψη γιὰ τὴν ποινὴ ποὺ πρέπει νὰ ἐπιβληθεῖ. Ἔτσι καὶ ὁ ἀφορισμὸς σὲ λίγες περιπτώσεις ἀναφέρεται ὡς ἡ μοναδικὴ καὶ ἀποκλει-

1. Γι' αὐτὰ βλ. περισσότερα ἐδῶ, κεφάλαιο δέκατο.

2. Βλ. τοὺς Πίνακες Γ' καὶ Δ'. Βλ. ἐπίσης τὸ 878ο κεφάλαιο ὅπου ἀναφέρονται ἀναλυτικὰ τὰ ἁμαρτήματα ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ.

3. Βλ. σχετικὰ ΣΙΩΝΙΟΥ-ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ-ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαλαξός*.

στική ποινή· τις περισσότερες φορές συμπεριλαμβάνεται με άλλες ποινές που προβλέπονται για το ίδιο αδίκημα. Έτσι ο χρήστης της νομοκανονικής αυτής συλλογής έχει πάντοτε να επιλέξει την ποινή που θα χρησιμοποιήσει και αυτό είναι βεβαίως υπέρ του αδικούοντος αν αναλογισθούμε την ποινική «άκαμψία» των δύο προηγούμενων πηγών.

Βεβαίως όσον αφορά τον Μαλαξό, αλλά και άλλες πηγές παρομοίας ύφης, όπου ο υπεύθυνος συγκροτεί την συλλογή του σταχυολογώντας από την πληθώρα των νομικών αποφάσεων για κάποιο θέμα τις προσφορότερες ή καμιά φορά και το σύνολό τους, το πράγμα είναι εύκολο. Ο Μαλαξός, θα λέγαμε, ότι απλώς διευκολύνει τους κριτές της εποχής. Ωστόσο και η επιλογή των κανόνων και των έρμηνειών τους αποτελεί μία στάση ιδεολογική έναντι των προβλημάτων της εποχής. Επιλέγοντας λοιπόν ο Μαλαξός για την χρήση του αφορισμού ως βασιική πηγή τους Κανόνες των Αγίων Αποστόλων κατά ποσοστό περίπου 42%, φαίνεται να ακολουθεί την πεπατημένη ως προς το ζήτημα αυτό. Δηλαδή τα άμαρτήματα που τιμωρούνται με αφορισμό, ως προς την βασιική θεματολογία τους και τον σκοπό δεν παρουσιάζουν άλλη προβληματική, διαφορετική από εκείνη των κανόνων των Αγίων Αποστόλων.

Ο νομοκάνοντας όμως του Μαλαξού περιλαμβάνει περισσότερα «αδικήματα» που κολάζονται με αφορισμό από τις δύο άλλες πηγές που έχουμε ως τώρα εξετάσει: 31 περιείχαν οι κανόνες των Αγίων Αποστόλων, 36 η Πενθέκτη, 41 ο Μαλαξός. Μολονότι οι αριθμοί δεν απέχουν πολύ ο ένας από τον άλλο και τα μεγέθη τους δεν συνιστούν προσδιοριστικά όρια, εν τούτοις μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αρχίζουν να διαφαίνονται τα ίχνη της νέας δικαιοσύνης πραγματικότητας· η Εκκλησία έχει σαφώς επεκτείνει τα όρια της δικαιοδοσίας της και τα έγχειρίδια που υπηρετούν τις νέες πραγματικότητες πρέπει να ανταποκρίνονται σ' αυτές με επάρκεια. Γι' αυτό άλλωστε ο Μαλαξός «νομοθετεί» αντλώντας από ένα εύρύτατο σύνολο πηγών.

Η πιθανότητα ή υπόθεσή μας αυτή να είναι κοντά στην πραγματικότητα μπορεί να γίνει μεγαλύτερη αν εξετάσουμε τα νέα στοιχεΐα, τις νέες «αφοριστικές» περιπτώσεις που εμφανίζονται στον Μαλαξό· και αυτές είναι αρκετές. Ωστόσο ως προς το επιτίμιό μας ή εκτίμηση είναι ότι τα νέα στοιχεΐα είναι ελάχιστα· ή νέα πραγματικότητα που αρχίζει να διαφαίνεται θα καταστεί έναργέστερη στις επόμενες συλλογές και συγκεκριμένα στην «Βακτηρία Αρχιερέων».

Στόν νομοκάνονα λοιπόν του Μαλαξού αυξάνονται οι περιπτώσεις που προβλέπουν άμαρτήματα μοναχών με τις αντίστοιχες ποινές. Αυτό είναι

τὸ ἕνα. Εἶναι βέβαια στὸ σημεῖο αὐτὸ προφανῆς ἡ ἐπίδραση ἐκείνων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἔχουν συντάξει μοναστικούς κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ κυρίως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Νηστευτῆ καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἐπιπλέον ἐμφανίζονται οἱ περιπτώσεις τιμωρίας δι' ἀφορισμοῦ τῶν παρανόμων γάμων: γάμος ἐβδόμου βαθμοῦ συγγενείας ἐξ αἵματος καθὼς καὶ ὁ τέταρτος γάμος. Ἡ πρώτη γνωμοδότηση θὰ στηριχτεῖ στὶς ἀποφάσεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργη τὶς ὁποῖες στήριξε μὲ ἀποφάσεις του καὶ ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Α' Κομνηνός. Στὴν ἄλλη περίπτωση — ποὺ χρονικὰ βεβαίως προηγεῖται — ὁ ἀφορισμὸς ἀνακύπτει ὡς τὸ ἀποτέλεσμα τῆς γνωστῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ μὲ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές — καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν πατριάρχη Νικόλαο — ἐξαιτίας τοῦ τετάρτου γάμου του. Οἱ γνωστὲς λοιπὸν αὐτὲς ἀποφάσεις ἐνσωματώνονται τώρα στὸν Μαλαξὸ¹ προκειμένου οἱ ἀντίστοιχες περιπτώσεις νὰ ἀποτελέσουν κριτήριο γιὰ παρόμοιες ὑποθέσεις ποὺ ἐνδεχομένως θὰ παρουσιαστοῦν τοὺς χρόνους αὐτοὺς· καὶ ξέρουμε πράγματι ὅτι τέτοιες ὑποθέσεις ἀπασχόλησαν συχνὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Ἀπὸ τὶς ἄλλες ὅμως ὑποθέσεις τοῦ «κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου», ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, δὲν συναντοῦμε κάποια ποὺ νὰ ἐπισύρει ἀφορισμό· ἴσως κάτι τέτοιο μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ γιὰ τὴν ὑπ' ἀρ. 41 ποὺ προβλέπει τὸ ἐπιτίμιο γιὰ τὸν ἄνδρα ποὺ συνεργεῖ ὥστε νὰ διαπραχθεῖ μοιχεία ἀπὸ κάποια γυναίκα.

Μὲ βάση λοιπὸν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ παρατηροῦμε ὅτι οὐσιαστικὰ ὑπάρχει, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ ὅλα τὰ νομικὰ κείμενα τῆς περιόδου αὐτῆς, μιὰ σημαντικὴ ἀναντιστοιχία τοῦ Μαλαξοῦ πρὸς τὴν ἐποχὴ του². Δηλαδή κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη συμμετέχει ἐνεργὰ στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἑκατοντάδες περιπτώσεις

1. Βλ. Πίνακα Γ', ἀρ. 18 καὶ 19 ἀντιστοίχως.

2. Τὴν ἀποψη αὐτὴ πολὺ ἐμπεριστατωμένα διατύπωσε πρῶτος ὁ ΓΚΙΝΗΣ (Μαλαξός, 396-401: ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ ἐγινε ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ Κωνσταντῖνο Τριανταφυλλόπουλο), ὁ ὁποῖος παρατήρησε: «Ἐὰν ἀλήθευε ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τοῦ Μαλαξοῦ, ὅτι ἐνημέρωσε τὸν Νομοκάνονά του πρὸς τὸ ἰσχύον κατὰ τὴν ἐποχὴν του δίκαιον, θὰ εἴχομεν σπουδαιότατην πηγὴν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου. Ἀτυχῶς δὲν ἔχει οὕτω τὸ πρᾶγμα. Δέον ἐν πρώτοις νὰ τονισθῇ, ὅτι ὁ Μαλαξὸς οὐδὲν ἀπολύτως ἴδιον προσέθεσεν ἐν τῷ Νομοκάνονι αὐτοῦ, περιορισθεὶς εἰς τὴν ἐπὶ λέξει ἀντιγραφὴν διαφόρων κειμένων». Βέβαια σ' αὐτὰ πρέπει νὰ ἀντιπαρατηρήσουμε ὅτι προκειμένου γιὰ τὴν παράφραση τοῦ Μαλαξοῦ στὴν κοινὴ γλῶσσα τὰ πράγματα εἶναι κάπως διαφορετικὰ ἐπειδὴ μὲ τὶς προσθήκες ποὺ ἐγιναν ἀπὸ τοὺς διάφορους ἀντιγραφεῖς καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν τίτλων τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε σαφέστατα δείγματα διαφόρων τοπικῶν δικαιοκῶν τρόπων ἀπονομῆς δικαίου.

όδηγοῦνται στὴν ἐκδοσὴ «ἀφοριστικῶν χαρτίων» ἢ ἀπειλοῦνται μὲ τὸν ἀφορισμό, ὁ Μαλαξὸς ἀκολουθεῖ τὸν δικό του δρόμο. Ὑπάρχει δηλαδὴ μιὰ σαφέστατη ἀναντιστοιχία μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξης· τὰ νομοκανονικὰ κείμενα δὲν θέλουν ἢ δὲν μποροῦν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ κλειστὸ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο. Συνεπῶς ἔχουμε ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τὴν δημιουργία μιᾶς νομολογίας ἐκτὸς τῶν πηγῶν· νομολογία ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῶν πηγῶν ἀλλὰ οὔτε φαίνεται ὅτι ἐνσωματώνεται στὶς πηγές. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι καὶ τὸ γενικότερο σύμπτωμα τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ ἔχει τὴν ἐξήγησή του. Ὡς πρὸς τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα τοῦ Μαλαξοῦ ποὺ συγκροτεῖ νομοκάνονα μὲ βάση πολλὲς παλαιότερες συλλογές δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει προσαρμογὴ πρὸς τὴν πραγματικότητα· ἄλλωστε δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνεῖ ἀποδεχτὸ ἐπίσημα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία.

Μὲ βάση λοιπὸν τὴν οὐσιαστικὴ αὐτὴ παρατήρηση δὲν ἔχουμε κάποια τομὴ ὡς πρὸς τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἡ ποινὴ καλεῖται νὰ στηρίξει ὅ,τι περίπου στήριξαν καὶ οἱ προηγούμενες πηγές ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα ἐξετάσει. Λαμβάνεται πρόνοια ὥστε νὰ διατηρηθοῦν σὲ ἰσχὺ οἱ κανόνες ἐκεῖνοι ποὺ συμβάλλουν στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας· ἀπειλοῦνται μὲ ἀφορισμὸ ὅσοι δὲν τηροῦν τοὺς βασικοὺς δογματικούς κανόνες, ὅσοι ἐπηρεάζονται ἀπὸ ἀλλότριες πρὸς τίς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις συνήθειες, ἀλλὰ καὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ θὰ ἀναλάβουν ἐνέργειες ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῶν μοναστικῶν κανόνων.

Φθάσαμε ἔτσι στὴν ἀξιολόγησιν τῆς τελευταίας συγκροτημένης πηγῆς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιοῦμε στὴν μελέτη αὐτή.

Τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ στοιχεῖο ποὺ μᾶς παρέχει ἡ σπουδὴ τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων» — κειμένου ὅπως εἴπαμε τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰ.— εἶναι ἡ ἐντυπωσιακὴ αὔξησιν τῶν περιπτώσεων ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ: ἔχουμε ἐδῶ 82 περιπτώσεις, ἐναντι 41 τοῦ Μαλαξοῦ, 36 τῆς Πενθέκτης καὶ 31 τῶν κανόνων τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ὅπωςδήποτε σημαντικὸ καθὼς τὸ κείμενο αὐτὸ φαίνεται νὰ πλησιάζει σαφῶς πρὸς τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητά τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία, ὅπως ἔχουμε πεῖ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς.

Ἐξάλλου ἀπὸ τοὺς τίτλους τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων» 17 περιπτώσεις εἶναι κοινές μὲ αὐτὲς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων· σ' αὐτὲς μποροῦμε ἐπίσης νὰ ἐντάξουμε ἄλλες τρεῖς ποὺ περίπου εἶναι ἴδιες. Κοινὴ ταυτότητα μὲ τὴν Πενθέκτην ἔχουν 14 περιπτώσεις καὶ ἄλλες 4 μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν

ὡς περίπου ἴδιες· ἐνὼ ἡ “Βακτηρία” καὶ ὁ Μαλαξὸς ἔχουν κοινὲς 9 περιπτώσεις καὶ 1 πού μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς κοινή¹.

Τὸ οὐσιαστικὸ ὅμως στοιχεῖο τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ὅτι ἀριθμὸς τῶν περιπτώσεων πού τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ πολλαπλασιάζεται ἐν σχέσει πρὸς τίς ἄλλες πηγές. Στὴν «Βακτηρία Ἀρχιερέων» 31 περιπτώσεις τοῦ εἶδους πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορά. Βεβαίως ὁ συντάκτης τοῦ νομοκανονικοῦ αὐτοῦ κειμένου, πού παραμένει ἀκόμα ἀνέκδοτο, δὲν πρωτοτυπεῖ. Συγκροτεῖ νομοκάνονα καὶ ἡ πρωτοτυπία στὰ κείμενα δὲν εἶναι τόσο στὸ περιεχόμενο, πού συνήθως ἐπαναλαμβάνεται, ἀλλὰ στὴν κατάταξη τῆς ὕλης· εἶναι ἄλλωστε πολὺ χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα ἀναφέρει στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του. Ὡστόσο ἡ αὐξηση τῶν περιπτώσεων πού τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ ἢ ἀπειλοῦνται μὲ τὸ ἐπιτίμιο αὐτὸ εἶναι δεδομένη.

Ἀλλὰ ἂς δοῦμε μερικὲς ἀπὸ τίς περιπτώσεις αὐτές, στὶς ὁποῖες μπορούμε νὰ ἰχνηλατήσουμε τὰ σπέρματα ἐνὸς νέου ὅφους. Ὁ συντάκτης τοῦ νομοκάνονα προσπαθεῖ νὰ «νομοθετήσει», μὲ τὴν βοήθεια βεβαίως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πηγῶν, ὥστε νὰ τιμωρεῖται ὁ δράστης ἐνὸς κοινοτάτου ἀδικήματος ὅπως εἶναι ἡ κλοπὴ, γιὰ τὴν ὁποία ὡς τότε δὲν εἶχαμε εὐθεία ἀναφορὰ παρὰ μόνον ὅταν ἡ πράξη εἶχε σχέση πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ συνθέτει διάταξη: «Περὶ τῶν ἀρπαζόντων “λαϊκὰ πράγματα”, δηλαδὴ τῶν ληστῶν, τῶν πλεονεκτῶν» πού τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ. Μὲ ἄλλα λόγια προβλέπεται ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου γιὰ ἓνα κατ’ ἐξοχὴν κοινότατο ἀδίκημα, τὴν κλοπὴ, τὴν ὁποία καλύπτει κάτω ἀπὸ τίς λέξεις *ληστής* καὶ *πλεονέκτης*. Παράλληλα στὴν καθημερινὴ δικαιοκὴ πρακτικὴ ἡ σύνοδος, τὸ πατριαρχεῖο καὶ τὰ κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὰ κριτήρια μὲ ἑκατοντάδες ἀποφάσεις τοὺς τιμωροῦν μὲ ἀφορισμὸ ἀνωνύμως ἢ ἐπωνύμως τοὺς σφετεριστὲς ἄλλοτρίων πραγμάτων.

Τὶς ἴδιες διαπιστώσεις μπορούμε νὰ κάνουμε καὶ μὲ τὴν ἴδια λογικὴ νὰ πλησιάσουμε καὶ ἄλλους τίτλους τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων»: λ.χ. ὁ ἀριθμὸς 4 (λαϊκοὶ πού συμπράττουν στὴν ἀρπαγὴ γυναικῶν γιὰ νὰ τίς νυμφευθοῦν)· ὁ ἀριθμὸς 33 (λαϊκοὶ πού δὲν πείθονται στὶς ἀποφάσεις αἵρετοῦ κριτῆ)· ὁ ἀριθμὸς 34 (μοναχοὶ-μοναχὲς πού καταφεύγουν σὲ κοσμικὰ δικαστήρια)· ὁ ἀριθμὸς 14 (λαϊκοὶ πού ὑπηρετοῦν σὲ ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα καὶ δὲν ὑπακούουν στὶς ἐντολὲς τῶν ἐπισκόπων) κ.τ.δ.

1. Βλ. Πίνακες Δ’ καὶ Ζ’· βλ. καὶ κεφ. 8780 ὅπου ἡ ἀναλυτικὴ παράθεση τῶν ἀδικοπραγιῶν, πού κατὰ τὸ κείμενο αὐτό, τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ.

Συνοπτικά οι αριθμοί τῶν τίτλων πού ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά εἶναι: 3, 4, 7, 11, 13, 15, 17, 20, 24, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 42, 46, 47, 51, 52, 55, 60, 64, 73, 75, 79, 80 καί 41. Ἀκόμα πρέπει νά τονίσουμε τὸ στοιχεῖο τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴν ἄμεση πρόσβαση στοῦ κείμενο. Εἶχε βέβαια προηγηθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Μαλαξοῦ τῆς δημώδους μορφῆς. Ὅμως ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμη ἀπλούστερα καί γιά τὸν λόγο αὐτὸ ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιά ἓνα νέο κείμενο, μιὰ νέα σύλληψη. Βεβαίως οἱ συχνές παραπομπές τοῦ συντάκτη τῆς «Βακτηρίας» στὶς πηγές του, προκειμένου νά προσδώσει στὴ συλλογὴ του τὸ κύρος τῶν πηγῶν καί τῆς αὐθεντίας τῶν ἀποφάσεων τῶν οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν Συνόδων ἐπαναφέρει τὰ πράγματα στὴ θέση τους καί στὶς σωστὲς διαστάσεις τους. Ὡστόσο μιὰ προσπάθεια ἀξιόλογη προσαρμογῆς τῆς νομοκανονικῆς αὐτῆς ἰδιωτικῆς συλλογῆς πρὸς τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία συγκροτεῖται εἶναι τώρα περισσότερο ὁρατή.

4. Ἡ κατάθεση τῶν πατριαρχικῶν πράξεων

Παρόλα αὐτὰ ἡ οὐσιαστικὴ ἀναντιστοιχία παραμένει συνεχῶς στὸ προσκήνιο χωρὶς μάλιστα νά ἀπασχολεῖ οὐσιαστικά κανένα ἀπὸ τὰ τμήματα τῆς κοινωνίας τῆς περιόδου αὐτῆς. Θὰ λέγαμε μάλιστα ὅτι ἡ λειτουργία τῆς δικαιοσύνης ὅπως ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν καλύπτεται ἀπὸ μιὰ «ἐνοχή» σιωπῆς πού ἀφορᾷ ὅλο τὸ πλέγμα τῶν σχέσεων τῶν χριστιανῶν μὲ τίς προϊστάμενες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Ἡ Ἐκκλησία ἐκδικάζει ὑποθέσεις πού ὑπερβαίνουν τὰ ὅρια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου· οἱ χριστιανοί, πολλὲς φορές καί ὑπὸ τὴν πίεση τῆς Ἐκκλησίας, προσφεύγουν σ' αὐτὴν ἀγνοώντας τίς πολιτικὲς δικαστικὲς ἀρχές τῶν κατακτητῶν εἴτε αὐτοὶ εἶναι Τούρκοι εἴτε Βενετοί.

Τοῦτο φαίνεται μὲ εὐδὴλο τρόπο ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν πατριαρχικῶν, κυρίως, ἀποφάσεων καί τὴν ἐπισήμανση τοῦ εἶδους τῶν ὑποθέσεων πού κρίνονται ἀπὸ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὅργανα. Βεβαίως τώρα πλέον δὲν πρέπει νά ἔχουμε στὸ μυαλό μας τὴν εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων παρὰ τίς δονήσεις πού προξένησε ἡ κατάκτηση. Τώρα ἡ Ἐκκλησία δὲν προσπαθεῖ μὲ ἐναγχο τρόπο νά ὀργανωθεῖ, νά παγιώσει ἓνα σύστημα ἀρχῶν καί συμπεριφορᾶς πού θὰ τῆς παράσχει τὴν δυνατότητα νά ἐπιβιώσει καί νά ἐπεκταθεῖ. Ἡ ἐποχὴ αὕτη ἔχει παρέλθει πρὸ πολλοῦ καί μὲ ἐπιτυχία· ἔτσι εἶναι εὐκόλο στὸν θεσμὸ αὐτὸ νά ἀντιμετωπίσει

όποιαδήποτε μεμονωμένη ή οργανωμένη απειλή. Τοῦτο ἄλλωστε τὸ ἀπέδειξε πολλές φορές...

Τὰ πράγματα τώρα ἐξελίσσονται διαφορετικά καὶ πρὸς ποικίλες κατευθύνσεις· γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο ἐγχεῖρημα νὰ ἀποτυπωθεῖ αὐτὴ ἡ πραγματικότητα μέσω ἐνὸς συστηματικοῦ πίνακα ἀδικημάτων τῶν ὁποίων ἡ ἐκδίκαση ἐνώπιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων θὰ ἐπέφερε τὴν ἐπιβολὴ ἢ τὴν ἀπειλὴ ἐπιβολῆς τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὡστόσο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ ἔστω καὶ μὲ ἑλλειπτικὸ κατ' ἀνάγκην τρόπο ἀπεικόνιση τοῦ φαινομένου.

Κατ' ἀρχὴν μὲ ἀφορισμὸ εἶναι δυνατόν νὰ τιμωρηθεῖ κάθε εἶδους ἀδίκημα. Πᾶς ὁ προσφεύγων στὶς ὑπηρεσίες τῆς Ἐκκλησίας εἶταν δυνατόν ὑπὸ κάποιες προϋποθέσεις νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐκδοση τοῦ «ἀφοροχαρτίου». Ἄρα ὁ σχετικὸς πίνακας μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἀδικήματα μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτελείωτος... Μιὰ προσπάθεια κωδικοποίησης ὅμως ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν πραγμάτων¹.

Ἄν ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, δηλαδὴ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, θὰ παρατηρήσουμε ὅτι κάθε ἀπόφαση-ἐντολὴ πρὸς τὰ κατώτερα ἐκκλησιαστικά ὄργανα ἢ καὶ πρὸς ἰδιῶτες τίς περισσότερες φορές περιέχει ἀφοριστικὴ ἀπειλή. Ἡ ἀπειλὴ βεβαίως δὲν εἶναι ποινὴ· ὑπὸ ὁρισμένες ὅμως προϋποθέσεις μπορεῖ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ἀφορισμὸ καὶ πάντως ὁ ἀφορισμὸς εἶναι τὸ ὄργανο μέσω τοῦ ὁποίου θὰ ἐκτελεστοῦν τὰ ἐντεταλμένα.

Ἄρα ἡ πρώτη προσέγγισή μας ἐστιάζεται στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ περιεχομένου ἀκριβῶς τῶν πατριαρχικῶν πράξεων² ποὺ προβλέπουν τὸ ἐπιτίμιο δεδομένου ὅτι πολλές φορές τὴν ἀπειλὴ ἀκολούθησε ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου· ἀλλὰ καὶ ὅταν δὲν ἐκφωνήθηκε, τελικὰ ὁ φόβος ποὺ προκάλεσε στὴν ἀρχικὴ μορφή ὁδήγησε στὴν πρόληψη τοῦ ἀδικήματος.

Ἐν πρώτοις, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μελέτη χιλιάδων πατριαρχικῶν πράξεων, ἔχουμε τὴν ἀπονομὴ τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας ἢ τὴν ἐπιβεβαίωση αὐτῆς· ἡ ἀπειλὴ γιὰ τὴν πρόληψη τῆς ἀνυπακοῆς ἀπευθύνεται καὶ

1. Βλ. Πίν. Ε'.

2. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς πατριαρχικὲς ἀποφάσεις ὑπάρχουν καὶ ἄλλα κείμενα ποὺ κάποτε μᾶς δίνουν ὁρισμένες πληροφορίες γιὰ τὰ ἀδικήματα ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ· ἔτσι ὁ Ἰωάσαφ «ἀρχιερεὺς καὶ μέγας πρωτοσύγκελλος» ἀπαντώντας (1438) σὲ ἐρωτήσεις τοῦ γράφοντος ἀπὸ τὴν Κρήτη παπα Γεωργίου Δραζίνου θὰ περιλάβει καὶ ἁμαρτήματα ποὺ ὑπονοοῦν τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ («μὴ εὐχεσθαι ὑπὲρ τοῦ τεθνηκότος»): ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 2, 246.

πρὸς τοὺς κληρικοὺς τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς λαϊκοὺς καὶ εἶναι ὁ ἀφορισμός. Ὁ διορισμός ἐκκλησιαστικῶν προϊσταμένων λ.χ. ἐξάρχων κάθε εἵδους, διασφαλίζεται μὲ ἀφορισμό. Ὁμοίως οἱ ἀποφάσεις ποὺ ρυθμίζουν ζητήματα γάμων, προικοδοσιῶν, μνηστειῶν καθὼς καὶ διάφορα θέματα σχετικὰ μὲ τὴν χριστιανικὴ λατρεία. Οἱ ἀποφάσεις τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς ποὺ ρυθμίζουν τὰ θέματα καταβολῆς τῶν διαφόρων τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων δοσιμάτων ὅπως λ.χ. τῆς πατριαρχικῆς ζητείας. Ὅμως καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ πατριαρχικὸ γράμμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀνακοινῶνται οἱ ἀποφάσεις τοῦ πατριαρχείου ἂν ἀποκρυβεῖ καὶ δὲν κοινοποιθεῖ στοὺς ἐμπλεκομένους μπορεῖ πάλι νὰ προκαλέσει τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου.

Αὕτὴ εἶναι μία ὁμάδα περιπτώσεων ποὺ τιμωροῦνται ἢ μποροῦν νὰ τιμωρηθοῦν μὲ ἀφορισμό. Ἐχουν ὡς κοινὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι εἶναι ἐντολὲς τῆς κεντρικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Ἐνίοτε καὶ αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις μποροῦν νὰ ἀνταποκρίνονται σὲ ἓνα αἷτημα, ὅπως λ.χ. εἶναι τὸ αἷτημα τῶν μοναχῶν ποὺ ἐπιζητοῦν γιὰ τὴν μονὴ τους τὴν σταυροπηγιακὴ ιδιότητα. Στὴν μεγάλη πλειονότητά τους ὅμως δὲν προκαλοῦνται ἕνεκα τῆς προβολῆς αἰτήματος ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας.

Ὡστόσο ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, καθὼς ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ τὴν πίεση τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας καὶ τοῦ διευρυμένου ρόλου τῆς στὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου, ἀναδεικνύεται σὲ κύριο φορέα ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν ποὺ ἀναφύονται μεταξὺ τῶν ὑποδοῦλων χριστιανῶν, οἱ ὑποθέσεις ποὺ καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει εἶναι ποικίλου περιεχομένου. Κατὰ συνέπεια καὶ οἱ ἀφορισμοὶ ποὺ συχνὰ συνοδεύουν τὶς ἀποφάσεις αὐτὲς καλύπτουν ἓνα εὐρύτατο φάσμα ὑποθέσεων. Ὁ σχετικὸς Πίνακας (Ε') παρουσιάζει τὸ βασικὸ πλαίσιο. Ἡ ἀναφορὰ χιλιάδων ἐπιμέρους περιπτώσεων δὲν εἶναι δυνατὴ. Ἐξάλλου ἡ ἀνυπαρξία ἑνὸς νομοκανονικοῦ ἐγχειριδίου ποὺ θὰ ἀνταποκρίνονταν στὴν νέα πραγματικότητα δυσκολεύει τὴν κατάσταση, ἐνῶ, ἴσως διευκολύνει τὴν ἐκκλησιαστικὴ παρέμβαση.

Ἄν ἐπανέλθουμε στὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ εἶχαμε ἐπιπροσθέτως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι παρομοίῳ εἶδους κωδικοποίηση δὲν εἶταν δυνατόν νὰ ὑπάρξει. Τοῦτο ἐπειδὴ αὐτομάτως θὰ ἐσήμαινε τὴν χάραξη νέων δογματικῶν ὁρίων ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ εἶταν ὑποχρεωμένη νὰ δράσει ἡ Ἐκκλησία. Καὶ αὐτὸ δὲν εἶταν εὐκόλο ἐγχείρημα. Δηλαδή μὲ βάση τὶς ὑφιστάμενες δογματικὲς ἀρχὲς δὲν εἶταν δυνατόν νὰ ἀπειληθεῖ μὲ ἀφορισμὸ καὶ πολὺ περισσότερο νὰ ἀφοριθεῖ κάποιος χριστιανός, ὁ ὁποῖος δὲν κατέβαλε πρὸς τὸν μητροπολίτη του καὶ κατ' ἐπέκτασιν πρὸς τὴν Ἐκκλησία ἓνα δό-

σιμς, πού δὲν ἐκτελοῦσε μὲ ἄλλα λόγια τὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις του ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν.

Μέσα στὴν ἴδια κλίμακα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ στηριχθεῖ κατηγορία καὶ ἐπιβολὴ ἐπιτιμίου ἔναντίον κάποιου ἀνωτέρου ἐκκλησιαστικοῦ λειτουργοῦ (μητροπολίτη, ἐπίσκοπου, ἡγουμένου μονῆς) πού δὲν φάνηκε συνεπὴς στὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις του ἔναντι τοῦ Πατριαρχείου. Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ πρακτικὴ βεβαιωμένη ἀπὸ πλῆθος περιπτώσεων. Μολονότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ στηριχθεῖ δογματικὰ συνέβη πάμπολλες φορές. Οἱ κανόνες τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων, οἱ πατερικὲς ἐντολές —γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστοῦ— ποτὲ δὲν ἀναφέρονται σὲ παρόμοια θέματα. Ἰσως αὐτὰ μποροῦν νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ γενικόλογες πατερικὲς ἐντολές· ὡστόσο ἄμεσες ἐντολές δὲν ὑπάρχουν καὶ ἀπὸ μιὰ ἄποψη δὲν εἶταν δυνατόν νὰ ὑπάρξουν. Κατὰ συνέπεια ἡ νέα πραγματικότητα ἔπρεπε νὰ καλυφθεῖ μὲ ἄλλες δικαιοκὲς πρακτικὲς· μιὰ παρέμβαση σύνομη πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες πρέπει νὰ εἶναι τὸ κάλυμμα τῆς πραγματικῆς αἰτίας γιὰ τὴν ὁποία ἐπιβάλλεται ὁ ἀφορισμός. Ἔτσι τὰ προοίμια¹ τῶν πατριαρχικῶν πράξεων καὶ τὸ σκεπτικὸ πού ἀκολουθεῖ, γίνονται οἱ πλέον ἀποκαλυπτικοὶ μάρτυρες κάποιων στοιχειωδῶν κανόνων νομικῆς ἐρμηνείας ἀπονομῆς τοῦ δικαίου. Βεβαίως καὶ τὰ προοίμια ἐνίοτε σιωποῦν καὶ τὸ πρᾶγμα ὡς ἓνα σημεῖο εἶναι εὐνόητο.

Γίνεται δηλαδὴ εὐνόητο, ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν πατριαρχικῶν πράξεων, πού ἐπισηαίνουν τὴν ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ἢ ἐπιβάλλουν τὸν ἀφορισμὸ γιὰ ἀδικήματα ὅπως κλοπές, διασφαλίσεις δωρεῶν-προσφορῶν-διαθηκῶν ἢ διασφαλίσεις μαρτυρικῶν καταθέσεων· γιὰ πράξεις πού προβλέπουν ἀφορισμὸ γιὰ τὴν ἀπόκρυψη κερδῶν, τὴν μὴ ἀποπληρωμὴ χρέους, τὴν ἀθέτηση τῶν ὄρων μιᾶς ἐταιρικῆς σχέσης, τὴν πλαστογραφία, τὴν διευκόλυνση ἀπόδρασης ἐγκληματίας, τὴν ἀπόκρυψή του ἢ τὴν ἀπροθυμία συνεργασίας μὲ τὶς καταδιωκτικὲς ἀρχές γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ του· τὴν πώληση χριστιανῶν ὡς δούλων, τὴν ἀδελφοποιία, τὴν ἀνυπακοή πρὸς τὶς δημογεροντικὲς ἀποφάσεις, τὴν καταπάτηση περιουσίας, τὸν σφετερισμὸ ὀρφανικῆς περιουσίας, τὴν χαρτοπαιξία, τὴν παράβαση τῆς ἀργίας τῆς Κυριακῆς κ.τ.δ.

Ἔτσι ἀνοίγει διάπλατα ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἀλύψη παντὸς αἰτήματος πρὸς ἐκδοσὴ ἀφορισμοῦ· γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος κάθε χρι-

1. Δὲν ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία μελέτη γιὰ τὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν πράξεων τῆς μετὰ τὴν Ἑλωση περιόδου· γιὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο βλ. MAZAL, *Prooimien*, ἐνῶ γιὰ τὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν πράξεων βλ. HUNGER, *Proimion*.

στιανοῦ πού θεωρεῖ ὅτι ἀδικεῖται. Ἡ ἀφοριστική ἀπειλή θὰ ἐκτοξευθεῖ κατὰ συνέπεια γιὰ ἀδικήματα πού καί ἂν ἀκόμη δὲν συντελέστηκαν, δὲν θὰ ἔπρεπε ὑπὸ κανονικὲς πολιτικὲς συνθήκες νὰ εἶχαν ἀπασχολήσει τίς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Προσφεύγουν ἔτσι στίς ὑπηρεσίες τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστικῶν ὀργάνων χριστιανοὶ καὶ μὴ χριστιανοὶ καὶ αἰτοῦνται ἀφορισμοὺς γιὰ συκοφαντίες, ἀπάτες, ἀντεκδικήσεις, ἀναζητήσεις χαμένων ἀντικειμένων, ρύπανση τῶν οἰκιῶν τους καὶ γιὰ πολλὲς παραβάσεις —ἰδίως κατὰ τὸν 19ο αἰ.— πού κυμαίνονται μεταξὺ τοῦ ἀσήμαντου καὶ τοῦ γελοίου.

Ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴν δὲν θὰ ξεφύγει οὔτε ἡ κεντρικὴ πολιτικὴ ἐξουσία. Ἐχομε ἤδη ἐπισημάνει τὴν χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία ὅταν ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει σοβαρὲς ἐσωτερικὲς δυσκολίες, ὅπως λ.χ. εἶταν ἡ ἐξουδετέρωση τῶν κλεφτῶν στὴν Πελοπόννησο (1770-1774) ἢ ἡ ἔναρξη τῆς Ἑλληνικῆς ἐπανάστασης ἀλλὰ καὶ ἄλλα προβλήματα, τὰ ὁποῖα προϋπέθεταν συμμετοχὴ τῶν ὑποδούλων διαμέσου τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρέμβασης.

Ἐκεῖνο ὅμως πού υπερβαίνει κάπως τὰ ὅρια, μολονότι δὲν εἶναι δύσκολη ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγισή του, εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ νεοσύστατου ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ὀρισμένων ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν. Βεβαίως ἡ προσφυγὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ συνδρομὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει ἐπικουρικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο εἶναι διαπιστωμένο ὅτι ὁ ἀφορισμὸς ἐπιστρατεύθηκε προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν προβλήματα ὅπως ἡ καταπάτηση ἐθνικῆς γῆς (1835), ἡ καταστροφὴ δέντρων (1845), ἡ κλοπὴ ὄπλων ἀπὸ στρατιωτικὲς ἀποθῆκες (1863) καὶ ἄλλα συναφῆ ἀδικήματα¹.

24. Διαθέτουμε μία πολὺ σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου κατὰ τοὺς ἐπαναστατικοὺς χρόνους· συγκεκριμένα γνωρίζουμε τίς δικαστικὲς ἀποφάσεις τῆς πενταμελοῦς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτροπῆς πού διορίστηκε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια (23 Ἰαν. 1828) καὶ τὸ πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1829 περιόδευσε στὴν Πελοπόννησο προκειμένου νὰ ἐπιληφθεῖ ἐπὶ τόπου διαφόρων προβλημάτων. Ἡ ἐπιτροπὴ ἔκανε τὴν ἐκθεση ἀπολογισμοῦ τῆς δράσης της στὶς 10 Ἰουνίου 1829, ἀπὸ τὴν ὁποία πληροφοροῦμαστε ὅτι ἐπέλυσε 249 περιπτώσεις· στὶς 21 ἀπὸ αὐτὲς (ποσοστὸ 8,5%) ἔκανε χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς ἀφοροῦν κυρίως σὲ κλοπές, καταπάτηση μοναστηριακῆς περιουσίας, παρανόμους γάμους, συκοφαντίες κ.ἄ. (ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑπιτροπή). Σημαντικὰ ἐπίσης εἶναι τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στὸ ἔργο τοῦ ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΥ, Ἑκκλησία, καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέση μὲ τὴν περίοδο 1821-1824: σύμφωνα μὲ αὐτὰ ὁ ἀφορισμὸς κάνει ἔντονη τὴν παρουσία του σὲ ποινικὲς ὑποθέσεις ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν πρώτη ἐπαναστατικὴ περίοδο ὅταν ἡ γενικότερη κατάσταση θὰ ἐπέτρεπε περισσότερο ἄμεσες καὶ ἀποτελεσματικὲς πρακτικὲς.

Παράλληλα όμως προς τις αποφάσεις αυτές για την επιβολή αφορισμοῦ για ἀδικήματα που βρίσκονται έξω από τὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, οἱ ἀφορισμοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβάλλονται για ἀδικήματα που εὐκόλα ἀνάγονται στὴν σφαῖρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μέσα στὴν διαχρονία.

Οἱ γάμοι μὲ ἑτεροδόξους, ἡ ἀνυπακοή τῶν κληρικῶν πρὸς τις προϊστάμενες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, ἡ παράνομη καὶ ἀντικανονικὴ χειροτονία ἱερωμένων, ἡ παράβαση τῶν κανόνων τῆς νηστείας, ἡ ἀποφυγὴ τῆς τακτικῆς ἐξομολόγησης, ἡ καταστροφή τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, ἡ διασπορὰ αἵρετικῶν δοξασιῶν, οἱ σχέσεις πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους, ἡ διατήρηση συνεισάκτων γυναικῶν ἀπὸ μοναχοὺς, ὁ σφετερισμὸς περιουσιακῶν στοιχείων τῶν μοναχῶν ἢ τῶν ἐπισκόπων, ὁ σφετερισμὸς τῆς περιουσίας μοναχῶν μετὰ τὸν θάνατό τους ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς συγγενεῖς τους, ἡ ἐπικοινωνία μὲ καθηρημένους κληρικούς ἢ ἀφορισμένους λαϊκοὺς· ἀκόμα καὶ ἡ ἀνυπακοή πρὸς τις ἐντολὲς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, πού ὅπως ἔχουμε τὸνίσει ἐμφανίζεται κιόλας στοὺς κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀδικήματα πού ἀνέκαθεν ἀπασχολοῦν τὶς ἐκκλησιαστικὲς ὑπηρεσίες¹.

Καθολικὴ λοιπὸν ἡ ἐπικράτηση τῆς ποινικῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατ' ἐπέκτασιν τοῦ ἀφορισμοῦ ἀφοῦ αὐτὸς ἀποτελεῖ τὴν κύρια ποινὴ κατασταλτικοῦ καὶ ἀποτρεπτικοῦ χαρακτήρα. Ἀφορισμὸς γιὰ κάθε ἀδίκημα. Ἀφορισμὸς γιὰ τὴν διασφάλιση ἀποφάσεων. Ἀφορισμὸς γιὰ τὴν ἔνορκη κατάρθεση μαρτύρων, ἀλλὰ καὶ ἐπίκληση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ κάθε χριστιανὸ πού νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποσοβῇ τὴν ἀνατροπὴ τῶν ὅρων μιᾶς διαθήκης, μιᾶς συμφωνίας, μιᾶς δωρεᾶς.

Ἐναντὶ τοῦ φαινομένου τῆς ἄλογης καὶ γενικευμένης χρήσης ὑπῆρξαν ἀντιδράσεις καὶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παράγοντες «ἐκτὸς τῶν τειχῶν». Οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς ἐπιβεβαιώνουν τὴν εἰκόνα πού προσπαθήσαμε νὰ δώσουμε μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς μελέτης αὐτῆς. Οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἄμεση μαρτυρία ὅτι τὸ ἐπιτίμιο ἔτεινε νὰ καλύψει κάθε ἀδίκημα, κάθε διαπιστωμένη ἢ πιθανολογούμενη ἐνοχή.

Οἱ ἀντιδράσεις ἐστίαζαν τὴν κριτικὴ τους εἴτε γύρω ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι ἡ γενικευμένη χρῆση τῆς ποινῆς ἀναιροῦσε τὴν ἀξία καὶ τὴν δύναμή της καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἐπέφερε τὴν ἀνυπακοή στὶς ἐκκλησιαστι-

1. Βλ. ἐδῶ Πίν. Ε'.

κὲς ἀποφάσεις· εἶτε ὅτι ὁ ἀφορισμὸς εἶταν ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας, πὺ κατ' ἐξοχὴν πρέσβευε τὴν ἀγάπην καὶ πραότητα· εἶτε ὅτι ἡ δημιουργία ἐνὸς συντεταγμένου κράτους μὲ τὰ κατάλληλα ὄργανα καὶ θεσμοὺς θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἐξαφάνισήν τέτοιων συμπτωμάτων καὶ μορφῶν "ἀλόγου" δικαίου.

Ὡστόσο παραμένει ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε τὴν ὁπτική δὲσων ἀσχο- λήθηκαν μὲ τὴν μελέτη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων, ὅταν θέλησαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν «παναφοριστική» παράδοσή ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπισημάνουν τίς διαφορὲς πὺ ὑπῆρχαν στὴν χρῆσιν τοῦ ἀφορισμοῦ κατὰ τοὺς πρῶτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ τὴν Τουρκοκρατία ὡς πρὸς τὰ ἀφοριζόμενα ἀδι- κήματα.

«Ἀδικίαι φανεραὶ ἢ κρύφια καὶ ἀπάται καὶ κλοπαὶ καὶ παραβάσεις ὑποσχέσεων, καὶ τὰ τούτοις παρόμοια, συνέβαινον προδῆλως ἐν τῷ κοινω- νικῷ βίῳ καὶ εἰς τὰς ἡμέρας τῶν μακαρίων ἀποστόλων ὑπὸ τῶν ἀσθενε- στέρων καὶ ὕλικωτέρων τὸ φρόνημα πιστῶν, ἀλλ' οὐ κατεχρῶντο τῇ ἐξου- σίᾳ οἱ μακάριοι ἐκεῖνοι τοῦ Κυρίου μαθηταὶ καὶ μιμηταὶ κατὰ πάντα, οὐδὲ προλαμβάνοντες τὴν τελευταίαν κρίσιν καὶ ἀπόφασιν τοῦ δικαίου καὶ παν- τογνώστου Κριτοῦ καὶ δι' αἰωνίου ἀφορισμοῦ καὶ φρικτῶν ἁρῶν ἀποκό- πτοντες καὶ χωρίζοντες ἀπὸ τοῦ Θεοῦ παρέπεμπον εἰς τὸ πῦρ τὸ ἐξώτερον· ἀλλὰ πᾶν τοῦναντίον ἐποίουν καὶ ἐπραττον διδάσκοντες καὶ συμβουλευόν- τες καὶ τὸ κακὸν προλαμβάνοντες καὶ μετάνοιαν προτρέποντες»¹.

«Οἱ ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων ἐν τῷ κλίματι τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως συνήθεις γενόμενοι καινοφανεῖς ἀφορισμοί, οἱ ὑπὸ τῶν ἀρχιερέων ἐν ταῖς ἰδίαις ἐκκλ. παροικίαις ἢ συνοδικῶς ἐκδιδόμενοι κατὰ χριστιανῶν ἀνθρώπων ὀνομαστί ἢ ἀνωνύμως πρὸς ἐκβίασιν ὁμολο- γίας ἐπὶ ἔργων συνειδήσεως ἢς κριτὴς ὁ κρυφιογνώστης Θεός, καὶ οἱ ἐν συνοδικοῖς καὶ συγγιλιώδεσι τόμοις καὶ πράξεις καὶ γράμμασι πρὸς κα- ταναγκαστικὴν ἐπιβολὴν ὑπακοῆς τε καὶ ὑποταγῆς εἰς τὰς περιεχομένας ἐν αὐτοῖς τοιαύτας ἢ τοιαύτας ἀποφάσεις τε καὶ διατάξεις ἐκφωνούμενοι, δι' ὧν ἀστόργως καὶ ἀνελεημόνως ἄνθρωποι πιστοὶ κηρύττονται ἀφωρι- σμένοι ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος καὶ κατηραμένοι καὶ ἄλυτοι μετὰ θάνατον καὶ τυμπανιαῖοι παραδιδόμενοι ἅμα καὶ τῇ ὀργῇ τοῦ Θεοῦ καὶ ταῖς ἀραῖς τῶν ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων, εἰσὶν ἀφορισμοὶ ἄλογοι καὶ παρανόμως γινόμενοι»²⁷.

1. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Ῥπόμνημα*, 48.

2. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀφορισμός*, 56-57. Ἀντιδράσεις ἐναντίον τοῦ ἐπιτιμίου θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης καὶ σὲ ἄλλα σημεία τῆς μελέτης μας, ὅπως λ.χ. στὸ δεῦτερο κεφάλαιο.

Αὐτὲς εἶναι δύο ἀπὸ τὶς πλέον εὐγλωττες ἀντιρρήσεις καὶ ἀρνητικὲς ἀποφάνσεις ἐναντι τοῦ θέματος τῆς ἐκτεταμένης χρήσης τοῦ ἐπιτιμίου γιὰ κάθε ἁμάρτημα ἢ ἀδίκημα. Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι μελετητὲς ποὺ ἔχουν ὑπογράψει παρόμοια κείμενα· ὅμως τὸ θέμα αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι θίγεται μὲ ἐπιγραμματικὸν τρόπο ἀπὸ τοὺς δύο συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι μάλιστα κινοῦνται στὸν χώρὸ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ πρῶτος ἐπισημαίνει ὅτι βεβαίως ὑπῆρχαν καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἀδικήματα, ὅπως τὰ σημερινά· ὅμως οἱ Ἀπόστολοι δὲν τιμωροῦσαν αὐτὰ μὲ ἀφορισμὸ καὶ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν ὁμήγυρη τῶν χριστιανῶν ἀλλὰ μὲ νοουθεσίες καὶ χριστιανικὴ ἀγάπη. Ὁ δεῦτερος μεταξὺ τῶν ἄλλων θέτει τὸ θέμα τῆς χρήσης τοῦ ἀφορισμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας γιὰ κάθε ἀδίκημα καὶ μάλιστα ἐπισημαίνει καὶ τὴν χρήση τῶν ἀποτροπιαστικῶν ἀπειλῶν καὶ ἄρῶν μὲ τὶς ὁποῖες συνοδεύεται συνήθως ἡ ἀφοριστικὴ ἀπειλή.

Οἱ κρίσεις αὐτὲς σκοπὸ ἔχουν νὰ αἰτιολογήσουν ἢ μᾶλλον νὰ καυτηριάσουν τὴν γενικευμένη χρήση τοῦ ἀφορισμοῦ γιὰ κάθε εἶδους ἀδίκημα σημαντικὸ ἢ ἀσήμαντο. Ἐνισχύουν μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἀποψη ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ μάλιστα τοὺς τελευταίους αἰῶνες, ἡ ποινὴ μπορούσε νὰ καλύψει καὶ κάλυπτε κάθε ἀδίκημα· ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς εἴταν ἔτοιμες νὰ ἐνδώσουν σὲ κάθε αἵτημα ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου. "Ἀρα ἡ ποινὴ κάλυπτε κατ' οὐσίαν κάθε ἀδίκημα εἴτε αὐτὸ εἶχε σχέση μὲ παράβαση ἐκκλησιαστικοῦ κανόνα εἴτε εἶχε σχέση μὲ ἀδικήματα τοῦ ποινικοῦ δικαίου.

Βεβαίως, ὅπως συχνὰ ἔχουμε τονίσει, δὲν πρέπει κανεὶς νὰ παραβλέπει τὴν πολιτικὴ καὶ ἱστορικὴ πραγματικότητα προκειμένου νὰ διαμορφώσει ὀλοκληρωμένη γνώμη γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ὅντως ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει νέες συνθήκες· ὄντως κατ' οὐσίαν τείνει νὰ ὑποκαταστήσει τὶς δικαστικὲς ἀρχὲς μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐκδίκαση κάθε ἀδικήματος. Ὡστόσο βρίσκεται σὲ μιὰ ιδιότυπη θέση ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀκριβῶς πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἄρα δὲν ἔχει συντεταγμένους κώδικες νόμων, ἀδικημάτων καὶ ποινῶν· ἀλλὰ παράλληλα δὲν εἶναι δυνατόν μὲ τὰ ἀρμόδια ὅργανα, νὰ προβεῖ σὲ ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων ποὺ ἐπιβάλλει χωρὶς τὸν ἀφορισμὸ, ἐπειδὴ γιὰ τὶς καθαρῶς ἐκκλησιαστικὲς παραβάσεις

1. Βεβαίως ἐδῶ οἱ διαφορὲς ἀξιόποινες πράξεις κατατάσσονται χονδρικά, ἐπειδὴ ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφή ὅλων τῶν πράξεων ποὺ κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τὸν 19ο αἰ. τιμωρήθηκαν ἢ ἀπειλήθηκαν μὲ ἀφορισμὸ εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατη.

ή αργία και ή καθαίρεση και τότε αλλά και σήμερα είναι επιτίμια που άμέσως εκτελοῦνται.

Έτσι ὑπάρχει σαφής ή αντίφαση ανάμεσα στην ποινή και την εκτέλεσή της· βεβαίως ή Έκκλησία ἀφορίζει με μεγάλη ευκολία τους ἀδικοῦντες· βεβαίως ἀπειλεῖ με ἀφορισμό κάθε ἀμετανόητο παραβάτη τοῦ δικαίου· βεβαίως ἐπιδιώκει ὅ,τι και ἓνα σύγχρονο κράτος, δηλαδή τὸν ἀποκλεισμό τῆς αὐθαιρεσίας και τὴν ἀπόδοση τοῦ δικαίου ὅταν αὐτὸ παραβιάζεται. "Ομως ή ἐφαρμογή τοῦ ἀφορισμοῦ, δηλαδή ὁ ἐκφοβισμός τοῦ ἀπειλούμένου με ἀφορισμό ὥστε νὰ ἐπανορθώσει, ὥστε νὰ πάψει νὰ ἀδικεῖ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβληθεῖ με «κρατική» παρέμβαση. Ὑψώνεται σαφῶς ή ἀπειλή που σκοπεύει στην ἀπομόνωση τοῦ ἀδικοῦντος και ἐν συνεχείᾳ ἐνδέχεται νὰ δημιουργήσει φόβο και γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς ψυχῆς, ὥστόσο ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ἀνταπόκριση τοῦ συνόλου τῶν χριστιανῶν. Δηλαδή κατὰ πόσον ή χριστιανική ομάδα θὰ ἀπομονώσει τὸν ἀδικοῦντα, κατὰ πόσο ὁ ἀδικῶν θὰ αἰσθανθεῖ ἀπειλούμενος ὥστε νὰ ἐπανορθώσει τὴν ἀδικία.

Κατὰ συνέπεια ή Έκκλησία βρίσκεται σὲ ἀδυναμία νὰ ἐφαρμόσει ὅσα πρεσβεύει τὸ ποινικὸ δίκαιο. Δὲν διαθέτει οὔτε τὰ ὄργανα οὔτε τὸ νομικὸ ὄπλοστάσιο που προϋποτίθεται προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ ἓνα τέτοιο παιχνίδι. Ἄρα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἀρχή τῆς ἀνταπόδοσης δηλαδή νὰ τιμωρήσει ἀνάλογα με τὸ ἀδίκημα και ή ποινή νὰ εἶναι ἀμέσως ἐκτελεστή. Ἐκφωνεῖ λοιπὸν ἀφορισμούς γιὰ κάθε ἀδίκημα ἀδιακρίτως, ικανοποιώντας ἔτσι κάθε ἀνάλογο αἷτημα. "Ομως εἶναι ἔτοιμη νὰ ἀνακαλέσει τὴν ποινή ὅταν τὸ ἀδίκημα παύσει νὰ ὑφίσταται, ὅταν ἐπανορθώσει ὁ ἀδικῶν. Έκκλησιαστική προνοητικότητα; σίγουρα· ὅμως και προσαρμογή στὶς ιδιότυπες συνθῆκες που αὐτὴ ἀντιμετωπίζει· και συγχρόνως ἀνταπόκριση στην πρόκληση που δέχεται ἀπὸ τὸν πολιτικὸ και κοινωνικὸ περίγυρο.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α'

Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων¹

1. Κ. πού διώχνει τὴν γυναῖκα του γιὰ λόγους εὐλαβείας (Ε').
2. Κ. πού δὲν κοινωνεῖ «ἄνευ εὐλόγου αἰτίας» (Η').
3. Α. πού δὲν κοινωνεῖ ἢ δὲν παραμένει ὡς τὸ τέλος τῆς θείας λειτουργίας (Θ').
4. Κ.-Α. πού συμπορεύεται μὲ ἀφορισμένο («ἀκοινωνήτον») (Ι').
5. Κ.-Α. πού ἔχει ἀποκλεισθεῖ («ἀδεκτος») ἀπὸ τὴν ἐκκλησία μιᾶς περιοχῆς γίνε-
ται δεκτὸς ἀπὸ Ε. ἄλλης: ἀφορίζεται καὶ ὁ «δεξάμενος καὶ ὁ δεχθεὶς»· ἂν δὲ ὁ
«δεχθεὶς» εἶναι καὶ ἀφορισμένος ἢ ποινὴ του ἐπιτείνεται (ΙΒ', ΙΓ').
6. Ε. πού δέχεται Κ. ἀργούς, ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας (ΙΔ').
7. Α. πού αὐτοακρωτηριάζεται (ΚΔ').
8. Κ. πού καθηρημένος συνεχίζει νὰ ἱεουργεῖ (ΚΗ').
9. Α. πού συνεργεῖ σὲ σιμωνίες (ΚΘ').
10. Ε. πού χειροτονεῖται μέσω τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (Λ').
11. Α. πού συμπράττουν στὴν ἵδρυση ἐκκλησίας χωρὶς τὴν ἄδεια Ε. (ΛΑ').
12. Κ. πού δὲν ἀναλαμβάνει τὴν διοίκηση τῆς ὑπηρεσίας πού τοῦ ἀναθέτει ὁ Ε.· Α.
πού δὲν δέχονται τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς προῖσταμένους τοὺς (ΛΖ').
13. Α., ὑποδιάκονοι, ψάλτες καὶ ἀναγνώστες πού παίζουν ζάρια ἢ μεθοῦν (ΜΓ').
14. Κ. πού συνεύχεται μὲ αἵρετικούς (ΜΕ').
15. Α. πού διώχνει τὴν γυναῖκα του γιὰ νὰ πάρει ἄλλη (ΜΗ').
16. Κ.-Α. πού ἀπέχει ἀπὸ τὴν κατανάλωση κρέατος ἢ κρασιοῦ ὅχι γιὰ ἄσκηση ἀλλὰ
ἐπειδὴ τὰ σιχαίνεται (Ν').
17. Κ. πού συχνάζει σὲ καπηλειά· ἐκτὸς καὶ ἂν ταξιδεύει (ΝΔ').
18. Κ. πού ὑβρίζει πρεσβύτερο ἢ διάκονο (ΝΖ').
19. Κ.-Α. πού χλευάζουν ἀναπήρους (ΝΖ').
20. Κ. πού δὲν βοηθοὺς ἐνδεεῖς (ΝΘ').
21. Α. πού τρώγει «πνικτόν, θηριάλωτον ἢ θνησιμαῖον» κρέας (ΞΓ').
22. Α. πού νηστεύει Σάββατο ἢ Κυριακὴ (ΞΔ').
23. Κ.-Α. πού μπαίνει σὲ Συναγωγὴ ἢ σὲ ἱερὸ αἵρετικῶν γιὰ νὰ προσευχηθεῖ (ΞΕ').
24. Α. «ἐν μάχῃ [φιλονικία] τινὰ κρούσας, καὶ ἀπὸ τοῦ ἐνὸς κρούσματος ἀποκτείνας»
(ΞΖ').
25. Βιαστὴς «ἀμνηστεύτου» παρθένας (ΞΖ').
26. Α. πού δὲν νηστεύει Τετάρτη καὶ Παρασκευὴ ἢ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴ (ΞΘ').
27. Α. πού συνεορτάζει ἢ νηστεύει μὲ Ἰουδαίους ἢ εἰδωλόλατρες (Ο', ΟΑ').
28. Κ.-Α. πού ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία κερί ἢ λάδι (ΟΒ').
29. «Ὅποιος χρησιμοποιεῖ ἱερὰ σκεύη γιὰ ἄλλες ἐργασίες (ΟΓ').
30. Ε. πού χειροτονεῖ ὡς διαδόχους τοὺς συγγενεῖς του (ΟΖ').
31. Α. πού ὑβρίζει ἄρχοντα ἢ βασιλέα «παρὰ τὸ δίκαιον» (ΙΙΑΔ').

1. Κ. = κληρικὸς - κληρικοὶ

Α. = λαϊκὸς — λαϊκοὶ

Ε. = ἐπίσκοπος

ΠΙΝΑΚΑΣ Β'

Κανόνες τῆς Πενθέκτης Συνόδου

1. Α. πού ἔχει σχέσεις μὲ γυναίκα ἀφιερωμένη στὴν λατρεία τοῦ Θεοῦ (Δ').
2. Α. πού ἔχει γυναίκα συνείσαστο· εὐνοῦχοι τὸ ἴδιο (Ε').
3. Κ.-Α. πού τρώγει ἰουδαϊκὰ ἄζυμα ἢ ἔχει ἄλλες σχέσεις μὲ ἑβραίους (ΙΑ').
4. Κ. πού διώχνει τὴν γυναίκα του γιὰ λόγους εὐλαβείας (ΙΓ').
5. Κ. πού δὲν ἐπιστρέφει στὴν θέση του μετὰ τὴν παρέλευση τοῦ κινδύνου πού προ-
ῆλθε ἀπὸ βαρβαρικές ἐπιδρομές (ΙΗ').
6. Κ. πού φέρει ἀνάρμοστα ἐνδύματα (ΚΖ').
7. "Ὅποιος διαβάζει ἀπὸ τὸν ἄμβωνα χωρὶς νὰ ἔχει ἄδεια ἀπὸ τὸν Ε. (ΛΓ').
8. Μχοί-μχές πού διανυκτερεύουν σὲ μονές τοῦ ἀντιθέτου φύλου (ΜΖ').
9. Α. πού παίζει ζάρια (Ν').
10. Α. πού παρακολουθεῖ μίμους σὲ θέατρα νὰ μιμοῦνται ἄσεμνους χορούς ἢ σκηνές
κυνηγιοῦ κ.τ.δ. (ΝΑ').
11. Α. πού νηστεύουν Σάββατο ἢ Κυριακὴ (ΝΕ').
12. Α. πού νηστεύει ὅπως οἱ Ἀρμένιοι (Νς').
13. Α. πού κοινώνει μόνος του ἐνῶ παρευρίσκεται Κ. (ΝΗ').
14. Α. πού συνεργεῖ ὥστε νὰ γίνονται βαπτίσεις σὲ σπίτια (ΝΘ').
15. Α. πού γιορτάζει τίς «καλένδες... καὶ τὰ βατὰ... καὶ τὰ βρουμάλια»· γυναῖκες
πού χορεύουν, ντύνονται μὲ ἀνδρικό τρόπο ἢ φοροῦν προσωπίδες ἢ μεταμφιέ-
ζονται κ.τ.δ. (ΞΒ').
16. Α. πού διδάσκει στὴν ἐκκλησία (ΞΔ').
17. Α. πού ἀνάβει φωτιές «ἐν ταῖς νομηνίαις» (ΞΕ').
18. Α. πού τρώγει αἷμα ζώου μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο μαγειρεμένο (ΞΖ').
19. "Ὅποιος καταστρέφει ἱερὰ βιβλία ἢ τὰ χρησιμοποιεῖ γιὰ ἄλλες δουλειές (ΞΗ').
20. "Ὅποιοι διδάσκονται τοὺς «πολιτικούς νόμους» καὶ καταγίνονται σὲ «ἐλληνικά
ἔθνη»: θέατρα, «κυλίστραι», περίεργα φορέματα (ΟΑ').
21. "Ὅσοι-ὅσες παντρεύονται μὲ αἰρετικούς (ΟΒ').
22. "Ὅσοι κάνουν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ στὸ ἔδαφος (ΟΓ').
23. Α. πού κάνει μέσα στοὺς ναοὺς ἀγάπες ἢ τρώγει ἢ στρώνει στρώματα (ΟΔ').
24. "Ὅσοι ἐμπορεύονται μέσα στοὺς ναοὺς (Ος').
25. Α. πού πλύνεται σὲ λουτρὰ μαζὶ μὲ γυναῖκες (ΟΖ').
26. Α. πού τιμοῦν τὰ ἐπιλόγια τῆς Θεοτόκου (ΟΘ').
27. Α. πού γιὰ τρεῖς συνεχεῖς ἐβδομάδες δὲν ἐκκλησιάζεται (Π').
28. Α. πού λέγει τὸν Τρισάγιο ὕμνο μὲ τὴν προσθήκη «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς» (ΠΑ').
29. Α. πού γίνεται «πορνοβοσκός» (Πς').
30. Α. πού βάζει ζῶα μέσα σὲ ναοὺς (ΠΗ').
31. "Ὅσοι ὀρκίζονται μὲ «ὄρκους ἐλληνικούς» (ῥΔ').
32. "Ὅσοι φροντίζουν ὑπερβολικὰ τὴν κόμη τους (ῥς').
33. Α. πού κατοικοῦν στὰ γύρω σὲ ναοὺς κτίσματα (ῥΖ').
34. Κ. πού δέχεται κρέατα στὸν ναὸ κατὰ τὰ ἀρμενικά ἔθνη (ῥΘ').
35. "Ὅσοι ζωγραφίζουν γυμνές παραστάσεις (Ρ').
36. Κ.-Α. πού γίνονται συνεργοὶ στὴν τοποθέτηση τιμῶν δώρων μέσα σὲ χρυσὰ
ἀγγεῖα (Ρ').

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ'

Νομοκάνοντας Μαλαξοῦ (Παραφράσεις)

1. Α. πού κατηγορεῖ ἀναποδείκτως ὡς ἀνίκανο ὑποψήφιο πρὸς χειροτονία (ΚΓ').
2. Α. πού κατηγοροῦν ἀναποδείκτως Ε. (ΛΘ').
3. Α. πού συνεργεῖ σὲ παράνομες χειροτονίες· Κ. πού χειροτονοῦνται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καθαιροῦνται καὶ ἀφορίζονται (ΚΕ').
4. Οἱ συνευχόμενοι μὲ ἀφορισμένο (Ο').
5. Κ.-Α. πού ὑβρίζουν πρεσβύτερο ἢ διάκονο (ΟΗ').
6. Κ. πού δὲν κοινωνεῖ χωρὶς σοβαρὸ λόγο (ΡΖ').
7. Μχοι-μχές πού ἀσχολοῦνται μὲ κοσμικὲς ὑποθέσεις (ΣΞΒ').
8. Ε. πού δέχεται ἀφορισμένο ἀπὸ Ε. ἄλλης ἐπαρχίας (ΡΠΣ').
9. Μχοι-μχές πού δανεῖζουν ἐντόκως ἀναθεματίζονται καὶ ἀφορίζονται· Α. γιὰ τὴν ἴδια αἰτία ἀναθεματίζονται (ΡΠΘ').
10. Κ. πού διώχνει τὴν γυναῖκα του γιὰ λόγους, τάχα, εὐλαβείας (ΣΙΕ').
11. Κ. πού συγχνάζει σὲ καπηλειά, ἐκτὸς κι ἂν ταξιδεύει (Ρ4Ζ').
12. Κ.-Α. πού ἀφαιροῦν ἀπὸ ναὸ κερί, λάδι ἢ ἱερὰ σκεύη (ΣΙΘ').
13. Α. καὶ ἀναγνώστες, ψάλτες, ὑποδιάκονοι πού παίζουν ζάρια (ΣΚΓ').
14. Α. πού σκοτώνει ἀκούσια σὲ φιλονικία (ΣΚΘ').
15. Α. πού ἐμποδίζει τὰ παιδιὰ του νὰ καροῦν μοναχοί, μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἀποκλή-
ρωσῆς τους (ΣΕΣ').
16. Α. πού κάνει συμπόσια σὲ ναοὺς (ΤΞΗ').
17. Α. πού δὲν παρακολουθεῖ ὡς τὸ τέλος τὴν λειτουργία (ΥΜΒ').
18. Α. πού τελεῖ γάμο ἐβδόμου ἐξ αἵματος βαθμοῦ συγγενείας (ΥΟ').
19. Α. πού τελεῖ τέταρτο γάμο (Υ4Ε').
20. Α. πού χωρίζει ἀνάτλια τὴν γυναῖκα του γιὰ νὰ πάρει ἄλλη (ΦΚΔ', ΦΚΗ').
21. Κ.-Α. πού δὲν τηροῦν τὴν νηστεία τῆς Τετάρτης καὶ Παρασκευῆς καθὼς καὶ ἐκείνη τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς (ΨΚΣ').
22. Ε. ἢ Κ. πού δὲν νουθετεῖ τὸ ποίμνιό του (ΛΔ').
23. Κ. πού δὲν ἐπιστρέφει στὴν θέση του ἀφοῦ ἔχει παρέλθει ὁ κίνδυνος βαρβα-
ρικῶν ἐπιδρομῶν (ΛΕ').
24. Μχοι πού συναγελάζονται συνεχῶς μὲ γυναῖκες (ΛΗ').
25. Κ.-Ε. πού δὲν βοηθοῦν ἐνδεεῖς (ΡΝΘ').
26. Α. πού χορεύει ἄσεμνους χοροὺς σὲ γάμους (ΡΚ').
27. Α. πού συντρῶγει ἢ συνεορτάζει μὲ αἵρετικούς (ΣΚΗ').
28. Μχοι-μχές πού κοιμοῦνται σὲ μονὲς ἀντιθέτου φύλου (ΣΜΕ').
29. Ἑγούμενος πού δὲν ἀναζητᾷ μχοὺς ἐκτὸς τῆς μονῆς του (ΣΜΗ').
30. Μχὸς πού ἐγκαταλείπει τὴν μονὴ του χωρὶς ἄδεια τοῦ ἡγουμένου του (Σ4Δ').
31. Μχὸς ἢ ὑποτακτικός πού σχηματίζει δική του περιουσία (ΣΝΗ', ΣΞΓ').
32. Μχὸς πού μεθᾷ, χορεύει ἢ τραγουδᾷ (ΣΝΘ').
33. Α. πού δὲν συμφιλώνεται μὲ τὸν ἐχθρό του καίτοι αὐτὸς ἐπιζητεῖ τὴν εἰρήνην
(ΥΜΑ').
34. Α. πού κάνουν κλήδονες ἢ ντύνονται μὲ γυναικεῖα ροῦχα καὶ ἀντιστρόφως καὶ
γενικῶς τηροῦν εἰδωλογατρικὰ ἤθη (ΧΛΔ', ΧΠΔ').

35. Α. πού καλεῖ γιατρό ἐβραῖο (ΧΛΣ').
36. Α. πού φροντίζουν ὑπερβολικά τὴν κόμη τους ἢ ξυρίζουν τὰ γένειά τους (ΧΠ').
37. Κ.-Α. πού τρώγουν κρέας ψόφιο ἢ θηριάλωτο ἢ πνικτὸ (ΨΔ').
38. "Ὅσοι λέγουν ὅτι ὑπάρχουν στρίγγλες, βρυκόλακες κ.τ.δ. (Ψ').
39. Κ. πού ἀφορίζουν Α. χωρίς σοβαρὴ αἰτία (ΞΗ').
40. Μχοὶ πού ἐγκαταλείπουν τὴν μονὴ τους καὶ περιφέρονται ἀνά τὸν κόσμον· Α. πού δέχονται εὐλογία ἀπὸ αὐτοὺς (ΣΜΓ').
41. "Ἄνδρας πού συνευρίσκεται μὲ παντρεμένη γυναῖκα (ΧΚΖ').

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ'

Βακτηρία Ἀρχιερέων

1. "Ὅποιος συμπροσεύχεται μὲ αἵρετικὸ ἢ δεχθεῖ εὐλογία ἀπὸ αἵρετικὸ ἱερέα.
2. "Ὅποιος συμμετέχει σὲ μνημόσυνα, συμπόσια αἵρετικῶν ἢ ἀπίστων.
3. "Ὅποιος ἀρπάζει «λαϊκὰ πράγματα» («ληστής ἢ πλεονέκτης»).
4. Α. πού συμπράττει στὴν ἀρπαγὴ γυναίκας γιὰ νὰ τὴν νυμφευθεῖ.
5. Α. πού χωρίς λόγο δὲν λειτουργεῖται γιὰ τρεῖς συνεχεῖς ἐβδομάδες.
6. Κ. πού δὲν πηγαίνει στὴν ἐπαρχία του· Α. πού δὲν δέχονται ἐκκλησιαστικοὺς προΐσταμένους στὴν ἐπαρχία τους.
7. "Ὅσοι μετατρέπουν μονὲς σὲ σπίτια γιὰ νὰ τὰ κατοικήσουν.
8. Α. πού τηρεῖ τίς νηστεῖες τῶν αἵρετικῶν.
9. Ἀναγνώστης ἢ κανονάρχος πού δὲν ἔλαβε εὐλογία.
10. Α. πού φεύγει ἀπὸ τὸν ναὸ ἀκοινώνητος.
11. Α. πού πηγαίνει λάδι σὲ ναοὺς ἐθνικῶν ἢ χρήματα σὲ συναγωγές.
12. "Ὅσοι συνεργοῦν στὴν τέλεση παράνομων γάμων.
13. Α. πού χρησιμοποιοεῖ καὶ διαβάζει ψευδεπίγραφα βιβλία.
14. "Ὅσοι φθεῖρουν ἱερὰ βιβλία ἢ τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ ἄλλες δουλειές.
15. "Ὅποιος ἐπιτρέψει σὲ γυναῖκα νὰ μπεῖ στὸ ἅγιο βῆμα.
16. Μχοὶ-μχές πού παντρεύονται μετὰ τὴν κουρά τους.
17. Χήρα πού παντρεύεται μετὰ τὰ 60 χρόνια της.
18. Α. πού παντρεύουν τὰ παιδιὰ τους μὲ ἀπιστους ἢ αἵρετικούς.
19. Κ. πού δὲν νουθετοῦν τὸ ποίμνιό τους τουλάχιστον Σάββατο ἢ Κυριακὴ.
20. Κ.-Α. πού διδάσκουν τὸ λαὸ χωρίς νὰ ἔχουν ἄδεια.
21. Α. πού μετατρέπουν ναοὺς σὲ σπίτια.
22. Α. πού δὲν παρακολουθεῖ ὡς τὸ τέλος τίς ἱεροτελεστίες καὶ φεύγει χωρίς τὴν ἄδεια τοῦ ἱερέα.
23. "Ὅποιος συμπροσεύχεται μὲ ἀφορισμένο.
24. Α. πού εὐνουχίζει ἄλλον.
25. Α. πού τηροῦν ἐλληνικὲς συνήθειες (ρουσάλια, ἀρχὲς μηνῶν, μεταμφιέσεις κ.τ.δ.).
26. Α. πού τρώγει ἄσφαχτα ζῶα.
27. Γυναῖκες καὶ ἄνδρες πού ἰσχυρίζονται ὅτι μαντεύουν τὸ μέλλον.
28. Α. πού συνεργεῖ ὥστε νὰ γίνεταὶ λειτουργία σὲ σπίτι.
29. Α. πού βάζει ψημένα κρέατα σὲ ναοὺς.

30. Κ.-Μχοι πού πηγαίνουν σέ ἵπποδρόμια, παλαῖστρες κ.τ.δ.· ὁμοίως Λ. πού φοροῦν γυναικεῖα ροῦχα.
31. Λ.-Κ. πού ἀφαιροῦν ἀπὸ ναοὺς κερὶ, λάδι ἢ ἱερὰ σκεύη.
32. Λ. πού νηστεύει σύμφωνα μὲ τὰ ἐβραϊκὰ ἥθη.
33. Λ. πού δὲν πείθεται σὲ ἀποφάσεις αἰρετῶν κριτῶν.
34. Μχοι-μχὲς πού καταφεύγουν σὲ κοσμικὰ δικαστήρια.
35. Κ. πού καταφεύγει σὲ ἐκκλησιαστικὸ προϊστάμενο ὅταν θεωρεῖ ὅτι ἀδικεῖται.
36. Ε. καθηρημένος πού προσφεύγει στὸν «βασιλέα» γιὰ νὰ τὸν βοηθήσει.
37. Λ. πού συνεύχεται μὲ καθηρημένο ἱερέα.
38. Κ. πού δὲν βοηθοῦν τοὺς ἔνδεεις.
39. Κ. πού ἀσχολοῦνται μὲ κοσμικὲς ὑποθέσεις («λαλᾶδες»-ὑπὲρ ἄρχόντων).
40. Λ. πού προσφέρουν στοὺς ναοὺς ἄλλα δῶρα ἐκτὸς οἴνου καὶ ἄρτου.
41. Κ. πού πηγαίνει σὲ «κρασοπουλεῖα».
42. Λ. πού μεθοῦν συχνά.
43. Κ. πού δὲν κοινωνεῖ χωρὶς νὰ ὑπάρχει σοβαρὴ αἰτία.
44. Λ. πού γιορτάζουν τὰ «λοχεῖα» τῆς Θεοτόκου.
45. Λ.-μχοι πού λούζονται μὲ γυναῖκες.
46. Ἀναγνώστης πού ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν μνηστὴ του.
47. Μχοι πού δὲν ἐπιστρέφουν στὴν μονὴ τοὺς μετὰ τὴν λήξη τῶν ἐργασιῶν τοὺς ἐκτὸς αὐτῆς.
48. Ἠγούμενος πού δὲν φροντίζει γιὰ τὴν ἐπάνοδο τῶν ἐκτὸς μονῆς μοναχῶν του.
49. Λ. πού ἐμποδίζουν τὰ παιδιὰ τοὺς νὰ καροῦν μοναχοί.
50. Μχοι -μχὲς πού μπαίνουν σὲ μονὲς ἀντιθέτου φύλου.
51. Λ. πού κατακρατοῦν ὑπάρχοντα μονῶν.
52. Λ. πού δὲν ἐφαρμόζει τὸν κανόνα πού πρεσβεύει ὅτι δοῦλος ἀνελεύθερος δὲν γίνεταί μοναχός.
53. Λ. πού δὲν κοινωνοῦν τρεῖς συνεχεῖς ἑβδομάδες ἢ φεύγουν ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴν λειτουργία.
54. Λ. πού κοινωνεῖ μόνος του.
55. Ε. πού ἀφήνει τὸν θρόνο του γιὰ νὰ πάρει ἄλλον.
56. Λ. μάγοι, μάντιες κ.τ.δ.
57. Λ. πού δὲν νηστεύουν τὴν Μ. Σαρακοστή.
58. Ὅσοι νηστεύουν Σάββατο ἢ Κυριακή.
59. Ὅσοι ὀρκίζονται κατὰ τὸν ἐλληνικὸ τρόπο.
60. Λ. πού κατακρατοῦν ὑπάρχοντα ἀποθανόντος Ε.
61. Ε. πού δὲν ἐπιστρέφουν στὶς ἑδρες τοὺς ἀφοῦ ἔχει πάψει νὰ ὑφίσταται ὁ κίνδυνος βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν.
62. Λ. πού παίζουν χαρτιά.
63. Κ. πορνοβόσκοι καθαιροῦνται καὶ ἀφορίζονται.
64. Ἀρχοντες πού ἐμποδίζουν τὴν πραγματοποιήσῃ Συνόδου.
65. Κ. πού διώχνουν τίς γυναῖκες τοὺς γιὰ λόγους τάχα εὐλαβείας.
66. Κ.-Λ. πού ἔχουν ἄσχετες γυναῖκες στὰ σπίτια τοὺς.
67. Λ. πού συμπτώσια καὶ γλέντια σὲ ναοὺς ἢ ἐμπορεύονται μέσα σὲ ναοὺς ἢ μπάζουν σ' αὐτοὺς ζῶα.
68. Λ. πού χορεύουν μὲ ἄσεμνο τρόπο σὲ γάμους.
69. Ὅσοι περιποιοῦνται ὑπερβολικὰ τὴν κόμη τοὺς.

70. "Όσοι σχηματίζουν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ στὸ ἔδαφος.
71. Λ. ποὺ ὑβρίζει βασιλέα.
72. Κ.-Λ. ποὺ ὑβρίζει πρεσβύτερο ἢ διάκονο.
73. Λ. ποὺ ὑπηρετοῦν σὲ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα καὶ δὲν ὑπακούουν στοὺς Ε.
74. Κ. ποὺ δὲν φοροῦν κανονικὰ τὰ ἐνδύματά τους.
75. Γυναίκα ποὺ φορεῖ ἀνδρικὰ ροῦχα.
76. "Όσοι φθείρουν παρθένες.
77. Λ. ποὺ φονεῖ ἀκούσια σὲ μάχη ἢ φιλονικία.
78. Ε. ποὺ δέχεται Κ. ἀργὸ ἀπὸ ἄλλον Ε.· καὶ ὁ προσφεύγων Κ. ἀργός.
79. Γυναῖκες καὶ ἄνδρες πλὺ ἀλείφουν τὰ πρόσωπά τους.
80. Ε. ποὺ χειροτονεῖ Κ. ποὺ ἄλλος Ε. ἀπέρριψε· καὶ ὁ Κ.
81. Λ. ποὺ συνεύχονται μὲ Κ. καθαιρεθέντα γιὰ σιμωνία.
82. Λ. ποὺ διώχνει τὴν γυναῖκα του γιὰ νὰ πάρει ἄλλη.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε'

Πατριαρχικὲς Πράξεις

1. Κλοπὴ (ἀποξένωση ὕλικῶν πραγμάτων ἢ περιουσίας ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων, μονῶν, ναῶν κ.τ.δ.).
2. Διασφάλιση ὄρων διαθήκης, δωρεᾶς, προσφορᾶς. Παράβαση ὄρων διαθήκης.
3. Σφετερισμὸς ξένης περιουσίας - σφετερισμὸς δικαιωμάτων ὀρφανῶν, χηρῶν.
4. Κατακράτηση προίκας μετὰ τὸ διαζύγιο ἢ πρὸ γάμου δωρεᾶς.
5. Κατασφάλιση πατριαρχικῶν ἐντολῶν γιὰ ποικίλες ὑποθέσεις (ἀπονομὴ ἢ ἐπιβεβαίωση σταυροπηγιακῆς ἀξίας μονῶν ἢ ἐκκλησιῶν - διορισμὸς ἐκκλησιαστικῶν προϊσταμένων, ἀποφάσεις γιὰ οἰκονομικὰ θέματα.
6. Παράβαση ὄρων προικοδοσίας - πολυτελὲς ἀμφίεση.
7. Ἀθέτηση ὄρων ἐταιρείας - ἀπόκρυψη κερδῶν - πλαστογραφία - ἄρνηση καταβολῆς χρέους. Ληστεία - πειρατεία.
8. Φόνος - περίθαλψη ἐγκληματί - συνεργία σὲ ἐγκλήματα - διευκόλυνση δραπετῶν κ.τ.δ.
9. Ἀρνηση καταβολῆς πατριαρχικῆς ζητείας καὶ ἄλλων δοσιμάτων ἀπὸ κληρικοῦς ἢ λαϊκοῦς.
10. Πώληση χριστιανῶν ὡς δούλων.
11. Ἀδελφοποιία.
12. Ἀνυπακοὴ σὲ δημογεροντικὲς ἀποφάσεις.
13. Ἀδίκος κατατρεγμὸς Ἑβραίων.
14. Συκοφαντικὴ δυσφήμιση.
15. Ἀνάμειξη λαϊκῶν σὲ ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις.
16. Καταπάτηση περιουσίας χριστιανῶν.
17. Κατακράτηση προσφορῶν ποὺ προορίζονταν γιὰ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα· κατακράτηση ἐλεῶν ὑπὲρ τοῦ Π. Τάφου.
18. Ἐπικοινωνία μὲ ἀφορισμένους.
19. Παράβαση ἀργίας τῆς Κυριακῆς (ἄνοιγμα μαγαζιῶν).

20. Ἐπόκρυψη πατριαρχικῶν ἐντολῶν.
21. Ἀθέτηση ὑπεσχημένων.
22. Παράνομοι ἀφορισμοί.
23. Παραβίαση πενήμιτου χρόνου.
24. Ἐγκατάλειψη οἰκογενείας - ἐγκατάλειψη συζυγικῆς ἐστίας.
25. Τὸ «δέσιμο» ἀνδρογύνων.
26. Φθορὰ «ἐθνικῆς» περιουσίας.
27. Ἀνατροπὴ καθεστῶτος ἰδιωτικῶν ναῶν.
28. Χαρτοπαιξία.
29. Παραβίαση κανόνων γάμου - γάμος διὰ κεπηνίου - γάμος μὲ ἑτεροδόξους ἢ αἰρετικούς - παράνομα διαζύγια - διάλυση ἀρραβόνων - ἐπιμήκυνση χρόνου ἀρραβόνων - φθορὰ παρθένας.
30. Ἀνυπακοὴ κληρικῶν πρὸς τίς προϊστάμενες ἀρχές.
31. Καταφρόνηση ἀργίας.
32. Ἀνάμειξη σὲ παράνομη χειροτονία κληρικῶν.
33. Παραβίαση κανόνων νηστείας.
34. Παραβίαση κανόνων ἐπιθανάτιας ἐξομολόγησης.
35. Καταστροφὴ ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων.
36. Ἀνάγνωση ἀπαγορευμένων βιβλίων.
37. Διασπορὰ αἰρετικῶν δοξασιῶν.
38. Ἐπίβαση στὸν πατριαρχικὸ θρόνο.
39. Ἐξύβριση ἱερέα.
40. Πώληση ὑπὸ μοναχῶν περιουσίας τῆς μονῆς τους.
41. Διατήρηση συνεισάκτων ὑπὸ μοναχῶν.
42. Σχέσεις μὲ Ἀρμενίους.
43. Σφετερισμὸς ὑπὸ ἰδιωτῶν περιουσίας μοναχῶν μετὰ τὸν θάνατό τους.
44. Χρῆση ὑπὸ πολιτικῆς ἐξουσίας (ἐκτέλεση ἐντολῶν διοίκησης - στάσεις καὶ κινήματα ἐναντίον κεντρικῆς ἐξουσίας - ἀποτροπὴ συμμετοχῆς σὲ ἐχθρικοὺς στρατούς).
45. Ἀνυπακοὴ ἱερέων πρὸς τοὺς προϊσταμένους τους.
46. Πολυτελής ἀμφίεση.
47. Μασόνοι.
48. Διατάραξη μοναστικοῦ βίου.
49. Ἐκβιασμὸς ἐκκλησιαστικῶν ἀπὸ ἐξωτερικῆ ἐξουσίας: τιμωροῦνται βέβαια οἱ ἐκβιάζοντες λαῖκοί¹.

Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ

«Φοβερά τοῖς ἀμελῶς βιοῦσι τὰ ἐπιτίμια,
βρυγμός ὁδόντων καὶ σκώληξ ἀκοίμητος
καὶ σκότος ἐξώτερον καὶ ὅλα ὅσα τῆς
Γραφῆς ἀκοῦμε»

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ¹

Ὁ ἀφορισμός εἶτε ὑπὸ τὴν μορφή τῆς ἀποτρεπτικῆς ἀπειλῆς εἶτε ὑπὸ τὴν μορφή τῆς κατασταλτικῆς ποινῆς ἐπιφέρει ὀρισμένα ἀποτελέσματα, ὀρισμένες στερησεις εἰς βάρος τοῦ χριστιανοῦ· ἄλλωστε αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ νόημα τῆς ποινῆς². Αὐτὲς ἐξάλλου οἱ δυσάρεστες συνέπειες εἶναι ὅ,τι συγκροτεῖ τὸ «δυσβάσταχτον βάρος» του· κοντὰ σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ εἰδικὸ κοινωνικὸ βάρος ποὺ ἔχει ποινὴ παρομοίας φύσεως καθὼς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα κλιμάκια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας στὰ μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ποὺ ἁμαρτάνουν καὶ μάλιστα σὲ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ χριστιανικὴ συνείδηση καὶ ἡ πίστις εἴταν στοιχεῖα ὑψηλῆς σημασίας. Ἡ —ἔστω καὶ πρόσκαιρη— ἀποκοπὴ τοῦ ἀφορισμένου ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ στέρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν μυστηρίων ἐν μέσῳ μιᾶς κοινωνίας βαθύτατα θρησκευόμενης, προσλαμβάνει σχεδὸν τὴν μορφή κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ ὥς ἐκ τούτου ἡ ποινὴ εἶναι δυσβάσταχτη καὶ ἐξαιρετικὰ ὀδυνηρὴ γιὰ τὸν τιμωρούμενο χριστιανό.

Ἔτσι ἄλλωστε μποροῦμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀποφεύγει τὴν ἐπιβολὴ ἀμετακλήτων ἀφορισμῶν καὶ περιορίζεται,

1. ΣΤΕΦΑΝΗΣ-ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Ἐπιστολές, 452.

2. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ γνωρίσαμε μὲ ἕμμεσο τρόπο στὸ τέταρτο κεφάλαιο ὅπου προσδιόρισame καὶ ἀναλύσαμε τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν τὸ ἀφοριστικὸ τυπικόν. Ἐκεῖ ὅμως ἡ προσέγγισή μας εἶχε χαρακτῆρα περισσότερο θεωρητικὸ καθὼς προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε τίς δυσάρεστες συνέπειες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν δυναμικὴ τῶν λέξεων-ἀπειλῶν χωρὶς νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ περαιτέρω τεκμηρίωση. Στὸ παρὸν κεφάλαιο ὁ σκοπὸς βεβαίως εἶναι διαφορετικός· ἡ ἀνάλυσή μας θὰ φτάσει καὶ στὸ πραγματολογικὸ στοιχεῖο καὶ φιλοδοξεῖ νὰ δείξει τίς ἀφοριστικὲς ἀπειλὲς μετουσιωμένες σὲ πράξη καὶ τὴν συμπεριφορὰ τῶν πιστῶν—ἀποδεκτῶν—τῶν ἀφοριστικῶν ἀπειλῶν.

στην συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, απλώς στην χρήση της αφοριστικής απειλής που αφήνει ανοιχτή την θύρα της επανόρθωσης και απαλλαγής από δυσάρεστες συνέπειες. Στην ουσία, δεν υφίσταται ανάγκη επιβολής αμετακλήτων ποινών αφού ο απειλούμενος σχεδόν πάντοτε συμμορφώνεται προς τις έπιταγές των εκκλησιαστικών αρχών και έτσι δεν δημιουργείται ή ανάγκη περισσότερο δραστικών μέτρων. Πολλές φορές αυτό συμβαίνει και σε περιπτώσεις ανωνύμων έπιτιμίων όταν κατ' αρχήν ο χριστιανός δεν αίσθάνεται άμεσα απειλούμενος· ή απειλή όμως και στην περίπτωση αυτή ίσως να είναι περισσότερο όξεία έπειδή, ούσιαστικά, το έπιτίμιο υφίσταται· και έπειδή υπάρχει το ένδεχόμενο να μην αποκαλυφθεί ώστε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να άρθει, έλλοχεύει ή δογματική απόφαση ότι μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις της μετά θάνατον άπωλείας της ψυχής του χριστιανού.

Συνάγεται λοιπόν από την παράθεση των στοιχείων αυτών ότι τα έπακόλουθα του αφορισμού δεν είναι για τον χριστιανό πράγματα άμελητέα· οί προβλεπόμενες κυρώσεις είτε στο καθημερινό κοινωνικό έπίπεδο είτε στο μεταφυσικό άνέκοπταν κάθε διάθεση άνυπακοής άκόμα και στο στάδιο της απειλής.

Άλλά άς προσπαθήσουμε να παραθέσουμε άναλυτικά τις έπιμέρους άρνητικές έπιπτώσεις, τα άρνητικά άποτελέσματα που συγκροτούν και την ουσία της ποινής.

1. Άποτελέσματα εις βάρος ζωντανών αφορισμένων

α) Η μαρτυρία των πηγών

Η άπομόνωση του αφορισμένου από το υπόλοιπο, υγιές σώμα της Έκκλησίας και ή στέρηση των μυστηρίων της άποτελεί την βασική συνιστώσα της ποινής. Άλλωστε αυτό άκριβώς δηλώνει και ή λέξη *αφορισμός*. Ό τιμωρούμενος, πρέπει για όσο καιρό διατελεί υπό το βάρος της αφοριστικής ποινής να μην έρχεται σε έπαφή με τους άλλους χριστιανούς και βεβαίως και οί άλλοι χριστιανοί απειλούνται και έντέλλονται να άποφεύγουν κάθε είδους συναναστροφή με τον αφορισμένο. Έννοείται ότι οί κληρικοί έντέλλονται να μην προσφέρουν τις υπηρεσίες της Έκκλησίας στον αφορισμένο έως ότου αυτός μετανοήσει και έπανορθώσει.

Άν παρακολουθήσουμε την ιστορική εξέλιξη του έπιτιμίου θά διαπι-

στώσουμε ότι ἡ ἀπομόνωση καὶ ὁ ἀποκλεισμός τοῦ ἀφορισμένου ρητὰ κα-
τονομάζεται ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς διατάξεις τῶν πρώτων κιόλας χρι-
στιανικῶν αἰώνων: «εἰ τις ἀκοινωνήτω, κἂν ἐν οἴκῳ συνεύξηται, οὗτος
ἀφοριζέσθω»· αὐτὰ ἐντέλλεται ὁ ι' κανόνας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἐνῶ
ὁ ιβ' κανόνας τῆς ἰδίας συλλογῆς προσθέτει: «εἰ τις κληρικός, ἢ λαϊκός,
ἀφωρισμένος, ἤτοι ἄδεκτος, ἀπελθὼν ἐν ἐτέρῳ πόλει προσδεχθῇ, ἄνευ
γραμμάτων συστατικῶν, ἀφοριζέσθω, καὶ ὁ δεξάμενος, καὶ ὁ δεχθείς»·
καὶ ὁ ἐπόμενος (ιγ' κανόνας) συμπληρώνει: «εἰ δὲ ἀφωρισμένος εἴη, ἐπι-
τείνεσθω αὐτῷ ὁ ἀφορισμός, ὡς ψευσαμένῳ καὶ ἀπατήσαντι τὴν ἐκκλη-
σίαν τοῦ Θεοῦ»¹.

Ἡ ἀπομόνωση λοιπὸν τοῦ ἀφορισμένου σαφῶς προσδιορίζεται καὶ
μάλιστα οἱ κανόνες εἶναι ἐξίσου, ἂν ὅχι καὶ περισσότερο, αὐστηροὶ γιὰ
τοὺς χριστιανούς πού θὰ τολμήσουν νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀφορισμέ-
νο προκειμένου νὰ ἐπέλθει πλήρης ἀπομόνωση τοῦ ἀφορισμένου, δηλαδὴ
προκειμένου νὰ καταστεῖ ἀποτελεσματικὸ τὸ ἐπιτίμιο. Πρὸς τὴν ἰδια
κατεύθυνση ἐξάλλου κινεῖται καὶ ὁ σχετικὸς πρὸς τὴν λύση τοῦ ἀφορισμοῦ
κανόνας (λβ'), ὁ ὁποῖος πρεσβεύει² ὅτι ὁ ἐπίσκοπος πού ἐπέβαλε τὸν ἀφο-
ρισμὸ εἶναι καὶ ὁ μόνος ἀρμόδιος νὰ ἄρει τὴν ποινὴ· μὲ ἄλλα λόγια οἱ κινή-
σεις καὶ τὸ πεδίο δράσης εἶναι πολὺ περιορισμένο καὶ στὴν περίπτωσι
ἄρσεως τοῦ ἐπιτιμίου· ὁ τιμωρηθεὶς δὲν μπορεῖ νὰ προσφύγει σὲ ἄλλον
ιεράρχη γιὰ νὰ ζητήσῃ συγχώρηση ἐπειδὴ, καθὼς εὐκόλα γίνεται ἀντι-
ληπτό, ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου μποροῦσε νὰ τρωθεῖ ἀπὸ τὶς
λύσεις ἐπιτιμίων ἐκ μέρους ἀρχιερέων πού δὲν θὰ γνώριζαν τὴν αἰτία τῆς
ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ συμπεριφορὰ τοῦ ἀφορισμένου.

Ἡ βασικὴ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς ἀπομόνωσης καὶ στέρησης τῶν μυστηρίων
τῆς Ἐκκλησίας θὰ ἀποτελέσει τὸ κύριο μέρος τῶν συνεπειῶν τῆς ποινῆς
καὶ ἕκτοτε θὰ ἐπαναληφθεῖ πολλὰς φορὲς σὲ κείμενα τῆς ἐκκλησιαστικῆς
γραμματοειας. Διαβάζουμε λ.χ. στὸν ιγ' κανόνα τῆς συνόδου τῆς Σαρδι-
κῆς (347): «καὶ τοῦτο πᾶσιν ἀρεσάτω, ἵνα εἴτε διάκονος ἢ πρεσβύτερος,
ἢ καὶ τὶς τῶν κληρικῶν ἀκοινωνήτος γένηται, καὶ πρὸς ἕτερον ἐπίσκοπον
τὸν εἰδότα αὐτὸν καταφύγοι, γινώσκοντα ἀποκεκινῆσθαι αὐτὸν τῆς κοι-

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 14-16.

2. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *δ.π.*, 42: «εἰ τις πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, ὑπὸ ἐπι-
σκόπου γένηται ἐν ἀφορισμῷ, τοῦτον μὴ ἐξεῖναι παρ' ἐτέρου δεχθῆναι, ἀλλ' ἢ παρὰ
τοῦ ἀφορίσαντος αὐτόν, εἰ μὴ ἂν κατὰ συγκυρίαν τελευτήσῃ ὁ ἀφορίσας αὐτὸν
ἐπίσκοπος»· βλ. περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ στὸ δεύτερο κεφά-
λαιο τῆς μελέτης αὐτῆς, ὅπου καὶ οἱ περιπτώσεις πού ὁ ἀφορισμός μπορεῖ νὰ λυθεῖ
ἀπὸ ἄλλον ἀρχιερέα.

ωνίας παρά του ίδιου επισκόπου, μη χρῆναι τῷ ἐπισκόπῳ καὶ ἀδελφῷ αὐτοῦ ὕβριν ποιῶντα, παρέχειν αὐτῷ κοινωνίαν. Εἰ δὲ τολμήσοι τοῦτο ποιῆσαι, γινωσκέτω, συνελθόντων ἐπισκόπων, ἀπολογία ἑαυτὸν ὑπεύθυνον καθεστάναι»¹. 'Ομοίως καὶ ὁ λζ' κανόνας τῆς συνόδου τῆς Καρθαγένης (418) ὀρίζει ἀκριβῶς τὴν σημασία τῆς ἀπομόνωσης, ἀκόμα καὶ ἂν πρόκειται γιὰ ἄδικο ἀφορισμό. 'Ο ἀφορισμένος δὲν πρέπει νὰ ἐπικοινωνήσῃ με τοὺς ἄλλους πιστοὺς προτοῦ ἀρθεῖ ἢ ποινῇ του². τὸ ἐπιτίμιο πρέπει νὰ τηρεῖται ἕως ὅτου ἡ 'Εκκλησία ἀποφασίσῃ τὴν ἄρση του γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο.

Ὅπως ἔχουμε ἤδη παρατηρήσει οἱ περισσότερες διατάξεις ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα ἀναφέρει προορίζονται γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς· ὡστόσο οἱ διατάξεις αὐτὲς ἔχουν ἄμεση ἐφαρμογὴ καὶ γιὰ τοὺς λαϊκοὺς ἀφοῦ κυρίως γι' αὐτοὺς προορίζεται ἡ ποινὴ. Ἄλλωστε οἱ μεγάλοι ἑρμηνευτὲς τοῦ 12ου αἰ. δὲν κάνουν διάκριση καὶ ἑρμηνεύουν τοὺς κανόνες ὡς διατάξεις γενικῆς ἰσχύος. Ἄν λ.χ. παρατηρήσουμε τὴν ἑρμηνεία τοῦ Ζωναρά καὶ τοῦ Βαλσαμῶνα στὸν κανόνα ποὺ πρὶν ἀπὸ λίγο ἀναφέραμε θὰ διαπιστώσουμε εὐκόλα αὐτὴν τὴν γενίκευση τῆς ἰσχύος τῶν κανόνων³.

Ἐξάλλου μὲ ἄλλες ἑρμηνευτικὲς διατάξεις τοὺς προσπάθησαν οἱ ἴδιοι ἑρμηνευτὲς νὰ ἐπεξηγήσουν ἄλλες ἐπιμέρους ἐφαρμογὲς τοῦ ἐπιτιμίου προκειμένου ἀποσαφηνισθεῖ καὶ παγιωθεῖ καλύτερα τὸ ὅλο πλέγμα τῶν δυσμενῶν συνεπειῶν τῆς ποινῆς. Ἔτσι στὴν ἑρμηνεία τοῦ ιγ' κανόνα τῆς Α' συνόδου τῆς Νικαίας οἱ Ζωναράς, Βαλσαμῶν καὶ Ἀριστηνὸς ἀσχολοῦνται μὲ τὴν περίπτωσι τῶν ἐτοιμοθανάτων ἀφορισμένων ἐν σχέσει μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μετάληψης. Μὲ ἄλλα λόγια ἀντιμετωπίζουν προβλήματα καθημερινῆς πρακτικῆς, τὰ ὅποια εἴταν δυνατόν νὰ ἀνακύψουν ἀπὸ τὴν συχνὴ ἐφαρμογὴ τῆς ποινῆς καὶ ἐπιβάλλουν μὲ τὴν ἰδιαιτερότητά τους τὴν συγκρότηση ἑνὸς καλὰ ὁργανωμένου δογματικο-ποινικοῦ ἐργαλείου ποὺ νὰ καλύπτει ἀκριβῶς τὶς περιπτώσεις αὐτές. Γιὰ τὴν περίπτωσι λοιπὸν τῶν ἐτοιμοθανάτων ἀφορισμένων ἐπιθυμώντας νὰ μετριάσουν τὶς

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 3, 266.

2. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *δ.π.*, 379-381: «'Ομοίως ἤρесе συμπάσι τῇ συνόδῳ, ἵνα, ὁ διὰ βῆθυσίαν αὐτοῦ ἀπὸ κοινωνίας γενόμενος, εἴτε ἐπίσκοπος, εἴτε οἰοσδήποτε κληρικός, ἐὰν ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀκοινωνησίας αὐτοῦ, πρὸ τοῦ ἀκουσθῆναι, εἰς κοινωνίαν τολμήσῃ, αὐτὸς καθ' ἑαυτοῦ τῆς καταδικῆς τὴν ψῆφον ἐξεννοχέαντι κριθῇ».

3. 'Ο Ζωναράς δὲν κάνει διάκρισι (λ.χ. ἀναφέρει γενικῶς τὴν λέξη ἐπιτιμώμενοι, ἧτοι ἀφοριζόμενοι) ἐνῶ ὁ Βαλσαμῶν διευρύνει τὶς κατηγορίες καὶ ὀνομάζει ρητὰ τὶς διάφορες βαθμίδες (ἐπίσκοποι ἢ κληρικοί, ἢ λαϊκοί): ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *δ.π.*, 379-380.

δυσάρεστες επιπτώσεις δὲν ἀπαγορεύουν τὴν μετάληψη· ὁμως ἡ ἔρμηνεία τοῦ Ζωναρᾶ ἐπιζητεῖ νὰ καλύψει τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἐτοιμοθάνατος γίνεται καλὰ καὶ ἐπειδὴ ἔχει κοινωνήσῃ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἐπιτιμίου¹.

Ἄλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ μεγάλοι ἑρμηνευτὲς θέτουν τὶς βάσεις καὶ τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ ὁ ὑποστὰς τὸ ἐπιτίμιο, προτοῦ συγχωρηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὕτῃ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ ἔρμηνεία τοῦ ρκη' (ρλζ') κανόνα τῆς συνόδου τῆς Κερθαρῆς ποὺ ἐπιχειροῦν. Ὁ κανόνας λοιπὸν αὐτὸς ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀφορισμένος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατηγορήσῃ κάποιον ἄλλο· με' ἄλλα λόγια δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ μαρτυρία τοῦ ἀφορισμένου ὡς στοιχείου ἐγκλησης ἄλλου χριστιανοῦ ἐνώπιον τῆς δικαιοσύνης. Τὸν κανόνα αὐτὸν θὰ τονίσουν με' τὴν ἔρμηνεία τους οἱ τρεῖς ἑρμηνευτὲς τοῦ 12ου αἵωνα· ἔτσι θὰ ἀναδείξουν ἓνα ἀρνητικὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀπομόνωση τοῦ ἀφορισμένου, τὸ ὁποῖο βεβαίως φαίνεται νὰ ὑπερβαίνει τὸ καθαρὰ ἐκκλησιαστικὸ πεδίο καὶ νὰ εἰσέρχεται στὸ γενικὸ πεδίο τῶν σχέσεων τοῦ ἀφορισθέντος με' τὸ κοινωνικὸ σύνολο ἐναντι τοῦ ὁποίου ὁ ἀφορισμένος «διαθέτει» ἓνα στοιχεῖο ἀπαξίας καὶ μειονεξίας. Ὁ ἀφορισμένος, λοιπὸν, ὅσο καιρὸ ἰσχύει ἡ ποινὴ του δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ κατηγορεῖ κάποιον ἄλλον ἀλλὰ οὔτε νὰ «μαρτυρεῖ», ἐπειδὴ «ἀνεπίληπτον δεῖ εἶναι τὸν μαρτυροῦντα»².

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 143-144: «Διαταξάμενοι οἱ ἱεροὶ Πατέρες περὶ ἐπιτιμίων, καὶ ὅπως, καὶ ἐφ' ὅσον οἱ παραπίπτοντες ἀκοινωνήτοι ἔσονται, ὀρίζουσι διὰ τοῦ παρόντος κανόνος, κἂν ὑπὸ ἐπιτίμιον ἀκοινωνησίας ὥσὶ τινες, τελευτῶσι δέ, μεταδίδοσθαι αὐτοῖς τῶν ἁγιασμάτων... εἰ δέ τις περὶ τὴν ζωὴν κινδυνεύων ἀξιωθεῖν, ὡς θνήσκων, τῆς κοινωνίας, εἴτα διαφύγοι τὸν θάνατον, μετὰ τῶν πιστῶν μὲν συνεύξεται, οὐ μὲν τοι καὶ τῶν ἁγιασμάτων μεταλήψεται. Καὶ πᾶς δὲ ἐν ἐπιτιμίῳ ὢν, περὶ τὴν τελευταίαν γινόμενος ἔξοδον, φησὶν ὁ κανὼν, εἰ ζητεῖ μεταλαβεῖν τῆς ἁγίας προσφορᾶς, μεταλαμβάνέντω μετὰ δοκιμασίας, ἥγουν γνώμης τοῦ ἐπισκόπου καὶ ἐξετάσεως».

2. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 3, 595-596: «διὰ τοῦτο ὀρίζομεν τοῦτον ὁρθῶς πρὸς κατηγορίαν μὴ εἰσδέχεσθαι, ὅστις μετὰ τὸ ἀπὸ κοινωνίας γενέσθαι, ἐν αὐτῷ ἔτι τῷ ἀφορισμῷ ὑπάρχει, εἴτε κληρικὸς εἴη, εἴτε λαϊκὸς ὁ κατηγορησάμενος»· αὐτὰ πρὸς τὸν πατέρα τῆς Συνόδου. Οἱ τρεῖς ἑρμηνευτὲς τονίζουν περαιτέρω: Ζωναρᾶς: «ὁ δὲ γε παρὼν κανὼν περὶ μόνων ἀφορισμένων διορίζεται, ὥστε, εἰ μὴ τοῦ ἀφορισμοῦ λυθῶσι· μὴ δύνασθαι ἐτέρων κατηγορεῖν, κἂν κληρικοὶ εἴεν οἱ κατηγοροῦντες, κἂν λαϊκοί»· Βαλσαμών: «Ὁ ἕκτος κανὼν τῆς οἰκουμένης δευτέρως συνόδου πλατύτερον διαλαμβάνει τίνες εἰσὶ παραδεκτοὶ εἰς κατηγορίαν... κατὰ τινος· ἀνάγνωθι οὖν τὸν ῥηθέντα κανόνα»· Ἀριστηνός: «Ἀνεπίληπτον δεῖ εἶναι τὸν μαρτυ-

Τέλος ἄς ἀναφέρουμε καὶ μιὰ ἀκόμη περίπτωση ποὺ ἐνισχύει, ἐπικυρώνοντας τὴν βασικὴ αὐτὴ ἀρχὴ τοῦ ἀφορισμοῦ, δηλαδὴ τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀφορισμένου καὶ τὴν στέρηση τῶν δικαιωμάτων του. Ἡ σημασία τῆς μάλιστα προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπάντηση (διάγνωση) τοῦ πατριάρχῃ Μανουὴλ Β' σὲ ἐρώτηση τοῦ μητροπολίτη Δυρραχίου Ρωμανοῦ. Τὸ ζήτημα ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν δυνατότητα ἀφορισμένων ἱερέων νὰ ἐκτελοῦν τὰ ἱερατικά τους καθήκοντα· φυσικὰ ἡ ἀπάντηση ποὺ δίνει τὸν Ἰούλιο τοῦ 1250 ὁ πατριάρχης δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀρνητικὴ¹. ἄλλωστε ἡ περίπτωση δὲν εἶναι καινοφανὴς καὶ ὑπάρχει ἀπὸ παλαιὰ ἡ σχετικὴ ἐκκλησιαστικὴ νομολογία. Οἱ ἱερεῖς ποὺ δὲν τηροῦν τὸ ἐπιτίμιο εἶναι ἄξιοι καθαιρέσεως καὶ οἱ προϋστάμενοί τους ἔχουν κάθε δικαίωμα νὰ λάβουν μέτρα ἐναντίον τους. Ἔτσι γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ καὶ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας σαφῶς καθορίζονται οἱ ἀρνητικὲς καὶ περιοριστικὲς διατάξεις ποὺ συνεπάγεται ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἀπὸ τίς μετέπειτα συλλογές τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου δὲν διαφαίνεται κάποια μεταβολὴ στὸ καθεστὼς αὐτό².

Γίνεται λοιπὸν φανερὸ ἀπὸ τίς ἀναφορὲς αὐτὲς ὅτι ἀπὸ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἐπιτιμητικῆς διαδικασίας, ἀπὸ τίς πρώτες συλλογές τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειά ἐφαρμογῆς τοῦ ἐπιτιμίου στὸ πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς διοίκησης, οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῶν ἀφορισμῶν δὲν εἶταν ἀμελητέες³. Ἡ πρώτη βέβαια ἐφαρμογὴ τους ἔχει σχέση μὲ τὸ αὐστηρὰ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἀλλὰ ὑπάρχουν βεβαιω-

ροῦντα· διὰ τοῦτο οὖν οὔτε κληρικός, οὔτε λαϊκὸς ἀφωρισμένος, κατὰ ἐπισκόπου, ἢ κληρικοῦ, εἰς κατηγορίαν ἢ εἰς μαρτυρίαν παραδεχθήσεται».

1. ΓΕΛΕΩΝ, *Διατάξεις* 2, 37-40: «Ἱερεῖς τινες ἀφοριζόμενοι παρὰ τῶν οἰκείων ἀρχιερέων, τοῦ ἀφορισμοῦ καταφρονοῦσι, καὶ ἐπιτετιμήμενοι ὄντες εἰσέρχονται καὶ ἱεουργοῦσι· πῶς δεῖ τούτους κολασθῆναι;... Οἱ ἀφωρισμένοι καὶ ἱεουργοῦντες καθαιρέσεώς εἰσιν ἄξιοι· καὶ εἰς τὴν τοῦ ἐπισκόπου αὐτῶν τοῦτο κείσθω διάκρισιν»· βλ. καὶ LAURENT, *Regestes*, fasc. IV, 121-123, ἀρ. 1315 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. τὰ σχετικὰ ἐδῶ στὸ ἔβδομο κεφάλαιο.

3. Νά πῶς περιγράφει τίς συνέπειες τοῦ ἐπιτιμίου ὁ πατριάρχης Ματθαῖος Α' γράφοντας (Ἰούλιος 1401) πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης: «εἰ δὲ καὶ μετὰ τὸ δέξασθαι τὴν παρούσαν γραφὴν καὶ ἀπειθῆσαι καὶ ἱερατικοῦ τινος ἄψασθαι ἐπιχειρήσεις, ἔχομέν σε καὶ ὑπὸ βαρύτατον καὶ φρικτὴν ἀφορισμόν, καὶ καιροῦ διδόντος, εἰ μὲν τοῖς ζῶσιν εὐρεθῆς... λόγον ἀποδώσεις συνοδικῶς... εἰ δὲ προαπέλθης, λόγον ὑφέξεις ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως τῷ θεῷ, οὐ μόνον περὶ τῆς ἀργίας σου, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ κατὰ σοῦ ἐκφωνηθέντος» (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 519· DARROUZÈS, *Regestes*, fasc. VI, σ. 442-444, ἀρ. 322).

μένες περιπτώσεις εφαρμογής του αφορισμού και σε λαϊκούς, οι όποιοι με τόν τρόπο αυτό απομονώνονται από την εκκλησιαστική συνάφεια¹.

Όστόσο πρέπει να τονίσουμε ότι την μεγαλύτερη επίδοση, που έχει σχέση με την συνεχή επανάληψη αλλά και με τον υπερτονισμό τους, γνωρίζουν οι αφορισμοί και κατά συνέπεια τα δυσάρεστα αποτελέσματα που αυτοί επιφέρουν εις βάρος των πιστών, κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Στην πρώτη συγκέντρωση κανόνων δικαίου μετά την "Αλωση, δηλαδή στην παράφραση² του έργου του Βλάσταρη που έγινε από τον Κουνάλη Κριτόπουλο το 1498, έχουμε τις πρώτες μαρτυρίες για τα αρνητικά αποτελέσματα του αφορισμού· έννοείται βεβαίως ότι οι αφορισμοί εξακολουθούν να επιβάλλονται στους αμαρτωλούς και αδίκους. Στο έργο λοιπόν του Κριτόπουλου προστίθεται ένα απόσπασμα το οποίο δεν παραδίδεται από τον νομοκάνονα του Βλάσταρη που αποτελεί τη βάση του έργου του Κριτόπουλου, απόσπασμα που έχει σχέση με την διαδικασία, με τον τρόπο άπονομής της δικαιοσύνης από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια³. Στο κείμενο αυτό εμφανίζεται κιόλας μια στερητική δράση εις βάρος του αφορισμένου: η κατηγορία του εις βάρος κληρικού δεν μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη από τους εκκλησιαστικούς δικαστές ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι είναι αφορισμένος⁴. Νά λοιπόν που ένα στοιχείο άπαξίας

1. Είναι ένδεικτικό από την άποψη αυτή ότι η αρνητική σημασία της λέξης *αφορισμός* επεκτείνεται και σε σημαινόμενα που δεν σχετίζονται άμεσα με την αφοριστική διαδικασία αλλά με την στερητική έννοια της λέξης. Συγκεκριμένα μαρτυρείται ότι σε μερικά μοναστήρια υπάρχει τόπος απομόνωσης για τόν εγκλεισμό των άπειθων μοναχών που ονομάζεται *αφορίστρια*: «Χρή γινώσκειν, ως και αφορίστριαί εισι παρ' ἡμῖν, ἐν αἷς οἱ ἀπειθεῖς καὶ δυσήνιοι κατακλείονται, ξηροφαγοῦντες καὶ παιδεύμενοι τὴν ἀρετὴν· ἡ γὰρ διὰ μαστίγων παιδευσίς, ὡς τοῖς κοσμικοῖς ἀρμόζουσα, τοῖς πατράσιν ἡμῶν ἀπόβλητος εἰκότως ἐκρίθη» (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie* 1, 233· ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Τυπικά*, 230 κ.εξ.). Τὸ κείμενο ποὺ ἀναφέραμε περιέχεται στὴν «Ἰποτύπωσιν σὺν Θεῷ καταστάσεως τῆς εὐγενεστάτης μονῆς Στουδίου» καὶ εἶναι τοῦ 13ου αἰ. Σὲ ἓνα ἄλλο τυπικὸ ἐξάλλου [«Ἡ διατύπωσις τοῦ ὁσίου καὶ μακαρίου πατρὸς Ἀθανασίου (τοῦ ἐν Ἀθῶ)»...] ἀναφέρονται παρόμοια γιὰ τὶς αφορίστριες: «Εἰδέναι δεῖ, ὡς αφορίστριαί εισι παρ' ἡμῖν, κατὰ τὴν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου διαταγὴν, ἐν αἷς οἱ ἀπειθεῖς καὶ δυσήνιοι μετὰ πολλὰς νουθεσίας καὶ παραινέσεις κατακλείονται, ξηροφαγοῦντες καὶ τὴν ἀρετὴν παιδεύμενοι. Οἱ δὲ μὴδὲν τούτοις σωφρονιζόμενοι, ἀλλὰ τοῖς αὐτοῖς καὶ μετὰ τὴν μικρὰν παιδείαν ἐπιμένοντες, ὡς νενοσηκότα μέλη τοῦ λοιποῦ σώματος τῆς ἀδελφότητος ἀποτεμνόμενοι, ἵνα μὴ τῆς οἰκείας λώβης μεταδοῖεν ἐν τοῖς πλησιάζουσιν» (DMITRIEVSKIJ, *Opisanie* 1, 251).

2. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἔργο, βλ. τὰ σχετικὰ στὸ ἔβδομο κεφάλαιο.

3. Τὸ κείμενο αὐτὸ βλ. στὸ Παράρτημα, ἀρ. Α'.

4. «Εἰ δὲ ἐγκαλέσει τινὰς ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς ἐκκλησίας ὅτι ἔπταισεν πταί-

λόγω του άφορισμού γνωστό και από παλαιότερα κείμενα εμφανίζεται προκειμένου να χρησιμοποιηθεῖ και στους μετά την "Άλωση χρόνους.

Στήν σημαντικότερη ιδιωτική νομοκανονική συλλογή των χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, δηλαδή στὸν νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ, οἱ δυσάρεστες συνέπειες τοῦ ἐπιτιμίου διαγράφονται σὲ δύο πεδία. Στὸ πρῶτο ὁ ἀφορισμένος θὰ κληθεῖ νὰ λογοδοτήσει ἐνώπιον τοῦ θεοῦ γιὰ τὶς ἀμαρτίες του ἐξαιτίας τῶν ὁποίων ἄλλωστε ἀφορίστηκε¹. Ἐμφανίζεται λοιπὸν τὸ βασικότερο ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα, ἡ ἀπολογία ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, ἡ μεταθανάτια ἀποτίμηση τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν θεό, ποὺ ὡς εἶναι εὐνόητο θὰ βαρύνει ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ἀπώλεια τῆς ψυχικῆς σωτηρίας τοῦ χριστιανοῦ. "Ὅπως θὰ δοῦμε, λίγο ἀργότερα, κατὰ τὴν πρόοδο τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ, δὲν εἶναι ἀμελητέες καὶ οἱ ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐπιτιμίου ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἀδιαλυσία τοῦ πτώματος τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου.

Τὸ ἄλλο πεδίο περιλαμβάνει ἡ καλύτερα ἀναπαράγει τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀφορισμένου διατάξεις ποὺ κυρίως προβλέπονται ἤδη ἀπὸ τοὺς Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Δηλαδή ὁ ἀφορισμένος δὲν πρέπει νὰ ἔρχεται σὲ συναναστροφή μὲ τοὺς ἄλλους πιστοὺς καὶ μὲ ὅ,τι μπορεῖ νὰ συμπεριέχει αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀπομόνωση· ἡ τήρηση τῆς ἀπομόνωσης ἐξασφαλίζεται μὲ ἀπειλὲς ἀφορισμοῦ ἐναντίον τῶν χριστιανῶν ποὺ θὰ θελήσουν νὰ ἀγνοήσουν τὰ ἐντεταλμένα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία².

σιμον ὁποῦ νὰ χάσῃ τὴν ἱερωσύνην του, θέλει νὰ μὴδὲν δέχεσαι πᾶσα ἄνθρωπον εἰς κατηγορίαν ἱερέως, ἀμὴ τοιοῦτον ὁποῖον λέγει ὁ κανὼν, χριστιανὸς ὀρθόδοξος νὰ εἶναι καὶ ὀλίγον ἐλάττωμα εἰς τὴν πίστιν νὰ μὴδὲν ἔχη, μὴδὲ νὰ εἶναι ἀπὸ φταίσιμόν του τίποτε χωρισμένος ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, εἴτε λαϊκὸς εἶναι εἴτε κληρικὸς» (ΜΑΤΘΗΣ, *Παράφρασις*, 201).

1. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 109-110: «Ὁμοίως καὶ κοσμικὸν ἐὰν ἀφορίσῃ ὁ ἀρχιερεὺς δικαίως, ἔχει νὰ δόσῃ λόγον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως ὁ κοσμικὸς, διὰ τὸ πράγμα ὁποῦ ἔκαμε καὶ ἀφωρίσθῃ, ὥστε ὁποῦ ἐχωρίσθῃ ἀπὸ Θεοῦ».

2. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 111: «Ὁ δέκατος τῶν ἁγίων Ἀποστόλων κανὼν, ὀρίζει ὅτι ὅποιος μετὰ τὸν ἀφωρισμὸν συνεχέται, ἀφορίζεσθω καὶ αὐτός. Λέγει ὁ Ζωναρᾶς εἰς τὴν ἐξήγησιν τοῦ αὐτοῦ κανόνος, ὅτι ἐκεῖνος ὁποῦ τὸν ἀφορίζουν, διὰ ἀμαρτήματα τὸν ἀφορίζουν· καὶ κάμνει χρεῖα, νὰ μὴν δὲν τὸν ἐσυγκοινωνῇ τινὰς, ὅτι καταφρονεῖ τὸν ἀρχιερέα ὁποῦ τὸν ἀφώρισεν καὶ ἄλλως ὅτι φαίνεται κακῶς τὸν ἀφώρισεν ὁ ἀρχιερεὺς καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸς συνεχέται μετ' αὐτοῦ καὶ δὲν τὸν ἀποχωρίζει, ὡς ἀφωρισμένον. Διὰ τοῦ ὁποίου, λέγει ὁ κανὼν, ὅτι ὅποιος συνέρχεται καὶ συμπάλλει μετὰ τὸν ἀφωρισμένον, ἢ εἰς ἐκκλησίαν, ἢ εἰς ὁσπῆτιον, καὶ αὐτὸς ἀφορίζεσθω. Λέγει δὲ καὶ ὁ Βαλσαμών, ὅτι ἂν εἶναι καὶ συνομιλεῖ τινὰς μετὰ τὸν ἀφωρισμένον, δὲν ἐμποδίζεται διὰ τοῦτο, μόνον νὰ μὴν δὲν συνεχέται».

Τὰ ἴδια περίπου προβλέπονται ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἄλλου σπουδαίου νομοκανονικοῦ κειμένου τῆς περιόδου αὐτῆς, τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων»¹. ὁ κανόνας ποὺ ἀνασύρεται εἶναι πάλι ὁ ἰ' τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων: κανένας δὲν πρέπει νὰ συμπροσεύχεται μὲ ἀφορισμένο διότι καταντᾷ ἴδιος μὲ τὸν ἁμαρτωλὸ ἀφορισμένο². Ὁ κανόνας αὐτὸς μάλιστα ἐπαναλαμβάνεται σὲ δύο κεφάλαια τῆς «Βακτηρίας»· στὴν δεύτερη περίπτωση ὁ συντάκτης τοῦ νομοκανονικοῦ αὐτοῦ κειμένου φροντίζει νὰ ἐπισυνάψῃ καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ζωναρά, ποὺ ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει μιλώντας γιὰ τὸν Μαλαξό, προκειμένου νὰ ἐνισχύσει τὸ κύρος τοῦ κανόνα³. Τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνονται γιὰ τρίτη φορὰ σὲ ἄλλο κεφάλαιο τῆς «Βακτηρίας», ὡς ἐρμηνεία τοῦ ε' κανόνα τῆς α' συνόδου τῆς Νικαίας⁴.

Ἡ συστηματική, ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο αὐτό, ἐξέταση τῆς «Βακτηρίας» προσφέρει τὴν γενικὴ ἀποτίμηση ὅτι φαινομενικὰ δὲν ἔχουμε κάποιο νέο στοιχεῖο σχετικὰ μὲ τὰ δυσάρεστα ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ· ὡστόσο τὸ κείμενο αὐτὸ ἐνσωματώνει τὴν πραγματικότητα ποὺ ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπὸ παλαιότερα χρόνια: ὁ ἀφορισμένος παύει πλέον νὰ ἀπασχολεῖ τὸ κείμενο ὑπὸ τὴν ιδιότητα μόνο τοῦ κληρικοῦ· ἀφορισμένος μπορεῖ νὰ εἶναι κάθε χριστιανός. Ὡστε παρουσιάζεται μιὰ προσπάθεια προσαρμογῆς τοῦ κειμένου πρὸς τὶς κοινωνικὲς πραγματικότητες καὶ συγχρόνως μιὰ κατάφαση τῶν ἀναγκῶν ποὺ τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ ποινὴ καλεῖται νὰ θεραπεύσει.

Τελειώνοντας τὴν ἀναζήτηση πληροφοριῶν ἀπὸ τὶς συλλογές-ἐγχειρίδια ἀπονομῆς δικαιοσύνης μέσω τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, δὲν πρέπει νὰ προβλέψουμε καὶ τὴν γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα *Πηδάλιον*⁵. Ἡ συλλογὴ

1. Περισσότερα γιὰ τὴν συλλογὴ αὐτὴ, βλ. ἐδῶ στὸ ἔβδομο κεφάλαιο.

2. «Βακτηρία Ἀρχιερέων», κεφ. λγ': «Ὁ δέκατος τῶν ἁγίων ἀποστόλων κανὼν ὁρίζει, ὅτι εἴ τις μὲ ἀφορισμένον ἄνθρωπον σταθῇ εἰς προσευχὴν, εἰς οἶον τόπον εἵπῃς, νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς ἀφορισμένος, διότι ἡ ὥσαν τὸν ἀφορισμένον ἐκεῖνον εἶναι εἰς τὰ ἔργα, ἢ ἐκεῖνον ὁποῦ τὸν ἀφόρησεν καταφρονᾷ, ὡς ὅτι δὲν τὸν ἀφόρησεν δίκαια».

3. «Βακτηρία», β.π., κεφ. ριζ': ἐπαναλαμβάνεται ὁ ἀντίστοιχος κανόνας τοῦ Μαλαξοῦ· βλ. ἐδῶ σελ. 275, σημ. 4.

4. «Βακτηρία», β.π., κεφ. πδ': «ε' κανὼν τῆς α' συνόδου ὁρίζει ὅτι ὅσοι καθαιρεθοῦσιν, ἢ ἀφορισθοῦσιν ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τοὺς ἡ γνώμη τοῦ καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν ἐπισκόπου νὰ κρατῇ καθὼς ὁρίζει ὁ κανὼν νὰ μὴν δέχῃσαι εἰς κοινωνίαν ἀνθρώπους ὁποῦ τοὺς ἀφόρισαν οἱ ἐπίσκοποι τοὺς, ἢ ἀργήσας τελείως».

5. Γιὰ τὴν συλλογὴ αὐτὴ βλ. περισσότερα ἐδῶ, κεφάλαιο ὄγδοο. Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. ἐξάλλου ὅταν θὰ μεταγλωττισθεῖ στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες τὸ κείμενο ποὺ τιτλοφορεῖται *Διαταγαὶ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων* ἀπὸ τὸν Γεώργιο Τραπεζοῦντιο θὰ γίνῃ ὑπόμνηση τῶν παρακάτω: «Διότι ἐκεῖνος ὁποῦ μὲ δίκαιον τρό-

αὐτή, ἔργο τῶν μοναχῶν Ἀγαπίου καὶ Νικόδημου Ἀγιορείτη ἐκδίδεται τὸ 1800 καὶ φιλοδοξεῖ νὰ καταστεῖ ἐργαλεῖο στὰ χέρια τῶν κληρικῶν, καθὼς περιλαμβάνει ὄχι μόνο τοὺς κανόνες τῶν Συνόδων ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ φιλολογία. Στὴν ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τῶν συντακτῶν τοῦ *Πηδαλίου* ὁ ἀφορισμὸς καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὴν κυριότερη προβλεπόμενη ποινὴ. Μολονότι λοιπὸν παρουσιάζεται ἀπὸ τὰ σχόλια τῶν ἐκδοτῶν μιὰ μετριοπαθέστερη διάθεση ἔναντι τῆς χρήσης τῶν ἐπιτιμίων καὶ γίνονται πολλὲς παραινήσεις γιὰ τὴν ἀποφυγὴ ἐπιβολῆς ποινῶν, προσεκτικότερη προσέγγιση δείχνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Πρέπει ὥστόσο νὰ τονίσουμε τὴν βασικὴ παρατήρηση τῶν συντακτῶν τοῦ *Πηδαλίου* ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὰ ἀποτελέσματά του. Συγκεκριμένα ἀντιδιαστέλλοντας τὸν ἀφορισμὸ σὲ παλαιὸ καὶ σύγχρονο ἀναφέρουν ὅτι ὁ παλαιὸς στὴν οὐσία σήμαινε ἀλλὰ καὶ εἴταν ἀποκοπὴ τοῦ πιστοῦ γιὰ ὀρισμένο χρόνον ἀπὸ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἡ νεότερη ἐκδοχὴ τοῦ ἐπιτιμίου προσομοιάζει περισσότερο πρὸς τὸ ἀνάθεμα ἀφοῦ προχωρεῖ στὴν ἐκτόξευση ἀπειλῶν οἱ ὁποῖες ἐπεκτείνονται ὡς πρὸς τὴν ψυχικὴ ὑπόστασιν τοῦ χριστιανοῦ καὶ πέραν τοῦ θανάτου. Γι' αὐτὸ ἐκτιμοῦν οἱ συντάκτες τοῦ κειμένου αὐτοῦ ὅτι δὲν πρέπει νὰ συμβαίνουν παρόμοια πράγματα¹.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ πιστεύουμε ὅτι ὄντως ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα καὶ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ, ὅπως θὰ δοῦμε προχωρώντας τὴν ἀνάλυσή μας, ὑπερτονίζονται μέσω τοῦ τυπικοῦ ἐκτεταμένης μορφῆς (πλήρης ἀρῶν)· μάλιστα γίνεται προφανές ὅτι τὸ προερχόμενο ἐκ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς συναίσθημα τοῦ φόβου γίνεται προσπά-

πον παιδεύεται, καὶ ἀφορίζεται ἀπὸ ἐσᾶς, διώχεται καὶ ἀπὸ τὴν αἰώνιον ζωὴν καὶ δόξαν. Καὶ κοντὰ εἰς τοὺς καλοὺς ἀνθρώπους εἶναι ἄτιμος, καὶ κοντὰ εἰς τὸν Θεὸν εἶναι κατὰδικος» (ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΙΟΣ, *Νομοκάνων*, 442).

1. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον*, 35: «Ὁ μὲν οὖν ἀφορισμὸς ὁ παρὰ τῶν πάλαι γινόμενος, περιέχει χωρισμὸν, ἢ τῶν μυστηρίων, ἢ τῆς Ἐκκλησίας καὶ προσευχῆς τῆς μετὰ τῶν πιστῶν, ἢ τῆς συναναστροφῆς τῶν κληρικῶν, ἀπὸ τοὺς ὁμοταγεῖς συγκληρικούς των, ὡς εἴπομεν ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ ἱ' Ἀποστολικοῦ. Ὁ δὲ νῦν γινόμενος ἀφορισμὸς, περιέχων χωρισμὸν ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος καὶ κατάραν ἀσυγχωρησίας τε καὶ ἀλυσίας, ἕως καὶ μετὰ θάνατον, δὲν ἔχει ὁμοιότητα μετὰ τὸν ἀφορισμὸν τῶν παλαιῶν, ἀλλ' ἔρχεται νὰ ᾖναι ὁμοιος μετὰ τὸ ἀνάθεμα». Γιὰ τὸ ζήτημα ὥστόσο τῶν ἁλιωτων νεκρῶν ἔχουν γνώμη —θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε— περισσότερο σύμφωνη πρὸς τὴν ἐποχὴ τους (βλ. ἐδῶ, σ. 298).

θεια νὰ ἐνισχυθεῖ στὸ ἔπακρο καὶ γι' αὐτὸ ἡ προσφυγὴ στὰ ἄλιωτα καὶ τυμπανιαῖα πτώματα¹.

Διαπιστώσαμε λοιπὸν ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀποτελέσματα πού ἐπισύρει ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου σὲ βάρος τοῦ χριστιανοῦ ἔχουμε μιὰ βαθμιαία ἐξέλιξη. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἀφορᾷ τὴν μετατροπὴ τῆς ἀπομόνωσης καὶ ἀπαγόρευσης συμπροσευχῆς μὲ τὸν ἀφορισμένο, ἡ ὁποία εἴταν βέβαια μιὰ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ποινὴ ἀλλὰ ὅχι καὶ τελείως καταδικαστικὴ, σὲ ὁλοκληρωτικὴ ἀπομόνωση, στέρηση τῆς συμμετοχῆς στὰ δρώμενα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ στὰ κοινωνικὰ δρώμενα στὰ ὁποῖα ἡ ἀνάμειξη τῆς Ἐκκλησίας ἄλλωστε εἶναι μεγάλῃ καὶ ἀποφασιστικὴ. Ὅλα αὐτὰ βεβαίως ἔχουν σταθερὴ σχέση μὲ τὴν ἀυξηθεῖσα σὲ μεγάλο βαθμὸ παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου βίου καὶ κατὰ συνέπεια τὴν ἀνάγκη δημιουργίας τῶν ἀπαραίτητων μέσων πού θὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν παρέμβαση αὐτή· ἓνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρξε καὶ ὁ ἀφορισμὸς μὲ τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματά του.

Ἡ διολίσθηση αὐτὴ πρὸς τὸν ὑπερτονισμὸ τῶν ἀρνητικῶν γιὰ τὸν τιμωρούμενο χριστιανὸ συνεπειῶν ἀνιχνεύεται πολλαπλῶς· καὶ μέσω τοῦ σύνθετου τυπικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μαρτυρία ἄλλων πηγῶν τῆς ἐποχῆς. Ἡδὴ τὸ 1633 ὁ Νεόφυτος Ροδινὸς ἀναφέρει ὅτι: «ὅταν ἱερέας λειτουργᾷ, ἢ ψάλλει ἄλλης λογῆς ἀκολουθίαν, καὶ μάθῃ ὅτι ἐσέβηκεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὁ ἀφωρισμένος, πρέπει νὰ ἀπαριάσῃ καὶ τὴν λειτουργίαν, καὶ τὴν ἀκολουθίαν ὥστε νὰ εὕγῃ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν ὁ ἀφωρισμένος ἄνθρωπος· ἡ ἀφορμὴ εἶναι ὅτι μὲ φανερὰ ἀφωρισμένον, δὲν ἤμπορεῖ νὰ προσευχθῇ κανεὶς, μηδὲ νὰ συναναστραφεῖ, διότι λέγει κάποιος κανόνας, ὁ κοινωνῶν τῷ ἀκοινωνήτῳ, ἀκοινωνήτος ἔσται»². Ἄν αὐτὸ ὁμολογεῖται ἀπὸ ἓνα κληρικὸ πού προσεχώρησε στὸν καθολικισμὸ τὸ ἴδιο καταφάσκει καὶ

1. Ἀλλὰ καὶ στὸν προχωρημένο 19ο αἰ. ὅταν οἱ περιστάσεις καὶ οἱ διενέξεις τὸ ἀπαιτήσουν οἱ ἄμεσοι ἐνδιαφερόμενοι ὑπενθυμίζουσιν στοὺς ἀντιπάλους τοὺς τις συνέπειες τοῦ ἐπιτιμίου. Ὅταν λ.χ., ἡ διένεξη Οἰκονόμου-Φαρμακίδη, μὲ ὅ,τι αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει, βρίσκεται σὲ ὀξύτατο σημεῖο οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Φαρμακίδη θὰ τοῦ θυμίσουν ὅτι: «καὶ πρόσχε... ὅτι ὁ ἀφορισμὸς κηλὶς ὑπάρχει μολυντικὴ, καὶ ἀκάθαρτον δεικνύει τὸν ἀπόβλητον, καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ φέροντα... τοῦτον ἀκάθαρτον λέγει ὁ ψαλμωδός, οὐχὶ μόνον ἐναντίον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τοῦ Κυρίου ἀπέναντι. Καὶ δικαίως ἄρα οἱ ὑπηρετοὶ τοῦ Ῥοβέρτου, Βασιλέως τῆς Γαλλίας, ὑπὸ τοῦ Πάππα ἀφορισθέντος, οὐδὲ τὰ ἐνδύματα ἐτόλμων ψαῦσαι, οὐδὲ τὴν περὼνῃν καὶ μάχαιραν, οὐδὲ τὸ ποτήριον τῆς τραπέζης αὐτοῦ, νομίζοντες ὡς καὶ τὰ ἄψυχα αὐτὰ μεταληπτικά, καὶ μεταδοτικά τοῦ μίσματος» (ΙΑΚΩΒΟΣ, Ἀντίδοτον, 88).

2. ΡΟΔΙΝΟΣ, Σύνοψις, 209-210.

ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ὁ ὁποῖος προσδιορίζοντας τὸν ὀρισμὸ καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ποινῆς στὴν στροφή τοῦ αἵωνα (1699), τονίζει ὅτι ὁ ἀφορισμὸς χωρίζει τὸν ἀμαρτωλὸν ἄνθρωπον «ἀπὸ τὸν Θεόν, καὶ ἀπὸ τὴν ὁμήγυριν τῶν πιστῶν, δηλαδή, νὰ μὴν ἡμπορῇ νὰ συναναστρέφεται μηδὲ νὰ συμπορευέται μὲ τοὺς χριστιανούς· νὰ μὴν ἡμπορῇ νὰ λαμβάνῃ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, νὰ μὴν ἀναφέρεται ὡς μέλος εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ τὸν Χριστόν, καθὼς ὅλοι οἱ πιστοί, ἀλλὰ νὰ εἶναι ὡσὰν ἓνα μέλος ἀποκομμένο, καὶ σεσαπημένο»¹.

Ἐκεῖνος ὅμως ὁ ὁποῖος θὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια καὶ μὲ τρόπο λεπτομερὴ καὶ ἄμεσο τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς. Κατατάσσοντας τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ σὲ δύο κατηγορίες —αὐτὰ ποὺ ἀφοροῦν ζωντανούς καὶ τὰ ἄλλα ποὺ προορίζονται γιὰ τοὺς νεκροὺς ἀφορισμένους— ἀναφέρει γιὰ τὴν πρώτη κατηγορία ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ὅτι αὐτὰ εἶναι: α) «στέρησις τῶν βοηθειῶν τῆς Ἐκκλησίας» β) «παραίτησις τῆς μετοχῆς τῶν μυστηρίων» γ) «παραίτησις τῆς κατ' ἐνέργειαν μετοχῆς τῶν μυστηρίων» δ) «στέρησις τῶν θείων τῶν χριστιανῶν καθηκόντων» ε) «ὕστερεῖ τὸν ἀφορισμένον κληρικὸν ἀπὸ κάθε προνόμιον, καὶ εὐεργεσίαν ἐκκλησιαστικὴν» ς) «στέρησις τῆς ἐν ἀγορᾷ κοινωνίας, ἡγουν τῆς πραγματείας τῶν δικαστηρίων», ζ) «στέρησις τῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας» καὶ η) «στέρησις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας»². Κάθε κατηγορία ἀναλύεται λεπτομερῶς καὶ ἔτσι φαίνεται ὅτι οἱ στερήσεις ποὺ ὑφίστανται οἱ ἀφορισμένοι καταλαμβάνουν ὅλες τὶς δραστηρότητες, ἐκκλησιαστικὰς καὶ κοινωνικὰς τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς³. Ἐξαίρεση γίνεται μόνο γιὰ τοὺς «ὑποτεταγμένους» στὸν ἀφορισμένο, δηλαδή ἐπιτρέπεται ἢ ἐλευθεροκοινωνία μόνο μὲ τοὺς δούλους, ὑπηρέτες κ.τ.δ.⁴

1. [ΑΝΘΡΑΚΙΤΗΣ], *Θεωρίαι*, 225.

2. ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ, *Ἀφορισμός*, φ. 2Γ, 3^ν, 4Γ, 10Γ-ν· γιὰ τὸ ἔργο βλ. λεπτομέρειες στὸ ὄγδοο κεφάλαιο.

3. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ πονήματός του ὁ Χρῦσανθος θὰ βρεῖ τὴν εὐκαιρία νὰ τονήσει: «Ὁ ἀφορισμὸς ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς κοινωνίας ὅταν εἶναι μέγας καὶ παντέλης, διὰτὶ κάμνει νὰ μὴ προσεύχεται ὁ ἀφορισμένος μαζί μὲ τοὺς λοιποὺς χριστιανούς εἰς τὴν ἐκκλησίαν, μήτε νὰ εἶναι παρὼν εἰς τὰς ἱερὰς λειτουργίας, εἰς τὰς ἀκολουθίας, εἰς τὰς συνάξεις τῶν πιστῶν, καὶ νὰ μὴ δύναται ἢ αὐτὸς νὰ ὁμιλήσῃ μὲ τοὺς χριστιανούς, ἢ οἱ χριστιανοὶ νὰ ὁμιλήσουν μετ' αὐτόν, ἢ νὰ ἔχωσι μὲ λόγον καμίναν συναναστροφὴν, καὶ σιμὰ εἰς αὐτὰ τὸν ξεχωρίζει ἀπὸ κάθε βοήθειαν κοινωνίαν, ἢ προσευχὴν ὅπου δίδεται παρὰ τῆς ἐκκλησίας πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν τῶν πιστῶν, καὶ ἀπὸ πάντων τῶν μυστηρίων, καὶ συντόμως εἰπεῖν καὶ ἀποβάλλει τὸν ἀφορισμένον ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα ὅπου ἡμποροῦσι νὰ τὸν ἀποδείξωσι μέλος ἡνωμένον μὲ τὴν ἐκκλησίαν».

ἄλλη μὲν ἐξαίρεση στὶς στερήσεις, κατὰ τὸν Χρῦσανθο, εἶναι ὅτι ὁ ἀφορισμένος δὲν ὑποχρεώνεται νὰ διαλύσει τὸν γάμο του.

Στὸ πολὺ ἐνδιαφέρον αὐτὸ κείμενο τὸ ὁποῖο ἔχει συνταχθεῖ περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ πρώτη συστηματικὴ πραγματεία γιὰ τὸ ἐπιτιμὸν μας, ἀντικατοπτρίζεται μὲ σαφήνεια τὸ εὖρος τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ποινῆς ποὺ καλύπτει κάθε δραστηριότητα τοῦ χριστιανοῦ. Στὸ μέτρο λοιπὸν ποὺ τὸ κείμενο αὐτὸ ἀναπαριστᾷ τὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς ποὺ γράφει ὁ Χρῦσανθος ἀλλὰ καὶ συμπυκνώνει καὶ ἐμπειρίες παρελθόντων χρόνων καὶ δεδομένου ὅτι ὁ συντάκτης τῆς πραγματείας εἶναι λόγιος κληρικὸς ποὺ γνωρίζει τὰ πράγματα καλὰ καὶ ἀπὸ τὴν δογματικὴ πλευρὰ τους, πράγματι ἡ κατάσταση τοῦ ἀφορισμένου εἶναι πολὺ δύσκολη· ἀκόμα δυσκολότερα ἐξἄλλου ὁ χριστιανὸς μπορεῖ νὰ ἀγνοήσῃ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπειλὲς ὅταν ὑπάρχει διαγεγραμμένη σαφέστατα ἡ βούληση τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐφαρμοστοῦν ὅλα ὅσα ἐμφανίζονται κατ' ἀρχὴν ὡς ἀπειλὲς ἢ τουλάχιστον ὅσα εἶναι δυνατόν σὲ πρῶτο ἐπίπεδο νὰ ἐφαρμοστοῦν.

β) Ἡ κατάθεση τοῦ τυπικοῦ καὶ τῶν παραδειγμάτων

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν γραφίδα λογίων κληρικῶν ὑπάρχει καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ συνηγορία χιλιάδων ἀφορισμῶν. Αὐτοὶ ἄλλωστε ἀποτελοῦν τὸν καλύτερο μάρτυρα ποὺ βεβαιώνει μὲ ἀπόλυτα πειστικὸ τρόπο γιὰ τὴν ὑψηλὴ παραγωγὴ φόβου καὶ τὴν συνακόλουθον συμμόρφωση τῶν χριστιανῶν στὶς ἐπιταγὲς τῆς Ἐκκλησίας ἢ θὰ λέγαμε καλύτερα στὴν συμμόρφωση πρὸς τὶς ἀρχὲς τοῦ δικαίου ποὺ διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβάλλεται.

Εἶδαμε κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ τυπικοῦ ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου ποιέει εἶναι οἱ δυσάρεστες συνέπειες ποὺ ἀποδεδεικνύονται μέσῳ τῆς ἀνάγνωσης τοῦ ἀφοριστικοῦ κειμένου. Τὶς περισσότερες φορὲς οἱ δυσάρεστες ἐπιπτώσεις γιὰ τὸν ἀφορισμένο πιστὸ κατευθύνονται προσωπικὰ ἐναντίον τοῦ ἀμέσως ἐμπλεκομένου· πολλὰς φορὲς ἀπειλοῦνται καὶ οἱ πλησιόχωροί του ποὺ ἐνδέχεται νὰ γνωρίζουν κάτι γιὰ τὴν ὑπόθεσιν (συγγενεῖς, γείτονες, συνέταιροι, συγχωριανοί)· ἐπίσης πάντα ἀπειλοῦνται μὲ τὶς ἴδιες ποινὲς καὶ ὅσοι δὲν ἀπομονώσουν τὸν ἀφορισμένο· πολλοὶ κινδυνεύουν νὰ ὑποστοῦν πολλὰ. Ἀναλυτικὰ τὰ εἶδαμε στὸ τυπικό¹ ἃς θυμίσουμε πάλι μὲ συνοπτικὸ τρόπο καὶ κατὰ χρονικὴ ἀνέλιξιν ὅσα κινδυνεύει νὰ ὑποστεί ὁ

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο τέταρτο.

ἀπειλούμενος μὲ ἀφορισμό: «ἀπηλλοτριωμένους καὶ κεχωρισμένους καὶ ἀποκεκομμένους ἀπὸ πάσης τῆς ὁμηγύρεως καὶ τῆς συνάξεως καὶ τῆς ὁλομελείας τῶν ἀδελφῶν» (1531)· «πῦρ καταφάγοι τὸ θεμέλιον οἴκου αὐτοῦ καὶ καταδεδικασμένος καὶ ἀποδεδιωγμένος καὶ κατακεκριμένος ἔστω ἐκ παντὸς δικαστηρίου καὶ ἐξωσμένος τελείως τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας» (1546)· «ἔξω τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ὁμηγύρεως» (1597)· «ἔξω τῆς τῶν χριστιανῶν Ἐκκλησίας καὶ ὁμηγύρεως, ἐν ἀργίᾳ ὑπὸ ἱερῶν μὴ ἐκκλησιαζόμενοι πανοικί ἢ ἀγιαζόμενοι» (1603)· «παρ' οὐδενὸς ἐκκλησιαζόμενοι, οὔτε μὴν συναναστρεφόμενοι» (1604)· «μηδεὶς ἐξ ὑμῶν ἢ καὶ τῶν κελλιωτῶν, τολμήσῃ συμφορέσαι αὐτοῖς καὶ συναινέσαι, καὶ εἰς τὰς ἐορτὰς αὐτῶν ὄλως παραγενέσθαι καὶ συνεσθιάσθαι αὐτοῖς, ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀσυγγνώστου ἀφορισμοῦ» (1614)· «καὶ μηδεὶς ἱερεὺς τολμήσῃ ἐκκλησιάσαι αὐτὸν ἢ ἀγιάσαι ἢ θυμιάσαι ἢ ἀντίδωρον δοῦναι ἢ μετὰ θάνατον ταφῆς ἀξιῶσαι» (1652)· «ἐστερημένοι παντὸς ἐκκλησιαστικοῦ εἰσοδήματος· καὶ μηδεὶς τολμήσειεν συμφορέσαι αὐτοῖς καὶ συλλειτουργῆσαι, ἢ ὡς ἱερομονάχους τιμῆσαι» (1668-1671)· «προκοπὴν μήποτε ἴδοι» (1683)· «σὲ ἔχομεν ἀφωρισμένον... καὶ ἐσένα καὶ τὸ σπῆτι σου, καὶ τὰ ὑπάρχοντά σου, καὶ τὴν ψυχὴν σου, καὶ τὴν ζωὴν σου» (1701)· «καὶ μηδεὶς τολμήσῃ συναναστραφῆναι αὐτοῖς ἢ περιποιηθῆναι ἢ συνομιλῆσαι ἢ ἐλεημοσύνην τινα δοῦναι ἢ ἐν τῇ κατοικίᾳ αὐτοῦ ἀποδεχθῆναι ἢ συνδραμεῖν κατὰ τι λόγῳ ἢ ἔργῳ» (1702)· «τὰ πράγματα καὶ οἱ κόποι αὐτοῦ εἶησαν εἰς ἐξολόθρευσιν καὶ ἀφανισμόν καὶ προκοπὴν οὐ μὴ ἴδοι» (1708)· «παρ' οὐδενὸς συμφορούμενος ἢ συλλειτουργοῦμενος ἢ ὡς ἱερεὺς τιμώμενος, ἢ εἰσόδημα ἐκκλησιαστικὸν πολὺ ἢ ὀλίγον παρεχόμενος· λαϊκὸς δὲ... ἔξω τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ, παρ' οὐδενὸς ἐκκλησιαζόμενος, ἢ ἀγιαζόμενος, μήτε τοῖς λοιποῖς χριστιανοῖς συναναστρεφόμενος, ἢ μετὰ θάνατον θαπτόμενος» (1710)· «μηδεὶς ἐκκλησιάσῃ αὐτοῦς, ἢ ἀγιάσῃ, ἢ θυμιάσῃ, ἢ ἀντίδωρον δῶ, ἢ συμφάγῃ αὐτοῖς, ἢ συμπίῃ, ἢ συναναστραφῇ, ἢ χαιρετήσῃ, ἢ μετὰ θάνατον ταφῆς ἀξιῶσῃ» (1715)· «ἀφωρισμένος εἶη... κατηραμένος ἔστω καὶ ὁ εἰσερχόμενος ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ καὶ ὁ ἐξερχόμενος, τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ ἔστωσαν εἰς διαρπαγὴν, συνεκλειπέτωσαν ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ... ἐν γενεᾷ μιᾷ ἐξαληφθεῖη τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἔστωσαν τὰ τέκνα αὐτοῦ ὀρφανὰ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ χήρα, ἄγγελος Σατὰν προπορευέσθω ἔμπροσθεν αὐτοῦ» (1773)· «οἱ πόνοι αὐτοῦ εἶησαν εἰς παντελῆ ἀφανισμόν καὶ προκοπὴν, οὐ μὴ ἴδοι πώποτε πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς αὐτοῦ, γεννηθῆτω ἡ ὁδὸς αὐτοῦ σκότος καὶ ὀλισθημα καὶ ἄγγελος Κυρίου καταδιώκων αὐτόν, σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία εἶη ἐν τοῖς παισὶν αὐτοῦ, σαλευόμενος μεταναστήτω καὶ ἐπαιτησάτω, ἐκ-

βληθήτω ἐκ τῶν οἰκοπέδων αὐτοῦ, ἐξερευνησάτω δανειστῆς πάντα ὅσα ὑπάρχει αὐτῷ καὶ διαρπασάτωσαν ἄλλότριοι τοὺς πόνους αὐτοῦ, μὴ ὑπαρξάτω αὐτῷ ἀντιλήπτωρ, μηδὲ γεννηθήτω οἰκτίρμων, γεννηθήτωσαν καὶ ἡμέραι αὐτοῦ ὀλίγαι, γεννηθήτωσαν οἱ υἱοὶ αὐτοῦ ὄρφανοι καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ χήρα, ἐξαλειφθεῖ ἡ γενεὰ αὐτοῦ ἀπὸ προσώπου γῆς, ἐξαληφθεῖ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ γῆς ζώντων καὶ μετὰ δικαίων μὴ γραφείτω» (1796)· «ἐξολοθρεύεται ὁ οἶκος αὐτοῦ καὶ ἐξαλείφεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀπὸ τῆς βίβλου τῆς ζωῆς» (1838).

Ἡ παράθεση βεβαίως τῶν ἀπειλητικῶν ἐκφορῶν μὲ τὴν ποικιλίαν τῶν ἀπειλητικῶν καταστάσεων πού προικνίζονται εἶναι σαφέστατα ἐπιλεκτική· δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν καὶ ἀπλὲς ἀπειλές. Ὅμως οἱ χρονικὲς συντεταγμένες δηλώνουν —καὶ τοῦτο μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ ἀπὸ πλῆθος συναφῶν ἀφοριστικῶν ἐκφορῶν— ὅτι οἱ ἀπειλές, δηλαδή τὰ δυσάρεστα γιὰ τὸν ἀφορισμένο ἀποτελέσματα συνεχῶς ἐμπλουτίζονται κατὰ τὸ εὖρος τους καὶ καλύπτουν ὅλον τὸν κοινωνικὸ χῶρο τοῦ ἀφορισμένου τόσο ἀπὸ πλευρᾶς οἰκογενειακῆς ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς· καὶ βεβαίως ἡ εὐθεία ἀναφορὰ στὴν ἀπώλεια τῆς ψυχῆς παραμένει πάντα στὸ προσκήνιο. Ἡ ἀπλὴ ἀπομόνωση καὶ ἀπαγόρευση συμπροσευχῆς μὲ τὸν ἀφορισμένο λαμβάνει ἀκραῖες μορφές καὶ φθάνει στὸ σημεῖο τῆς ἀνοιχτῆς ἀπειλῆς κατὰ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ χριστιανοῦ πού ἀφορίζεται. Ἡ στέρηση τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας φθάνει ὥς τὴν περίπτωση τῆς μετὰ θάνατον ἀταφίας. Ὁ κοινωνικὸς ἀποκλεισμός συμπεριλαμβάνει καταστροφή καὶ διαρπαγὴ τῆς περιουσίας καθὼς καὶ τέλειο ἀφανισμό κάθε οἰκονομικῆς δραστηριότητος¹.

Τὰ δυσάρεστα αὐτὰ ἀποτελέσματα καὶ ἡ παραγωγή φόβου ἀσφαλῶς καὶ ἐπιτελοῦν τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἄλλωστε εἶχαν ἐπινοηθεῖ ἐνῶ δὲν παύουν συχνὰ νὰ πλουτίζονται μὲ νέες ἐκφοβητικὲς ἐκφράσεις· ὡστόσο, καὶ παράλληλα πρὸς αὐτά, ἂν καὶ οἱ πηγὲς σιωποῦν εἶναι ἐκδηλοῦν ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. κάποια χαλάρωση μέσα στὸ γενικὸ κλίμα πρέπει νὰ δημιουργεῖται καὶ ἴσως γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ καταφεύγουν οἱ συντάκτες ἀφοριστικῶν κειμένων καὶ μάλιστα αὐτοὶ πού παράγουν παρόμοια ἔγγραφα σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο (μητροπολίτες-ἐπίσκοποι) σὲ νέες

1. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀπομόνωσης βρίσκουμε σὲ κείμενο τοῦ 17ου αἰ. πού σώζεται στὸν κώδικα τῆς *Νομικῆς Συναγωγῆς*: ὁ μ. λογοθέτης μαρτυρεῖ ἐγγράφως ὅτι θὰ διακόψει κάθε σχέση μὲ τὸν ἀφορισθέντα Δημητράκη Γουλιανό· διαφορετικὰ προβλέπεται ἡ ἀντικατάστασή του (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΤΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγή*, σ. 183, ἀρ. 240: 7 Ἰουνίου 1646).

και περισσότερο κραυγαλέες απειλές που υπερακοντίζουν τις δογματικές θέσεις της ανατολικής θρησκείας. Θα μπορούσε δηλαδή να υποστηρίξει κανείς ένα σχήμα κατά το οποίο μείωση αποτελεσματικότητας = αύξηση απειλητικών εκφράσεων.

Είδαμε ως τώρα τα αποτελέσματα της ποινής μέσα από τις συλλογές δικαίου, μέσα από τα κείμενα όρισμένων εκκλησιαστικών λογίων καθώς και μέσα από το «λεκτικό ποινολόγιο» του άφοριστικού τυπικού. Θα προσπαθήσουμε τώρα να παρουσιάσουμε όρισμένες μαρτυρίες που τονίζουν με πειστικό τρόπο το στοιχείο της κοινωνικής απομόνωσης και κατ' επέκταση του κοινωνικού διασυρμού που συνοδεύει την ποινή του άφορισμού και βαρύνουν το πρόσωπο που απειλείται ή υφίσταται το έπιτίμιο. Μαζί με τον φόβο ή και παράλληλα προς αυτόν ο κοινωνικός διασυρμός αποτελεί όπωσδήποτε έναν σοβαρό παράγοντα που συντελεί στην συμμόρφωση του άφορισμένου προς τις εκκλησιαστικές έπιταγές. Τα πράγματα βεβαίως είναι πολύ πιο δύσκολα για τους χριστιανούς που απειλούνται έπωνύμως, που ακοῦνε το όνομά τους να ανακοινώνεται με βάση ένα πατριαρχικό έγγραφο, ενώπιον του εκκλησιάσματος και να στιγματίζεται κατά συνέπεια από το φοβερό έπιτίμιο.

Το ένα στοιχείο είναι αυτό. Άλλα και η απειλή της άταφίας του άφορισμένου μπορεί να αποτελέσει, όταν πραγματωθεί άλλα και ως απειλή, έναν άλλο σημαντικό παράγοντα διασυρμού και μάλιστα μεταθανάτιο, αφού για τους ανθρώπους, ως διαχρονική αντίληψη, ή μέριμνα για την μεταθανάτια τύχη του σώματός τους δεν είναι μικρότερης σημασίας από εκείνη για την σωτηρία της ψυχής τους. Έτσι από πολύ ένωρίς η απειλή της άταφίας έπηρεάζεται συχνά εις βάρος των παραβατών των κανόνων της Έκκλησίας· ο Γρηγόριος λ.χ., έπίσκοπος Μεθώνης, γράφοντας λίγο πριν από το 1468 στον «πρωτοϊρέα» του Χάνδακα σχετικά με κάποιους ιερείς που παραβαίνουν την νομολογία των συνοικεσίων και εύλογοῦν παρανόμους γάμους χριστιανών αναφέρει: «εάν δε και το κοινόν χρέος του θανάτου επέλθῃ εις αυτούς, ἄφετε αυτούς άτάφους και άμνημονεύτους, διότι ο Θεός οὔ θέλει τοιαύτας δεήσεις οὔδε θυσίας παρανόμων»¹ και φυσικά παρόμοιες απειλές μπορούμε να προσθέσουμε και άλλες...

Άλλα ἄς επανέλθουμε στο φαινόμενο του διασυρμού που εκπηγάει από την εκφώνηση του άφορισμού. Την 1 Μαρτίου 1696 γράφει ο Γεώργιος Σουγδουρής από τα Γιάννενα στην άδελφή του Χάιδω Γλυκῆ που

1. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, Έπιστολή, 268.

βρίσκεται ἐγκαταστημένη στήν Βενετία· τὴν εἰδοποιεῖ ὅτι «ὁ μιχέλης σήμερον τῆς ὀρθοδοξίας πρώτη κυριακὴ τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς ἔβαλε τὸν ἀρχιερέα καὶ ἔκαμεν ἀφορισμὸν» καὶ συνεχίζει: «τόση προκοπὴ νὰ ἰδῇ καὶ αὐτὸς καὶ τὰ παιδιὰ του, ὅσην παρακίνησιν σοῦ ἐκάμαμεν ἐμεῖς... ὁμῶς καὶ ἐπειδὴ αὐτὸς ἠθέλησε νὰ μᾶς κάμῃ ἐντροπὴ μὲ τὸν ἀφορισμὸν, ἰδοὺ ὁποῦ ἐγὼ τὸ ἐφανέρωσα»¹. Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση ποὺ ἀνάγεται στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. ἀπειλεῖται κάποιος ἱερέας ὁ ὁποῖος ἐμποδίζει ἐλεημοσύνες ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Τάφου· ἡ ἀπειλὴ ἐκ μέρους τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων εἶναι ἄμεση: ἀνάθεμα καὶ ἐπιπλέον στὴν ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ στέλνουν τονίζεται ὅτι «καὶ αὐτοῦ εἰς τὴν πολιτείαν γράφομεν καὶ σὲ ἀφωρίζομεν καὶ σὲ ἀναθεματίζομεν μὲ ὅλον σου τὸ σπῆτι καὶ γεῖνεσαι παίγιον καὶ παρὰ Θεῷ καὶ παρὰ ἀνθρώποις»².

Ἄλλη μιὰ μαρτυρία διασυρμοῦ καὶ ἀπομόνωσης προέρχεται πάλι ἀπὸ τὸ κλίμα τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων· συγκεκριμένα τώρα εἶναι ὁ Δοσίθεος ποὺ γράφει πρὸς τὸν «καθολικὸν» Ἰβηρίας σχετικὰ μὲ τοὺς χριστιανούς ποὺ πουλοῦν ἀνθρώπους ὡς δούλους. Οἱ λεπτομέρειες τῆς πώλησης ἀνθρώπων δὲν ἀναφέρονται· ἴσως πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση δανεισμοῦ μὲ ἐγγύηση τὰ σώματά τους. Πάντως ὁ Δοσίθεος παρεμβαίνει τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1701 μεριμνώντας ὁμῶς παράλληλα καὶ γιὰ τὴν λύση τοῦ ἐπιτιμίου, τὸ ὁποῖο μὲ τὴν ἀπομόνωση τοῦ ἀφορισμένου πρέπει νὰ συντελέσει ὥστε ὁ ἁμαρτωλὸς νὰ μετανοήσῃ καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ στὶς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας. Δηλαδή ἡ μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας, παράλληλα μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς, πρέπει νὰ ἔχει ὡς κύριο σκοπὸ τὴν ἄρση τῆς ποινῆς. Ἡ διαλλακτικότητα τοῦ Δοσιθέου καὶ οἱ «πολιτικοὶ» ἐλιγμοὶ του αὐτὴν τὴν φορὰ συμβαδίζουν μὲ τὴν δογματικὴ πεμπτουσία τῆς χριστιανικῆς θρησκείας: «τὸν τοιοῦτον ὡς ἀποστάτην καὶ ὡς ἐχθρὸν τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ νὰ τὸν ἔχετε ἢ μετριότης ἡμῶν... ἀφωρισμένον καὶ ἀναθεματισμένον... τοσοῦτον ὥστε λειτουργίαν νὰ μὴν τοῦ κάμετε εἰς τὸ σπῆτι του ἂν εἶναι ἀβάπτιστα παιδιὰ, οἱ ἱερεῖς νὰ τὰ βαπτίζουν, εἰς δὲ ἄλλην καμμίαν εὐλογία νὰ εἰς τὸ σπῆτι του νὰ μὴν κάμουν, ἂν ἀποθάνουν νὰ μὴν τοὺς θάψετε, εἰς τὸ λείψανόν τους νὰ μὴν ὑπάγετε, τὴν ἐλεημοσύνην τους νὰ μὴν λάβετε, νὰ μὴν τοὺς μνημονεύσετε, ἀλλὰ νὰ τοὺς ἔχετε ξένους καὶ ἀλλοτρίους ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· καὶ ἔτζι ἀδελφοὶ νὰ κάμετε διὰ νὰ εἶναι φανερά τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ τὰ τέκνα τοῦ διαβόλου». Ἐντύπωση στὴν περίπτωσιν αὐτὴ προκαλεῖ

1. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Νέος Κουβαράς*, 76· βλ. καὶ σ. 112.

2. Μ.Π.Τ., κώδ. 622, φ. 58^{r-v} (πράξι ἀνέκδοτη).

τό γεγονός ότι ο Δοσίθεος προβλέπει ότι αν οι παραβάτες είναι ιερωμένοι τότε ποινη πρέπει να είναι ο άφορισμός και η καθαίρεση. Πάντως παρόλη την βαρύτητα του αμαρτήματος και την διάκριση που επιβάλλεται μεταξύ των τέκνων του Χριστού και εκείνων του διαβόλου, τα όποια βεβαίως θα διακρίνονται από το στίγμα του άφορισμού και των συνεπειών του, η όδός της μετανοίας είναι ανοικτή και μάλιστα ο τρόπος που πρέπει να συμπεριφέρονται οι άλλοι προς αυτούς πρέπει να είναι διαλλακτικός και προσηγής για να έπιτευχθεί το ποθούμενο αποτέλεσμα. 'Ο Δοσίθεος άσφαλώς γνωρίζει και την αντίθετη τροπή που μπορούν να πάρουν τα πράγματα: μιá πρώτη παραχώρηση είναι το βάπτισμα των παιδιών τους στην συνέχεια γράφει: «λέγομεν και τουτο, ότι να μην τους αποστρέφεσθε να μη τους έχετε δια έχθρους, αλλά καν και δεν τους λειτουργάτε, δεν τους θάπτετε και δεν τους μνημονεύετε, όμως πάλιν να τους παρακαλήτε να τους περιποιήσθε αν κάμη χρεία και εις το σπῆτι τους να υπάγετε... να τους φέρετε εις μετάνοιαν»¹.

'Ο Δοσίθεος μπορεί να είναι ταυτοχρόνως αδιάλλακτος και διαλλακτικός, άπειλητικός και κατευναστικός, όμως η βασική δυναμική που άπελευθερώνεται με την έπιβολή του έπιτιμίου είναι η βίωση του φόβου που με το άκουσμα της λέξης άφορισμός και την γνώση των άποτελεσμάτων του έκπορεύεται έναντιόν των άπειλουμένων και του περιβάλλοντός τους. Αυτό έπιδιώκεται σαφέστατα και κάποτε ρητά όμολογείται. "Έμμεση μαρτυρία χρήσης του φόβου προέρχεται από τις κατηγορίες που έκτοξεύτηκαν έναντιόν του Μελέτιου Τυπάλδου σύμφωνα μ' αυτές: «όταν αποθήνη τινάς από τους όρθοδόξους όπου τον έναντιώνετον, κηρύττει πώς ο άφορισμός του τον έκοψε, δια να βάλη τους άλλους εις φόβον να μη του έναντιώνονται»².

Φόβος για τα άποτελέσματα του άφορισμού· φόβος για τον κοινωνικό διασυρμό και τον άποτροπιασμό εις βάρος του χριστιανού που δέχεται τα βέλη του έπιτιμίου· η άπόρριψη του φόβου μέσω της λογικής προσέγγισης του φαινομένου συγκρούεται με την άποτελεσματική φθορά που προκαλεί ο δημόσιος έξευτελισμός. Τουτο περιγράφεται καλά σε ένα γεγονός που έλαβε χώρα στην Μυτιλήνη (τέλη 18ου αί.): τα παιδιά του Τζάννου Σιτζάκου διαφέρονται με τον πατέρα τους για την περιουσία της μητέρας τους που έχει πεθάνει· η διαφορά όξύνεται και τα παιδιά καταφεύγουν στο πατριαρχείο και πετυχαίνουν την έκδοση άφοριστικού. Τελικά όμως πεί-

1. Μ.Π.Τ., κώδ. 622, φ. 74^r-75^v.

2. ΕΓΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Σημείωμα*, 330: από κώδικα Μ. Λάρας Μ 100, άρ. 11.

θονται και δὲν ζητοῦν τὴν ἀνάγνωσὴ τοῦ ἐνώπιον τοῦ ἐκκλησιάσματος· ἡ φήμῃ τῆς ἐκδοσης ἀφορισμοῦ βεβαίως πλανᾶται καὶ ἴσως συντελεῖ ὥστε νὰ ἀλλάξει γνώμη ὁ πατέρας τους· γεγονὸς ὅμως παραμένει ὅτι τὰ παιδιὰ πειστήκαν καὶ τὸ ἐπιτίμιο δὲν ἐκφωνήθηκε δημόσια «ἵνα μὴ θεατρισθῇ ὁ πατὴρ αὐτῶν»¹.

Ἕνας ξένος ἀκριβῆς παρατηρητὴς τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων, ὁ γάλλος Πουκεβίλ σημειώνει ἐξάλλου στὸ ἔργο του: «κάθε Ἑλληνας τρέμει καὶ μόνο στὸ ἄκουσμα τῆς λέξης ἀ φ ο ρ ι σ μ ό ς, γιατί ἅμα τιμωρηθεῖ μιὰ φορὰ μὲ ἀνάθεμα, ἐγκαταλείπεται ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του ποὺ τὸν προπηλακίζει, ἐνῶ οἱ χριστιανοὶ ποὺ τὸν γνωρίζουν, τὸν ἀποφεύγουν καὶ καταντάει νὰ ξεροσταλιάζει στὶς πόρτες τῆς ἐκκλησίας. Συνθηκολογεῖ τότε μὲ τοὺς βαθμοῦχους τῆς ἐκκλησίας γιὰ νὰ ἀναστείλει τοὺς κεραυνούς, ἂν ἐκτοξεύτηκαν ἐναντίον του, ἢ γιὰ νὰ συμφιλιωθεῖ καὶ πάλιν»².

Τέλος γιὰ νὰ κλείσουμε τὴν σειρά τῶν συναφῶν μαρτυριῶν ἀναφέρουμε μιὰ ἀκόμη μνεία (πιθανῶς ἀρχὲς 19ου αἰ.) τὴν ὁποία ἔχουμε σὲ γράμμα τοῦ Κρήτης Γερασίμου πρὸς τὸν ἑξαρχο Μελχισεδέκ: «τὸ κεραλενιὸ ἦταν καλὰ νὰ μὴν ἀνακατώνεται εἰς αὐτὴν τὴν δουλειά, διατὶ ἤμπορεῖ νὰ τῆς ἔλθῃ κανένα ἀφοριστικὸν συνοδικόν, καὶ ἐντρεπόμεθα διατὶ εἶναι συγγενῆς μας»³· ἐδῶ ἡ ντροπὴ ἐκδηλώνεται ὡς δυσάρεστο ἀποτέλεσμα καὶ ἀπὸ αὐτὸν ποὺ θὰ συνεργήσει ὥστε νὰ ἐκδοθεῖ τὸ ἀφοριστικόν· οἱ πιέσεις πρὸς τὸν ἀπειλούμενο προέρχονται ἀπὸ κάθε δυνατὸ σημεῖο καὶ εἶναι παντοειδεῖς...

Ὁ φόβος λοιπὸν τῆς ποινῆς, ὁ φόβος γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐπιτιμίου, ὁ φόβος τοῦ διασυρμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀπομόνωσης εἶναι τὰ βασικὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἐπιφέρει ὁ ἀφορισμὸς εἰς βάρος τῶν χριστιανῶν. Στὴν ἐξακτίνωσή του τὸ φαινόμενο ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἄλλες ἐκδηλώσεις περισσότερο συναφεῖς πρὸς τὶς νέες δραστηριότητες τῶν ἀνθρώπων: προβλέπεται ἡ στέρηση τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐκλέγειν σὲ κανονισμοὺς πόλεων τοῦ βορείου ἑλλαδικοῦ χώρου⁴ γιὰ ὅσους κατοίκους ἔχουν δεχθεῖ ἐκκλησιαστικὸ ἐπιτίμιο. Τὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι ἡ ἀπαγόρευση πρωτοεμφανίζεται τὸ 1895 καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἀκόμα καὶ σὲ κανονισμὸ τοῦ 1911 τονίζοντας ἔτσι ξεκάθαρα τὴν ἐπιβίωση τῶν στερητικῶν ἀπο-

1. Μητρόπολη Μυτιλήνης, κώδ. Β', φ. 138^r (πράξη ἀνέκδοτη).

2. ΠΟΥΚΕΒΙΛ, *Ταξίδι*, 268-269.

3. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κρήτη*, 361.

4. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοί*, 133, 203, 233, 2552, 268, 281, 294, 354 (οἱ Κανονισμοὶ εἶναι τῶν κοινοτήτων Κοζάνης, Σιατίστης, Μοναστηρίου, Κρουσόβου καὶ Βοδενῶν).

τελεσμάτων του αφορισμού και την μετεξέλιξη των απειλών που κατευθύνονται τώρα προς τις σύγχρονες δραστηριότητες των ατόμων.

2. Μεταθανάτια αποτελέσματα του αφορισμού

Ἡ ποινή του αφορισμού όμως έχει ἄρρηκτη σχέση και με την μεταθανάτια κατάληξη του ἀνθρωπίνου σώματος κατ' ἀρχὴν και βεβαίως με αὐτὴν τῆς ψυχῆς. Ἐχουμε ἤδη ἀναφέρει χαρακτηριστικὲς ἐκφορὲς τυπικῶν μορφῶν τοῦ αφορισμοῦ με τὶς ὁποῖες ἀπειλεῖται ἄμεσα ἡ ζωὴ τοῦ αφορισμένου και τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του: «γεννηθήτωσαν και αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὀλίγαι, γεννηθήτωσαν οἱ υἱοὶ αὐτοῦ ὄρφανοι και ἡ γυνὴ αὐτοῦ χήρα, ἐξαληφθεῖ ἡ γενεὰ αὐτοῦ ἀπὸ προσώπου γῆς, ἐξαληφθεῖ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ γῆς ζώντων» ἢ «ἐξολοθρευέσεται ὁ οἶκος αὐτοῦ και ἐξαλείφεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀπὸ τῆς βίβλου τῆς ζωῆς».

Ὡστε στὰ ἀφοριστικὰ τυπικὰ ἐκτεταμένης μορφῆς και ἰδίως σ' αὐτὰ τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας ὑπάρχει εὐθεία ἀπειλὴ κατὰ τῆς ζωῆς τοῦ αφορισμένου, δηλαδὴ ἀπειλεῖται με θάνατο ὁ χριστιανός· και αὕτῃ βεβαίως εἶναι ἡ πρώτη σύνδεση με τὴν μεταθανάτια ὑπαρξὴ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας. Εἶδαμε ἐξάλλου στὴν περίπτωση τοῦ Μελέτιου Τυπάλδου με ποῖο τρόπο ἐπιχείρησε νὰ συνδέσει τὸν αφορισμὸ με τὸν θάνατο. Ὡστόσο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ αὕτῃ μέσα στὸ γενικὸ σχῆμα ἀπειλῆς αφορισμοῦ (κατάρρα)-θάνατος, ὑπάρχει, και πὺλ ἀπεχθὺς και ἐκφοβιστικὴ ἀπειλὴ γιὰ τὴν κατάληξη τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ αφορισμένου. Ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ προορίζει γιὰ τὸ σῶμα τὴν φοβερὴ ποινὴ τῆς ἀδιαλυσίας και τῆς ἀπόρριψης ἐνσωμάτωσης με τὴν γῆ¹. Βεβαίως ἡ εἰκόνα τοῦ ἄλιωτου πτώματος, πράγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει αφορισμὸ, εἶναι στοιχεῖο κοινωνικῆς ἀπαξίας γιὰ τὸν νεκρὸ και τὴν οἰκογένειά του. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἕνα· συγχρόνως όμως ὑποδηλώνει ὅτι ἀφοῦ τὸ σῶμα δὲν ἔγινε δεκτὸ ἀπὸ τὴν γῆ ἔτσι και ἡ ψυχὴ τοῦ αφορισμένου δὲν συγχωρήθηκε γιὰ τὶς ἁμαρτίες της, δηλαδὴ δὲν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν θεό, δὲν κατέ-

1. Ἐκτὸς ἀφοριστικῶν πράξεων τὸ γεγονὸς τῆς ἀδιαλυσίας τοῦ σώματος δηλώνεται ὡς ἐξῆς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1370: «γίνωσκε οὖν, ὅτι... και τὸ τεθνηδὸς αὐτοῦ σῶμα... ἀδιάλυτον μένει...»: πράξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Φιλοθέου πρὸς τὸν μέγα ρήγα τοῦ «Σμολενσκίου» τῆς Ρωσίας (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 1, 524· DARROUZÈS, *Regestes*, fasc. V, σ. 492-493, ἀρ. 2582): βλ. τὴν πλήρη ἀναφορὰ στὴ σ. 219.

ληξε στὸν αἰώνιο παράδεισο. Καὶ ἐδῶ ἀνακύπτει πάλι καταλυτικὸς ὁ παράγων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρέμβασης μέσω τῆς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτραπεῖ ἡ αἰώνια τιμωρία καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ συγχωρεθεῖ, πράγμα τὸ ὁποῖο θὰ ἐξωτερικευθεῖ καὶ στὸ νεκρὸ σῶμα μὲ τὴν διάλυσή του καὶ τὴν ἀπόδοσή του στὴν γῆ.

Ἡ ζωὴ λοιπὸν τοῦ ἀφορισμένου καὶ ἡ μετὰ θάνατον σωτηρία τῆς ψυχῆς του ἀπειλοῦνται ὁμοίως, καὶ τὸ πράγμα αὐτὸ παρουσιάζεται στὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ ἀφορισμένου. Ἡ ἀπειλὴ ἐναντίον τοῦ νεκροῦ σώματος, ὅπως ἔχουμε ἀναλυτικὰ ἐπισημάνει καὶ σὲ ἄλλο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς¹, ἐκφέρεται μὲ διάφορες φράσεις: «μετὰ θάνατον ἀδιάλυτος» (1536)· «ἀδιάλυτος καὶ τυμπανιαῖος» (1538)· «ἄλυτος αἰωνίως» (1572)· στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα ἔχουμε τὴν ἐκφραση: «ἄλυτος αἰωνίως καὶ τυμπανιαῖος» (1612) ἐνῶ περίπου σύγχρονη (1614) εἶναι καὶ ἡ ἐκφραση: «ἄλυτοι μετὰ θάνατον, ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ τυμπανιαῖοι» πρὸς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. ἡ σχετικὴ ἀπειλὴ παίρνει τὴν μορφή: «ἄλυτος μετὰ θάνατον» αἱ πέτραι, τὰ ξύλα, ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτὸς δὲ οὐδαμῶς», ἡ ὁποία σχεδὸν γενικεύεται καὶ καθιερώνεται, μαζὶ φυσικὰ μὲ τίς ἄλλες πολυσχιδεῖς ἀρές, σὲ τυπικὴ ἐκφραση τοῦ ἀπειλητικοῦ ὀρισμοῦ ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν μεταθανάτια τύχη τοῦ σώματος τῶν ἀφορισμένων.

Ἡ καθολικὴ ἐξέταση τοῦ φαινομένου τοῦ ἀφορισμοῦ μέσα στὴν διαχρονία μᾶς παρέχει τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ σύνδεση τῆς ποινῆς μὲ τὴν μεταθανάτια ἀπόληξη τοῦ σώματος τῶν νεκρῶν εἶναι οὐσιαστικὰ δημιουργημα τῆς μετὰ τὴν Ἀλωση περιόδου καὶ σαφέστατα σχετίζεται μὲ τίς νέες ἀνάγκες ποὺ καλεῖται νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ἐπιτίμιο. Βεβαίως ἡ τύχη τῶν νεκρῶν σωμάτων εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀπασχολήσῃ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας². Ὡστόσο δὲν εἶχε ποτὲ συνδεθεῖ ἄρρηκτα μὲ τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὰ παρακολουθήματά του. Κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Τουρκοκρατίας ὅμως ἡ περὶ τῆς τύχης τῶν σωμάτων τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων παράδοση θὰ γνωρίσῃ τεράστια ἐπίδοση καὶ ἐξάπλωση ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ κυριότερο ἀποτέλεσμα τοῦ ἀφορισμοῦ· σὲ μερικὲς περιπτώσεις αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἀφορισμός. Ἐξάλλου ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ θέμα τῶν βρυκολάκων θὰ προσδώσῃ μεγαλύτερες διαστάσεις σὲ ἓνα θέμα ποὺ ἀπὸ μόνου του προξενοῦσε τεράστιο φόβο καὶ δέος στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

1. Βλ. τὰ σχετικὰ ἐδῶ, τέταρτο κεφάλαιο.

2. Βλ. Ὁμιλία Χρυσοστόμου στὸν Λάζαρο, MIGNE, P.G. 62, σσ. 774, 777.

Τὸ θέμα βεβαίως τῶν βρυκολάκων¹ δὲν ἔχει τὴν ἴδια ἡμερομηνία ἐμφάνισης μὲ τὰ ἄλιωτα σώματα· συχνὰ παρουσιάζεται καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο καὶ ἀπασχολεῖ καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ μεσαίωνα². Ἡ ἀρχὴ τοῦ φαινομένου ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν τύχη τοῦ Ἰούδα καὶ τίς παραδόσεις ποὺ δημιουργήθηκαν γύρω ἀπὸ αὐτήν³. Γεγονὸς ὥστόσο παραμένει ὅτι ἡ Ἐκκλησία συχνὰ παρεμβαίνει καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποτρέψει πράξεις δαιμονοπληξίας εἰς βάρος νεκρῶν σωμάτων, ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ κάψιμο τῶν νεκρῶν ποὺ οἱ χριστιανοὶ ὑποπτεύονται ὅτι εἶχαν βρυκολακιάσει.

Γενικὰ οἱ ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τοὺς βρυκόλακες εἶναι ἄμεσες καὶ ὑπάρχει σωρεία μαρτυριῶν γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ἔχουμε ἤδη ἀπὸ τὸ 1438 ἓνα κείμενο τοῦ μεγάλου πρωτοσυγκέλλου τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τὸ ὁποῖο δίνεται ἀπάντηση σὲ ἐρωτήσεις τοῦ κρητικοῦ παπαΓεωργίου Δραζίνου: «εἰ εὐρεθῇ νεκρὸς λεγόμενος παρ' ἡμῶν καταχθόνιος, τί ὀφείλει γενέσθαι περὶ τούτου;» ἡ ἀπάντηση βεβαίως εἶναι ὅτι αὐτὰ εἶναι δημιουργήματα τοῦ διαβόλου καὶ γι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι δὲν πρέπει νὰ καίουν τὰ λείψανα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ὑποψιάζονται ὅτι εἶναι βρυκόλακες⁴.

1. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι φυσικὰ ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς μελέτης αὐτῆς. Πρέπει ὥστόσο νὰ ἀναφέρουμε ὅτι εἶναι ἓνα θέμα ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν ἐπιστῆμη πολὺπλευρα καὶ ἀπὸ πολλὰς ὀψεις: τὴν φιλογική, τὴν ἱστορική, τὴν κοινωνιολογική, τὴν ψυχολογική καθὼς ἐκτείνεται διαχρονικὰ καὶ γεωγραφικὰ σὲ παγκόσμιον σχεδὸν ἐπίπεδο. Στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία δὲν ὑπάρχουν πολλὰ βοηθήματα γιὰ τὸ θέμα αὐτό, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐξετασθεῖ κυρίως ἀπὸ λαογραφικὴ σκοπιά· χρήσιμο εἶναι τὸ δημοσίευμα τοῦ ΜΟΥΖΑΚΗ, *Βρυκόλακες*. Ὡς σημειώσουμε ἀκόμα ἐδῶ ὅτι πολλὰς πληροφορίες δίνονται ἀπὸ τοὺς περιηγητὰς γιὰ τὸ θέμα αὐτό, οἱ ὁποῖοι κουβαλώντας ἀνάλογες ἐμπειρίες εἶναι ἰδιαίτερα ἀναλυτικοὶ σὲ περιγραφὰς παρομοίου εἴδους φαινομένων.

2. Παραπέμπω στὰ οἰκεῖα κεφάλαια τοῦ ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βίος*, καθὼς καὶ στὸν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ—ΚΕΡΑΜΕΑ, *Βρυκόλακες*, 502-505.

3. Γιὰ τὸν Ἰούδα ἡ γραπτὴ λαογραφικὴ παράδοση εἶναι τεράστια· ἐνδεικτικὰ παραπέμπω στὴν *P.G.* 5, στ. 1261 καὶ ἀπὸ τίς ἄλλες μελέτες ἀναφέρω αὐτὰς τῶν ΓΑΛΙΤΗ, *Ἰούδας*, καὶ ΜΕΓΑ, *Ἰούδας*.

4. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 2, 245-246: «ὁ διάβολος βουλόμενος ἀπατήσαι τινὰς ποιῆσαι τι ἀπρεπές, πρὸς παροξυσμὸν καὶ ὀργὴν Θεοῦ, ποιεῖ τοιαῦτα σημεῖα, καὶ πολλάκις καὶ ἐν νυκτὶ φαντάζει τινὰς, ὃν οἶδασιν πρότερον καὶ ὁμιλεῖ αὐτοῖς, ἔστιν ὅτε καὶ προλέγει τινὰ, ἄλλοτε δοκοῦσι βλέπειν αὐτὸν ἐν ὁδῷ ἢ ἱστάμενον, ἢ περιπατοῦντα, ὃς ἔστι τεθηγκὼς πρὸ καιροῦ· παρακινεῖ δὲ αὐτοὺς καὶ ἀνορύττουσι τὸν τάφον ἵνα ἴδωσι τὸ λείψανον· καὶ ἐπειδὴ τελείαν πίστιν οὐκ ἔχουσι μετασχηματίζεται ὁ διάβολος καὶ ἐνδύεται τὸ νεκρὸν σῶμα καὶ ὁ πολυήμερος νεκρὸς ἢ καὶ πολυχρό-

Ἐκτοτε τὸ θέμα θὰ ἀπασχολήσῃ συχνὰ τὴν γραφίδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰθυνόντων· σὲ χειρόγραφο λ.χ. τοῦ 16ου αἰ. βρίσκεται κείμενο τοῦ «Μάρκου μοναχοῦ Σερρῶν ζήτησις περὶ βουλκουλάκων» στὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται μία ἐξήγηση περὶ τῶν νεκρῶν σωμάτων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τους κατὰ τὸ στάδιο τῆς διάλυσής τους μέσα στὸ χῶμα¹. Ἀλλὰ καὶ τὸν Μαλαξὸ θὰ ἀπασχολήσῃ τὸ θέμα καὶ ἔτσι στὸν νομοκάνονά του θὰ περιληφθοῦν κεφάλαια μὲ τοὺς τίτλους: «περὶ τοῦ λέγοντος, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον σηκώνεται τὸ ἀποθαμένον σῶμα καὶ πνίγει ἀνθρώπους καὶ τοῦτο εὐλέπουν ἐν ὁράματι καὶ καίουν τὸ σῶμα ἐκεῖνο, διὰ νὰ μὴ δὲν ἀπολέσῃ καὶ ἄλλους»· «περὶ τῶν λεγόντων, ὅτι εἰσὶ στρίγλαι καὶ μόρα καὶ γελοῦδες»².

Ἡ ὅλη παράδοση γιὰ τοὺς βρυκόλακες καὶ τὴν ἀντιμετώπισή τους περιέχεται σὲ πολλοὺς κώδικες τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ κείμενο συνήθως ποὺ ἀναπαράγεται εἶναι τὸ προσγραφόμενο στὸν Ἰωάννη Νηστευτὴ σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ ὃ Νηστευτὴς φέρεται νὰ ἀπαντᾷ στὴν ἐρώτηση: «περὶ ἀνθρώπου ἀπεθαμένου ἐὰν εὐρεθῇ ἀκαίρεος τὸν ὁποῖον λέγουν καταχθόνιον, τουτέστι βουλκόλακα. Ἐὰν εἶναι ἀληθὲς καὶ τί νὰ γίνῃ εἰς αὐτόν»³· καὶ φυσικὰ ἡ ἀπάντηση δὲν διαφέρει ἀπὸ ὅσα ὡς τώρα ἔχουμε ἀναφέρει καὶ προορίζονται γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ διαβόλου καὶ τῶν ἔργων του.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ θέμα τῶν βρυκολάκων καὶ οἱ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου*, ἐρμηνεύοντας τὸν ξς' κανόνα τοῦ Μ. Βασιλεί-

νιος δοκεῖ νεαρὸς εἶναι καὶ σάρκας ἔχειν καὶ αἷμα καὶ ὄνυχας καὶ τρίχας· ἐντεῦθεν οἱ τάλανες ἐπὶ τὸ πῦρ ὀρμῶσι καὶ συναγαγόντες ξύλα καίουσι τὸ λείψανον»· καὶ καταλήγει ὅτι αὐτοὶ ποὺ κάνουν τέτοιες πράξεις θὰ δώσουν λόγο στὸν θεὸ τὴν ἡμέρα τῆς κρίσεως.

1. ΛΑΜΠΡΟΣ, Μάρκου Μοναχοῦ Σερρῶν «Ζήτησις περὶ βουλκουλάκων», *NE* 1, 337-352, ἀπὸ γχφ. 520 τῆς μονῆς τῶν Ἱβήρων.

2. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, κεφ. ψ', ψε'. Τὰ ἴδια περιλαμβάνονται καὶ στὴν «Βακτηρία Ἀρχιερέων», στὴν ὁποία οἱ βρυκόλακες θεωροῦνται ὡς ἐπιχειρήματα τοῦ διαβόλου καὶ καλοῦνται οἱ χριστιανοὶ μὲ τὴν μεσολάβηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τίς δεήσεις πρὸς τὴν Παναγία νὰ καταπολεμήσουν τίς ἐπιδρομὲς αὐτῆς τοῦ διαβόλου· μάλιστα στὸ φ. 245^v σημειώνονται τὰ βοηθητικὰ μέσα ποὺ διαθέτει ὁ χριστιανός: παρακλήσεις πρὸς τὴν Παναγία, μικρὸς ἁγιασμός, μνημόσυνο καὶ κόλλυβα τοῦ νεκροῦ, ἀφορκισμοὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἀφορκισμοὶ τῆς βαπτίσεως.

3. ΜΟΥΖΑΚΗΣ, *Βρυκόλακες*, 73-76· ΨΥΧΟΓΙΟΣ, *Βρυκόλακες*, 331-334: ὁ συγγραφέας χρησιμοποιοῖ «νόμιμον» τῆς μονῆς Βλαχέρνας Ἡλείας καὶ «Ἐξομολογητάριον» τῆς μονῆς Σκαφιδιάς· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βρυκόλακες*, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀπαντώντας στὴν γνώμη τοῦ Alfred Maury, ὅτι οἱ βρυκόλακες ἐμφανίστηκαν στὴν Εὐρώπῃ τοῦ 17ου αἰ. χρησιμοποιοῖ κείμενα ἀπὸ χειρόγραφα τῆς Εὐαγγελικῆς σχολῆς Σμύρνης.

ου. 'Ωστόσο οι παρατηρήσεις τους είναι και μαρτυρίες για τις αντίληψεις που επικρατούσαν την εποχή αυτή (τέλη 18ου αϊ.) σχετικά με το ζήτημα αυτό· συγκεκριμένα γράφουν: «'Ω τῆς ἐλεεινῆς καταστάσεως καὶ ἀγνωσίας, εἰς τὴν ὅποιαν ἔφθασαν οἱ τωρινοὶ Χριστιανοί! Χριστιανοὶ ἀδελφοί, τί πλάναις εἶναι αὐταῖς ὅπου ἔχετε;... σᾶς λέγω καὶ σᾶς πληροφορῶ, ὅτι οἱ βρικόλακες... ὅπου ἐσεῖς λέγετε, ἄλλο δὲν εἶναι, πάρεξ μία ψεύτικη καὶ παιδαριώδης πρόληψις... διὰ τί ἀδύνατον εἶναι ποτε ὁ διάβολος νὰ ἀσηκώσῃ νεκρὸν... 'Εὰν δὲ ἀπὸ τὴν πρὸς Θεὸν ὀλιγοπιστίαν σας σᾶς δείχνῃ ὁ διάβολος κάποιας φαντασίας, λαλεῖτε τὸν ἱερέα νὰ ψάλλῃ εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον ἀγιασμόν, καὶ διὰ τῆς θείας χάριτος διαλύεται ἡ ἐνέργεια τῶν δαιμόνων»¹.

Αὐτὴ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ θέση τῆς 'Εκκλησίας ὡς πρὸς τοὺς βρικόλακες καὶ τὶς σχετικὲς πρὸς αὐτοὺς δοξασίες καὶ ἐνέργειες τῶν χριστιανῶν προκειμένου νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ αὐτοῦς. Ταυτόχρονα ὁμως ἔτσι συντηρεῖται καὶ ἡ παράδοση περὶ βρικόλακων ἔστω καὶ μετὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἐνέργειες διαβολικὲς· κατὰ συνέπεια, ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὶς δύο αὐτὲς ἐκδηλώσεις, δηλαδὴ τῶν ἁλιωτῶν σωμάτων τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων καὶ τῶν σωμάτων τῶν ἀνθρώπων ποὺ ὁ λαὸς θεωρεῖ ὡς βρικόλακες τείνει βαθμιαῖα νὰ καταστεῖ ἐλάχιστη ἂν ὄχι νὰ μηδενιστεῖ. Στὴν συνείδηση καὶ νοοτροπία τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι εὐκολὸς ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἐκδηλώσεων παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις καὶ παραινήσεις τῆς 'Εκκλησίας. 'Η 'Εκκλησία καταδικάζει τὶς προλήψεις γιὰ τοὺς βρικόλακες, σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις προβλέπεται καὶ ἀφορισμὸς γιὰ ὅσους καὶνε τὰ σώματα τῶν νεκρῶν ἀλλὰ ταυτοχρόνως, ἔστω καὶ ἀσυνείδητα, συντηρεῖ τὸ φαινόμενο καὶ τὸ συνδέει μετὰ τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὰ ἁλιωτα πτώματα².

'Η ἐκλογικευμένη, κατὰ μεγάλο βαθμὸ, θέση τῆς 'Εκκλησίας καὶ ἡ

1. ΑΓΑΠΙΟΣ - ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον*, 623. 'Ανάμεσα στὶς νεότερες ἐπιβιώσεις τοῦ φαινομένου ἀναφέρω τὰ ὅσα γράφει ὁ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, *Ἀναμνήσεις* 1, 102-103.

2. Πολὺ χαρακτηριστικὴ εἶναι μιὰ τέτοια μαρτυρία, σχετικὰ πρόσφατη (1926) ἀπὸ τὴν χιώτισσα Εἰρ. Κουκουναῖ: «Κ' οἱ ἀφορισμένοι πρῶτα πρῶτα μέσ' στὸ μνῆμα τοὺς γίνονται σὰν τουμπίν, κ' ὕστερα βουρβουλλακιάζουν καὶ βγαίνουν κι ὀξω. "Εἶναν ἀφορισμένοι τὸν ἐξεθάσαν κ' ἦτα σὰν τουμπίν καὶ τὸν ἐφέραν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ τὸν ἐσέσαν ὁλόρτον, ἐσυγχωρέσαν του ὅλλοι οἱ ἀθρῶποι, ἐφέραν καὶ τὸ Δεσπότην καὶ τοῦ διάβασεν, κ' αὐτὸς ἤππεσεν ὅλλος μαζὶ σωρὸς κουβάριν κάτου κ' ἐγίνηκε στάχτη» (ΣΤ. ΒΙΟΣ, *Χιακαὶ Παραδόσεις*, Γ' Βουρβουλάκοι, *Λαογραφία* 9 (1926) 224). Παρόμοια περιγραφή βλ. καὶ ΕΠ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Τρεῖς ἡμέραι εἰς 'Ικαρίαν, Χρυσάλλης* 2 (1865) 396.

σύμφωνη με την δογματική της προσέγγιση έρμηνεία τών βρυκολάκων ως κατασκευασμάτων του διαβόλου συντελεῖ ὥστε νά ἐνισχυθεῖ ὁ δεσμός μεταξύ τών δύο ἐκδηλώσεων τών νεκρῶν. Παράλληλα βεβαίως ἔχει φροντίσει ὥστε νά συμπεριλάβει στοῦ ἀφοριστικοῦ τυπικοῦ τίς ἀπειλές περί ἀδιалуσίας καί τυμπανιαίων πτωμάτων προκειμένου νά ἐνισχύσει τήν τάση τῆς παραγωγῆς φόβου· στήν συνέχεια πρέπει ἡ Ἐκκλησία πάλι νά συνδυάσει τὸ φαινόμενο μετὰ τήν πραγματικότητα, δηλαδή νά δογματίσει ὅτι τὸ ἄλιωτο σῶμα¹ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σχετικῆς κατάρας πού ἐκτοξεύτηκε διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ, μετὰ ἄλλα λόγια ἀποτέλεσμα τῆς ποινῆς καί ὄχι «βρυκολακική» ἐπενέργεια.

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει ἡ διαδικασία ἐνσωμάτωσης τοῦ ἄλιωτου σώματος στὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ ἔχει ἀρχίσει νά συντελεῖται κυρίως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους μετὰ τὴν Ἀλωση. Σὲ τέσσερα χρονολογικά κείμενα τῆς ἱστορίας τοῦ 16ου-17ου αἰ.² ἐπαναλαμβάνεται μετὰ ἐλάχιστες διαφορὰς τὸ θαῦμα τῆς διαλύσεως τοῦ σώματος τῆς νεκρῆς ἀφορισμένης ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχη προκειμένου νά πειστεῖ ὁ Πορθητῆς γιὰ τὴν ἀλήθεια τών δογμάτων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Τὸ σῶμα τῆς νεκρῆς παρέμεινε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἀδιάλυτο ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἀφορισμοῦ πού τῆς εἶχε ἐπιβάλλει ὁ πρῶτος μετὰ τὴν Ἀλωση πατριάρχης Γεννάδιος· ἡ σύνδεση τῆς ἀδιалуσίας καί τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι προφανής. Ἡ παράδοση αὕτη μέσω τών ἀλλεπαλλήλων ἐπανεκδόσεων τοῦ Χρονογράφου συντηρεῖται ἀναλλοίωτη γιὰ πολλοὺς αἰῶνες καί βεβαίως πλουτίζεται καί μετὰ τὴν ἐν τῷ μεταξύ νέα ἐμπειρία.

Ἀλλὰ καί γιὰ τὸν λόγιο ἱεράρχη Μητροφάνη Κριτόπουλο (1589-1639) ἔστω καί ὑπὸ τὴν πίεση τῆς ὑπεράσπισης τών δογμάτων τῆς Ἀνατολικῆς θρησκείας ἔναντι τών Διαμαρτυρομένων ἁγγλων θεολόγων τὰ πράγματα παραμένουν τὰ ἴδια. Τὸ σῶμα τοῦ ἀφορισμένου δὲν διαλύεται· πρέπει οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ νά φροντίσουν γιὰ τὴν ἐπανόρθωση τών ἀδικιών πού εἶχε διαπράξει ὁ ἀφορισθείς. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὁ Κριτόπουλος τὸ ὀνομάζει θαῦμα καί σημεῖο τοῦ θεοῦ: «ἐγὼ δὲ σφόδρα περὶ τούτου χαίρω,

1. Γιὰ τὰ ἄλιωτα σώματα παραπέμπουμε σὲ πρόσφατη μελέτη τοῦ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ, μητρ. Ἡλείας, *Σώματα*, ὅπου καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

2. Πρόκειται γιὰ τὴν *Ἐκθεση Χρονική*, τὴν *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως*, τὴν *Ἱστορία Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως* καί τὸν *Χρονογράφον τοῦ Δωροθέου*· γι' αὐτὰ βλ. τὰ ὅσα ἀναλυτικὰ ἀναφέρουμε στοῦ ἑναι κεφάλαιον τῆς μελέτης αὐτῆς καθὼς καί στοῦ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἱστοριογραφία*.

ὅτι ὁ Θεὸς τοιοῦτον μέγα σημεῖον ἔδωρήσατο ἡμῖν, ὥστε μηδὲ πιστεύειν τοὺς πολλοὺς»¹.

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση θὰ κινηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. καὶ ὁ Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων· ὁ λόγιος ιεράρχης στὴν πραγματεία του γιὰ τὸν ἀφορισμὸ διακρίνει τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ζωντανούς² καὶ νεκροὺς ἀφορισμένους. Προκειμένου λοιπὸν γιὰ τοὺς νεκροὺς ἀναφέρει ὅτι μόνο ἓνα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα: «ἀλλ' ὅμως τὸ πλεόν φοβερὸν καὶ τρομερόν, ἔστι ὁ τυμπανίας, δηλαδὴ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν τυμπανιαίων, τὸ ὁποῖον ἐπειδὴ νὰ φανεροῦται μετὰ θάνατον, γίνεται διὰ θαύματος, καὶ θαυματουργῶν ὁ Κύριος, δείκνυσιν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίᾳ». Τὴν λογικὴ τοῦ θαύματος ὁ Χρῦσανθος θὰ τὴν χρησιμοποιήσει προκειμένου νὰ ἀντιπαραταχθεῖ καὶ αὐτὸς πρὸς τὴν Καθολικὴ ἐκκλησίαν («τὰ παπῖδια»), «ὅπου λέγουσιν ὅτι τῶρα δὲν γίνονται θαῦματα εἰς τὴν ἀνατωλικὴν ἐκκλησίαν, ἐπειδὴ καὶ τοῦτο τὸ θαῦμα τῶν τυμπανιαίων τοὺς ἀποστομίζει».

Συνεχίζοντας ὁ Χρῦσανθος θὰ προχωρήσει σὲ ὀρισμένες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τοὺς τυμπανιαίους· δογματίζει λοιπὸν ὅτι αὐτὸ γίνεται καὶ «διὰ παραμικρὰ ἁμαρτήματα» προκειμένου «νὰ χαλινώνεται ἡ προπέτεια τῶν κακῶν χριστιανῶν καὶ νὰ τοὺς διορθῶν με τοῦτον τὸν τρόπον»· γιὰ νὰ καλύψει κάθε περίπτωσι ὁ Χρῦσανθος ἀναφέρει ὅτι πολλὰ φορὲς καὶ τὰ παιδιὰ τῶν ἀφορισμένων καὶ «μάλιστα τὰ νήπια γίνονται τυμπανιαῖα»· ἀκόμα καὶ οἱ δούλοι καὶ οἱ γυναῖκες τῶν ἀφορισμένων ὑφίστανται τὰ ἴδια. Τοῦτο γίνεται, κατὰ τὸν Χρῦσανθο, «διὰ νὰ ἐξεγερθῇ μεγαλύτερος φόβος εἰς τοὺς πιστοὺς, βλέπωντες πῶς ἡ εἰς αὐτοὺς ποινὴ περνᾷ καὶ εἰς τὰ πράγματα αὐτῶν τὰ μᾶλλον ἡγαπημένα, καὶ πῶς εἶναι δραστικὰ τόσοσιν ὁ ἀφορισμὸς καὶ ἡ κατάρρα τῶν ἱερέων, ὥστε ὁποῦ διήκει καὶ εἰς τὰ ἀθῶα τέκνα».

Αὐτὰ πρεσβεύουν γιὰ τὰ ἄλιωτα πτώματα τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ ὁ Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων καὶ μάλιστα,

1. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁμολογία*, 77 - 78 : «μετὰ θάνατον φαίνεται θέαμα ἐλεεινὸν καὶ πολλῶν θρήνων ἄξιον· ἄλυστον γὰρ παραμένει τὸ ἐκείνου σῶμα, μέλαν τε καὶ αἰσχρὸν, ὡς φόβον ἐμποιεῖν οὐ μόνον τοῖς παιδαρίοις μορμολυκεῖου δίκην, ἀλλὰ καὶ τοῖς λίαν ἀνδρείοις δοκοῦσιν· οὐδεμίαν γὰρ ὁμοιότητα ἔχουσι πρὸς τᾶλλα τῶν χριστιανῶν σώματα· διαλύεται γὰρ ἐκεῖνα καὶ τις σεμνοποιὸς ὠχρότης ἐπανθεῖ τοῖς ὁστέοις ἐκείνοις... ὅποια σώματα κάγῳ ἐώρακα ἕως ὁκτώ». Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐδῶ κεφάλαιο ἑνατο ὅπου περιγράφεται ὡς θαῦμα τοῦ ἁγίου Διονυσίου ἡ διάλυσις σώματος ἀφορισμένου ποῦ ἔλαβε χώρα στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Ζάκυνθο.

2. Γι' αὐτὰ βλ. στὸ Παράρτημα τὸ πληρὲς κείμενο.

ὅπως ἀναφέρουν, τὰ χρησιμοποιοῦν στὶς δογματικὲς διαμάχες μὲ τοὺς Δυτικούς (καθολικοὺς καὶ διαμαρτυρομένους)¹. Στὸ ἴδιο μῆκος κύματος εἶχαν κινηθεῖ καὶ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν "Ἀλωση κείμενα ποὺ ἐπίσης μνημονεύσαμε. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ ὅπως ἐμφανίζονται στὰ σώματα τῶν ἁλιωτῶν νεκρῶν μὲ θαυματουργικὸ τρόπο καλοῦνται νὰ διατρανώσουν τὴν ἀνωτερότητα τῆς 'Ανατολικῆς πίστεως.

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο ἕνατο. Τὰ τυμπανιαῖα πτώματα ἀπασχολοῦν καὶ ἄλλους λογίους· ἀναφέρουμε λ.χ. τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ στὸ ἔργο του: *Ἐγχειρίδιον*, 151-152: «ἐὰν ἀποθάνῃ, μετὰ ἔντος εἰώθασιν οἱ Ἕλληνες ἀνορύττειν τοὺς τάφους τῶν νεκρῶν, καὶ οὕτω εὐρίσκουσιν ἐκεῖνον σῶον καὶ μέλανα, ὅλον τὸ σῶμα καὶ σὺν θριξί, οἱ δὲ δυνυχες αὐτοῦ λευκαί· καὶ ἐκβάλλουσιν ἔξω ἀπὸ τοῦ τάφου, καὶ στηρίζουσιν ἐκεῖνον ὀρθὸν ἐν τινι τοιχείῳ, καὶ ἴσταται στηριγμένος ἐξ αὐτοῦ, ὥς ξύλον στερεόν, καὶ ἐὰν τύψῃ τις τὴν γαστέραν ἐκεῖνου, ἡχεῖ ὡς τύμπανον καὶ τούτου ἕνεκα καλεῖται τυμπανιαῖος, καθάπερ Κασσιανὸς ὁ ἱστορικὸς ἐν ταῖς ἱστορίαις αὐτοῦ καλεῖ τινὰ ἀφωρισμένον τυμπανιαῖον». Τέτοιες περιγραφὲς βρίσκουμε, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, πολλὰ στὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν καθὼς καὶ τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας ποὺ εἶναι ἐπικεφαλῆς τῶν καθολικῶν κοινοτήτων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Γιὰ τοὺς πρῶτους πρόχειρα μπορούμε νὰ παραπέμψουμε στὸ ἔργο τοῦ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταξιδιώτες* (βλ. λ.χ. στὸν τ. 1, σ. 540 ὅπου περιγραφή τυμπανιαίων πτωμάτων ἀπὸ τὸν περιηγητὴ Richard). Γιὰ τὴν δεύτερη κατηγορίαν μαρτυριῶν βλ. τὸ κείμενο (17ου αἰ.) τοῦ ἐπικεφαλῆς τῶν καθολικῶν τῆς Κιμῶλου στὸν SLOT, *Κίμωλος*, 212-214: ἀπὸ ἔγγραφη ἀναφορὰ ποὺ ἀπόκειται στὰ ἀρχεῖα τῆς Propaganda Fidei, S. C. Arcipelago 6, 186. Ὁ καθολικὸς προϊστάμενος τοῦ νησιοῦ ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: «καὶ ἀφοῦ ὁ λόγος περὶ τῶν νεκρῶν, θὰ διηγηθῶ καὶ μίαν ἄλλην ἀπαισίαν συνήθειαν, ἡ ὁποία ἀσκεῖται ὑπὸ τῶν σχισματικῶν Ἑλλήνων ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου διατάσσουν νὰ ἀνοίγουν τὰ μνήματα καὶ νὰ ἐξεταστοῦν τὰ πτώματα, ἂν εἶναι λειωμένα ἢ σαπρὰ ἢ συντετρημένα ἢ ἀκέραια καὶ νὰ ἐξαχθοῦν τὰ ὁσὰ τοῦ μέλους τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον τυχὸν παραμένει ἀκέραιον, λέγοντες ὅτι ἂν ἡ χεὶρ δὲν ἔχῃ λειώσει, τοῦτο εἶναι σημεῖον, ὅτι ἔχει κτυπήσει ἱερέα ἢ συγγενῇ καὶ ἔχει ἀφορισθῇ. Ἄν τὸ πόδι εἶναι ἀκέραιον, σημαίνει ὅτι ἔχει λακτίσει ἄνθρωπον κληρικὸν ἢ λαϊκόν. Ἄν ὀλόκληρον τὸ σῶμα εἶναι ἀκέραιον, τότε πρόκειται πλέον περὶ τελείου ἀφορισμοῦ. Ἄν ὁμως ὁ νεκρὸς ἔχῃ λειώσει ἐντελῶς, τότε ἡ καταδίκη του εἶναι ὀλοκληρωτικὴ. Ὅπως λοιπὸν καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ ἐπίσκοπος ἔχει πάντοτε δίκαιον, ὅποτε ἀρχίζει τὰ παζάρια μὲ τοὺς συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ»· συνεχίζοντας ἀναφέρει τὴν διαδικασία ἄρσεως τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ καταλήγει: «καὶ τὸν ἐπιστρέφῃ διὰ νὰ ταφῇ εἰς νέον μνήμα, ἐνίστε δὲ ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἐξέτασις τοῦ πτώματος διὰ νὰ διαπιστωθῇ ἂν ἔλειψε, καὶ ἂν ὅχι τίθεται εἰς ἄβυστον ἀσβέστην καὶ ἂν δὲν ἀποσυντεθῇ τὸ πτῶμα οὔτε ἀπὸ τὸν ἀσβέστην, τότε τὸ κατατεμαχίζουσιν δι' ἀγρίων κτυπημάτων μὲ τὴν ἀξίνην». Ἀπὸ τὰ ὅσα παραθέτει ὁ λατίνος ἱεράρχης—ἔστω καὶ μὲ ὑπερβολικὸ τρόπο—γίνεται εὐκόλως ἀντιληπτὸ πόσο μικρὴ ἀπόσταση χωρίζει τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὴν δυσειδαιμονίαν, τοὺς ἀφορισμένους ἀπὸ τοὺς βρυκόλακες...

Ἄλλη εἶναι ὁμως ἡ πραγματικότητα πού πρέπει νά ἀντιμετωπίσουν τὰ νομοκανονικά κείμενα. Μέσω αὐτῶν ἐπιχειρεῖται ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης καί ὁ ἀφορισμός εἶναι ἀπό τὰ βασικά ἐργαλεῖα στα χέρια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων. Τὰ ἄλιωτα σώματα, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, καλοῦνται νά ἐνδυναμώσουν τήν ἀποτελεσματική ἐφαρμογή τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀποφάσεων. Μὲ βάση λοιπὸν τὸ σκεπτικὸ τῆς ὑποστήριξης τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης οἱ νομοκάνονες τὶς περισσότερες φορές φθάνουν σὲ ἀκρότατες λεπτομέρειες περιγραφῆς ἄλιωτων σωμάτων προκειμένου νά στοιχειοθετήσουν εἰδικές περιπτώσεις ἀμαρτημάτων πού τιμωρήθηκαν μὲ ἀφορισμό.

Ἄν λ.χ. μελετήσουμε τὴν βασικὴ νομοκανονικὴ συλλογὴ ἀπονομῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, δηλ. τὸν νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ θὰ διαπιστώσουμε τὴν «ποικιλία» τῶν περιπτώσεων πού περιέχει: Κεφ. οα' «περὶ ἀφωρισμένου, πῶς γνωρίζεται μετὰ τὸν θάνατο αὐτοῦ, πόθεν ἀφωρίσθη» κεφ. ογ' «περὶ ἀφωρισμένων, τοὺς ὁποίους ἀφορίζουν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ μετὰ θάνατον εὐρίσκονται λελυμένα τὰ σώματα αὐτῶν» κεφ. οδ' «περὶ ἀποθαμένου, ὅπου νά εὐρεθῇ ἀκέραιον τὸ σῶμα αὐτοῦ, μὴ ἔχον τρίχας τελείως»¹.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο καλύπτονται ὅλες οἱ πιθανὲς ἀποχρώσεις τοῦ ἄλιωτου σώματος: ὁ ἀναθεματισμένος εἶναι κίτρινος μὲ ζαρωμένα δάκτυλα· ὁ ἀφορισμένος ἀπὸ ἀρχιερέα εἶναι μαῦρος· ὁ ἀφορισμένος «παρὰ τῶν θείων νόμων» εἶναι ἄσπρος. Στὸ β' κεφάλαιο ἡ πληροφόρηση καλύπτει αὐτοὺς πού καίτοι ἀφορισμένοι, τὰ σώματά τους ἀνευρίσκονται «λελυμένα καὶ κεχωρισμένα, κόκκαλον ἀπὸ κόκκαλον». Ἡ περίπτωση αὐτὴ πού φυσικὰ εἶναι καὶ ἡ πλέον φυσιολογικὴ ἀλλὰ προφανῶς δημιουργεῖ προβλήματα, ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν νομοκάνονα πολὺ εὐρηματικά· σημαίνει δηλαδή ὅτι γιὰ τὸν χριστιανὸ αὐτὸν δὲν ὑπάρχει περίπτωση συγχώρησης ἀφοῦ ἔχει ἐκλείψει τὸ κυριότερο πειστήριο τῆς θαυματουργικῆς παρέμβασης τοῦ θείου· δηλαδή ἐδῶ ἡ παρέμβαση τοῦ θεοῦ ἐκδηλώνεται ἀρνητικὰ ἀφαιρώντας τὴν δυνατότητα ἄρσης τοῦ ἐπιτιμίου διὰ τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἄλιωτου σώματος στὴν γῆ καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ὑπάρχει περίπτωση νά σωθεῖ ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου: «αὐτὸς δὲν ἔχει ἐλπίδα νά λήβῃ συγχώρησιν, ὅτι ἐγένετο κληρονόμος τῆς ἀτελευτήτου κολάσεως».

Μόνον στὸ τρίτο κεφάλαιο ὑπάρχει καὶ κάποια ἐναλλακτικὴ λύση· πρόκειται γιὰ τὸ σῶμα πού βρίσκεται ἀκέραιο ἀλλὰ δὲν ἔχει καθόλου τρί-

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 111-112, 113-114, 114-115.

χες. Τότε πρέπει να τοποθετηθεῖ τὸ σῶμα σὲ ἄλλο τάφο καὶ ἀφοῦ περάσει ἱκανὸς χρόνος νὰ τὸ ἐξετάσουν πάλι· ἂν εὑρεθεῖ στὴν ἴδια κατάσταση πρόκειται γιὰ τὸν νεκρὸ ἀφορισμένου καὶ «δέεται συγχωρήσεως, ἵνα λυτρωθῇ ἐκ τοῦ δεσμοῦ». Ὁ Μαλαξὸς λοιπὸν ἀντλώντας καὶ ἀπὸ παλαιότερα κείμενα ἔχει καλύψει ὅλες τὶς περιπτώσεις: τὰ ἄλιωτα σώματα εἶναι οἱ ἀψευδεῖς μάρτυρες τῶν προϋπαρξάντων ἀφορισμῶν.

Ἡ «Βακτηρία Ἀρχιερέων» (17ος αἰ.), μολονότι ἀκολουθεῖ τὸν Βλάσταρη σὲ πολλὰ σημεῖα, ὡς γέννημα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐμπλουτισθεῖ καὶ μὲ νέες περιπτώσεις νεκρῶν ἄλιωτων σωμάτων καὶ βεβαίως μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐπεξηγητικές τοῦ ἐπιτιμίου προσεγγίσεις. Τὰ σχετικὰ κεφάλαια παραδίδονται μὲ τοὺς τίτλους: «περὶ ἀφορισμένου πῶς γνωρίζεται μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ πόθεν ἀφορίσθη»· «περὶ ἀφορισμένων τοὺς ὁποίους ἀφορίζει ὁ ἀρχιερεὺς καὶ μετὰ τὸν θάνατον εὐρίσκονται τὰ σώματα αὐτῶν λελυμένα ἢ ἀνάλυτα»· «περὶ ἀπεθαμένου, ὁποῦ νὰ εὑρεθῇ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἀκέραιον, καὶ νὰ μὴν ἔχη τρίχας ὀλότελα»¹. Ἡ περιγραφή τῶν κεφαλαίων αὐτῶν, δηλαδὴ ἡ ἀναγραφή τῶν τίτλων ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο παραπέμπουν ἀπευθείας στὸν Μαλαξὸ καὶ οἱ διαφορὲς ἀφοροῦν τὴν γλωσσικὴ ὑπόσταση τοῦ ἔργου. Οἱ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις σχετικὰ μὲ τὰ ἄλιωτα πτώματα εἶναι οἱ ἴδιες καὶ φυσικὰ συντηροῦν τὴν ἀφοριστικὴ παράδοση ποὺ ἔχει καθιερώσει, μὲ μεγάλη θὰ λέγαμε ἐπιτυχία, ὁ Μαλαξός.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ βασικὰ ἔργα ὑπάρχουν καὶ δεκάδες ἄλλα² ποὺ συντηροῦν ἀναπαράγοντας τὶς διατάξεις αὐτές· στὴν πλειονότητά τους ἔχουν ὡς βασικὴ πηγὴ φυσικὰ τὸν Μαλαξό· ἡ ἀναπαραγωγή εἴτε εἶναι αὐτούσια εἴτε παρουσιάζει ἐλαφρὲς παραλλαγές.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἄλιωτα σώματα βεβαίως δὲν ἀπουσιάζουν καὶ ἀπὸ τὸ γνωστὸ μας *Πηδάλιο*. Ἔτσι ὁ Νικόδημος ἐρμηνεύοντας τὸν ζ' κανόνα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης περὶ τῆς καταδίκης τῶν τυμβωρύχων,

1. «Βακτηρία Ἀρχιερέων», κεφ. λγ', λε', λζ'.

2. Παραπέμπω σὲ δύο παραδείγματα κωδίκων μὲ παρόμοιο περιεχόμενο: α) ΑΤΕΣΗΣ, *Νομοκῶνων* καὶ β) ΒΕΗΣ, *Δωροθέα σχολή*, 16: στὴν σελίδα αὕτῃ περιγράφεται κώδικας μὲ τίτλους: «περὶ ἀφορισμένου πῶς γνωρίζεται μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ τὸ πόθεν ἀφορίσθη... τὸ παρὸν ἦτο εἰς ἓνα βιβλίον τοῦ Θεσσαλονίκης τῆς Ἀγίας Σοφίας, καὶ τὸ ἀντέγραψε αὐτὸ ὁ μητροπολίτης κὺρ Μακάριος, ὁ Σαμπάλης· καὶ ἐξ αὐτοῦ ἄλλοι πολλοί. Ὅποιος ἔχει ἐντολὴν, ἢ κατάραν κρατοῦσι μόνον τὰ ἐμπροσθινὰ τοῦ κορμίου του· ἐκεῖνος ὁποῦ ἔχει ἀνάθεμα, φαίνεται κίτρινος, καὶ ζαρωμένα τὰ δάκτυλά του»· καὶ συνεχίζει ἀντιγράφοντας, ὅπως διαπιστώνεται μὲ τὴν πρώτη ματιά, τὸν Μαλαξό.

βρίσκει την εύκαιρία να αναφερθεῖ καὶ στὰ ἀδιάλυτα σώματα. Βεβαίως γράφοντας στὴν στροφή πρὸς τὸν 19ο αἰ. δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει καὶ τὴν παράθεση τῆς λογικῆς ἐρμηνείας: ἡ ἀδιαλυσία μπορεῖ νὰ ὀφείλεται εἴτε στὴν κράση τῶν σωμάτων εἴτε στὴν ποιότητα τοῦ ἐδάφους. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐνδείκνυται νὰ παραμείνουν τὰ σώματα ἐπὶ μακρὺ χρόνο στὴν γῆ (πέντε ἢ ἐπτά χρόνια)· ἡ ποιότητα τῆς γῆς ἐξάλλου ἢ ὅποια ἄλλοτε «κάμνει εὐκολόβραστα ὄσπρια, ἄλλη δὲ δυσκολόβραστα» μπορεῖ νὰ συντελέσει στὴν εὐκολία ἢ δυσκολία διαλύσεως τοῦ νεκροῦ σώματος· σὲ μιὰ τρίτη λογικὴ ἐρμηνεία ἐμφανίζεται καὶ ὁ παράγοντας τοῦ καιροῦ· εὐκολότερα διαλύονται ὅσοι πεθαίνουν τὸ καλοκαίρι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ πεθαίνουν τὸν χειμῶνα.

Ὡστόσο ἐκτὸς ἀπὸ τίς διαπιστώσεις αὐτὲς ὑπάρχει καὶ ἡ «ὑπερφυσικὴ αἰτία». Αὐτὴ προέρχεται «ἢ ἀπὸ νόμιμον καὶ δίκαιον καὶ κανονικὸν ἀφορισμὸν Ἀρχιερέως τινός, Ἐπισκόπου τυχόν, ἢ Μητροπολίτου, ἢ Πατριάρχου, ἢ Ἱερέως, ἢ ἀπὸ κάμμιαν ἀδικίαν ὅπου ἔκαμεν ὁ ἀποθανών, ἢ ἓνα μερικὸν ἄνθρωπον, ἢ εἰς ἓνα ὁλόκληρον χωρίον, ἢ χώραν ἢ πόλιν». Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀκολουθήσει ἐπανόρθωση τῆς ἀδικίας ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἀφορισμένου καὶ μεσολάβηση τῆς Ἐκκλησίας προκειμένου νὰ συγχωρεθῇ ὁ ἁμαρτωλός¹. Δὲν θὰ παραλείψουν ἐξάλλου οἱ μοναχοὶ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου* νὰ ἀναφέρουν καὶ τὰ σημάδια τῶν ἀφορισμένων σωμάτων τὰ ὅποια εἶναι: «α'. ἀδιάλυτα, β'. εἶναι ἄσχημα καὶ δυσειδῆ, γ'. εἶναι δυσώδη καὶ βρωμερά, δ'. εἶναι φουσκωμένα ὡς τύμπανα». Μάλιστα προχωροῦν ἐτι περαιτέρω καὶ τὰ ἀντιδιαστέλλουν πρὸς τὰ ἀδιάλυτα σώματα τῶν ἁγίων τὰ ὅποια ἔχουν «τὰ ἐναντία τούτων σημάδια· ἐκεῖνα γὰρ ἀδιάφθαρτά εἰσιν, ὠραῖα, εὐώδη, ἐξηραμμένα, ἡμερα καὶ εὐπρόσιτα, ὡσὰν νὰ ᾔναι κοιμισμένα. Καὶ πρὸς τούτοις, βρύουσι καὶ διάφορα θαύματα».

Ἔτσι ἀντιμετωπίζεται συγχρόνως καὶ ἡ περίπτωση τῶν ἁγίων λειψάνων, ἡ ὅποια ὅπως εἶναι εὐλογο θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ ἀπορίες ἐν σχέσει πρὸς τὸ φαινόμενο τῆς ἀδιαλυσίας.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ σύγχρονη Ἐκκλησία δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὴν ἐκδήλωση ἀποδοκιμασίας ἀπὸ τὸν θεὸ τοῦ ἁμαρτωλοῦ διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἀδιαλύτων πτωμάτων. Ἔτσι ὁ μητροπολίτης Ἡλείας Γερμανὸς Παρασκευόπουλος γράφοντας τὸ 1982 γιὰ τὰ ἀδιάλυτα σώματα, ἀφοῦ βεβαίως ἀναφέρει ὅλες τίς λογικὲς ἐρμηνεῖες, δὲν παραλείπει νὰ τονίσει ὅτι: «κατὰ ταῦτα ἢ μὴ διάλυσις τοῦ σώ-

1. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον*, 661-662.

ματος ἀφορισθέντος ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἐκδηλον φανέρωσιν τῆς στερήσεως πρὸς αὐτὸν τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ Θεοῦ, ἀποκλειστική ὑπαιτιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ἀμέσως νὰ ἀρχίσῃ καὶ ἡ μετὰ θάνατον τιμωρία τοῦ σώματος, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ψυχὴν του. Τοῦτο βεβαίως γίνεται κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν εἰς ὅλως ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις κατὰ τὰς ἀνεξευρευνήτους βουλὰς τοῦ Θεοῦ, ἀσφαλῶς δὲ πρὸς τὸ πνευματικὸν συμφέρον ἐκείνων καὶ πρὸς διδασκαλίαν τῶν ἐπιγιγνομένων. Σκληρὸν τὸ μέτρον, πλὴν σύμφωνον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ»¹.

Ὁ φόβος λοιπόν, ὁ ὁποῖος προξενεῖται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν διατήρησιν ἀδιάλυτου τοῦ σώματος τῶν ἀφορισμένων μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται, διαγράφει μιὰ μεγάλη καμπύλη μέσα στὴν διαχρονία καὶ ἐκτείνεται κυρίως ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους μετὰ τὴν Ἑλωση² φθάνοντας ὡς τὶς μέρες μας. Γιὰ φόβο μᾶς μίλησαν εὐθέως οἱ Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ Χρῦσανθος Ἱεροσολύμων, φόβο πού καλεῖται νὰ συνετίσει τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ τοὺς ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὶς ἄδικες καὶ ἁμαρτωλὰς ἐνέργειάς τους. Ὁ φόβος ὅμως εἶναι ἐξίσου ἀπαράιτητος προκειμένου νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας εἴτε αὐτὲς εἶναι δικαστικῆς φύσεως εἴτε εἶναι ἀποφάσεις πού ρυθμίζουν προβλήματα νομιμότητας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προσέγγισις τοῦ ἁλιωτοῦ σώματος τοῦ ἀφορισμένου πρὸς τὶς δοξασίες περὶ βρυκολάκων εἶναι εὐκόλῃ καὶ παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας προκειμένου νὰ ἀποσυνδεθοῦν οἱ δύο αὐτὲς ἐκδηλώσεις τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἀντίθετο. Στὶς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀλλὰ καὶ τῆς πρόσφατης ἀκόμα δὲν εἶναι εὐκόλῃ ἡ ἐκλογίκευσις φαινομένων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα καλοῦνται νὰ τὸ θεωρήσουν ὡς θαῦμα προερχόμενο ἀπὸ τὸ θεὸ (ἄγιοι-ἁλιωτοι-ἀφορισμένοι) καὶ τὸ ἄλλο ὡς ἐκδήλωσις τοῦ διαβόλου (βρυκόλακες-ἁλιωτα πτώματα πού εἶναι ὁ ἴδιος ὁ διάβολος). Ὡστόσο καὶ γιὰ τὸ ἓνα καὶ γιὰ τὸ ἄλλο ἡ διαμεσολάβησις τῆς ἐκκλησια-

1. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Σώματα*, 308. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς, ἄλλες νεότερες ἐπιβιώσεις τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἔχουμε στὴν ἐκθεσὴ ἁλιωτοῦ χειριοῦ ἱερομονάχου στὴν μονὴ Βατοπεδίου, ὁ ὁποῖος φέρεται ὅτι χτύπησε μὲ μαχαίρι εἰκόνα τῆς Παναγίας (ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Θαύματα*, 61 καὶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ἐσφαγμένη*, 21).

2. Τὴν ἴδια γνώμη, δηλαδὴ ὅτι τὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ μὲ τὶς μακροσκελεῖς καὶ ἀποτρόπαιες κατάρεις καὶ τὰ ἀδιάλυτα σώματα εἶναι δημιούργημα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἔχουν καὶ οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸν ἀφορισμὸ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Υπόμνημα*, 41 καὶ 59 καὶ ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀφορισμός*, 57.

στικῆς αὐθεντίας εἶτε μὲ τοὺς ἀφορισμούς της, εἶτε μὲ τοὺς ἀγιασμούς της, εἶτε μὲ τίς συγχωρητικὲς εὐχές της εἶναι ἡ μόνη λύση γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῶν πραγμάτων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο ἡ θέση τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς ποινῆς ἀφοῦ κάθε παραμικρὴ ἐνδειξὴ ἀδιαλυσίας θεωρεῖται καὶ εἶναι εὐκολο νὰ ἀποδοθεῖ σ' αὐτὸν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κακῆς καὶ ἁμαρτωλῆς συμπεριφορᾶς τοῦ νεκροῦ. Πολλὲς φορὲς μάλιστα ἡ λογικὴ αὐτὴ τείνει νὰ ὑπερβεῖ κάθε δογματικὴ ἀλήθεια καὶ τελετουργικὴ συμβατικότητα, ἀφοῦ θεωροῦνται ὡς ἀφορισθέντες, νεκροὶ γιὰ τοὺς ὁποίους δὲν ὑπῆρχαν μαρτυρίες ὅτι εἶχαν ἀφορισθεῖ· κατὰ συνέπεια ἡ περιπτωσή τους ἀνάγεται στὴν αὐτόματη ἐνεργο ποίησηποιῶν ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένες στὶς διατάξεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιαλυσίας τὸ τυπικὸ τοῦ ἀφορισμοῦ ἀναφέρεται εὐθέως καὶ στὴν καταδίκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ κληρονομήσει τὴν αἰώνιο κόλαση. Οἱ ἐκφορὲς τῆς κατάρας καὶ ἀπειλῆς αὐτῆς εἶναι σαφέστατες: «ἔστω δὲ καὶ ἐν τῇ ἀθανάτῳ κολάσει ὑπεύθυνος» (1361)· «ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον καὶ τοῦ προδώσαντος αὐτὸν» (1556)· «εὐροῖεν καὶ τὸν μέγαν καὶ θαυματουργὸν Νικόλαον μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως» (1614)· «καὶ εὐροὶ τὸν θεὸν μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως» (1622)· «καὶ ἔνοχοι τοῦ πυρὸς γεέννης» (1641)· «καὶ λόγον ἀποδώσοι θεῷ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως» (1673)· «καὶ ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ ἔνοχοι τοῦ πυρὸς γεέννης» (1688)· «καὶ ὑπεύθυνος τοῦ πυρὸς τῆς κολάσεως» (1703)· «καὶ ἔνοχος τοῦ πυρὸς τῆς γεέννης καὶ τῆς ἀτελευτήτου καὶ διαιωνιζούσης κολάσεως» (1715).

Παράλληλα λοιπὸν μὲ τὴν ἀσυγχωρησία ποὺ θὰ ὑπάρξει μὲ τὴν ἐσαιε διατήρηση τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τὴν ἀπόρριψη τοῦ σώματος ἀπὸ τὴν γῆ, ἔχουμε καὶ τὴν εὐθεία ἀπειλὴ γιὰ τὴν κατάληξιν τῆς ἁμαρτωλῆς ψυχῆς τοῦ ἀφορισμένου στὴν αἰώνια κόλαση. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ ζητήματος αὐτοῦ εἶναι ἡ περιήγησις τῆς Παναγίας στὸν κάτω κόσμον ὅπου «ξεναγεῖται» ἀπὸ τὸν ἀρχάγγελο Μιχαήλ· ἀνάμεσα στὰ ἄλλα συμβάντα βρίσκεται μπροστὰ καὶ σ' ἐκείνους ποὺ καταπάτησαν ἀφορισμὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, αὐτῶν δηλαδὴ ποὺ παρέβησαν κανόνες τῶν Πατέρων ποὺ κατασφαλίζονται μὲ ἀφορισμὸ. Ἐδῶ ἔχουμε ἄμεση γνώση τοῦ ἀποτελέσματος: οἱ ἁμαρτωλοὶ αὐτοῦ τοῦ εἵδους βρίσκονται κιόλας στὴν κόλαση¹.

1. DAWKINS, ἹΑποκάλυψις, 478-500: «ἐτοῦτοι εἶναι ὅπου βάνουσι ὁμορφάδες διαβολικὰς εἰς τὴν μούρην ντως καὶ ξυρίζονται καὶ πλέκονται ξένες τρίχες καὶ τὴν μορφήν τοῦ Κυρίου ὅπου τοὺς ἤδωκε καταλύοντες. Καὶ τὸν ἀφορεσμὸν τῶν ἁγίων

Τὰ ἀποτελέσματα λοιπὸν τοῦ ἀφορισμοῦ εἴτε πρόκειται γιὰ ζωντανούς ἀφορισμένους εἴτε γιὰ νεκρούς εἶναι πολὺ σοβαρὰ καὶ συντελοῦν ἄμεσα ὥστε ἡ ποινὴ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἀναμενόμενη ἀποτελεσματικότητα. Ἡ ἀπομόνωση τοῦ ἀφορισμένου, ἡ στέρηση τῶν μυστηρίων καὶ τῶν ἐν γένει ὑπηρεσιῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν αὐτὴ ἐπηρεάζε ἀποφασιστικὰ ἓνα εὐρὺ κύκλο δραστηριοτήτων τοῦ χριστιανοῦ, καλοῦνται νὰ συνετίσουν τὶς διάφορες ἀποφάσεις τοῦ πιστοῦ καὶ νὰ ἀποτρέψουν τὶς ὅποιες παρεκτροπές του. Συνυφασμένος μὲ τὶς στέρησεις εἶναι πρῶτιστα ὁ κοινωνικὸς διασυρμὸς ποὺ ἐπέρχεται μὲ τὴν ἐκφώνηση τοῦ ἐπιτιμίου· ἡ σύνολη διαδικασία ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματά της ἐπενεργοῦν στὴν ἐπαύξηση τοῦ σοβαροῦ αὐτοῦ ἀποτελέσματος ποὺ εἶναι ὁ διασυρμός.

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἐπιφέρει ἡ ποινὴ εἰς βάρος τῶν σωμάτων τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων δὲν εἶναι ἀμελητέα· οἱ ἐρμηνεῖες τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων γιὰ τὰ ἄλιωτα πτώματα μὲ τοὺς ἀναβαθμούς τῶν ἀμαρτημάτων ποὺ προέρχονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν σωμάτων, εἶναι βιώματα ἔντονα γιὰ τὸν χριστιανὸ καὶ ἐπιδροῦν ἄμεσα στὴν νοοτροπία καὶ συμπεριφορὰ του. "Ὅμως ἡ προσέγγιση τῆς Ἐκκλησίας δὲν μένει στὴν ἐξωτερικὴ ἢ ἐπίγεια ἐκδοχὴ τοῦ πράγματος· αὐτὲς ὅλες οἱ ἐξωτερικὲς ἀναγωγὲς θέλουν ἀκριβῶς νὰ τονίσουν τὸ στοιχεῖο τῆς ἀπωλείας τῆς ψυχῆς. Τὸ ἄλιωτο σῶμα σημαίνει τὴν ἄρνηση τοῦ θεοῦ νὰ δεχθεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀφορισμένου· ὁ ἀφορισμένος καὶ ἀποδοθεὶς κατὰ τὸ σῶμα στὴν γῆ εἶναι ἀμετάκλητα χαμένος, τοῦ ἐπιφυλάσσεται ἡ αἰώνια κόλαση. Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχήματος εἶναι ἀσφυκτικὰ ἐρμητικὴ καὶ ἐλάχιστες διεξόδους φυγῆς προσφέρει· ἡ καλύτερα ἀφήνει μόνον μία ὁδὸ διαφυγῆς: τὴν

Πατέρων καταπατοῦσι». Παρόμοια περιγραφή ἔχουμε καὶ στὴν διήγηση ποὺ κάνει ὁ Λάζαρος μετὰ τὴν ἀνάστασή του ἀπὸ τὸν Χριστό, περιγράφοντας τὰ ὅσα εἶδε στὸν Ἄδῃ: «ἐκεῖνοι ποῦ τὴν Κυριακὴ δὲν πῆγαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν / εἰς τὸ σκότος μέσα βρῖσκονται μὲ καταφρονήσιαν / ὅσοι ἔλαβον ἀφορεσμὸ καὶ ψεύτικο τὸν ὄρκον, / ὅλους αὐτοὺς τοὺς, εἶδακα εἰς τὸν ἴδιον τὸν τόπον» (ΣΕΦΕΡΛΗΣ, *Λάζαρος*, 381-382). Ἡ δογματικὴ αὐτὴ θέση εἶναι φυσικὰ πολὺ παλιά· σημειώνει πολὺ εὐστοχα γιὰ τὸ θέμα ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «καὶ εἶθε τῷ βίῳ ἢ τιμωρίᾳ περιωρίζετο! νυνὶ δὲ [ἀν] ἀνθρώπινόν τι συμβῆ, καὶ ἀθρόον παραστῇ ἡ τελευτὴ, ὡς κλέπτῃς ἐν νυκτί, γίνωσκε κεκλεισθαί σοι τὰ ἐκεῖ. Ἐπιμελεῖς εἰσὶ καὶ μὴ παιζόμενοι οἱ τῆς βασιλείας θυρωροί· ὁρῶσι τὴν ψυχὴν τὰ τοῦ ἀφορισμοῦ φέρουσιν σύμβολα. "Ὡς τινα τοῦ δεσμοτηρίου τῇ κόμῃ καὶ τῷ ρύτῳ κατηγορούμενον, ἀπελαύνουσιν αὐτὴν τῆς ἐπὶ τὰ καλὰ φερούσης ὁδοῦ· οὐ συγχωρήσουσιν ἰδεῖν τὰ τάγματα δικαίων, καὶ ἀγγελικὴν εὐφροσύνην. Ἡ δὲ ἀθλία τότε πολλὰ τῆς ἀβουλίας ἑαυτὴν καταμεμφομένη, οἰμώζουσα δὲ καὶ ὀδυρομένη, καὶ στένουσα, καὶ σκυθρωπῶ τιμι τότῳ, οἶον γωνίαν προσεβριμένη διατελέσει, τὸν ἄληκτον ὀδυρμόν καὶ ἀπαρμύθητον εἰς αἰῶνα ἐκτίνουσα» (P.G. 46, στ. 312).

μετάνοια τοῦ χριστιανοῦ, τὴν ἐπανόρθωση τῆς ἀδικίας, ὅπως αὐτὴ ἐννοεῖται ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ δικάστη, τὴν συμμόρφωση πρὸς τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἐπιταγές. Ὁ περιορισμὸς τῆς ποινῆς στὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων μόνον στὴν ἀπειλητικὴ, ἀνώνυμη ἐκδοχὴ τῆς μαρτυρεῖ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ὅλου σχήματος.

Ὡς ὕστερη μαρτυρία τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ ἀφορισμοῦ ἄς θυμηθοῦμε τοὺς στίχους τοῦ ποιητῆ Λάμπρου Πορφύρα ὁ ὁποῖος διεκτραγωδεῖ τὴν τύχη τοῦ ἀφορισμένου ὡς ἐξῆς¹:

*Θροφὴ μ' ἐκάνανε κοράκια πεινασμένα
Τὰ μάτια μου δὲν κλείστηκαν ἀπὸ κανένα.
Τὸ κρῖμα, ποὺ ὅταν τῶκανα μὲ εἶχε λυώσει
Τώρα φριχτὰ τὸ σῶμα μου τῶχει πετρώσει
Κι' ὁ ἀφορισμὸς ἀπ' τὰ σκληρὰ τοῦ παπᾶ στήθη
Πικρὸ Τρισάγιο στὸν ἄταφο ἐχύθη.*

*Τὴν αὐγὴ τραγουδοῦν τὰ πουλιὰ κάθε πόνου·
Ποιὸ πουλὶ θὰ μπορέσει νὰ πῇ πὼς δὲν λιώνω;*

1. ΚΑΤΣΙΜΠΑΛΗΣ, *Πορφύρας*, 1579-1580 (Τὸ ποίημα ἐπιγράφεται: «Ὁ Πόνος τοῦ ἀφορισμένου»). Μιὰ προγενέστερη ἑμμετρὴ μαρτυρία ὑπάρχει καὶ στὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως* ὅπου διαβάζουμε (στ. 2653 κ.ἐξ.):

«Ἀπέκει τὸν ἀφώρισεν ὁ Πάπας κ' οἱ Ἐκκλησίαις
ἐκεῖνον καὶ τοὺς τόπους του κι ὅπου ἦσαν μετ' ἐκεῖνον.
Καμμία ἐκκλησία οὐκ ἐψάλλετον, ἀλλὰ οὔτε ἐλειτουργᾶτον,
παιδιά οὐκ ἐβαφτίζονταν, νεκροὺς οὐδὲν ἐψάλλαν,
ἀλλὰ ποτὲ ἀντρώγυνον οὐδὲν τοὺς εὐλογοῦσαν.
Πάντα τὸν ἀφωρίζασιν' σ' ὅλες τὲς ἐκκλησίας
εἰς τὰ ρηγᾶτα πανταχοῦ εἰς τὴν χριστιανωσύνην
στὰ μοναστήρια κ' οἱ ἀρχιερεῖς ὅλης τῆς οἰκουμένης».

Ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐπιτιμίου

ὁς πρότερον μὲν... ἄλλα ἐπ' ἄλλοις ἔλεγεν, ὕστερον δὲ ἀκούσας τὸν ἀφορισμὸν ὡμολόγησε
 ΝΕΙΛΟΣ¹

Ἡ «μέτρηση» τῆς ἀποτελεσματικότητος μιᾶς ποινῆς ὅπως ὁ ἀφορισμός, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς μελέτης αὐτῆς. Τοῦτο ἐπειδὴ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ σταθμίσουμε τίς δυνατότητες πού εἶχε ἡ ποινή, καὶ μέσω αὐτῆς ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη, νὰ παρεμβαίνει ἀποτελεσματικὰ εἴτε ἀποτρέποντας τὴν τάση πρὸς τὴν ἀδικία εἴτε ἀποκαθιστώντας τὴν ἔννομη τάξιν καὶ τὸ δίκαιο. Βεβαίως ἡ στάθμιση τῆς ἀποτελεσματικότητος σύμφωνα μὲ τὴν λογικὴ αὐτὴ δὲν προσδιορίζει ἀποφασιστικὰ καὶ τὸ εὖρος χρήσης τοῦ ἐπιτιμίου. Δηλαδή ἡ ποσοτικὴ προσέγγισις καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀποτελεσματικότητος ἢ ἀναποτελεσματικότητος τοῦ ἀφορισμοῦ δὲν ἔχουν ἀπολύτως ἀνάλογη σχέση πρὸς τὴν πολλαπλὴ σημασία του.

Ἡ σταθερὴ πορεία τῆς ποινῆς κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας ἀλλὰ καὶ τοὺς νεότερους χρόνους εἶναι δεδομένη καὶ ἡ χρῆσις της μαρτυρεῖται κατὰ κόρον ἀπὸ τίς πηγές. Ἔτσι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὕτη δὲν ἔχει πολλὰ νὰ προσφέρει ἡ μέτρηση τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὡστόσο παραμένει ἓνα βασικὸ στοιχεῖο καὶ αὐτὸ θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀνιχνεύσουμε ὅσο γίνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς μελέτης μας.

Ὅμως ὁ προσδιορισμός, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγισιν τῶν δεικτῶν τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς ποινῆς δὲν εἶναι εὐκόλο πρᾶγμα· ἀντιθέτως τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ εἶναι δύσκολο ἐπειδὴ ἀπουσιάζουν ὀρισμένοι κρίσιμοι συντελεστές, οἱ ὅποιοι θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἀναγωγὴν σὲ σταθμητὰ μεγέθη τὰ ὅποια θὰ εἶταν πολὺ κοντὰ στὴν πραγματικότητα. Ἀλλωστε οἱ μετρήσεις πρᾶξεων στίς ὁποῖες δὲν ὑπεισέρχεται μὲ ἄμεσο τρόπο τὸ οἰκονομικὸ πάντοτε παρουσιάζουν ἐγγενεῖς ἀδυναμίες.

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 56-59· DARROUZÈS, *Regestes*, fasc. VI, ἀρ. 2791: συνοδικὴ ἀπόφασις τοῦ πατριάρχου Νείλου τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1385.

Δέν γνωρίζουμε τήν ἀριθμητική ἔκταση τοῦ φαινομένου· ἄλλωστε καί στήν περίπτωση πού θά εἶχαμε ἱκανοποιητική ποσοτική κάλυψη δέν θά εἶχαμε πλήρη βεβαιότητα γιά τίς μετρήσεις μας ἐπειδὴ κάθε φορά δέν πρόκειται γιά τὸ ἴδιο εἶδος τῆς ποινῆς (ἀνώνυμη ἀπειλή, ἐπώνυμη ἀπειλή, ἀφορισμός ἀντὶ ὄρκου, ἀφορισμός ὡς ἀποτρεπτική ἐπίκληση). Στήν διάθεσή μας δέν ἔχουμε παρὰ ἐπίσημες πράξεις τῆς Ἐκκλησίας καί σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις γνωρίζουμε τίς διαθέσεις τοῦ ἀφορισμένου· καί κυρίως δέν διαθέτουμε τὸ διευρυμένο καί δεκτικὸ μετρήσεως στοιχεῖο πού μᾶς παρέχουν τὰ μέτρα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, δηλαδή τὰ στοιχεῖα πού ἀκολουθοῦν τὴν λογικὴ μιᾶς κανονικότητος· ἡ δράση τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀστικοῦ δικαίου μέσα στὰ ὅρια μιᾶς ὑπὸ αἰχμαλωσίαν ἐθνότητος δέν εἶναι δυνατὸν ἀπὸ μόνη της νὰ ἀναδειχθεῖ σέ σταθμητὸ στοιχεῖο. Ἐκτὸς τούτων ἡ ἀνακολουθία στὸ ἠθικὸ καί δεοντολογικὸ μέρος καθὼς ἕνας θεσμός πού βασίζεται στήν ἀγάπη, ὑποχρεώνεται νὰ χρησιμοποιοῖ κατασταλτικὰ μέτρα δέν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν ἐπιδρᾷ ἀρνητικὰ σέ αὐτοῦ τοῦ τύπου τίς μετρήσεις. Ἀναπόφευκτα λοιπὸν ἡ στάθμιση τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἀφορισμοῦ δέν μπορεῖ παρὰ νὰ στηριχθεῖ σέ «ἐλαστικούς» παράγοντες καί κατὰ συνέπεια θά προσδιοριστεῖ ἀπὸ αὐτούς.

Ἡ ἔνταση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ὁ βαθμὸς τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἶναι ἀπὸ τοὺς παράγοντες ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐξαρτᾶται στενὰ ὁ βαθμὸς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἐπιτιμίου. Τὸ πράγμα εἶναι εὐλόγο καί προφανές ἀφοῦ ὁ ἀφορισμός ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀνώτατη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ καί τὰ ἀποτελέσματα πού εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιφέρει εἰς βάρος τοῦ ἀφορισμένου ἔχουν σχέση εἴτε μὲ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ πιστοῦ ἀπὸ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας εἴτε —μακροπρόθεσμα— μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς ψυχῆς του.

Ὡστε τὸ ὅλο πλέγμα τῶν ἀποτελεσμάτων πού συνεπάγεται ἡ ποινὴ καί τὰ ὅποια ἀποβλέπουν ἀκριβῶς στὸ νὰ ἀπομακρύνουν τὸν πιστὸ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἁμαρτίας ἢ νὰ τὸν τιμωρήσουν γι' αὐτὴν προκειμένου νὰ ἐπανορθώσει, φαινόμενα πού κατ' ἀκολουθίαν ὀρίζουν καί τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐπιτιμίου, ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν βαθμὸ τῆς θρησκευτικότητός του: ὁ πιστὸς αἰσθάνεται τὴν πίεση πού ἀσκοῦν οἱ ἀφοριστικὲς ἀπειλές, νιώθει τὸν κίνδυνο ἀπωλείας τῆς ψυχῆς του ὡς βέβαιο ἐνδεχόμενο, ἐφ' ὅσον ὁ βαθμὸς τῆς πίστεως του εἶναι τέτοιος πού νὰ καθιστᾷ τὴν ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ φόβητρο γιὰ τὴν ζωὴ καί τὴν ὑπόστασή του.

Μελέτες πού νὰ μᾶς παρέχουν ἀξιόπιστα μεγέθη ὅσον ἀφορᾷ τὸν βαθμὸ τῆς θρησκευτικότητος τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Τουρκοκρατίας δέν ἀναφέρονται στήν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Ὡς ἐκ

τούτου οι αντίστοιχες θεωρήσεις και η έξαγωγή συμπερασμάτων δεν μπορούν παρά να έχουν περισσότερο εμπειρικό χαρακτήρα και κατά τεκμήριο προέρχονται από μεμονωμένες ή ομαδικές, άμεσες ή έμμεσες έκδηλώσεις που παρέχει η μελέτη του κοινωνικού βίου των ανθρώπων τής εποχής αυτής. Όμως παρά τον άποσπασματικό χαρακτήρα τους άνασυνθέτουν την εικόνα μιās κοινωνίας με ισχυρή θρησκευτικότητα, με βαθειά πίστη πρὸς τις αρχές τής χριστιανικής θρησκείας και ύψηλό βαθμό ύπακοης πρὸς τις έπιταγές τής έκκλησιαστικής εξουσίας¹.

Η θρησκευτικότητα που συνέιχε την ελληνική κοινωνία ούτως ή άλλως είναι βέβαιο ότι κατά την διάρκεια τής Τουρκοκρατίας γνώρισε μεγαλύτερη ένιςχυση άκριβώς εξαιτίας τής Κατάκτησης. Είναι δηλαδή φυσιολογικό γεγονός και παρατηρείται συχνά σέ διαφορετικές ιστορικές περιόδους, πληθυσμοί κατακτημένοι να συσπειρώνονται γύρω από τὰ έθνικά σύμβολά τους, τὰ όποια τούς διαφοροποιούν από τον κατακτητή και βεβαίως τὸ ίδιο συμβαίνει και με τούς ελληνικούς πληθυσμούς τής Τουρκοκρατίας και μάλιστα με ιδιαίτερη ένταση, καθόσον ο κατακτητής είναι αλλόδοξος και άπειλεί διά τής έπιβολής των δικών του πολιτιστικών, θρησκευτικών και έν γενέει κοινωνικών στοιχείων να διασπάσει όλο τὸ συνεκτικό ιστὸ των ύποδούλων.

Ένας άλλος παράγοντας που συνέβαλε πρὸς την κατεύθυνση αυτή ύπῃρξε ασφαλώς η προϋπάρξασα έντονη αντιπαράθεση πρὸς την Δυτική έκκλησία², η όποία αντιπαράθεση έχει τις άπαρχές της κιόλας στην βυζαντινή περίοδο. Είναι γνωστή η έντονη αντιπάθεια που έφθανε έως τὸ μίσος των όρθόδοξων πληθυσμῶν έναντι τής λατινικής προπαγάνδας καθώς και οί άνεπιτυχείς, τελικά, προσπάθειες τής Καθολικής έκκλησίας να διαβρώσει την όρθόδοξη θρησκευτική πίστη των ύποδούλων ακόμα και σέ περιοχές που έμειναν για πολλά χρόνια ύπὸ την κατοχή δυτικών δυνάμεων, όπως λ.χ. η Κρήτη ή η Πελοπόννησος.

1. Παραπέμπω σέ όσα συνοπτικά αλλά περιεκτικά αναφέρει ο Χρ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ στην *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* τής Έκδοτικής Άθηνών, τ. Ι' (1974) 132 κ.έξ. και ιδίως σ. 148-150. Όρισμένα από τὰ στοιχεία που ύποστηρίζουν την άποψη τής βαθειάς θρησκευτικότητας του ελληνικού λαού είναι η αύξηση των μονῶν και των μοναχῶν, η διατήρηση των μονῶν αυτών, τὸ φαινόμενο των νεομαρτύρων, τὸ ήθος των άνωτέρων κληρικῶν, η προσφυγή στην θρησκεία για την αντιμετώπιση των δεινῶν τής δουλείας, τὸ αίσθημα άντιδράσεως διά τής θρησκείας έναντι των άπειλῶν που αντιπροσώπευαν και οί αλλόδοξοι δυνάστες αλλά και οί έτερόδοξοι Δυτικοί και κυρίως οί Καθολικοί.

2. Βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *ό.π.*, 147-150.

“Ωστε όλοι οί παράγοντες για την τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος των ανθρώπων της Τουρκοκρατίας υπήρξαν εξαιρετικά ευνόικοι καθώς ή Έκκλησία απέτέλεσε τον κύριο πόλο συσπείρωσης έναντι των ποικίλων πιέσεων που αντιμετώπιζαν οί υπόδουλοι. Κατά συνέπεια δέν είταν δυνατόν νά υπάρξει συγκροτημένη άμφισβήτηση του κύρους των έκκλησιαστικών θεσμών, τουλάχιστον κατά τους πρώτους αιώνες της Κατάκτησης· άλλωστε σέ συλλογικό επίπεδο δέν υπήρξε ποτέ. Κατά συνέπεια και ό άφορισμός ως κύρια ποινή της Έκκλησίας είχε ισχυρή παρουσία και συγκέντρωνε όλα τά έχέγγρα της ισχυρής αποτελεσματικότητας.

1. Παράγοντες υπέρ της αποτελεσματικότητας

‘Η επί τόσους αιώνες συνεχής προσφυγή στις «ύπηρεσίες» της ποινής, άκόμα και επί των ήμερών μας¹, και από διαφορετικούς ένιοτε ως προς την θρησκευτική πίστη και την κοινωνική θέση αίτούντες², συνάδει ότι ή αποτελεσματικότητα της ποινής είναι δεδομένη ή τουλάχιστον άναμενόμενη. ‘Ακόμα και στην περίπτωση όμως που δέν είναι έξασφαλισμένη άποτελεϊ ένα στάδιο από τó όποιο ό προσφεύγων στην δικαιοσύνη τους χρόνους αυτόους πρέπει νά περάσει σχεδόν υποχρεωτικά προκειμένου νά ίκανοποιήσει τά αίτήματά του. Βεβαίως θά μπορούσε νά υποστηριχθεί ότι κατά την μακρά διαδρομή της αναζήτησης του δικαίου ό άφορισμός άποτελοΐσε έπιβεβλημένη ένέργεια συνήθους πρακτικής και ή προσφυγή σ’

1. Είναι νωπή άκόμη στή μνήμη ή εικόνα που παρουσιάστηκε στην όθόνη της ΕΤ 1 τον Φεβρουάριο του 1991, κατά την όποια γυναίκα από την περιοχή της Φλώρινας μιλούσε έναντίον του άφορισμού που είχε έπιβάλει ό μητροπολίτης της περιοχής Αύγουστίνος έναντίον του σκηνοθέτη Θ. ‘Αγγελόπουλου και του συνεργείου του, άποφεύγοντας όμως νά δείξει τó πρόσωπό της έπειδή, όπως έλεγε, φοβόταν μήπως έπιβληθεί και στην ίδια παρόμοια ποινή. ‘Ετσι για τó ίδιο γεγονός έχουμε δύο διαφορετικές αντιδράσεις που όφείλονται στόν βαθμό θρησκευτικότητας των έμπλεκόμενων στά γεγονότα. Τό συνεργείο βεβαίως δέν σταμάτησε τις λήψεις του· ή γυναίκα όμως φοβήθηκε —παρά την άρνητική τυποθέτησή της— νά δείξει τó πρόσωπό της, σημείο ότι οί άπειλές του μητροπολίτη και ή ένδεχόμενη κοινωνική είς βάρος της πίεση από ένα μέγμα της τοπικής κοινωνίας που είχε φθάσει στά όρια της θρησκευτικής ύστερίας και έξ αίτίας του έπιτιμίου, είχαν έπενεργήσει άποτελεσματικά. Μαζι μ’ αυτά άς σημειώσουμε την προσφυγή στόν άφορισμό έκ μέρους του μητροπολίτη Φλωρίνης έν έτει 1991 και άς μη παραβλέψουμε τις ιδιαίτερες συνθήκες που έχουν δημιουργηθεί στην άκριτική αυτή περιοχή και έξ αίτίας των όποιων ή ποινή κάποια άποτελεσματική ότ νά διατηρεί άκόμη...

2. Βλ. έδω, σέ πολλά κεφάλαια της μελέτης αυτής και ειδικότερα στό δέκατο.

αὐτὴν δὲν σήμαινε ἐξασφαλισμένο ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ βεβαίως μπορεῖ νὰ ἰσχύει ἐν τινι μέτρῳ· ὅμως θὰ εἴταν ἀδιανόητο νὰ προσφεύγει κάποιος στὶς ὑπηρεσίες ἐνὸς μέτρου καὶ συχνὰ μάλιστα νὰ ὑποβάλλεται καὶ σὲ χρηματικὰς δαπάνες χωρὶς νὰ ἔχει ἰσχυρὲς ἢ τουλάχιστον ἱκανοποιητικὰς προσδοκίαις ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτύχει, ἔστω καὶ ὑπὸ τὴν μορφή συμβιβασμοῦ, τὴν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων του. Ἡ τελευταία ἐκδοχὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς χρήσης τοῦ ἀφορισμοῦ σὲ περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχει ἤδη γίνεи λόγος: πρόκειται γιὰ τὴν ἐπίκληση τῆς ποινῆς ὑπὸ τὴν μορφή ἐνθυμηματικῶν ἀναγραφῶν προκειμένου νὰ ἀποσοβηθοῦν κλοπὲς βιβλίων, χειρογράφων, σκευῶν κ.τ.δ. ἢ νὰ ἐνισχυθεῖ τὸ κύρος μιᾶς δωρεᾶς, διαθήκης κτλ.¹ ἢ ἄλλης ἰδιωτικοῦ δικαίου πράξεως.

Ἄλλο στοιχεῖο πού μᾶς παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴν «ἐπιτυχία» πού στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἐξασφάλιζε ἡ προσφυγὴ στὸν ἀφορισμὸ εἶναι ἡ χρῆση του ὡς δικονομικοῦ μέσου ἀντὶ τοῦ ὅρκου². Τὰ ἐπισειόμενα κάθε φορὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς, ἡ ὅλη διαδικασία ἡ ὁποία δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὴν καθαυτὸ διαδικασία ἀναγνώσεως τοῦ ἐπιτιμίου συνέβαλλαν ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἀμεροληψία τῆς κρίσεως.

Ὅμως καὶ ἓνας ἄλλος παράγοντας πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ γιὰ τὴν «μέτρηση» τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἐπιτιμίου: πρόκειται γιὰ τὸ στοιχεῖο τῆς χρονικῆς διάρκειας τῆς ἐπιβολῆς πού ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ποινῆς. Ὁ χρόνος ἰσχύος τῆς ποινῆς ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ὅταν ἀφορισμὸς ἐπιβάλλεται γιὰ διάστημα ἐνίων ἡμερῶν ἢ ἐβδομάδων ἢ μηνῶν ἀλλὰ καὶ ἡ μεταγενέστερη προσαρμογὴ καὶ εὐθυγράμμιση τῆς ποινῆς ἀναλόγως πρὸς τὸ διάστημα πού εἴταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν μεταμέλεια τοῦ ἀδικοῦντος, πρέπει νὰ σταθμιστοῦν ὡς στοιχεῖα ὑπὲρ τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἐπιτιμίου.

Τοῦτο γιὰ δύο λόγους. Στους ἀφορισμοὺς τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ὅταν ἡ ποινὴ ἐνέχει τὴν δυναμικὴ ἄλλων ἡπιότερων ποινῶν (νηστειῶν, δωρεῶν, ἀποδημιῶν κ.τ.δ.) τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐδηλο. Ὁ παραβάτης πρέπει νὰ στερηθεῖ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας γιὰ βραχὺ χρονικὸ διάστημα, μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπανέρχεται στοὺς κόλπους τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Ἄρα τὸ ἐπιτίμιο δρᾷ καταλυτικὰ στὴν συνείδηση τοῦ ἀμαρτάνοντος ἀφοῦ ὁ τελευταῖος ἔχοντας ἐκτίσει τὴν ποινὴν του δὲν αἰ-

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο τρίτο, ὅπου καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ποινῆς.

2. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο τρίτο.

σθάνεται πλέον τὸ βάρος τῆς ἁμαρτίας του. Τὸ ἐπιτίμιο δηλαδή ἐκτιμᾶται ὡς σωφρονιστικὸ μέσο κυρίως καὶ ὄχι ὡς μέσο ἀποκατάστασης τῆς διασαλευθείσης τάξεως. Ὁ ἀφορισμένος ἐκτίει τὴν «ποινή» του, ὅπως ἐκεῖνος ποὺ τιμωρήθηκε μὲ ὀρισμένον χρόνον ξηροφαγία, νηστεία ἢ στέρηση τῆς θείας κοινωνίας καὶ τὸ πράγμα τελειώνει ἐδῶ.

Στὴν μεταγενέστερη ἐκδοχὴ τοῦ χρονικοῦ ὀρίου, ὁ ἀφορισμένος ἔπρεπε νὰ ἀποκαταστήσει τὴν τάξη καὶ τότε ἡ Ἐκκλησία εἶταν πρόθυμη νὰ ἄρει τὴν ποινή· ἄλλωστε αὐτό, ὅπως ἔχουμε πεῖ, βρίσκεται ἀπολύτως ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ μετανῶν γίνεται ἀσμένως δεκτὸς καὶ πάλι στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Βεβαίως ἐδῶ ἀκριβῶς ἀνακύπτει τὸ πρόβλημα τοῦ βαθμοῦ θρησκευτικότητος τοῦ ἀφορισμένου· κατὰ πόσο δηλαδή ἡ πίστη του εἶναι τέτοια ὥστε νὰ ἀποκαθιστᾷ τὸ δίκαιο ἐπειδὴ πιστεύει στὰ δυσάρεστα ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ.

Ἐξάλλου πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους καὶ τοὺς μετέπειτα βυζαντινοὺς ἡ λειτουργία τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς ἀπλοῦ σωφρονιστικοῦ μέσου προϋπέθετε ἐλαφρᾶς μορφῆς ἀδικήματα καὶ πάντως ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἐνεῖχαν βλάβη τοῦ ἄλλου χριστιανοῦ ἀλλὰ εἶχαν σχέση μὲ τὴν λατρευτικὴ, κυρίως, συμπεριφορὰ τοῦ ἁμαρτάνοντος. Γιὰ τὰ ἄλλα, τὰ βαριὰ ἁμαρτήματα, προκειμένου νὰ ἀρθεῖ ὁ ἀφορισμὸς ἀπαιτεῖται καὶ ἡ ἐπανάρθωση τῆς ἀδικίας. Ἡδὴ ὁ Βαλσαμῶν (12ος αἰ.) μᾶς παρέχει παράδειγμα τὸ ὁποῖο ἐμπεριέχει καὶ τὴν ἔμπρακτὴ μετάνοια καὶ ἐπανάρθωση τῆς ἀδικίας¹. ἐφεξῆς ἡ σειρὰ τῶν παραδειγμάτων εἶναι συνεχῆς καὶ πλουσία.

Ὅμως τὸ σπουδαιότερο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἀφορισμοῦ προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν συχνότητα ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς. Ἐχουμε ἤδη ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία, προβλέπει ἄρση

1. Σχολιάζοντας ὁ Βαλσαμῶν τὸν ἰδ' κανόνα τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας γράφει: «Γυναῖκά τινα Κυράδιον λεγομένην καὶ ἀδικοῦσαν, οἱ Γεμίνω πρεσβύτεροι ἀφώρισαν τῆς ἐκκλησίας, μὴ ἀπεχομένην τῆς ἀδικίας· ἡ δέ, διὰ τὸν ἀφορισμὸν, ὑπισχνεῖτο θεραπεῦσαι τὴν ἀδικίαν, καὶ ἤθελε δεχθῆναι. Γράφει οὖν ὁ Θεόφιλος πρὸς τὸν τῆς χώρας ἐπίσκοπον, ὅτι παρασκευάσον αὐτὴν ἀποθέσθαι πρῶτον τὴν ἀδικίαν, ἥγουν ἀποδοῦναι 2 ἀδίκως ἐκτήσατο, καὶ μετανοῆσαι, ἀντὶ τοῦ, ἐπὶ τῇ ἁμαρτίᾳ τῆς ἀδικίας μεταμεληθῆναι, καὶ δεηθῆναι τοῦ Θεοῦ ἀφεθῆναι αὐτῇ τὸ ἁμάρτημα· καὶ ταῦτα ποιησάσης αὐτῆς, εἰ συνίδοις, τοὔτέστι γνῶς, ὅτι Θεοῦ προσέρχεται, ἥγουν ἀγαθῇ συνειδήσει, μὴ ἀνεχομένη κεχωρίσθαι τῆς τῶν πιστῶν συνάξεως, διὰ τὸν Θεόν, καὶ μὴ δι' αἰσχύνην ἀνθρώπων, τότε ἐπιτρέψεις αὐτῇ τὴν μετὰ τῶν πιστῶν χριστιανῶν σύναξιν καὶ σύστασιν ἐν ὕμνοις» (ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΛΗΣ, *Σύνταγμα* 4, 354).

τῆς ποινῆς ἀκόμα καὶ τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου, μόλις γίνεи ἐπανόρθωση τῆς ἀδικίας. Σαφέστατα δηλαδὴ ἡ ποινὴ λειτουργοῦσε ὡς ἀποτρεπτικὸ κυρίως μέτρο καὶ ὄχι ὡς κατασταλτικόν. Ἡ συνήθης πρακτικὴ περιορίζονταν στὴν ἀπειλὴ τῆς ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ καὶ μάλιστα σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ ἀπειλὴ αὐτὴ εἶταν δυνατόν νὰ ἐπαναληφθεῖ μὲ νεότερο γράμμα καὶ μία καὶ δύο φορές. Τί σημαίνει ὁμῶς τοῦτο; σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀσφαλῆ τεκμήρια ὅτι τὸ ἐπιτίμιο εἶταν δυνατόν νὰ δράσει ἀποτελεσματικὰ καὶ στὸ στάδιο τῆς ἀπλῆς ἀπειλῆς· σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόμνηση κάθε φορὰ τῶν ἀποτελεσμάτων εἰς βάρος τῆς ζωῆς, τῆς παρουσίας καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀπειλουμένου μὲ ἀφορισμὸ λειτουργοῦσε καταλυτικὰ καὶ συντελοῦσε ὥστε ὁ χριστιανὸς νὰ παύσει τὴν ἀδικία καὶ τὴν κακοβουλία του.

Ὡστε ἀπὸ τὴν καθαυτὴ οὐσία τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας ἐξάγεται ὡς ἄμεσο παρακολούθημα ἡ δραστικὴ ἀποτελεσματικότης τοῦ ἐπιτιμίου. Τὸ τυπολογικὸ μέρος τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἀφορισμοῦ¹ ἔχει χαρακτῆρα ὑποθετικοῦ λόγου· ὁ δεύτερος ὅρος ποὺ ἐμπεριέχει τὰ φοβερὰ ἀποτελέσματα τῆς ποινῆς προϋποθέτει ἐκ μέρους τοῦ χριστιανοῦ τὴν ἀνυπακοή ποὺ περικλείει ὁ πρῶτος ὅρος τῆς ὑπόθεσης. Ὁ ἀδικῶν ἔχει ὅλη τὴν εὐχέρεια νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς τὸ δίκαιο καὶ νὰ ἀποφύγει ἔτσι τὶς βαρύντατες συνέπειες τοῦ ἐπιτιμίου· ἄρα ὁ ἀφορισμὸς ἐξασφαλίζει σὲ μεγάλο ποσοστὸ τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα καὶ ἐξυπηρετεῖ κατὰ τὸν καλῦτερο τρόπο τὶς ἐπιδιώξεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας.

2. Περιπτώσεις ἀποτελεσματικῆς δράσης τοῦ ἐπιτιμίου

Ἡ συμμόρφωση τοῦ ἀπειλουμένου φαίνεται ὅτι εἶναι σχεδὸν καθολικὴ. Ἡ συνείδηση τοῦ πιστοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ πίεση τοῦ περιβάλλοντος δὲν ἐπιτρέπουν ὀλιγωρίες καὶ ὑπεκφυγές. Ἔτσι ὁ «παράνομος Μπόγδανος» ποὺ ἀφορίζεται ἀπὸ τὸν πρῶν ὀικουμενικὸ πατριάρχη Νήφωνα Β' τὸν μετέπειτα ἅγιον, γιὰ πράξη μοιχείας, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ., ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσει ἐνώπιον τῶν συνεπειῶν τοῦ ἀφορισμοῦ: «στοχαζόμενος δὲ... τὴν κατάραν τοῦ Ἀγίου, καὶ φοβούμενος νὰ μὴν τοῦ ἔλθῃ ξανὰ κάμμία ὀργὴ ἀπὸ τὸν Θεόν» ζητεῖ συγχώρηση καὶ λύεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ποινῆς².

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο τέταρτον.

2. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Ἐκλόγιον*, 340: ὅπου ὁ βίος τοῦ ἁγίου Νήφωνος· ΦΩΤΕΙΝΟΣ, *Δακία*, 66-73.

‘Υποχωρεῖ λοιπὸν ὁ ἄρχοντας τῆς Μολδαβίας ἐνώπιον τῶν ἀφοριστικῶν ἀπειλῶν· πόσο μᾶλλον οἱ ἀπλοὶ χριστιανοὶ ποὺ δὲν διαθέτουν κανένα «ἐφόδιο» γιὰ νὰ ἀγνοήσουν τίς βαρύτερες συνέπειες τοῦ ἐπιτιμίου. Οἱ ἀνώτερες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές ἐπιβάλλουν τὸ κύρος τους μὲ τὸν ἀφορισμό· ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ ἄλλα ἐπιτίμια παρεμβαίνουν καὶ νουθετοῦν ἢ τιμωροῦν ἀναλόγως μὲ τὴν κάθε περίπτωση. ‘Ο πατριάρχης ‘Αλεξανδρείας «τοὺς λαϊκοὺς ἐνουθέτει πατρικῶς καὶ νομίμως, ὅτι ἔξω ἀπὸ ταῖς νομίμαις αὐτῶν γυναῖκαις νὰ μὴ συνουσιάζωνται μὲ ἄλλαις οὐδὲ μὲ σκλάβαις των... ‘Αλλὰ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἄφρονες καὶ ἀνόητοι οὐκ ἤκουσαν τὰς ἐντολὰς... καὶ διὰ τοῦτο... ὠργίσθη καὶ τοὺς ἀφώρισε, καὶ αὐτοὶ φοβηθέντες παραίτησαν τὴν ἄνομον πρᾶξιν, καὶ τοὺς ἐσυγχώρησε, καὶ τοὺς εὐχρήθη ὡς ἀμνησίκακος»¹. ‘Η ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη ἐξᾴλου μπορεῖ νὰ κάνει χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου σὲ μιὰ αὐξανόμενη κλίμακα ἐντάσεως ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση· στὴν κλίμακα αὐτῇ, ὅπως εἶναι εὐλογο, ἡ ἀπλὴ ἀπειλὴ ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς κατέχει τὴν κατώτερη βαθμίδα καὶ ἡ ἐπώνυμη ἐπιβολὴ τὴν ἀνώτατη.

‘Ο ἀφορισμὸς λοιπὸν δρᾷ ἀποτελεσματικὰ καὶ πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. ‘Η διαπίστωση αὐτῇ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ πάμπολλα παραδειγματικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τους, ἐλάχιστα νέα στοιχεῖα προσθέτουν. ‘Ισως μάλιστα ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου μπορεῖ καὶ ἀντιστρόφως νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς τεκμήριον τῆς θρησκευτικότητος τῶν ὑποδοῦλων. ‘Αλλὰ πέραν τῆς θρησκευτικότητος δὲν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ὑποτιμηθεῖ ὁ παράγοντας τῶν συνεπειῶν ποὺ ἐπιφέρει. Αὐτὲς βέβαια πρέπει πάντοτε νὰ συνεκτιμῶντα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν γένει κοινωνικὴ κατάστασιν τῶν χριστιανῶν τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι εἶναι προφανὲς ὅτι ἐπηρεάζονται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὴν σωρεία τῶν ἁλογων δοξασιῶν, μολοντί αὐτές, πολλὰς φορές, βρίσκονται σὲ ἄμεση ἀντίθεση μὲ τὰ χριστιανικὰ δόγματα. ‘Εχουμε κυρίως ὑπόψιν μας τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἄλιωτα σώματα τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων καὶ τὴν σύνδεσιν αὐτῶν μὲ τοὺς βρυκόλακες.

Εἶναι λοιπὸν βάσιμες οἱ ἀπόψεις ὀρισμένων παρατηρητῶν τοῦ φαινομένου ὅτι ὁ ἀφορισμὸς προκαλοῦσε μεγάλο τρόπον στοὺς πιστοὺς καὶ κατ’ ἐπέκτασιν εἶχε καὶ ἀνάλογη ἀποτελεσματικότητά. ‘Ηδη τὸ 1535 ὁ ‘Αρσένιος ‘Αποστόλης ἀναφερόμενος στὸν ἀφορισμό, τὸν ὁποῖο ἄλλωστε εἶχε ὑποστεῖ ὁ ἴδιος, γράφει πρὸς τὸ *Consiglio dei X* τῆς Βενετίας καὶ ζητεῖ

1. USPENSKIJ, *Alexandriiskaja*, 17: πατριάρχης ‘Αλεξανδρείας εἶταν ὁ ‘Ιωακὲμ (1488-1565).

τὴν παρέμβαση τῶν Βενετῶν ὥστε νὰ περιοριθεῖ ἡ συνεχὴς προσφυγὴ τῶν πιστῶν στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν ἀφορισμοὺς ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων τους. Ὁ πρῶν Μονεμβασίας ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι «questa excommunication è de gran terror alli poveri Greci, che sono in questa terra»¹.

Ἡ ἀποτελεσματικότητα λοιπὸν τοῦ ἐπιτιμίου δὲν εἶναι ἔννοια μονοσήμαντη· τὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ ἀνώτερη ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία καταφεύγουν στὶς «ὕπηρεσιες» τῆς ποινῆς, ὅταν ἐπιδιώκουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν συμμόρφωση στὶς ἀποφάσεις τους ἐκ μέρους ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν. Χρησιμοποιεῖται ὁ ἀφορισμὸς ἀκόμα καὶ ἐναντίον ἀνωτέρων κληρικῶν προκειμένου νὰ ἐξουδετερωθοῦν ὀρισμένες ἀντιδράσεις καὶ νὰ ἐπιβληθοῦν νέες καταστάσεις· καὶ κάθε φορὰ σχεδὸν δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ βενετοῦ βατλοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς μαθαίνουμε σχετικὰ μὲ μιὰ ἀλλαξοπατριαρχία, ὅτι ὁ νέος πατριάρχης, πρόκειται γιὰ τὸν Μητροφάνη Γ', σκέπτεται νὰ συγκαλέσει σύνοδο, γιὰ νὰ ἀφορίσει τὸν παυθέντα καὶ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ὅτι δὲν θὰ τοῦ δημιουργήσει πιά ἀνησυχίες².

Ἐξάλλου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γενικὴ καὶ ἀόριστη, πολλὰς φορὲς, τακτικὴ προκειμένου νὰ ἐπιτευχεῖ, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἡ ἄμεση συμμόρφωση πρὸς τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, ἡ ἴδια διάθεση καὶ προσφυγὴ στὴν δραστηκὴ ἐνέργεια τοῦ ἐπιτιμίου καθίσταται ἀναγκαία ὅταν πρόκειται βεβαίως νὰ ἀντιμετωπισθεῖ κάποιον ὀξὺ καὶ ἄμεσο πρόβλημα. Ὁ πατριάρχης ἐξαποστέλλει ἐξαρχο, περιβεβλημένο μὲ εὐρύτατες ἐξουσίες, ἅρα καὶ μὲ τὸ δικαίωμα ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ, προκειμένου νὰ συνεντίσει τοὺς κακόβουλους. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ αὐτὴν τὴν γενικὴ ἀρχὴ καὶ κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ ἀποστολικοῦ βικαρίου στὴ Σίφνο Φραντζέσκου Λορεντάνο: «ἦλθε λοιπὸν ἐδῶ ἓνας πατριαρχικὸς ἐξάρχος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐδιάβασε ἐναντίον τους ἀφορισμὸ, ὁ ὁποῖος τοὺς ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ προχωρήσουν στὴ λύση (τῆς ὑποταγῆς στὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία), ὅχι ὁμῶς ἀπὸ εἰλικρινῆ διάθεση καὶ ἀγνὴ ἐπιθυμία ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα πείσμα τους... ξαναγύρισαν καὶ πάλι στὴν προηγούμενη τοποθέτησή τους, δηλώνοντες ὑποταγὴ στὸν ποιμενάρχη τους»³.

Ὁ λατίνος ἱερωμένος αἰτιολογεῖ τὴν ἐπιστροφή τῶν μεταστραφέντων

1. ΠΑΠΑΔΙΑ, Ἀποστόλης, 122-123.

2. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, Πατριαρχικά, 8· βλ. τὸ ἀπόσπασμα στὴ σ. 96.

3. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Ἀνταρσία, 77: ἀπὸ ἐγγραφο τῆς S.C.P.F. / SCR. RIF. NEI CONGR. ARCIP., vol. 4, 392^{r-v}.

στον καθολικισμό και πάλι στην ὀρθόδοξη πίστη ὡς «πεῖσμα» τῶν ἐντοπίων και προσπαθεῖ βεβαίως νὰ καλλωπίσει τὴν ὅλη ἐπιχείρηση προβάλλοντας ὡς ἐπιχείρημα τὸ ὅτι δὲν στηρίχτηκε σὲ «εἰλικρινὴ διάθεση καὶ ἀγνή ἐπιθυμία». Ὁμως καὶ στὴν περίπτωσιν αὕτη εἶναι προφανὴς ἡ δραστηκὴ ἐπενέργεια τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς ποὺ ἔτσι γίνεται γιὰ τοὺς κατοίκους καὶ ἓνα καλὸ πρόσχημα ὥστε νὰ ἐπιστρέψουν πάλι στὴν ὀρθοδοξία.

Αὕτη εἶναι ἡ μία πλευρὰ τοῦ ζητήματος. Ἡ Ἐκκλησία, ὅπως εἶναι φυσικόν, πιστεύει στὴν ἀποτελεσματικότητά τῶν μέσων της, ἄλλωστε δὲν διαθέτει καὶ πολλὰ, καὶ τὰ χρησιμοποιοεῖ κατὰ παντὸς ἀδικοῦντος. Ἡ ἐπιτυχία φαίνεται ὅτι καλύπτει τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸ τῶν ὑποθέσεων.

Ὡστόσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πιστῶν συμβαίνει περίπου τὸ ἴδιον. Στὴν ἄμεση καὶ δραστηκὴ ἐνέργεια τοῦ ἀφορισμοῦ θὰ καταφύγουν οἱ χριστιανοὶ προκειμένου νὰ βροῦν τὸ δίκιο τους. Βεβαίως, ὅπως ἔχουμε ἤδη τονίσει, ἡ πίστις ἀποτελεῖ τὸν παράγοντα ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ὥστε νὰ εὐοδωθοῦν οἱ προσδοκίαι τους. Μερικὲς φορές οἱ μαρτυρίες ἀπὸ γεγονότα τῆς ἐποχῆς εἶναι ἐξόχως ἀποκαλυπτικές. Ἡ Στάμω στὸ Σισάνιο τὸ 1695, εἶχε προβλήματα μὲ ἓνα συμπατριώτη της καὶ φυσικὰ «ἐθέλησεν κατὰ τοὺς νόμους νὰ τὸν βάλῃ καὶ εἰς ἀφορισμόν, αὐτὸς δὲ ὁ πτωχὸς ὡς εὐλαβὴς ἐθέλησεν καὶ ἔδωσεν ἀσλανία 10 πρὸς τὴν Στάμον καὶ εὐχαριστήθη... καὶ πλέον δὲν τὸν ἐνώχλησεν»¹.

Νὰ λοιπὸν ποὺ τὸ στοιχεῖο τῆς εὐλάβειας (ὡς εὐλαβῆς) ρητὰ ἀναφέρεται σ' αὐτὴν τὴν λιτὴ μνεία· καὶ φυσικὰ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς προσφυγῆς στὸ ἐπιτίμιο εἶναι ἄμεση. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο παράδειγμα ἀναδεικνύεται καὶ μιὰ ἄλλη ἐκδοχή: εἶναι δυνατόν δηλαδὴ μερικὲς φορές ἡ ἀπειλὴ καὶ μόνον τῆς προσφυγῆς στὸν ἀφορισμὸ νὰ ἐξωθήσῃ τὸν «ἀδικοῦντα» στὴν ἐπανόρθωση, μολονότι ἡ ἄμεση ἐνοχλή του δὲν φαίνεται ἀποδεδειγμένη· ἡ ἐμπλοκὴ σὲ μιὰ διαδικασία ὅπως εἶναι ἡ ἀφοριστικὴ δὲν περιποιεῖ τιμὴ στὸν εὐλαβὴ χριστιανὸ τῆς Τουρκοκρατίας.

1. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ - ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Κῶδιξ*, 13. Ὡς παραθέσουμε ἐξάλλου ἐδῶ καὶ τὴν γνώμη τοῦ Δημ. Γκίνη, ὁ ὁποῖος γράφοντας γιὰ τὸ θέμα τῆς λύσεως γάμων μέσῳ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας ὑποσημειώνει: «προσεπάθησε ἡ Ἐκκλησία ν' ἀντιδράσῃ διὰ τῆς ἀπειλῆς τοῦ ἀφορισμοῦ ἢ τοῦ ἐξωεκκλησιασμοῦ, κατὰ τῶν καταφευγόντων εἰς τὸν καθὼν πρὸς λύσιν τοῦ γάμου. Ὅτο βεβαίως, ἡ ἀπειλὴ αὕτη σοβαρὰ καὶ πολλάκις ἔφερεν ἀποτελέσματα, διότι ὁ ἀφορισμὸς, πλὴν τῶν ἡθικῶν συνεπειῶν τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἐκ τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, συνεπέφερε καὶ ὕλικα μειονεκτήματα σημαντικά. Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι ὁ ἀφορισμὸς ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ μόνον κατὰ τῶν διατηρησάντων τὴν χριστιανικὴν πίστιν κατὰ τῶν ἀποβαλόντων ταύτην θὰ ἦτο ἀδιανόητος» (ΓΚΙΝΗΣ, *Διαζύγιον*, 244-245).

Με πολλαπλές προσεγγίσει σε πολυάριθμες περιπτώσεις αστικού κυρίως δικαίου, διαπιστώνουμε ότι ο άφορισμός αποτελεί την καθημερινή πρακτική στις σχέσεις της εκκλησιαστικής ήγεσίας με τον λαό αλλά και στις σχέσεις των χριστιανών που επιζητούν την προσφυγή σε κάποιο δικονομικό μέσο προκειμένου να επιλύσουν τις διαφορές τους. Από αυτήν την καθημερινή διαπλοκή αλιεύονται πολλά χρήσιμα στοιχεία και μαρτυρίες για την αποτελεσματικότητα του επιτιμίου. Ωστόσο η μορφολογία των περιπτώσεων δεν είναι τέτοια που να απαιτεί εξαντλητική παράθεση όλων αυτών των στοιχείων. Πολλές φορές η επίλυση της διαφοράς μέσω του επιτιμίου είναι η καλύτερη επιβεβαίωση της δραστικής αποτελεσματικότητάς του· άλλες φορές την μαρτυρία συνοδεύει και ρητή άναφορά του φόβου που προκαλεί ή προσφυγή στο επιτίμιο. Ωστόσο είτε έτσι είτε αλλιώς σχεδόν πάντοτε το αποτέλεσμα είναι θετικό.

Από την Κρήτη (τέλη του 17ου αι.) προέρχεται μία χαρακτηριστική περίπτωση διένεξης μεταξύ της Μαρούλας του παπα' Αντωνίου, κτήτορος εκκλησίας, και του έφημερίου που αυτή είχε διορίσει στην εκκλησία της· ύστερα από κάποιο διάστημα όμαλης διαχείρισης ο έφημεριος άρνήθηκε να της άποδόσει το μισό των εισοδημάτων και αυτή αστείλνυσα άνθρωπον εις την Μ. Έκκλησίαν με άποδείξεις ότι είναι η εκκλησία πατρογονική της έστειλαν ένα γράμμα συνοδικόν και άφοριστικόν με το όποιον τον έξωστράκισε και έβαλεν άλλους)¹.

Το παράδειγμα είναι εύγλωττο όχι μόνον για την άμεση δραστικότητα του επιτιμίου αλλά και για την συνολική πορεία που ακολουθεί ο προσφεύγων στις ύπηρεσίες της Μ. Έκκλησίας. Όπως είναι εύνόητο η προσφυγή στο Πατριαρχείο είναι συνάρτηση της σημασίας της ύποθέσεως, δηλαδή έχει άμεση άναλογία πρὸς τὰ συμφέροντα που άπειλούνται κάθε φορά. Η Μαρούλα του παπα' Αντωνίου δεν θα διστάσει να ύποστεϊ την δοκιμασία —χρονοβόρα και δαπανηρή για τὰ μέτρα της έποχής— προκειμένου να διατηρήσει τὰ δικαιώματά της επί της πατρογονικής εκκλησίας. Από την άλλη πλευρά η Μ. Έκκλησία άπαιτεί όρισμένες έγγυήσεις προκειμένου να καταδικάσει κάποιον και μάλιστα όταν ο ένοχος προέρχεται από τις τάξεις της. Έτσι το μέγεθος της ύπόθεσης ύποχρεώνει την προσφυγή στο Πατριαρχείο· η προσφυγή αυτή άπαιτεί άποδεικτικά στοιχεία

1. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κρήτη*, 277 (ό ναός του έγγράφου είναι η Παναγία ή Τσουκαλαριά Κυδωνίας)· βλ. το παράθεμα στη σελ. 105.

ἀλλὰ καὶ ἔξοδα. "Ὅμως τὸ θετικὸ ἀποτέλεσμα ὅταν πληροῦνται αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις εἶναι ἐξασφαλισμένο.

Στὴν περίπτωσιν ποὺ παραθέσαμε δὲν ἀναφέρεται ἄμεσα ὁ φόβος. Ἄ-πλῶς ὁ ἐφημέριος ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ἀφοριστικῆς ἀπειλῆς ὑπακούει στὶς ἀποφάσεις τῶν ἀνωτέρων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Ὁ σφετεριστὴς ποὺ εἶναι ἱερωμένος ἀποσύρεται καὶ τὸ πράγμα τελειώνει ἐδῶ. "Ἄλλες φορὲς ὅμως ἡ παρουσία τοῦ φόβου καὶ ἡ διάθεσις ἀποτίναξης τοῦ ἐπιτίμιου ὁμο-λογεῖται¹ καὶ ἴσως εἶναι τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο γιὰ τὴν διευθέτησιν τῆς διαφορᾶς. Ἐτσι στὴν Σκιάθῳ τὸ 1798, ἡ μαία Κυρατζοῦ ποὺ εἶχε συνερ-γῆσει στὴν διαστρέβλωσιν τῶν ὅρων μιᾶς διαθήκης ὁμολογεῖ: «ἤκουσα δὲ καὶ πῶς ἔχουν νὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἀφορισμοὶ καὶ φοβηθεῖσα... ἐφανε-ρωσα ἐκεῖνο ὅπου εἶχαν κρυφὸν ἀπὸ πολλοὺς... διὰ νὰ εὐγῶ ἀπὸ τὴν ἁ-μαρτίαν»². Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Τρικάλων τὴν ἴδιαν περίπου ἐποχὴ μαρτυρεῖται ὅτι «... πατὴρ τῆς γυναικὸς Παναγιώτης πρῶτον μὲν ἡρνήθη εἰπὼν ὅτι ἔπασχεν ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Σμαράγδω πρὶν ἢ συναφθῆ-ναι τῷ ἀνδρί, ἔπειτα δὲ τὸ ἐπιτίμιον τοῦ ἀφορισμοῦ αἰδεσθεὶς ὡμολόγησεν τὴν ἀλήθειαν»³. Σὲ μιὰ τελευταία περίπτωσιν ὅπου ρητὰ κατονομάζεται ἡ ἐπενέργεια τοῦ φόβου ὁ Μῆτρος Κουγιόφος στὸν Σωποτὸ λίγο μετὰ τὸ 1822 «ὑπεχρέωθη νὰ λάβῃ ἀρχιερατικὸν ἀφορισμὸν καὶ φοβούμενος τὸ ἐπιτίμιον τῆς ἐκκλησίας μας ὡς χριστιανός, ἐσυμφώνησε μὲ ἔγγραφον μὲ τὸν Νικόλαον Καπελᾶ καὶ μὲ τὸν Γιαννάκην Τζαβέλλαν»⁴.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ παρατέθηκαν —ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε καὶ μὲ ἄλλες κατηγορίες πηγῶν— ὑπάρχει τὸ πρόβλημα ἐγκυρότητας τῆς μαρ-

1. Βλέπουμε λ.χ. σὲ μιὰ περίπτωσιν ἀποπληρωμῆς χρέους ποὺ γίνεται στὴ Νάξῳ (4 Νοεμβρίου 1685), ἐπειδὴ ὑπάρχει διχογνωμία γιὰ τὸ ποσὸν καταφεύγουν στὸν ἀφορισμό: «καὶ ἐπειδὴ καὶ νὰ ἐβάλασι ἀφορισμοὺς ὅποιος ξεῦρε ἀπάνω σὲ χρέη τοῦ ποτὲ Μιχαῆλ καὶ δὲν τὸ πεῖ νᾶχην τὸν ἀφορισμὸν καὶ εἰς τοῦτον τὸ μαρτυρᾶ ὡς ἄνωθεν διὰ νὰ λείψην ἀπὸ τὸ ἐπιτίμιον τοῦ ἀφορισμοῦ» σημαντικὴ παρατήρησις: τὰ γεγονότα μαρτυροῦνται ἀπὸ νοταριακὴ πράξι (ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ-ΑΡ-ΤΕΜΙΑΔΗ, Νάξος, 796-797.

2. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ, Σκιάθος, 154-155.

3. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, Διαζύγιον, 87.

4. ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Ἅγιοι Θεόδωροι, 198-201. Ἡ παράθεσις παρο-μοίων περιστατικῶν μπορεῖ νὰ πάρει μεγάλο μάκρος χωρὶς νὰ «χρωματίσει» τίς ἐκ-τιμήσεις μας· πάντως σὲ μιὰ παρόμοια περίπτωσιν ποὺ γίνεται στὴν Κεφαλονιά τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1868 καὶ σχετίζεται μὲ τὴν κλοπὴ ἁγίων λειψάνων, μετὰ τὴν ἐκφώ-νησιν τοῦ ἀφορισμοῦ «τὸ κλαπὲν ἐκεῖνο κιβώτιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦσαν ὁ Τίμιος Σταυρὸς καὶ μέρη ἁγίων λειψάνων Ἁγίων τινῶν, εὐρέθη... ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ θυσιαστη-ρίου τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους» (ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχεῖο, 113).

τυρίας. Ἡ ἐγκυρότητα συνάπτεται μὲ τὴν βασικὴ διάκριση ποῦ πρέπει νὰ γίνεῃ μεταξύ τοῦ ἐμπλεκομένου προσώπου καὶ τοῦ διαμεσολαβητῆ τῆς μαρτυρίας, τοῦ συντάκτη τοῦ ἐγγράφου ἐν προκειμένῳ. Στὴν περίπτωση τῆς ποινῆς ὁ φόβος ποῦ προβάλλεται ὡς αἰτιολογία τῆς ἀλλαγῆς τῆς στάσης τῶν ἀδικούντων συχνὰ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν σχετικὴ ὁμολογία τοῦ χριστιανοῦ ἀλλὰ ἀπὸ τὴν γραφίδα κάποιου γραμματέα. Οὕτως ἢ ἄλλως ὁμως γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ φόβος τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι ὅ,τι ἀναδεικνύεται ὡς τὸ κύριο μέσο ποῦ ἐπέδρασε στὴν συνείδηση τοῦ ἀδικούντος. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν αὐτὴ δὲν ὑπάρχει μεγάλῃ δυσκολία νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὰ πράγματα ἐξελίχθησαν σχεδὸν κατὰ τὴν περιγραφὴ τῶν ἐγγράφων· βεβαίως ὑπάρχουν καὶ ἄλλες σημαντικὲς παράμετροι ποῦ συνεργοῦν ὥστε μία ὑπόθεση νὰ ὁδηγηθεῖ διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ σὲ λύση. Ὡστόσο ἐκεῖνο ποῦ κυρίως προβάλλεται, καὶ ἐπενεργεῖ ἄλλωστε, εἶναι ὁ φόβος ἔναντι τῆς ποινῆς δηλαδὴ ἔναντι τῶν ἀποτελεσμάτων ποῦ αὐτὴ ἐπιφέρει στὸν ἀφορισμένο χριστιανό.

Ὅπως εἶπαμε οἱ διαφορὲς μεταξύ τῶν ἐκατοντάδων παρομοίων περιπτώσεων εἶναι ἀνεπαίσθητες καὶ ἔτσι ἡ παράθεση πολλῶν ἀπὸ αὐτὲς δὲν προσθέτει στοιχεῖα στὸ θέμα μας· ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τίς περιπτώσεις ποῦ κρίναμε σκόπιμο νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀναδεικνύεται ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου ὅπως προκύπτει κατὰ τὴν εὐθύγραμμη δικαστικὴ πορεία: ἀντιδικία, αἵτημα ἐπιβολῆς τοῦ ἐπιτιμίου, ἀπειλὴ ἐπιβολῆς (ἢ ἐπιβολή), ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς. Ἡ ἀποτελεσματικότητά ὁμως τοῦ ἐπιτιμίου παρουσιάζεται πολὺ χαρακτηριστικὰ καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ποῦ παρεκκλίνουν ἀπὸ τὴν εὐθύγραμμη πορεία ποῦ εἶδαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο. Τώρα δὲν ὑπάρχει ἡ ἄμεση ἀπειλὴ τῆς ποινῆς· αὐτὸ εἶναι δεδομένο· ἡ ποινὴ ἔχει ἐπιβληθεῖ καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Ὅμως ἡ δυσπραγία τῶν ἐργασιῶν ποῦ παρατηρεῖται σὲ ὁρισμένες περιοχὲς συντελεῖ ὥστε οἱ κάτοικοι νὰ θεωρήσουν ὅτι εἶναι θύματα κάποιας παλαιότερης ἀφοριστικῆς καταδίκης, ἡ ὁποία ἀφοῦ δὲν λύθηκε — ἔτσι πιστεύουν — συντελεῖ ὥστε νὰ μὴν γνωρίζει καλὸ ὁ τόπος τους. Ἡ ἐδραιωμένη βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι στοιχεῖο ἀναντίρρητο σὲ τέτοιο μάλιστα βαθμὸ ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται καὶ νὰ ἐπιζητεῖται ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους ἀλλὰ καὶ νὰ παρέχεται ἀπὸ τὴν Μ. Ἐκκλησίᾳ ἢ ἄρση του. Βεβαίως ἡ κατανόηση παρομοίων καταστάσεων συνδέεται ἀναπόφευκτα καὶ μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ ὅλου κοινωνικοῦ πλέγματος τὸ ὁποῖο συμβάλλει στὴν ἐμφάνιση ἀντίστοιχων συμπεριφορῶν· ἀπαιτεῖται δηλαδὴ ἀνάλυση τοῦ ἐν γένει μηχανισμοῦ ποῦ προκαλεῖ παρόμοιες νοοτροπικὲς ἐκδηλώσεις. Ὡστόσο ἡ ἐπενέργει τοῦ ἀφορισμοῦ, ἡ ἀποτελεσματικότητά

του και ή καταλυτική παρουσία του είναι στοιχεῖα δεδομένα και όπωσδήποτε εύνοοῦνται από δεδομένες κοινωνικές συνθήκες.

Σε άλλο σημείο τής μελέτης αὐτῆς ἔχουμε ἀναφέρει παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ¹. Ὡς ὑπενθυμίσουμε δύο ἀπὸ αὐτὰ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας (1905) «κατ' αἰτήσιν τῶν ἐκ τοῦ χωρίου Κουκουλιῶ τῆς ἐπαρχίας Βελλᾶς, ἡ ἱερὰ Σύνοδος ἤρε τὸ ἐπιτίμιον, ὅπερ ἐκφωνηθὲν τῷ 1762 ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς ἐνοριακῆς μονῆς Μέγκουλας, ἐπὶ ἀπεμπολήσει τόπων ἀνηκόντων αὐτῇ, ἐθεωρεῖτο πάντοτε αἰτία τῆς ἀποτυχίας πολλῶν ἐπιχειρήσεων τῶν κατοίκων»². Τὴν ἴδια χρονιά καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ (χωριὸ Ἀλιζότι τῆς ἐπαρχίας Βελλᾶς) παρόμοιο αἶτημα ἱκανοποιεῖται ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Οἱ Ἀλιζιώτες θεωροῦν ὅτι κάποτε εἶχαν ὑποπέσει σὲ τέτοια ἀμαρτήματα ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ὀργίσθηκε ἡ Ἐκκλησία ἐναντίον τους καὶ ἔτσι ὑποφέρουν ἀπὸ ἀτυχήματα καὶ συμφορές· γι' αὐτὸ ζητοῦν τὴν ἐκδοσὴ συγχωρητικοῦ γράμματος, πράγμα πού γίνεται γρήγορα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο³.

Οἱ Ἡπειρώτες τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν δυσπραγοῦν· ὡς αἰτία τῆς δυσπραγίας τους θεωροῦν τὰ ἀποτελέσματα προὔπαρξαντος ἐναντίον τους ἐπιτιμίου. Τέτοιοι ἀφορισμοὶ μπορεῖ πράγματι νὰ ὑπῆρξαν· ἢ καὶ νὰ μὴν ὑπῆρξαν. Τὸ πράγμα δὲν ἐνδιαφέρει καὶ τόσο ἀπὸ αὐτὴν τὴν σκοπιὰ· μάλιστα στὴν πρώτη περίπτωσιν φαίνεται καὶ ἀδύνατο καθὼς οἱ μοναχοὶ δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἀφορίζουν καὶ πάντως χρειάζεται ἐξουσιοδότηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ὡστόσο ἡ ἀποτελεσματικότης τοῦ ἀφορισμοῦ ἢ τοῦ ὑποτιθέμενου ἀφορισμοῦ εἶναι στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς πίστεως· ἔτσι ἐπιζητεῖται ἡ ἄρση του, ἡ ὁποία θὰ συνεργήσει ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ τάξις πού διασαλεύτηκε σὲ κάποιους μακρινοὺς χρόνους.

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, πού χρονολογεῖται στὸ κοντινὸ μας 1929, πάλι Ἡπειρώτες, καὶ αὐτὸ σημαίνει κάτι, καὶ πὺδ συγκεκριμένα Μετσοβίτες, σὲ μιὰ σχεδὸν παράλληλη ἐρμηνεία τῆς αἰτίας τῶν διχονιῶν πού ἀνέκυψαν στὴν κοινότητά τους θὰ ἐπιρρίψουν τὶς αἰτίες πάλι στὸν ἀφορισμό. Τώρα τὰ δυσάρεστα ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ προέρχονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐξουχία Μετσόβου μετέπεσε σὲ μητροπολὴ παρὰ τὴν ρητὴ ἀπαγορευτικὴ διάταξις πού περιεῖχαν τὰ πατριαρχικὰ γράμματα. Ἔτσι λοιπὸν παραβιάστηκαν οἱ συνοδικές καὶ πατριαρχικὲς ἀποφάσεις, οἱ ὁποῖες ὁμῶς ἀπειλοῦσαν μὲ ἀφορισμὸ τοὺς δράστες· κατὰ συνέπειαν ὁ ἀφο-

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο δεῦτερο.

2. *E.A.*, 25-26 (1905) 518.

3. *E.A.*, δ.π., σ. 334· τὸ κείμενο βλ. στὴ σ. 149.

ρισμός είναι αναπόφευκτος και θα έλεγε κανένας ότι θεωρείται ή επιβολή του αυτόματη. Ίδου λοιπόν ή αιτία του κακού για τους Μετσοβίτες. Γι' αυτό αποφασίζουν να ενεργήσουν ώστε ή περιοχή να επανέλθει στο παλαιό καθεστώς τής έξαρχίας¹.

Στις τελευταίες λοιπόν περιπτώσεις που παραθέσαμε παρουσιάζεται ή βεβαιότητα ότι ή ποινή εξακολουθεῖ να επενεργεῖ —άφοῦ δὲν συγχωρέθηκε— για πολλές δεκαετίες μετά την επιβολή της ἐμποδίζοντας την προκοπή τῶν κατοίκων, δηλαδή τῶν ἀπογόνων ἐκείνων που διέπραξαν τὸ ἀτόπημα ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου «ἐνέσκυψε» ὁ ἀφορισμός. Ζητήματα νοοτροπίας ἀνακύπτουν σίγουρα· ἀλλὰ παράλληλα βρισκόμαστε μέσα στὸ πλαίσιο τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς, ή ὁποία σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις κατηγορηματικά ἀναφέρει ὅτι ἂν δὲν ἐπέλθει ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου καὶ ἀποκατάσταση τῆς ἀδικίας δὲν ἀπαλείφονται οἱ δυσάρεστες συνέπειες τοῦ ἐπιτιμίου. Ἔτσι τὰ στοιχεῖα συμπλέκονται καὶ ἀλληλοεξαρτῶνται: χριστιανική πίστη, εὐλάβεια, φόβος σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ συμφέροντα, προφάσεις, δεισδαιμονίες. Κοντὰ σ' ὅλα αὐτὰ ἂς προσθέσουμε ὅτι ή διαδικασία ἐπιβολῆς καὶ ἄρσης τοῦ ἐπιτιμίου δὲν ἐφαρμόζεται πάντα σύμφωνα μὲ τὸ γράμμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς. Οἱ διασκελισμοὶ καὶ οἱ παρακάμψεις ὀρισμένων βασικῶν γνωρισμάτων τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι στοιχεῖα που εὐκολα ἐπισημαίνονται. Τὸ κατ' οἰκονομίαν πνεῦμα ὀρισμένες φορές ἐπικαλύπτει τίς λεπτομέρειες χωρὶς ὅμως νὰ ἀκυρώνει τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ποινῆς.

3. Ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴν ἐπιβολή τῆς ποινῆς

Ἡ ὥς τώρα ἀποτίμηση τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἐπιτιμίου ἐπικέντρωσε τὴν προβληματικὴ μας κυρίως γύρω ἀπὸ τὴν θετικὴ ἐξέλιξη τῆς ὅλης διαδικασίας. Δηλαδή ή ἔρευνά μας ἀναζήτησε τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ή ποινή μπόρεσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ αἰτήματα τῆς

1. ΤΡΙΤΟΣ, *Μέτσοβο*, 236: «πάντες εἶναι σύμφωνοι ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέψωσι τὴν προαγωγὴν τῆς Ἐξαρχίας εἰς Μητρόπολιν διὰ τοὺς ἐν τῷ... σιγγίλιφ ἀφορισμοὺς κατὰ τῶν κληρικῶν εἴτε λαϊκῶν τολμησάντων τι κατὰ τῆς Ἐξαρχίας». Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ προσεγγίσεις μας πιστοποιοῦνται ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅχι τῆς δραστηκῆς ἐπενεργείας τοῦ ἐπιτιμίου ἀλλὰ ἀπὸ κάποιον ἄλλο γεγονὸς που ἀποδίδεται στὴν ἐκφώνηση τοῦ ἀφορισμοῦ· ἔτσι ὁ μητροπολίτης Ἰωαννίνων Ἰωαννίκιος (1845-1869) ἀπαγόρευσε —κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Χρίστου Σούλη— μὲ ἀφορισμὸ στοὺς συμπατριῶτες του (χωρὶς Μακρίνο Ζαγορίου) νὰ μιλοῦν τὴν κουτσοβλαχική. Ἔτσι ή ἀπουσία τῆς διαλέκτου αὐτῆς στὸ Μακρίνο θεωρεῖται ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἀφορισμοῦ (ΣΟΥΛΗΣ, *Ἐπιγραφαί*, 120-121).

ἐποχῆς καὶ στὸν ρόλο ποὺ κλήθηκε νὰ παίξει στὶς νέες συνθήκες ποὺ δημιουργήθηκε ἡ Κατάκτηση· ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἡ θετικὴ ἐξέλιξη ἔχει σχέση μὲ τὴν διαπίστωση τοῦ ἂν ὑπόδουλοι χριστιανοὶ ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ποινῆς ἀντιδρῶν «θετικά», δηλαδὴ ἀποκαθιστοῦν τὸ δίκαιο ποὺ οἱ ἴδιοι παραβίασαν, λογικὴ ἡ ὁποία σὲ πολὺ μεγάλο βαθμὸ ἀνταποκρίνεται καὶ στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς «ἐσωτερικῆς» θὰ λέγαμε πολιτικῆς ἐξουσίας. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶδαμε ἀρκετὰ παραδείγματα ἀπὸ πληθὺς συναφῶν περιπτώσεων, μέσω τῶν ὁποίων μπορέσαμε νὰ ἀναχθοῦμε στὴ διαπίστωση τῆς ἄμεσης καὶ δραστηκῆς παρέμβασης τοῦ ἐπιτιμίου.

Ὡστόσο μποροῦμε νὰ ἐξετάσουμε τὰ πράγματα καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη σκοπιά: δηλαδὴ ἡ ἄμεση δράση καὶ τὸ βάρος τῆς ποινῆς εἶναι δυνατόν σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀναλόγως τῆς βαρύτητάς τους, νὰ ἐπιφέρουν ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Αὐτὸ βεβαίως δὲν ἀποδεικνύει τὴν ἀναποτελεσματικότητά τῆς ποινῆς ἀλλὰ ἀντίθετα τονίζει τὴν δραστηκὴ ἐνέργειά της μέσω τῆς ἀρνητικῆς πορείας ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ ἀπειλούμενοι. Ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ στάση τίς περισσότερες φορὲς δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἀπειλούμενος πράττει τὸ ἀντίθετο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ διατάσσει ἡ Ἐκκλησία καὶ τὸ ὁποῖο κατὰ τεκμήριο ἀνταποκρίνεται στὶς ἀρχές τοῦ δικαίου ποὺ αὐτὴ ἐφαρμόζει· ἀλλὰ ὅτι προβαίνει σὲ μιὰν ἄλλη ἐνέργεια ποὺ τίς περισσότερες φορὲς σημαίνει τὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τίς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας. Σίγουρα οἱ περιπτώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι πολλὲς ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀπαιτοῦν ὀριστικὴ ρῆξη· καὶ ἡ ἐποχὴ δὲν εὐνοεῖ πλήρη μεταστροφή. Ὡστόσο ἔχουμε ἐντοπίσει παρόμοιες περιπτώσεις ποὺ ἀκριβῶς δηλώνουν τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου, καθὼς τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα δημιουργήσε στοὺς ἐμπλεκομένους τοὺς ὀδήγησαν σὲ ἀκραία συμπεριφορά.

Γύρω στὰ 1393 ἔχουν ξεσπάσει διενέξεις στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρωσίας ἐξαιτίας τῶν ὁποίων ὁ ἐπίσκοπος καὶ ὁ λαὸς τοῦ «Μεγάλου Νογραιίου» ἀφορίστηκαν ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Κιέβου Κυπριανό. Οἱ ἀφορισθέντες προσφεύγουν στὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἀπαιτοῦν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ: «ζητοῦμεν δὲ καὶ εὐλογίαν ἀπὸ σοῦ, τοῦ πατριάρχου, καὶ τῶν ἀρχιερέων, καὶ ὅτι ἐὰν οὐδὲν μᾶς εὐλογήσητε, θέλομεν γενέσθαι λατίνοι». Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο βεβαίως στηρίζει τὸν μητροπολίτη τοῦ ἀναπτύσσοντας ὅλη τὴν δογματικὴ διδασκαλία περὶ ἄρσεως τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ συγχώρησης ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν μητροπολίτη Κιέβου ἀφοῦ παύσει νὰ ὑπάρχει ἡ αἰτία τοῦ ἀφορισμοῦ¹. Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγ-

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 177-180.

μάτων, καὶ ἂν οἱ ἀπειλοῦντες μὲ θρησκευτικὴ μεταστροφή πραγματοποιήσαν τὴν ἀπειλή τους. Ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ ἀπειλὲς αὐτὲς κινοῦνται στὸ ἐπίπεδο ἄσκησης πιέσεων προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ σκοπούμενο ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ πλέον πιθανόν. Ὅμως πρέπει παράλληλα νὰ ἀντιπαρατηρήσουμε ὅτι ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐντελῶς ἀπρόβλεπτη συμπεριφορά, πράγμα ποὺ δικαιώνει τὴν ἐκτίμηση ὅτι τὸ βάρος τῆς ποινῆς εἶναι ἀνυπόφορο.

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση ἡ μαρτυρία μας εἶναι ἑμμεση· τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸ σκεπτικὸ ποὺ αἰτιολογεῖ τὴν καθάρωση τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ τὸν Μάιο τοῦ 1545 ἀπὸ τὸν τότε οἰκουμενικὸ πατριάρχη (Ἱερεμία Α'). Στὸ πατριαρχικὸ λοιπὸν γράμμα ἀναφέρεται ὅτι «ἐνίους γε τῶν μοναχῶν ἀραίς καὶ ἀφορισμοῖς καθυπέβαλεν» μὲ ἀποτέλεσμα «οἱ πλείους τῶν ἐνασκουμένων ἐκεῖσε σεβασμίων ἀνδρῶν, μὴ ὅτι πρὸς τὰς καρτερικὰς ἐπιφοράς τῶν Ἀράβων ἀντέχουν μόλις ἰσχύοντες, ἀλλὰ καὶ τὰς αὐτοῦ ἀπειλὰς καὶ ἀφοριστικὰς γε ἐπιτιμῆσεις μὴ ὑποφέρειν οἳ τε ὄντες, ἀνεχώρησαν ἐξ αὐτῆς»¹.

Βεβαίως καὶ ἡ περίπτωση αὐτὴ ἐγείρει ἐρωτηματικὰ καὶ μπορεῖ νὰ προκαλέσει καὶ ἄλλου εἴδους θεώρηση· θὰ μπορούσε δηλαδὴ νὰ ὑποστηρίξει κάποιος ὅτι οἱ κατηγορίες αὐτὲς —μαζὶ μὲ ἄλλες— ἀποτελοῦν τὸ σκεπτικὸ ἐνὸς κατηγορητηρίου ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ αἰτιολογήσει τὴν καθάρωση τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας. Ἄλλωστε παρόμοιες περιπτώσεις ὑπάρχουν ἀρκετὲς γιὰ τίς ὁποῖες δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ ἀρμόδια θέση γιὰ σχολιασμό. Ὡστόσο καὶ πάλι ἐξάγεται μὲ σαφέστατο τρόπο ὅτι ὁ ἀφορισμὸς δὲν εἶναι ποινὴ, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαρατήρητη· ἀντίθετα δημιουργεῖ σοβαρὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ὠθήσουν τὸν ἀφορισμένο σὲ πράξεις ἀκραεῖς· στὴν πρώτη περίπτωση οἱ Ρῶσοι ἀπειλοῦν μὲ μεταστροφή στὸν καθολικισμό· στὴν δεύτερη οἱ μοναχοὶ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ ἐγκαταλείπουν τὴν μονὴ τῆς μετανόιας τους. Φυσικὰ οἱ ἀντιδράσεις εἶναι δυνατόν νὰ πολλαπλασιαστοῦν ὅταν προστεθεῖ καὶ ὁ παράγων τῆς παράνομης ἢ ἀδικῆς ἐπιβολῆς.

Ἄλλὰ ὅλα αὐτὰ ἀκριβῶς εἶναι στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς ποινῆς. Πῶς εἴταν δυνατόν νὰ ὑπάρξουν παρόμοιες

1. Τὸ ἔγγραφο ἔχει δημοσιευτεῖ τρεῖς φορὲς ἀπὸ τὸν ἴδιο μελετητή: πρόκειται γιὰ τὸν Γεράσιμο Γ. Μαζαράκη, ποὺ τὸ ἐξέδωσε πρῶτα μὲ τὸν τίτλο: «Περὶ τοῦ ἀθηναίου Πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Πάνου» [= ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Μνημεῖα* 2, 139-142], ἀλλὰ τὸ περιέλαβε καὶ στὸ ἔργο του *Συμβολή*, 96-100, τὸ ὁποῖο εἶχε κυκλοφορήσει σὲ συνέχειες καὶ στὸ περιοδικὸ τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 29 (1930).

αντιδράσεις χωρίς την ύπαρξη δυσάρεστων αποτελεσμάτων έστω και στο επίπεδο τής καλής φήμης του χριστιανού; Για τὸ λόγο αὐτὸ ἐξάλλου ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους προσπαθεῖ νὰ ἀποτρέψει τοὺς ἄλογους καὶ παράνομους ἀφορισμοὺς. Τοῦτο ἐπειδὴ οἱ ἐν δυνάμει ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις τοῦ ἀφερισμένου χριστιανοῦ μποροῦν νὰ λάβουν σάρκα καὶ ὅσῳ καὶ μάλιστα ὅταν ἔχουν κυλῆσει οἱ χρόνοι καὶ φθάσουμε σὲ ἐποχὲς ποὺ ἐπιτρέπουν εὐκολότερα τὴν ἀντίδραση σὲ παρόμοιες πρακτικὲς.

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς χριστιανοὶ στὴν Ἀντιόχεια στρέφονται πρὸς τὸν καθολικισμό ὅταν πιέζονται ὑπερβολικὰ ἀπὸ τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ πατριάρχῃ τους. Τὸ περιστατικὸ συνέβη στὰ 1728 καὶ ἀναφέρει σχετικὰ ὅτι οἱ προύχοντες τῆς πόλης ἐτοιμάζονταν νὰ ὑποδεχτοῦν τὸν νεοεκλεγέντα πατριάρχῃ τους Σίλβεστρο: «εἶχον καὶ ἰχθύας εἰς τὴν τράπεζαν, καίτοι οὕσης Τετράδης· ὁ Σίλβεστρος ἰδὼν τοὺς ἰχθύας ἀνέτρεψε τὴν τράπεζαν μὲ τοὺς πόδας του καὶ ἤρξατο ἀφορίζει αὐτῶν ὡς ἰχθυοφάγων. Εἰς τὴν μητρόπολιν οὖν ἐλθόντα ἐγείτνονεον οἱ ἀφορισθέντες συγχώρησιν ἐλπίζοντες· ἀλλ' οὐ μόνον οὐκ ἔτυχον ταύτης, ἀλλὰ καὶ τῇ ἐφεξῆς Κυριακῇ ἐπ' ἐκκλησίας ἀφωρίσθη βαρέως πᾶς τις ὁ τοῦ λοιποῦ Τετράδα καὶ Παρασκευὴν ἰχθυοφαγῆσαι τολμήσων... οἱ τε Χαλεπῆδες ἔκτοτε ἡβηδὸν ἀποσικιτήσαντες ὑπετάγησαν τῷ παπισμῷ, συγχωροῦντι αὐτοῖς οὐ μόνον ἰχθυοφαγίαν ἀλλὰ δὴ καὶ κρεωφαγίαν ὁπόταν ἐθέλωσιν»¹.

Κοντὰ σ' αὐτὰ χρήσιμη παραμένει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Πουκεβίλ, τὴν ὁποία ἔχουμε χρησιμοποίησει καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης αὐτῆς. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν γάλλο πρόξενο καὶ περιηγητὴ ποὺ γράφει στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. «οἱ Ἕλληνες λειτουργοὶ τοῦ θεοῦ σήμερα κάνουν μέτρια χρῆση τοῦ δικαιώματος ποὺ ἔχουν νὰ ἀφορίζουν... ἔπειτα ἀπὸ τὶς πολλὰς ἀποστασίες ποὺ προκάλεσαν οἱ ἀφορισμοί»².

Ἐνα ἄλλο παρόμοιο περιστατικὸ ἔλαβε χώρα στὴν ἐπικράτεια τῆς μητροπόλεως Τρίκκης καὶ Σταγῶν καὶ συγκεκριμένα στὸ χωριὸ Περιβόλι τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1879. Τότε, δεκατέσσερις Βλάχοι, κάτοικοι τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ, καταγγέλλουν στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὅτι ἐπειδὴ δὲν ἀπέσυραν τὰ παιδιὰ τους, ὅπως ἤθελε ὁ μητροπολίτης τους, ἀπὸ δικό τους ἐκπαιδευτήριον στὸ ὁποῖο παρὰ ἄλλα μὲ τὴν ἑλληνικὴ διδάσκονταν καὶ ἡ βλαχικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ γαλλικὴ γλῶσσα, ἐκεῖνος τοὺς «ἠφόρισε» καὶ τοὺς

1. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Μετά τὴν Ἀλωση*, 326.

2. ΠΟΥΚΕΒΙΛ, *Ταξίδι*, 268-269.

«ἄφησεν ἁλειουργίτους καὶ ἀκοινονίτους» ἀνήμερα τὰ Χριστούγεννα¹. Μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν συμπεριφορὰ καὶ τὴν ποινὴ οἱ Βλάχοι, ποὺ διαχειμάζουν στὰ Τρίκαλα, ἐξαιτοῦνται τὴν ὑπαγωγὴ τους ὑπὸ «ἄλλῃ πνευματικῇ δικαιοδοσίᾳ». Ἡ ἀντίδραση τοῦ Πατριαρχείου εἶναι ἄμεση καὶ φυσικὰ ὑπὲρ τῶν κατοίκων τοῦ Περιβολιοῦ. Ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' διατάσσει τὸν μητροπολίτη Τρίκης καὶ Σταγῶν Μελέτιο Β', «ν' ἄρῃ τὴν ποινὴν ταύτην, προσπαθῇ δὲ ὅπως συμμορφώσῃ τὰς ἐνεργείας του πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ὁδηγίας»².

Ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀφορισμός, πράξῃ ποὺ δημιουργεῖ ἀναταραχὴ καὶ συζήτηση εἰδικὰ στὰ νεότερα χρόνια, μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀντίθετα ἀποτελέσματα. Πολὺ χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Ροῖδης γιὰ τὴν Πάπισσά του: «Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα ἡ προωρισμένη ὡς πάντα τὰ ἐν Ἑλλάδι ἐκδιδόμενα βιβλία, ν' ἀναγνωσθῇ ὑπὸ εὐαρίθμων τινῶν λογίων ἀνεγνώσθῃ χάρις εἰς τοὺς ἀφορισμοὺς ἐν ταῖς λέσχαις, τοῖς καφενείοις καὶ τοῖς παντοπωλείοις καὶ ἐνίοτε μεγαλοφώνως... τὸ δὲ σωτήριον ἔτος 1866 εἶναι εἴπερ τι καὶ ἄλλο ἀκατάλληλον δι' ἀφορισμοὺς καὶ καταδιώξεις συγγραφῶν»³.

Καὶ κάποια ἀκόμα παραδείγματα...

Λέγαμε ὅτι ἡ ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἀφορισμοῦ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὸν βαθμὸ θρησκευτικότητος τῶν ἀνθρώπων τῆς Τουρκοκρατίας. Αὕτῃ εἶναι ἡ μία παράμετρος τοῦ θέματος καὶ βεβαίως προϋποτίθεται προκειμένου νὰ δράσει ἀποτελεσματικὰ τὸ ἐπιτίμιο. Ὡστόσο, παρὰλληλα, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὴν τὴν παράμετρο ἡ ποινὴ μετέχει καὶ σὲ ἓνα σύστημα δικαίου· ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἀναπόσπαστο. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ πλέον

1. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, *Ἀρχεῖο*, 430.

2. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, *δ.π.*, σ. 31.

3. ΡΟΙΔΗΣ, *Ἄπαντα* 1, 316-317. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις αὐτὲς ἔχουμε καὶ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀπλοικοῦ χριστιανοῦ, ὁ ὁποῖος καταφεύγει σὲ διάφορες μαγανεῖες προκειμένου νὰ ἐξουδετερώσῃ τὶς συνέπειες τοῦ ἀφορισμοῦ. Βεβαίως οἱ περιπτώσεις αὐτὲς ἀποδεικνύουν τὴν ἐμβέλεια τοῦ ἐπιτιμίου καὶ στίς συνειδήσεις ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ρέπουν πρὸς τὴν ἐγκληματικότητα. Κατὰ τοῦτο εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ μαρτυρία τοῦ Ξανθοῦδίδη γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ὀνομάζεται *σταυροπάτης*: εἶναι «ὁ ἀσεβὴς ζυφοκλέπτης, περὶ τοῦ ὁποῦ πιστεύεται ὅτι ἔχει χαράξῃ σταυρὸν ὑπὸ τὸ πέλμα τοῦ ποδός του, ἵνα μὴ συλλαμβάνεται κατὰ τὴν κλοπὴν οὐδ' ἐπηρεάζεται ὑπὸ ἀφορεσμῶν, ὅρκων καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν μέσων καὶ μαγανειῶν» (ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Ποιμενικά*, 382).

και αυτόνομα, δηλαδή εκτός του στενού θρησκευτικού πλαισίου. 'Ο προσφεύγων στις υπηρεσίες της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης είτε έτσι είτε αλλιώς δεν μπορεί να άκυρώσει την προσφυγή του με την απόρριψη των αποφάσεών της, επειδή αυτό προϋποθέτει συνολική απόρριψη του συστήματος δικαίου, πράγμα αδύνατο για τους ανθρώπους κάθε εποχής. 'Αλλαγές των όρων θα υπάρξουν βέβαια αργότερα με την ίδρυση του ελληνικού κράτους. 'Αλλά αυτά απαιτούν άλλου τύπου έπεξεργασία· άλλωστε άφορισμοί υπάρχουν και τότε, δηλαδή συνυπάρχουν οι νέες και οι παλαιότερες δομές σε κάποια επίπεδα του κοινωνικού βίου, και σε όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις θα συγκρουστούν με ιδιαίτερη ένταση¹.

Αυτά όπως είπαμε θα συμβούν αρκετές δεκαετίες αργότερα, αφού προηγουμένως κινήματα όπως ο Διαφωτισμός, ή ένιςχυση κάποιων μορφών όργάνωσης του βίου, όπως λ.χ. οι κοινοτικοί θεσμοί, συντελέσουν στην διαφοροποίηση των καταστάσεων και την αναζήτηση άλλων προτύπων άπονομής της δικαιοσύνης. Και τότε βεβαίως δεν μπορούμε με άπολυτο τρόπο να μιλάμε για διαμόρφωση άλλων συντελεστών, οι όποιοι σε μεγάλο βαθμό θα έπηρεάσουν μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. 'Ο άφορισμός —έστω με κάποια δυσκολία— συνεχίζει την πορεία του μέσα στην διαχρονία. 'Η άποτελεσματικότητά του θεωρείται δεδομένη. 'Ετσι στις 25 Αύγουστου 1807 γράφει ό 'Ιωαννίκιος 'Ελασσώνος από την Κωνσταντινούπολη προς τον Κωνσταντίνο Οικονόμο που βρίσκεται στην Τσαριτσάνη: «δέν εύρον εί μη τριάκοντα κοιλών σύναξιν σίτου όπισθεν ως σημειούς, λοιπόν φαίνεται ότι τά πλείονα των χωρίων δέν έδωσαν, διατί ή όλική σύναξις του σίτου τελευτᾷ έως των έβδομήκοντα κοιλών, δέν έπαρτήρησα όμως, αν είναι ή πώλησις των επιλοίπων όπισθεν είς τους μῆνας, ᾧς τό παρατηρήση αυτό και ᾧς μοι δώση είδησιν διά να στείλω έντευθεν κάνένα άφορηστικόν συνοδικόν, διατί δέν τρέχει ούτω καλά»².

Τά πράγματα «δέν τρέχουν καλά»· πρέπει να στείλει από την Κωνσταντινούπολη, από την Μ. 'Εκκλησία «κάνένα άφορηστικόν συνοδικόν».

1. Τόν 'Ιούλιο 1837 ξέσπασε στην 'Αθήνα σοβαρό έπεισόδιο έπειδή ό επίσκοπος 'Αττικής άφόρισε έναν νέο από την ακολουθία του 'Αρμανσπεργκ έπειδή συνήψε γάμο που άπαγορευόταν από τους εκκλησιαστικούς κανόνες: παντρεύτηκε την επ' άδελφῷ νύφη του. Τό γεγονός δυσάρεστησε την κυβέρνηση — έπειδή έγινε χωρίς να ζητηθεί ή έγκρισή της. 'Η σύνοδος θορυβήθηκε, παρεμπόδισε την άνάγκωση του επιτιμίου και με άλλη άπόφασή της ανακάλεσε την ποινή. Με λίγα λόγια ή πολιτική παρέμβαση έμπόδισε την έπιβολή του άφορισμού. Τά γεγονότα περιγράφει ό ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Σωζόμενα* 2, 371-372· βλ. επίσης PETROPOULOS, *Πολιτική* 1, 461.

2. ΛΑΠΠΑΣ-ΣΤΑΜΟΥΛΗ, 'Αλληλογραφία 1, 61-62.

Οί λίγες αὐτὲς λέξεις ἐκφράζουν περιεκτικὰ ὅλην τὴν οὐσία τῆς δραστικότητος τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας. Δηλαδή τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας ποὺ θὰ προκαλέσει ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἐπιτιμίου δὲν ἀμφισβητεῖται· τὸ ἀντίθετο, προδικάζει τὶς θετικὰς ἐξελίξεις ποὺ θὰ ἔχει, φυσικὰ ὑπὲρ τοῦ ἀποστέλλοντος: οἱ κάτοικοι θὰ ἀναγκαστοῦν νὰ καταβάλουν καὶ τὰ ὑπόλοιπα κοιλὰ σταριοῦ. Ἡ διαδικασία στὴν πιὸ ἄμεση ἐκδοχὴ της.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ ἀναφέρουμε λίγα πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ποινῆς τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέση μὲ τὸν χῶρο τῆς λογοτεχνίας. Τὸ πρῶτο μᾶς παρέχει ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Ἀνδρέα Λασκαράτου (1865). Φυσικὰ ἡ σχέση τοῦ παραδείγματος μὲ τὴν λογοτεχνία ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀφοριζομένου καὶ ὅχι μὲ τὴν διὰ τῆς λογοτεχνίας προσπέλαση τοῦ φαινομένου.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταδίκη τοῦ Λασκαράτου (1852), εἶχε καταδικαστεῖ καὶ ὁ Θεόφιλος Καίρης. Τώρα εἶναι ἡ σειρὰ τοῦ Λασκαράτου, ὁ ὁποῖος μὲ ὀξύτητα ἔβαλε κατὰ τῆς τυπολατρίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ παρὰλληλα ὑποστήριζε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅτι ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα χριστιανοῦ. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅσα πιστεύει ὁ ἴδιος γιὰ τὶς πράξεις του τὸ τοπικὸ συλλογικὸ σῶμα θὰ πειστεῖ γιὰ τὴν ἐνοχὴ του καὶ θὰ ἀντιδράσει τελείως διαφορετικὰ. Ἡ κοινωνία τῆς Κεφαλονιάς καὶ ἀργότερα τῆς Ζακύνθου θὰ τὸν ἀποδοκιμάσει μετὰ τὸν ἀφορισμὸ, αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειά του, σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε θὰ ἀναγκαστεῖ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πατρίδα του. Μάλιστα θὰ γράφει καὶ βιβλίον (1867) μὲ τὸν τίτλο: *Ἀπόκριση εἰς τὸν ἀφορισμὸν τοῦ κλήρου τῆς Κεφαλονιάς*, στὸ ὁποῖο παρουσιάζεται ὡς ἄριστος μελετητὴς τῶν δογματικῶν ἀρχῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ θὰ προσπαθῇ νὰ ἀποδείξει τὸ ἀβάσιμον τῶν ἐναντίον του ἐπιχειρημάτων¹.

1. Γιὰ τὸν Λασκαράτο καὶ τὴν στάση του ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας βλέπε τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ ΔΗΜΑΡΑΣ (*Ἱστορία*, 323 κ.ἐξ. καὶ σ. 332). Γιὰ τὶς περιπέτειες τοῦ Λασκαράτου εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὰ τὰ ὅσα ὁ ἴδιος μᾶς ἐξιστορεῖ στὴν *Αὐτοβιογραφία* του (σ. 74-75, 77): «Δὲν θὰ μεταφέρω ἐδῶ τὰ ἔκτροπα ποὺ διέπραξαν οἱ παπᾶδες, οἱ ὑπηρέτες καὶ οἱ δορυφόροι τοὺς στὲς λίγες μέρες πρὶν τὴν ἀναχώρησή μου ἀπὸ τὸ νησί γιὰ νὰ μὴν κάμω τὸ ἀνάγνωσμα αὐτὸ πολὺ ὀγκῶδες... Συκοφαντημένος τότε ἀπὸ τοὺς ἀπελπισμένους γιὰ τὸ ξεσκέπασμά τους παπᾶδες καὶ καταδιωκόμενος ἀπὸ τὸν ἀνόητον ὄχλο, ποὺ εἶχα τὴν πρόθεση νὰ βοηθῶ, στὲς 16 τοῦ Μάη τοῦ 1856, κατέφευγα στὴ Ζάκυνθο, ὅπου στὴν προκυμαία μὲ ὑποδέχτηκαν μὲ τὲς πιὸ χονδροειδεῖς προσβολές... Δεκαπέντε μέρες ἔμεινα στὴ Ζάκυνθο κλεισμένος πάντα στὸ σπίτι τοῦ ἐξαδέλφου μου κυρίου Δ. Γαέτα, ἀποφευγόμενος ἀπὸ ὄλους, ἰκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους συγγενεῖς μου, ἀπειλούμενος ἀπὸ τὸν ὄχλο καὶ κολακευόμενος μόνον ἀπὸ

Τὰ ἴδια περίπου θὰ συμβοῦν καὶ λίγο ἀργότερα (1866) μετὸν Ἑμμ. Ροῦδη καὶ τὸ ἔργο του *Πάπισσα Ἰωάννα*. Ἡ ἀποδοκιμασία τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀφήνει ἀδιάφορο τὸν συγγραφέα· θὰ ἐπιχειρήσει νὰ ὑπερασπίσει τὸ ἔργο του ἔναντι τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης μετὰ δημοσιεύματά του: *Ὀλίγαι λέξεις εἰς ἀπάντησιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 5688 ἐγκυκλίου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ Ἐπιστολαὶ ἐνὸς Ἀγριωνιώτου*¹.

Αὐτὰ ὅπως εἶπαμε ἀφοροῦν λογίους· εἶναι γεγονότα ποὺ συνέβησαν καὶ οἱ λόγοι αὐτοὶ ὑπέστησαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιτιμητικῆς διαδικασίας τῆς Ἐκκλησίας· μεσοῦντος τοῦ 19ου αἰ. γνώρισαν τὴν κοινωνικὴ καταφρόνηση ἐνὸς μεγάλου τμήματος τῆς κοινῆς γνώμης. Ὡστόσο καὶ ἀπὸ τὸν καθαυτὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας δὲν λείπουν τὰ παραδείγματα, ποὺ ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις τοῦ τρόπου μετὸν ὁποῖο τὸ ἐπιτίμιο μετὰ ὅλες τὶς συνέπειές του ἐντάσσεται στὴν λογοτεχνικὴ παραγωγή. Μᾶς παρουσιάζουν ἀνάγλυφα τὴν «τύχη»² τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ κυρίως τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ποινῆς ἐπὶ τῶν μελῶν τοῦ κοινωνικοῦ σώματος καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἕναν δείκτη γιὰ τὸ θέμα μας.

Βεβαίως τὸ θέμα εἶναι πολὺ μεγάλο καὶ ἡ ἐπιλογὴ δύσκολη. Θὰ περιοριστοῦμε λοιπὸν στὴν παράθεση ἐνὸς χαρακτηριστικοῦ ἔργου, χαρακτηριστικοῦ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ἀνασυγκρότησης τοῦ ὅλου ζοφεροῦ κλίματος ποὺ συνεπάγεται ἡ κοινωνικὴ ἀπομόνωση λόγω τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὁ λόγος γιὰ τὸ διήγημα τοῦ Ἀνδρέα Καρκαβίτσα *Ὁ ἀφωρεσμένος* (1892). Τὸ διήγημα εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν ὅλη παράδοση τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ τὴν ἀποκαταστήσουμε μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὁ συγγραφέας πρέπει νὰ ἔζησε καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ κοντὰ ἀνάλογες ἐμπειρίες ἢ νὰ γνώριζε πολὺ καλὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ, καθὼς μᾶς ἀναφέρει πολὺ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ τυπικοῦ τῆς ποινῆς. Ἀλλὰ ὅ,τι μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ τύχη τοῦ ἥρωα τοῦ διηγήματος Δημήτρη Νουλαῖ ποὺ ὑφίσταται τὶς βαρύτερες συνέπειες τῆς ποινῆς. Ὁ ἀφορισμένος, πιστὸς χριστιανός, θὰ συναισθανθεῖ τὸ βάρος τοῦ ἐπιτιμίου, καίτοι αὐτὸ ἐκφωνήθηκε ἀνωνύμως, θὰ ζητήσῃ τὴν λύτρωση

μερικὲς κυρίες... Ἀπελπισμένοι τότε πῶς θὰ μπορέσω νὰ μείνω γιὰ πολὺ στὰ νησιά, ἔφυγα γιὰ τὸ Λονδίνο». Βλ. ἐπίσης ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΣ, *Ποιή*, 338-339 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. Βλ. ΡΟΙΔΗΣ, Ὑπαντα 1, 295-316 καὶ 317-353.

2. Τὸ θέμα τῆς «τύχης» τοῦ ἀφορισμοῦ, δηλαδὴ τῆς ὑποδοχῆς καὶ τῆς ἐνσωμάτωσης τῆς ποινῆς στὴν σύνολη λογοτεχνικὴ παραγωγή εἶναι εὐρύτατο καὶ δὲν ἐξετάζεται στίς σελίδες τῆς μελέτης αὐτῆς. Ἡ ὕλη ὥστόσο ἔχει συγκεντρωθεῖ καὶ θὰ ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερου μελετήματος.

στην απομόνωση από την τοπική κοινωνία του χωριού του και θά πεθάνει από τις κακουχίες της απομόνωσης. Πριν από το οίκτρό του τέλος όμως, θά καταφέρει να επιτύχει τουλάχιστον την συγχώρηση εκ μέρους εκείνου που είχε αδικήσει, του ζωέμπορου Γεωργίου Νίκα, ο οποίος ανύποπτος θά συναντήσει τυχαία τον Νουλά ενώ αυτός ψυχορραγεί. Το διήγημα συμφωνεί λοιπόν με τις βασικές περι άφορισμού χριστιανικές άρχές και μάλιστα στην κατάληξή του όταν ο ήρωας επιτυγχάνει τουλάχιστον την σωτηρία της ψυχής του, δηλαδή να άρει τις μεταθανάτιες συνέπειες του έπιτιμίου¹.

Καταλυτική λοιπόν ή άποτελεσματικότητα του άνωμένου άφορισμού σε τέτοιο βαθμό που έπιφέρει τον θάνατο του ήρωα του Καρκαβίτσα· ή πλαισίωση της λογοτεχνίας πιστεύουμε ότι είναι ένα καλό στοιχείο στα χέρια του ιστορικού όταν συνάπτεται και με άλλες περισσότερες «ιστορικές» μαρτυρίες.

4. 'Η άναποτελεσματικότητα του έπιτιμίου

'Η άποτελεσματικότητα λοιπόν της ποινής διαπιστώνεται από πολλές μαρτυρίες έμμεσες και άμεσες. Τουτό βεβαίως δέν σημαίνει ότι λείπουν και περιπτώσεις στις όποιες καταγράφεται ή άναποτελεσματικότητα του μέσου. Το πράγμα είναι εύλογο και ισχύει για κάθε είδους ποινή στην κατασταλτική ή άποτρεπτική μορφή της. Για την περίπτωση του άφορισμού μάλιστα καθώς ή έπιβολή του έπιτιμίου δέν πλαισιώνεται από άμεσα καταναγκαστικά μέσα και συνεπώς ή άποτελεσματικότητα προσδοκάται ως συνέπεια της πίστης του τιμωρουμένου το πράγμα φαίνεται περισσότερο κατανοητό.

'Η άναποτελεσματικότητα της ποινής άνιχνεύεται όμως και στο έπίπεδο της πράξης· έπισημαίνεται σε διάφορες περιπτώσεις όπου το άποτέλεσμα δέν ήταν το άναμενόμενο. Μάλιστα όρισμένες φορές και οι ίδιοι οι έκκλησιαστικοί που έπιβάλλουν την ποινή εκφράζουν την άμφιβολία τους για το άποτέλεσμα². Την έμμεση έπιβεβαίωση της άφοριστικής άναποτε-

1. Παραπέμπω στην 7η έκδοση της «Έστίας» (1982), στην όποία το διήγημα έχει περιληφθεί, μαζί με άλλα, σε έναν τόμο με τον γενικό τίτλο *Διηγήματα* (σ. 90-130)· βλ. και Ν. ΒΕΗΣ, Δύο μεταφράσεις του «Άφωρισμένου» του Καρκαβίτσα, Ν. Έστία 21 (1931) 5-6.

2. Πρέπει μάλιστα να τονίσουμε στην περίπτωση αυτή ότι προκειμένου για μέλη της Έκκλησίας που έχουν όριστικά προσχωρήσει σε κάποια αίρεση και άφορί-

λεσματοκρίτητας τὴν ὑποσημειοῦ μερικὲς φορὲς ἡ ὑπόμνηση ὅτι ὁ ἀδικούμενος μπορεῖ νὰ προσφύγει καὶ σὲ ἐξωτερικὰ μέτρα προκειμένου νὰ ἐπιλύσει τὴν ὑπόθεσή του ἂν ὁ ἀδικῶν δὲν συμμορφωθεῖ διὰ τοῦ ἐπιτιμίου: «ἡ θεία αὐτοῦ ἀφορισμένη ἀπὸ θεοῦ καὶ κατηραμένη καὶ ἀσυγχώρητος καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον»· ὁ συνεργός της ἀνεψιὸς τιμωρεῖται ὡς ἐκκλησιαστικὸς μὲ ἀργία, ἀλλὰ ὁ ἀδικούμενος ἔχει τὸ δικαίωμα «οἷῳ τρόπῳ εὐλόγῳ δυνηθῆναι παιδεῦσαι αὐτὸν τῇ ἐκκλησίᾳ μὴ πειθόμενον»¹.

Αὐτὰ συμβαίνουν τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1647 στὴν πατριαρχικὴ αὐλὴ ὅταν πατριάρχης εἶναι ὁ Ἰωαννίκιος Β'. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Φραγκίσκος Νοταρᾶς ζητᾷ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Ρήτορα, ὀφικιάλιο τοῦ Πατριαρχείου, ἀφοριστικὸ προκειμένου νὰ διακανονίσει ὑπόθεση χρέους πρὸς αὐτόν: «καὶ νὰ ᾔναι τὸ γράμμα συνοδικὸν μὲ πολλοὺς ἀρχιερεῖς ὑπογεγραμμένον, ἀφορίζοντάς τον πανοικί, ἴσως ὁ ἀσυνειδήτος καὶ ἔλθῃ εἰς αἴσθησιν ἀνθρωπότητος ἢ ὁ Θεὸς ὁ ὁποῖος γινώσκει τὰ κρυφὰ καὶ τὰ φανερὰ θέλει τὸν κρίνειν»².

Ὡστε κάποια ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς διαδικασίας ἐνυπάρχει καὶ τὸ πράγμα προβάλλεται ὀρισμένες φορὲς μὲ τρόπο ἐκδηλοῦ. Ἀλλὰ πέραν τῆς ἀμφιβολίας ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ διαψευστεῖ ἢ νὰ ἐπαληθευ-

ζονται ἢ ἀναθεματίζονται ἡ «ποινὴ» ἔχει ἀπλῶς διεκπεραιωτικὸ χαρακτῆρα καὶ τίποτε περισσότερο.

1. MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 6, 299-300. Ἡ ἀγνόηση κατ' ἀρχὴν τοῦ ἀφορισμοῦ ἐκ μέρους ἰδίως τῶν κληρικῶν δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη. Τοῦτο κατὰ τὴν γνώμη μου γίνεται τίς περισσότερες φορὲς ἐπειδὴ τὰ παραπτώματα ποὺ προκαλοῦν τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου ἔχουν σχέση μὲ προβλήματα δογματικῆς φύσεως καὶ ὁ ἀπειλούμενος ἔχει κάθε δικαίωμα νὰ θεωρεῖ ὅτι οἱ δικές του ἀπόψεις εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν χριστιανικὴ πίστη· ἄλλωστε τίς περισσότερες φορὲς δὲν πιστεύει ὅτι γιὰ τέτοια θέματα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβληθεῖ ἐπιτίμιο. Ὡστόσο ἂν ἡ Ἐκκλησία θελήσει νὰ συνεχίσει τὰ μέτρα ἐναντίον τοῦ ἐπιτιμηθέντος καὶ ἀγνοήσαντος τὸ ἐπιτίμιο, τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ τοῦ ἐπιβάλει καὶ τὴν καθαίρεση ἢ τὴν στέρηση τῆς ἱερωσύνης, ποινὲς ὅπως δὲ ποτε βαρύτερες ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κληρικούς. Τέτοιες περιπτώσεις ἀναφέρονται ἀρκετὲς ἰδίως τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας. Διαβάζουμε λ.χ. σὲ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Σωφρονίου Β' γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ἀθανασίου Παρίου καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν μοναχῶν ποὺ κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τελοῦσαν κατὰ παράνομο τρόπο τὰ μνημόσυνα: «ἐξεδόθησαν ἅπαξ καὶ δις καὶ τρίς πατριαρχικά συνοδικὰ ἀφοριστικά γράμματα, κατὰ τῶν τοιούτων... Οἱ δὲ μὴ βουλόμενοι συνιέναι· ἀλλ' ἔθελοκάκως τυφλωθέντες... ἐτόλμησαν οἱ ἐπάρατοι ἐγγράφως ἐξυβρίσαι τὰς συνοδικὰς ἐπιταγὰς»· κατόπιν τούτων ἀφορίζονται ἐκ νέου ἀλλὰ τὸ κυριότερο ἀπειλοῦνται μὲ ἀφορισμὸ ὅσοι κληρικοὶ ἢ λαϊκοὶ ἀκολουθήσουν τίς ψευτοδιδασκαλίες τῶν πρωταιτίων τῆς ἀναταραχῆς (MEYER, *Haupturkunden*, 238).

2. ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 1, 95· βλ. καὶ σ. 104, 197.

θεῖ, ὑπάρχει καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ κριτήριον ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἐπιτιμίου ὀρισμένες φορές μπορεῖ νὰ μὴν ὀδηγήσῃ στὴν ἐπίλυση τῆς διαφορᾶς· μάλιστα δὲν λείπουν ὑποθέσεις κατὰ τίς ὁποῖες ἡ ἀναποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου ἐκδηλώνεται στὶς πράξεις ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι σὲ ἄλλες περιπτώσεις εἶχαν ἀποδεχθεῖ τὴν ἀφοριστικὴ διαδικασία ὡς μέσον τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς· κάποτε μάλιστα εἶναι καὶ ἱερωμένοι.

Βεβαίως αὐτὸ συμβαίνει στὰ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ κλιμάκια καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου ὁ ἀφορισμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀσφαλιστικὴ δικλεῖδα μιᾶς σημαντικῆς ἀπόφασης· ὅμως, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, μεταγενέστερες σκοπιμότητες καὶ διαφορετικὲς συγκυρίες στὸν διακανονισμὸ σοβαρῶν ὑποθέσεων, μποροῦν νὰ ἐπιφέρουν διαφορετικὴ συμπεριφορὰ καὶ διαφοροποίηση τῶν ὅρων, ἔστω καὶ ἂν οἱ ὅροι αὐτοὶ εἶχαν θεωρηθεῖ ἀπαράβιαστοι ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ. Οὔτε ἄλλωστε εἶναι δυνατόν σὲ ἐπίπεδο πλέον πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ὁ ἀφορισμὸς νὰ ἀποτρέψῃ διαδικασίες ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν νομὴ τῆς ἐξουσίας ἢ μὲ τὰ συμφέροντα τῆς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας.

Μιά τέτοια περίπτωση ἀνάγεται στὰ 1546. Τότε γίνεται μεγάλη σύνοδος ἐκκλησιαστικῶν καὶ λαϊκῶν ποὺ συμμετεῖχαν στὴν διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς Μ. Ἐκκλησίας καὶ μὲ τὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου αὐτῆς συνετάγη ὁ Τόμος, τὸν ὁποῖο ὑπέγραψαν ὅλοι· «ὁ δὲ τόμος ἔλεγε ἔτζη, ὅτι, ὅποιοι τῶν ἀρχιερέων βουλευθῇ μὲ κανένα τρόπον καὶ γένει πατριάρχης χωρὶς νὰ μαζοχθοῦν ὅλοι οἱ ἀρχιερεῖς... νὰ εἶναι αὐτοκαθαίρετος... καὶ ἀφορισμὸν ὁ Ἡρακλείας ἐξεφώνησε μετὰ ὁμοφροῦ καὶ ἐπιτραχηλίου». Ὑστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ ὅμως «οἱ Γαλατιανοὶ εἶχαν μεγάλην ἀγάπην εἰς τὸν μητροπολίτην Νικομηδείας κύριν Διονύσιον... καὶ οἱ Καραμανῖται, καὶ ἐπεθύμουν πολλὰ νὰ τὸν ἐκάμουν πατριάρχην... ἔγινε σύνοδος διὰ τινὰς ὑποθέσεις... ἦλθαν εἰς λόγον περὶ πατριάρχου... καὶ ἔκαμαν τοὺς ψήφους, καὶ ἔδωκαν αὐτοῦ τὸ μικρὸν μήνυμα... καὶ οὐδὲ τόμον ἐνθυμήθησαν οὐδὲ ἀφορισμὸν... οἱ δὲ ἄρχοντες τῆς πόλις, ὡς ἔμαθον ὅτι πατριάρχης ἔγινε, ἐβάρεθησαν πολλὰ, καὶ εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν ἔδραμαν καὶ εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς ὑπῆγαν λέγοντες «τί τοῦτο; τὰ γράμματα τοῦ τόμου ἀκομὶ δὲν ἐστέρνωσαν· τὸ ἐπιτραχήλιον καὶ τὸ ὁμοφρόριον, ὅπου ἔγινεν ὁ ἀφορισμός, ἀκομὶ ἔξω εἶναι, ὅπου δὲν ἐβάλθησαν εἰς τὸ σκευοφυλακίον»· οἱ δὲ ἀρχιερεῖς ἀπεκρίθησαν «ἀληθῶς οἱ νόμοι καθήρουν ἡμᾶς... μὰ τοῦτο ὅπου ἐκάμαμεν, ἔγινε στανικός μας»¹.

1. *Ἱστορία Πατριαρχικῆς, 172-175*· τὰ ἴδια γεγονότα μαρτυρεῖ καὶ ὁ ΚΟΜΝΗ-ΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, 91.

Νά λοιπόν μία χαρακτηριστική περίπτωση τοῦ εἵδους αὐτοῦ ὅπου βλέψεις γιὰ τὴν κορυφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πυραμίδας καὶ γενικῶς ὑψηλὰ συμφέροντα διαπλέκονται καὶ οἱ ἐνδιαφερόμενοι δὲν ὁρῶντο ἐνῶπιον τοῦ ἐπιτιμίου· φυσικὰ οἱ ἀρχιερεῖς ποὺ παρέβησαν ὅσα πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ εἶχαν ὑπογράψει ὑπαινίσσονται παρεμβάσεις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ πίεση ἐξωτερική. "Ὁμως ἀρκοῦν αὐτὰ προκειμένου νὰ ἀρθεῖ κάθε ἡθικὸς καὶ δογματικὸς φραγμός; ἢ εἶναι ἀπλὲς δικαιολογίες προκειμένου ἀκριβῶς νὰ παραμεριστοῦν οἱ φραγμοὶ αὐτοί; Εἴτε ἔτσι ὅμως εἴτε ἀλλιῶς οἱ ἐξουσιαστικὲς βλέψεις καὶ ἡ κατάκτηση τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος φαίνεται ὅτι δὲν ἀνακόπτονται μὲ τὴν ἐπίκληση τῶν ἐπιτιμίων...

Αὐτὰ συμβαίνουν στὴν κορυφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας καὶ στίς διενέξεις τῶν ὁμάδων ποὺ ἐπιζητοῦν μὲ κάθε μέσο τὴν ἐξουσία χωρὶς τὴν παρεμβολὴ ἡθικῶν ἢ δογματικῶν ἀναστολῶν. Τὸ προηγούμενο παράδειγμα εἶταν κατατοπιστικὸ τῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὁπίων ἡ ἀναποτελεσματικότητά μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκόμα καὶ ὁ κανόνας. Στὸ παράδειγμα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ παρακάτω καὶ πάλι ὑπάρχει ἄμεση παρέμβαση τῶν ἡγετικῶν κύκλων τῆς Ἐκκλησίας. "Ὁμως ἂς δοῦμε τὴν περίπτωση αὐτή.

Ἡ ὑπόθεση ἔχει σχέση μὲ τὸ λείψανο (κάρα) τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, τὸ ὅποιο μολονότι δὲν ἀνῆκε κατὰ δικαιοματικὸ τρόπο στὴν μονὴ τῆς Παναχράντου στὴν Ἀνδρο βρέθηκε πάντως ἐκεῖ. Ἀνθρωποὶ τοῦ μοναστηριοῦ προσφεύγουν στὸν πατριάρχη Διονύσιο Γ', ὁ ὁποῖος ἔχει σχέση μὲ τὴν μονὴ αὐτή, καὶ ζητοῦν τὴν παρέμβασή του προκειμένου τὸ λείψανο νὰ παραμείνῃ ἐσαεὶ στὴν Ἀνδρο. Ὁ πατριάρχης, καθὼς παραδίδεται, δίνει τὴν ἐξῆς θετικὴ γι' αὐτοὺς λύση, ἀπαντώντας ἔτσι στὸν ἀπεσταλμένο τοῦ μοναστηριοῦ: «νὰ χαθῇς ἀπ' ἐδῶ καὶ νὰ μὴν ἡξεύρω εἰδῇσιν· καὶ ἂν ἀκολουθήσῃ ζήτησις περὶ αὐτοῦ [τοῦ λειψάνου] καὶ ἰδῇτε γράμματα πατριαρχικὰ προστακτικὰ καὶ ἀφοριστικὰ μὴν σᾶς μέλλῃ· μόνον κάμετε ὅ,τι ἡμπορεῖτε νὰ μείνῃ αὐτὸ εἰς τὴν Μετανοιάν μας, τώρα εἰς τὸν καιρὸν μου νὰ κάμω κ' ἐγὼ ἕνα καλὸν εἰς τὸ Μοναστήρι μου»¹.

Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης λοιπὸν (ἡ πράξη χρονολογεῖται μεταξὺ τοῦ 1662-1665) συνιστᾷ εὐθέως τὴν περιφρόνηση τοῦ ἀφορισμοῦ, τὸν ὅποιο ὁ ἴδιος πρόκειται νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς βάρος αὐτῶν ποὺ κατακρατοῦν τὸ λείψανο. Ἡ εὐνοία πρὸς τὴν μονὴ τῆς μετανοίας τοῦ ὑπέρκειται τῆς ποινῆς: ἡ ἀπόφαση ποὺ γιὰ ἄλλους θὰ ἴσχυε ἀπαραιτήτως καὶ τῆς ὁποίας ἡ παραβίαση θὰ στοιχειοθετοῦσε ἀδίκημα τιμωρούμενο μὲ ἀφορισμὸ τώρα στὴν

1. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *Πανάχαρτος*, 117-118.

ουσία καθίσταται ανεφάρμοστη. Βέβαια ή περίπτωση αυτή προϋποθέτει κάποια μεθόδευση που δεν εμφανίζεται στο κείμενο αλλά εύκολα υπονοείται. Δεν είναι δυνατόν δηλαδή ο πατριάρχης να προτρέπει τους πιστούς, έστω και αν είναι οικείοι του, να παραβαίνουν τις αποφάσεις του. Συνεπώς πρέπει να υποθέσουμε ότι ο πατριάρχης έννοεί ότι θα βρεϊ τον τρόπο, όταν κάπως ήρεμήσουν τα πράγματα και κυρίως αφού έπιτευχθεϊ ό σκοπός του, να ήρει το έπιτίμιο.

Με άλλα λόγια έχουμε από την ανάλυση τής πράξεως αυτής μία μορφή σκόπιμης άναποτελεσματικότητας, ή οποία όμως δεν ξεφεύγει από τον κεντρικό έλεγχο τής έκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ποινή θα ύπάρξει όπωσδήποτε αφού ύπάρχει διαπιστωμένο άδίκημα και μάλιστα έκκλησιαστικής φύσεως. 'Η έφαρμογή της μπορεί να μñ ισχύσει τεχνηέντως αλλά κατόπιν έντολης του πατριάρχη. 'Αναποτελεσματικότητα κατευθυνόμενη και διατήρηση των τυπικών χαρακτηριστικών άπονομής τής έκκλησιαστικής δικαιοσύνης. Πρός αυτήν την κατεύθυνση το πράγμα δεν φαίνεται να γνωρίζει άνατροπές...

'Η άναποτελεσματικότητα τής ποινής που γνωρίσαμε μέσω των παραδειγμάτων μας έχει σχέση με τις διαθέσεις και μεθοδεύσεις τής άνωτάτης έκκλησιαστικής έξουσίας. 'Από αυτήν μπορεί να ύπάρξει διάθεση άνατροπής άποφάσεων διασφαλισμένων με την ποινή του άφορισμού αφού αυτή έχει την δυνατότητα να προβεϊ εκ των ύστερων στην πραγματοποίηση όλων εκείνων των διορθωτικών κινήσεων που θα έξασφαλίσουν το κύρος του θεσμού. Στο επίπεδο όμως του άπλου χριστιανού πώς έξελίσσονται τα πράγματα; Είναι δυνατόν ό χριστιανός τής έποχής εκείνης να μñ συμμορφωθεϊ πρός τις έκκλησιαστικές έπιταγές; Είναι εύκολο να άψηφήσει μία πατριαρχική άποδοκιμασία που έμπεριέχει ως άποτρεπτικό μέσο τον άφορισμό;

Στην μεγάλη πλειονότητα, στην συντριπτική θα λέγαμε, των περιπτώσεων τα πράγματα έξελίσσονται εύθύγραμμα: ή 'Εκκλησία άποφασίζει και οι πιστοί συγκατανεύουν. Οι πηγές μαρτυρούν ότι ή καθημερινή πρακτική δεν γνωρίζει άνατροπές τέτοιες που να συγκροτούν και μία άλλου τύπου συμπεριφορά έναντι του έπιτιμίου. Κατά συνέπεια ή άποτελεσματικότητα του έπιτιμίου είναι ύψηλου βαθμού και έξασφαλίζει την άπρόσκοπτη άπονομή του δικαίου μέσω των έκκλησιαστικών όργάνων.

'Ωστόσο δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ύπάρχουν και οι περιπτώσεις τις όποιες δεν μπορεί να άντιμετωπίσει ή ποινή. Δηλαδή ύπάρχουν χριστιανοί που παρὰ την έπιβολή του έπιτιμίου άρνούνται να ύπακού-

σουν στις έπιταγές τής εκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Μερικὲς ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει. Ἄλλες πού συναντοῦμε στὸ κατώτερο ἐπίπεδο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, μᾶς δίνουν τὰ πειστήρια ὥστε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ἔχνη μιᾶς ἄλλης συμπεριφορᾶς. Τὰ συμφέροντα πού ἀπειλοῦνται εἶναι τέτοιου μεγέθους, ὀρισμένες φορές, πού τὰ ἄτομα ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸν ἀφορισμό. Ὅμως ἂς παρακολουθήσουμε ὀρισμένες τέτοιες ἐκδηλώσεις.

Στις 7 Φεβρουαρίου 1697 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σίφνου καὶ Μυκόνου Γαβριήλ ὁμολογεῖ ὅτι προκειμένου νὰ ἐπιλύσει μία ὑπόθεση σχετικά μετὰ τὴν διασφάλιση τῶν ὄρων μιᾶς διαθήκης προέβη σὲ κάποιες ἐνέργειες οἱ ὁποῖες ὁμως δὲν τελεσφόρησαν: «ἡ ταπεινότης ἡμῶν τὸν ἐλάλησεν... καὶ πολλὰ τὸν ἐνουθέτησα καὶ ἐκατάκρινα καὶ τέλος πάντων τὸν ἀφώρισα. Ἀλλὰ ὡς ἀσύνετος καὶ πλεονέκτης ἤτρεχεν... Θεὸν ὅλως μὴ φοβούμενος· ἤβαλά τον εἰς κράτησιν... νὰ παιδευτῇ καὶ σωματικῶς, ἀλλὰ διὰ μεσιτείας τινῶν χριστιανῶν τοῦ ἐσυγχώρησα· μ' ὅλον ἐτοῦτο ἀδύνατον ἐστὶν δένδρον σαπρὸν καλοὺς καρποὺς ποιεῖν, καθὼς καὶ τὴν σήμερον ἔπραξεν διὰ ὀλίγες ἡμέρες καὶ ἀπόρριξεν ἀπὸ λόγου του κάθε δειλίαν καὶ ἀφορισμὸν Θεοῦ»¹.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σίφνου καὶ Μυκόνου ἀναγνωρίζει λοιπὸν τὴν ἀδυναμία του, τὴν ἀδυναμία κάθε μέσου καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἀφορισμοῦ πού ἐπιβάλλει ὁ ἴδιος νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς. Βεβαίως οἱ δικαιολογίες πού ἐπικαλεῖται προκειμένου νὰ ἐπεξηγήσει τὴν ἀδυναμία του αὐτὴ καὶ κατ' οὐσίαν τὴν ἀνεξήγητη γι' αὐτὸν συμπεριφορὰ τοῦ χριστιανοῦ βασιζονται σὲ ἡθικὰ τεκμήρια· ὁ χριστιανὸς εἶναι «ἀσύνετος», «πλεονέκτης», «Θεὸν μὴ φοβούμενος», «δένδρον σαπρὸν»· αὐτὰ ὅλα αἰτιολογοῦν τὴν πράξη τοῦ ἀπειθαρχοῦ. Ὡστόσο ἀποτελοῦν τὰ ἐπιφαινόμενα· ἡ πραγματικὴ αἰτία βρίσκεται στὴν δύναμη τοῦ συμφέροντος, στὸ μέγεθος τοῦ οἰκονομικοῦ στοιχείου² πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν πραγματικὴ αἰτία τῆς ἀνυπακοῆς.

Ἐδῶ λοιπὸν βρίσκεται καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος. Δηλαδή ἀπὸ τὴν στιγμή πού ὁ χριστιανὸς γιὰ κάποιους λόγους δὲν φοβηθεῖ τὸν ἀφορισμὸ ἐμφανίζεται καὶ ἡ πραγματικὴ ἀδυναμία τῆς εκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης νὰ ἐπιβάλλει μετὰ ἄλλα μέσα τὸ δίκαιο. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σίφνου καὶ Μυκόνου θὰ προστρέξει ἀσφαλῶς στὴν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὅπως

1. ΒΙΣΒΙΖΗΣ, *Μύκονος*, 143-144.

2. Σὲ μιὰ περίπτωση κλοπῆς λ.χ. πού γίνεται στοὺς Παξούς, ὁ παθὼν παρουσιάζεται στὸν νοτάριο (4 Ἰανουαρίου 1748) καὶ καταγράφει τὰ κλαπέντα· ἐκεῖ καταγράφεται καὶ ἡ μαρτυρία: «ἐκήρυξε τέλειον ἀφορεσμὸν μετὰ πολλοτάτους ἱερεῖς καὶ δὲν ἐβρέθησαν μήτε τὰ αὐτὰ κρέδιτα μήτε ὅλο τὸ πρᾶμα» (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Παξοί*, 292).

και ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ. Μολονότι στὴν περίπτωσή μας καὶ αὐτὸ τὸ μέτρο δὲν φέρνει ἀποτέλεσμα, παράλληλα δείχνει ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ἀδυναμία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Ἀλλὰ ταυτοχρόνως σαφῶς καταδεικνύει τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ μέσου ἐπειδὴ οἱ περιπτώσεις τοῦ εἵδους αὐτοῦ εἶναι ἐλάχιστες.

Τὰ ἴδια ὑπαινίσσεται πολὺ ἀργότερα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης καὶ Ὑδρας Ἀμβρόσιος ὅταν γράφει πρὸς τοὺς προκρίτους τῆς Ὑδρας γιὰ κάποιους μοιχοὺς: «ἰδοὺ ὅπου καὶ ἡμεῖς ἐκκλησιαστικῶς δι' ἀφοριστικοῦ παιδεύομεν αὐτούς· ὁμοίως καὶ ἡ εὐγενία σας, διὰ πραγματικῆς παιδείας τιμωρήσαντες αὐτούς, ἐμποδίσατε τὸ κακόν· καθότι αὐτοὶ ὡς ἀπειθεῖς τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ Θεὸν μὴ φοβούμενοι, μικρὰ φροντίζουν καὶ περὶ ἀφοριστικῶν καὶ λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν παιδευμάτων»¹. Ἐνδιαφέρον ἐξάλλου παρουσιάζει καὶ ἡ συλλογιστικὴ τοῦ ἱεράρχη αὐτοῦ ὅταν εἰσηγεῖται τὴν τιμωρίαν τοῦ μοιχοῦ: «ἂν μείνῃ καὶ οὗτος ἀπαιδευτος, θέλομεν ἰδεῖ ἐντὸς ὀλίγου πολλοὺς τοιούτους παραβάτας καὶ ὑπερόπτας τοῦ νόμου καὶ τῆς ἐκκλησίας· καὶ τούτων οὕτω γενομένων θέλει ἔλθῃ ἡ πίστις μας εἰς ἄκραν καταφρόνησιν καὶ ἀθέτησιν, ὃ μὴ γένοιτο»².

Βρισκόμαστε βεβαίως στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. (22 Νοεμβρίου 1810)· κάποια πράγματα ἔχουν ἀρχίσει νὰ ἀλλάζουν· ὀρισμένοι χριστιανοὶ μποροῦν ἀνενδοίαστα νὰ παραβαίνουν τοὺς κανόνες τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς παρὰ τὴν ἀπειλὴ τῶν «ἀφοριστικῶν καὶ λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν παιδευμάτων» καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀμβρόσιος θέτει σωστὰ τὴν αἰτιολογία του: οἱ ἀπειθεῖς κινοῦνται πρὸς τὴν ἀδικία καὶ ἀψηφοῦν τίς ποινὲς ὡς «Θεὸν μὴ φοβούμενοι». Τὶς ἄλλες παραμέτρους τῆς ἀνυπακοῆς δὲν μπορεῖ νὰ τίς ἐπισημάνει αὐτὸς...

Περιπτώσεις ἀναποτελεσματικότητος τοῦ ἀφορισμοῦ ἔχουμε ἀρκετές· πάντως ὅχι σὲ τέτοια ἔκταση πού νὰ ἀνατρέπουν τοὺς σταθεροὺς δεῖκτες τῆς δραστηκῆς ἐπενεργείας τοῦ ἐπιτιμίου. Μάλιστα πρέπει νὰ εἵμαστε περὶ τοῦ βέβαιου ὅτι ἐλάχιστες ἀπὸ αὐτὲς λανθάνουν. Τοῦτο ἐπειδὴ εἶναι εὐκολότερο νὰ ἀφήσῃ τὰ ἴχνη της μία ὑπόθεση σοβαρὴ κατὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιήθηκε ἀνεπιτυχῶς καὶ ὁ ἀφορισμὸς ἀπὸ μία ἄλλη ὑπόθεση, ρουτίνας θὰ λέγαμε μὲ σημερινούς ὅρους, ἢ ὁποία ἔληξε χωρὶς ἰδιαίτερες δυσκολίες. Δηλαδή ὀρισμένες φορὲς ἡ ἀντροπὴ μιᾶς κανονικότητος εἶναι εὐνόητο ὅτι θὰ καταγραφεῖ ὅπωςδήποτε ἀλλὰ καὶ μὲ τρόπο ἀμεσότερο.

1. ΛΙΓΝΟΣ, Ὑδρα 4, 109-110.

2. ΛΙΓΝΟΣ, ὁ.π., σ. 109.

Ἐξετάσαμε λοιπὸν ὀρισμένες περιπτώσεις ἀνεπιτυχοῦς ἐφαρμογῆς τοῦ ἐπιτιμίου. Εἶδαμε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν περιπτώσεων αὐτῶν καὶ τὰ συνδυάσαμε μὲ τὴν ἀναποτελεσματικότητα τοῦ ἀφορισμοῦ: ζήτηματα διεκδίκησης τῆς ἐξουσίας, μεγάλα οἰκονομικὰ συμφέροντα, εὐνοια πρὸς ὀρισμένα ἄτομα, ἀνήθικη συμπεριφορὰ (κατὰ τὴν κρίση τῆς Ἐκκλησίας) εἶναι σοβαρὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ ἐξωθήσουν τὰ ἐμπλεκόμενα πρόσωπα στὴν ἀνυπακοή καὶ νὰ ἀναδείξουν ἔτσι τὸ στοιχεῖο ἀποτυχίας ποὺ ἐνέχει ὁ ἀφορισμὸς καθὼς καὶ κάθε ἄλλο κατασταλακτικὸ μέτρο. Στὰ παραπάνω μποροῦν νὰ ἐπισυναφθοῦν ἐπιπλέον ὡς αἰτίες ἀποτυχίας ἡ ἀόριστη ἐκφώνηση τοῦ ἐπιτιμίου (ἀνωνύμως) καθὼς καὶ ἡ μεταστροφή τῆς διαθέσεως τῶν πιστῶν ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας συνεπείᾳ τῆς ἐνδυνάμωσης τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν καὶ τῆς διάδοσης κάποιων νέων ἰδεῶν ποὺ ἐμφανίζονται στὸ προσκῆνιο σιγὰ-σιγὰ. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὀρισμένες ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ποὺ θίξαμε ἀνήκουν στὴν πλεον πρόσφατη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, προέρχονται ἀπὸ τὸν νησιωτικὸ ἡῶρο καὶ πάντως δὲν ἐμπλέκεται σ' αὐτὲς ἡ αὐθεντία τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ ἀλλὰ ὁ τοπικὸς ἐκκλησιαστικὸς προϊστάμενος.

Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ ἀναφέρουμε καὶ τὴν περίπτωση ἀναποτελεσματικότητας ποὺ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὶς κοινωνικὲς ἀνατροπὲς ἢ πολιτικὲς μεταβολὲς τῆς ἐποχῆς. Τότε ὀρισμένες ἐκδηλώσεις θέλησαν οἱ ἀντίπαλοί τους νὰ τὶς ἀνακόψουν κἀνοντας χρῆση καὶ τοῦ δοκιμασμένου μέτρου τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὅπως ἀναμένει κανεὶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτύχει τὸ ἐπιτίμιο σὲ τέτοιες περιστάσεις ὅταν ἐκδηλώνεται καθολικὴ διάθεση ρήξης ποὺ φθάνει ὡς τὸ σημεῖο τῆς ἐθνικῆς χειραφέτησης. Ἴσως μάλιστα ἡ ἀντιμετώπιση τέτοιων σημαντικῶν γεγονότων νὰ μὴν ὑποδηλώνει τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν σπασμωδικὴ ἀντίδραση ἐνὸς κόσμου ποὺ χάνεται καὶ προσπαθεῖ νὰ κρατηθεῖ μὲ κάθε μέσο στὸ προσκῆνιο τῆς Ἱστορίας.

Μιὰ τέτοια περίπτωση ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἡῶρο τοῦ Ἰονίου: οἱ εὐγενεῖς ἀντιδροῦν γιὰ τὴν κατάλυση τῆς βενετσιάνικης κυριαρχίας στὴν Κέρκυρα (1796): «τὸ δένδρον τῆς ἐλευθερίας διὰ νυκτὸς κατεκόπη»· ἔρευνες ἔγιναν γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν δραστῶν· ἐπιζητεῖται καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνδρομή· «ὅθεν τὰς 9 Ἰουλίου, νεκροσημαινόντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν κωδῶνων, ὤφθη ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἀρχιμανδρίτης Κερκύρας, ἀντιπροσωπεύων τὸν μέγαν πρωτοπαπᾶν Κερκύρας... καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς ἱερέων μελανά ἱερά ἄμφια ἐνδυμένοι ἅπαντες, καὶ κρατοῦντες μαυρισμένα κηρία ἐν τῷ μέσῳ ἀπείρου λαοῦ πρὸς τὸν ὀρισθέντα τόπον τῆς πλατείας, καὶ ἐπέ-

βαλον τὰ ἐπιτίμια τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ κατάρας ἐπὶ τοὺς ἀθεμιτουργήσαντας ἐπὶ τὸ σύμβολον τῆς ἐλευθερίας»¹.

Λίγα χρόνια ἀργότερα (1815) ξεσποῦν ταραχές στὰ ρουφέτια στὴν Φιλιππούπολη. Τὸ πατριαρχεῖο ἐπεβαίνει καὶ προκειμένου νὰ εἰρηνεύσουν τὰ πράγματα «ἐξέδωκεν ἀφορισμὸν κατὰ τῶν ταραξιῶν τῆς κοινότητος ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι θὰ ἐπῆρχετο ἡ ποθητὴ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς γαλήνη. «Δυστυχῶς ὁ συνοδικὸς οὗτος ἀφορισμὸς δὲν ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ δι' ὃν ἐγένετο, ἀφ' ὅσον δὲν ἐξεπληροῦτο ἡ τῶν ρουφετίων ἀξίωσις»².

Χαρακτηριστικὴ ἐδῶ ἡ παρατήρηση τοῦ συντάκτη τοῦ ἐγγράφου, ὁ ὁποῖος συνδέει τὴν ἀποτυχία τοῦ ἀφορισμοῦ μὲ τὴν ἀπόρριψη τῶν κοινοτικῶν ἀξιώσεων. Τὰ πράγματα εἶναι καθαρὰ: ἀφοῦ οἱ προτάσεις τῶν ρουφετίων δὲν γίνονται δεκτὲς παρὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου ἡ ἀναποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι δεδομένη· καὶ στὴν περίπτωσιν αὕτῃ δὲν παρουσιάζεται καμιὰ δικαιολογία καὶ ὑπεκφυγή. Βρισκόμαστε μέσα στὸ πεδίο συγκρουομένων συμφερόντων καὶ πιθανὸν μέσα στὸ πλαίσιο διεκδίκησης τῆς ἐξουσίας ὅποτε οἱ ἐκτιμήσεις εἶναι ἀμεσότερες καὶ χαρακτηρισίζονται ἐκδηλὰ ἀπὸ τὸν παράγοντα ἐπιτυχία-ἀποτυχία.

Φθάσαμε ἔτσι σιγά-σιγά στὰ χρόνια τοῦ ἐλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Εἶναι βέβαια γνωστὸς ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Γρηγορίου Ε' κατὰ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων καὶ ὁ ἀρμόδιος λόγος θὰ γίνῃ σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης μας³. Ἡ πράξις αὕτη ποὺ γίνεταί φυσικὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀσφυκτικὴ πίεση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπηρεάσει ἀνθρώπους ποὺ μάχονται γιὰ τὴν ἐθνικὴ τους χειραφέτηση, ἀνθρώπους δηλαδὴ ποὺ πολεμοῦν. Παραστατικὰ ἀποδίδει τὴν ἀδιαφορία πρὸς τὸ ἐπιτίμιο ἡ μαρτυρία ποὺ διαθέτουμε ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ φιλικοῦ Ἀναστ. Ἐμμ. Παπᾶ, ὁ ὁποῖος γράφοντας πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Ἀθανάσιον (Σέρρες) ἀναφέρει: «Χτὲς ἐδιάβασα τίς κατάρες καὶ τοὺς ἐξορκισμοὺς τοῦ Πατριάρχου καὶ τῆς Συνόδου ἐνάντια στοὺς ἐπαναστάτες καὶ σὲ κείνους, ποὺ τοὺς ἀκολουθοῦν. Ἀλλὰ τέτοιοι ἐξορκισμοὶ δὲν ἔχουν πέραση, γιατί εἶναι φκιαγμένοι κατὰ διαταγὴ τοῦ σουλτάνου. Ὁ σκοπὸς μας εἶναι ἱερὸς καὶ τέτοιες γυναικεῖς κατάρες δὲν πιάνουν»⁴.

1. ΧΙΩΤΗΣ, *Ἀπομνημονεύματα* 3, 589.

2. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Φιλιππούπολις*, 25-26.

3. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο δέκατο.

4. ΠΕΝΝΑΣ, *Σέρρες*, 164. Ἄρα τὸ ζήτημα ποὺ τίθεται πλέον εἶναι ἡ ἀνατροπὴ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ μὲ κάθε κόστος καὶ ἐπομένως ἡ ἀποτελεσματικότητά τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καταδικασμένη. Πολὺ εὐστοχα ὁ Ἀλ. Βαμβέτσος σχολιάζει: «ἀν δηλαδὴ διὰ τοὺς Ἑλλήνας ἡ μέλλουσα ζωὴ ἦτο τὸ κύριον

Ἡ μαρτυρία ὁμως αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ μιὰ ἄλλη προοπτικὴ: ὁ ἀφορισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ἰσχὺ ἐπειδὴ γίνεται κατὰ διαταγὴν τοῦ τούρκου δυνάστη. Εἶναι λοιπὸν ὁ ἀντίπαλος ποὺ ἐπιβάλλει τὴν θέλησή του στὴν σύνοδο καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχει κανένα ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα εἰς βάρος τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸν κανονικὸ ἀφορισμὸ ποὺ ἐπιβάλλει ἡ Ἐκκλησία σύμφωνα μὲ τὴν δογματικὴ της· στὴν συνειδήση τοῦ φιλικοῦ Παπᾶ ἡ νομιμότης αὐτὴ ποὺ εἶταν δυνατὸν νὰ ἔχει ἀρνητικὲς συνέπειες ἔχει ἀνατραπεῖ καὶ συνεπῶς ἡ ἀκυρότητα τοῦ ἐπιτιμίου καὶ ἄρα ἡ ἀναποτελεσματικότητά του εἶναι δεδομένη.

Μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἀνατροπῶν ποὺ προξενεῖ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση θὰ μεταβληθοῦν ὅπωςδῆποτε κάποιες σταθερὲς ποὺ ρυθμίζουν τὴν στάση τῶν ἀνθρώπων ἔναντι ὀρισμένων φαινομένων. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι καὶ αὐτὴ ποὺ θὰ σχολιάσουμε τώρα. Βρισκόμαστε στὶς παραμονὲς τῆς εἰσβολῆς τοῦ Δράμαλη στὴν Πελοπόννησο· ἡ Γερουσία καλεῖ τοὺς Ἕλληνες νὰ καταταχτοῦν στὸν στρατὸ γιὰ νὰ ἀποκρούσουν τοὺς Τούρκους. Αὐτὸ γίνεται στὶς 2 Ἰουλίου 1822. Ἐλάχιστοι συμμορφώθηκαν πρὸς τὴν ἐκκλησιὰ αὐτή. Ὑστερα ἀπὸ δύο ἡμέρες οἱ ἀρχὲς καλοῦν τὸν πληθυσμὸ στὴν ἐκκλησιὰ. Ὁ δεσπότης ἐξορκίζει τοὺς χριστιανοὺς νὰ πάρουν τὰ ἄρματα στὰ χέρια διαφοροτικὰ θὰ ἀφοριστοῦν. Καὶ πάλι ὁμως δὲν ὑπάρχει ἀνταπόκριση. Τελικὰ πείθονται καὶ πυκνώνουν τὶς τάξεις τοῦ στρατοῦ ὅταν ἀπειλοῦνται τὰ μαγαζιά τους μὲ κᾶψιμο. (Αὐτὴ ἡ ἀπειλὴ ἀποδείχτηκε πιὸ δραστικὴ ἀπὸ τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ δεσπότη)¹.

Ἐδῶ τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμα πιὸ ξεκάθαρα. Ὁ κίνδυνος νὰ χάσουν οἱ ἄνθρωποι τὴν ζωὴ τους εἶναι ἄμεσος· ὁ φόβος τοῦ Δράμαλη συνέχει τοὺς πάντες. Σ' αὐτὸ ἄς προσθέσουμε καὶ τὴν ἀδιαφορία ποὺ ἔχει δημιουργήσει ἡ διαμόρφωση τῆς νέας κατάστασης, ἡ ὀργάνωση ἑνὸς νέου τρόπου συμπεριφορᾶς. Ὅταν ὁμως κάποια στοιχεῖα ὕλικα θὰ κινδυνεύσουν μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς πυρπόλησης τῶν καταστημάτων τότε ἀκριβῶς πείθονται· τότε προτιμοῦν τὴν στράτευση ἐλπίζοντας νὰ διασώσουν τὴν ζωὴ τους ἀπὸ τὸν Δράμαλη ἀλλὰ καὶ τὴν περιουσία τους ἀπὸ τὶς νέες ἀρχές. Ὅπωςδῆποτε ἐδῶ ὁ ἀ-

τότε ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ· χριστιανικῶς ἡ ἐπανάστασις ἦτο ἀδύνατος καὶ ἐφεξῆς σύμφωνα μὲ τὰς διδασκαλίας τοῦ χριστιανισμοῦ ἦσαν αἱ προτροπαὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας» ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφέας κάνει μνεία τῶν πράξεων τῶν Συνόδων πάνω στὶς ὁποῖες μπορούσε νὰ στηριχτεῖ ἡ Ἐκκλησιὰ προκειμένου νὰ ἀποκηρύξει τὴν ἐπανάστασι (ΒΑΜΒΕΤΣΟΣ, *Δίκαιον*, 104).

1. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἑλλάδα* 2, 292-293. (Ἡ μαρτυρία εἶναι τοῦ γερμανοῦ ἐθελοντῆ Karl Huber).

φορισμός δὲν εἶχε νὰ προσφέρει τίποτα. Βρισκόμαστε σὲ ἐμπόλεμη περίοδο· καὶ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν δημιουργία ἄλλων κοινωνικῶν ὄρων· καὶ ὅλα αὐτὰ εἶναι νέα στοιχεῖα ἔναντι τῶν ὁποίων οἱ ἐκκλησιαστικές ποινὲς ἔχουν χάσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δραστικότητάς τους. Τὸ μόνο ποὺ παραμένει ἀπὸ τὴν παλαιὰ κατάσταση εἶναι ὅτι ἀκόμα δὲν ἔχει ἀνατραπεῖ ἡ κοινωνικὴ καὶ θεσμικὴ ἱεραρχία. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἀφορισμός μπορεῖ νὰ εἶναι ἀναποτελεσματικὸς ὅμως ἡ προσφυγὴ σ' αὐτὸν ἐξακολουθεῖ σταθερὰ τὴν πορεία της. Αὐτὸ βεβαίως μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τήρηση τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας σὲ κάποιες περιπτώσεις εἴταν δυνατόν νὰ ἐνεργήσει ἀκόμα δραστικὰ καὶ ἀποτελεσματικά.

Εἶδαμε λοιπὸν τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ δεδομένα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ κάποιες παραμέτρους ποὺ ὀρίζουν τὴν ἐμβέλεια καὶ τίς προϋποθέσεις αὐτῆς τῆς ἀποτελεσματικότητας. Οἱ δεῖκτες τῆς δραστικῆς ἐνέργειας τοῦ ἐπιτιμίου εἶναι ὕψηλοι καὶ τοῦτο καταδεικνύει μὲ τὸν πλέον ἄμεσο τρόπο ὅτι τὸ ἐπιτίμιο ἀνταποκρίθηκε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο στὴ νέα πραγματικότητα ποὺ δημιούργησε ἡ Κατάκτηση καὶ μέσα στὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία καὶ μάλιστα ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη κλήθηκε νὰ προσαρμοστεῖ διευρύνοντας τὸ πεδίο τῆς δράσης της.

Ἀναποτελεσματικότητα καταγράφεται. Δὲν εἶναι ἄλλωστε δυνατόν ἡ ἐπιτυχία ἑνὸς μέτρου νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀπόλυτη ἐπιτυχία. Πολλὲς φορὲς μάλιστα οἱ μορφὲς ἀναποτελεσματικότητας προσδιορίζουν τὸ εὖρος τῆς ἀποτελεσματικότητας καλύτερα καὶ μὲ πλέον πειστικὸ τρόπο. Ἡ διαπίστωση καὶ καταγραφὴ τῆς πραγματικότητας ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὴν φράση: «ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ ἀφορισμοῦ ἐμαρτύρησαν»¹, πιστεύουμε ὅτι προσδιορίζει τὴν ἐμβέλεια τοῦ ἐπιτιμίου καὶ τὴν συμπεριφορὰ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀπειλοῦνται μὲ τίς κοινωνικές, οἰκονομικές καὶ μεταφυσικές συνέπειές του. Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι θὰ μαρτυρήσουν γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐπιτιμίου καὶ κατὰ τὸν ἀντίστροφο τρόπο· ὅταν δηλαδὴ προσπαθοῦν νὰ ὑψώσουν τὴν ἀγάπη τους πάνω ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἀφορισμοῦ, ὅταν δηλαδὴ θελήσουν νὰ τὴν μετρήσουν καὶ νὰ τὴν ἀποτιμήσουν ὡς ἰσχυρότερη ἀπὸ ἓνα ἰσχυρότατο καταναγκαστικὸ μέτρο:

«Ὁλος ὁ κόσμος τσ' ἂν τὸ πῇ ὁ βασιλὲς π' ὀρίζει
δεσποτικὸς ἀφορισμός δὲν μᾶς ἀποχωρίζει»².

1. Ἀρχεῖο Ἀλῆ Πασᾶ (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη), Φάκ. 16, ἐπιστολὴ ἀρ. 55.

2. ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ, *Χιακιά*, 149.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΙΝΗΣ ΣΤΗΝ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ποινῆς στὶς συλλογές δικαίου

Μελετώντας τὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ στὴν διαχρονικὴ ἐξέλιξή του καὶ τὴν σχέση του πρὸς τοὺς θεσμοὺς ἀπονομῆς δικαίου, ἀναπόφευκτα φθά-
νουμε καὶ στὶς δικαιοκῆς πηγές τῆς ἐποχῆς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ
τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ τῆς Τουρκοκρατίας.
Τὰ νομοκανονικὰ κείμενα¹ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς παράγονται, δηλαδὴ ἀναπα-
ράγονται, στὰ φύλλα τῶν κωδίκων ποὺ ἔχουν διασωθεῖ ὡς τὶς μέρες μας·
ἡ συχνότητα μάλιστα καὶ ὁ ὄγκος τῆς ἀναπαραγωγῆς αὐτῆς δηλώνει συ-
χνὰ καὶ τὸ εἰδικὸ βάρος τοῦ κειμένου στὸ σύστημα ἀπονομῆς τοῦ δικαίου·
συγχρόνως ὅμως μαρτυρεῖ — ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ποὺ νομοθετεῖ ἡ
πατριαρχικὴ σύνοδος ἢ ἐπικρατεῖ ἡ χρῆση ἐθιμικῶν μορφῶν δικαίου — ὅτι
οἱ βασικὲς συλλογές στηρίζονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸ νομοθετικὸ
ἔργο τῆς βυζαντινῆς περιόδου².

1. Τὸ πλῆθος τῶν νομοκανόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἐπιβεβαιώνει τὴν γενικευ-
μένη χρῆση τους, ἡ ὁποία τοὺς καθιστᾷ τὸ σπουδαιότερο ἐγχειρίδιο ἀπονομῆς δικαίου.
Βεβαίως γιὰ τὴν συγκρότηση ἐνὸς παρομοίου ἐργαλείου ἔχει σημασία καὶ τὸ πρόσω-
πο ποὺ κάνει κάθε φορὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν διαφόρων κανόνων ἀλλὰ κυρίως τὸ πνεῦμα
τοῦ θεσμοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία συγκροτεῖται. Ἡ συστηματικὴ μελέτη
ποὺ νὰ ἐξετάζει συνολικὰ τὸ πρόβλημα τῶν νομοκανόνων πιστεύουμε ὅτι εἶναι ἀπὸ
τὰ αἰτούμενα τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας. Ἀναδημοσιεύω ἐδῶ ἂν καὶ κάπως
παράταιρα τὸ ἑμμετρο στιχοῦργημα ἐνὸς συντάκτη νομοκάνονα κατὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ
ΒΕΗ, *Μέγα Σπῆλαιο*, 31: χγφ. 229 (18ου αἰ.):

Ἐτέλειδθη τὸ παρὸν με τοῦ Θεοῦ τὴν χάριν
Καὶ θαλεῖ λαβεῖ τὴν χαρὰν ἐκεῖνος ποὺ το πάρη
Γιᾶτη ἔχει ἔροταπόκριες ὁμορφες σύνθεμενες:
Καὶ κρίσεις καὶ ἀπόφασες Ἀπλῆν φράσιν γραμέναις:
Ἐχει νόμους πολιτικοὺς τῶν πάλαι βασιλεων:
Πατριάρχων ἀπόφασες, τῶν παλαιῶν καὶ νέων
πολλὰ εἶναι ὀφέλιμον, εἰς προᾶστοὺς ποιμένας
διᾶτί ναι ὠραιώτατον, δὲν τόχει ὁ καθένας.
(Πρβλ. καὶ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ὁφέλιμον).

2. Δὲν θὰ ἀναφέρω ἐδῶ ἀναλυτικὰ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ μελετῶν ποὺ ἔχουν σχέ-

Βεβαίως κατά την διαπραγμάτευση τοῦ θέματός μας γιὰ τὸν ἀφορισμὸ δὲν εἶναι δυνατόν, οὔτε ἐξυπηρετεῖ ἄλλωστε καμιά ἐπιστημονικὴ σκοπιμότητα νὰ ἐξετασθεῖ ἡ συνολικὴ παραγωγὴ τῶν «νομίμων» τῆς Τουρκοκρατίας· ἀπὸ αὐτὰ μερικὰ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἐνῶ τὰ περισσότερα μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ κεφαλαιώδεις περιγραφὰς τῶν κωδίκων ποὺ τὰ ἐμπεριέχουν. Θὰ περιοριστοῦμε, λοιπόν, ἐκ τῶν πραγμάτων στὶς βασικότερες συλλογές τοῦ τύπου αὐτοῦ, στὰ σπουδαιότερα «ἐγχειρίδια», δηλαδὴ σ' αὐτὰ ποὺ μὲ τὴν ἐμφάνισή τους σηματοδότησαν κάποιες ἀλλαγές εἴτε στὴν γενικότερη ἀντίληψη περὶ ἀπονομῆς δικαιοσύνης εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Δὲν πιστεύουμε ἐξἄλλου ὅτι ἡ ἐξαντλητικὴ ἀναδίφηση στὰ φύλλα τοῦ πλήθους τῶν «νομίμων» αὐτῶν μπορεῖ νὰ ἐπιφέρει θεαματικὲς ἀνατροπές στὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχουν τὰ σημαντικότερα ἔργα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν ἀλλοίωση κάποιων ποσοτικῶν μεγεθῶν, τὰ ὁποῖα ὑποφιαζόμαστε. Ἄλλωστε, ὅπως θὰ διαπιστώσει ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης, πολλὰ στημόνια τοῦ θέματός μας προέρχονται καὶ ἀπὸ ἄλλους, «ἥσσοнос» σημασίας νομοκάνονες, οἱ ὁποῖοι ἔτσι δίνουν μιὰ συμπληρωματικὴ ἀπόχρωση στὸ συνολικὸ ζήτημα.

Ὡστόσο ἡ ἔρευνά μας στὸ σημεῖο αὐτὸ¹ θὰ περιστραφεῖ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξέταση δύο, περίπου συγχρόνων, νομικῶν συλλογῶν, ὅπως εἶναι τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη καὶ ἡ *Ἐξάβιβλος* τοῦ Ἀρμενόπουλου· θὰ ἀκολουθήσει ἡ *Παράφραση τοῦ Συντάγματος* τοῦ Βλάσταρη ἀπὸ τὸν Κουνάλη Κριτόπουλο, ὁ *Νομοκάνοντας* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ἡ «Βακτηρία

ση μὲ τίς ἐπιβιώσεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας· ἄλλωστε κάτι τέτοιο δὲν ἐμπίπτει στὶς προθέσεις τῆς μελέτης αὐτῆς. Θὰ περιοριστῶ μόνο στὴν παράθεση βασικῶν ἔργων ποὺ μᾶς παρέχουν συγκεντρωτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό: MORTREUILL, *Droit*· ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα τοῦ Ἰδιοῦ, Περιήραμμα, Συμπλήρωμα*· βλ. ἐπίσης καὶ τίς μελέτες τοῦ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ γιὰ τίς ὁποῖες ἔχουμε πρόσφατη συγκεντρωτικὴ ἐπανεκδόση στὸ ἀφιέρωμα σ' αὐτὸν μὲ τὸν τίτλο: *Ἀντιχάρισμα*.

1. Ὅπως ἔχουμε κιόλας ἀναφέρει ἡ ἐξέταση παρόμοιων ἔργων θὰ μπορούσε νὰ περιλάβει καὶ ἀρκετὲς ἄλλες νομοκανονικὲς συλλογές, πράγμα ὅμως ποὺ γιὰ τὸ θέμα μας κρίνεται πρακτικὰ καὶ μεθοδολογικὰ ἀδύνατο. Ἐνα κατατοπιστικὸ κατάλογο παρομοίων ἔργων μπορεῖ νὰ ἀναζητήσει πάντως ὁ μελετητὴς στὴν πολὺ χρήσιμη εἰσαγωγὴ τοῦ ΠΙΤΣΑΚΗ στὴν ἐπανεκδόση τῆς *Ἐξάβιβλου*· βλ. ἐπίσης ΠΑΤΑΟΣ, μητρ. Σουηδίας, *Συνόψεις*, 77-95. Τὰ κείμενα αὐτὰ βεβαίως ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀποσπασματικὰ σὲ πολλὰ κεφάλαια τῆς μελέτης καθὼς ἀποτελοῦν βασικὰ τεκμήρια τῆς ἐποχῆς καὶ λοιπὸν τοῦ θέματός μας· ἐδῶ γίνεται προσπάθεια συνολικῆς ἀποτίμησής τῶν ἔργων ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς θεώρησης αὐτῆς πρέπει νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ λογικὴ τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ.

‘Αρχιερέων», ὁ Νομοκάνοντας τοῦ Γεωργίου Τραπεζούντιου· τέλος θὰ κλείσουμε τὴν περιοδολόγηση αὐτὴ μὲ τὴν ἐξέταση τῆς δημῶδους μορφῆς τοῦ ‘Αρμενόπουλου (Σπανός) καθὼς καὶ μὲ μία ἄλλη ἐντυπὴ συλλογὴ κανόνων ποὺ εἶναι τὸ *Πηδάλιον* τῶν μοναχῶν ‘Αγάπιου καὶ Νικοδήμου ‘Αγιορείτη· ἡ τελευταία αὐτὴ πηγὴ δὲν εἶναι νομοκάνοντας, ἀλλὰ ἡ ὅλη δομὴ τῆς ἀνταποκρίνεται στὴν μορφή, τὸ περιεχόμενο ἀλλὰ καὶ τὴν χρήσῃ ἐνὸς «νομίμου»¹.

1. *Μαθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον τῶν ἐμπεριειλημμένων ἀπασῶν ὑποθέσεων τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσι*²

Ἡ συγκρότηση τῆς συλλογῆς αὐτῆς ἐγίνε τὸ 1335 καὶ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες συλλογές κανόνων δικαίου ποὺ συντάσσεται μὲ βάση τὴν ἀλφαριθμητικὴ κατὰταξὴ τῆς ὕλης. Βεβαίως ἡ ὁλοκλήρωση τῆς παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς καὶ ἀναγνώρισης τῶν ἀποστολικῶν κανόνων καὶ τῶν κανόνων τῶν Συνόδων —τοπικῶν καὶ οἰκουμενικῶν— ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ κατὰ τὴν διάρκειά τῆς Πενθέκτης Συνόδου (691). Θὰ ἀκολουθήσει ἡ νομοθεσία ἐκ μέρους τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ οἱ ἀποφάσεις τοῦ

1. Πιθανότατα ἡ χρονολογικὴ ἐξέταση ποὺ προτείνουμε ἐδῶ νὰ δημιουργήσει κάποιες ἐνστάσεις· τοῦτο ἐπειδὴ δὲν διακρίνονται τὰ κείμενα ἀστικοῦ ἀπὸ αὐτὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἢ ἀκόμα ἐπειδὴ ὁ Σπανός δὲν συνεξετάζεται μὲ τὴν *Ἐξάβιβλο*. Ὡστόσο πιστεύουμε ὅτι ἡ χρονολογικὴ μεθόδευση θὰ διαφωτίσει καλὺτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ὁρισμένα βασικὰ προβλήματα τοῦ θέματός μας.

2. Τὸν τίτλο δανείζομαι ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ *Συντάγματος κατὰ Στοιχεῖον* τῶν ΡΑΛΛΗ-ΠΟΤΑΝ, τ. 6· τὸ ἔργο ἐκδίδεται καὶ στὸν 1440 τόμο τῆς *P. G.* Στὴν παρατήρηση γιὰ τὴν πρόταξιν τοῦ Βλάσταρη ἀφοῦ βασικὴ πηγὴ γιὰ τὸ θέμα μας ἀποτελοῦν καὶ οἱ Κανόνες τῶν ‘Αγίων ‘Αποστόλων ἀλλὰ καὶ οἱ κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καθὼς καὶ οἱ κανόνες καὶ οἱ «ἀποκρίσεις» τῶν διαφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, πιστεύουμε ὅτι μπορούμε νὰ ἀντιπαρατηρήσουμε ὅτι μὲ τὸν Βλάσταρη ἔχουμε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ συλλογὴ ποὺ κωδικοποιεῖ συστηματικὰ τὴν ὡς τότε παραγωγὴ δικαίου καὶ συγχρόνως ἀνταποκρίνεται στὸ αἶτημα μιᾶς ἐποχῆς: «ἐγὼ γοῦν τοὺς... θεοπρεπεῖς σύμπαντας κανόνας ἀθροίσας... ἅμα δὲ καὶ τῶν αὐτοῦ φιλοθέω γνώμη ἐρμηνεύσόντων... τῶν χρησίμων δ’ ἄρα νενόμικα, καὶ τῆς πολιτικῆς νομοθεσίας βραχέα τε καὶ συντετμημένα, τοῖς συγγενέσι τῶν κανόνων κεφαλαιοῖς συναρμόσαι, τοῖς ἱεροῖς κανόσι συμμαχοῦντα» (ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *Σύνταγμα* 6, 5). Τὴν βιβλιογραφία γιὰ τὸν Βλάσταρη μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος στὴν μελέτῃ τοῦ ΠΑΣΧΟΥ, *Βλάσταρης*· ἂς προστεθεῖ καὶ ἡ μελέτῃ τοῦ ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Βλάσταρης*, ἐνῶ ἀπὸ τὶς παλαιότερες σκόπιμο εἶναι νὰ ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ τὴ μελέτῃ τοῦ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, *Βλάσταρις*.

πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Βλάσταρς τὸν 14ο αἰ. συγκροτεῖ τὴν δική του, ἰδιωτικὴ συλλογὴ πού θὰ τὴν βασίσει στὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο μὲ παράλληλη παράθεση κανόνων καὶ τοῦ «πολιτικοῦ» δικαίου, τῶν «Νόμων».

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Βλάσταρς στηρίζεται στὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο κατὰ τὴν σύνθεση τῆς συλλογῆς του εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ ἀφορισμὸς ὡς ποινὴ τῶν παραβαινόντων τοὺς κανόνες τῶν Πατέρων καὶ τῶν Συνόδων κατέχει πρωτεύουσα θέση. Πέραν τούτων ὁ Βλάσταρς ἐπιχειρεῖ νὰ θέσει ὁρισμένους φραγμοὺς στὴν χρῆση τοῦ ἀναθέματος· γι' αὐτὸ ἐνσωματώνει στοὺς κανόνες του τὴν διδασκαλίαν τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι κατηγορηματικὸς· δὲν πρέπει νὰ ἀναθεματίζονται οἱ χριστιανοὶ ἐπειδὴ «τοῦτο γὰρ παντελῶς τοῦ Χριστοῦ ἀποκόπτει... καὶ τῷ διαβόλῳ ἀνατίθῃσιν, ὡς μηκέτι χώραν ἔχειν τὸν τοιοῦτον σωτηρίας»¹.

Γιὰ τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ὁ Βλάσταρς ἀφιερώνει εἰδικὸ κεφάλαιο²· ὥστόσο στὸ κεφάλαιο αὐτό, ὅπως ἄλλωστε καὶ σὲ ὅλο τὸ *Σύνταγμα*, δὲν γίνεται καμιὰ προσπάθεια δογματικῆς ἐρμηνείας τοῦ ἐπιτιμίου, τὸ ὁποῖο ἐκλαμβάνεται ὡς θεσμὸς παγιωμένος· ἔτσι παρατίθενται διάφορες περιπτώσεις κανονιστικῶν ἐπεξηγήσεων σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς ποινῆς, ἡ ὁποία τεκμηριώνεται μὲ βάση τὶς διατάξεις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν Συνόδων (ε' καν. τῆς Α' Οἰκουμ. Συνόδου τῆς Νικαίας, δ' καν. τῆς Ζ' Οἰκουμ. Συνόδου, ς' κανὼν τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας, ιγ' καὶ ιδ' καν. τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς, θ', κθ', ρε', ρλβ', ρλγ' καὶ ρλθ' καν. τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγένης) μιᾶς Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐνὸς ἀποσπάσματος σχολίου τοῦ Βαλασαμῶνος.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἀφοριστικῶν διατάξεων πού ἐπιλέγεται προκειμένου νὰ συγκροτηθεῖ τὸ οἰκεῖο κεφάλαιο τοῦ *Συντάγματος* ἀναφέρεται στὰ παρακάτω ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ ἀφορισμοῦ: ἀπομόνωση ἀφορισμένου, ἐνίσχυση ἢ λύση τῆς ποινῆς —πράξεις πού πρέπει νὰ διενεργοῦνται ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο πού ἀφόρισε τὸν ἁμαρτήσαντα ἢ ἀπὸ τὸν διάδοχό του—, τιμωρία (ἀφορισμὸς) ὧσων συνεύχονται μὲ ἀφορισμένο, δυνατότητα προσφυγῆς τοῦ ἀφορισμένου, πού θεωρεῖ ὅτι ἄδικα τιμωρήθηκε, στὴν κρίση τοῦ πλησιόχωρου ἐπισκόπου (παράλληλα ὅμως πρέπει νὰ τηρεῖ τὶς στερεῖς πού προέρχονται ἀπὸ τὴν, ἔστω καὶ ἄδικη, τιμωρία του).

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ *Σύνταγμα* ὁ ἀφορισμὸς θεωρεῖται ὡς ἐπιτίμιο τὸ ὁποῖο ἔχει περιβληθεῖ μὲ τὸ κύρος τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων

1. ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *Σύνταγμα* 6, 16.

2. ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, *δ.π.*, 107-112.

καὶ ὥς ἐκ τούτου ἡ εὐρυχωρία του θεωρεῖται δεδομένη, ἐν τούτοις γίνεται προσπάθεια ὥστε νὰ περιχαρακωθεῖ ἡ ποινὴ ἐντὸς σαφῶν ὁρίων προκειμένου νὰ προλαμβάνονται οἱ περιπτώσεις ἐπιβολῆς ἀδίκων ἢ καταχρηστικῶν ἀφορισμῶν. Προκειμένου μάλιστα νὰ προσδώσει μεγαλύτερο κύρος στὰ δεσμευτικὰ αὐτὰ πλαίσια ἐπιδιώκει νὰ τὰ ἐνδυναμώσει μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Βαλσαμῶνος¹ καὶ κυρίως μὲ τὴν μνεία συναφοῦς ἀποφάσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (Ἰουστινιανός)².

Αὕτῃ εἶναι σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς ἡ σχετικὴ μὲ τὸν ἀφορισμὸ κωδικοποίηση τοῦ Βλάσταρη: ἐπιλογὴ ὀρισμένων ἀποφάσεων Συνόδων καὶ συνδρομὴ πολιτικῶν νόμων. Ὁ ἀφορισμὸς θεωρεῖται μὲ βάση αὐτὰ ὡς ποινὴ πού ἐπιβάλλεται σὲ ἐκκλησιαστικούς καὶ λαϊκοὺς πού παραβαίνουν βασικοὺς κανόνες τοῦ δικαίου· παράλληλα γίνεται προσπάθεια νὰ περιοριστεῖ ἡ χρῆση τοῦ ἀναθέματος ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆση τῶν ἀλόγων καὶ ἀδίκων ἀφορισμῶν.

2. Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος*³

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἑξάβιβλος καταρτίζεται δέκα μόλις χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Βλάσταρη, τὸ 1345, ἀποτελεῖ ἐκσυγχρονισμὸ γιὰ τὸ δίκαιο. Τοῦτο ἐπειδὴ στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὴ συλλογὴ ἀστικοῦ, ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου καὶ κατὰ συνέπεια ἔχουμε σαφὴ ὑπέρβαση τῶν συλλογῶν πού διέπονταν ἀπὸ τὸ κανονικὸ⁴ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο· συγχρόνως ὁ ἐκσυγχρονισμὸς καλύπτει καὶ τὴν μέθοδο κατατάξεως τῆς ὕλης, ἡ ὁποία τώρα δὲν κατατάσσεται «κατὰ στοιχεῖον» ἀλλὰ συστηματικά, ἀνάλογα μὲ τὶς κατηγορίες τοῦ δικαίου.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα λοιπὸν τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὸ κανονικὸ δίκαιο καὶ

1. «Ὅτι οὐ δεῖ δίχα εὐλόγου αἰτίας ἀφορίζειν τινὰ» (ΒΛΑΣΤΑΡΗΣ, ὁ.π., 110).

2. Τὸ περιεχόμενον τῆς Νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορα, βλ. ἐδῶ κεφάλαιον δεῦτερον.

3. Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς μελέτης αὐτῆς χρησιμοποιοῦμε τὴν ἐπανεκδόσιν τῆς Ἑξάβιβλου πού ἐπιμελήθηκε ὁ Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ· στὴν ἐκδόσιν αὕτῃ προτάσσεται ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ (σ. ζ'-ρια') ὅπου ὁ ἐπιμελητὴς διαφωτίζει ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἑξάβιβλο: πηγές, ἐκδόσεις, τύχη τοῦ ἐγχειριδίου στὴν Δύση, χρῆσις τοῦ στὴν Τουρκοκρατίαν ἀλλὰ καὶ στὸ νεοσύστατον ἑλληνικὸν κράτος· παρατίθενται ἀκόμα τὰ ἔργα πού δέχτηκαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἑξάβιβλου, τοποθετεῖται τὸ ἔργον στὸ πλαίσιον τῆς ἐποχῆς τοῦ καὶ γενικότερα ἐξετάζεται πολὺπλευρα αὐτὸ τὸ τόσο σημαντικὸν ἔργον τοῦ ἀστικοῦ δικαίου· βεβαίως ἐκεῖ ὁ μελετητὴς θὰ βρεῖ καὶ ὅλην τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν.

4. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἑξάβιβλος, σ. μγ'.

τῆς στροφῆς πρὸς τὸ ἰδιωτικὸ ὁ ἀφορισμὸς ὡς ποινὴ κατασταλτικὴ ἐλάχιστα θὰ ἀπασχολήσῃ τὸν διαπρεπῆ νομομαθὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Μποροῦμε, ἴσως, νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι μία φορὰ ὑπονοεῖται ἡ προσφυγὴ στὴν ποινὴ στὴν περίπτωσιν τῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴν τέλεσιν τρίτου γάμου¹. Μία ἄλλη φορὰ, πού ἀναφέρεται ὁ Ἀρμενόπουλος στὴν τιμωρία τοῦ βιαστικῆς παρθένου βρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ προσθέσῃ ὅτι γιὰ τὸ ἴδιο ἔγκλημα ὁ ξζ' κανόνας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων προβλέπει ἀφορισμό². σὲ μιὰ ἄλλῃ περίπτωσιν παρατίθεται ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία ὡς σχολιασμὸς στὸ κεφάλαιο «Περὶ ἀρπαζόντων»³ μὲ ἀναφορὰ στὸν κζ' κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος, στὸν ἡβ' τῆς συνόδου τῆς ἐν Τρούλλῳ καὶ στὸν κβ' καν. τοῦ Ἀγίου Βασιλείου.

Τέλος στὸ κεφάλαιο «Περὶ χειροτονίας ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων», τὸ ὁποῖο εἶναι καὶ τὸ μόνο κεφάλαιο τῆς *Ἐξαβιβλου* πού ἔχει σχέση μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο, ὁπωσδήποτε ὑποκρύπτεται τὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ στὶς ἐκφράσεις: «σωφρονίζεται», «τῆς ἐκκλησίας ἐκβάλλονται», «ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων καταδικάζεται», «χωρίζει... τῆς ἁγίας κοινωνίας»⁴. στὴν μοναδικήν περίπτωσιν πού ρητὰ ἀναφέρεται ὁ ἀφορισμὸς εἶναι ὅταν πρόκειται νὰ ἀπαγορεύσῃ στοὺς ἐπισκόπους νὰ ἀφορίζουν «ἄνευ εὐλόγου αἰτίας»⁵. τέλος σὲ μιὰ ἀκόμη περίπτωσιν πού ὑπονοεῖται ἀφορισμὸς («χωρίζει τινὰ τῆς ἁγίας κοινωνίας») πρόκειται καὶ πάλι γιὰ κανόνα πού ἐπιζητεῖ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀλόγων ἀφορισμῶν καὶ προβλέπει, σὲ ἀντίθετην περίπτωσιν, καὶ τὴν διαδικασία ἄρσεως τοῦ ἀδίκου ἐπιτιμίου⁶.

1. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξαβιβλος* 2, 49: «Ὅτι περὶ τρίτου γάμου τόμος συνδικὸς ἐκαλλιγραφήθη... τοὺς μὲν γὰρ πληρώσαντας τὸ τεσσαρακοστὸν ἔτος διγάμῃσαντας ἄπαιδας ὄντας συναλλάττειν καὶ τρίτον γάμον, διὰ τὴν θεραπείαν τῆς ἀπαιδίας· τοὺς δὲ τριακονταετῆς ὄντας, κἂν παῖδας ἔχωσι, τρίτον καὶ αὐτοὺς συναλλάττειν γάμον διὰ τὴν τῆς ἡλικίας ἀσθένειαν· πλὴν καὶ τούτους κἀκείνους μετὰ ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων».

2. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *δ.π.*, 349: «Ὁ βιαζόμενος κόρη... ρινοκοπέσθω... τὸν τοιοῦτον ἀφορίζει καὶ ὁ ξζ' κανὼν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων».

3. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *δ.π.*, 356 («Σχόλιον»).

4. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *δ.π.*, 380, 381, 382.

5. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *δ.π.*, 381: «Ἀπαγορεύεται τοῖς ἐπισκόποις ἀφορίζειν καὶ χωρίζει τῆς ἁγίας κοινωνίας τινὰ ἄνευ εὐλόγου αἰτίας· ὁ δὲ ἀφορίζων παραλόγως ἐπὶ χρόνον ἕνα τῆς ἁγίας κοινωνίας χωρίζεται».

6. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *δ.π.*, 383: «ἐκεῖνος μὲν, ὃς ἀδίκως ἀπὸ τῆς κοινωνίας δειχθεὶς κεχωρίσθαι, λυόμενος τοῦ δεσμοῦ ὑπὸ τοῦ μερίζοντος ἱερέως... ὁ δὲ χωρὶς αἰτίας δικαίως χωρὶσαι τολμήσας, πᾶσι τρόποις ὑπὸ τοῦ ἱερέως, ὅφ' ὃν τέτακται, χωρισθῆσεται τῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον χρόνον ἐκεῖνος συνειδῇ».

Οι άναφορές αυτές πιστεύουμε ότι τεκμηριώνουν την άποψη ότι ή 'Εξάβιβλος ως έκσυγχρονιστική κωδικοποίηση δικαίου, στην ουσία δηλαδή ως έγχειρίδιο άστικού δικαίου πού είναι, ελάχιστα ύπείσέρχεται στο θέμα άφορισμός· δέν άσχολεΐται με τó έπιτίμιο έν άντιθέσει πρós τόν Βλάσταρη. Είναι έξάλλου διαπιστωμένο ότι την μεγάλη έφαρμογή γνώρισε ή 'Εξάβιβλος κατά την περίοδο τής Τουρκοκρατίας, όταν ή έκκλησιαστική δικαιοσύνη βρέθηκε στην άναπόδραστη άνάγκη νά έπεκταθεί και σέ τομείς του άστικού δικαίου όπου τά συνήθη «νόμιμα» δέν έπαρκοΐσαν¹.

3. *Σύνταγμα κατ' αλφάβητον πασών των υποθέσεων των ιερών και θείων κανόνων, όπου έποίησεν ό έν ιερομονάχους σοφώτατος και λογιώτατος κύρ Ματθαίος, έξηγήθη δέ αυτό πεζήν φράσιν ό τιμιώτατος και εύσεβής άρχων Κωνάλης Κριτόπουλος*

Μολονότι ό τίτλος του έργου παραπέμπει άμέσως στο *Σύνταγμα* του Βλάσταρη στην πραγματικότητα είναι έργο συμπληματικό· πρόκειται δηλαδή για μετάφραση του *Συντάγματος* με την «κατά στοιχείον» διάταξη τής ύλης, και για έναν άλλο νομοκάνονα πού άποτελείται από ύλη του *Συντάγματος* και τής 'Εξαβίβλου². Τό έργο αυτό, τó όποιο συντάχθηκε πιθανώς τó 1498 παρουσιάζει πρόσθετο ένδιαφέρον από τó γεγονός ότι άποτελεί την πρώτη άπόπειρα άπόδοσης στην νεοελληνική του *Συντάγματος* και

1. Έδω ώστόσο πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι έκτός από την 'Εξάβιβλο ό 'Αρμενόπουλος συνέταξε και ένά άλλο έργο τó όποιο είναι πιό κοντά στο έκκλησιαστικό δίκαιο. Πρόκειται για την *Επιτομή Κανόνων* για την όποία έχουμε editio princeps από τόν J. LEUNCLAVIUS (*Juris graecoromani...*, έκδ. M. Freher, Φραγκφούρτη 1596, I, 1 κ.έξ.) ένω περιλαμβάνεται και στην P. G., τ. 140, 45 κ.έξ.). Για τó έργο αυτό έχουμε την έργασία: S. PERENTIDIS, *Edition critique et commentaire de l'Epitome des Saints Canons de Constantin Harménopoulos*, Thèse pour le doctorat de III cycle..., Παρίσι 1980-1981, την όποία δέν μόπορεσα νά συμβουλευθώ, καθώς και την μελέτη του K. ΠΙΤΣΑΚΗ, Γύρω από τίς πηγές τής «Επιτομής Κανόνων» του Κωνσταντίνου 'Αρμενόπουλου, *ΕΚΕΙΕΔ* 23 (1976), 'Αθήνα 1978, σ. 85-122.

Τό έργο αυτό μολονότι άναφέρεται συχνά στόν άφορισμό δέν συμπεριέλαβα στις ύπό εξέταση ιστορικές πηγές έπειδή ουσιαστικά κατά την διάρκεια τής Τουρκοκρατίας δέν χρησιμοποιήθηκε άφοΰ είχε παραμερισθεί τόσο από τó *Σύνταγμα* του Βλάσταρη όσο και από τόν *Νομοκάνονα* του Μαλαζού ένω γνώρισε κάποια σημασία κατά τά τέλη του 18ου αί. (ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *ό.π.*, 86)· χρησιμοποιείται έπίσης συχνά και από τούς έκδότες του *Πηδαλίου*.

2. Για τά θέματα αυτά βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, 'Εξάβιβλος, σ. οα'.

τῆς 'Εξαβίβλου' ἐξάλλου ἡ παράδοση τοῦ ἔργου ἢ καλύτερα τῶν δύο μορφῶν δικαίου, πού ὡς τώρα ἔχουμε ἐξετάσει, σέ 25 περίπου χειρόγραφα μαρτυρεῖ ὅτι ἡ «Παράφραση» γνώρισε κάποια διάδοση¹.

Ἡ θέση τοῦ ἀφορισμοῦ στό κείμενο αὐτό βεβαίως δέν μπορεῖ, ἀφοῦ πρόκειται γιά συμπύλημα γνωστῶν ἔργων, παρά νά εἶναι ἡ ἀναπαραγωγή τῶν οἰκείων κεφαλαίων τοῦ *Συντάγματος*². Ὡστόσο πρέπει νά ἐπιμεινουμε στό γεγονός ὅτι οἱ διατάξεις αὐτές μεταφέρονται σέ πιό οἰκεία γλώσσα καί μάλιστα σέ μιᾶ ἐποχῇ κατὰ τήν ὁποία ἡ ἐκκλησιαστική δικαιοσύνη λειτουργώντας ὑπό νέες συνθήκες ἔχει ἀνάγκη ἀπό παρόμοια ἐγχειρίδια.

Ἐνδιαφέρον ἐξάλλου γιά τὸ θέμα μας εἶναι ἓνα κείμενο πού ἐκδίδει³ ὁ Νικ. Μάτσης ὡς παράρτημα στήν μελέτη του γιά τήν "Παράφραση" τοῦ Κριτόπουλου, ἐπειδὴ δέν παραδίδεται ἀπό τὸν Βλάσταρη ἀλλὰ εἶναι συνέχεια τοῦ οἰκονόμου τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καί ἔχει σχέση μὲ τήν δικαιοσύνη ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας⁴. Βεβαίως τὸ κείμενο ἀφορᾷ σέ ἐνδοεκκλησιαστικές ὑποθέσεις· ὁμως, ἐπειδὴ στήν ὅλη διαδικασία ἐμπλέκονται καί λαϊκοὶ εἴτε ὡς μάρτυρες εἴτε ὡς κατήγοροι, καί δεδομένου ὅτι προϊόντος τοῦ χρόνου παρόμοια δικαιοδικασία ἀκολουθεῖται πιθανῶς καί γιά τίς ὑποθέσεις ἰδιωτικοῦ δικαίου πού καλεῖται νά ἐπιλύσει ἡ Ἐκκλησία, ἡ σημασία τοῦ εἶναι προφανής.

Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ οἱ ὑποθέσεις ἐπιλύονται ἱεραρχικῶς, δηλαδή γιά τοὺς κατώτερους κληρικούς ὑπεύθυνος εἶναι ὁ ἐπίσκοπος, γιά τὸν ἐπίσκοπο ὁ μητροπολίτης του καί γιά τοὺς μητροπολίτες φυσικὰ ὁ πατριάρχης. Ὁ κατήγορος ἀπαγγέλλει τὴν κατηγορία, ἡ ὁποία καταχωρίζεται στὸν κώδικα· ἔπειτα ὁ κριτὴς-μητροπολίτης, ἐνώπιον τοῦ κατηγόρου «ἐκφωνεῖ ἀρχή... ἀφορισμὸν εἰς εἴτι εἴπει ὁ κατήγορος νά μὴδὲν τὸ εἴπη ἢ δι' ἔχθραν ἢ διὰ φθόνον ἢ διὰ μάχην, ἀμὴ διὰ τὸ ἀκατάγνωστον τῆς ἐκκλησίας... ὁμνύουσι καί οἱ μάρτυρες εἰς τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον»· ὁ ἀφορισμὸς θὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐκ νέου κατὰ τὴν διάρκεια τῆς διαδικασίας ὅταν

1. Περιγραφή τῶν κωδίκων πού παραδίδουν τὸ ἔργο βλ. στὸ ΓΚΙΝΗΣ, 'Εξάβιβλος' ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ὑποστηρίζει πειστικὰ ὅτι ὁ Κριτόπουλος δέν εἶναι ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἔργου.

2. Οἱ σχετικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὸν ΜΑΤΣΗ, *Παράφρασις*, 175-201, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὰ χειρόγραφα ΕΒΕ 1402, 1426, 2302 καί 3045. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἡ "Παράφραση" περιλαμβάνει ὡς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ Βλάσταρη: «Περὶ ἀναθέματος» καί «Περὶ ἀφορισμοῦ» (φ. τὰ 77^α-80^α).

3. ΜΑΤΣΗΣ, *Παράφρασις*, 201-201.

4. Ὁλόκληρο τὸ κείμενο αὐτὸ βλ. ἐδῶ στὸ Παράρτημα, ἀρ. Α'.

διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ κατηγορὸς ἢ οἱ μάρτυρες ψεύδονται· τότε ἂν αὐτοὶ ἔχουν τὴν ιδιότητα τοῦ κληρικοῦ θὰ ὑποστοῦν τὸ ἐπιτίμιο τῆς ἀργίας, ἐνῶ ἂν εἶναι λαϊκοὶ ἐκεῖνο τοῦ ἀφορισμοῦ. Τέλος σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρατήρηση πὺ ἔχει σχέση μετὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐπιτιμίου· δηλαδὴ ὁ κατηγορὸς —γιὰ νὰ ἔχει ἰσχύ ἡ κατηγορία του— καὶ μάλιστα ὅταν ἐξαιτίας τῆς κατηγορίας του κινδυνεύει νὰ χάσει ἱερωμένος τὴν ιδιότητά του, δὲν πρέπει «νὰ εἶναι ἀπὸ φταίσιμόν του τίποτε χωρισμένος ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, εἴτε λαϊκὸς εἶναι εἴτε κληρικός».

Ἡ σημασία τοῦ κειμένου αὐτοῦ γιὰ τὸ θέμα μας καὶ γιὰ τὴν περίοδο πὺ ἀναφέρεται πρέπει ἰδιαίτερος νὰ τονισθεῖ. Ἀποτυπώνει μὲ σαφήνεια τὸν δικονομικὸ τρόπο ἀπονομῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης ἐνῶ παράλληλα ἀναδεικνύει τὴν πρωταρχικὴ θέση τοῦ ἀφορισμοῦ μέσα στὸ σύστημα αὐτό: εἶναι τὸ δικονομικὸ μέσο, διὰ τοῦ ὁποίου διασφαλίζεται ἡ ἐγκυρότητα τῆς κατηγορίας ἀλλὰ καὶ τῶν μαρτύρων ἡ ἀξιοπιστία· συγχρόνως ὅμως εἶναι καὶ ἡ ποινὴ πὺ ἐπιφυλάσσεται γιὰ τοὺς ψευδομάρτυρες. Μὲ ἄλλα λόγια ἐπικαλύπτει σχεδὸν ἀπολύτως τὸ σύνολο τῆς διαδικασίας εἴτε πρόκειται γιὰ ἐνδοεκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις εἴτε, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο τῆς μελέτης αὐτῆς, γιὰ ὑποθέσεις μετὰξὺ λαϊκῶν¹. Ὡς προσθέσουμε ἕνα ἀκόμη στοιχεῖο πὺ ἐξαιρεῖ τὴν σημασία τοῦ κειμένου αὐτοῦ: σχεδὸν αὐτοῦσιο, περιλαμβάνεται καὶ στίς σελίδες ἐνὸς ἄλλου σημαντικοῦ νομοκανονικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ 17ου αἰ., τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων».

4. Νομοκάνοντας τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ

Τὸ «Νόμιμον» αὐτὸ μολονότι δὲν εὐθυγραμμίζεται ἀπολύτως μετὰ τὴν ἐποχὴ του (βλ. σ. 348, σημ. 1) ἀποτελεῖ σταθμὸ γιὰ τὸν τρόπο ἀπονομῆς τοῦ δικαίου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. Πρόκειται γιὰ ἔργο πὺ συγκροτήθηκε τόσο στὴ λογία ὅσο καὶ στὴν δημώδη γλῶσσα ἀπὸ τὸν ἴδιο συντάκτη, τὸν ναυπλιέα νοτάριο τῆς Θήβας

1. Ὡς ἔχομε δεῖ στὸ τρίτο κεφάλαιο ὅπου τὰ «εἶδη» τοῦ ἀφορισμοῦ ἡ διαδικασία αὐτὴ δὲν ἐφαρμόζεται μετὰ κάθε λεπτομέρεια· ἡ συχνὴ χρῆσι καὶ οἱ ἀπλουστευτικὲς τάσεις πὺ ἐκδηλώνονται σὲ κάθε μορφή «τυπικοῦ» φυσικὰ ἐπεκράτησαν καὶ ἐδῶ. Ὁ ἱερωμένος ἐπὶ ἀπειλῇ ἀφορισμοῦ, φέροντας τὸ ὡμοφόριο —ὅταν εἶναι ἀρχιερέας— καὶ ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου δεσμεύει τοὺς διαδίκους καὶ τοὺς μάρτυρες τοὺς καὶ βεβαίως δὲν ἀκολουθοῦν ἀφορισμοὶ γιὰ ψευδομαρτυρία ἢ τουλάχιστον δὲν μαρτυροῦνται: ἀπλῶς τὸ μέρος πὺ ἀποκαλύπτεται ὅτι ψεύδεται χάνει τὴν ὑπόθεση.

Μανουήλ Μαλαξό¹ σέ πολύ κοντινές ήμερομηνίες²: μεταξύ τῶν ἐτῶν 1560-1563.

Ἡ πρώτη μορφή τοῦ νομοκάνονα, δηλαδή ἡ σέ λογία γλώσσα, σώζεται σέ πέντε³ μόνο χειρόγραφα καί παραμένει στό σύνολό της ἀκόμα ἀνέκδοτη⁴. Ἀντίθετα ἡ δημώδης μορφή⁵ τοῦ ἔργου διασώζεται σέ ἑκατοντάδες χειρόγραφα, διάσπαρτα σέ ὅλον τόν ἑλληνικό χῶρο, στοιχεῖα πού δηλώνουν μέ τόν πλέον κατηγορηματικό τρόπο τήν ἐπικράτηση καί εὐρύτατη χρήση τοῦ ἐγχειριδίου κατὰ τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Φαίνεται λοιπόν ὅτι τελικά πραγματοποιήθηκαν οἱ προθέσεις τοῦ συντάκτη τῆς συλλογῆς αὐτῆς⁶.

1. Ἀπό τήν πλούσια βιβλιογραφία γιά τόν Μαλαξό ἀναφέρω τήν μελέτη τοῦ ΜΑΡΚΟΥ, *Μαλαξός*, ὅπου στίς σ. 19-20 ὑπάρχει συγκεντρωτική βιβλιογραφία γιά τόν Μαλαξό· ΜΑΜΩΝΗ, *Νομοκάνων*, ὅπου ὁ μελετητής μπορεῖ νά βρεῖ τήν σχετική μέ τόν νομοκάνονα βιβλιογραφία. Ἀπό αὐτήν τήν πλούσια ὥστόσο βιβλιογραφία γιά τόν νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ ἀξίζει νά σημειώσουμε τήν μελέτη (ἀνακοίνωση στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀπό τόν Κωνστ. Τριανταφυλλόπουλο) τοῦ ΓΚΙΝΗ, *Μαλαξός*, μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται τεκμηριωμένα ἡ γνώμη ὅτι ὁ νομοκάνοντας αὐτός δέν ἀποτελεῖ τεκμήριο γιά τήν γνώση τοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς καθώς δέν ἀντιστοιχίζεται πρὸς αὐτήν ἀλλά πρὸς παλαιότερες περιόδους.

2. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Ἐξάβιβλος*, σ. θ' (σημ. 28).

3. Σχετικά μέ τήν ὑπαρξή τοῦ πέμπτου καί αὐτόγραφου μάλιστα χειρογράφου βλ. SIMON, *Handschriftenstudien*, 344-346 καί CANART-ΜΑΡΚΟΥ, *Νόμιμον*.

4. Ἔχουν ἐκδοθεῖ μόνο ὀρισμένα ἀποσπάσματα: ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Μαλαξός*, ὅπου καί Πίνακας κεφαλαίων (σ. 28-54)· κριτική ἔκδοση πάντως ἐτοιμάζεται ἀπό τὸ Κέντρο Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σύμφωνα μέ τήν ἀνακοίνωση τῶν: ΣΙΦΩΝΙΟΥ-ΚΑΡΑΠΑ, ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Μαλαξός*.

5. Πλήρη ἔκδοση τῆς δημώδους μορφῆς τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἔχουμε ἀπό τήν Ρουμανική Ἀκαδημία τὸ 1962: *Nomocanonul lui Manuil Malaxos, «Indreptarea Legii 1652*, μέ παράλληλη ρουμανική μετάφραση· ἡ ἔκδοση αὐτὴ πού περιλαμβάνει 302 κεφάλαια τοῦ Μαλαξοῦ βασίστηκε σέ ἓνα μόνο χειρόγραφο. Νεότερη εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ Μαλαξοῦ πού ἔγινε ἀπὸ τοὺς ΓΚΙΝΗ καί ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟ, *Νομοκάνων Μανουήλ Νοταρίου Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου, Νόμος [= Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τοῦ τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν* 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 560]: ἐκδίδονται 923 κεφάλαια. Τὴν ἔκδοση αὐτή, πού βασίζεται σέ 69 χειρόγραφα, χρησιμοποιοῦμε γιά τίς ἀνάγκες τῆς μελέτης μας (ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*).

6. «μη εἶσαι τὸν θησαυρὸν κεκρυμμένον, οὐδὲ τὴν πηγὴν ἐσφραγισμένην δηλονότι τὰ τῶν θείων νόμων κεφάλαια, μετενεγκεῖν εἰς λέξιν ἀπλὴν διὰ τοὺς ἀγράμματος καί ἀμαθεῖς τῶν θείων μαθημάτων καί ποιήσας ἐκλογὴν εἰς πάντας τοὺς ἑγκρίτους καί ἀναγκαίους τῶν θείων καί ἱερῶν Ἀποστόλων κανόνας καί τῶν ἁγίων Συνόδων, τῶν θεοφόρων Πατέρων καί ἐτέρων ἁγιωτάτων ἀρχιερέων καί τινες νεαρὰς

Με βάση λοιπόν τις διαπιστώσεις αυτές ή μελέτη του νομοκάνονα του Μαλαξού εμφανίζει ειδική βαρύτητα για τὸ θέμα μας καὶ γι' αὐτὸ θὰ σταθούμε κάπως περισσότερο στὶς διατάξεις ποὺ ἐμπεριέχουν τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ· τοῦτο ἐπειδὴ μέσω τοῦ ἐγχειριδίου αὐτοῦ εἶναι βέβαιο ὅτι ἐμφανίζεται τὶς περισσότερες φορές ὁ ἀφορισμὸς ὡς κατασταλτικὴ ποινὴ ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπιδρᾷ στὶς μεταξὺ τους σχέσεις καὶ συμβάλλει στὴν διαμόρφωση τῶν νοοτροπιῶν τῆς περιόδου αὐτῆς.

Ἄς ἀναζητήσουμε λοιπόν τὶς διατάξεις περὶ ἀφορισμοῦ ἀφοῦ ἐκ προοιμίου τονίσουμε ὅτι οἱ πηγές τοῦ Μαλαξοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν *Ἐξάβιβλο* καὶ τὴν *Ἐκλογὴ* τῶν Ἰσαύρων (γιὰ τὸ ἀστικὸ δίκαιο) καὶ στὸν *Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους*, τὸν *Ζωναρᾶ* καὶ τὸν *Βλάσταρη* (γιὰ τὶς κανονικὲς διατάξεις)¹. Ἐξάλλου, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μαλαξὸς ἀναφέρει² στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του, πηγὴ του εἶναι κυρίως οἱ ἱεροὶ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατὰ κατὰ τοῦτο ἐξυπηρετεῖ κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὰ αἰτήματα καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ θεσμοῦ ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὸ ἔργο τῆς ἀπονομῆς δικαίου, δηλαδὴ τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη.

Οἱ περιπτώσεις ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμό³, σύμφωνα μὲ τὸν Μαλαξὸ εἶναι: χειροτονία μὲ τὴν μεσολάβηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (ἀφορίζεται καὶ ὁ κληρικὸς καὶ ὁ μεσολαβῶν)⁴· τὸ ἴδιο προβλέπεται καὶ γιὰ τὸν ἱερωμένο ποὺ χειροτονεῖται «μὲ τὰ φλουρία». Τὸ ἴδιο ἐπιτίμιο προβλέπεται γιὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἱερεῖς ποὺ δὲν νουθετοῦν τὸ ποίμνιό τους⁵· ὁμοίως ἀφορίζονται οἱ ἱερεῖς ποὺ ἐγκαταλείπουν τὶς ἔδρες τους ἐξαιτίας βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ δὲν ἐπανέρχονται σ' αὐτὲς ἀφοῦ περάσει ὁ κίνδυνος⁶. Οἱ ἱερωμένοι καὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ «συναγελάζονται» μὲ γυναῖκες ἀντιμετωπίζονται τὴν ἴδια ποινὴ⁷· ἐνῶ καὶ ὅσοι ἐπικοινωνοῦν

βασιλέων καὶ τῶν ἄλλων, ὅσοι μετ' ἐπιμελείας συνέγραψαν»: ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 31-32 (Προοίμιον).

1. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *δ.π.*, σ. 4α'. Μιὰ καλὴ ιδέα τῶν πηγῶν τοῦ Μαλαξοῦ ἔχουμε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκδόσεως τῶν κεφαλαίων περὶ μνηστείας: ΣΙΦΩΝΙΟΥ - ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ-ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Μαλαξός*.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, *Νομοκάνων*, 31.

3. Βλ. ἐπίσης ἐδῶ στὸ πέμπτο κεφάλαιο τὸν Πίνακα Γ', ὅπου τὰ ἀμαρτήματα ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμό.

4. ΜΑΛΑΞΟΣ, *δ.π.*, κεφ. ΚΕ'.

5. ΜΑΛΑΞΟΣ, *δ.π.*, κεφ. ΛΔ'.

6. ΜΑΛΑΞΟΣ, *δ.π.*, κεφ. ΛΕ'.

7. ΜΑΛΑΞΟΣ, *δ.π.*, κεφ. ΛΗ'.

μέ αφορισμένο τιμωροῦνται μέ αφορισμό¹. Ἀφορίζεται ὁ κληρικός πού θά ὑβρίσει πρεσβύτερο ἢ διάκονο² καθὼς καί ὁ κληρικός πού δέν θά ἀναφέρει πειστικό ἐπιχείρημα, ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου δέν κοινώνησε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς θείας λειτουργίας³. Ἀφορισμός προβλέπεται γιὰ λαϊκοὺς πού χορεύουν σέ γάμους⁴, ἐνῶ τὴν ἴδια ποινὴ θά ἀντιμετωπίσουν ὅσοι κληρικοὶ δέν μνημονεύουν τὸν ἀρχιερέα τους καθὼς καί ὅσοι λαϊκοὶ δέν τιμοῦν τὸν ἀρχιερέα τοῦ τόπου τους⁵.

Ἡ παράθεση περιπτώσεων ἐπιβολῆς αφορισμοῦ συνεχίζεται μέ τὴν διάταξη ἐκείνη πού ἀφορίζει ἀρχιερέα ὁ ὁποῖος δέχεται στὴν ἐπαρχία του αφορισμένο ἀπὸ ἀρχιερέα ἄλλης ἐπαρχίας⁶. ὁμοίως ἀφορίζονται μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ πού ζητοῦν τόκους ἀπὸ χριστιανούς⁷. Ἀφορίζονται ἐπίσης οἱ κληρικοὶ πού συχνάζουν σέ «κρασοπουλεῖα», ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως νὰ εἶναι σέ ταξίδι⁸. ὁμοίως ἀφορίζεται ὁ κληρικός πού διώχνει τὴν γυναῖκα του⁹, καθὼς καί κλέφτες ἱερῶν σκευῶν¹⁰. ἀκόμα ἀφορίζονται οἱ ὑποδιάκονοι, οἱ ψάλτες καὶ οἱ λαϊκοὶ πού παίζουν χαρτιά ἢ μεθοῦν¹¹, ἐνῶ τὸ ἴδιο προβλέπεται καὶ γιὰ τοὺς λαϊκοὺς πού συνεορτάζουν μέ αἱρετικούς¹², καθὼς καὶ μέ λαϊκοὺς πού θά σκοτώσουν ἀκούσια σέ μάχη¹³. Μὲ αφορισμὸ τιμωροῦνται οἱ μοναχοὶ καὶ μοναχὲς πού διανυκτερεύουν σέ μονὴ τοῦ ἀντιθέτου φύλου¹⁴, ἐνῶ τὴν ἴδια ποινὴ κινδυνεύει νὰ ὑποστῇ καὶ ὁ ἡγούμενος μονῆς πού δέν ἀναζητᾷ τοὺς μοναχοὺς πού ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ μοναστήρι¹⁵. Προσωρινὴ ποινὴ (ἀφορισμός 20 ἡμερῶν) προβλέπεται γιὰ τὸν

1. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. Ο' (κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Ζωναρᾶ, ἐνῶ κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Βαλααμῶνος ἀφορίζονται καὶ ἐκεῖνοι πού συνεύχονται μέ τὸν αφορισμένο).

2. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΟΗ'.

3. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΡΖ'.

4. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΡΚ'.

5. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΡΝΗ'.

6. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΡΠΖ'.

7. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΡΠΘ' καὶ ΡΨΒ'.

8. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΡΨΖ'.

9. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΙΕ'.

10. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΙΘ'.

11. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΚΓ' (σύμφωνα μέ σχόλιο τοῦ Βαλααμῶνος).

12. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΚΗ'.

13. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΚΘ' («ὅποιος κληρικός ἐν μάχῃ κρούσῃ τινὰ καὶ ἀπὸ τὸ βάρημα ἐκεῖνο ἀποθάνῃ, καθήρεται· εἰ δὲ λαϊκὸς ποιήσῃ τοῦτο, ἀφορίζεται»).

14. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΜΕ'.

15. ΜΑΛΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΜΗ'.

μοναχό, πού φεύγει από την μονή του χωρίς την άδεια του ήγουμένου του¹, ενώ αφορισμός επιβάλλεται και στον μοναχό που διατηρεί ύλικα πράγματα χωρίς την άδεια του ήγουμένου του². Ο μοναχός που χορεύει και τραγουδά αφορίζεται για τρία χρόνια³. Αφορισμός είναι ωσαύτως ή ποινή για τους λαϊκούς που δέχονται εύλογία ή άγιασμο από ιερομονάχους έπειδή οι τελευταίοι πρέπει να μένουν στα μοναστήρια τους· έξαιρεση γίνεται μόνο γι' αυτούς που έχουν την άδεια του άρχιερέα της περιοχής τους⁴. Για τους μοναχούς και τις μοναχές που αφήνουν το σχήμα τους προκειμένου να παντρευθούν προβλέπεται αφορισμός και όταν πεθάνουν να μην θάπτονται ούτε να διαβάζονται· εάν μετανοήσουν ο άρχιερέας της περιοχής τους έντέλλεται να φροντίσει για την έλάφρυνση της ποινής τους⁵.

Η μεγάλη σειρά των άμαρτημάτων για τα όποια προβλέπεται το επίτιμο του αφορισμού, σύμφωνα με τις διατάξεις του Μαλαξού, συνεχίζεται με τους λαϊκούς που έμποδίζουν τα παιδιά τους να καρούν μοναχοί ή τα αποκληρώνουν έξαιτίας της έπιλογής του μοναστικού βίου⁶, τους λαϊκούς που διοργανώνουν συμπόσια σε ναούς⁷, καθώς και αυτούς που δέν φροντίζουν να συμφιλωθούν με τους έχθρους τους⁸. Ακόμα αφορίζεται όποιος προφασισθεί ότι κατέχεται από το «πάθος των σεληνιαζομένων» προκειμένου να χωρίσει από την γυναίκα του⁹, όποιος συνεχίζει να τηρεί διάφορα έθιμα ειδωλολατρικά (κλήδονα, φυλαχτά, «προσωπεΐα» κ.λ.)¹⁰, όποιος καλεΐ Έβραίο γιατρό¹¹, όποιος κόβει ή βάφει τα γένια του¹², όποιος τρώγει «άποθαμένου ζώου κρέας»¹³ ή διατείνεται ότι υπάρχουν στρίγγλες και βρυκόλακες¹⁴.

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΜΘ'.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΜΗ'.

3. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΝΘ'.

4. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΜΓ'.

5. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΕΒ' (στο κεφάλαιο αυτό αναφέρονται και διατάξεις Πατέρων που τιμωρούν με άνάθεμα τους ύποπίπτοντες στο άμάρτημα αυτό μοναχούς και μοναχές).

6. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΣΕΖ'.

7. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΤΕΗ'.

8. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΗΜΑ'.

9. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΦΚΔ'.

10. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΧΛΔ'.

11. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΧΛΖ'.

12. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΧΠ'.

13. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΨΔ'.

14. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΨΕ', ΨΤ' και ΨΙΑ'.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ Μαλαξὸς ἔχει συμπεριλάβει στὸ «νόμιμό» του καὶ εἰδικὰ κεφάλαια, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων ἐπιτρέπει τὴν προσέγγιση τοῦ θεματὸς μας καὶ ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς· ἔτσι διασαφηνίζονται ὀρισμένες εἰδικότερες πτυχὲς ἐπιβολῆς ἢ ἄρσης τῆς ποινῆς. Στὰ εἰδικὰ αὐτὰ κεφάλαια περὶ ἀφορισμοῦ ὁ Μαλαξὸς, προτάσσει —ὅπως καὶ ὁ Βλάσταρης— τὰ περὶ τοῦ ἀναθέματος, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὅτι «ἔναι μέγα καὶ φοβερόν» καὶ «χωρισμὸς ἔναι ἀπὸ Θεοῦ καὶ ἔνωσης καὶ συγκλήρωσις τῷ σατανᾷ»¹. Ὡστόσο ἡ ὅλη διατύπωση καὶ ἡ κατὰ λέξιν της δὲν εἶναι τόσο ἀπόλυτα ἀρνητικὴ, ὅπως στὸν Βλάσταρη, ἀλλὰ ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στοὺς μοναχοὺς, οἱ ὁποῖοι —ἐὰν ἀποσχηματίζονται εἶναι ἄξιοι ἀναθέματος—, φαίνεται ὅτι τὸ ἐντάσσει στὸ πλαίσιο τῆς ποινικῆς διαδικασίας. Συνεχίζοντας ὁ Μαλαξὸς παραθέτει τὶς διατάξεις ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες συγκροτοῦν τὸ οἰκοδόμημα τῆς ποινῆς: ἐν πρώτοις τὸ δικαίωμα νὰ ἀφορίζουν καὶ νὰ συγχωροῦν ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στοὺς ἀρχιερεῖς «ὅτι τύπον φέρουσι τῶν Ἀποστόλων»· τὴν ἐντολὴ ἔλαβαν ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Χριστό. Κατὰ συνέπεια ἱερέας δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορίσει οὔτε βεβαίως νὰ ἄρει τὴν ποινὴν ἐκτὸς καὶ ἂν ἔχει λάβει σχετικὴ ἐντολὴ ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα του: «ὅτι μεγάλο ἔναι τὸ μυστήριον τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς ἔναι χρεώστης νὰ ἐξετάζῃ ἐπιμελῶς τὴν ὑπόθεσιν ἐκείνην ὅπου θέλει νὰ γένη ὁ ἀφορισμός»².

Παράλληλα ὁ Μαλαξὸς συναριθμεῖ στὴν συλλογὴ του καὶ ἐκείνους τοὺς κανόνες ποὺ ἀποτρέπουν τοὺς ἀρχιερεῖς ἀπὸ τὴν καταχρηστικὴ καὶ ἀλόγιστη χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου· στὸ σημεῖο αὐτό, ἀκολουθώντας τὸν Βλάσταρη, ἐπικαλεῖται τὴν συνδρομὴ τῶν ἱερῶν κανόνων ἀλλὰ καὶ τῶν νόμων τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Μὲ τὴν βοήθεια τῶν στοιχείων αὐτῶν καταλήγει στὸ ὅτι «ἄλλοι ἐπιτιμήσεις, οὐ δέδενται παρὰ τῷ Θεῷ, καὶ ἀρχιερεὺς ταῦτα ἐπιτιμήσεις»· καὶ συνεχίζει: «ὥστε μόνον ἐκεῖνοι οἱ ἀφωρισμένοι [= ἀφορισμοὶ] εἶναι στερκτοί, ὅσοι ἐξεφωνήθησαν κατὰ τοὺς θεῖους νόμους καὶ κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνες, οὐχὶ ἐκεῖνοι οἱ ἀφορισμοί, ὅπου γίνονται ἀπὸ ὀξύχολιαν ἱερέως, ἢ ἀρχιερέως... ὅμως ὅποιος... ἀφορίζει ἀδίκως, αὐτὸς ἀφορίζεται καὶ αὐτὸς χρεωστεῖ νὰ φυλάσῃ καὶ νὰ ἔχῃ τὸν τοιοῦτον ἀφορισμὸν ἐπάνω του»³.

Παρόλα αὐτὰ ὁ ἀφορισμὸς πρέπει νὰ λογίζεται ὡς βαρυτάτη ποινὴ, γιὰ τὴν ὁποία ὁ κοσμικὸς «ἐὰν ἀφορίσῃ ὁ ἀρχιερεὺς δικαίως, ἔχει νὰ δόσῃ

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΞΖ'.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΟΒ' καὶ ΛΓ'.

3. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΞΗ'.

λόγον ἐν τῇ ἡμέρᾳ κρίσεως... διὰ τὸ πρᾶγμα ὅπου ἔκαμε καὶ ἀφώρισθη, ὥστε ὅπου ἐχωρίσθη ἀπὸ Θεοῦ. Εἰ δὲ ἀφώρισεν αὐτὸν ἀδίκως, ἔχει νὰ δόσῃ λόγον ὁ ἀρχιερεὺς τῷ ἀδεκάστῳ Κριτῇ. Λέγει καὶ ὁ θεὸς Χρυσόστομος, ὅταν ἀφορισθῇ ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως, ἀγκαλιζεται αὐτὸν ὁ σατανᾶς· καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ἐξετάζεται καλῶς ἡ ὑπόθεσις τοῦ κοσμικοῦ καὶ τότε νὰ ἀφορίζεται»¹.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἐνσωματώνει ὁ ναυπλιέας νοτάριος στὴν κωδικοποίησή του καὶ τὸ ὁποῖο προσδίδει αὐξημένο κύρος στὸ μέτρο εἶναι τὸ ὅτι καὶ ἂν ἀκόμα ὁ χριστιανὸς ἀφορισθεῖ ἀδίκως δὲν πρέπει νὰ «καταφρονῇ τελείως τὸν ἀφορισμὸν, οὐδὲ νὰ γίνεται κριτὴς αὐτὸς εἰς τὸν ἑαυτὸν του» ἀλλὰ νὰ προσφεύγει στὸν ἀρχιερέα του γιὰ νὰ τὸν συγχώρησιν· ἐὰν δὲν ἐπιτύχει τὴν συγχώρηση μὲ τὸν τρόπο αὐτό, πρέπει ἱεραρχικῶς νὰ φθάσει ὡς τὸν πατριάρχη· καὶ «οὐχ ὅτι νὰ ἐγκαλῇ τὸν ἀφορισαντα αὐτὸν» ἀλλὰ «εὐλαβῶς καὶ ἀσκανδαλίστως νὰ ζητῇ τὴν συγχώρησιν· καὶ ἐὰν οὕτως κάμῃ καὶ παρὰ Θεοῦ καὶ παρὰ τοῦ πατριάρχου, ἢ τοῦ μητροπολίτου, θέλει λάβῃ συγχώρησιν»².

Μιλήσαμε λίγο νωρίτερα γιὰ παράλογους καὶ ἀδικούς ἀφορισμοὺς· ἐπανερχόμενοι στὸ θέμα πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ Μαλαξὸς ἐπισημαίμε τὴν κοινή, θὰ ἔλεγε κανεὶς περίπτωσι, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀρχιερέας «διὰ ἔχθραν, ἢ πάθος, ἢ διὰ νὰ λάβῃ δῶρα... ἀφορίσῃ κοσμικόν»· γίνεται δηλαδὴ ἰδιαιτέρως σαφὴς ἀφοῦ προβλέπει ἀκόμη καὶ τὴν δωροδοκία ὡς αἰτία ἀδίκου ἀφορισμοῦ. Στὶς περιπτώσεις λοιπὸν αὐτὲς ὁ Μαλαξὸς —δπως ἄλλωστε καὶ ὁ Βλάσταρης— θεωρεῖ ὡς ἀποτρεπτικὸ μέσο τὴν περίφημη «αὐτοπάθεια»: «νὰ πάθῃ ἐκεῖνο ὅπου ἔκαμε· ὥστε ἄργησε, νὰ ἀργηθῇ· ἀφώρισε, νὰ ἀφορισθῇ»³.

Στὶς ἀποτρεπτικὲς διατάξεις μποροῦμε ἴσως νὰ ἐντάξουμε καὶ ἐκείνη ἡ ὁποία προβλέπει ὅτι ἐὰν κάποιος κληρικὸς ἐξαιτίας κάποιου παραπτώματος (πορνεία, ψευδομαρτυρία, κλοπὴ) ἔχει καθαιρεθεῖ δὲν ἐπιτρέπεται καὶ νὰ ἀφορισθεῖ· ἐξαιρεῖται ἡ περίπτωσι τῶν κληρικῶν πὺ χειροτονοῦνται «μὲ τὰ φλουρία, ἢ διὰ παρακάλεσιν ἀρχόντων, ἢ καὶ δυναστικῶ τρόπῳ»⁴. Τέλος προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ γενικὴ περὶ τοῦ ἐπιτιμίου

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΞΗ'.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΞΖ'.

3. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΞΘ'· βλ. καὶ δεῦτερο κεφάλαιο.

4. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΚΗ'· μολοντί ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις ποὺ ἔχει ἐπιβληθεῖ σὲ κληρικούς διπλὴ ποινὴ (καθαίρεσις καὶ ἀφορισμός) στὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ ἀρχὴ «οὐκ ἐκδικήσῃ δις ἐπὶ τὸ αὐτό»· γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, «Οὐκ ἐκδικήσεις».

εικόνα δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ δοθοῦν καὶ ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀποτελεσματικότητος τοῦ ἀφορισμοῦ· καὶ τότε βεβαίως ἐπιλέγονται τὰ παραδείγματα ποὺ θὰ προκαλέσουν τὴν μεγαλύτερη ἐντύπωση στοὺς πιστοὺς, θὰ δημιουργήσουν τὸ κατάλληλο κλίμα καὶ θὰ περιβάλλουν τὸ ἐπιτίμιο μὲ τὴν ἰσχύ τῆς ἄμεσης καὶ δραστηκῆς ἀποτελεσματικότητος.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνακαλοῦνται οἱ διατάξεις ποὺ περιγράφουν μὲ κάθε λεπτομέρεια¹ τὴν κατάστασι τῶν πτωμάτων τῶν ἀφορισμένων, ἀφοῦ «ἄλλο γὰρ σῶμα οὐχ εὐρίσκεται ἀκέραιον ἐν τῷ τάφῳ, εἰ μὴ τῶν ἀφωρισμένων καὶ δέσται συγχωρήσεως»². προκειμένου μάλιστα νὰ ἀποκλεισθεῖ κάθε δυνατότητα ρωγμῆς στὰ θεμέλια τοῦ φαινομένου τῆς ἀδιαλυσίας ἀπὸ τὴν πιθανὴ ἀνεύρεσι πτωμάτων ἀφορισμένων, τὰ ὅποια θὰ ἔχουν ἐπιστρέψει στὴν γῆ, παρέχεται ἡ ἐρμηνεία ὅτι αὐτοὶ δὲν ἔχουν καμιά ἐλπίδα σωτηρίας. «Ὁ νεκρὸς λοιπὸν ποὺ εἶχε ἀφοριστεῖ καὶ τὸ σῶμα του διαλύθηκε «διὰ νὰ μὴ δὲν ἐπιστραφῇ νὰ ἔλθῃ εἰς μετάνοιαν, νὰ λάβῃ συγχώρησιν ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως, ὅπου τὸν ἀφώρισεν, διὰ τοῦτο εὐρέθη λελυμένος· ὥστε πλέον ὁ αὐτὸς δὲν ἔχει ἐλπίδα νὰ λάβῃ συγχώρησιν, ὅτι ἐγένετο κληρονόμος τῆς ἀτελευτήτου κολάσεως». Ἀντιθέτως, κατὰ τὸν Μαλαξό, οἱ ἀδιάλυτοι ἔχουν τὴν δυνατότητα σωτηρίας «ὅτι, καθὼς εὐρίσκεται τῷ σώματι δεδεμένον εἰς τὴν γῆν, οὕτως ἔστι καὶ ἡ ψυχὴ εἰς χεῖρας τοῦ διαβόλου· καὶ ὅταν λάβῃ τὸ σῶμα συγχώρησιν καὶ λυθῇ ἀπὸ τὸν ἀφορισμόν, Θεοῦ δυνάμει, ἐλευθεροῦται καὶ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ διαβόλου»³. Εἰδικὴ περίπτωση τέλος ἀποτελεῖ τὸ σῶμα ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται ἀκέραιο ἀλλὰ χωρὶς τρίχας· στὴν περίπτωσι αὕτῃ ἐπιβάλλεται ἡ μεταφορὰ τοῦ σὲ ἄλλο τάφο καὶ ἂν διατηρηθεῖ καὶ πάλι στὴν ἴδια κατάστασι τότε ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ἀφορισμένο καὶ πρέπει νὰ μεριμνήσουν οἱ συγγενεῖς του γιὰ τὴν διαδικασίαν ἄρσης τοῦ ἀφορισμοῦ⁴.

Ἡ συγχώρησι τοῦ νεκροῦ διὰ τῆς ἄρσεως τοῦ ἐπιτιμίου γίνεται μὲ τὴν βοήθεια τῆς Ἐκκλησίας καὶ μέσω τῆς ἀναγνώσεως εἰδικῶν συγχωρητικῶν εὐχῶν· ὡστόσο ὑπάρχει καὶ πάλι ἡ περίπτωση νὰ μὴν ἀποδοθεῖ

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΟΑ': «Ὅποιος ἔχει ἐντολὴν ἢ κατάραν, κρατοῦσι μόνον τὰ ἐμπροσθεν τοῦ σώματός του. Ἐκεῖνος ὅπου ἔχει ἀνάθεμα, φαίνεται κίτρινος καὶ ζαρωμένα τὰ δάκτυλά του. Καὶ ἐκεῖνος ὅπου φαίνεται μαῦρος, ἔστι ἀφωρισμένος ὑπὸ ἀρχιερέως. Ὁ δὲ ἐκεῖνος ὅπου φαίνεται ἄσπρος, ἔστι ἀφωρισμένος παρὰ τῶν θείων νόμων».

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΨΓ'.

3. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΟΓ'.

4. ΜΑΛΑΞΟΣ, δ.π., κεφ. ΟΔ'.

στην γῆ τὸ σῶμα· τότε «ἡξεύρετε ὅτι ἀδικίαν ἔχει καὶ διὰ τοῦτο δὲν διαλύεται»¹. φυσικὰ ὁ Μαλαξὸς ἔχει φροντίσει νὰ δώσει λύση καὶ γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Τὸ κάνει σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ νομοκάνονα ὅταν ἀναλύει τὸ εὐαγγελικὸ «ὅσα ἂν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, ἔσται λελυμένα ἐν τῷ οὐρανῷ»· βρίσκει λοιπὸν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διατυπώσει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ συγχώρηση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπανόρθωσης τῆς ἀδικίας ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου².

Ἐπιμείναμε περισσότερο στὴν παρουσίαση στοιχείων γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχει ὁ Μαλαξὸς. Τὸ πρᾶγμα βεβαίως ἔχει τὴν ἐρμηνεία του: τὸ «Νόμιμον» αὐτὸ εἶχε τὴν μεγαλύτερη διάδοση κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς μεταγενέστερους καθὼς μαρτυρεῖ ἡ χειρόγραφη παράδοσή του. Ὡστε πρόκειται γιὰ τὸ πῶς κοινὸ ἐργαλεῖο στὰ χέρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ πέραν τούτου ὁ Μαλαξὸς —ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνάλυσή μας— ἐνσωματώνει στὰ φύλλα του ἓνα πλῆρες σύστημα τῆς ποινῆς ἢ τουλάχιστον τὸ πληρέστερο ἀπὸ ὅσα ὡς τώρα γνωρίσαμε ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Βεβαίως ὑπάρ-

1. ΜΑΛΑΞΟΣ, ὁ.π., κεφ. ΟΕ'.

2. ΜΑΛΑΞΟΣ, ὁ.π., κεφ. ΧΘ': «ὅσα λύσουν καὶ οἱ ἀδικηθέντες», ἀκούσατε τὴν ἔννοιαν, τί διαλαμβάνει. Ἐνας ἄνθρωπος ἐσέβη εἰς ἓνα ὁσπῆτιον καὶ ἔκλεψεν τινὰ πράγματα καὶ ἐγένετο ἀφορισμὸς περὶ τῆς κλεψίας ταύτης. Αὐτὸς δὲ ὁποῦ ἔκλεψεν, δὲν ἐφοβήθη τὸν Θεόν, οὐδὲ τὸν ἀφορισμὸν, νὰ ἐπιστρέψῃ τὰ πράγματα ἐκεῖνα, ὁποῦ ἐπῆρεν, νὰ λάβῃ συγχώρησιν, ἀλλ' ἔμεινεν εἰς τὸν δεσμὸν τοῦ ἀφορισμοῦ. Καὶ ἀποθανόντος αὐτοῦ καὶ ταφέντος, ἐπέρασε καιρὸς ἱκανὸς καὶ ἀνοιξαν τὸν τάφον αὐτοῦ, εὗρεθ' ἀφωρισμένον τὸ σῶμα ἐκεῖνου. Καὶ τί γίνεται εἰς τοῦτο, νὰ συγχωρηθῇ; Ὅταν οὖν πληρωθῶσιν τὰ κλεψιμῖα, ὁποῦ ἔλαβε, λαμβάνουν αὐτὰ οἱ ἀδικηθέντες καὶ οὕτως συγχωρεῖται αὐτός, ὁ ἀφορισθείς. Ἡ καὶ ἄλλως νὰ εἰξεύρετε καὶ περὶ τούτου: Ὅτι χωρὶς νὰ κλέψῃ τινὰς πράγματα καὶ ἀδίκησεν ἄλλον ἄνθρωπον καὶ λάβῃ ἐξ ἐκεῖνου ἢ χρυσίον ἢ ἀργύριον, ἢ ἄλλα τινὰ καὶ δὲν ἐπιστρέψῃ καὶ δόσῃ πρὸς ἐκεῖνον ὁποῦ τὸν ἀδίκησεν, μετὰ τὸν θάνατον δὲν συγχωρεῖται, ἕως οὖν νὰ δοθῇ ἡ ἀδικία ὁποῦ ἔλαβεν. Τότε, ὡς ἂν δοθῇ, λαμβάνει συγχώρησιν καὶ οὕτως διαλύεται τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ ἐλευθεροῦται ἀπὸ τὴν αἰώνιον κόλασιν καὶ ἀπέρχεται ἐν τῇ χειρὶ τοῦ Θεοῦ. Καὶ μὴ πλανηθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἢ νὰ κλέψῃ ἢ νὰ ἀδίκησιν καὶ λάβῃ συγχωρητικὸν νὰ συγχωρηθῇ, ὅτι μακρὰ ἀπέχει ἀπὸ τῆς συγχώρησεως, ἕως οὗ νὰ ἐξομολογηθῇ καὶ νὰ δόσῃ ἐκεῖνο ὁποῦ ἔκλεψεν ἢ ἀδίκησεν, τότε συγχωρεῖται. Ἀλλὰ μὲν ἁμαρτήματα συγχωροῦν τὰ συγχωρητικὰ γράμματα· τὴν δὲ κλεψίαν καὶ τὴν ἀδικίαν, ἐὰν μὴ δόσῃ αὐτήν, ἢ ζῶντος ἢ ἀποθανόντος ἐκεῖνου ὁποῦ τὴν ἔλαβε, δὲν συγχωρεῖται εἰς τοὺς αἰῶνας. Πολλοὶ ἔκλεψαν καὶ πολλοὶ ἀδίκησαν καὶ ἔλαβον συγχωρητικόν, ὥστε νὰ συγχωρηθῶσιν μετὰ τὸν θάνατον, περὶ τῆς κλεψίας, ἢ τῆς ἀδικίας, ἀλλ' οὐχ ἐπέτυχον οἱ ταλαίπωροι, μόνον εὐρέθησαν ἀφωρισμένοι· ὅτι ὁ Θεὸς ἀδικος δὲν ἐναι... Ἀκούσατε καὶ ἐμάθατε τί δηλοῖ, ὅτι λύουν καὶ οἱ ἀδικηθέντες, τοῦτέστιν ἀφορισμένοι".

χουν κοινά σημεία με το *Σύνταγμα* κατά *Στοιχείον* του Βλάσταρη· αλλά αυτό αποτελεί κοινό στοιχείο για όλα τα νομικά έγχειρίδια· έτσι ως θεμελιώδες γνώρισμα του Μαλαξού αναδεικνύεται ή συγκροτημένη μορφή που παρουσιάζεται τώρα, και όποια δεν αφήνει παρά ελάχιστα «σημεία διαφυγής» για τόν πιστό της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Πρόκειται λοιπόν για ένα έγχειρίδιο που ως προς το ποινικό του μέρος δεν είχαν δυνατόν να διαφορεί για ποινές όπως ο άφορισμός. Ο άφορισμός σε όλες τις εκφάνσεις και τις συνέπειες που μπορεί να επιφέρει στον χριστιανό που τόν υφίσταται.

Παρά το γεγονός ότι οι παραβιάσεις των κανόνων και ή κατασταλτική διαδικασία που προβλέπεται για τις παραβιάσεις αυτές στηρίζονται κατά βάση στην χριστιανική παράδοση των πρώτων χριστιανικών αιώνων δεν φαίνεται ότι αυτό αποτελεί πρόβλημα: και πρόβλημα μπορούσε να ανακύψει από την στιγμή που κείμενο μιās παλαιότερης εποχής καλείται να αντιμετωπίσει καταστάσεις που γεννιούνται σε άλλη εποχή, πολύ μεταγενέστερη. Όστόσο για τα κείμενα που τώρα συγκροτούνται αλλά και για τους χρήστες τους (Εκκλησία) και με την πολιτική συγκυρία που προξενεί ή Κατάκτηση είναι εύκολη ή αναγωγή από τις καταστάσεις των πρώτων χριστιανικών αιώνων στις νεότερες συνθήκες. Άλλωστε ή εικόνα του καλού αλλά και του κακού χριστιανού στηρίζεται στους ίδιους ήθικους και δογματικούς κανόνες και παρά τις αλλοιώσεις που υφίσταται μέσα στην διαχρονία δεν μεταβάλλεται άρδην. Οι προσαρμογές είναι απαραίτητες και εύκολα ανιχνεύσιμες και στον Μαλαξό· κυρίως στον Μαλαξό, θά λέγαμε· όστόσο δεν μεταβάλλουν τελείως τα παλαιά στερεότυπα.

Βεβαίως και αρχές του άστικού δικαίου (Άρμενόπουλος) εισβάλλουν στον Μαλαξό· αλλά τουτο διευκολύνει περισσότερο τα πράγματα. Η Έκκλησία και το διοικητικό σύστημα που αυτή εκπροσωπεί έχει πλέον την δυνατότητα να χρησιμοποιήσει και τόν Άρμενόπουλο και συγχρόνως, προκειμένου να επιβάλει το δίκαιο να καταφύγει στην ποινή του άφορισμού, που βρίσκει συγκροτημένη στον Μαλαξό, δημιουργώντας έτσι ένα συμπαγές σύστημα δικαίου.

5. 'Η Βακτηρία' Αρχιερέων¹

Πρόκειται για άλλη μιὰ σημαντική νομοκανονική συλλογή, που συγκροτήθηκε το 1645 από τόν αρχιμανδρίτη και επίτροπο της μητροπόλεως

1. Το έργο παραμένει ακόμα ανέκδοτο, εκτός από τόν πίνακα περιεχομένων

Ἰωαννίνων Ἰάκωβο μετὰ τὴν προτροπὴ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Β', καθὼς ἀναγράφεται στὰ προλογικὰ τοῦ ἔργου¹. Τὸ «νόμιμον» αὐτό, ἂν λάβουμε ὑπόψιν τὸν σχετικὰ περιορισμένο ἀριθμὸ χειρογράφων στὰ ὁποῖα παραδίδεται, δὲν φαίνεται νὰ γνώρισε μεγάλη διάδοσιν². ὥστόσο παραμένει ἡ σπουδαιότερη ἰδιωτικὴ νομοκανονικὴ συλλογὴ τοῦ 17ου αἰ. καὶ ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ ἐγκύψουμε σ' αὐτὴν μετὰ προσοχὴ³.

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ «Βακτηρία» στηρίζεται κατὰ βάση στὸν Βλάσταρ⁴ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀνακαλεῖ τὸν Μαλαξὸ (ἴσως αὐτὸ νὰ ἐρμηνεύει καὶ τὴν σχετικὰ περιορισμένην διάδοσιν της), ὡς πρὸς τὸν ἀφορισμὸ παρυσιάζει ἄρτια μορφὴ καθὼς παραθέτει πλῆθος στοιχείων τῆς μορφῆς καὶ τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἐπιτιμίου. Θὰ παραθέσουμε συνοπτικὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ κατὰ τὴν «Βακτηρίαν Ἀρχιερέων» ἐπιβάλλεται ἡ ποινὴ⁵ προκειμένου νὰ ἐπιμείνουμε στὶς εἰδικότερες διατάξεις ποὺ παρυσιάζουν ἐνδιαφέρον.

Ἀφορίζονται λοιπὸν ὁ ληστής καὶ ὁ πλεονέκτης⁶. ὅποιοι δὲν ἐκκλη-

καὶ τὰ προοίμια: ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Βακτηρία* ΒΕΗΣ, Ἀρμενοπουλικά, 396γ-396ε· ΓΚΙΝΗΣ, Ἀθησαύριστοι.

1. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Βακτηρία*, 192, ὅπου ἀναφέρει ὁ Ἰάκωβος: «Ἐστοντας καὶ νὰ προστάξῃ ὁ παναγιώτατος ἡμῶν δεσπότης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, κύριος Παρθένιος... ὅτι νὰ τὴν συντάξωμεν καὶ νὰ τὴν βάλωμεν εἰς τάξιν καὶ εἰρμὸν τοῦ ζητουμένου σκοποῦ, καὶ νὰ θέσωμεν τὰς ὑποθέσεις πάσας ὅπου πρέπει καὶ ἀρμόζει νὰ κρίνῃ ἕκαστος τῶν ἀρχιερέων κατὰ τοὺς ἰδίους κανόνας καὶ θείους νόμους τοὺς ὑπ' αὐτοῦ κρινομένους».

2. Πάντως τὸ ἔργο μεταφράσθηκε τὸ 1754 στὴν ρουμανικὴ γλῶσσα, βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τραπεζούντιος*, 388.

3. Τὸν 17ο αἰ. κάνει τὴν ἐμφάνισή του καὶ τὸ «Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», ἡ ἐπίσημη νομικὴ συναγωγὴ τοῦ Πατριαρχείου (βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μέγα Νόμιμον καὶ ΤΟΥ ἸΔΙΟΥ Δοσίθεος*). Τὴ σημαντικὴ αὐτὴ δὲμος πηγὴ δὲν μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὴν χρησιμοποιήσουμε καθὼς δὲν ἔχουμε τὸ πλῆρες κείμενό της.

4. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Βακτηρία*, 129-130: ἀναφέρει ὅτι ἔχει συνταχθεῖ κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Βλάσταρ ἄλλα ὅτι εἶναι πληρέστερο ὥς κείμενο ἀπὸ τὸ *Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον* καὶ ἐπιπλέον ὅτι παρυσιάζει «τὴν κατάστασιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀστικοῦ δικαίου κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα». Ἀλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ συμπληρὴς παραθέτει: «μνησαμένοι τὴν βίβλον Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως, διὰ τὸ ράδιον» (ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Βακτηρία*, 193).

5. βλ. καὶ κεφάλαιον πέμπτου ὅπου οἱ πίνακες μετὰ τὰ ἀμαρτήματα γιὰ τὰ ὁποῖα προβλέπεται ἀφορισμός.

6. ΕΒΕ χφφ. 1373, φ. 90-91 (δὲς οἱ παραπομπὲς γίνονται στὸ ἴδιο χειρόγραφο).

σιάζεται χωρίς λόγο ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς ἐβδομάδες¹. οἱ κληρικοὶ ποὺ δὲν νοουθετοῦν τὸ ποιμνιό τους ὥστε νὰ δέχεται ἀδιαμαρτύρητα τοὺς νεοεκλεγέντες ἀρχιερεῖς του². ὅσοι μετατρέπουν τὰ σπίτια τους σὲ μοναστήρια «διὰ νὰ μένουσιν ἄνθρωποι μέσα»³. ὅσοι λαϊκοὶ διαβάζουν τὰ βιβλία «τῶν ἀσεβῶν τὰ ψευδεπίγραφα»⁴. ὅσοι φθείρουν ἱερὰ βιβλία: «τὰ κόπτουν νὰ θέτουν πιπέρια ἢ λίβανον ὁποῦ⁵ πουλοῦσι». ὅσοι κρύπτουν βασιλικά γράμματα κατὰ τῶν εἰκόνων⁶. Ἀφορίζονται ἐπίσης μοναχοὶ καὶ μοναχές ποὺ ἀποσχηματίζονται προκειμένου νὰ παντρευθοῦν⁷. ὅσοι ἢ ὅσες παντρεύονται μὲ αἱρετικούς⁸. ὁ ἱερέας ποὺ ἀμελεῖ τὴν φροντίδα τοῦ ποιμνίου του⁹. ὁ λαϊκὸς ποὺ θὰ «διδάξει» σὲ νάο¹⁰. ὅσοι λαϊκοί, χωρίς εὐλογία αἰτία φεύγουν ἀπὸ τὴν θεία λειτουργία¹¹. ὅσοι συνεύχονται ἢ συμψάλλουν μὲ ἀφορισμένο¹². ὅσοι εὐνουχίζουν ἄλλους ἀνθρώπους¹³. ὅσοι λαμβάνουν μέρος σὲ εἰδωλολατρικὲς γιορτές¹⁴. ὅσοι πηδοῦν πάνω ἀπὸ φωτιὲς στὴν ἀρχὴ τοῦ μήνα¹⁵, ὅσοι τρώγουν ζῶα ἄσφαχτα ἢ πνιγμένα¹⁶.

Ἡ μακρὰ σειρά τῶν παραβάσεων ποὺ τιμωροῦνται μὲ ἀφορισμὸ συνεχίζεται στὰ φύλλα τῆς “Βακτηρίας” μὲ ὅσους ἰσχυρίζονται ὅτι προλέγουν τὸ μέλλον¹⁷, μὲ ὅσους ἀρπάζουν ἱερὰ σκευὴ ἀπὸ τοὺς ναοὺς¹⁸, μὲ ὅσους συνεορτάζουν μὲ τοὺς Ἑβραίους¹⁹. ἀκόμα ἀπειλοῦνται μὲ ἀφορισμὸ οἱ καθαιρεθέντες ἀρχιερεῖς ποὺ μετέρχονται ἐξωτερικὰ μέσα προκειμένου νὰ ἐπανέλθουν στὴν θέση τους²⁰, οἱ λαϊκοὶ ποὺ συνεύχονται μὲ καθαιρε-

1. φ. 95 καὶ 100.

2. φ. 95.

3. φ. 97 καὶ 177.

4. φ. 125.

5. φ. 125.

6. φ. 125.

7. φ. 132-133.

8. φ. 133.

9. φ. 161.

10. φ. 162.

11. φ. 162.

12. φ. 183.

13. φ. 184.

14. φ. 186 καὶ 196-197.

15. φ. 187.

16. φ. 190.

17. φ. 193.

18. φ. 206.

19. φ. 206.

20. φ. 223.

θέντα κληρικό¹, οἱ κληρικοὶ ποὺ χωρὶς σοβαρὸ λόγο δὲν κοινωνοῦν². Ἀφορίζονται ἐπίσης ὅσοι ἄνδρες καὶ γυναῖκες «λοῦονται μαζί»³, ὁ ἡγούμενος ποὺ δὲν ἀναζητᾷ τοὺς μοναχοὺς ποὺ λείπουν ἀπὸ τὴν μονὴ καθὼς καὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ φεύγουν ἀπὸ τὴν μονὴ χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ ἡγουμένου τους⁴. κινδυνεύουν ἐπίσης νὰ ὑποστοῦν τὸ ἐπιτίμιο ἐκεῖνοι ποὺ ἐμποδίζουν τὰ παιδιὰ τους νὰ καροῦν μοναχοὶ ἢ τὰ ἀποκληρώνουν ἐξαιτίας τοῦ-του⁵, μοναχοὶ καὶ μοναχῆς ποὺ διανυκτερεύουν σὲ μονῆς τοῦ ἀντιθέτου φύλου⁶, μοναχοὶ καὶ μοναχῆς ποὺ ἀποσχηματίζονται προκειμένου νὰ παντρευθοῦν⁷, ὅσοι ἀποστεροῦν μοναστήρια ἀπὸ τὰ πρὸς αὐτὰ ἀφιερώματα⁸.

Ὁ δοῦλος ποὺ κείρεται μοναχὸς χωρὶς τὴν ἐγκριση τοῦ κυρίου του τιμωρεῖται μὲ ἀφορισμό⁹, οἱ λαῖκοι ποὺ παίζουν χαρτιά¹⁰ ἐνῶ γιὰ τοὺς κληρικούς ποὺ εἶναι «πορνοβοσκοὶ» προβλέπεται καθαίρεση καὶ ἀφορισμός¹¹. ἀφορίζονται ἐπίσης διάκονοι καὶ ἱερεῖς ποὺ δὲν κοιμοῦνται μὲ τίς γυναῖκες τους, προφασιζόμενοι λόγους σωφροσύνης, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ λαῖκοι ποὺ χωρίζουν χωρὶς λόγο τὴν γυναῖκα τους γιὰ νὰ πάρουν ἄλλη¹². ὅσοι διατηροῦν «συνεισάχτους»¹³. ὅσοι ἐμπορεύονται μέσα στὶς ἐκκλησίες ἢ βάζουν μέσα σ' αὐτὲς ζῶα, ἢ μένουν μέσα στοὺς ναοὺς μὲ τίς γυναῖκες τους¹⁴. ἀφορίζονται ἀκόμη ὅσοι κάνουν τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ στὸ ἔδαφος¹⁵, οἱ λαῖκοι ποὺ ὑβρίζουν βασιλιά¹⁶, οἱ κληρικοὶ ποὺ ὑβρίζουν διάκονο ἢ πρεσβύτερο¹⁷ οἱ λαῖκοι καὶ μοναχοὶ ποὺ δὲν ὑποτάσσονται στὸν ἀρχιερέα τοῦ τόπου τους¹⁸. τὴν ἴδια ποινὴ ἀντιμετωπίζουν καὶ οἱ βια-

1. φ. 224.
2. φ. 247.
3. φ. 253.
4. φ. 276.
5. φ. 276.
6. φ. 276.
7. φ. 278.
8. φ. 279, 280.
9. φ. 280.
10. φ. 334.
11. φ. 359.
12. φ. 380.
13. φ. 381.
14. φ. 390.
15. φ. 393-394.
16. φ. 394.
17. φ. 394.
18. φ. 396.

στές παρθένου¹ καθώς και όσοι σκοτώνουν στην μάχη² ή συνωμοτούν κατά της εξουσίας³. Τέλος αφορίζονται οι επίσκοποι που δέχονται στην επάρχια τους αφορισμένο από επίσκοπο άλλης επάρχιας⁴, επίσκοπος που επειδή δεν γίνεται δεκτός από τον λαό κάποιας επάρχιας επιχειρεί να πάρει τον θρόνο κάποιας άλλης⁵, επίσκοποι που χειροτονούν εκείνους που άλλοι επίσκοποι δεν χειροτόνησαν⁶, λαϊκοί που βιάφουν τα πρόσωπά τους όπως οι γυναίκες⁷.

Αυτές είναι οι περιπτώσεις αδικημάτων που προβλέπουν το έπιτίμιο του αφορισμού κατά το κείμενο της «Βακτηρίας». Η χρονική διάρκεια της αποκοπής του χριστιανού από τα μυστήρια της Έκκλησίας μπορεί αναλόγως της βαρύτητας του παραπτώματος να κυμαίνεται από λίγες εβδομάδες ως την τελεία αποκοπή (ανάθεμα)· και βεβαίως είναι δυνατή ή άρση του έπιτιμίου με την μετάνοια του παραβάτη. Τα στοιχεία αυτά είναι λίγο ως πολύ γνωστά και από τα άλλα νομοκανονικά κείμενα που εξέτασαμε (Βλάσταρης, Μαλαξός) μολονότι στην «Βακτηρία» παρουσιάζονται με πολύ αναλυτικότερο τρόπο.

Ένδιαφέρον όμως παρουσιάζει η θεωρία την οποία αναπτύσσει ο αρχιμανδρίτης Ίακωβος στο προοίμιο του έργου· ο συντάκτης της «Βακτηρίας» συγκρίνει τους χριστιανικούς κανόνες προς την αρχαία νομοθεσία, ή οποία για έγκλήματα-παραβιάσεις των θεϊκών εντολών με μεγάλη ευκολία καταδίκασε σε θάνατο. Οι χριστιανικοί κανόνες αντίθετα έχουν προβλέψει ότι «όσοι πταίσουν εις τον Θεόν, να μην τους θανατώσουν, μόνον να τους παιδεύουν... ήγουν να τους αφορίζουν τόσον καιρόν από την εκκλησίαν έως να επιστραφῶσι, και αν δεν επιστρέψουσιν να τους αναθεματίζουν, να τους διώκουν από τους ὀρθοδόξους, να τους χωρίζουν από τον Χριστόν», επειδή έτσι «ἴσως ἴδουῖν οἱ πταῖσται, οἱ ἁμαρτωλοί, οἱ αἵρετικοὶ τὴν τόσῃν καταφρόνησιν, καταδίκην καὶ αφορισμόν, ἀναθεματισμόν, χωρισμόν τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας... καὶ ἐπιστρέψουν εἰς μετάνοιαν»⁸.

Από την προοιμιακή τοποθέτηση του Ίακώβου γίνεται φανερό ότι ο λόγιος αρχιμανδρίτης θεωρεῖ τὸν αφορισμὸ —σύμφωνα ἄλλωστε με τις

1. φ. 401.

2. φ. 402.

3. φ. 406.

4. φ. 407.

5. φ. 418.

6. φ. 419.

7. φ. 409.

8. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Βακτηρία*, 114.

δογματικές ἀρχές τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας— μέτρο σωφρονιστικό, σωτήριο γιά τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ τοὺς συνετίσει καὶ νὰ τοὺς ὠθήσει στὴν μετάνοια. Προβαίνει ἐξάλλου καὶ αὐτός, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι συντάκτες νομοκανόνων, σὲ σαφὴ διάκριση μεταξύ ἀναθέματος καὶ ἀφορισμοῦ: σχολιάζοντας τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Γάγγρας τὶς ὁποῖες οἱ Πατέρες ποὺ ἔλαβαν μέρος σ' αὐτὴν κατασφάλισαν ὅχι μὲ τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ἀλλὰ μὲ τὸ ἀνάθεμα, γράφει: «ἀμὴ τὸν ἀναθεματισμὸν... καὶ τὸ ἀνάθεμα τὸ ἔβαλαν ὡς βαρύτερον τοῦ ἀφορισμοῦ... διὰ νὰ τοὺς κρατήσουν νὰ μὴν δὲν τρέχουν εἰς τὴν αἵρεσιν»¹.

Τὸ ἀνάθεμα λοιπὸν εἶναι μόνο γιά τοὺς αἵρετικούς· ἄλλωστε ὑπάρχει σαφὴς διάταξη τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου γι' αὐτὸ καὶ αὐτὴν ἀναφέρει ὁ Ἰάκωβος². Γιά νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀποψή του παραθέτει καὶ τὴν γνωστὴ ἀντίθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Φιλοθέου ἔναντι τοῦ Ἀρμενόπουλου, σχετικὰ μὲ τὸ ἀνάθεμα, τὸ ὁποῖο δὲν πρέπει νὰ ἐπιρρίπτεται οὔτε ἔναντιὸν χριστιανῶν οἱ ὁποῖοι «εὐγένουν ἀπὸ τοὺς ὀρισμοὺς τῶν βασιλέων, καὶ τοὺς ἀντιστέκονται καὶ τοὺς πολεμοῦσιν»· τὴν ἀποψὴ αὕτη, εἶχε ἀναπτύξει παλαιότερα καὶ ὁ Βαλσαμὼν τὸν ὁποῖο ὁ συντάκτης τῆς «Βακτηρίας» θεωρεῖ «ὅμοιον εἰς σπουδὴν» μὲ τὸν Ἀρμενόπουλον. Ἐτσι κατηγορεῖ τὸν Ἀρμενόπουλο ποὺ δὲν περιέλαβε στὴν Ἐξάβιβλο αὐτὴν τὴν διάταξη, τὴν ὁποία σπεύδει νὰ περιλάβει ὁ ἴδιος στὸ «νόμιμό» του.

Ἀφοῦ τελειώσει ἔτσι τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἀνάθεμα παραθέτει τὴν ἀποψή του καὶ γιά τὸν ἀφορισμὸ, ποῦ: «ἄλλο δὲν γροικᾶται παρὰ χωρισμός, ἀφωρίζω λέγει τὸ χωρίζω, καὶ ἀφορισμός τί ἄλλο εἶναι, ἀμὴ χωρισμός τοῦ Θεοῦ». Ἐν συνεχείᾳ τὰ ὅσα παραθέτει γιά τὴν ἀφοριστικὴ διαδικασία μὲ τὶς διαφορὲς ἐρμηνεῖες τοὺς ἀκολουθοῦν τὸν νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ καὶ δὲν ἀπαιτοῦν ἰδιαιτέρη ἀνάλυση. Ὡστόσο ἂς προσέξουμε κάποιες γενικότερες διατάξεις γιά τὸ ἐπιτίμιο ποὺ ὁ Ἰάκωβος ἐνσωματώνει στὸ κείμενό του. Πρῶτα πρῶτα ἀναφέρεται στὴν περίπτωσι τοῦ «αὐτοαφορι-

1. «Βακτηρία Ἀρχιερέων» (χγφ. ΕΒΕ), φ. 77. Ἡ ἀναγωγὴ αὕτη ἔχει, κατὰ τὴν γνώμη μου, μεγάλη σημασία ἐπειδὴ ἀκόμα στὸν 17ο αἰ. δὲν ἔχει συντελεστεῖ ἡ ταύτισις τοῦ ἀναθέματος μὲ τὸν ἀφορισμὸ (τὸν μεταγενέστερο μεγάλο ἀφορισμὸ) ἀλλὰ προβλέπεται ἡ χρῆσις τοῦ ἀναθέματος μόνο γιά τοὺς αἵρετικούς, δηλαδὴ γιά αὐτοὺς ποὺ πρόκειται νὰ ἀπομακρυνθοῦν ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Ἡ ἐπισήμανσις αὕτη τοῦ Ἰακώβου, πιστεύω, ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει σταθερὸ σημεῖο γιά τὴν διερεύνησις τοῦ θέματος τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιτιμίων ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ταύτισής τους.

2. "Ο.π., φ. 77.

σμοῦ»¹ καὶ παρατηρεῖ ὅτι ὁποῖος ἀφόρισε τὸν ἑαυτό του «προπετεῖα ἢ θυμῷ ἢ ἄρνησιν θεοῦ ἐξειπῶν» ὀφείλει νὰ ζητήσῃ συγχώρηση ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα καὶ ἀναφέρει τὴν ἀρμόδια πρὸς τοῦτο συγχωρητικὴ εὐχή. Προκειμένου νὰ τονίσῃ ἐξάλλου τὴν σημασία καὶ τὸ βάρος τῆς ποινῆς παραθέτει ἓνα ἐπεισόδιο ποῦ ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν “Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία” Φίλωνος τοῦ Φιλοσόφου². Σύμφωνα μ’ αὐτό, κάποιου ἱερέα —μολοντί μαρτύρησε ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἔχασε τὴν ζωὴ του—, τὸ λείψανο ἔφευγε ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν ποῦ τοῦ εἶχαν ἀφιερῶσει, ἐπιζητώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς χριστιανοὺς τὸν ἀφορισμὸ ποῦ εἶχε κάποτε ὑποστῇ καὶ ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε ἀρθεῖ κατὰ τὸν τρόπο τῆς Ἐκκλησίας. Μόλις ἔγινε ἡ κανονικὴ ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ τὸ λείψανο τοῦ μάρτυρα ἔμεινε ὀριστικὰ στὴν ἐκκλησίαν του.

Γίνεται ἐπίσης προσπάθεια, καὶ ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδρίτη Ἰάκωβο, νὰ ἀποτραποῦν οἱ παράνομοι ἀφορισμοὶ μὲ τὴν ὑπόμνηση τῆς διατάξεως, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἀρχιερέας ποῦ ἐπιβάλλει ἄδικα τὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ βρίσκεται καὶ ὁ ἴδιος ἀφορισμένος. Συγχρόνως ὁμοῦ καὶ ὁ ὑποστὰς ἄδικα τὴν ποινὴ δὲν πρέπει νὰ τὴν καταφρονήσῃ ἀλλὰ νὰ προσπαθῇ ἱεραρχικὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἄρση τοῦ ἐπιτιμίου.

Αὐτὸ εἶναι τὸ γενικὸ διάγραμμα περὶ ἀφορισμοῦ ποῦ ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς «Βακτηρίας». Σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Μαλαξοῦ· ἔτσι ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα: πρὸς τί ἡ συγκρότηση τῆς «Βακτηρίας» ἀφοῦ ὑπάρχει στὴν διάθεση τῶν λειτουργῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης ὁ νομοκάνοντας τοῦ ναυπλιέα νοταρίου; Βεβαίως ἀπάντηση σὲ ἓνα τέτοιο ἐρώτημα προϋποθέτει ἀπάντηση στὸ γενικότερο ἐρώτημα γιὰ τὴν συγκρότηση τῶν νομοκανόνων καὶ αὐτὸ δὲν ἐντάσσεται στὴν προβληματικὴ τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὡστόσο μιὰ πρώτη ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος πιθανῶς νὰ παρεῖχε ὡς ἀπάντηση ὅτι μὲ τὴν σύνταξη τῆς «Βακτηρίας» ἐπιζητεῖται ὁ περαιτέρω ἐμπλουτισμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης μὲ ἓνα ἀκόμη νομοκανονικὸ ἐγχειρίδιο, τὸ ὁποῖο μάλιστα μέσω τῆς προτροπῆς τοῦ Παρθενίου Β’ θέλει νὰ παρουσιάζεται ὅτι περιβάλλεται καὶ μὲ τὸ κύρος τῆς πατριαρχικῆς αὐθεντίας. Ἀλλωστε ἡ ἐμφά-

1. Βλ. γιὰ τὸ «εἶδος» αὐτοῦ τῆς ποινῆς περισσότερα στὸ τρίτο κεφάλαιο.

2. Γιὰ τὸν συγγραφέα αὐτοῦ καὶ τὸ ἔργο του δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ πληροφορίες. Πάντως ἡ ἔρευνα ποῦ ἔκανα ὡδήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ ἴσως ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἔργο τοῦ Μιχαῆλ Γλυκᾶ (*P. G.* 158, στ. 525-527), ὅπου τὴν ἴδια ἀμχανία αἰσθάνεται καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ Γλυκᾶ καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ ταυτίσει ἔργο καὶ συγγραφέα.

νιση τῆς συστηματικῆς αὐτῆς συλλογῆς 80 χρόνια μετὰ τὴν συγκρότηση τοῦ Μαλαξοῦ εἶναι προφανές ὅτι σκόπευε καὶ στὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὶς συλλογές παρομοίου περιεχομένου καὶ κατὰ συνέπεια ἐνίσχυσε τὸ κύρος τοῦ θεσμοῦ ποὺ τὶς χρησιμοποιοῦ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς δικαιοῦς ἀνάγκες τῆς τουρκοκρατούμενης ἐλληνικῆς κοινωνίας.

Καὶ ὁ ἀφορισμὸς μέσα σ' αὐτὸ τὸ γενικὸ σχῆμα δὲν γνωρίζει μεταλλάξεις καὶ ἀνατροπές· εἶναι ὁμῶς προφανές ὅτι ἐνισχύεται ὁ ρόλος του καὶ παγιώνεται ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν σωφρονιστικὴ ποινὴ. Οἱ περιοριστικοὶ φραγμοὶ ποὺ δυνητικὰ τίθενται κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ του ἐπιδιώκουν νὰ ἀποτρέψουν καταχρήσεις καὶ ὑπερβολές, οἱ ὁποῖες ὅταν πολλαπλασιαστοῦν μποροῦν νὰ ἐπιφέρουν τὴν ἀποδυνάμωσή του. Ἐξάλου οἱ προλήψεις καὶ ἡ ἔως βαθμοῦ ἀφέλειας δοξασίης γιὰ τὰ σώματα τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων τείνουν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἓνα λογικότερο ἐρμηνευτικὸ σχῆμα καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ ἐπιβιώσουν μέσα στὴν γενικότερη σύλληψη καὶ ἀντιμετώπιση τῆς ἐπιτιμητικῆς διαδικασίας.

Κατὰ τοῦτο μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὁ *Νομοκάνοντας* τοῦ Μαλαξοῦ καὶ ἡ «Βακτηρία Ἀρχιερέων» τοῦ ἀρχιμανδρίτη Ἰακώβου ἀλληλοσυμπληρῶνται καὶ πολλὰς φορὲς ἀλληλοεπικαλύπτονται ἀποτελώντας ἔτσι ἓνα σύνολο καλὰ συγκροτημένο καὶ συγχρονισμένο πρὸς τοὺς σκοποὺς ποὺ καλεῖται νὰ ὑπηρετήσει.

6. *Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζούντιου*

Μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι γνωστὴ ἡ μεταγλώττιση τῶν «Διαταγῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων» ποὺ ἔγινε τὸ 1730 ἀπὸ τὸν Γεώργιο Τραπεζούντιο, δάσκαλο τῆς «αὐθεντικῆς σχολῆς» στὸ Βουκουρέστι, μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Νικολάου Μαυροκορδάτου¹. Ἡ μεταγλώττιση τοῦ κειμένου αὐτοῦ, τοῦ ὁποῦ ἡ πρώτη μορφή τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὸ 380 ὅπωςδὴποτε δημιουργεῖ ἐρωτηματικὰ μὲ βάση τὸ πολιτιστικὸ κλίμα τῶν παραδουναβίων περιοχῶν καὶ τὴν νομοθετικὴ παραγωγή ποὺ ἔλαβε χώρα στὶς περιοχές αὐτές. Διάφορες ὑποθέσεις διατυπώθηκαν ἀφοῦ στὸ ἴδιο τὸ κείμενο δὲν προτάσσεται ὡς προοίμιο ἡ λογικὴ τῆς συγκρότησής του². Πάντως τὸ πρόβλημα παραμένει, δεδομένου ὅτι ἀνα-

1. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Τραπεζούντιος*, 363-632.

2. Γιὰ τὴν παράδοση καὶ τὴν συγκρότηση τοῦ κειμένου αὐτοῦ, βλ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *ὁ.π.*, 370-372, ὅπου καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ ἐκδότη γιὰ τὰ κίνητρα τοῦ Μαυροκορδάτου.

παράγεται συνολικά ένα κείμενο που οι ως τότε γνωστές νομοκανονικές συλλογές χρησιμοποιούσαν αποσπασματικά και το οποίο εν τέλει δέν είναι δυνατόν να αποτελεῖ πηγή άπονομῆς δικαίου άφου τά θέματα που άπασχολοῦν τόν συντάκτη του άπέχουν χρονικά άπό την έποχή του μεταγλωτιστῆ 13 όλόκληρους αιώνες.

Ἄν εξετάσουμε έξάλλου τίς «Διαταγές» έν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τοῦ άφορισμοῦ θά διαπιστώσουμε ὅτι άπό τίς 76 Διατάξεις οἱ 35 προβλέπουν άμέσως ἢ έμμέσως τὸ έπιτίμιο ένῳ άρκετὲς άπό τίς υπόλοιπες τήν καθαίρεση. Πρόκειται δηλαδή οὐσιαστικά γιά τήν άπαρίθμηση παραβάσεων μέ τήν παράθεση τῆς αντίστοιχῆς ποινῆς· και τὸ πράγμα φαίνεται εύλογο άφου πρόκειται γιά συμπίλημα τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, προορισμένο νά χρησιμοποιηθεῖ άπό ιερωμένους. Ἐξάλλου βρισκόμαστε στοὺς πρώτους δύσκολους αἰῶνες ὅταν ἡ Ἐκκλησία προσπαθεῖ νά θωρακίσει τὸ σύστημά της άπό άμεσες και συγκεκριμένες άπειλές.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν έπίσης τὰ προεισαγωγικά τοῦ μεταγλωτιστῆ τῶν «Διαταγῶν», ὅπου γίνεται φανερὴ ἡ σημασία που άποδίδεται στὸν άφορισμό: «διότι ἐκεῖνος ὁποῦ μέ δίκαιον τρόπον παιδεύεται και άφορίζεται άπό ἑσᾶς, διώχεται και άπό τήν αἰώνιον ζωὴν και δόξαν. Και κοντά εἰς τοὺς καλοὺς ανθρώπους εἶναι άτιμος, και κοντά εἰς τὸν Θεὸν εἶναι κατάδικος»· και συνεχίζει: «και άλλους μέν μοναχὰ θέλεις τοὺς φοβερίση, και άλλους θέλεις κανονίση νά ἐλεήσουν τοὺς πτωχοὺς, άλλους θέλεις φορτώση μέ νηστείας, και άλλους θέλεις άφορίση κατά τὸ μεγαλεῖον τοῦ σφάλματος»¹. Γενικά στὸ κείμενο τῶν «Διαταγῶν» ὁ άφορισμὸς εἶναι ἡ κυρίαρχη ποινὴ ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται τόσο στοὺς κληρικούς ὅσο και στοὺς λαϊκούς.

Διατυπώσαμε στὶς γραμμὲς που προηγήθηκαν τήν άπορία μας γιά τήν μεταγλώττιση τοῦ κειμένου αὐτοῦ και μάλιστα στὸν χώρο τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν. Ἄν ανατρέξουμε στὶς διάφορες ιδιωτικὲς νομοκανονικὲς συλλογὲς θά διαπιστώσουμε ὅτι οἱ περισσότερες άπό τίς «Διαταγές» ἔχουν περάσει στὰ κείμενα αὐτὰ (Βλάσταρης-Μαλαξὸς-Βακτηρία). Ἴσως λοιπὸν ἡ έρμηνεία γιά τήν μεταγλώττιση αὐτὴ θά πρέπει νά στηριχτεῖ στὴν υπόθεση ὅτι πρόκειται γιά μιὰ προσπάθεια ἀναζήτησης τῶν πηγῶν² που χρησιμοποιήθηκαν στὰ έγχειρίδια δικαίου τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου και τῆς Τουρκοκρατίας. Πρὸς αὐτὴν τήν κατεύθυνση ὠθεῖ και

1. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, δ.π., 442.

2. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὸν πρόλογο τοῦ Π. ΖΕΠΟΥ στὴν έκδοση τοῦ *Νομικοῦ Προχείρου*.

τὸ γεγονός ὅτι οὐδέποτε τὸ κείμενο αὐτὸ τυπώθηκε καὶ σώζεται σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετέπειτα νομοθετικὴ παραγωγή τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοῦ χαρακτήρα: ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἐπιτίμια ποὺ περιέχει ὁ «Κώδιξ τοῦ Πριγκηπάτου τῆς Μολδαβίας» (1817)¹: «Τὸ ἐπιτίμιον δίδεται ὅπου, καὶ ὅπως, καὶ ὅταν δίδεται ὁ ὅρκος· ὅθεν ὅσα περὶ ὅρκου ἐνομοθετήσαμεν, τὰ αὐτὰ καὶ περὶ ἐπιτιμίου ἐνοοοῦμεν»², δηλαδὴ τὰ ἐπιτίμια ἔχουν μόνο τὴν σημασία τοῦ δικονομικοῦ μέσου προκειμένου νὰ διασφαλισθεῖ ἡ μαρτυρία.

7. «Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου... Πρόχειρον τὸ λεγόμενον ἢ Ἑξάβιβλος, εἰς κοινὴν γλῶσσαν μεταφρασθεῖσα, διορθωθείσα δὲ καὶ ἐκτεθείσα... παρὰ Ἀλεξίου Σπανοῦ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων... Προτροπὴ καὶ δαπάνη τοῦ... μητροπολίτου Ἡρακλείας... Γερασίου... Ἐνετίσι 1744»

Ἐξετάζοντας τὴν ἐξέλιξη καὶ διαμόρφωση τοῦ ἀφορισμοῦ διαμέσου τῆς νομοκανονικῆς παράδοσης τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ὀφείλουμε νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο καὶ στὴν ἐντυπὴ μετάφραση τῆς Ἑξάβιβλου, τὸν Σπανό³, ὅπως ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται συνεκδοχικὰ ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ τοῦ Ἀρμενόπουλου⁴.

Ὁ λόγος ποὺ αἰτιολογεῖ τὴν εξέταση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ — μολονότι ἔχουμε ἀντλήσει τὰ σχετικὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Ἑξάβιβλου — εἶναι ὅτι ἡ ἐμφάνισή του, ὅπως ἔχει ἤδη ἐκτεθεῖ στίς μελέτες τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου⁵, ἀποτελεῖ σταθμὸ ἐπειδὴ προορίζεται νὰ καλύψει τίς νέες ἀνάγκες ἀπονομῆς δικαίου ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν.

1. ΖΕΠΩΝ, *Jus Graecoromanum*, τ. 8.

2. ΖΕΠΩΝ, ὁ.π., 430.

3. Βιβλιογραφικὴ περιγραφή του βλ. LEGRAND, *B.H.* 18. 1, 316.

4. Ὁ Δημ. Γκίνης ἔδειξε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἄλλη μετάφραση τῆς Ἑξάβιβλου μὲ προσθῆκες ἀπὸ βυζαντινὰ κείμενα τοῦ 9ου καὶ πέραν αἰώνων: ΓΚΙΝΗΣ, «Νέος Ἀρμενόπουλος».

5. Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Αἶμος*, 718. Τίς διαφορὲς γνώμες γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στὸ ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Ἑξάβιβλος, 4β'-4γ'. ὁ Πιτσάκης ἀποδέχεται τὴν γνώμη τοῦ Νικ. Πανταζόπουλου ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε *de facto* τὴν ἐπέκταση τῆς δικαιοδοσίας της κάνοντας χρῆση τῆς ἡγετικῆς τῆς θέσεως μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ «τεκμηρίου ἀρμοδιότητος» ποὺ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν μέριμνά της γιὰ τὴν εἰρηνικὴ καὶ εὐρυθμὴ διαβίωση τῶν πιστῶν της (ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Αἶμος*, 718).

Ἡ ὥς τότε παρουσία τῆς Ἐκκλησίας στὸν χώρο τοῦ δικαίου περιορίζεται σὲ ζητήματα ἰδιωτικοῦ δικαίου¹. Τὶς νομικὲς λύσεις τὶς ἀναζητᾷ καὶ τὶς βρίσκει στὰ νομικὰ ἐγχειρίδια τῆς ἐποχῆς καὶ κυρίως στὸν Μαλαξό.

Ἡ ἐπέκταση ὅμως τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης, μέσω τῶν κατὰ τόπους ὀργάνων τῆς καὶ κυρίως μέσω τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, καὶ στὸν χώρο τοῦ ἀστικοῦ δικαίου δημιουργεῖ προβλήματα, τὰ ὅποια δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Μαλαξὸς ἀλλὰ ἓνα ἐγχειρίδιο ἀστικοῦ δικαίου. Ἴσως μάλιστα τὰ προβλήματα αὐτὰ νὰ κάνουν πιεστικὴ τὴν ἐμφάνισή τους γύρω στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ. καὶ νὰ εἴταν ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ δὲν ἐπέτρεψαν τὴν διάδοση τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων».

Ὑπὸ τὴν ἐπίδραση λοιπὸν τῶν λόγων αὐτῶν ἐμφανίζεται ὁ Σπανός, δηλαδὴ ὁ Ἀρμενόπουλος ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὸ ἐμπόδιο τῆς λογίας γλώσσας καὶ περιβεβλημένος μὲ τὸ κύρος τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ θὰ ἀποτελέσει τὸ σπουδαιότερο ἐγχειρίδιο ἀπονομῆς δικαίου, ὅπως ἄλλωστε ἐπιβεβαιώνουν οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπανεκδόσεις του². Μάλιστα ὁ Σπανός θὰ ἐπιμηκύνει τὴν παρουσία του καὶ πέραν τοῦ 18ου αἰ. καὶ θὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὸν χώρο δικαίου τοῦ νεοσύστατου ἐλληνικοῦ βασιλείου³.

Καὶ ὁ Μαλαξός; Ποιὰ εἶναι τώρα ἡ τύχη του ἢ καλύτερα ἡ ἐμβέλεια τοῦ περίφημου νομοκάνονα; Ὁ Μαλαξὸς οὐσιαστικὰ δὲν ἐγκαταλείπεται ποτέ. Τοῦτο διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἐξέταση, ποσοτικὴ καὶ γεωγραφικὴ, τῶν χειρογράφων ποὺ παραδίδουν τὸ κείμενό του· καὶ εἶναι ἀρκετὰ αὐτὰ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀνήκουν στὸν 18ο αἰ.: ἀπὸ τὰ 128 χειρόγραφα τοῦ 18ου αἰ., 18 ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ μετὰ τὸ 1744 καὶ μάλιστα 11 χειρόγραφα εἶναι τοῦ 19ου αἰ.⁴ Μὲ βάση τὴν χειρόγραφη παράδοση ἀλλὰ ἔχοντας κατὰ νοῦ καὶ τὶς ἑκατοντάδες ἀφοριστικῶν πράξεων τῆς ἐποχῆς εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ὁ Μαλαξὸς καὶ μαζὶ μ' αὐτὸν ὅλη ἡ ἀφοριστικὴ πρακτικὴ ἔχουν οὐσιαστικὰ παγιωθεῖ καὶ συνεχίζει τὴν διαδρομὴ της, μολονότι ἡ Ἐξάβιβλος ὡς κείμενο ἀστικοῦ δικαίου λίγο ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ποινές. Ἀντιθέτως ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία μαζὶ μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἀστικὸ δίκαιο γνωρίζει περαιτέρω διάδοση καὶ ἡ χρῆση της γενικεύεται κατὰ τὸν 18ο αἰ.

1. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Ἐξάβιβλος*, σ. 4β'-4ε'.

2. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *δ.π.*, σ. οε'-οζ'.

3. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *δ.π.*, σ. 4γ' καὶ ρ'-ρια'.

4. Πλήρη κατάλογο διατεταγμένο κατὰ χρονικὴ καὶ τοπικὴ τάξη, βλ. στὸ *Νόμος*, *δ.π.*, 1-24.

Βεβαίως για την 'Εκκλησία ό 'Αρμενόπουλος εἶναι «ιερός»¹· βεβαίως μνημονεύεται ρητά σέ πατριαρχικές πράξεις τοῦ 18ου αἰ., βεβαίως οἱ διατάξεις του χρησιμοποιοῦνται εὐρύτατα· παράλληλα ὅμως για νά ἐπιβληθοῦν αὐτές ἀκριβῶς οἱ διατάξεις πού στηρίζονται στήν 'Εξάβιβλο δὲν ἀρκεῖ ἡ «ιερότητα» τοῦ 'Αρμενόπουλου οὔτε τὸ κύρος τοῦ θεσμοῦ πού ἀπονέμει δικαιοσύνη· ὑπάρχει ἀνάγκη ἡ ὅλη διαδικασία νά καλυφθεῖ ἀπὸ τίς ἀπειλές πού ἐκπορεύονται ἀπὸ τὰ ἀφοριστικά τυπικά, δηλαδή τὰ τμήματα ἐκεῖνα πού κατασφαλίζουν τίς πατριαρχικές ἀποφάσεις. Μάλιστα ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νά δοῦμε σέ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης αὐτῆς τὰ τυπικά αὐτά με τὸν ἀφορισμό, «πλουτίζονται» ὑπέρμετρα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ κοσμοῦνται με πλῆθος ἀπὸ κατάρες καὶ ἀποτρόπαια κακὰ πού θὰ ἐπέσουν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνυπόκτακτου.

Ὁ ἀφορισμὸς λοιπὸν δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Σπανοῦ· οἱ αἰτίες πού τὸν ἀνέδειξαν καὶ τὸν καθιέρωσαν ὡς τὸ πλεόν καὶ τὸ μόνο, ἄλλωστε, ἀποτελεσματικὸ ὄπλο στὰ χέρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν· ἡ πορεία του λοιπὸν θὰ συνεχισθεῖ ἀπρόσκοπτα για ἀρκετές δεκαετίες ἀκόμα.

8. «*Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἐλλογιμωτάτου ἐπισκόπου Καμπανίας κυρίου κυρίου Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*»

Στὴ σειρὰ τῶν «νομίμων», πού ὡς τώρα ἔχουμε ἐξετάσει πρέπει ἀσφαλῶς νά προσθέσουμε καὶ τὸ *Νομικὸν* πού συγκρότησε ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Καμπανίας (ἐπισκοπὴ, τότε, τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης) Θεόφιλος² μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1780-1790, με πιθανότερο ἔτος συγκρότησης τὸ 1788³.

Μολοντί ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου δὲν εἶναι μεγάλη —γνωρίζουμε ὡς τώρα μόνο 6 χειρόγραφα⁴ πού τὸ παραδίδουν— ὅπωςδῆποτε

1. Πολλές περιπτώσεις ὅπου ὁ 'Αρμενόπουλος ὀνομάζεται «ιερός» βλ. στὸν ΠΙΤΣΑΚΗ, 'Εξάβιβλος, σ. 48· βλ. ἐπίσης ΒΕΗΣ, 'Αρμενοπουλικά, 369-370.

2. Για τὴν ζωὴ καὶ τὴν δράση τοῦ Θεοφίλου βλ. τὴν μεστὴ εἰσαγωγὴ πού προτάσσει ὁ Δ. ΓΚΙΝΗΣ στὴν ἔκδοση τοῦ *Νομικοῦ*, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε ὡς Παράρτημα τῆς 'Επιστημονικῆς 'Επετηρίδας τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν 'Επιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης τὸ 1960, σ. 362· ἡ εἰσαγωγὴ στίς σ. με'-μβ'. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βιβλιοθήκη*, 33-40· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κοινάριον*, 247-251.

3. ΓΚΙΝΗΣ, *Θεόφιλος*, λε'-λζ'.

4. ΓΚΙΝΗΣ, *Θεόφιλος*, μγ'-μβ'.

δὲν πέρασε ἀπαρατήρητο καὶ πάντως ἀποτελεῖ τεκμήριο γιὰ τὶς νομικὲς ἐνασχολήσεις τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ διάφορες πληροφορίες¹ γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἔργου μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ μᾶς προσκομίζει τὸ τεκμήριο τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Πολλοὶ λοιπὸν ἀντέγραψαν τὸ ἔργο προφανῶς γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν· ἐνῶ ὁ ἐπίσκοπος Καμπανίας τοῦ 1838 χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικὰ τὸ ἔργο ὡς πηγὴ δικαίου²· ὁ ἴδιος ἐξάλλου ὁ Δ. Γκίνης μαρτυρεῖ ὅτι στὸ ἀρχεῖο τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης βρῆκε δύο ἀποφάσεις ἐπισκοπικοῦ δικαστηρίου τοῦ 1892 ποὺ στηρίζονται στὸ *Νομικόν*³.

Ἀλλὰ ἂς διαγράψουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ ὀρισμένες σκέψεις τοῦ Θεοφίλου, ὅπως τὶς ἐκθέτει ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης τοῦ νομοκάνονα.

1. Ὁ ἴδιος ὁ Θεόφιλος μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν τύχη τοῦ «νομίμου» του, γράφοντας πρὸς τὸν Πελαγονεῖας Νεκτάριο: «πολλοὶ ἀντέγραψαν καὶ πάντες μοὶ ἠὺχαρίστησαν, γράφοντές μοι τινὲς ἀρχιερεῖς, ὅτι ἤδη ἔγνωμεν»: ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ, *Λειτουργικά*, 78-80 καὶ 85-87. Ὅμως τὸ ἔργο δὲν τυπώθηκε ποτὲ καὶ ἔτσι πρέπει νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἡ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ὁ ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ἑλλάς*, 126, ὅτι τὸ «Νομικὸν ἠμποδίσθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας»· ἡ ἴδια πληροφορία ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν ZACHARIA: *Reise*, 205. Βεβαίως οἱ πληροφορίες αὐτὲς συνάδουν ἀφενὸς μὲ τὴν ὅλη στάση καὶ ιδεολογικὴ τοποθέτηση τοῦ Θεοφίλου, ὁ ὁποῖος εἶταν μαθητὴς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ ὁπωσδήποτε δὲν εἶταν πρόσωπο τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τῆς Ἐκκλησίας· ἀφετέρου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ λίγο ἀργότερα θὰ ἐπικρατήσουν στὶς τάξεις τοῦ Πατριαρχείου οἱ κολλυβάδες καὶ θὰ ἐκδοθεῖ τὸ *Πηδάλιο*, ἔργο ποὺ σαφῶς εὐρίσκεται στὸν ἀντίποδα τοῦ *Νομικοῦ*. Κοντὰ σ' αὐτὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν τύχη τοῦ ἔργου κατὰ τὴν πρώτη ἐκδοσὴ του ποὺ ἔγινε πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς ΕΛ. ΤΑΠΕΙΝΟ καὶ Κ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, *Πρόχειρον Νομικόν*, Κωνσταντινούπολη 1887· μολονότι ἔχουν περάσει σχεδὸν 100 χρόνια ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του τὸ ἔργο θὰ γνωρίσει ἓνα πρωτοφανὴ ἀκρωτηριασμὸ ἀφοῦ κεφάλαια ὁλόκληρα παραλείπονται ἐσκεμμένα προκειμένου, ὅπως ἀναφέρει ὁ ΓΚΙΝΗΣ (Θεόφιλος, ς'-θ') νὰ μὴν «παρεξηγηθῇ εἴτε παρὰ τοῦ ἀνωτάτου Κλήρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως... εἴτε παρὰ τῆς τουρκικῆς λογοκρισίας». Ἀς λάβουμε ὑπόψιν μας ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραλείψεις ὑπάρχουν καὶ διαγραφὰς φράσεων σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ ἐλάχιστα θυμίζει τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας. Θὰ προσθέσουμε κάτι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ὑπόθεσιν αὐτή: οἱ ἐκδότες τοῦ *Νομικοῦ* φροντίζουν νὰ διαφημίσουν τὶς παρεμβάσεις τοὺς στὴν ἀγγελία τῆς ἐκδόσεως: βλ. *E.A.*, 7 (1887) 45-46, ὅπου γράφουν ὅτι τὸ μέλλον νὰ ἐκδοθεῖ βιβλίον θὰ εἶναι «ἐπιμελῶς κεκαθαρμένον μετὰ προσθήκης διαφόρων παραπομπῶν καὶ σημειώσεων».

2. ZACHARIA, *Reise*, 205.

3. ΓΚΙΝΗΣ, Θεόφιλος, λε'.

Ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Καμπανίας ἀναλύει μὲ ἐξαιρετικὰ εὐγλωττο τρόπο τὴν κατάσταση τῆς ἐποχῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ τὶς μεταβολές ποὺ ἔλαβαν χώρα στὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου: «ἐν τοῖς καιροῖς τοῦ χριστιανικοῦ βασιλείου (φεῦ) οὐ μόνον ἑπαρχοὶ καὶ ὑπαρχοὶ καὶ ἡγεμόνες χριστιανοὶ ἐπέμποντο εἰς τὰς μικρὰς καὶ μεγάλας ἐπαρχίας, ἀλλὰ καὶ κριταὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Οἱ δὲ ἀρχιερεῖς, μόνον τὸ ἱερατεῖον καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐδιοικοῦσαν...»¹ Ἡδη, δέ, μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχωμεν τοιοῦτους εὐσεβεῖς ὑπάρχους καὶ κριτάς, δέχονται οἱ κατὰ ἐπαρχίας ἀρχιερεῖς τὰς κοσμικὰς ἀγωγὰς καὶ κρισολογίας, διὰ κληρονομίας, διὰ χρέη καὶ σχεδὸν πάντα τοῦ πολιτικοῦ νόμου τοῦ χριστιανικοῦ, τὸ ὁποῖον καὶ τώρα χαρίζεται εἰς τοὺς βασιλικοὺς ἐξωτερικοὺς ὁρισμούς, ὅπου, ὅταν κατὰ τὸν νόμον ἡμῶν κρίνωσι καὶ ἀποφασίζωσι καὶ τοὺς ἀπειθοῦντας μὲ ἐπιτίμια παιδεύωσι, νὰ μὴν ἐναντιοῦται κἀνεις τῶν ἐξωτερικῶν προεχόντων. «Ὅθεν ἐξ ἀνάγκης οἱ ἀρχιερεῖς τώρα πρέπει νὰ εἶναι ἔμπειροι, ὅχι μόνον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ νόμου (διὰ τί τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητον χρέος των καὶ ἀναγκαιότατον) ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτικοῦ, διὰ νὰ μὴν κρίνουν παρανόμως καὶ ἀποφασίζουν παραλόγως»², ἐνῶ στὸ προοίμιο εἶχε ἀναφέρει: «ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ὁ ἱερεὺς εἰς κάθε κρίσιν πρέπει νὰ φροντίζῃ τὴν δικαιοσύνην, τόσον εἰς τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις, ἂν τύχωσι, διὰ τὴν τωρινὴν αἰχμαλωσίαν, ὅσον καὶ εἰς ἐκκλησιαστικὰς»³.

Ἀλλὰ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἐξαιρετικὴ σημασίαν ἐπειδὴ τονίζει τὸν τρόπο ἀπονομῆς δικαιοσύνης ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ τουρκικὴν ἐξουσίαν εἶναι τὸ ἀκόλουθο: «πῶς παιδεύονται οἱ λησταί, κλέπται, φονεῖς, τυμβωρύχοι, ἱερόσυλοι, ὕβρισταί, δόλιοι, προδόται, μοιχοί, πόρνοι, ἀρσενοκοῦται καὶ οἱ λοιποί, κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς πολιτικοὺς νόμους ἡμῶν καὶ τοῦτα εἶναι ἀνενέργητα εἰς τοὺς παρόντας τῆς αἰχμαλωσίας καιροῦς· ὅτι οἱ ἔξω ταῦτα κρίνουσι καὶ παιδεύουσιν, ἂν φανερωθοῦν· ἂν δέ, τρόπῳ χριστιανικῷ καὶ μυστικῷ, οἱ τοιαῦτα πράττοντες προσέλθουν εἰς τοὺς πνευματικοὺς πατέρας καὶ ἐν μετανοίᾳ καὶ συντριβῇ καρδίας ἐξομολογηθῶν κἀνένα τοιοῦτον πταῖσμα, λαμβάνουσι τὸν κανόνα τοὺς καὶ ἂν τὸν φυλάξουν καὶ τὸν τελειώσουν, ἵλεως ὁ Θεὸς καὶ ἄφесιν χαρίζει τῷ πταίσαντι· διότι οἱ πνευματικοὶ ἔχουσιν εἰς κάθε τοιοῦτον ἀμάρτημα τὸν νομοκάνονα, ὅπου τοὺς διορίζει τί νὰ κάμουν καὶ τίνα κανόνα νὰ δώσουν, κατὰ τὴν κατάστασιν τοῦ πταίσαντος»³.

1. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Νομικόν*, 237.

2. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *δ.π.*, 42.

3. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *δ.π.*, 265.

Αὐτὰ τὰ παραθέματα προσδιορίζουν μὲ ἐνάργεια τὴν θέση τῆς Ἐκκλησίας στὸ σύστημα ἀπονομῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας· ἡ «παραδοσιακὴ» μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρέμβασης, ἡ ὁποία ἐκτείνεται ἐντὸς τοῦ ζεύγματος: ὁμολογία τοῦ ἁμαρτήματος (μετάνοια) — κανόνας (συγχώρεση) δὲν φαίνεται πλέον νὰ λειτουργεῖ· αὐτὸ ἄλλωστε ὑποστηρίζει σαφέστατα καὶ ὁ Θεόφιλος καὶ μὲ τὸ *Νομικόν* του ἔρχεται νὰ συνδράμει στὴν ἀντιμετώπιση τῆς νέας πραγματικότητας. Ἡ διαίρεση ἐξάλλου τοῦ νομοκάνονα σὲ δύο τμήματα (Νόμος Ἐκκλησιαστικὸς - Νόμος Πολιτικὸς) μὲ ἀνισοβαρὴ κατανομή ὑπὲρ τοῦ δευτέρου (τὰ 3/5 τοῦ ἔργου πραγματεύονται διατάξεις τοῦ Πολιτικοῦ Νόμου) ἐνισχύει ἐτι περαιτέρω τὴν πεποιθήσή μας αὐτή.

Μέσα σ' αὐτὴν λοιπὸν τὴν νομικὴ σύνθεση ποὺ συντάξε ὁ Θεόφιλος, λόγιος ἱεράρχης, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὀξυδερκὴς παρατηρητὴς καὶ γνώστης ἄριστος τῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς του, ποία ἡ θέση τοῦ ἀφορισμοῦ; τί καλεῖται νὰ καλύψει ἡ προσφυγὴ τῆς Ἐκκλησίας στὸ ἐπιτίμιο αὐτό;

Ἀρχικὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Θεόφιλος ἐπαναλαμβάνει τὴν βασικὴ δογματικὴ θέση τῆς Ἐκκλησίας ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς ἔχουν δικαίωμα νὰ τιμωροῦν τοὺς ἁμαρτωλοὺς· ἡ δογματικὴ αὐτὴ τοποθέτηση ἀπαιτεῖται προκειμένου νὰ οἰκοδομηθεῖ τὸ ὅλο πλαίσιο μὲ ἄξονα τὴν Ἐκκλησία ποὺ περιβάλλει καὶ καλύπτει τὸ δικαίωμα ἀπονομῆς δικαιοσύνης ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Σ' αὐτὸ τὸ σύστημα ἔχει καὶ ὁ ἀφορισμὸς τὴν θέση του ὡς ἀποτρεπτικὸ καὶ κατασταλτικὸ μέσο· ἀλλὰ ὁ Θεόφιλος τὸν περιορίζει μόνον στὸ τμήμα ποὺ ὀνομάζει «Νόμο Ἐκκλησιαστικόν».

Προσπαθεῖ λοιπὸν νὰ ἐντάξει τὸ ἐπιτίμιο τονίζοντας τὴν μακρὰ παράδοσή του καὶ τὴν ἀναγωγή του ἐν τέλει στὸν Χριστό: «Λέγουσι πολλοί, μὴ εἰδότες, ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ ἤδη ἐπενοήθησαν, τὸν παλαιὸν καιρὸν δὲν ἦτον· οἷτινες κατ' ἀρχὰς τῆς Ἐκκλησίας μας ἐνεργοῦντο καὶ εἰς πολλοὺς κανόνας τῶν Ἀποστόλων καὶ ἁγίων συνόδων εὐρίσκομεν ἀφορισμοὺς εἰς τοὺς ἁμαρτάνοντας ἀπειθεῖς· ἀφορισμὸς δὲ θέλει νὰ εἰπῇ ξεχωρισμός»¹. Ἀφοῦ δὲ ἀνατρέξει στὸν Χρυσόστομο, στὸν Θεοδώρητο καὶ στὸν ἅγιον Ἰσίδωρο ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀντλεῖ παραδείγματα ἀφορισμῶν προσθέτει: «Ἀληθῶς οἱ ἀρχιερεῖς εἶναι τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡ πῶρα καὶ ἡ πρῶμη, κατὰ τὴν παροιμίαν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀφίνουν ἀπαίδευτα τὰ ἀπειθῆ φρονήματα καὶ κακὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων· ἀλλ' ὅταν καὶ οἱ

1. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Νομικόν*, 38.

ἐκκλησιαστικοὶ Νόμοι τὸ συγχωροῦσιν, εἰς ἀφορισμοὺς νὰ ἔρχωνται δικαίως διὰ πταίσματα κανονικά, ὅχι διὰ τέλη καὶ κέρδη κοσμικά»¹.

Συνεχίζοντας ὁ Θεόφιλος ἐξακολουθεῖ νὰ τονίζει τὴν πρωτεύουσα θέση τῶν ἀρχιερέων στὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀναπόδραστο καθῆκον νὰ ὁδηγοῦν τοὺς πιστοὺς στὸν δρόμο τῆς σωτηρίας: «Ἡ τῶν ἀρχιερέων ἐξουσία... ἔχει δὲ καὶ χαρίσματα παρὰ Θεοῦ, παρὰ τὰ ἐλπιζόμενα ἀγαθὰ, τὰς εὐχάς, τὰς εὐλογίας, ἐπαίνους, μακαρισμοὺς, πλουτισμὸν χάριτος, κτλ. ἔχει δὲ καὶ παιδείας, ἐλέγχους, ἐπιτιμήσεις, κανόνες καὶ ἀφορισμοὺς ὕστερον δεσμών· καὶ διὰ τοὺς τελείως ἀπειθεῖς, ἀκοινωνησίαν, δηλ. ὡς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ τοὺς τελώνας»². Ἐξάλλου στὸ ἴδιο πνεῦμα κατάδειξης τοῦ σημαντικοῦ ρόλου τῶν ἀρχιερέων ἀλλὰ καὶ τοῦ περιορισμοῦ τοὺς ἐντὸς τῶν ὁρίων ποὺ προδιαγράφουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες κινεῖται καὶ ἡ διατύπωση τοῦ Θεοφίλου: «πάντες δὲ οἱ ἄνθρωποι, βασιλεῖς, ἀρχιερεῖς καὶ παντὸς τάγματος, εἶναι ὑποκείμενοι εἰς τοὺς νόμους, ἐκκλησιαστικοὺς καὶ πολιτικοὺς. Ναί, ἔλαβον οἱ ἀρχιερεῖς παρὰ Θεοῦ ἐξουσίαν ἁμαρτίας λύειν τῶν μετανοούντων, ὅχι ὁμῶς νὰ ἀθετοῦν ποτὲ ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ καὶ κανόνες τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ἱερωτάτων Συνόδων· διὰ τὶ ἂν ἓνας δένη καὶ ἄλλος λύη, τέλος ποτὲ δὲν ᾔτουν»³.

Μετὰ τὴν περιχαράκωση καὶ ὑπερτονισμὸ θὰ λέγαμε τῆς εὐρείας δικαιοδοσίας τῶν ἱεραρχῶν, ὁ Θεόφιλος προχωρεῖ στὰ κεφάλαια τοῦ «Νόμου Ἐκκλησιαστικοῦ», ὅπου θὰ περιλάβει κατὰ τὸ πρότυπο τῶν παλαιῶν νομοκανόνων, ἀρκετὲς περιπτώσεις παραπτωμάτων ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ προκαλέσουν τὴν ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ. Θὰ ἀναφέρουμε μερικὲς, προκειμένου νὰ δοθεῖ τὸ στίγμα ἀναφορᾶς τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

Ἀφορίζονται λοιπὸν ὅσοι «ἄρχοντες» παρεμβαίνουν στὶς χειροτονίες ἐπισκόπων⁴, οἱ ἐπίσκοποι ποὺ ζητοῦν λεφτὰ ἀπὸ τοὺς ἐπαρχιωτὲς τοὺς καὶ πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ προβαίνουν σὲ ἄδικους ἀφορισμοὺς⁵, οἱ χριστιανοὶ ποὺ συνάπτουν γάμους μὲ αἵρετικούς⁶ καθὼς καὶ ὅσοι συμμετέχουν σὲ ἑορτὲς αἵρετικῶν⁷.

1. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, δ.π., 39.

2. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, δ.π., 39.

3. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, δ.π., 3.

4. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, δ.π., 5.

5. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, δ.π., 7.

6. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, δ.π., 10.

7. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, δ.π., 16· βλ. καὶ σ. 3-71 ὅπου ὅλες παραβιάσεις κανόνων ποὺ προβλέπουν ὡς ποινὴ τὸν ἀφορισμὸ.

Θὰ προσθέσουμε στὸ τέλος μερικὲς ἀκόμη διατάξεις ποὺ ἐνσωματώνει στὸ *Νομικόν* τοῦ ὁ Θεόφιλος προκειμένου νὰ περιορίσει τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ἱεραρχῶν κατὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς. Βεβαίως στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἄλλα νόμιμα, παραθέτει τὰ σχόλια¹ τοῦ Ζωναρᾶ καὶ τὴν Νεαρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ² ποὺ διαλαμβάνουν τὰ σχετικὰ· τὰ ἴδια πρεσβεύει καὶ ὁ «κανόνας» τοῦ πατριάρχῃ Μανουήλ³ σχετικὰ μὲ τὸν ἀδίκως ἀφορισθέντα καθὼς καὶ ὁ ἰδ' κανόνας τῆς ἐν Σαρδικῇ⁴ Συνόδου ποὺ ἐντάσσει ὁ Θεόφιλος στὸ ἔργο του.

Τελειώνοντας πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἀπὸ τὸ *Νομικόν* ἀπουσιάζουν ὅλες οἱ διατάξεις ποὺ τόνιζαν τὰ μετὰ θάνατον ἀποτελέσματα σχετικὰ μὲ τὰ σώματα τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων, τὰ ὅποια δὲν πρέπει νὰ βρίσκουν κανένα ἔρεισμα στὸ πνεῦμα τοῦ φωτισμένου ἱεράρχῃ· ἀντίθετα, καὶ σ' αὐτὸ πορεύεται παρὰλληλα μὲ τὴν «Βακτηρία Ἀρχιερέων», ἐνσωματώνει τὴν διήγησιν ἀπὸ τὴν “Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία” τοῦ Φίλωνος⁵: ἡ διήγησις τονίζει τὴν δύναμιν τοῦ ἐπιτιμίου καὶ τὴν ἀπαραίτητη ἄρσιν του μέσω τῆς Ἐκκλησίας προκειμένου νὰ σωθεῖ ὁ χριστιανός. Ὡστόσο τὸ σχετικὸ παράθεμα κλείνει μὲ τὴν ἀκόλουθον χαρακτηριστικὴ ἀναφορά: «λοιπὸν οὐ μόνον οἱ κληρικοὶ πρέπει νὰ φοβοῦνται τὰ τοιαῦτα καὶ εὐκολα εἰς πταίσματα νὰ μὴ ξεπέφτουν καὶ ἀρχιερατικούς δεσμούς νὰ λαμβάνουν, ἀλλὰ καὶ οἱ κοσμικοὶ πολὺ νὰ προσέχουν· ὅτι ἀληθέστατος ὁ θεὸς λόγος τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν: «ὅσα ἂν δέσητε, ἔσται δεδεμένα»· δηλ. ὅταν δένουν δικαίως τινά»⁶.

Ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν τῶν στοιχείων αὐτῶν, προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μία διαφορετικὴ περίπτωσιν ἀπὸ αὐτὴν ποὺ μᾶς προσέφεραν οἱ ὡς τώρα νομοκάνονες. Βεβαίως ἡ βασικὴ παράμετρος, τὸ στοιχεῖο τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς στὸ θέμα τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης, εἶναι ἐμφανὲς καὶ στὸν Θεόφιλο. Ὁ Θεόφιλος ἐπιζητεῖ ἔστω καὶ μὲ ἓνα τρόπο σαφῶς ἐκσυγχρονισμένο νὰ ὑπηρετήσῃ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης καὶ μάλιστα ὅπως αὐτὲς παρουσιάζονται διευρυ-

1. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Νομικόν*, 19.

2. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *δ.π.*, 23.

3. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *δ.π.*, 47. Ὁ Θεόφιλος τὸν ἀποδίδει ἀπὸ lapsus calami στὸν πατριάρχη Νικόλαο ἀλλὰ, ὅπως ὀρθὰ σημειώνει ὁ Δ. Γκίνης εἶναι τοῦ Μανουήλ (LAURENT, *Regestes*, No. 1315).

4. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Νομικόν*, 48.

5. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *δ.π.*, 52-53· βλ. ἐδῶ σελ. 362, σημ.

6. ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *δ.π.*, 53.

μένες και έπιτακτικότερες κατά την περίοδο του 18ου αϊ. Τò γεγονός μά-
λιστα ότι τò έργο αυτό με τὰ σημάδια του έκσυγχρονισμού προέρχεται
άπό τούς κόλπους τής Έκκλησίας όφειλε νά προσδώσει μεγαλύτερο κύ-
ρος στον θεσμό τής εκκλησιαστικής δικαιοσύνης.

Όσότσο εκ τών πραγμάτων γίνεται φανερό ότι ή όλη προσωπικότητα
του Θεόφιλου αλλά και τò συγκεκριμένο “νόμιμο” δέν είταν ό,τι έπιζη-
τούσε ή Έκκλησία· ή τουλάχιστον δέν άνήκε σ’ αυτά θά μπορούσε νά
περιβάλλει με τò κύρος της. Έτσι τò *Νομικόν* ούσιαστικά παραμερίζε-
ται, ή καλύτερα, δέν γνωρίζει την παραμικρή ύποστήριξη και ένίσχυση
άπό τούς εκκλησιαστικούς κύκλους. Μπορεί κάποτε στην περιφέρεια του
εκκλησιαστικού συστήματος νά χρησιμοποιείται· τò συμβάν όμως είναι
έντελώς περιθωριακό και πάντως μάλλον τονίζει την άρνητική ύποδοχή
του έργου. Τò γεγονός άλλωστε του άκρωτηριασμού του έργου άπό τούς
πρώτους εκδότες του Έλ. Ταπεινό και Κ. Βασιλειάδη, έκατό όλόκληρα
χρόνια μετά την σύνθεσή του, ύποδηλώνει με πειστικότητα τις άντιδρά-
σεις πού θά συνάντησε όταν έμφανίστηκε για πρώτη φορά.

Μέσα στο γενικότερο έκσυγχρονιστικό πνεύμα πού διακρίνει την προ-
σπάθεια του Θεόφιλου έντάσσονται και οι διατάξεις περί άφορισμού. Ό-
μως όλη αυτή ή συμβολή και ή προσαρμογή στο νέο πνεύμα τών καιρών
θά παραμεριστεί και θά καλυφθεί άπό τις διατάξεις του *Πηδάλιον* πού πο-
λύ γρήγορα θά διαδεχτούν τις σελίδες του *Νομικού*...

9. Άγαπίου ιερομονάχου και Νικοδήμου μοναχού, *Πηδάλιον... Λειψία... 1800*¹

Τελειώνοντας την εξέταση τών νομοκανονικών συλλογών κρίνουμε σκό-
πιμο νά σταθούμε σέ ένα βιβλίο πού *grosso modo* άναπλάθει τò περιεχό-
μενο ένός νομοκάνονα. Πρόκειται για τò γνωστό *Πηδάλιο* του Άγαπίου
μοναχού και του Νικόδημου Άγιορείτη πού γνώρισε άλλεπάλληλες εκδό-
σεις και εκδίδεται άκόμα και στίς μέρες μας...

Η έκδοση του βιβλίου αυτού άποτελεί ένα πρόβλημα²· τούτο έπει-
δή την έκδοση του έπιμελήθηκαν δύο μοναχοί άπό τούς πρωτεργάτες του

1. Την πλήρη βιβλιογραφική άναφορά βλ. ΓΚΙΝΗΣ-ΜΕΞΑΣ, *Ε. Β.*, άρ. 15.

2. Συστηματική μελέτη για τò βιβλίο αυτό δέν έχουμε άκόμα: «ή μικρή ι-
στορία τής συλλογής αυτής δέν έχει άκόμα άποκαλυφθεί» σημειώνει προσφυώς ό Δ.
Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Έπανάσταση*, 15· βλ. επίσης ΠΑΥΛΟΣ, *Πηδάλιον*, 147-
166.

κινήματος τῶν κολλυβάδων, ἔχοντας ὁμῶς τὴν ἐγκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, σφοδροῦ ἀντιπάλου τῶν κολλυβάδων. Τὸ πρόβλημα ἐπιτείνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς αὐξημένες ὑποχρεώσεις τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου ἐξαιτίας τῆς στενῆς ὀπτικῆς του καὶ τῆς προσήλωσής του στὰ καθιερωμένα πρότυπα.

Ὡστόσο ἡ φωνὴ τῶν κολλυβάδων πρὸς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ἀρχίζει νὰ γίνεται ἡ ἐπίσημη φωνὴ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹, καὶ ἐξαιτίας τῆς συγκυρίας ποὺ προσφέρει ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τείνει νὰ παγιωθεῖ στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι ἡ ἔκδοση τοῦ *Πηδαλίου* ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ πατριαρχείου μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ εὐκολότερα καὶ ὡς ἐκδοτικὸ γεγονὸς ἀλλὰ κυρίως ὡς ἰδεολογικὴ στάση. Ἰσως μάλιστα ὅλα αὐτὰ νὰ ἀποτελοῦν ἓνα ἰσχυρὸ λόγο γιὰ τὸν παραγκωνισμό τοῦ *Νομικοῦ* τοῦ Θεοφίλου.

Ἡ συλλογὴ τῶν κανόνων ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ *Πηδαλίου* εἶναι ὅπωςδὴποτε πράξη ἡκιστα ἐκσυγχρονιστικῆ. Βεβαίως σημαίνει στροφὴ ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἐντυπο καὶ ἄρα εὐκολότερη πρόσβαση στὰ κείμενα. Δὲν παύει ὥστόσο νὰ ἀποτελεῖ ἀναδίπλωση καὶ ἐπιστροφή —μετὰ ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ Θεοφίλου— στὸ παλαιὸ καθεστῶς τῆς προσφυγῆς στὰ ἀμετακίνητα θέσφατα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ *Πηδάλιον* δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ παράθεση, ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ «συμφωνία» τῶν κανόνων τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῶν τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὰ ὅλα —ὅπως ἐξαγγέλλεται στὸ προοίμιο τοῦ βιβλίου— προκειμένου νὰ ὠφεληθοῦν οἱ χριστιανοί².

Ἡ «τεχνικὴ» ποὺ ἐφαρμόζουν οἱ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου* ἐπιτρέπει παράλληλα μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν κανόνων σὲ δημῶδη γλῶσσα-ἐρμηνεία ἡ ὁποία πολλὰς φορὲς ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸ κείμενο τοῦ κανόνα— νὰ ἐντάξουν ἄνετα σὲ ὅ,τι ὀνομάζουν «συμφωνία» ἀλλὰ καὶ στὶς ἐκτεταμένες

1. ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, 34· βλ. ἐπίσης ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐπανάσταση*, 26 καὶ 36 ὅπου ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει μὲ πειστικὸ τρόπο ὅτι οἱ κολλυβάδες μέσα στὸ ἀντιγαλλικὸ πνεῦμα τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας κατόρθωσαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν εὐνοία τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ κατὰ συνέπεια νὰ ἐπιδράσουν καὶ στὸ κλίμα τοῦ Πατριαρχείου.

2. «Ὁ ἀπλοῦς καὶ ἀπερίεργος ἀναγινώσκει τὴν ἐρμηνείαν μοναχὴν καὶ ἀρκεῖται. Ὁ περιεργός, ἀναγινώσκει καὶ τὴν συμφωνίαν καὶ ἀναπαύεται. Ὁ περιεργός καὶ κατὰ πολλὰ φιλόπνοος, ἀναγινώσκει ἀκόμη καὶ τὴν ὑποσημείωσιν καὶ ἡδύναται» (ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον*, λς').

ύποσημειώσεις, πολλά σύγχρονα θέματα προκειμένου βεβαίως να αποδοκιμαστούν όρισμένες συνήθειες τών ανθρώπων τής εποχής αὐτῆς.

“Ομως ποιὰ εἶναι ἡ ἀποψη τών συντακτῶν τοῦ *Πηδαλίου* γὰ τὸν ἀφορισμό; Κατ’ ἀρχὰς τοποθετοῦνται ἀρνητικὰ ἐναντι τῆς ἐκτεταμένης χρήσεως τοῦ ἐπιτιμίου καθὼς καὶ ἐναντι τῆς μορφῆς ποῦ ἔχει πάρει τὸ ἀφοριστικὸ τυπικόν, τὸ ὁποῖο παραλλήλίζουν πρὸς τὸ ἀνάθεμα, πρὸς τὸ ὁποῖο εἶναι κατηγορηματικὰ ἀντίθετοι· συμπλέουν στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ τὴν γνώμη ὅλων τῶν προηγουμένων συντακτῶν νομίμων καὶ κατὰ προέκταση πρὸς τὸν Χρυσόστομο καὶ τοὺς ἄλλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ὁποίους προσβλέπουν μὲ σεβασμὸ καὶ προσοχή: «Ὁ μὲν οὖν ἀφορισμὸς ὁ παρὰ τῶν πάλαι γινόμενος, περιέχει χωρισμὸν, ἢ τῶν μυστηρίων, ἢ τῆς Ἐκκλησίας καὶ προσευχῆς τῆς μετὰ τῶν πιστῶν, ἢ τῆς συναναστροφῆς τῶν κληρικῶν» ἐνῶ ὁ σύγχρονος ἀφορισμὸς, περιέχει «χωρισμὸν ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος, καὶ κατάραν ἀσυγχωρησίας τε καὶ ἀλυσίας, ἕως καὶ μετὰ θάνατον»· δὲν μοιάζει μὲ τὸν ἀφορισμὸν τῶν παλαιῶν «ἀλλ’ ἔρχεται νὰ ᾔηται ὁμοιος μὲ τὸ ἀνάθεμα... ὅθεν τὰ λόγια ταῦτα, ὡς μὴ ὄντα κανονικά, δὲν πρέπει νὰ γράφονται εἰς τὰ ἀφοριστικά»¹.

Σὲ ἄλλη πάλι περίπτωσι, ὅταν προβαίνουν στὴν πολὺ εὐστοχη παρατήρησι γιὰ τὴν ἀνάλυσι τῶν ἀφοριστικῶν ὄρων παρατηροῦν: «πρέπει νὰ ἡξεύρωμεν, ὅτι τὰ ἐπιτίμια ὁποῦ διορίζουν οἱ Κανόνες, ἡγουν τό, καθαιρεῖσθαι, τό, ἀφορίζεσθαι, καὶ τό, ἀνάθεμα ἔστω. Αὐτά, κατὰ τὴν γραμματικὴν τέχνην, εἶναι γ’ προσώπου προστακτικοῦ, μὴ παρόντος... οἱ Κανόνες προστάζουν τὴν σύνοδον τῶν ζώντων Ἐπισκόπων, νὰ καθαίρουν τοὺς ἱερεῖς, ἢ νὰ ἀφορίζουν, ἢ νὰ ἀναθεματίζουν τοὺς λαϊκοὺς... ὅμως ἂν ἡ σύνοδος δὲν ἐνεργήσῃ ἐμπράκτως τὴν καθαίρεσιν τῶν ἱερέων, ἢ τὸν ἀφορισμὸν, ἢ ἀναθεματισμὸν τῶν λαϊκῶν, οἱ ἱερεῖς αὐτοί, καὶ οἱ λαϊκοί, οὔτε καθηρημένοι εἶναι ἐνεργείᾳ, οὔτε ἀφορισμένοι ἢ ἀναθεματισμένοι»².

Πρώτη διαπίστωση λοιπὸν εἶναι ὅτι οἱ συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου* τηροῦν ἐναντι τοῦ ἀφορισμοῦ στάσι μετριοπαθῆ καὶ πάντως δὲν ἐνθαρρύνουν τὴν ἀλόγιστη χρήσι τοῦ ἐπιτιμίου. Ὡστόσο ἂν ἐξετάσουμε μὲ μεγαλύτερη προσοχή τὰ πράγματα, συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Τὰ ἐπιτίμια καὶ εἰδικότερα ὁ ἀφορισμὸς ἐμφανίζονται πολὺ συχνὰ κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν κανόνων, πράγμα ἄλλωστε ἀναπόφευκτο ἀφοῦ τὸ *Πηδάλιο* δὲν εἶναι στὴν οὐσία παρὰ μία συλλογὴ κανόνων, τῶν ὁποίων ἡ κατασταλτικὴ καὶ ἀποτρεπτικὴ ἰσχὺς ἐδράζεται ἀκριβῶς ἐπὶ τῶν ἐπιτιμίων.

1. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *Πηδάλιον*, 35· βλ. τὸ παράθεμα στὴ σ. 278.

2. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *δ.π.*, 4-5.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὴν ἑρμηνεία ἑνὸς κανόνος τοῦ ὁποίου ἡ παράβαση συνιστᾷ αἰτία ἀφορισμοῦ οἱ συντάκτες τοῦ *Πηθαλίου* ἔρχονται νὰ προσθέσουν ὅλους τοὺς συναφεῖς κανόνες ποὺ ἐνισχύουν τὸν πρῶτο καὶ φυσικὰ τὶς περισσότερες φορές προβλέπουν καὶ αὐτοὶ ἀνάλογους ἀφορισμούς¹. ἔτσι ἡ ποινικὴ διαδικασίᾳ ὄχι μόνον δὲν μειώνεται ἀλλὰ ἀντιθέτως αὐξάνεται καὶ οὐσιαστικὰ ἀνατρέπει τὴν ὑποτιθέμενη βούληση τῶν συντακτῶν γιὰ περιορισμὸ τῶν ἐπιτιμίων.

Ἐξάλλου μὲ τὴν προεισαγωγικὴ παρατήρησή τους γιὰ τοὺς κανόνες, στὴν οὐσία ὑπερτονίζουν τὴν ἀφοριστικὴ πρακτικὴ καθὼς τὴν ἐπεκτείνουν καὶ σὲ περιπτώσεις ποὺ δὲν τὶς προβλέπουν ρητὰ οἱ κανόνες: «πρέπει νὰ ἡξεύρη τινάς, ὅτι ὅσοι κανόνες δὲν περιέχουσι φανερώς τὸ ἐπιτίμιον ἐκείνων ὅπου τοὺς παραβαίνουσιν, αὐτοί, κατὰ τὸ σιωπώμενον, δίδουσιν ἅδειαν εἰς τὸν κατὰ τόπον ἀρχιερέα, νὰ δώσῃ εἰς αὐτοὺς ἀπαθῶς τὸ πρέπον καὶ ἀρμόδιον»².

Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση κινούμενοι δὲν διστάζουν κατὰ τὴν ἑρμηνεία τοῦ λβ' κανόνα τῶν ἀγίων Ἀποστόλων νὰ σταθοῦν ἀρνητικὰ ἐναντὶ τοῦ Βαλσαμῶνος: «δὲν λέγει ὀρθῶς ὁ Βαλσαμῶν λοιπὸν ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ λβ' Κανόνος τῆς ἐν Κερθαγ. διοριζόμενος τρόπον τινά, ὅτι οἱ ἀκαίρως ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου ἀφοριζόμενοι δὲν ἔχουν ἀνάγκη νὰ φυλάττωσι τὸν τοιοῦτον ἀφορισμὸν, ἐπειδὴ οἱ κανόνες οὗτοι τὸ ἐναντίον διορίζονται»³ καὶ συμπληρώνουν παρακάτω: «ταῦτα δὲ ἑρμηνεύων ὁ θεὸς Μάξιμος, φησιν, ἐὰν παρὰ τὸν σκοπὸν τοῦ Θεοῦ ἀφορίσῃ ὁ ἱεράρχης, οὐχ ἔπεται αὐτῷ τὸ θεῖον κρίμα. Κατὰ γὰρ θεῖαν κρίσιν, καὶ οὐ διὰ θέλημα ἴδιον, ταῦτα ὀφείλει ἐπιφέρειν»⁴.

Παράλληλα ὅταν ἑρμηνεύουν τοὺς κανόνες ποὺ προβλέπουν τὶς ποινὲς γιὰ τὴν τυμβωρυχία βρίσκουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπαναφέρουν στὸ προσκήνιο ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἄλιωτα πτώματα καὶ τὸν τρόπο συγχωρήσεως τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων ἐπανερχόμενοι ἔτσι μὲ τὸν πλέον ἄμεσο τρόπο στὸ κλίμα τοῦ Μαλαξοῦ καὶ τῆς «Βακτηρίας Ἀρχιερέων»⁵. Ἐπιστροφὴ λοιπὸν ἢ καλύτερα συνέχιση τῆς παναφοριστικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἀσφάλειας ποὺ αὐτὴ παρεῖχε.

1. Ὁ Φ. ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, 34-35, δίνει ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν καταδίκην βιβλίων ποὺ δὲν πρέπει νὰ διαβάζουν οἱ πιστοί.

2. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *δ.π.*, λθ'.

3. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *δ.π.*, 35.

4. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *δ.π.*, 36.

5. ΑΓΑΠΙΟΣ-ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ, *δ.π.*, 660-662.

Χρήση και κατάχρηση τῆς ποινῆς

1. Ἡ χρήση τοῦ ἐπιτιμίου ὡς δογματικοῦ ὄπλου

Τὰ νομοκανονικά κείμενα μᾶς ἔδωσαν τὴν δυνατότητα νὰ διαπιστώσουμε, ὅτι ὁ ἀφορισμὸς διατηρεῖ σχεδὸν ἀλώβητη τὴν ἰσχὺ τοῦ καὶ ὅτι παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τὶς μεταβολές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν θέση καὶ παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ὑποδοῦλων. Αὐτὴ εἶναι ἡ μία παράμετρος· ἡ ἄλλη, ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἀνάληψη ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας δικαστικῶν καθηκόντων ποὺ εὐνοοῦν ὅπωςδῆποτε τὴν ποινὴ ἀφοῦ εἶναι τὸ κυρίαρχο κατασταλτικὸ μέτρο μετὰ ποικίλες ἐφαρμογές: ἀπὸ τὴν ἀπλὴ μορφή ἀντὶ τοῦ ὅρκου ὡς τὴν σύνθετη τοῦ ποινικοῦ μέσου.

Στὶς σελίδες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν ἡ προσέγγισή μας θὰ πάρει διαφορετικὸ δρόμο: θὰ ἐπιχειρήσουμε μετὰ ἄλλα λόγια νὰ δείξουμε ὅτι τὸ ἐπιτίμιο συχνὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐπιχείρημα δογματικοῦ τύπου, δηλαδὴ ὡς στοιχεῖο μέσω τοῦ ὁποίου ἡ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία προσπάθησε νὰ ἀποδείξει τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἑναντι τῶν ἄλλων δογμάτων. Τὰ ἐπιτίμια, καὶ εἰδικότερα ὁ ἀφορισμὸς, καθὼς συνδέονται ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πυραμίδα μετὰ ἀνώτερη ἀπόληξη τὸν Χριστό, ἀποτελέσαν ἐνεργὰ στοιχεῖα τοῦ δογματικοῦ ὅπλοστασίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτὰ ἐκεῖνο ποὺ ἐνέχει τὴν μεγαλύτερη ἀποδεικτικὴ ἀξία ἐπειδὴ ἀκριβῶς συνδέεται μετὰ τὴν ὑπερβατικὴ ἀπόδειξη τῶν ἀληθειῶν τῆς ὁρθόδοξης πίστεως ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὰ ὁρατὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου.

Τὰ ἀδιάλυτα σώματα τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων καὶ ἡ μέσω τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀπόδοσή τους στὴν γῆ, ἐξασφαλίζουν γιὰ τὸν νεκρὸ ἀμαρτωλὸ τὴν συγχώρηση· ἀλλὰ παράλληλα προσφέρουν στὴν ὁρθόδοξη θρησκεία τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως ἐνδυνάμωσή της στὴν ἀντιπαράθεσή της καὶ ἑναντι τῶν Δυτικῶν ἀλλὰ καὶ ἑναντι τῶν μουσουλμάνων.

Ὅμως ἂς δοῦμε προσεκτικότερα τὸ φαινόμενο αὐτὸ καὶ ἂς προσπαθήσουμε νὰ τεκμηριώσουμε τὴν ὑπόθεσή μας μετὰ τὴν πλαισίωση τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν ποὺ στηρίζουν μετὰ τὴν κατάθεσή τους τὴν μεταλλαγή,

δταν παρίσταται ανάγκη, τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ ποινικὸ μέσο σὲ δογματικὸ στοιχεῖο τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

Τὸ πρῶτο τεκμήριο μᾶς προσφέρει ὁμάδα κειμένων πού ἔχουν ἄμεση σχέση μεταξύ τους: πρόκειται γιὰ τὴν *Ἐκθέσιν Χρονικὴν*, τὴν *Ἱστορίαν Πολιτικὴν Κωνσταντινουπόλεως*, τὴν *Ἱστορίαν Πατριαρχικὴν Κωνσταντινουπόλεως* καὶ τὸ *Βιβλίον Ἱστορικὸν ἢ Χρονογράφος* τοῦ Δωροθέου Μονεμβασίας, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν πηγὲς ἀπὸ τίς βασικότερες γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνος¹.

Τὸ σπουδαιότερο στοιχεῖο πὺ ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν κειμένων ὡς ἄμεση καὶ πειστικὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν δογμάτων τῆς πίστεως τῶν χριστιανῶν ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ὁ ἀφορισμὸς προξενεῖ τὸ ἐνδιαφέρον ἀκόμα καὶ τοῦ σουλτάνου Μεχμέτ Β' τοῦ Πορθητῆ, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὰ κείμενα, πείθεται γιὰ τὴν δύναμη τῶν χριστιανικῶν δογμάτων.

Ὅμως ἂς πάρουμε τὰ πράγματα μὲ τὴν σειρά. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πατριαρχίας τοῦ Μαξίμου Γ' (ἀνοιξὴ 1476 - 3 Ἀπριλίου 1482) ὁ σουλτάνος πληροφορήθηκε ὅτι τοὺς ἀφορισμένους χριστιανούς δὲν τοὺς δέχεται ἡ γῆ ἀλλὰ «μένουσι τυμπανίαι μέλανες μέχρι καὶ χιλίων ἐτῶν»². Ἐκδηλώ-

1. Γιὰ τὰ κείμενα αὐτὰ βλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἱστοριογραφία*, 65 κ.ἐξ. Ἐς ὑπενηθίμους ἐδῶ ὅτι ὁ συντάκτης (ἢ συμπιλητῆς) τῆς *Ἐκθέσεως Χρονικῆς* εἶναι ἄγνωστος ἐνῶ ὡς πιθανότερος χρόνος σύνταξης πρέπει νὰ θεωρηθοῦν οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. Ἡ παραλλαγὴ τῆς *Ἐκθέσεως Χρονικῆς*, δηλ. ἡ *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως* συντάχθηκε τὸ 1578 ἀπὸ τὸν ὀφφικιάλιο τοῦ Πατριαρχείου Θεοδόσιο Ζυγομαλᾶ κατόπιν παραγγελίας τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, στὴν *Turcograecia* τοῦ ὁποῖου πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1584. Ἡ *Ἱστορία Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως* εἶναι κείμενο τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε καὶ αὐτὸ κατόπιν παραγγελίας τοῦ Κρουσίου τὸ 1577 καὶ ἀποτέλεσε μέρος τοῦ βιβλίου πὺ ἤδη ἔχουμε μνημονεύσει. Τὸ *Βιβλίον Ἱστορικὸν ἢ Χρονογράφος* τοῦ Δωροθέου ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς παραλλαγές τοῦ λεγομένου «Χρονικοῦ τοῦ 1570» καὶ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Βενετία τὸ 1631. Ἐκτοτε γνώρισε ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις —γνωρίζουμε τουλάχιστον 30—, ἀπέτελεσε ἕνα ἀπὸ τὰ «δημοφιλέστερα λαϊκὰ ἀναγνώσματα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ συνέβαλε ὅσο κανένα ἄλλο βιβλίον στὴ συντήρηση τῆς ἱστορικῆς μνήμης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ἱστοριογραφία*, 71) γιὰ τὸν *Χρονογράφον*, ὁ ὁποῖος μὲ μεγάλη πιθανότητα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν μητροπολίτη Μονεμβασίας Ἱερόθεο (πέθανε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1602/1603) βλ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, *Βιβλιολογικὰ Α'*, 337-369.

2. Ἡ παραπομπὴ γίνεται στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τῆς *Ἐκθέσεως Χρονικῆς* πὺ ἐγινε ἀπὸ τὸν ΣΑΘΑ, *MB* 7, 587. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι τοῦ ἴδιου κειμένου ἔχουμε ἀκόμη μία ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν ΣΠΥΡ. ΛΑΜΠΡΟ, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenae-*

νεται τὸ ἐνδιαφέρον τότε τοῦ Μεχμέτ Β' μὲ τὸ ἐρώτημα πρὸς τοὺς ὀφφικιαλούς τοῦ Πατριαρχείου, ἂν μποροῦν ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ διαλύσουν τὰ ἀδιάλυτα σώματα τῶν ἀφορισμένων καὶ ἂν μποροῦν νὰ δώσουν ἀπτὴ ἀπὸ δειξὴ τῆς δυνατότητας αὐτῆς. Ὁ πατριάρχης καὶ ἡ σύνοδος ὕστερα ἀπὸ ἐπίπονες, καθὼς μᾶς ἐξιστορεῖ τὸ κείμενο, προσπάθειες ἐπισημαίνουν τὸ σῶμα νεκρῆς χριστιανῆς, ἣ ὁποία εἶχε ἀφοριστεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο ἐπειδὴ εἶχε ψευδῶς διαδόσει ὅτι εἶχε συνευρεθεῖ μαζί του. Ὁ πατριάρχης παρόντων καὶ ἀπεσταλμένων τοῦ σουλτάνου προχωρεῖ στὴν διαδικασία ἄρσης τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἡμέρες τὸ ἀφορισμένο, δηλαδὴ τὸ ἅλυτο σῶμα λύεται ἀπὸ τὸν δεσμό καὶ ἀποδίδεται στὴν γῆ. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς τελετουργίας αὐτῆς οἱ σουλτανικοὶ ἀνακοινώνουν στὸν Πορθητὴ τὰ ὅσα συνέτρεξαν· καὶ αὐτὸς «ἀκούσας ἐθαύμασε καὶ ἐξεπλάγη πιστεύσας ὅτι ἐστὶν ἀληθῆς ἡ τῶν χριστιανῶν πίστις»¹.

Ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας αὐτῆς εἶναι πολλαπλῶς σημαντικὴ γιὰ τὸ θέμα μας. Οἱ συντάκτες τῶν πηγῶν αὐτῶν —εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Ἀνώνυμο εἴτε γιὰ τὸν Ζυγομαλὰ ἢ τὸν Μαλαξὸ ἢ τὸν πιθανολογούμενο Ἱερόθεο Μονεμβασίας— δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ ἐπιτίμιο καθ' ἑαυτὸ καὶ ὅ,τι αὐτὸ ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη. Δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ προσδιορίσουν σὲ τί συνίσταται ἡ ποινὴ, πῶς ἐπιβάλλεται κ.τ.δ. Ὅλοι βρίσκονται σὲ πλήρη ἀντιστοιχία προκειμένου νὰ ἀποδείξουν μέσω τῆς κατάπληξης καὶ τοῦ θαυμασμοῦ ποὺ προκαλεῖ τὸ ἅλυτο σῶμα τῆς νεκρῆς ἀφορισμένης καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ —διὰ τῆς παρεμβάσεως τῆς Ἐκκλησίας— λύσης τοῦ τὴν ἀλήθεια τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ διατήρηση τοῦ σώματος τῆς ἀφορισμένης στὴν τυμπανιαία κατάσταση καὶ ἡ λύση τοῦ συνιστοῦν τὸ θαῦμα μέσω τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ πεισθεῖ ὁ ἀλλόθρησκος μονάρχης γιὰ τὴν ἀλήθεια τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἄς ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι βρισκόμαστε στὶς πρῶτες μετὰ τὴν Ἀλωση δεκαετίες, στὴν ἐποχὴ ποὺ διαμορφώνεται, καὶ μέσω τῶν συντακτῶν τῶν κειμένων αὐτῶν, ἡ ἀναγνώριση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τῶν ὑποδού-

rum, Λονδίνο 1902. Ἐξἄλλου ἡ *Ἱστορία Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως* καθὼς καὶ ἡ *Ἱστορία Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως* ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Κρούσιου ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν ALTER ὡς παράρτημα τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Χρονικοῦ* τοῦ Σφραντζῆ, Βιέννη 1796 καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν IM. BEKKER στὴ σειρὰ *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Βόννη 1849.

1. *Ἐκθεσις Χρονικῆς*, 588· σημειώνεται ὅτι ὅλα τὰ κείμενα ἀναφέρουν σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια τὰ γεγονότα αὐτὰ ὥστε καθίσταται περιττὴ ἡ παραπομπὴ σὲ κάθε ἓνα ξεχωριστά.

λων· καὶ ἴσως λοιπὸν στὴν γενικότερη ἀντίληψη τῶν συγγραφέων αὐτῶν ὁ ἀνεκτικὸς Πορθητὴς πρέπει νὰ πειστεῖ γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν δύναμη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

Ὅμως τὰ κείμενα αὐτά, μέσω τοῦ Κρουσίου θὰ γίνουν γνωστὰ καὶ στὸ ἀγνωστικὸ κοινὸ τῆς Δύσης. Ἐξυπηρετοῦν ἄραγε τὸν ἴδιο σκοπὸ; ἐνδυναμώνουν δηλαδὴ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, τὸ συναίσθημα ὑπεροχῆς ἔναντι τῶν ἀλλοθρήσκων μουσουλμάνων ὅταν πληροφοροῦν ὅτι ὁ ἡγεμόνας τους ἀναγνωρίζει τὴν δύναμη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας; Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ παρουσιάζει κάποιον ποσοστὸ ἀξιοπιστίας μολονότι ὑπάρχει πάντα σὲ κυρίαρχη θέση ἡ βασικὴ ἀντίθεση μεταξύ τῶν τριῶν χριστιανικῶν δογμάτων πού ἀπαιτεῖ μεγάλη γενναιοδωρία γιὰ ἀποδοχὴ τῆς ἄλλης πλευρᾶς.

Παράλληλα ὅμως δὲν πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὴν μεγάλη διάδοση τοῦ περιστατικοῦ αὐτοῦ μεταξύ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Σ' αὐτὸ βέβαια συντελεῖ ὁ πολυδιαβασμένος *Χρονογράφος* μὲ τὶς δεκάδες ἐπανεκδόσεις του, ἀπὸ τίς ὁποῖες μάλιστα ἡ τελευταία γνωστὴ εἶναι τοῦ 1818. Ἄλλωστε τὸ κείμενο λειτούργησε πρὸς δύο κατευθύνσεις: τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα —καὶ ὄχι μόνον αὐτὸ— ἐνδυναμώνεται μέσω τῆς σουλτανικῆς κατάφασης· ὅμως, συγχρόνως, τὸ κείμενο μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει καὶ ἀμφισβητήσεις ἔναντι τοῦ κύρους καὶ τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς Ἐκκλησίας. Ποιὸς μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήσει τὴν δύναμη τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρέμβασης, τὴν δύναμη τοῦ ἀφορισμοῦ ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος παραδέχτηκε τὴν θεία προέλευσή του; Καὶ ἀντιθέτως: ἀπαιτεῖται ὑπακοὴ καὶ συμμόρφωση στὶς ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας ἀφοῦ αὐτὴ διαθέτει καὶ τὸ πανίσχυρο ὄπλο τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο μόνον αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀπαλλάξει τοὺς πιστοὺς, ἔστω καὶ μεταθανατίως ὅπως συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τῆς νεκρῆς ἀφορισμένης, πράγμα πού καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πορθητὴς παραδέχτηκε. Ἔτσι ἡ συνεχὴς ὑπενθύμιση τοῦ συμβάντος μαζί βεβαίως μὲ τὴν καθημερινὴ παρουσία τῆς ποινῆς συντελεῖ καταλυτικὰ ὥστε νὰ θεωροῦν οἱ χριστιανοὶ δεδομένα τὰ φοβερά ἀποτελέσματά της καὶ κατὰ συνέπεια νὰ συμμορφώνονται πρὸς τίς ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ ἀφορισμὸς (ἀποτελέσματα καὶ ἄρση τους) λοιπὸν ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερο πειστήριο προκειμένου νὰ βεβαιωθεῖ ὁ ἀλλόδοξος μονάρχης γιὰ τὴν δύναμη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Τὸ ἴδιο ὅμως, κατὰ κάποιον τρόπο, συμβαίνει καὶ ὅταν πρόκειται νὰ ἀναζητηθοῦν πειστικὰ ἐπιχειρήματα στὶς θεολογικὲς συζητήσεις μεταξύ ἐκπροσώπων τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς ἐκκλησίας. Ὁ λόγος γιὰ τίς ἀπαντήσεις τοῦ Μητροφάνη Κριτό-

πουλου σὲ ἐρωτήσεις γιὰ δογματικά θέματα ποὺ τοῦ ἔθεσε ὁ ἄγγλος θεολόγος Thomas Goad - Godus (Γῶδος κατὰ τὴν ἐξελληνισμένη μορφή του)¹.

Ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος (1589-1639), «πνευματικὸς υἱὸς τοῦ Λουκάρεως»², ὅπως εἶναι γνωστὸ ἔζησε γιὰ πολλὰ χρόνια σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς χώρες (Ἀγγλία, Γερμανία, Ἑλβετία, Βενετία)³. Ἡ παραμονή του στὴν Εὐρώπη γίνεται κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Λούκαρη καὶ ἔχει ὡς ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τίς σπουδὲς ἀλλὰ καὶ —ἴσως κυρίως— τὴν σύναψη σχέσεων μὲ τὴν Διαμαρτυρόμενη Ἐκκλησία. Κατὰ τὰ δεκατρία χρόνια τῆς παραμονῆς του στὴν Δύση εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει πολλοὺς ἐπιφανεῖς κοσμικοὺς καὶ κληρικοὺς καὶ νὰ συνάψει σχέσεις στενὲς μὲ ὀρισμένους ἀπὸ αὐτοὺς. Στὰ μέσα τοῦ 1617 βρίσκεται στὴν Ἀγγλία ὅπου παρέμεινε ὡς τὰ μέσα τοῦ 1624.

Ὁ Κριτόπουλος στὸ πλαίσιο τῆς ἀποστολῆς του ἐνημέρωνε τοὺς ἄγγλους θεολόγους σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας· ἄλλωστε πολλὲς φορές βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ ἀπαντήσει σὲ δογματικὰ ἐρωτήματα ποὺ τοῦ ὑπέβαλαν οἱ Δυτικοὶ θεολόγοι· κάτι τέτοιο μαρτυρεῖται μάλιστα καὶ σὲ ἐπιστολή του: οἱ ξένοι θεολόγοι τὸν ἐρωτοῦν «περὶ τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς καὶ ὀλοφώτου δηλαδὴ ὅπως αὕτη καταστάσεως ἔχει, πρὸς τὸ παρὸν ὑπὸ μεγάλην τυραννίδα τελοῦσα, ὅπως τε τοῖς μυστηρίοις χρῆται καὶ τίνα γνώμην ἔχει αὕτη περὶ τῶν ἀποικομένων»⁴.

Σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἐντάσσονται καὶ οἱ ἀπαντήσεις ποὺ δίνει πρὸς τὸν «Γῶδον» ὑπερασπιζόμενος τὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία καὶ τὰ μυστήριά της. Μολονότι οἱ ἀπαντήσεις αὐτές, κατὰ τὸν ἐκδότῃ τους, ἀνήκουν στὰ «πρωτόλεια» τοῦ Κριτόπουλου καὶ δίδονται «φιλικῶς καὶ ἰδιωτικῶς»⁵ δὲν παύουν νὰ εἶναι κείμενα ἰδιαίτερης σημασίας· καθὼς μάλιστα, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ, ἀποτελοῦν τὴν προπαρασκευὴ τῆς «Ὁμολογίας» τοῦ Κριτόπουλου ἀλλὰ περιέχουν καὶ στοιχεῖα, ὅπως τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἀφορισμὸ ποὺ δὲν θὰ περιληφθοῦν στὸ τελικὸ κείμενο τῆς «Ὁμολογίας»⁶.

Ὅσα ἀφοροῦν στὸ θέμα μας περιέχονται στὴν ἀπόκρισι ποὺ φέρει

1. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁμολογία*, 53-86, 209-238, 398-431.

2. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *δ.π.*, 20.

3. Τὰ βιογραφικά του καὶ τὴν δράση του στὴν Εὐρώπη βλ. στὸ ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Κριτόπουλος*· ἀπὸ τίς πρόσφατες μελέτες βλ. DAVEY, *Kritopoulos*.

4. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Κριτόπουλος*.

5. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Ὁμολογία*, 72.

6. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *δ.π.*, 72.

τὸν τίτλο: «Περὶ ἀφορισμοῦ καὶ τεθνηκότων ἀφορισμένων»¹. εἶναι κείμενο μόλις σαράντα στίχων ἀλλὰ περιέχει σχεδὸν μὲ θαυμαστὴ πληρότητα τὴν ἀφοριστικὴ πρακτικὴ καὶ τὰ ἀποτελέσματά της καθὼς καὶ τὸν τρόπο λύσης τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὁ λόγιος ἱεράρχης καὶ μετέπειτα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ὀπλισμένος μὲ εὐρεία ἀρχαιομάθεια καὶ καλὲς θεολογικὲς γνώσεις, ὅταν ἀναφέρεται στὸν ἀφορισμὸ δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει νέες δογματικὲς θεωρήσεις ἢ τυπολογικὲς ἀναθεωρήσεις. Εὐρίσκεται μέσα στὸ πλαίσιο πού ἡ ὥς τότε δογματικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ ἔχει καθιερώσει καὶ τὸ ἀκολουθεῖ μὲ συνέπεια².

Ὅμως ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο πού ἔχει σχέση μὲ ὅσα εἶδαμε στὴν περίπτωση τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ. Ἐκεῖ εἶταν ὁ ἀλλόδοξος σουλτάνος πού ἀποροῦσε· ἐδῶ εἶναι ὁ προτεστάντης χριστιανός· καὶ ἔναντι αὐτοῦ ὁ ἀφορισμὸς θὰ παρουσιαστεῖ ἀπὸ τὸν Κριτόπουλο ὡς θαῦμα, τὸ ὁποῖο «πάντας καταπλήττει τοὺς ὀρῶντας»³. Τὸ θαῦμα βεβαίως καὶ πάλι τὸ ἀναδεικνύει τὸ ἅλυτο σῶμα καὶ ἡ μέσω τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας ἀπόδοση τῆς στῆν γῆ, «ἄλλως... μένει δεδεμένον διὰ παντός».

Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης καὶ ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ ὅσα τονίζει, κλείνοντας τὴν μικρὴ πραγματεία του περὶ ἀφορισμοῦ, γιὰ τὴν παραδοχὴ τοῦ θαύματος, τὴν δογματικὴ ἔνταξή του στὸ σύστημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν καταπληκτικὴ δῆλωσή του ὅτι εἶναι δυνατὸν πρὸς ἐπιβεβαίωση τῶν λόγων του νὰ ἀποσταλεῖ σῶμα νεκροῦ ἀφορισμένου στὴν Βρετανία: «τῶν δ' ἀκουόντων οἱ πλείους οὐ πιστεύουσιν· ἐγὼ δὲ σφόδρα περὶ τούτου χαίρω, ὅτι ὁ Θεὸς τοιοῦτον μέγα σημεῖον ἐδωρήσαντο ἡμῖν, ὥστε μὴδὲ πιστεύειν τοὺς πολλούς. Ἐνεστὶ δὲ ῥᾶστα τοῦτο βεβαιωθῆναι· γραψάτωσαν γὰρ πρὸς τοὺς Πατριάρχας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἵνα πέμψωσι τοιοῦτον σῶμα εἰς Βρεττανίαν, εἴ γε βούλεται ὁ βασιλεὺς θεατῆς τοιοῦτου θαύματος γενέσθαι, τάς τε νενομισμένας εὐχὰς καὶ τὸν ὑπαναγνωσόμενον πρεσβύτερον, καὶ τότε τοῖς ὀφθαλμοῖς θεασάμενοι, βεβαιωθήσονται πάντως»⁴.

Στὴν πρώτη περίπτωση εἶταν ὁ σουλτάνος· τώρα πρέπει νὰ βεβαιωθεῖ ἓνας ἄλλος μονάρχης, ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας. Τότε ἀναζητήσαν τὸ σῶμα νεκρῆς ἀφορισμένης· τώρα ἓνα παρόμοιο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο μπορεῖ νὰ

1. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, δ.π., 77-78.

2. Πολλὲς ἀπὸ τίς πληροφορίες πού μᾶς παρέχει χρησιμοποιοῦμε καὶ σὲ ἄλλα κεφάλαια τῆς μελέτης αὐτῆς.

3. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, δ.π., 78.

4. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, δ.π., 78. Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν θαυμάτων βλ. καὶ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Θαύματα*.

ἀποσταλεῖ ἀπὸ τοὺς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Κριτόπουλος ἀντιμετωπίζοντας τοὺς Διαμαρτυρόμενους θεολόγους δὲν ἔχει καμιὰ δυσκολία νὰ παραθέσει ὅσα στοιχεῖα θεωρεῖ ὅτι συγκροτοῦν τὸ θαῦμα. Ἡ παράθεση αὐτὴ ποὺ γίνεται μὲ ἀψογο λεκτικὸ τρόπο καὶ ἀνάλογο ὕψος θὰ φθάσει στὴν κορύφωσή της μὲ τὴν ὁμολογία ὅτι ὁ θεὸς δώρησε στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἕνα ἀκλόνητο στοιχεῖο. Στοιχεῖο τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἡσυχαστοῦ εὐνοίας πρὸς τὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἢ καὶ τὰ δύο μαζί; Εἴτε ἔτσι εἴτε ἄλλιῶς ἐπαναλαμβάνεται ἐκ νέου ἢ διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ «ἀποκαλυπτική» μαρτυρία τοῦ θεοῦ καὶ ἀποδεικνύεται ἡ ἀλήθεια τῶν δογμάτων τῆς ἀνατολικῆς θρησκείας· μέσα σ' ὅλα αὐτὰ βεβαίως δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ ἀμφισβήτηση τῆς δυνάμεως τοῦ ἀφορισμοῦ ποὺ ἀναδεικνύεται καὶ πάλι πανίσχυρος ὅσο ἕνα «θαῦμα»¹.

Φθάσαμε ἔτσι πρὸς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. Συγκεκριμένα βρισκόμαστε στὰ 1663, ὅταν ἐκδίδεται ἕνας «Τόμος», ἕνα συνοδικὸ δηλαδὴ γράμμα ποὺ

1. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τοῦ θαύματος. Πρόκειται βέβαια καὶ πάλι γιὰ τὴν λύση σώματος ἀφορισμένου, ἡ ὁποία ὡς «θαῦμα», ἐντάσσεται τώρα στὶς δραστηριότητες ἐνὸς ἁγίου τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ μᾶς προσφέρει ὁ βίος τοῦ ἁγίου Διονυσίου (ΚΟΝΟΜΟΣ, "Ἅγιος Διονύσιος", 231): «Νεκροὺς ἀδιάλυτους μείναντας, ἕνεκα ἀφορισμοῦ, διέλυσε διὰ τῆς προσευχῆς εἰς χῶμα καὶ εἰς ξηρὰ κόκκαλα. Τοῦτο συνέβη εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῶν Ξένων, τὴν Μητρόπολιν τῆς νήσου Ζακύνθου, ὅπου ἀνοιχθέντος τάφου εὗρέθη τὸ σῶμα γυναικὸς ἀδιάλυτον... ἐφόρεσε τὸ ἐπιτραχήλιον καὶ ὠμοφόριον, γονυκλινῶς δὲ προσευχόμενος ἐδέετο τοῦ Θεοῦ μετὰ δακρύων πρὸς διάλυσιν τοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀφορισμοῦ. Καὶ ὦ τοῦ θαύματος! "Ἀμα ὁ Ἅγιος ἀνέγνωσε τὴν συγχωρητικὴν εὐχὴν, τὸ ἄπνου ἐκεῖνο πτώμα ἐκλινεν τὴν κεφαλὴν, ὡς διὰ νὰ προσκυνήσῃ τὸν Ἅγιον, ἔπενεν ἔπειτα χαμαὶ καὶ διελύθη εἰς χοῦν καὶ ὀστέα. "Ὅμοιον ἐτέλεσε θαῦμα ὁ Ἅγιος Διονύσιος καὶ εἰς τὸ χωρίον Καταστάριον ἐπὶ πτώματός τινος ἀφωρισμένου ἀνδρός». Ἡ δογματικὴ θεώρηση καὶ ἀγιολογικὴ-θαυματουργικὴ δράση σὲ πλήρη ἀντιστοιχία. Πρὸς ἀποδοχὴ τοῦ θαύματος κινεῖται καὶ ὁ Καيسάριος Δαπόντες ὅταν τὸ 1775 βρίσκεται μπροστὰ σὲ ἀνάλογη περίπτωσι. Τὰ γεγονότα εἶναι τὰ ἐξῆς: ἕνας μοναχὸς ὀνομαζόμενος Παρθένιος κατηγοροῦσε καὶ ἔβριζε τὸν πατριάρχη Καλλίνικο Γ'. Τρία χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του, ὅταν ἀνοῖξαν τὸν τάφο τὸν βρῆκαν ἄλυτο καὶ ὑπέθεσαν ὅτι τὸν εἶχε ἀφορίσει ὁ Καλλίνικος γι' αὐτὸ ζήτησαν συγχωροχάρτι ποὺ πράγματι ἔφθασε στὸ Ἅγιον Ὅρος: «Τὴν ἐβδομάδα τῆς διακαινισίμου ἀνοίχθη ὁ τάφος τοῦ δεδεμένου, ἔγινεν ἀκολουθία, παρὰ τῶν ἀσκητῶν ἁγιανναντῶν, ἀνεγνώσθη τὸ συγχωροχάρτι τῆς ἡμετέρας παναγιότητος, ἐτάφη πάλιν τὸ λείψανον, μετὰ δύο μῆνας ἀνοίχθη καὶ ὦ τῶν θαυμασιῶν Χριστὲ βασιλεῦ, ὦ τῆς χάριτος τῶν ἀρχιερέων ἡμῶν, εὗρέθη τελειῶς λελυμένος ὁ πρὸ τριῶν χρόνων δεδεμένος καὶ ἔνσαρκος, καὶ ἅπαντες ἐδώκαμεν δόξαν τῷ Θεῷ, τῷ δόντι ἐξουσίαν τοιαύτην τοῖς ἀνθρώποις» (ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ, *Δαπόντες*, 157-158).

υπογράφουν οι τέσσερις πατριάρχες της 'Ανατολής¹. 'Η σπουδαιότητα του κειμένου αὐτοῦ ἔγκειται ἀκριβῶς στὴν φύση τοῦ ἐγγράφου² ἐπειδὴ μὲ αὐτὸ οἱ πατριάρχες προβαίνουν στὴν ἐπίλυση προβλημάτων πού ὑπάρχουν στὶς σχέσεις τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας στὴν Ρωσία· συγχρόνως δίδονται λύσεις καὶ σὲ ἄλλα προβλήματα ἀποκλειστικῶς δογματικοῦ-κανονικοῦ περιεχομένου. "Ομως ἡ σπουδαιότητά του ἔχει νὰ κάνει ἀκόμα καὶ μὲ τὸν σκοπὸ πού ἐπιζητεῖ νὰ ἐξυπηρετήσει: συντάχθηκε δηλαδὴ μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ τσάρου 'Αλέξιου προκειμένου νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν καταδίκη τοῦ πατριάρχου Μόσχας Νίκωνα, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ τσάρος βρισκόταν σὲ ἔντονη διένεξη. 'Η καταδίκη καὶ ἀποπομπὴ τοῦ Νίκωνα θὰ πραγματοποιηθεῖ ὄντως τὸ 1666³.

Τὸ κείμενο τοῦ «Τόμου» ἔχει συνταχθεῖ μὲ τὴν μορφὴ ἐρωτοαποκρίσεων⁴. Καλύπτει εὐρύτατο φάσμα ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν μὲ τὸ «Κεφάλαιον α'. Τί ἐστὶ Βασιλεύς;», συνεχίζονται μὲ τὸ «Κεφάλαιον β'. Ἐὰρ δὴ ἀπλῶς πάντας, καὶ μάλιστα τὸν κατὰ 'Επίσκοπον ἢ Πατριάρχην ὑπεῖκιν καὶ ὑποτάσσεσθαι τῷ ἡγεμονεύοντι Βασιλεῖ, κατὰ πάσας τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις καὶ κρίσεις»⁵ καὶ προχωροῦν μὲ τὴν διαλεύκανση ἄλλων προβλημάτων.

1. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ ὅρου «τόμος» παραθέτουμε τὴν ἐρμηνεία πού δίνουν οἱ συντάκτες του: «Τόμος λέγεται ἡ ἐπαγομένη παρὰ τῆς συνόδου ἀπόφασις ἐφ' οἷα σδῆποτε ὑποθέσεως, τὸ τέμνειν πάσας τὰς ἀμφιβολίας καὶ διαλύειν πάσας τὰς προσφερομένας ἀμφισβητήσεις» (ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 342). Οἱ τέσσερις πατριάρχες πού ὑπογράφουν τὸ συνοδικὸ γράμμα εἶναι: ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Γ', ὁ πατριάρχης 'Αλεξανδρείας Παῖσιος, ὁ 'Αντιοχείας Μακάριος καὶ ὁ 'Ιεροσολύμων Νεκτάριος.

2. 'Εδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη μία διάσταση τοῦ ὑπὸ ἐξέταση κειμένου. 'Ο «Τόμος» τοῦ 1663 ἀποτελεῖ πολὺτιμο βοήθημα καὶ πρώτης τάξεως μαρτυρία προκειμένου νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ τὸ κείμενο μιᾶς ἄλλης πηγῆς κανονικοῦ δικαίου, τοῦ «Μεγάλου Νομίμου»· ὅμως γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ «Τόμου», τὶς πηγές του, τὶς ἐκδόσεις του καὶ τὰ ὅσα προβλήματα παρουσιάζει ἡ μελέτη του, βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μέγα Νόμιμον*.

3. Γιὰ τὸ ὅλο θέμα καὶ τὸν ρόλο πού ἔπαιξε στὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Παῖσιος Λιγαρίδης, βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατριάρχαι καὶ εἰδικότερα* τὶς σ. 75-159.

4. Παραθέτω τὴν ἐπιγραφὴ μὲ τὴν ὁποία παραδίδεται τὸ κείμενο: «Τόμος ζητημάτων τινῶν ἀναγκαίων, ὧν αἱ λύσεις ἐγένοντο παρὰ τῶν ἀγιοτάτων καὶ μακαριωτάτων τεσσάρων Πατριαρχῶν, καὶ ἐξεδόθησαν, δοκιμασθεῖσαι κατὰ τοὺς ὅρους καὶ κανόνας τῆς Καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς 'Εκκλησίας, ἐν εἶδει ἐρωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων, κατὰ τὸ σωτήριον ἔτος ,αχξγ'', κατὰ μῆνα» (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μέγα Νόμιμον*, 39).

5. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *δ.π.*, 39, 41.

Ἐνάντια στα θέματα πού πραγματεύεται ὁ «Τόμος» συμπεριλαμβάνεται βεβαίως καὶ τὸ θέμα τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὁ ἀφορισμὸς ὄχι ὡς ποινὴ τῆς ὁποίας τὸ κύρος πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀλλὰ ὡς θεσμὸς γιὰ τὸν ὁποῖο μὲ δύο συνεχόμενες ἐρωτήσεις (ς' καὶ ζ') ἐπιζητοῦνται κάποιες διευκρινίσεις ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴ του καθὼς καὶ τίς δικαιοδοσίες πού ἔχει ὁ ἀφορίζων. Ἐπιπλέον ἐπιζητεῖται νὰ τεθοῦν σαφεῖς ὅρια στὴν ἄλογη καὶ ἰδιοτελὴ χρῆση τῆς ποινῆς ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν.

Ἡ διαπραγμάτευση παρομοίων διατάξεων βεβαίως συνδέεται στενὰ πρὸς τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο συντάχτηκε ὁ «Τόμος». Πρέπει νὰ στηριχθεῖ ἐναντίον τοῦ Νίκωνα ἡ κατηγορία, ἐπειδὴ εἶχε ἀφορίσει καὶ καταρραστεῖ τὴν τσαρική οἰκογένεια· κατὰ συνέπεια οἱ ἐρωτήσεις πού ἔχουν ὑποβληθεῖ πρέπει νὰ ὁδηγήσουν σὲ τέτοιες ἀπαντήσεις πού θὰ τεκμηριώνουν τὴν ἀποπομπὴ τοῦ πατριάρχου τῆς Μόσχας. Συνάγεται ἀπὸ τὰ κείμενα ὅτι μεταξὺ τῶν κατηγοριῶν πού τοῦ προσάπτουν εἶναι καὶ ἡ ἐπιβολὴ ἰδιοτελῶν ἀφορισμῶν, γεγονός πού σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες ἀντικανονικὲς ἐνέργειες τοῦ Νίκωνα μπορεῖ νὰ στοιχειοθετήσῃ τοὺς λόγους τῆς ἀποπομπῆς του.

Ἀλλὰ ἂς παρακολουθήσουμε τὴν ὅλη διατύπωση τῆς ἐρώτησης καὶ τὴν δογματικὴ καὶ κανονικὴ στήριξη τῆς ἀπάντησης. «Ἐρώτησις κεφ. ζ'. Εἰ δύναται ἐπίσκοπος ἢ καὶ πατριάρχης, καὶ ὅσοι διὰ τῶν τοιούτων ἐκκλησιαστικῶν ὀνομάτων σημαίνονται, ἀφορίζει ὄντινα βούλονται, δι' ἰδίας αὐτῶν ὑποθέσεις, καὶ εἶναι τοὺς ἀφορισθέντας τῷ Θεῷ ὑπαίτιους, καὶ ὁ ἀφορίζων ἀλόγως ὑπαίτιός ἐστι τοῖς κανόσιν;»¹.

Γιὰ τὴν ἀπόκριση χρησιμοποιοῦνται ὅλες οἱ γνωστὲς ἀλλὰ καὶ λιγότερο γνωστὲς ἐρμηνεῖες: ὁ κανὼν ρλγ' τῆς συνόδου τῆς Καρθαγένης, ὁ Ζωναρᾶς, ὁ Βαλσαμών, ἡ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ· ἀκόμη ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ἀλλὰ καὶ ἐπιστολὴ τοῦ «ἱεροῦ» Συνεσίου «πρὸς Θεόφιλον», καθὼς καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ὅλα αὐτὰ συντελοῦν ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ ἡ διατύπωση: «τοὺς ἀλόγως ἀρωμένους ἢ ἀφορίζοντας ἀρχιερεῖς τινά, οὐ μόνον τὴν ἀρὰν καὶ τὸν ἀφορισμὸν πρὸς ἐκεῖνους ἐπιστρέφειν, ἀλλὰ καὶ ἀξίους εἶναι τιμωρίας, ὡς ὀργίλους καὶ ἀπερισκέπτως χωρίζοντας κατὰ τὴν αὐτῶν θέλησιν τινὰς τοῦ κοινοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, οὗς ὁ Σωτὴρ τῷ τιμίῳ αὐτοῦ ἐξηγόρασεν αἵματι, καὶ τῆς κα-

1. Χρησιμοποιοῦ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ΓΕΔΕΩΝ (Διατάξεις 1, 347-350) ἡ ὁποία στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν παρουσιάζει διαφορὰς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης «Λένιν» τῆς Μόσχας. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μέγα Νόμιμον*, 29 κ.ἐξ. Ἐξάλλου διαφορὰς εἶχε ἐντοπίσει καὶ ὁ ΓΚΙΝΗΣ (*Περὶ ἑγράμματος*, 132-133).

θέδρας αποβλητέους, κατὰ τοὺς κανόνας· εἰ οὖν ἐπὶ τῶν τυχόντων οὐκ ἔχει χώραν ἡ παράλογος ἀρά, καὶ ὁ ἀφορισμός, πολλοῦ γε δεῖ ἐπὶ ἡγεμόνων καὶ οἷς ἡ ἀρχὴ ἐπιτέτραπται»¹.

Ἡ ἐπόμενη ἐρώτηση² σχετίζεται καὶ αὐτὴ ἔμμεσα μὲ τὸν ἀφορισμὸ ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἐπίλυση τοῦ θέματος τῆς ἄρσεως τοῦ ἐπιτιμίου. Συγκεκριμένα ζητεῖται ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ ἀδίκως ἀφορισμένος πρέπει νὰ συγχωρεῖται ἀπὸ ἀνώτερο ἱερωμένο. Ἡ ἀπόκριση τονίζει τὴν σημασία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας κατὰ τὸ σχῆμα «πρεσβύτερος-ἐπισκοπος-μητροπολίτης-πατριάρχης/σύνοδος» ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει καμιά ἀμφισβήτηση. Δηλαδή ὁ ἀδίκως ἀφοριζόμενος πρέπει νὰ κινηθεῖ μέσα στὸ σχῆμα αὐτὸ προκειμένου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἄρση τῆς ποιῆς ἀλλὰ καὶ ὁ ἀδίκως ἀφορίζων τιμωρεῖται καὶ αὐτὸς μέσα στὸ ἴδιο σχῆμα.

Τὰ ζητήματα ποὺ τίγονται στὶς ἐρωτήσεις-ἀποκρίσεις τοῦ «Τόμου» τοῦ 1663 εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα κείμενα³. Τὸ στοιχεῖο ποὺ πρέπει ὅμως νὰ ἐξαρθεῖ εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὰ κύρια ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὴν σύνοδο καὶ τοὺς τέσσερις πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς εἶναι καὶ ὁ ἀφορισμός. Βεβαίως πρόκειται γιὰ περίπτωση διαφορετικῆ ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες ποὺ ἐξετάσαμε λίγο παραπάνω. Τώρα ὁ «ἀντίπαλος» δὲν εἶναι οὔτε ἀλλόδοξος οὔτε ἐτερόδοξος. Εἶναι ὁμόδοξος καὶ μάλιστα ὁ πατριάρχης τῆς Μόσχας, ὁ ὁποῖος συγκρούστηκε μὲ τὸν τσάρο. Ἡ Ἐκκλησία βεβαίως θὰ στηρίξει τὸν ἡγεμόνα τῆς Ρωσίας· καὶ ὁ λόγος τῆς ὑποστήριξης αὐτῆς ἴσως εἶναι εὐδαλός... Ὡστόσο ὁ ἀφορισμὸς ἀποτελεῖ αἰτία τοῦ κατηγορητηρίου. Ἡ ἰδιοτελὴς χρῆση τοῦ συνιστᾶ λόγος καθάρσεως· καὶ τὰ κείμενα τῶν Πατέρων μποροῦν νὰ συνδράμουν τὴν κατηγορία καὶ τὴν τιμωρία· ὥστε ἡ χρῆση τοῦ ὅπλου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ γίνῃ πρὸς δύο κατευθύνσεις. Στὴν περίπτωσή μας καλεῖται νὰ λειτουργήσῃ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση: νὰ συνδράμῃ ὥστε νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ ἀνεπιθύμητος ἱεράρχης⁴. Ἡ συμβολὴ μάλιστα τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι ἀποφασιστικὴ ἐπειδὴ τὰ

1. ΓΕΔΕΩΝ, Διατάξεις 1, 349.

2. ΓΕΔΕΩΝ, δ.π., 349-350.

3. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. ἐδῶ τὸ ὄγδοο κεφάλαιο ὅπου ἐξετάζεται ὁ ἀφορισμὸς ἐν σχέσει πρὸς τοὺς νομοκάνονες.

4. Ἡ περίπτωση τῆς ἀποπομπῆς τοῦ Νίκωνα δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μία τυπικὴ παραδειγματικὴ σειρὰ, ἡ ὁποία νὰ παρουσιάζει ὡς κοινὸ σημεῖο τὴν ἐπιβολὴ παραλόγων ἀφορισμῶν προκειμένου νὰ στοιχειοθετηθεῖ λόγος ἀποβολῆς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ πραγματικὴ αἰτία ἀποπομπῆς βρίσκεται στὴν ρήξη τοῦ Νίκωνα μὲ τὸν τσάρο Ἀλέξιο καὶ στὴν βούληση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας νὰ στηρίξῃ τὸν τσάρο

ζητήματα αυτά εύκολα μπορούν να άγγιξουν τις συνειδήσεις των ρώσων χριστιανών της εποχής αυτής. Οι σχέσεις πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας φαίνεται ότι αποτελούν την κύρια αίτία για τον «Τόμο» του 1663· ή παρέμβαση των πατριαρχών της Ανατολής επιχειρείται μέσω της επεξεργασίας κειμένου στην ουσία θεωρητικού και δογματικού, το οποίο βεβαίως θα αποτελέσει το έφαλτήριο για τις κατηγορίες έναντι του Νίκωνα και την καταδίκη του εν τέλει. Ωστόσο είναι εύκολη και η άμεση «πρόσληψη» του από τους μέσους όρους της ρωσικής κοινωνίας. Η εκκλησιαστική ήγεςία της ρωσικής εκκλησίας, η οποία παρουσιάζεται να επιβάλλει άδικους άφορισμούς και έναντι του τσάρου άκόμη, εύκολα διαβάλλεται στις συνειδήσεις των πιστών. Τουτό έπειδή αυτό επιχειρείται μέσω άκριβώς της ποινής που είναι καθημερινή, κοινή για τους άνθρωπος της εποχής και ένας από τους παράγοντες που διαμορφώνουν την νοοτροπία του. Άκόμα και ο άιτιολογημένος άφορισμός εύκολα ή δύσκολα μπορεί να μετατραπεί σε άδικο και ιδιοτελή προκειμένου να στηριχτούν κατηγορίες έναντι άνεπιθύμητων προσώπων.

Την ίδια χρήση του άφορισμού θα κάνει λίγο άργότερα ο Νεκτάριος, πατριάρχης Ίεροσολύμων¹. Συγκεκριμένα σε βιβλίο που κυκλοφόρησε²

στην διένεξη αυτή. Βεβαίως εξετάζοντας τους λόγους άπομακρύνσεως διαφόρων έραρχών από τις άνώτατες βαθμίδες της εκκλησιαστικής πυραμίδας θα βρούμε ένιες φορές να άναφέρεται μεταξύ των διαφόρων παρανομιών που συγκροτούν το κατηγορητήριο ή άλόγιστη και ιδιοτελής χρήση του έπιτιμίου· τέτοια περίπτωση είναι λ.χ. ή άπομάκρυνση του Άρσένιου Άποστόλη από την διοίκηση της μητροπόλεως Μονεμβασίας. Το έγγραφο του άφορισμού του Άποστόλη έχει έκδοθεί πολλές φορές· φυσικά ή παραπομπή γίνεται στην έκδοση που έγινε από τον Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Άρχιερείς, 138: στο δημοσίευμά του αυτό ο Μανούσακας άπέδειξε ότι το έγγραφο είναι του έτους 1509. Άπό αυτό διαβάζουμε ότι ο άφοριζόμενος άρχιερέας «προξενεί σκάνδαλα και συγχύσεις και άνυποστόλως άφορισμούς έκσπενάξει κατ' αυτών, μη γινώσκων ο μάταιος, ότι αυτός ταίς άποφάσεσι και άραίς των κανόνων υπόκειται, ως παρανόμως και έξω κανόνων άναξίως προβάς εις δ νύν λέγεται είναι». Είναι λοιπόν φανερό ότι ή παράλογη και άδικη έπιβολή του έπιτιμίου από μόνη της δέν μπορεί να στοιχειοθετήσει κατηγορία. Άλλωστε θα υπήρχε ο κίνδυνος να άναιρεθεί κατ' αυτόν τον τρόπο ή άποτελεσματικότητα του άφορισμού.

1. Ο Νεκτάριος έζησε από το 1602-1676 ένώ πατριάρχευσε στα Ίεροσολύμα μεταξύ των έτών 1661-1669 όταν παραιτήθηκε υπέρ του Δοσιθέου. Για τον λόγο αυτό πατριάρχη βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Άπιτομή, 291-332 όπου και βιογραφικά στοιχεία για τον Νεκτάριο· ο συγγραφέας πάντως της μελέτης αυτής θεωρεί για την βιογραφία του Νεκταρίου ως πλέον άξιόπιστη πηγή το λήμμα του *Dictionnaire de Theologie Catholique* γραμμένο από τον V. GRUMEL· βλ. έπίσης και τα όσα άναφέρει ο LEGRAND (έπόμενη σημείωση).

2. Το βιβλίο έχει τον τίτλο : *Το μακαριωτάτον και σοφωτάτον πατριάρχον*

πάντε χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του ἀναφέρει τὰ ἐξῆς γιὰ τὸν ἀφορισμὸ ἐξακολουθώντας τὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας: «τελούμενον ἐν ἡμῖν κοινῇ θαυμάσιον ἐστὶν ὁ νόμιμος καὶ κανονικὸς ἀφορισμός, φρικτὸν ἄκουσμά τε καὶ θέαμα· ἂν γὰρ ἐν τοιοῦτῳ ἐπιτιμίῳ μεταλλάξῃ τὸν βίον ὁ ἔνοχος, ἄλυτον αὐτοῦ διαμένει ἐν τῷ τάφῳ τὸ σῶμα· οὐ μὴν δὲ ὡς ἐν τοῖς ἁγίοις ἄφθαρτον καὶ οἶονεὶ κεκοιμημένῳ προσεοικὸς, ἀλλὰ δυσειδὲς καὶ δυσῶδες, καὶ ἐξωδικὸς ὡς Τυμπανιαῖον· καθὰ ἐκφωνεῖται ἐπ' αὐτοῖς ἡ δίκη, ὅτι αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθίσονται αὐτοὶ οὐδαμῶς. "Οτι σπουδῇ τῶν κληρονόμων, ἡ οἰκείων ὁ ἀφωρίσας παρακληθεὶς ἢ ὅτῳ τυχὸν ὤφειλεν ἀδικήσας ὁ τεθνηκώς, καὶ ἐπὶ τῆς θείας μυσταγωγίας εὐχῶν ἀπὸ ἱερέων, ἢ ἀρχιερέων μάλιστα εὐχομένων, διαλύεται ὁ δεσμὸς καὶ εἰς χοῦν ἀναλύεται μετ' ὀλίγον τὸ σαρκίον. Πολλὰ δὲ ἠκούσθησαν καὶ εὐθὺς γινόμενα περὶ τῆς τοιαύτης ἀναλύσεως τεράστια».

Ὁ Νεκτάριος συνεχίζοντας τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς θαύματος (θαυμάσιον) ποὺ συντελεῖται στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία σὲ λίγες γραμμὲς παρουσιάζει ὁλόκληρο τὸ φαινόμενο. Εἶναι τὸ θαῦμα, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ θαύματος (ἄλιωτο σῶμα)· τὸ ἄλιωτο σῶμα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀφοριστικῆς κατάρας· ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπ' ἀνόρθωση εἶναι δυνατὴ μὲ τὴν παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν συγγενῶν τοῦ ἀφορισμένου. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ προσπάθεια ἀποσύνδεσης τῶν συγγενῶν ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση ἀδιάλυτων σωμάτων τῶν ἁγίων καὶ τῶν ἀφορισμένων. Τὰ σημεῖα τῆς διαφοροποιήσεως εἶναι ὁρατὰ κατὰ τὸν Νεκτάριο· τὴν λογικὴ αὐτὴ θὰ ἀκολουθήσουν ἕνα αἰῶνα ἀργότερα καὶ οἱ ἐκδότες τοῦ *Πηδαλίου* καὶ μάλιστα μὲ περισσότερες διευκρινίσεις: βρισκόμαστε ἄλλωστε στὴν στρόφῃ πρὸς τὸν 19ο αἰ.

2. Ἡ πραγματεία τοῦ Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων

Ὁ λόγος τώρα γιὰ ἕνα κείμενο ἐν μέρει ἀνέκδοτο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ στὴν οὐσία πραγματεία περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήσαμε πολλὰς φορὲς στοιχεῖα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς μελέτης¹. Ἐδῶ ὁμως σκοπεύουμε νὰ

τῆς μεγάλης καὶ ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ κυρίου Νεκταρίου πρὸς τὰς προσκομισθεῖσας θέσεις παρὰ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις φρατόρων διὰ Πέτρου τοῦ αὐτῶν μαϊστορος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα Ἀντίρρησις, Τυπωθεῖσα νῦν πρῶτον ἐν τῇ... μονῇ... Τζετατζούια κατὰ τὸ ἀχπβ', ἔτος... (LEGRAND, B. H., 17. 2, ἀρ. 568 καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, E. B. 2, ἀρ. 3467).

1. Βλ. κυρίως τὸ ἕκτο κεφάλαιο.

παρουσιάσουμε και συνολικά τὸ ἔργο ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιμείνουμε σὲ ὀρισμένα στοιχεῖα του, τὰ ὁποῖα ἐκτιμοῦμε ὡς ἀναπόσπαστα μέρη τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ. Ὁ τίτλος τῆς πραγματείας: «Χρυσάνθου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδρίτου τοῦ ἀποστολικοῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἀγιωτάτου πατριαρχικοῦ θρόνου, περὶ ἀφορισμοῦ, κατ' αἵτησιν τοῦ γαληνοτάτου καὶ θεοσεβεστάτου αὐθέντου καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βεσαράβα Πραγκοβάνου βοεβόδα»¹.

Ὁ Χρυσάνθος Νοταρᾶς (1663-1731) λοιπόν, ὄντας ἀκόμη ἀρχιμανδρίτης², συντάσσει πραγματεία περὶ ἀφορισμοῦ ὕστερα ἀπὸ αἵτημα τοῦ Κωνσταντίνου Μπασαράμπα³, ἡγεμόνα στὴν Βλαχία (1688-1714). Ἡ δραστηριότητα τοῦ Χρυσάνθου στὴν αὐλὴ τῆς Βλαχίας εἶναι γνωστὴ σ'

1. Τὸ χειρόγραφο μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *I.B.* 1, 301, ἀρ. 226· ἀπόκειται μεταξὺ τῶν χειρογράφων τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὀρίζεται ὡς αὐτόγραφο τοῦ Χρυσάνθου καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 38 φ. Ἄλλο ἀντίγραφο περιγράφεται ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα στὸν IV τόμο τοῦ ἴδιου ἔργου (Πετρούπολη 1899), σ. 85-86, ἀρ. 69, ἀποκείμενο μεταξὺ τῶν χειρογράφων τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως (τώρα ΕΒΕ), μὲ 17 φ. βλ. ἐπίσης ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Χρυσάνθος*, 82: «σώζεται ἐν τῇ αὐτῇ βιβλιοθήκῃ [Μ.Π.Τ.] καὶ ἄλλα ἀντίγραφα ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου. Συνετάχθη δὲ κατὰ προτροπὴν τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μολδοβλαχίας»· τρίτο χειρόγραφο σώζεται στὸ Βουκουρέστι 658 (17) ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει δημοσιεύσει ἓνα μέρος ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Τιμόθεος μὲ τὸν τίτλο: «Ὁ πατριάρχης Χρυσάνθος καὶ ὁ ἀφορισμός», *ΝΣ* 33 (1938) 66-74· βλ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Χρυσάνθος*, καθὼς καὶ τὸ Παράρτημα τῆς μελέτης αὐτῆς ὅπου ἐκδίδονται τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ. Τὰ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ εἶναι ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς ΕΒΕ τὸ ὁποῖο μοῦ ὑπέδειξε ἡ συνάδελφος καὶ φίλη Πηνελόπη Στάθη· τὴν κ. Στάθη, ἡ ὁποία ἐν τῷ μεταξὺ ἐκπόνησε τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ της μὲ θέμα τὸν Χρυσάνθο Νοταρᾶ εὐχαριστῶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ γιὰ τὴν σημαντικὴ προσφορὰ της.

2. Γιὰ τὸν Χρυσάνθο Νοταρᾶ ἔχουμε τώρα, τὴν ἀνέκδοτη ἀκόμα, διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Πηνελόπης Στάθη· βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Χρυσάνθος*, 9-11, 21-23, 53-55, 69-72, 81-84, 148-152, 161-163, 178-181· γιὰ τὴν δράση του στὴν αὐλὴ τῆς Βλαχίας βλ. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, *Λόγιοι*, 114 κ.ἐξ.· πάντως δὲν πρόκειται γιὰ μεταγλώττιση ἄλλου ἔργου, ὅπως γράφει ὁ Καραθανάσης (σ. 116) ἀλλὰ γιὰ πρωτότυπη μελέτη τοῦ Χρυσάνθου· τοῦτο ὄχι μόνον διότι τὸ χειρόγραφο δὲν ἀναφέρει πούθενά ὅτι πρόκειται γιὰ μεταγλώττιση ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ ὅλη δομὴ καὶ τὸ ὕφος τοῦ ἔργου μαρτυροῦν γιὰ τὴν πρωτοτυπία του. Τὸ ἴδιο ὑποστηρίζει καὶ ὁ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, *Χρυσάνθος*, 82, περιγράφοντας τὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα ἔργα τοῦ Χρυσάνθου.

3. Γιὰ τὸν τελευταῖο ρουμάνο ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας, τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴν ἐπικράτειά του καὶ τὶς ἄλλες δραστηριότητές του βλ. ΙΟΡΓΑ, *Byzance*. Γιὰ τὶς ἐπιδράσεις Ἑλλήνων λογίων στὴν αὐλὴ του καὶ τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα στὴν Βλαχία τὰ χρόνια αὐτά, βλ. ΚΟΤΜΑΡΙΑΝΟΥ-ΔΡΟΥΛΙΑ-LAYTON, *Ἑλληνικὸ Βιβλίον*, 133-134, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

αυτήν παρέμεινε τὰ χρόνια (1686-1692, 1694-1714) καὶ με ἐντολὴ τοῦ Μπασαράμπα μεταγλώττισε καὶ συνέταξε ἀρκετὰ ἔργα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὸ περὶ ἀφορισμοῦ.

Τὰ ἔργα ποὺ συγκροτήθηκαν κατὰ τὴν ἀνέλιξη τοῦ προγράμματος ὁργάνωσης τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς ὑπῆρξαν πολλὰ. Μάλιστα ὁ Μπασαράμπας τὸ 1700 ζήτησε τὴν γνώμη τοῦ πατριαρχείου γιὰ νὰ μεταφράσει σὲ ἀπλὴ γλῶσσα τὴν «Ἑρμηνεία στὰ τέσσερα Εὐαγγέλια» τοῦ Θεοφύλακτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας¹. Σύμφωνα μ' αὐτὰ θεωροῦμε ὅτι καὶ ἡ πραγματεία περὶ ἀφορισμοῦ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ προγράμματος τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς, προορισμένη νὰ καταλήξει στὸ τυπογραφεῖο, πράγμα ποὺ τελικὰ, ἄγνωστο γιατί, δὲν πραγματοποιήθηκε. Ὡστόσο ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη ὑπόθεση ποὺ συγκεντρώνει κάποιες πιθανότητες βεβαιότητας. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ αὐλὴ τῆς Βλαχίας διατηροῦσε ἀριστες σχέσεις μετὰ τὸ πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μετὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Πάντα ὑπάρχουν κάποιες προστριβές· μάλιστα ὁ πατριάρχης Ἰάκωβος εἶχε ἀφορίσει τὸν ἡγεμόνα Σερμπὰν Καντακουζηνό², θεῖο τοῦ Μπασαράμπα, καὶ ὁ πατριάρχης Καλλίνικος Β' ὁ Ἀχαρνὰν ἀρνήθηκε νὰ ἄρει τὸν ἀφορισμό³· ἀντιδικία θὰ ὑπάρξει μετὰξὺ Μπασαράμπα καὶ Καλλνίκου Β' καὶ γιὰ ἄλλα θέματα. Ἔτσι εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Μπασαράμπας ἐπιδιώκει νὰ γνωρίσει καλὰ τὸ θέμα τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τίς συνέπειές του. Ἐξάλλου μεγάλο τμῆμα τῆς μελέτης ἀφιερώνει ὁ Χρῦσανθος, προκειμένου νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν πρέπει νὰ ἀφορίζει πρόσωπα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ποὺ διαθέτουν δύναμη ἐπειδὴ σὲ τελικὴ ἀνάλυση χαμένη βγαίνει ἡ Ἐκκλησία⁴.

Ἄς δοῦμε ὅμως τώρα μετὰ μεγαλύτερη προσοχὴ ὁρισμένα ἐνδιαφέροντα σημεῖα τῆς πραγματείας αὐτῆς ὥστε νὰ παρουσιαστοῦν ὅλα αὐτὰ καὶ μέσω τῆς γραφίδας τοῦ Χρυσάνθου.

Θὰ σταθοῦμε ἀρχικὰ στὸ σημεῖο ποὺ ὁ Χρῦσανθος κάνει τίς ἐκτιμήσεις του γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τῶν ὑψηλῶν προσώπων. Ὁ Χρῦσανθος βεβαίως ἀποφαίνεται ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες ἔχουν τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ἐξουσία νὰ ἀφορίζουν ἀκόμη καὶ τοὺς ἄρχοντες· ὥστόσο προσθέτει γρήγορα, ὅτι στὴν περίπτωσή αὐτὴ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πρέπει νὰ «συλλογι-

1. IORGA, *Documente*, 329-332.

2. IORGA, *δ.π.*, 305-310.

3. IORGA, *δ.π.*

4. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Χρῦσανθος*.

σθοῦν καὶ νὰ στοχασθοῦν καλὰ, πόσα κακὰ ἔμπορουν νὰ ἔλθουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸν τοῦτον»¹. Καὶ προχωρώντας στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων του, προκειμένου νὰ προλάβει κάποιες δογματικὲς ἀντιρρήσεις, σημειώνει: «Τούτην τὴν παρατήρησιν δὲν τὴν ἔχει ὁ κανὼν ὅταν ἀφορίζῃ, διατὶ αὐτὸς ἀφορίζει ἀορίστως ἐκεῖνον ὁποῦ πέσῃ εἰς τὸ παράπτωμα, ἢ μὲ τὸ νὰ μὴν δύναται νὰ στοχασθῇ ὅλα τὰ περιστατικὰ τοῦ καιροῦ εἰς κάθε καιρὸν, ἢ μὲ τὸ νὰ μὴν βαστᾷ δυνατωτέραν τὴν δικαιοσύνην καὶ ἀλήθειαν ἀπὸ αὐτὰν»².

Γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν γνώμη του μάλιστα προβάλλει τὸ παράδειγμα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας γράφοντας: «εἰ δὲ μή, θέλομεν πέσῃ εἰς μεγάλαις δυσκολίαις καὶ συμφοραῖς, ὡς ἔπαθον οἱ παπῖσται μὲ τοὺς Ἄγκλους, οἱ ὁποῖοι ἔμπορουντες διὰ τὸν ἄθεσμον γάμον καὶ μοιχὸν τοῦ ὀγδοῦ Ἐνρίκου ρηγὸς τῆς Μεγάλης Βρετανίας νὰ ἀποφασίσουν μόνον ὅτι ὁ γάμος ἐκεῖνος ἦτον ἄθεσμος καὶ μοιχεία καὶ νὰ ἀφήσουν ἔτzieh τὰ πράγματα, ἐπέρασαν εἰς τὸν ἀφορισμὸν, ὅθεν ἔγινεν ἐπανάστασις καὶ σχίσμα, καὶ ἀνοίχθη πύλη ἄλλης δεινότερας αἰρέσεως εἰς ἐκεῖνο τὸ βασίλειον, καθὼς εἶναι τῶρα»³.

Ἐνᾷ ἄλλο σημαντικὸ σημεῖο τῆς πραγματείας ἀναφέρεται στὴν καταχρηστικὴ ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο κατὰ τὸν Χρυσάνθο συντελεῖ ὥστε νὰ ἀκυρώνεται ἡ ἀξία του. Ἀλλὰ ἂς δοῦμε καὶ πάλι τὸ χειρόγραφο: «ὁ προεστὼς ὁποῦ διὰ παραμικρὰν ἀφορμὴν εἰσφέρει τοιοῦτον ἀφορισμὸν, ἀμαρτάνει πολλὰ κάμνωντας καταγέλαστον τὸ μεγαλύτερον σπαθίον τῆς ἐκκλησίας... ἤξεύρω πῶς τοῦτο εἶναι συνηθισμένον εἰς τὴν ἐκκλησίαν μας, ἀλλὰ γνωρίζω πῶς εἶναι κακὰ καμωμένον ὡς εἶναι καὶ ἄλλα πολλά, τὰ ὁποῖα γίνονται ἀπὸ κατάχρησιν τῶν προεστώτων, καὶ ὅχι ἀπὸ σφάλμα τῆς ἐκκλησίας· μάλιστα τὸ παλαιόν, ὁ μέγας ἀφορισμὸς ἐδίδετο διὰ ἐξαίρετα κρίματα, ὅθεν καὶ πολλὰ σπάνια ἐδίδετο, διὰ νὰ εἶναι φοβερός... ὅθεν οἱ ἀρχιερεῖς ἂν ἐκρατοῦσαν τὸν ἀφορισμὸν διὰ μεγάλας αἰτίας καὶ ἀμαρτίας, δὲν ἦτον τόσον καταφρονημένος, ἀμὴ διατὶ τὸν δίδουν εἰς κάθε παραμικρὰν αἰτίαν, δὲν τὸν πολυψηφοῦσιν, ἐπειδὴ καὶ τὸν ἐσυνήθισαν»⁴.

Τέλος πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε στὴν πραγματεία τοῦ Χρυσάνθου καὶ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, στὰ ὁποῖα πραγματεύεται τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφο-

1. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 6^r.

2. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 6^r.

3. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 6^v.

4. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 7^r.

ρισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τὸ σημεῖο ὅπου περιγράφει τὰ τυμπανιαῖα πτώματα τῶν ἀφορισμένων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Χρῦσανθος θὰ ἀκολουθήσει τὴν δογματικὴ θέσιν περὶ θαύματος, τὴν ὁποία συναντήσαμε στὰ πρῶτα δύο κείμενα ποὺ χρησιμοποίησαμε. Πρόκειται λοιπὸν περὶ θαύματος, ἀποκαλυπτικοῦ τῆς δυνάμεως τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ. Μάλιστα τώρα θὰ αἰσθανθεῖ ἕτοιμος διὰ τοῦ θαύματος αὐτοῦ νὰ ἀντικρούσει τὴν δογματικὴν θέσιν τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δὲν πιστεύει στὸ θαῦμα τῶν τυμπανιαίων. Τὸ θαῦμα ὅμως παρουσιάζεται καὶ πάλι στὴν περίπτωση τῆς ἄρσης τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἐτσι ὁ Χρῦσανθος δὲν θὰ διστάσει νὰ ἀντιμετωπίσει, ἔστω καὶ μέσω τῆς ἐρμηνείας τοῦ θαύματος, τὸ οὕτως ἢ ἄλλως πραγματικὸ πρόβλημα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ σώματα τῶν νεκρῶν ἀφορισμένων ἄλλοτε λύνονται καὶ ἄλλοτε ὄχι, παρὰ τὴν διαμεσολάβηση τῶν εὐχῶν τῆς Ἐκκλησίας. Τί συμβαίνει λοιπόν; «ἐπειδὴ λοιπὸν καὶ ὁ ἀφορισμὸς δὲν λύεται, παρὰ μόνον ἀπ' ἐκεῖνον ὁποῦ τὸν ἀφώρισε, τὰ δὲ πράγματα καθ' ἑκάστην μᾶς δείχνουσιν, ὅτι ὁ τυμπανιαῖος λύεται μὲ ταῖς εὐχαῖς πολλῶν ψιλῶν ἱερέων καὶ ἐπισκόπων ἔξω τῆς ἐπαρχίας αὐτῶν ἐκεῖ ὁποῦ δὲν ἔχουσι καμίαν ἐξουσίαν, εἶναι φανερόν, ὅτι ὡς ἡ λύσις δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξουσίας, ἔτιζι οὐδὲ ὁ τυμπανιαῖος εἶναι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα ἀφορισμοῦ, ἀλλὰ συνδεδεμένος μὲ θαῦμα· ὅθεν εἶναι εὐκόλον νὰ εἰποῦμεν, διατὶ ἀπὸ τινὰς ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς λύνονται οἱ τυμπανιαῖοι, ἀπὸ δὲ τινὰς δὲν λύνονται»¹.

Ἡ ἐποχὴ ποὺ γράφει ὁ Χρῦσανθος εἶναι τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ.· ἔτσι ἐπιβάλλεται νὰ δοθοῦν ἱκανοποιητικὲς ἢ ἔστω μὴ ἱκανοποιητικὲς ἀλλὰ πάντως κάποιες ἀπαντήσεις σὲ ἐρωτήματα ποὺ ἴσως σὲ παλαιότερους αἰῶνες δὲν εἶχαν τεθεῖ· ἐνδεχομένως νὰ μὴν εἶχαν ἀνακύψει καθόλου· ἡ παραδοχὴ τῶν βασικῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας εἶταν δεδομένη καὶ βεβαίως δὲν ὑπῆρχε πεδίο γιὰ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις ἢ «λογικὲς» προσπελάσεις καὶ μάλιστα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀπλοῦ πιστοῦ. Βεβαίως καὶ τώρα ἡ συζήτηση ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν ἀντιπροσωπεύει ὁ Χρῦσανθος τοὺς μέσους ὄρους· ὡστόσο στὸν βαθμὸ ποὺ ἔνα πρόβλημα, καὶ μάλιστα παρομοίας φύσεως, δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μόνον τῶν προσωπικῶν ἀποριῶν τοῦ ἀτόμου ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει, ἀλλὰ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀντιπροσωπεύει κοινὲς ζητήσεις μιᾶς μεγάλης ἢ μικρῆς ομάδας μποροῦμε νὰ τὸ θεωροῦμε ὡς πρόβλημα μιᾶς ἐποχῆς.

1. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 15^γ. Τὰ ἄλλα τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἀδιάλυτα πτώματα βλ. ἐδῶ στὸ ἕκτο κεφάλαιο.

Καὶ βεβαίως τὸ ζήτημα τῶν ἁλιωτων σωμάτων δὲν εἶναι περιορισμένης ἐμβέλειας· πάνω σ' αὐτὸ ἐδράζεται ἡ ἀποτελεσματικότητα ἐνὸς ἐπιτιμίου ποὺ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα ἐνὸς θεσμοῦ, καὶ ἐν προκειμένῳ θεσμοῦ ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης. Μέσω αὐτοῦ, ὅπως ἔχουμε πεῖ, ἐπιχείρησαν ἱκανὰ στελέχη τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας νὰ δογματίσουν ὑπὲρ τῆς ἀνωτερότητας τῆς ὀρθόδοξης θρησκείας. Ἔτσι ἂν κάποτε δημιουργοῦνται ἀμφισβητήσεις, ἂν ἡ κοινὴ γνώμη στέκεται δίβουλη μπροστὰ στὴν περίπτωση τῆς μὴ ἀπόδοσης τοῦ σώματος στὴν γῆ δὲν ὀφείλεται τοῦτο στὴν ἀδυναμία τῆς ποινῆς ἀλλὰ στὴν ἀνορθόδοξη τακτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦν ὀρισμένοι ἱεράρχες. Ὁ ἀφορισμένος πρέπει νὰ λυθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα ποὺ τὸν ἀφόρισε· καὶ τότε ἐπέρχεται ἡ λύση, ἡ ὁποία πάντως γίνεται «μὲ θαῦμα, τὸ ὅποιο ἐνεργεῖ ὁ Θεὸς διὰ μέσου ἐκείνου ὁποῦ ἀφορίζει καὶ ἡμπορεῖ νὰ γένη ἀπὸ κάθε ἱερέα καὶ ἀρχιερέα τὸν ὅποιο ὁ Θεὸς ἀκούει εὐχόμενον, ἢ δι' τὴν ἀγιωσύνην του, ἢ διὰ τὴν πίστιν του, ἢ διὰ ἄλλον σκοπὸν τῆς θείας Πρόνοιας. Καὶ ὅτι διὰ τῆς ἀγιωσύνης τοῦ εὐχομένου συγκλίνει ὁ Θεὸς πρὸς τὴν λύσιν τοῦ τυμπανιαίου»¹. Καὶ συνεχίζοντας ὁλοκληρώνει τὴν ἐρμηνεία του: «πολλαῖς φοραῖς ὁ Θεὸς γυρεύει τίποτα ἄλλο ὑπέρτερον ἐκ τῆς λύσεως ταύτης· ὅθεν χαρίζει αὐτὴν τὴν θαυματουργίαν εἰς κάποιους ὁποῦ δὲν ἔχουσι μήτε ἀγιωσύνην, μήτε πίστιν, καὶ μὲ ἓνα λόγον νὰ εἰποῦμε εἰς τοὺς παντελῶς ἀξίους ἀνάγωντας τὴν χάριν εἰς ἄλλον σκοπὸν τῆς θείας του προνοίας»².

Σημαντικὴ ἐξάλλου εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Χρυσάνθου ὅτι τὰ διαφορετικὰ χρώματα ποὺ παρουσιάζουν τὰ σώματα τῶν τυμπανιαίων μπορεῖ βεβαίως νὰ ὀφείλονται στὴν ποιότητα τῶν ἁμαρτημάτων ἀλλὰ ἡμπορεῖ νὰ ὀφείλονται καὶ στὴν «διάφορον κρᾶσιν τῶν ποιότητων τοῦ νεκροῦ ἢ καὶ ἀπὸ τὴν διαφορὰν τῆς γῆς τῶν μνημάτων»³. Προσπάθεια ἐκλογίκευσης τοῦ φαινομένου γιὰ ὅσους ἔχουν ἀμφιβολίες. Ὑπάρχει καὶ αὐτὴ ἡ πιθανότητα: ἡ φύση τοῦ σώματος καὶ τοῦ χρώματος ποὺ τὸ ὑποδέχεται. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἡ ἀντίληψη, ἡ βεβαιότητα ποὺ ἔχει παγιωθεῖ μὲ τὸν Μαλαξὸ κυρίως, καὶ τὴν «Βακτηρίαν Ἀρχιερέων», δηλαδὴ μέσω τῆς κυρίαρχης ἐκκλησιαστικῆς παραδοχῆς, ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ διαταραχτεῖ. Ἔτσι καὶ ἡ ποιότητα τῶν ἁμαρτημάτων μπορεῖ νὰ διαφοροποιήσῃ τὸ χρῶμα τοῦ πτώματος.

Συνοψίζοντας τὰ σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδεσμεύει ἡ πραγματεία

1. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 15^v.

2. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 15^v.

3. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 17^r.

του Χρύσανθου επισημαίνουμε ότι ο λόγιος ιεράρχης συγκεντρώνει την προσοχή του στα παρακάτω κρίσιμα ζητήματα. 'Η 'Εκκλησία δεν πρέπει να αφορίζει πρόσωπα της εξουσίας. 'Η σύγκρουση με την πολιτική εξουσία μόνο δεινά μπορεί να προξενήσει στο εκκλησιαστικό σύστημα. Φυσικά ο ίδιος ο Χρύσανθος που κινείται στις αὐλές τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας γνωρίζει ἄριστα τὴν σημασία τῶν καλῶν σχέσεων με τοὺς ἄρχοντες. Τὸ παράδειγμα τοῦ θείου του, Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, δὲν μπορεί νὰ τὸν ἀφήνει ἀδιάφορο. 'Η 'Εκκλησία πρέπει νὰ συνυπάρχει ἐν εἰρήνῃ πρὸς τὴν πολιτική ἐξουσία· πολλές φορές μάλιστα μπορεί νὰ παραβλέπει καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀρχές της. Σύμφωνα λοιπὸν με τὴν λογική αὐτὴ ποὺ φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ στὸ πάντα κρίσιμο ζήτημα τῶν σχέσεων τῶν δύο ἐξουσιῶν, πῶς εἶναι δυνατόν ἡ 'Εκκλησία νὰ αφορίζει ἀδιακρίτως;

Μιὰ ἄλλη βασικὴ παρατήρηση ποὺ σχολιάσαμε καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο εἶναι ὁ εὐτελισμὸς καὶ ἡ ἀναποτελεσματικότητα τοῦ ἐπιτιμίου ὡς ἐπακόλουθο τῆς συνεχοῦς χρήσης ἀλλὰ καὶ σὲ ἀσήμαντες ὑποθέσεις. 'Η κατάχρηση λοιπὸν συντελεῖ ὥστε νὰ διαμορφωθεῖ ἐξοικείωση τῶν ἀνθρώπων με τὴν ποινὴ· ἀποτέλεσμα τῆς ἐξοικείωσης εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τοῦ φόβου καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἐμφάνιση τῆς ἀναποτελεσματικότητος τῆς ποινῆς. Γι' αὐτὸ δὲν εὐθύνεται, κατὰ τὸν Χρύσανθο, ἡ 'Εκκλησία οὔτε ἄλλωστε ἡ ποινὴ καθ' ἑαυτὴν ἀλλὰ οἱ προεστῶτες τῆς 'Εκκλησίας. 'Η ἀνάλυση τῶν συνεπειῶν ἀπὸ τὴν ἀλόγιστη χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Χρύσανθος πιστεύουμε ὅτι εἶναι «σύγχρονη», δηλαδὴ μπορεί νὰ θεωρηθεῖ ὅτι γίνεται με ὅρους τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης.

Τέλος ἡ ἀνάδειξη τοῦ θαύματος ποὺ ἀποδεσμεύει ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἁλυντῶν σωμάτων καὶ ἡ ἀπόδοσή τους στὴν γῆ μέσω τῆς 'Εκκλησίας, συντηρεῖ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Χρύσανθου τὴν πολεμικὴ ἐναντίον τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας. Οἱ τυμπανιαῖοι νεκροὶ συνεχίζουν τὴν παράδοση τῶν θαυμάτων· τὰ θαύματα γίνονται καὶ στὴν νεότερη ἐποχὴ. Οἱ παπιστὲς ποὺ δὲν ἀναγνωρίζουν ὅτι γίνονται θαύματα στὴν 'Ανατολικὴ ἐκκλησία ἀποστομώνονται μέσω τῶν τυμπανιαίων, ὅπως ἄλλωστε ἀποστομώθηκε καὶ ὁ Μεχμέτ Β', ὅπως ἀποστομώθηκαν οἱ ἄγγλοι θεολόγοι. "Ὅμως στὸ τελευταῖο ἀπόσπασμα ποὺ παραθέσαμε ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο: μέσω τοῦ ἀφορισμοῦ μπορεί νὰ ἐκδηλωθεῖ καὶ ἡ θεία Πρόνοια, ὅταν ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἐμφανίζεται σὲ πρόσωπα ποὺ δὲν ἀνήκουν ἀποκλειστικά στὸ σύστημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Χρύσανθος, ἡ ἐκτίμηση τοῦ Χρύσανθου, λύνει πολλὰ προβλήματα τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς· ἡ περίπτωση τοῦ ἁγίου Διονυσίου ποὺ μνημονεύσαμε ἤδη εἶναι ἓνα ἀπὸ αὐτά.

Καινοτομεῖ λοιπὸν σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὁ Χρῦσανθος μὲ τὶς ἐκτιμήσεις του· κάποιες ἀπὸ τὶς τεκμηριώσεις του εἶναι σαφῶς ἐκσυγχρονιστικές καὶ τολμηρὲς γιὰ τὸ σύστημα τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ πρᾶγμα δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαράτρητο· ἄλλωστε τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος καὶ ἴσως προσπαθεῖ νὰ τὸ δικαιολογήσει. Τοῦτο συμβαίνει ὅταν στὸ τέλος τῆς πραγματείας του προσπαθεῖ νὰ ἐναρμονίσει τὰ πορίσματά του μὲ τὴν διδασκαλία τῶν παλαιότερων Πατέρων: «ταῦτα εἶπαμεν ἕως τώρα περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ, ἂν καλὰ καὶ δὲν εὐρίσκωνται ὅλα ὁμοῦ ρητῶς εἰς τινὰ διδασκαλον σημειωμένα, σποράδην ὅμως περιέχονται εἰς τοὺς παλαιούς ἐρμηνεῖς τῶν ἱερῶν κανόνων, Ἰωάννην τὸν Σχολαστικόν, Βαλσαμών, Ἀριστηνόν, καὶ Ζωναρᾶν»¹. «Ὅμως κάτι μένει ποὺ δὲν βρίσκεται σ' αὐτούς: τί συμβαίνει λοιπόν; Ὁ ἴδιος ὁ Χρῦσανθος θὰ μᾶς τὸ πεῖ πάλι: «εἰ δὲ καὶ τινὰ προσετέθησαν, ἀλλὰ ὅχι χωρὶς θεμέλιον, τὸ ἓνα διατί συνάγονται καταλόγον ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ ιδιότητα τοῦ αὐτοῦ ἀφορισμοῦ, τὸ ἄλλο ὅτι τὰ ἴδια λέγωσι καὶ ἄλλοι σοφοὶ διδάσκαλοι, καὶ τὸ γ' ὅτι ἐγράφησαν μὲ ἀκριβῆ ἔρευναν ἐπικαλούμενοι αἰεὶ τὸ ἀληθὲς Πανάγιον Πνεῦμα, εἰς τὸ νὰ γένῃ ὁδηγὸς τῆς ἀληθείας, ὥ ἡ δόξα καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν»².

Βρισκόμαστε λοιπὸν μπροστὰ σὲ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδηλώσεις τῆς ἐμφάνισης τοῦ ὁρθοῦ λόγου στὰ πρᾶγματα τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἀφορισμὸς στὸ σύνολό του δὲν ἀμφισβητεῖται· τὸ ἀντίθετο μάλιστα. Ὡστόσο μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικὰ γνωρίσματά του θὰ τεθοῦν κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς διαφορετικῆς λογικῆς. Οἱ ἀντιθέσεις ποὺ παρακολούθησαν σχεδὸν σ' ὅλη τὴν ζωὴ του τὸν Χρῦσανθο εἶναι καὶ ἐδῶ προφανεῖς. α' Ἀντιθέσεις, ἀντιφάσεις, ζυμώσεις, ἀλλὰ πάντα κάτω ἀπὸ τὴν σκέπη τῆς Ἐκκλησίας», σημειώνει εὐστοχα ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς³ γιὰ τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρῦσανθου. Νομίζω ὅτι τὸ κείμενο τῆς πραγματείας τὸ ἐπιβεβαιώνει· ἄλλωστε τὸ γεγονός ὅτι ποτὲ δὲν ἔφθασε ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου ἀποτελεῖ ἀκόμα μιὰ πρόσθετη ἀπόδειξη τῶν ἀντιφάσεων τῆς ἐποχῆς...

3. Ἡ κριτικὴ στάση συνεχίζεται...

Λίγα χρόνια μετὰ τὴν σύνταξη τῆς πραγματείας τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ θὰ κυκλοφορήσει στὴν Βενετία ἓνα βιβλίο μὲ τὸν τίτλο: *Θεωρίαι Χριστιαν-*

1. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 17^γ.

2. Μ.Π.Τ. (ΕΒΕ) 69, φ. 17^γ.

3. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία*, 106.

νικαί καὶ ψυχοφελεῖς νουθεσίαι ἐκάστῳ χριστιανῷ... διὰ συνδρομῆς Νικολάου τοῦ Σινωπίτου... (1699)¹. Μολονότι στὸ βιβλίον δὲν ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας² ἀποδίδεται ἀσφαλῶς στὸν Μεθόδιο 'Ανθρακίτη' δική του ἐξάλλου εἶναι καὶ ἡ ἀφιερωματικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν χορηγό. Σ' αὐτὴν καθὼς καὶ στὸ κείμενο «πρὸς τοὺς 'Αναγινώσκοντας» ἐξηγεῖται ὁ σκοπὸς τῆς ἐκδόσεως, τὸ κοινὸ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται καὶ ὁ τρόπος ἀνάγνωσής του³.

Ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ βιβλίον —κατὰ τὶς διακηρύξεις τοῦ συγγραφέα του— ἀποβλέπει στὴν σωτηρίαν τῶν πιστῶν· ὥστόσο ὁ φωτισμένος λόγιος ἀπὸ τὰ Γιάννενα διαπνέεται ἀπὸ ἔντονη κριτικὴ διάθεση ἐναντι τῆς 'Εκκλησίας, μὲ τὴν ὁποία ἄλλωστε θὰ ἔλθει ἀργότερα σὲ ὀξεία διαμάχη⁴.

Ἀπὸ τὴν κριτικὴ του ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαίρεθεῖ καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Τὸ ἐπιτίμιο φυσικὰ γίνεται ἀποδεκτὸ ὡς ποινὴ πού «τὴν ἐπαράδωσε ὁ Χριστὸς εἰς τὴν 'Εκκλησίαν δι' ἐκείνους ὅπου δὲν πείθονται εἰς τὸν θεῖον νόμον»⁵. Ὡστόσο σ' αὐτὴν πρέπει νὰ καταφεύγει ἡ 'Εκκλησία ἀφοῦ ἐξαντλήσει ὅλα τὰ ἄλλα μέσα πού ἔχει στὴν διάθεσή της. Βέβαια καὶ ὁ «χριστιανὸς πρέπει νὰ φοβᾶται πολλὰ τὸν ἀφορισμὸν τοῦ ποιμένου, διατὶ εἶναι μία Πνευματικὴ μάχαιρα, ὅπου χωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν Θεόν». Ὅμως ἐξίσου ὑπεύθυνοι εἶναι καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες: «πρέπει καὶ οἱ ἄγιοι ποιμένες τῶν 'Εκκλησιῶν νὰ μὴν κινοῦνται

1. Γιὰ τὴν πλήρη περιγραφὴ τοῦ βιβλίου βλ. ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, ἀρ. 84, ὅπου ἀναδημοσιεύονται ἡ ἀφιερωματικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μ. 'Ανθρακίτη καθὼς καὶ τὸ κείμενο «Πρὸς τοὺς 'Αναγινώσκοντας» τοῦ βιβλίου αὐτοῦ γνωρίζουμε ὡς τώρα ἄλλες 6 ἐκδόσεις τοῦ 18ου αἰ. καὶ μία τοῦ 19ου (1742, 1751, 1763, 1779, 1780 καὶ 1831). Πλήρη περιγραφὴ τοὺς βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *E.B.* 1, ἀρ. 437-443 καὶ 2, ἀρ. 670, καθὼς καὶ ΓΚΙΝΗΣ-ΜΕΞΑΣ, *E.B.*, ἀρ. 2074.

2. Τὸ βιβλίον ἀποδόθηκε κατὰ καιροὺς στὴν γραφίδα τοῦ 'Αντ. Κατήφορου καὶ τοῦ Σπυρ. Μήλια: βλ. ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, 129.

3. «Ἐσυνάθροισα πολλοὺς καὶ διαφόρους χριστιανικοὺς στοχασμοὺς καὶ θεωρίας, καὶ ἐσύνθεσα τοῦτο τὸ βιβλιάριον δι' ὠφέλειαν, καὶ σωτηρίαν τῶν ἀδελφῶν μας χριστιανῶν, διὰ τοῦ ὁποίου δύναται καθένας νὰ γνωρίσῃ, τὴν κατάστασιν τῆς χριστιανικῆς πολιτείας, καὶ τὴν μέθοδον, μὲ τὴν ὁποίαν ἡμπορεῖ νὰ ἔλθῃ εἰς τελειότητα Χριστιανικὴν» καὶ λίγο παρακάτω: «Εἶναι ἀπλοὶ στοχασμοί, καὶ θεωρίαι, σύντομαι καὶ εὐκόλαι, ὅπου καταλαμβάνονται χωρὶς κόπον ἀπὸ καθένα... ἐποῦτοι οἱ στοχασμοὶ δὲν συμβάλλουσι μόνον πρὸς 'Αναχωρητάς... ἀλλὰ καὶ εἰς ἐκείνους ὅπου πολιτεύονται εἰς τὸν κόσμον καὶ δὲν γνωρίζουσι τόσον καθαρὰ τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ» (ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, 128).

4. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Δίκη*, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία· ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία*, 104 κ.ἐξ.

5. Ὅλες οἱ παραπομπὲς στὸ κείμενο τοῦ 'Ανθρακίτη ἀφορροῦν τὴν α' ἐκδοσὴ τοῦ 1699, ὅπου τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἀφορισμὸ βρίσκονται στίς σ. 225-236.

πάραυτα ἀπλῶς καὶ ὥς ἔτυχε νὰ ἀφορίζουσι τὸ ποίμνιόν τους ἢ ἀπὸ θυμόν, ἢ ἀπὸ κάθε ὀλίγον σφάλμα». Τὴν πρότασή του αὐτὴ ὁ Μεθόδιος τὴν αἰτιολογεῖ μὲ δύο τρόπους: α) ἐπειδὴ ἔτσι ὁ πιστὸς πέφτει στὰ χέρια τοῦ διαβόλου καὶ β) «διὰ νὰ μὴ καταφρονηθῇ ἡ τοιαύτη φοβερὰ μάχαιρα τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν συνήθειαν, καὶ τὴν λογιάζουσιν οἱ πιστοὶ διὰ οὐδετίποτε».

Συνεχίζοντας τὴν κριτικὴ του ὁ Μεθόδιος εἶναι ἀκόμα αὐστηρότερος ἀφοῦ γιὰ πρώτη φορὰ θὰ τολμήσει νὰ κατηγορήσει τοὺς ἀρχιερεῖς ὅτι πολλὰς φορὰς ἀφορίζουν χρηματιζόμενοι: «βαβαὶ καὶ τί ἀσπλαχνία εἶναι αὐτὴ τί ὁμότης, τί ἀπανθρωπότης, νὰ πραγματεύεται ὁ καλὸς ποιμένας τοὺς ἀφορισμούς, νὰ πωλῇ τὴν πληγὴν τοῦ Θεοῦ διὰ αἰσχροκέρδειαν· νὰ χύνη τὸ αἷμα τοῦ προβάτου του γιὰ τὸν πόρον τῆς ζωῆς του; Ἄντις νὰ εἶναι ποιμένας, νὰ γίνεται λύκος;» καὶ συνεχίζοντας σημειώνει καυστικότατα: «οἱ λογιώτατοι ἀρχιερεῖς, οἱ ἅγιοι ποιμένες (διὰ νὰ μὴ τοὺς εἰπῶ μισθωτοὺς, ὅτι οὐ μέλλει αὐτοῖς περὶ τῶν προβάτων) ἔβαλαν τὸ ποίμνιόν τους εἰς τὸ μεταχμεῖον, εἰς τὴν μέσσην τοῦ πολέμου, καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος πολεμοῦσιν αὐτοὶ ἐσωτερικῶς, μὲ τοὺς ἀφορισμούς, μὲ τὰ ἀστροπελέκια τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐξωτερικῶς οἱ τύραννοι μὲ τοὺς καταδρομεῖς, μὲ τὰ ἀνυπόφορα βάρη· καὶ λογαριάζω ὅτι τούτῃ νὰ εἶναι ἡ αἰτία ὅπου δὲν προχωροῦν οἱ χριστιανοὶ εἰς τὸ καλλίτερον» καὶ θὰ τελειώσει μὲ παραινέσεις πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς προκειμένου αὐτοὶ νὰ σταματήσουν «ἐτούτην τὴν ἀταξίαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ» καὶ νὰ συμπεριφέρονται μὲ ἀγάπην καὶ συγκατάβαση πρὸς τὸ ποίμνιόν τους.

Ἐντονη λοιπὸν κριτικὴ διάθεση πού φθάνει ὥς τὰ ὅρια τῆς πολεμικῆς ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἀφορισμὸς δὲν ἀμφισβητεῖται· εἶναι ἐπιτίμιο πού ἔλκει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, τὸν Χριστό. Ὅμως ἀμφισβητεῖται ζωηρὰ ἡ χρῆση του ὡς σωφρονιστικοῦ μέσου καὶ κατηγοροῦνται οἱ ὑπερβάσεις καὶ οἱ καταχρήσεις πού μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν ἀκόμα καὶ στὴν ἀναίρεση «τῆς πνευματικῆς μαχαίρας τοῦ Θεοῦ». Στὸ σημεῖο αὐτό, ἄλλωστε τὰ δύο κείμενα εἶναι περίπου σύγχρονα· ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Χρῦσανθος βρίσκονται πλάι-πλάι: ἡ ὑπερβολικὴ χρῆση ἀναιρεῖ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου. Ὡστόσο ὁ Ἀνθρακίτης προχωρεῖ ἀκόμα περισσότερο κατηγορώντας τοὺς ἀρχιερεῖς γιὰ χρηματισμὸ· ὑποδεικνύει ἔτσι τὴν αἰτία τῶν συχνῶν ἀφορισμῶν.

Ἡ βαρεῖα αὐτὴ κατηγορία θὰ πλαισιωθεῖ ἀπὸ μιὰ ἐξίσου βαρύτατη διαπίστωση: οἱ ἀρχιερεῖς μὲ τοὺς συχνοὺς ἀφορισμοὺς ἐξομοιώνονται μὲ τοὺς κατακτητὲς πού μὲ τὰ ὑπέρογκα βάρη πού ἐπιρρίπτουν στοὺς ὑποδούλους ἀποτελοῦν τὸν σημαντικότερο παράγοντα πού δὲν ἐπιτρέπει στοὺς

χριστιανούς να καλυτερέψουν, να πάνε τὰ πράγματά τους καλύτερα· και βέβαια ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις τοῦ Μεθόδιου ἀπουσιάζουν οἱ ἀναφορὲς σὲ τυμπανιαῖα πτώματα, ἄλυτους νεκρούς, συγχωρητικὲς εὐχὲς ἀρχιερέων ποὺ θαυματουργικὰ ἀποκαθιστοῦν τὴν τάξιν καὶ σώζουν τὴν ψυχὴ τοῦ νεκροῦ ἀφορισμένου.

Ἴσως μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ νὰ σηματοδοτεῖται ἡ ἀπαρχὴ τῆς ρήξης τοῦ Ἀνθρακίτη μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. Ὁ Μεθόδιος ἔχει σπουδάσει στὴν Δύση, ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν φιλοσοφία τοῦ Malebranche καὶ θὰ καταδικαστεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν γιὰ τὴν διδασκαλία του. Αὐτὰ γίνονται στὰ 1742¹. Ἴσως τώρα λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ ἀρχή. Ὁ ἀφορισμὸς ὅπως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ταγούς τῆς Ἐκκλησίας θὰ παίξει κάποιον ρόλο στὴν κριτικὴ στάση τοῦ Μεθόδιου. Ὡστόσο ὅπως σωστὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀνθρακίτη «εἶναι ὁλοτελὴς ὑποκειμενικὴ, ἀνεδαφικὴ καὶ πέφτει μὲ τὸ πρῶτο χτύπημα»². Δὲν πρέπει ὅμως νὰ μᾶς διαφύγει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀργότερα, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 18ου αἰ., ὅταν ἡ ἀντίθεση πρὸς τὶς πρακτικὲς τῆς Ἐκκλησίας μορφοποιεῖται καὶ ἀποκτᾷ συγκεκριμένο περιεχόμενο τὸ βιβλίον τοῦ Ἀνθρακίτη θὰ γνωρίσει ἀρκετὲς ἐπανεκδόσεις ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας. Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀνθρακίτη καὶ ἡ κριτικὴ του ἐναντίον τοῦ ἀφορισμοῦ θὰ βρεθεῖ πολλὰς φορὲς στὸ προσκήνιο συντελώντας καὶ αὐτὴ στὴν διαμόρφωσιν ἐνὸς ἄλλου τρόπου θέσεως τῶν πραγμάτων.

Φτάσαμε ἔτσι στὸν 18ο αἰ. καὶ ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἡ δικαιοδοσία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ θέματα δικαίου ἔχει ἐπεκταθεῖ σημαντικά. Τὸ εὖρος τῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας τῆς ἐπεκτείνεται καὶ σὲ θέματα ἀστικοῦ δικαίου. Ἡ μετάφραση τοῦ Ἀρμενόπουλου σὲ ἀπλὴ γλῶσσα (Σπανὸς) διευκολύνει τὶς νέες ἀρμοδιότητες. Παράλληλα ὑπάρχει πάντα καὶ ὁ Μαλαξός. Ὁ ἀφορισμὸς συνεχίζει τὴν πορεία του· κάποιες ἀποσπασματικὲς ἀντιδράσεις δὲν πέτυχαν νὰ περιορίσουν τὴν ἰσχὺ τοῦ ἐπιτιμίου.

Ἐχει λοιπὸν νὰ παρουσιάσει κάτι νέο ὁ αἰώνας αὐτὸς ὡς πρὸς τὴν ποινὴν; Σημαντικὲς καὶ δραματικὲς μεταβολὲς δὲν παρατηροῦνται. Ὅπως εἴπαμε οἱ ἑξὶ ἐκδόσεις τοῦ Ἀνθρακίτη συντηροῦν μιὰ κριτικὴ διάθεση· ἀλλὰ ἡ τύχη τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀνθρακίτη εἶναι ἀσχημη. Ὡστόσο μποροῦμε νὰ συλλέξουμε καὶ κάποιες πρόσθετες μαρτυρίες ποὺ προσμετροῦνται μαζί

1. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν καταδίκη τοῦ Ἀνθρακίτη καὶ τὰ ὅσα προηγήθηκαν βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Δίκη*· ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Ἱερόθεος*, 257-315.

2. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία*, 105.

μέ τις άλλες κριτικές φωνές. Βρισκόμαστε άλλωστε στὸν αἰῶνα τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν ἐμφάνιση καὶ νέων ἐπιθέσεων εἰς βάρος τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἀξίζει λοιπὸν νὰ ἐξετάσουμε λίγο πιὸ ἀναλυτικὰ τὸ ζήτημα τῶν ἐπιτιμιῶν καὶ μαζί τους καὶ ἐκεῖνο τοῦ ἀφορισμοῦ ὅπως αὐτὰ ἐμφανίζονται στὸ ἔργο ἑνὸς ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα πνευματικὰ ἀναστήματα τοῦ αἰῶνα καὶ συγχρόνως ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη (1716-1806)¹.

Ὁ Βούλγαρης δὲν ἔχει γράψει εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὰ ἐπιτίμια· ἀναφέρεται ὅμως καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο ιδιαίτερα ἀποκαλυπτικὸ στὸ *Σχέδιασμα περὶ τῆς Ἀνεξιθρησκείας ἢτοι περὶ τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροδόξων* (1768)². Ἡ βασικὴ ἰδέα τῆς πραγματείας, ὅπως τὴν ἐκθέτει ὁ Βούλγαρης εἶναι: «πῶς πρέπει νὰ γυμνάζῃ τὴν πρὸς τοὺς ἑτεροδοξοῦντας ἀνοχὴν ἅπας ἰδιάζων χριστιανός· πῶς ἡ Ἐκκλησία· πῶς τὸ βασιλεῖον κράτος καὶ ἡ πολιτικὴ δύναμις»³. Ἀφοῦ περιγράφει λοιπὸν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τίς ἀρετὲς ποὺ διακρίνουν τὸν σωστὸ χριστιανὸ κατὰ τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τοὺς ἑτεροδόξους καταλήγει ὅτι σὲ περίπτωσι ἐσχάτης ἀνάγκης πρέπει ὁ πιστὸς νὰ καταφεύγει σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει «ἐξωτερικὴ ἀκοινωνησία» δηλαδὴ ἀπομάκρυνση ὀριστικὴ καὶ διακοπὴ κάθε ἐπαφῆς μὲ τὸν ἀμετανόητο ἑτεροδοξοῦντα.

Αὐτὰ στὸ ἀτομικὸ ἐπίπεδο. Ποιὰ ὅμως πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρακτικὴ τοῦ ἐπισκόπου; Αὐτὴ ὀρίζεται πρὸς τρεῖς κατευθύνσεις: «Α'. ἡ μέριμνα τῶν τῆς ἰδίας διοικήσεως χριστιανῶν· Β'. ἡ κρίσις καὶ ἡ ψῆφος τῶν ἀθετούντων· Γ'. ἡ τῶν ἀπειθῶν καὶ σκληροτραχέλων ποινὴ καὶ κατὰκρισις»⁴.

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν τρίτη κατηγορία ὁ Βούλγαρης δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀρνητικὸς· ἡ ποινὴ πρέπει νὰ ἐπιβληθεῖ ἀφοῦ ἐξαντληθεῖ κάθε προσπάθεια μεταστροφῆς τῶν «παρασυρθέντων»· δηλαδὴ ὅταν πρόκειται γιὰ χριστιανούς ποὺ παρασύρθηκαν ἀπὸ ἄλλα δόγματα θὰ προσπαθήσει ὁ καλὸς ἐπίσκοπος νὰ τοὺς ἐπαναφέρει μὲ ἥπια μέσα στὴν ὀρθοδοξία: «Ὅθεν αὐτοὺς ἡ Ἐκκλησία ἐπιμελῶς ἀνακρίνει, ἐξουσιαστικῶς κρίνει, αὐθεντικῶς κατακρίνει, καὶ ἐπιβάλλουσα αὐτοῖς τὰς προσηκούσας ποινάς, καὶ τὰ

1. Γιὰ τὸν Βούλγαρη δὲν ἔχουμε ἀκόμα ὀλοκληρωμένη βιογραφία· παραπέμπω λοιπὸν στὰ ὅσα περιεκτικὰ καὶ κατατοπιστικὰ ἀναφέρει γι' αὐτὸν ὁ ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ἱστορία*, 134-136 καθὼς καὶ στὸ ἔργο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διαφωτισμός*, 145-175.

2. ΑΙΝΙΑΝ, *Βούλγαρις*.

3. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Σχέδιασμα*, [159].

4. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *δ.π.*, [167].

δίκαια ἐπιτίμια, εἰ μὴν ἐπιστραφῶσι γνησίως καὶ ἀνανήψωσι, τοὺς λύει τέως, ὅταν συμφέρον τὸ νομίσῃ, καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπιτεθέντας δεσμούς· εἰ δὲ ἐπιμένουσιν ἕως τέλους εἰς τὴν παρακοήν, καὶ δὲν θελήσουν νὰ ἀφήσουν τὴν πλάνην καὶ τὴν κακόνοιαν εἰς τὴν περιέπεσον, τελευταῖον διὰ νὰ μὴν συμπαρᾶσύνουν καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς ὑγιαίνοντας, καθὼς ἐξαρχῆς εἶπομεν, τοὺς ἀποκόπτει ὀλοτελῶς ἀπὸ τοῦ ἰδίου σώματος, καὶ τοὺς παραδίδει εἰς τὴν ἀπώλειαν»¹.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν σαφὴ τοποθέτηση ὁ Βούλγαρης ἔρχεται πάλι μὲ κατηγορηματικὸ τρόπο νὰ ἐξηγήσῃ τί ἐννοεῖ μὲ τὸν ὄρο ποινές, ποιά εἶναι ἡ θέση του ἔναντι τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ θέματος: «ὅταν ἀναφέρωμεν ποινάς, καὶ κατὰκρισιν, ἄπαγε ἀπὸ τὸ νὰ συλλογισθῇ ὁ εὐσεβὴς χριστιανὸς δεσμὰ καὶ ἀλύσεις, στρεβλώσεις καὶ δεσμωτήρια... αἱ ποιναὶ αἱ παρὰ τῆς Ἐκκλησίας πρέπει νὰ εἶναι Ἐκκλησιαστικαὶ ὄχι πολιτικά, πνευματικά ὄχι σωματικά»².

Εἶναι σαφὴς ἡ διάκριση ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Βούλγαρης· τὰ ὅρια τίθενται μετὰ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας μὲ ὅσα εἴπαμε παραπάνω ἀλλὰ καὶ μὲ ὅσα θὰ προσθέσει: «καὶ λοιπὸν σωζομένης τῆς αὐτῆς ἀντιδιαστολῆς καὶ εἰς τὴν διανομὴν τῶν ποινῶν τῶν πρὸς τοὺς πταίνοντας, οἱ μὲν ἐπάγουσι παιδείας καὶ κολάσεις σωματικάς, οἱ δὲ πνευματικάς ποινὰς καὶ Ἐκκλησιαστικά ἐπιτίμια»³. Στὴν διάκριση αὐτὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Βούλγαρης θὰ βρεθῇ ριζικὰ ἀντίθετος μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Πάπα, ὁ ὁποῖος «πλὴν τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς, ἔχει δύο σπαθία τὸ ἓνα πνευματικόν, καὶ τὸ ἄλλο κοσμικόν!»⁴· καὶ μέσα στὸ πνεῦμα αὐτὸ κινούμενος θὰ βρεῖ τὴν εὐκαιρίαν νὰ κατηγορήσῃ τὴν Καθολικὴ ἐκκλησία γιὰ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση καὶ γιὰ ὅλες συλλήβδην τίς βιαιότητες ποὺ διέπραξε στὸ ὄνομα τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Βούλγαρης θὰ προχωρήσῃ στὴν ἔνταξη τῶν ἐπιτιμίων στὴν σωστή, κατὰ τὴν ἀποψή του, θέση τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔχουν στὸ σῶμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς· δηλαδὴ ἡ χρηστὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὡς τέτοια θεωρεῖ φυσικὰ τὴν διοίκηση τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, «ἔχει... καὶ βραβεῖα, εἰς προτροπὴν καὶ παρόρμησιν, παρὰ τὰ ἐλπιζόμενα καὶ κατὰ τὸν παρόντα βίον... εὐχάς, εὐλογία, ἐπαίνους, μακαρισμούς, πλουτισμὸν χάριτος, κτ. ἔχει δὲ καὶ ποινάς, παρὰ τὰς εἰς τὸ

1. ΒΟΥΓΑΡΗΣ, δ.π., [175].

2. ΒΟΥΓΑΡΗΣ, δ.π., [175].

3. ΒΟΥΓΑΡΗΣ, δ.π., [176].

4. ΒΟΥΓΑΡΗΣ, δ.π., [177].

μέλλον ἀπειλουμένας: ἐλέγχους, ἐπιτιμήσεις, κανόνες, ἀφορισμούς, δεσμὸν ἔσχατον, διὰ τοὺς ἀπειθεῖς, παντελοῦς ἀκοινωνησίας. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ μένῃ ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Κριτὴς· αὐτὰ ἐτέθησαν εἰς τὰς χεῖρας του. Μὲ αὐτὰ καὶ ἡ τῶν ἀσεβούντων ἐπιστροφή κατορθοῦται, καὶ ἡ τῶν σκολιῶν διόρθωσις τελεσιουργεῖται, καὶ ἡ τῶν ἀπειθῶν καὶ σκληροτραχήλων ἀσυνθεσία κολάζεται»¹.

Ὁ Βούλγαρης περαιτέρω προκειμένου νὰ ἐνισχύσει τὴν θέσιν του αὐτὴ θὰ χρησιμοποιοῦ καὶ τὴν μαρτυρία ἑνὸς θεολόγου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά: «μάρτυς ἀξιόπιστος καὶ ὁ Ἰησοῦτης Πετᾶβιος... γράφει αὐτὸς ἐν τῷ περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας Βιβλίον... τὰς γὰρ στρεβλώσεις, καὶ τοὺς ὄνυχας, καὶ τὸν σίδηρον, καὶ τὸ πῦρ, καὶ τὰς τῶν δημίων χεῖρας, ἀγνοοῦσι τὰ Ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια. Τούτοις γὰρ εἰσὶν τινες ποινὰι ἰδιάζουσαι, τῇ ψυχῇ ἰδίως ἀνήκουσαι, οἷος ὁ ἀφορισμός, τὸ ἀνάθεμα, ἡ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας ἀποβολή, ἡ τῶν ἱερῶν πραγμάτων ἀπαγόρευσις, καὶ εἴ τινες τοιαῦται, ἃς ἐπιτίμια ὀνομάζουσι, καὶ ὧν ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις κανόσι πυκνὴ τις γίνεται χρῆσις»².

Τέλος ὁ Βούλγαρης θὰ προσπαθῇ νὰ ἀντικρούσει ὅλα τὰ παραδείγματα ποὺ ἡ Δυτικὴ ἐκκλησία ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκην προκειμένου νὰ στηρίξῃ δογματικὰ τὶς πράξεις βίας ποὺ εἶχε μεταχειριστεῖ ὑπερασπιζόμενη τὴν, κατὰ τὴν ἀντίληψή της, χριστιανικὴ θρησκείαν. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἰδιαίτερος ἐξαντλητικὸς ἀνατρέποντας ἕναν πρὸς ἕναν ὅλους τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῆς ἀντίπαλης Ἐκκλησίας. Μάλιστα, πιστεύουμε, ὅτι τὸ καταληκτικὸ συμπέρασμά του συνοψίζεται στὴν ἀνάλυση τοῦ παραδείγματος τοῦ ἀποστόλου Παύλου, γιὰ τὸν ὁποῖο γράφει: «ἀλλὰ καὶ ὁ Παῦλος παρέδωκε τὸν Κορίνθιον εἰς ὄλεθρον τῆς σαρκός. Ναί: καὶ ὁ τοῦ Παύλου διάδοχος, ἔχει ἐξουσίαν νὰ παραδίδῃ ὁμοίως τὸν παραβάτην τῷ Σατανᾷ καὶ ἂν παραχωρήσῃ ὁ Θεός, εἰσχωρεῖ καὶ εἰς αὐτὸν τὸ πονηρὸν πνεῦμα, καὶ σωματικῶς τὸν καταθλίβει. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα πρέπει εἰς τοῦτο πάντως νὰ ἐπιτραπῇ παρὰ τοῦ Κυρίου... Ὁ ἀφορίζων παραδίδει τὸν ἔνοχον, ὁ ἐπὶ πάντων Θεὸς πέμπει τὸν δῆμιον, καὶ ὁ δῆμιος τὸν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας ἀποκοπέντα, καὶ γυμνωθέντα ἤδη τῆς χάριτος, κατὰ τὸ μέτρον τῆς δοθείσης αὐτῷ ἀδείας, ἡ πνευματικῶς μόνον καὶ ἀοράτως τὸν ἐνοχλεῖ, ἢ καὶ σωματικῶς καὶ αἰσθητῶς τὸν τυραννεῖ, καὶ τὸν βασανίζει, καθὼς πολλάκις συνέβη· διδασκόμεθα δὲ ἐντεῦθεν, ὡς τοῖς ἀφοριζομένοις, καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος χωριζομέ-

1. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, ὁ.π., [178].

2. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, ὁ.π., [179-180].

νοις ἔπεισεν ὁ Διάβολος ἐρήμους εὐρίσκων τῆς χάριτος... ἀλλὰ δὲν μανθάνομεν ἐκ τούτου ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ ἀπόστολοι πρέπει νὰ γίνωνται τῶν ἀφοριζομένων οἱ δῆμιοι καὶ οἱ βασανισταί»¹.

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ Βούλγαρη σχετικὰ μὲ τὴν χρῆση τῶν ἐπιτιμῶν καὶ εἰδικότερα τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἀναγνωρίζει τὰ ἐπιτίμια ὡς πνευματικὲς ποινὲς οἱ ὁποῖες προορίζονται γιὰ τὴν συμμόρφωση ὧσων παρασύρονται ἀπὸ τὶς διδασκαλίαι τῶν ἑτεροδόξων. Βεβαίως μέσα στὸ σύστημα τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροδόξων οἱ πνευματικὲς ποινὲς ἀποτελοῦν τὸ ἡπιότερο μέτρο ἔναντι τῆς κακοδοξίας· πάντως καὶ στίς περιπτώσεις αὐτὲς ἐπιβάλλονται τότε μόνον ἀφοῦ ἐξαντληθεῖ κάθε ἄλλο μέτρο· καὶ τότε μόνον ὅταν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ παρασυρθοῦν καὶ οἱ ὀρθοφρονοῦντες. Βρίσκει ἔτσι ὁ Βούλγαρης τὴν εὐκαιρίαν νὰ κατηγορήσῃ τὴν Παπικὴ Ἐκκλησίαν γιὰ τὶς φρικαλεότητες τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης καὶ γιὰ ὅλα ἐν γένει τὰ μέτρα ποὺ χρησιμοποίησε κατὰ τῶν αἰρετικῶν καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι μέτρα ποὺ μεταχειρίζεται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία. Δίνει ἔτσι ἄλλη διάσταση στίς πράξεις βίας ποὺ ἀντλοῦν οἱ «Παπιστὲς» ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή καὶ θεωροῦν ὅτι δικαιολογοῦνται ἔτσι καὶ οἱ δικές τους ὁμότητες.

Πιθανότατα μέσα στὸ πολυσχιδὲς καὶ πολυσέλιδο ἔργο τοῦ Εὐγενίου νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀναφορὲς στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια καὶ εἰδικότερα στὸν ἀφορισμό. Πιστεύουμε ὅμως ὅτι στὸ *Σχεδιάσμα περὶ Ἀνεξιθρησκείας* ἀποκρυσταλλώνεται ἡ ὁλοκληρωμένη ἀποψή του γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ποινές· γίνονται ἀποδεκτὲς ὡς τὰ ἔσχατα μέσα γιὰ τὸν σωφρονισμό τῶν κακόδοξων καὶ τῶν ἀπειθαρχούντων. Περαιτέρω ἐπαφίεται στὸν θεὸ ἡ σωματικὴ καὶ ἡθικὴ τιμωρία τῶν κακώτροπων ἑτεροδόξων ὅταν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ παραπλανήσουν τοὺς ὀρθοφρονοῦντες. Ἡ ἀσκηση σωματικῆς βίας εἶναι ἀνεπίτρεπτη γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν· ἀρκεῖ ὁ ἀφορισμὸς ἢ τὸ ἀνάθεμα (ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση) τοῦ ἐπικίνδυνου αἰρετικοῦ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας.

Πρέπει βεβαίως νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦ ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ τοῦ Βούλγαρη ἐν σχέσει μὲ τὸ θέμα μας παρουσιάζει ὀρισμένους ἐλλείψεις· τοῦτο ἐπειδὴ ἡ βασικὴ του σκέψη εἶναι ἡ ἀντιμετώπιση τῶν αἰρετικῶν ἀπόψεων καὶ ἡ ἀντιπαράθεσή του πρὸς τὶς μεθόδους τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἔτσι ἡ ἀποψή του γιὰ τὴν ἐν γένει θέση καὶ χρῆση τῶν ἐπιτιμῶν στὸ ὅλο σύστημα τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας δὲν εἶναι λεπτομερὲς καὶ ἀναλυτικὴ. Βεβαίως ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐκκλησία διαθέτει ἀμοιβὲς καὶ ποινὲς ποὺ ἀναλόγως χρησιμοποιεῖ· ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ γενικὴ ἀρχὴ ἢ ὁποία, ἴσως, μπο-

1. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, δ.π., [186-187].

ρεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὑποτίμηση τοῦ ἀπόλυτου ρόλου τῶν ἐπιτιμιῶν. Ὡστόσο ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Εὐγένιου ἀρχίζει κατ' ἀρχὰς νὰ διαμορφώνεται ἓνα σύστημα ἀνοχῆς καὶ ἀποδοχῆς τοῦ ἑτεροδόξου — ὄχι ὅμως καὶ τῆς σφαλερῆς θέσης του — ποὺ μποροῦμε νὰ ἐκτιμήσουμε ὅτι περιορίζει καὶ τὴν ἐπιτιμητικὴ διαδικασία στὶς ἀπολύτως ἀναγκαῖες διαστάσεις της.

Εἶδαμε λοιπὸν τὴν θέση τοῦ Ἀνθρακίτη στὴν στροφὴ πρὸς τὸν 18ο αἰ. καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Ὅμως τὰ φαινόμενα τὸν 18ο αἰ. πυκνώνουν· οἱ φωνῆς ἐναντίον τῆς χρήσεως τῶν ἐπιτιμιῶν αὐξάνονται, μαρτυρώντας ὅμως ἔτσι ὅτι ἡ παρουσία τοῦ ἀφορισμοῦ συνεχίζεται ἀδιαλείπτως. Τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένο ἀπὸ τὴν παραγωγὴ ἀφοριστικῶν χαρτίων ἐκ μέρους τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας ἀλλὰ καὶ τὶς γραμματεῖες τῶν κατὰ τόπους μητροπόλεων. Ἐδῶ ὅμως ἄς δοῦμε ἀκόμα μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις ὀρισμένων ἐξεχόντων μελῶν τῆς κοινωνίας τοῦ 18ου αἰ.

«Νὰ φυλάγεσθε χριστιανοὶ μου, ποτέ σας ἀφορεσμὸν νὰ μὴν κάμετε διὰ χιλιάδαις πουργία, διατὶ ἀφορεσμὸς θέλει νὰ εἰπῇ ξεχωρισμὸς ἀπὸ τὸν Χριστὸν καὶ παραδομένος εἰς τὸν διάβολον εἰς τὴν κόλασιν νὰ καίεται πάντοτε. διὰ ἐκεῖνον τὸν ἀδελφὸν ἐσταυρώθη ὁ Χριστὸς μου καὶ ἔχυσε τὸ αἷμα του διὰ νὰ τὸν εὐγάλλῃ ἀπὸ τὴν κόλασιν ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ διαβόλου καὶ ἐσὺ διὰ παραμικρὸν σφᾶλμα τὸν ἀφορίζεις καὶ τὸν ἐβγάνεις ἀπὸ τὸν παράδεισον καὶ τὸν βάνεις εἰς τὴν κόλασιν. Τώρα ἔχεις στόμα νὰ λέγῃς τὸν θεὸν πατέρα; ὄχι. ἀλλὰ τὸν διάβολον, διατὶ ὁ διάβολος θέλει νὰ ἀφωρίζονται οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὄχι ὁ θεός, ἀμὴ ἐσὺ χριστιανέ μου δὲν ἔχεις ἁμαρτίαις στοχάσου ἀπὸ τὸν καιρὸν ὅπου ἐγεννήθηκες ἕως τώρα πόσαις ἁμαρτίαις ἔχεις κάμει»¹.

1. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Διδαχή*, 64. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ ἐξοχὴ προσέγγιση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑ (*Ἀπεικασματα*, 51-52), ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος στὸν Κοσμᾶ καὶ στὶς ἐπιθέσεις του κατὰ τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν ἀφορισμῶν, προσεγγίζει μὲ λίγες, ἀλλὰ περιεκτικὲς σκέψεις τὸ ζήτημα: «Οἱ δεῦτεροι [= ἀφορισμοὶ] εἶναι στὸ ἑπικρὸ διαδομένοι, ἔχουν εἰσχωρήσει σὲ ὅλες τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς πρακτικὲς: ὁ Κοσμᾶ τοὺς ἀπαγορεύει, ἀπελευθερώνοντας ἔτσι τὰ ἄτομα ἀπὸ ἓναν πολυλειτουργικὸ καταναγκασμὸ, ἀπενοχοποιώντας ἀκόμα τὰ ἄτομα. Ἐδῶ ὅμως ἡ σύμπτωση ἀνάμεσα στὶς λαϊκὲς ἐπιθυμίαις καὶ στὴν ἱστορικὴ ἐρμηνευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀξιολογία τοῦ Κοσμᾶ ὁδηγεῖ στὴ διάσπαση τῶν ἰσορροπιῶν, μέσα στὶς ὁποῖες οἱ οἰκονομικοὶ ρόλοι τῶν Ἑβραίων καὶ οἱ πολλαπλοὶ ρόλοι τῶν ἀφορισμῶν, ἐσωτερικευμένοι τρόποι ἐλέγχου τῶν συνειδήσεων, εἶχαν τὴν ἀναντικατάστατὴν θέσιν τους: ἐδῶ χαράζεται καὶ τὸ θολὸ ὄριο ἀνάμεσα στὸν παράδεισον καὶ στὴν πρωτόγονη ἐπανάσταση».

‘Ο λόγος είναι τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Οἱ προτροπές του γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τοῦ ἀφορισμοῦ γίνονται ὅχι πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἀλλὰ πρὸς τὰ κάτω, πρὸς τὸ ποίμνιο τῆς ἐκκλησίας. ‘Ο λαὸς πρέπει νὰ μὴν προσφεύγει στοὺς ἀφορισμοὺς ἐπειδὴ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ χριστιανοὶ παραδίδονται στὰ χέρια τοῦ διαβόλου. Στὸ παράθεμα αὐτὸ τὸ ὁποῖο βεβαίως ἔχει καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ λαϊκοῦ κηρύγματος ἀποκρυσταλλώνεται ὁμως καὶ ἡ παγιωμένη ἀντίληψη τοῦ λαοῦ γιὰ τὸν ἀφορισμὸ καὶ τὰ βιώματα ποὺ προξενεῖ στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν. ‘Ομως ὁ ἴδιος ὁ λαός, οἱ χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ ἐγκαταλείψουν παρόμοιες μεθοδεύσεις. ‘Ο λόγος τοῦ κηρύγματος ἄμεσος καὶ πηγαῖος μαρτυρεῖ καὶ γιὰ τὴν ἐπίδοση τοῦ φαινομένου· γι’ αὐτὸ ἄλλωστε θὰ ἀπασχολήσει καὶ τὸν λαϊκὸ κήρυκα τῆς Τουρκοκρατίας¹.

Αὐτὰ γίνονται λίγο μετὰ τὸ 1775. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς γράφοντας στὸν Δημήτριο Λῶτο προσπαθεῖ νὰ συμβουλευσε τοὺς Σμυρνιοὺς νὰ διευθετήσουν τὶς ἀνωμαλίες ποὺ ἔχουν μὲ τὸν μητροπολίτη τους. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ στὸ ζήτημα τῶν ἰδιοτελῶν ἀφορισμῶν ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες μὲ μεγάλη εὐκολία. ‘Η γνώμη του εἶναι ὅτι ὁ περιορισμὸς τῶν αὐθαιρεσιῶν τοῦ μητροπολίτη μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μέσω τῆς συστάσεως ἐνὸς συμβουλίου «παρὰ τῷ μητροπολίτῃ». Περιγράφοντας λοιπὸν τὰ καθήκοντα τοῦ μητροπολίτη ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν σύσταση τοῦ συμβουλίου αὐτοῦ ἀναφέρει: «νὰ μὴν ἔχη ἄδειαν νὰ ἀφορίζῃ ἢ νὰ ἐξωκκλησιάσῃ οὐδένα χωρὶς σύνοδον τοῦ κλήρου. Ἀλλ’ ἐπειδὴ ὁ κληρὸς εἶναι οἱ ἐφημέριοί του, οἱ ὁποῖοι τὸν φοβοῦνται ὡς δοῦλοι του, ἀνάγκη εἶναι νὰ συμπαρεδρεύωσι πάντοτε εἰς τὰς τοιαύτας κρίσεις τῆς μητροπόλεως τρεῖς ἢ τέσσαρες λαϊκοί, οἱ φρονιμώτεροι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, διὰ νὰ ἐξετάζωσιν ἀφιλοπροσώπως, ὁμοῦ μὲ τὸν ἀρχιερέα, ἂν ὁ ἐγκαλούμενος εἶναι ἢ ὅχι ἄξιος ἀφορισμοῦ»².

1. ‘Η κριτικὴ ἐναντίον τῶν ὑπερβολῶν καὶ αὐθαιρεσιῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ λοιπὸν καὶ ἐναντίον τοῦ ἀφορισμοῦ, γενικεύεται πρὸς τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. Πολλὲς φορὲς ἀσχεῖται καὶ μὲ τὴν μορφὴ ἀτέχνων στιχουργημάτων, ὅπως στὸ παράδειγμά μας:

«Πότε δὲ μ’ ἀναθέματα, μ’ ἀφορισμοῦ τὰ βέλη
μολύνουν ἀσυνείδητα τὰ ἄχραντα τεμένη»

Ἀνάλογοι μέτριοι στίχοι ὑπάρχουν καὶ στὸ ἀνέκδοτο ἔργο: «Σάλπιγξ τῆς Ἀληθείας», 26).

2. ΚΟΡΑΗΣ, Ἀλληλογραφία 1, 126.

Αυτὰ γράφει στὶς 15 Αὐγούστου 1790· ὀκτὼ χρόνια ἀργότερα ἡ σκέψη του εἶναι περισσότερο προωθημένη καὶ ἐκλογικευμένη: «Ὅταν οἱ νόμοι, καὶ ὄχι αἱ αὐτογνώμονες ἀποφάσεις τῶν ἡγεμόνων, κυβερνῶσι τοὺς Γραικοὺς, δύνανται πλέον οἱ μισθωτοὶ ποιμένες (καὶ δὲν λέγω, ἄπαγε! ὅλους τοιοῦτους) νὰ ἀπειλῶσι χωρὶς αἰτίαν, νὰ παιδεύωσι χωρὶς ἔγκλημα, νὰ ἀφορίζωσι καὶ νὰ ἐξεκκλησιάζωσι χωρὶς ἐξέτασιν καὶ κρίσιν ὄντινα θέλουνσι, ἐν ἐνὶ λόγῳ νὰ πράττωσι τὰ τῶν Τούρκων;»¹.

Περιορισμὸς λοιπὸν τῶν ἀπόλυτων δικαιωμάτων ποὺ κατέχουν οἱ ἰθύνοντες τῆς Ἐκκλησίας· περιορισμὸς κατὰ συνέπεια καὶ στοὺς ἀφορισμοὺς. Καὶ βέβαια αὐτὰ ὅλα μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν μέσα στὰ πλαίσια εἴτε ἐνὸς συμβουλίου, μιᾶς ὀρθοφρονούσης δημογεροντίας εἴτε μὲ τοὺς ὄρους μιᾶς χειραφετημένης κοινωνίας: μὲ τοὺς νόμους ἐνὸς ἐλευθέρου κράτους.

Τὴν ἔλλογη καὶ φωτισμένη αὐτὴ κριτικὴ τοῦ Κοραΐ θὰ ὑπερκεράσει λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Ἀνώνυμος τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*. «Μ' ἐν κατεβατὸν κατάρας, ὁποῦ ἡ πλέον διαβολικὴ διάθεσις, φοβερωτέρας βέβαια δὲν ἤθελεν ἡμπορέσει νὰ ἐφεύρη, τὸ ὁποῖον ὀνομάζουσιν ἀφορισμόν, ἐκδύουσι καὶ πλουσίους καὶ πτωχοὺς: καὶ ἂν πολλάκις μ' ἕτερον καταβατόν, μ' εὐχάς, εὐλογίας, καὶ συγχώρησιν, διαλύουσι τὸν ἀφορισθέντα, δι' ἄλλο τέλος δὲν τὸ κάμνουσι, παρὰ διὰ νὰ ἡμπορέσωσι νὰ τὸν ξαναφορίσωσι ἐπειδὴ τὸν ἀφορισθέντα δὲν δύνανται νὰ τὸν ξαναφορίσωσι, ἂν πρῶτον δὲν τὸν συγχωρήσωσι»· στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀνώνυμος σημειώνει σὲ παραπομπή: «Οἱ ἀφορισμοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐξόχως εἰς τὰ Ἰωάννινα, καὶ Πάτραν, ἤθελαν νομισθῇ εὐχαὶ τῆς λειτουργίας ἀπὸ κανένα ἄλλογενῆ, τόσον εἶναι συχνοί, καὶ σχεδὸν κάθε Κυριακὴν εἰς κάθε ἐκκλησίαν ἀναγιγνίσκονται δύο καὶ τρεῖς ἀφορισμοί, πάντοτε δὲ διὰ οὐτιδανοτάτας διαφορὰς, καὶ ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ δύο ἢ τριῶν γροσίων ὑπόθεσιν»².

Λόγια ὑπερβολικά; ἴσως· ὅμως συνάδουν πρὸς τὴν διαπίστωση ὅτι τὸ φαινόμενο ἔχει προσλάβει μεγάλες διαστάσεις καὶ ἔχει ξεφύγει ἀπὸ κάθε ἔλεγχου. Βεβαίως βρισκόμαστε κοντὰ στὶς παραμονὲς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης· ἡ κριτικὴ ἐναντίον τῆς Ἐκκλησίας εἶναι διάχυτη παντοῦ· ὁ ὀρθὸς λόγος ἔχει δημιουργήσει ἰσχυρὰ ἐρείσματα· δὲν εἶναι πλέον ἡ μοναχικὴ καὶ ἀτελέσφορη περίπτωση τοῦ Μεθόδιου Ἀνθρακίτη. Ἀξίζει ἐξάλλου νὰ ἐπιστημάνουμε τὴν κατηγορίαν τοῦ Ἀωνύμου τῆς *Νομαρχίας* ὅτι αὐτὰ ὅλα γίνονται ἐξαιτίας τοῦ χρηματισμοῦ. Εἶναι ἡ λογικὴ παρατήρησις

1. ΚΟΡΑΗΣ, *Διδασκαλία*, 36.

2. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Νομαρχία*, 170-171.

προκειμένου να έρμηνευθεῖ ἓνα φαινόμενο ἐν πολλοῖς ἄλογο: πῶς εἶναι δυνατόν δηλαδή, ὑποθέσεις τῶν «δύο ἢ τριῶν γροσίων» νὰ καταλήγουν σὲ ἀφορισμούς; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὑπονοεῖται ἡ ἀπάντηση ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀπληστία τῶν ἱερωμένων.

Καὶ ἡ πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας; πῶς ἀμύνεται ἐναντι τῆς καθολικῆς αὐτῆς ἐπιθέσεως; Ἐκτιμᾷ ὅτι ὑπάρχει πρόβλημα; καὶ μαζὶ μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπιτίμια, ὁ ἀφορισμὸς πῶς θὰ ὑπερασπίσει τὴν θέση τοῦ ἀφοῦ ἔχει ἀρχίσει νὰ δέχεται συνεχεῖς προσβολές; Βεβαίως σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ ἐπὶ τόσους αἰῶνες ἔζησε ὑπὸ τὴν σκέπη τῆς Ἐκκλησίας οἱ ἀξίες ποὺ ἔχουν παγιωθεῖ μέσα στὴν διαχρονία καὶ ἔχουν ἀποκτήσει σχεδὸν ὑπερβατικές διαστάσεις δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ παραμεριστοῦν. Ἀλλωστε καθὼς ἔχουμε ἤδη διαπιστώσει ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία παρουσιάζει ἀνοδικές τάσεις. Αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ τὸ ἀντίθετο: τὴν ἀμυντικὴν θέση στὴν ὁποία ἔχει περιοριστεῖ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἐξαιτίας αὐτῆς μπορεῖ νὰ προβαίνει σὲ ἀλόγιστη χρῆση τῶν ὅπλων ποὺ διαθέτει.

Αὕτῃ εἶναι ἡ πρώτη διαπίστωση· ὅμως χρειάζεται καὶ κάποια θετικὴ ἐπικύρωση προκειμένου νὰ ἀνταπεξέλθει στὶς ἐπιθέσεις ποὺ δέχεται. Μιὰ τέτοια ἐπιβεβαίωση θὰ ἔχει ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχῃ Σαμουὴλ Χαντζερῆ, ὁ ὁποῖος θὰ ὀνομάσει τὸν ἀφορισμὸ «πνευματικὴ μάχαιρα» (1776) ἐπικυρώνοντας τὴν ἰσχὺ καὶ τὴν σημασία του. Ἐξάλλου δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε τὸ *Πηδάλιο* τοῦ 1800, στὸ ὁποῖο τὰ ἐπιτίμια καὶ ὁ ἀφορισμὸς κατέχουν κυρίαρχη θέση¹. Ὁ ἀφορισμὸς ἀπαντᾷ σὲ κάθε σελίδα του καὶ μάλιστα ἐνισχύει ποικιλοτρόπως τὴν θέση του.

Τρεῖς δεκαετίες ἀργότερα ὁ πατριάρχης Ἀγαθάγγελος κλείνοντας μιὰ συνοδικὴ ἐγκύκλιο ποὺ ἐπικυρώνει τὰ «γαμικὰ συναλλάγματα», θὰ βρεῖ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπανεέλθει στὸ μοτίβο τῆς «πνευματικῆς μαχαίρας»: «ἔδοξε καὶ κανονικῶς νὰ ἐπικυρώσωμεν, καὶ διὰ συνοδικοῦ τύπου ἀνεξάλειπτα... νὰ τὰ παραδώσωμεν, καὶ τελευταῖον διὰ τῆς πνευματικῆς μαχαίρας καὶ τοῦ καυστηρίου τῶν ἐπιτιμίων, ὅπου εἶναι τὰ τελευταῖα τῶν ἱατρῶν εἰς τὰ σωματικὰ πάθη καταφύγια, νὰ θεραπεύσωμεν τὸ κακόν»². Αὐτὰ γράφονται τὸ 1827 καὶ ἐνῶ ἔχει προηγηθεῖ ὁ σάλος τοῦ ἀφορισμοῦ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ε'. Ἡ Ἐκκλησία ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὴν «πνευματικὴ μάχαιρα»³ πάντα σὲ ἐνέργεια.

1. Βλ. κεφάλαιο 8900.

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 320· τὸ ἴδιο καὶ στὴ σελ. 61.

3. Ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «πνευματικὴ μάχαιρα» γιὰ τὸν ἀφορισμὸ δὲν εἶναι τοῦ

άλλωστε ο άφορισμός του Γρηγορίου εΐταν μιá περίπτωση ιδιαίτερη που δέν μπορούσε νά επιβάλει μέ την άρνητική άποτίμησή της καθολικές άνατροπές.

Κλείνοντας τό κεφάλαιο αυτό πρέπει νά αναφέρουμε λίγα πράγματα για τά γεγονότα που έκπορεύονται άπό τούς κόλπους τής έλλαδικής έκκλησίας. Στά γεγονότα αυτά κυρίαρχη είναι ή θέση για τόν άφορισμό όπως χρησιμοποieiται άπό τις άντιμαχόμενες μερίδες και κυρίως άπό τούς επικεφαλής τής διαμάχης· διαμάχης μεταξύ συντηρητικών και φιλελευθέρων λογίων και θεολόγων. Πρόκειται βεβαίως για την διαμάχη που περιστρέφεται γύρω άπό τά πρόσωπα του Θεόκλητου Φαρμακίδη και του Κωνσταντίνου Οικονόμου και φυσικά γύρω άπό τις ιδεολογικές διαφορές που τά πρόσωπα αυτά άντιπροσωπεύουν.

Πρέπει λοιπόν νά μνημονεύσουμε την προσπάθεια που γίνεται προκειμένου ο άφορισμός νά περιορισθεί σε περιπτώσεις άπολύτου ανάγκης και πάντως κατόπιν συνεννόησης τής έκκλησιαστικής μέ την πολιτική έξουσία. Αυτά άρχίζουν ήδη άπό τό 1834 και θά συνεχιστούν μέ μία σειρά έγκυκλίων τής συνόδου τής έλλαδικής έκκλησίας και διαταγμάτων του ύπουργείου¹· αυτά όμως όλα σηματοδοτούν τις άντιστάσεις που υπάρχουν ακόμα έκ μέρους τής Έκκλησίας στο πεδίο αυτό. Όμως και ή κρατική βούληση για έμπέδωση του δικαίου είναι προφανής και σταθερή· έτσι παρά τό γεγονός ότι ή Έκκλησία περι τά μέσα του 19ου αϊ. μέ την ύποχώρηση κάθε διαφωτιστικού καταλοίπου έδραιώνει έκ νέου την θέση της και επιζητεί νά καταλάβει τομείς τής παλαιάς κυριαρχίας της², στόν τομέα του δικαίου δέν επιτυγχάνει σπουδαία πράγματα.

Άξίζει ωστόσο νά σταθούμε για λίγο στην διαμάχη Φαρμακίδη-Οικονόμου στην όποία θά έμπλακει και ο άφορισμός μέ τις εκατέρωθεν αντίθετες έρμηνείες, όπως θά έχουμε την εύκαιρία νά δοΰμε άμέσως³. Ό Φαρμακίδης κατά την εξέλιξη τής διαμάχης αυτής δέν θά διστάσει νά καταφερθεί εύθέως και έναντίον του Πατριαρχείου: «Άλλ' ό παναγιώτατος

1776, όπως έχει επικρατήσει νά θεωρείται· ήδη έχουμε γνωρίσει τό «σπαθίον» του Χρύσανθου Νοταρά και την «πνευματική μάχαιρα» του Μεθόδιου Άνθρακίτη (τέλη 17ου αϊ.)· βλ. σχετικά σ. 76.

1. Βλ. έδω κεφάλαιο δέκατο.

2. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ρωμαντισμός*.

3. Για τις διαμάχες αυτές ή πρόχειρη παραπομπή είναι στο έργο του ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ίστορία 1*, όπου υπάρχουν πολλά στοιχεία για την δράση του Φαρμακίδη και του Οικονόμου.

μοί διδάσκει και ὅ,τι ἔως τώρα δὲν ἤξευρον· ἀναφέρει καὶ αἰώνιον ἀνάθεμα! Ἄλλ' ἄς μάθῃ ὁ παναγιώτατος, ὅτι οὔτε ἀφορισμὸν οὔτε ἀνάθεμα πτοοῦμαι· διότι πρῶτον δὲν ἔπραξα τι τοιαύτης ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς ἄξιον· καὶ δεύτερον, διότι ἔμαθον νὰ κρίνω καὶ νὰ διακρίνω καὶ πράγμα-τα καὶ πρόσωπα· μόνος ὁ ἀπλοῦς καὶ ἰδιώτης πτοεῖται τοιαῦτα φόβητρα καὶ ὅταν δὲν πρέπει νὰ τὰ πτοῖται· διότι δὲν γνωρίζει οὔτε τὴν φύσιν οὔτε τὸν σκοπὸν τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τοῦ ἀναθέματος, οὔτε τὰς περιστάσεις, καθ' ἃς ἐπιβάλλεται τοιαύτη ποινὴ παρὰ τῆς ἐκκλησίας. Ἀλλὰ διὰ νὰ μὴ προφέρῃ τοῦ λοιποῦ τόσον εὐκόλως ὁ παναγιώτατος καθὼς καὶ πᾶς πανιερώτατος καὶ θεοφιλέστατος, τὸ ἀνάθεμα, καὶ πολλῶ ὀλιγώτερον τὸ αἰώνιον ἀνάθεμα, παραπέμπω αὐτὸν εἰς ἀνάγνωσιν τοῦ λόγου... τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, «περὶ τοῦ μὴ δεῖν ἀναθεματίζειν» φέρω δὲ εἰς μνήμην αὐτοῦ καὶ τὸν νόμον τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ»¹.

Ὁ Φαρμακίδης ἐπιτίθεται ἀμυνόμενος ἐναντίον τοῦ πατριάρχῃ Γρηγορίου ζ', ἐπιτίθεται καὶ ἐναντίον τῆς ἁλογῆς χρήσης τῶν ἐπιτιμίων καὶ ἰδιαίτερος τοῦ ἀναθέματος καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ προκειμένου νὰ θυμίσει τίς ἀρχές πού πρέπει νὰ διέπουν τὴν λογικὴν χρήσιν τῶν ἐπιτιμίων. Στὸ ὅλο-στάσιό του περιλαμβάνονται τὰ κλασικὰ κείμενα πού χρησιμοποιοῦν ὅσοι ἐπιζητοῦν νὰ ἐπανεέλθουν στίς ἀρχές πού εἶχαν θέσει οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλῃ περίπτωσιν εἶχε ἀπειλήσει —ὅταν ὁ ἀφορισμὸς εἶχε βρεθεῖ πάλι μπροστὰ— ὅτι «θέλομεν ἀποδείξει ἐκ τῶν ἱερῶν κανόνων εἰς ὅλον τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα ὁποῖοι εἶναι οἱ ἀφορίσαντες καὶ ἀναθεματίσαντες καὶ θέλομεν ἐκθέσει τί ἐστὶν ἀφορισμὸς καὶ ἀνάθεμα, τίσιν ἐπιβάλλεται, τίνα τ' ἀποτελέσματα αὐτῶν»².

Οἱ ἀντίπαλοί του θὰ χρησιμοποιήσουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα προκειμένου νὰ τοῦ ἐπιτεθοῦν. Ὁ χῶρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας εἶναι τεράστιος καὶ πρόσφορος γιὰ κάθε τεκμηρίωση. Θὰ ἀναζητήσουν παραδείγματα ἀφορισμῶν καὶ ἀναθεμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ παρουσιάσουν στὸν Φαρμακίδην γιὰ νὰ τοῦ ἀντιτείνουν: «καὶ πρόσεχε, ὅτι χραινόντα, λέγει, διὰ τί; ὅτι ὁ ἀφορισμὸς κηλὶς ὑπάρχει μολυντικὴ, καὶ ἀκάθαρτον δεικνύει τὸν ἀπόβλητον καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ φέροντα»³.

Ἔτσι θὰ ἐμπλακεῖ μαζί με ὅλα τὰ ἄλλα καὶ ἡ ἐπιτιμιατικὴ διαδικασία στὴν διένεξιν Φαρμακίδην-Οἰκονόμου. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Φαρμακίδης

1. ΦΑΡΜΑΚΙΔΗΣ, Ἐπολογία, 141-142.

2. Ἡ παραπομπὴ γίνεται στὸ ΙΑΚΩΒΟΣ, Ἀντίδοτον 2, 183.

3. ΙΑΚΩΒΟΣ, δ.π., 88.

θα περάσει στο περιθώριο και μαζί του οι προοδευτικές ιδέες. 'Ο αφορισμός θα εξακολουθήσει την πορεία του μέσα στον χρόνο. Πολύ αργότερα, προς το τέλος του αιώνα, ή ποινη θα άτονίσει υπό το βάρος τής νέας κοινωνικῆς πραγματικότητας ακόμη και μέσα στην δικαιοδοσία του Οίκου-μενικού Πατριαρχείου. "Έτσι σὲ βιβλίο πού προέρχεται από την Μεγάλη 'Εκκλησία θα διαβάσουμε: «'Η χρήση τοῦ ἐπιτιμίου τοῦ αφορισμοῦ, τοῦ αποκλεισμοῦ δηλαδή ἀπὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ 'Εκκλησίας καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν κοινωνίας, μετ' ἀναθέματος ἢ κατάρας ἢ ἀπειλῆς τοιαύτης, συνήθης ἄλλοτε καὶ τελεσφορωτάτη πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων, νῦν σχεδὸν ἐξέλιπε καὶ λίαν ὀρθῶς· διότι ὡς δι' ὑπομνήματος αὐτοῦ περὶ ἐκκλησιαστικοῦ αφορισμοῦ (1897), μεστοῦ ἐπιχειρημάτων, ἀποδεικνύει ὁ πολυμαθὴς Μητροπολίτης Σμύρνης κ. Βασίλειος, οἱ τοιοῦτοι αφορισμοὶ εἶναι ὅλως ἀντικείμενοι τῷ Εὐαγγελίῳ, τοῖς κανονικοῖς θεσπίσμασι τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Πατέρων τῆς 'Εκκλησίας»¹.

Βέβαια ὅλα αὐτὰ πού ἐπικαλεῖται ὁ Βασίλειος² στὴν πραγματεία του ὑπῆρχαν ὡς πηγὲς ἀνέκαθεν· ὅμως οἱ κοινωνικὲς πραγματικότητες, ἡ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση ἐπέβαλαν νὰ μὴν ἀνασύρονται γιὰ νὰ πλαισιώσουν, μὲ τὸν τρόπο πού αὐτὸς τίς χρησιμοποιοῦ, τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο καὶ τὴν ἐν γένει συμπεριφορὰ τῆς 'Εκκλησίας πρὸς τοὺς πιστοὺς της. Οἱ ἀνάγκες εἶταν διαφορετικὲς. 'Η 'Εκκλησία ἀσκούσε ἐξουσία καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ δικαίου. 'Η 'Εκκλησία προσέφερε τὸ κοινωνικὸ, ὀργανωτικὸ πλαίσιο, καὶ βεβαίως εἶχε ἀνάγκη καὶ κατασταλτικῶν καὶ πάντως ἀποτρεπτικῶν μέτρων. 'Η ἐπικράτηση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν καὶ ἡ συγκρότηση τῶν πλαισίων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐνεργεῖ κάθε ἐξουσία δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ περιορίσει σημαντικὰ καὶ αργότερα ἐξ ὀλοκλήρου τὴν 'Εκκλησία ἀπὸ τίς δικαιοκλῆς ἀρμοδιότητες. 'Ο αφορισμὸς ἀπὸ μέσο ἀποδεικτικὸ τῶν δογμάτων τῆς 'Εκκλησίας καὶ ἐν συνεχείᾳ ἢ καὶ παρὰλλήλα ἀπὸ μέσο κατασταλτικὸ θὰ γνωρίσει ἰσχυρὲς ἀντιστάσεις, θὰ ἀντιπαραταχθεῖ πρὸς τὸ νέο, θὰ συμπορευτεῖ γιὰ λίγο μαζί του, ὥσπου νὰ περάσει στὸ περιθώριο.

1. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Νομολογία*, 339.

2. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Ῥπόμνημα*.

Σταθμοὶ στὴν διαχρονικὴ πορεία τοῦ ἐπιτιμίου

Ἡ ἐμφάνιση, ἡ χρῆση, ἡ ἐπίδοση, ὁ ἐκφυλισμὸς καὶ τέλος ἡ ἀνάσχεση τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι στοιχεῖα ποὺ ἐξετάστηκαν ὡς τώρα στὶς σελίδες τῆς μελέτης αὐτῆς¹. Κρίνουμε ὥστόσο ἀναγκαῖο νὰ ἐπισημάνουμε καὶ κάποιες ἄλλες μαρτυρίες καταλήγοντας σ' αὐτὲς ποὺ χρωματίζουν τὴν ἐξέλιξη τῆς ποινῆς, τονίζοντας μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὴν ἐπίδρασή της ἐπὶ τοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων μέσα σ' ἓνα εὐρύτατο χρονικὸ ἀνάπτυγμα ἀλλὰ κυρίως ἐκεῖνο ποὺ περιλαμβάνει τοὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας ἀλλὰ καὶ τὸν 19ο αἰ.

Ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ στὸν τρόπο ἐμφάνισης καὶ καθιέρωσης τῆς ποινῆς καθὼς καὶ στὴν δογματικὴ στήριξή της². Οἱ κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, οἱ μοναστικοὶ κανόνες, οἱ ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων, τὰ πατερικὰ κείμενα, οἱ πατριαρχικὲς ἀποφάσεις εἶναι οἱ βασικὲς ἱστορικὲς πηγές, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ κατῆχουση τῆς ποινῆς καὶ τὴν χρῆση της ὡς κατασταλτικοῦ καὶ ἀποτρεπτικοῦ μέσου. Μέσο ποὺ ρύθμιζε τοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς κληρικῶν καὶ λαϊκῶν καὶ προνοοῦσε γιὰ τὴν ἀποφυγὴ δογματικῶν παρεκκλίσεων κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ἢ καὶ τιμωρία τῶν παραβατῶν ὅχι μόνον δογματικῶν κανόνων ἀλλὰ καὶ κανόνων τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα.

Ἡ χρῆση τῆς ποινῆς εἶναι δεδομένη καθ' ὅλην τὴν διάρκεια τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ οἱ πρὸς τοῦτο μαρτυρίες εἶναι πολλές. Ἡ χρῆση της ὡς δικονομικοῦ μέσου, ἀντὶ τοῦ ὅρκου, ἀλλὰ καὶ ὡς μέσου γιὰ τὴν κατασφάλιση δικαιοπρακτικῶν πράξεων εἶναι ἐπίσης διαπιστωμένη. Ἡ χρῆση της ἐνίοτε καὶ ἐκ μέρους τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας προκειμένου νὰ ἀποτραποῦν κινήματα, στάσεις καὶ κάθε εἶδους ἀνατροπὲς εἶναι καὶ αὐτὴ δεδομένη, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν δυνατότητα ἐν συνεχείᾳ νὰ διαπιστώσουμε.

Ἡ ἐπίδοση καὶ ἡ διάδοση τῆς ποινῆς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς

1. Βλ. ἐδῶ κυρίως τὸ ἕνατο κεφάλαιο.

2. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο δεῦτερο.

ὅτι ἐνσωματώνεται ἀρμονικὰ στὶς νομικὲς συλλογὲς τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς (Βλάσταρης, Ἀρμενόπουλος)· ἐξάλλου καὶ οἱ συνεχεῖς παροτρύνσεις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιὰ προσεκτικὴ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου μαρτυροῦν γιὰ τὴν ὁλοένα αὐξανόμενη προσφυγὴ στὶς ὑπηρεσίες της. Ἐχομε ἐπίσης ἐπισημαίνει ἤδη ὅτι μετὰ τὴν Ἀλωσὴ ἡ ποινὴ ἢ καλύτερα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιβολῆς της θὰ χρησιμοποιηθοῦν προκειμένου νὰ καταδειχθοῦν οἱ ἀλήθειες τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ θὰ ἀποτελέσει ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια δογματικὰ ὅπλα τῆς ἀνατολικῆς πίστεως στὴν ἀντιπαράθεσή της μὲ τοὺς διαμαρτυρόμενους καὶ τοὺς καθολικοὺς θεολόγους.

Ὅμως ὁλοκληρώνοντας τὴν προσέγγιση τοῦ θέματός μας πρέπει νὰ προσκομίζουμε ἐδῶ μερικὲς σημαντικὲς μαρτυρίες ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, οἱ ὁποῖες καταδεικνύουν τὴν ἐξέλιξή τῆς ποινῆς ἀλλὰ καὶ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ ἐγείρονται προκειμένου νὰ τεθοῦν κάποια ὅρια ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ περιορίζεται ἡ ἐπιβολὴ της.

1. Βενετοκρατούμενες περιοχὲς

Βρισκόμαστε στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη· ἔτος 1486. Ἡ βενετικὴ διοίκηση μέσω τῆς καθολικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας προσπαθεῖ νὰ διευθετήσῃ ὀρισμένα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν σχέση βέβαια καὶ μὲ τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο. Σύμφωνα μὲ τὰ Πρακτικὰ τῶν τοπικῶν συνόδων ποὺ ἔγιναν στὴν Κρήτη «Ἕλληνες ἱερεῖς παρεκίνουν τὸν εὐσεβῆ, ἀλλὰ δεισιδαίμονα λαόν, νὰ ζητήσῃ ἀναθεματισμοὺς ἐναντίον κλεπτῶν ἢ ἐχθρῶν, καὶ νὰ ὑποσχεθῶσι λειτουργίας καὶ ἄλλας προσφοράς, πρὸς ἀνέυρεσιν τῶν κλαπέντων... διὰ τοῦτο ὀρίζει ἡ ἁγία Σύνοδος ὅπως μὴ γίνηται ἐν τῷ μέλλοντι τοιαύτη κατάχρησις, ἐπὶ ποινῇ ἐνὸς Δουκάτου ἐναντίον τοῦ Πρωτοπαπᾶ διὰ κάθε τοιαύτην παράβασιν. Νὰ μὴ δύναται δὲ ὁ Πρωτοπαπᾶς ἢ ὁ Πρωτοψάλτης νὰ κηρύξωσι τὸν ἀφορισμὸν ἐναντίον οὐδενός, χωρὶς εἰδικὴν ἄδειαν τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου ἢ τοῦ Βικαρίου του»¹.

Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία αὕτη εἶναι ἡ βενετικὴ διοίκηση ποὺ πρώτη

1. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, *Σύνοδοι* 11, 154-155· οἱ ἀποφάσεις ποὺ μνημονεύονται εἶναι τῆς Συνόδου τοῦ 1486. Ἡ ἀπόφαση ἀναφέρει ὅτι ὅλα αὐτὰ γίνονταν κατὰ τὴν περιφορὰ τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας ἀπὸ ναὸ σὲ ναὸ· σύμφωνα μὲ παρατήρηση τοῦ Ξανθουδίδου ὁ πρωτοψάλτης εἶχε στὴν ἀρχὴ καθήκοντα ψάλτη σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἀπέκτησε ἀρμοδιότητες παραπλήσιες πρὸς ἐκεῖνες τοῦ πρωτοπαπᾶ καὶ πάντοτε σ' αὐτὸν ἀνέθεταν τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου.

προσπαθεῖ νὰ θέσει κάποιους περιορισμούς στὴν «παράλογη» χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου. Βεβαίως στὴν θεώρηση τῶν στοιχείων αὐτῶν μποροῦν νὰ ὑπείσέλθουν καὶ ἄλλου τύπου ἐρμηνεῖες· θὰ μποροῦσε δηλαδὴ ἡ ἐπέμβαση τῶν Βενετῶν νὰ ἐκτιμηθεῖ μὲ ὄρους ἀμιγῶς ἐκκλησιαστικούς καὶ ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὸ βάθος ὑπόκειται ἡ ἀντιπαλότητα τῶν δύο δογμάτων καὶ ἡ ἀντίθεση ποὺ δημιουργεῖται κάθε φορὰ ποὺ ἐπιζητεῖται ὁ παραμερισμὸς τῶν ὀρθοδόξων. Παρομοία θεώρηση εἶναι ὄντως εὐλογη· ὅμως πιστεύουμε ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὅποιο κυρίως ἀναδεικνύεται εἶναι ἡ ἀντίθεση μεταξὺ μιᾶς συντεταγμένης ἐξουσίας ποὺ προσδιορίζεται καὶ ἀπὸ τὴν θέσπιση καὶ χρῆση κανόνων δικαίου καὶ μιᾶς ἄλλης ἐξουσίας ποὺ καταφεύγει σὲ «ἄλογες» μορφές δικαίου προκειμένου νὰ διατηρήσει τὴν ἐπιρροή της καὶ τὴν ἐξουσία της ἔναντι τοῦ «εὐσεβοῦς ἀλλὰ δεισιδαίμονος λαοῦ».

Ἐξήντα χρόνια ἀργότερα (18 Ἰουλίου 1549) σὲ μιὰ ἄλλη περιοχὴ τοῦ βενετοκρατούμενου χώρου (Ζάκυνθος) ἔχουμε καὶ πάλι ἀνάμειξη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας προκειμένου νὰ ρυθμίσει θέματα ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς. Μάλιστα τώρα πρέπει νὰ τονίσουμε ἰδιαίτερα τὸ γεγονός τῆς παρέμβας τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα, δηλαδὴ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀπόφασή της ἐπιχειρεῖ νὰ θέσει ὅρια στοὺς ἀφορισμούς καὶ συγχρόνως νὰ ἀποτρέψει τὴν παράλληλη χρῆση τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας στὴν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν: «che quando alcuna scrittura, sta accusata per particolari dannificati di haver fatto alcun danno; ovvero sarà sta per i Cons(igli)i assignato per dannatori et sarà stà una volta sentetiato giuridicamente a pagar il danno per lui fatto, non si possi più a sua instantia far i papati alcuna proclama, maleditioni per excomunica per trovar altro dannatore da novo per l'istesso danno». Ἐξἄλλου σὲ ἄλλη διάταξη τῆς ἴδιας ἀπόφασης ἀναφέρεται: «che ad instantia dei soli Comuni se possi far proclama, et excomunica per ritrovare i dannatori, quando i Comuni fussero accusati, et le excomunica si possi far sennon in caso che fusse proclamato per i contestabili se non si trovasse, il dannatore, et facendosi con licentia del Col(matissi)mo Reggimento et non altrimenti acciocchè se sappi l'importantia del danno et se meriterà farsi excomunica»¹. Ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὶς διατάξεις αὐτὲς τὸ Συμβούλιο τῶν Δέκα κινούμενο στὸ χῶρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων προσπαθεῖ νὰ περιορίσει τὴν χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου. Στὸ σκεπτικὸ τοῦ ἀνωτάτου διοικητικοῦ ὀργάνου τῆς Βενετίας ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ

1. POJAGO, *Leggi* 2, 305.

ποινή πρέπει να επιβάλεται μόνο σε σοβαρές υποθέσεις και πάντως ότι απαιτείται προηγούμενη έγκριση της πολιτικής εξουσίας.

Ὡς προέκταση του γεγονότος αὐτοῦ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ ὑπόθεση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀφορισμοὶ ἀποτελοῦσαν συχνότατη ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ ἀναζήτησης καὶ τιμωρίας τῶν ἐνόχων. Μάλιστα ἡ πρακτικὴ αὕτη φαίνεται ὅτι ὑπερέβαινε κάποια λογικὰ ὅρια σὲ τέτοιο βαθμὸ πὺ ἀναγκάζει ἢ δίνει τὴν ἀφορμὴ στὴν βενετικὴ ἐξουσία νὰ ἀναζητήσῃ τρόπο ἀνακοπῆς καὶ ἐκλογίκευσης τῆς ποινῆς. Ἐνισχυτικὴ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι μιὰ μαρτυρία πὺ ἔρχεται καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Κρήτη (1575): «si riteneva che la maledizione ecclesiastica (κατάρα) potesse togliere al colpito la salute, l'intelletto, le ricchezze e fin provocare epidemie nel bestiame; perciò i contadini andavano a gara a lavorar i terreni dei papades per propiziarseli, come ne tolleravano le prepotenze e le usure per terrore della scomunica»¹.

Ἐδῶ τὰ πράγματα γίνονται σαφέστερα ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς κατάρας καὶ τοῦ φόβου τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν χωρικῶν, πὺ ἀναγκάζονταν ἐξαιτίας τῶν ἐπιτιμιῶν νὰ ἐργάζονται στὰ κτήματα τῶν ἱερωμένων. Βεβαίως οἱ πηγές πὺ ἀναφέρουν τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι δυτικέες· ἡ διάσταση μεταξὺ τῶν δύο δογμάτων εἶναι δεδομένη καὶ ὡς ἓνα σημεῖο αὕτη ἐπενεργεῖ ἀποφασιστικὰ καὶ ἐπηρεάζει τοὺς χριστιανούς. Ὡστόσο ὁ βαθμὸς ἀντικειμενικότητος τῶν ἐκθέσεων τῶν βενετῶν διοικητῶν εἶναι γνωστός, στοιχεῖο πὺ τὶς ἔχει ἀναδείξει σὲ ἀξιόπιστη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν κατὰσταση τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Ἀλλωστε ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ καὶ προπαγάνδα δὲν εἶναι τὸ κύριο μέλημα τῆς βενετικῆς ἐξουσίας καὶ πάντως δὲν φαίνεται νὰ τὴν ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα ὅταν δὲν συμπλέκεται μὲ ἄλλα κρίσιμα φαινόμενα, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν ἐνδεχομένως νὰ ἐπηρεάσουν ἀποφασιστικὰ τὴν δυναμικὴ τῆς ἐν γένει πολιτικῆς τῆς Βενετίας. Μιὰ ἄλλη ἐξᾴλλου θεώρηση τῆς ἴδιας πληροφορίας ἴσως νὰ τόνιζε τὴν δολιότητα τῶν παπᾶδων, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ ἐπιτιμιῶν χρησιμοποιοῦσαν τὸν ἀμαθὴ ἀλλὰ εὐσεβῆ λαὸ γιὰ προσωπικὰ ὀφέλη. Αὐτὰ ὅμως δὲν ἀναιροῦν τὴν σημασίαν καὶ τὴν ἰσχὺ, πὺ ἐξακολουθεῖ πάντα νὰ διατηρεῖ, ἡ ἐπιτιμητικὴ ἀπειλὴ στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν.

1. TEA, *Saggio*, 1398 (ἀνατύπου). Οἱ πηγές στὶς ὁποῖες βασίζεται στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ μελέτη εἶναι οἱ ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῆς Κρήτης Foscarini (ἐκθεση τοῦ 1627) καὶ Trevisan (ἐκθεση τοῦ 1627): A.S.V., Duca di Candia, B. 78. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατὰσταση στὴν βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. καὶ ΤΣΙΡΙΠΑΝΔΗΣ, *Κληροδότῃμα*.

ἀντιθέτως πιστεύουμε ὅτι ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας εἴτε ὡς βεβαιωμένο κίνητρο ὀρισμένων καταναγκαστικῶν πράξεων εἴτε ὡς αἰτιολογία τῶν ἄλογων αὐτῶν πράξεων.

Ἐνα αἰῶνα ἀργότερα (3 Σεπτεμβρίου 1631) σὲ μὴν ἄλλη περιοχὴ τοῦ βενετοκρατούμενου χώρου ἀντιμετωπίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ πρόβλημα. Συγκεκριμένα ἡ πράξη ἀναγνώρισης τῆς χειροτονίας τοῦ βικαρίου τῆς Ζακύνθου Νικολάου Curzola ἀπὸ τὸν πρωτοπαπᾶ Κεφαλληνίας ἀναφέρει ὅτι ὁ βικάριος αὐτὸς θὰ ἔχει τὶς ἀρμοδιότητες ποὺ εἶχαν καὶ οἱ προκατοχοί του: «sicchè poteva far li giuditj ecclesiastici, bolletini, sposalitj et scomuniche... Ordinemo però che per le suddette materie e per le cause marcate di giudizj ecclesiastici, sponsalitj et scomuniche, sieno esercitate dal protopapà come vicario all'autorità ordinaria di tal carica, perchè sendosi poi alcuno aggravato, possa ricevere suffraggio da Monsignore Arcivescovo, il quale quando si troverà qui sia superiore, et habbi lui solo da ingerirsi, et da commettere gli ordini.

Μα perchè havemo innoltre osservato che il suddetto Arcivescovo nel dar commissione ad alcuno, s'è prete, mette la sospensione a Divinis, et se è laico la scomunica, perchè per il più delle volte senza legittima causa, formando impressione et ritardo l'obbedienza con tale timore delle povere persone. Volemo che per l'avvenire li primi mandati di qualsivoglia prelato siano semplicemente coll'ordine, et se non obbediranno, possa metterle il secondo mandato, con le suddette pene purchè vi sia causa legittima, dalle quali possano sempre li sudditi ricever suffraggio et rivocazione col mezzo dell' Ill(ustrissimo) Reggimento, come si osserva a Corfù, et intendemo farsi in Candia»¹.

1. ΡΟΙΑΓΟ, *Leggi* 2, 323-324. Γιά τὸ ἴδιο θέμα ἔχουμε πολλὲς πληροφορίες στὸ ἔργο τοῦ ΧΙΩΤΗ, *Ἀπομνημονεύματα*, 1-6· εἰδικότερα (τ. 6, 142-143) μνημονεύεται ἀπόφαση τῆς Βενετικῆς Γερουσίας (1 Ὀκτ. 1639), ἡ ὁποία παρεμβαίνοντας στὶς διενέξεις μεταξὺ τοῦ ἀρχιερέα Κεφαλληνίας καὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ Ζακύνθου θεσπίζει ὅτι ὁ τελευταῖος δὲν θὰ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀφορίζει. Λίγο ἀργότερα ἡ Γερουσία ἀποφασίζει ὅτι οἱ ἀποφάσεις περὶ καθαιρέσεως κληρικῶν, διαζυγίων καὶ ἀφορισμῶν μποροῦν νὰ ἐφεσιβάλονται στὸν Προβλεπτὴ τῶν τριῶν νήσων καὶ ἐν ἀπουσία αὐτοῦ στὸν βάλιο τῆς Κέρκυρας· πάντως οἱ Βενετοὶ διοικητὲς ὀφείλουν νὰ ἐκδικάζουν τὶς ὑποθέσεις αὐτὲς σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Γιά τὸ ἴδιο θέμα ὑπάρχει καὶ νεότερη ἀπόφαση (24 Δεκεμβρίου 1639) τῆς Βενετικῆς Γερουσίας (ΧΙΩΤΗΣ, *Ἀπομνημονεύματα* 3, 420). Ὡστόσο πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι ἡ Βενετικὴ

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλο σημεῖο τοῦ βενετοκρατούμενου χώρου ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ τὴν ἰσχὺ τοῦ ἀφορισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν Πελοπόννησο, ἡ γενικότερη κατάσταση τῆς ὁποίας εἶναι τὸ ἀντικείμενο πολλῶν καὶ λεπτομερῶν ἀναφορῶν (relazioni) τῶν κατὰ καιροὺς βενετῶν διοικητῶν τῆς. Σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς καὶ συγκεκριμένα σ' ἐκείνην τοῦ 1692 ὁ Domenico Gritti ἀναφέρει ὅτι κύρια αἰτία τῶν καταχρήσεων ἐκ μέρους τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου εἶναι ἡ ἰσχυρὴ δύναμη τοῦ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως: «ἀφορισμοὶ δὲ πατριαρχικοὶ καὶ ἐπισκοπικοὶ διὰ τὴν παραμικρὰν ἐναντίωσιν εἰς ταῦτα πρὸς τοὺς ἰδιώτας καὶ τὰς δημοσίους ἀρχὰς ἀσυστόλως διεκηρύττοντο. Καὶ ἀπείθεια ἀμέσως καὶ ἀποχώρησις καὶ διάλυσις συζύγων, συγγενῶν καὶ συμπολιτῶν ἐκ τοῦ ἀφοριζομένου προσώπου ἦσαν καὶ αὐτῶν αἱ συνέπειαι»¹. Τὴν κατάσταση αὕτη θὰ προσπαθήσουν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ Βενετοὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν Πελοπόννησο μὲ τὴν ἐκλογὴ μητροπολιτῶν ἐπιτοπίως καὶ ὄχι ἀπευθείας ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ὅμως εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ παρέμβαση αὕτη τελικὰ δὲν ἔφερε ἀποτελέσματα.

Συνεχίζοντας τὴν παράθεση πληροφοριῶν ἀπὸ τὶς περιοχὲς τοῦ βενετοκρατούμενου ἐλληνικοῦ χώρου πρέπει νὰ κάνουμε ἰδιαίτερη μνεία γιὰ μιὰ σημαντικὴ πληροφορία. Πρόκειται γιὰ τὴν διαταγὴ τοῦ Proveditor General da Mar Vincenzo Vendramin πρὸς τὸν Governatore e Capitano di Parga Σπυρίδωνα Αὐλωνίτη. Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ τῆς 21ης Ἰουνίου 1694 ἀναφέρεται, μετὰξὺ τῶν ἄλλων: «Rilevo con sentimento, che alcuni di codesta fortezza nei littiggi che tal volta succedono si fanno lecito declinare dal foro naturale, e ricorrono al giudizio del metro-

διοίκηση προσπαθεῖ ταυτοχρόνως νὰ διασπάσει τοὺς ἀμεσους δεσμοὺς ἐξάρτησης τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, καθὼς δηλῶναι σαφέστατα τὸ β' ἄρθρο τῆς τελευταίας ἀπόφασης: «Αἱ δικαστικαὶ ἀποφάσεις περὶ διαζυγίων καὶ τὰ ἐντάλματα ἀφορισμοῦ ἐπὶ προσώπων θὰ ἐφεσιβάλλωνται τῷ Γενικῷ Προβλεπτῇ τῶν νήσων, καὶ ἐπὶ ἀπουσίας αὐτοῦ τῷ Βαυλῷ Κορυφῶν καὶ οὐχὶ ἑτέρῳ ἀνωτέρῳ Ἐκκλησιαστικῇ ἀρχῇ, οἷα τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως» (ΧΙΩΤΗΣ, Ἀπομνημονεύματα 6, 125-126).

1. ΧΙΩΤΗΣ, Ἀπομνημονεύματα 3, 340-341. Παραθέτουμε ἀκόμη τὴν πληροφορία ποὺ δὲν προέρχεται ἀπὸ βενετοκρατούμενο χωρὸ ἀλλὰ ἀπὸ τὴν καθολικὴ κοινότητα τῆς Μήλου. Ὁ καθολικὸς λοιπὸν ἐπίσκοπος τοῦ νησιοῦ Ἰω. Ἀντ. Καμίλλης ἀναφέρει στὴν Ρώμη: «Ἐχὼ παρακαλέσει καὶ ξαναπαρακαλῶ τὶς σεβασμιότητές σας νὰ δεχτοῦν νὰ στηρίξουν αὐτὸ τὸ ἐπιχειρήμα καὶ νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν ναύαρχο τῆς Βενέτικης ἀρμάδας νὰ μὴν ἐπιτρέψει νὰ ἐμποδισθοῦν ἢ κακοποιηθοῦν αὐτοὶ οἱ κληρικοὶ καὶ ἐνορίτες τους, ποὺ ἀνέρχονται σὲ τρεῖς χιλιάδες ψυχές, μὲ ἀφορισμοὺς καὶ ἀναθεματισμοὺς ἀπὸ τὸν Ἑλληνα Ἐπίσκοπο κατὰ τὴν συνήθεια τῶν σχισματικῶν» (ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ, Ἀνταρσία, 78-79).

polita di Gianena, e Paramitia, quali risolvendo le differenze per vie di scomunica quella venga poi costà admissa ed eseguita.

Essendo però l'abuso affatto contrario ai pubblici riguardi, et all'interesse de' sudditi è mia intenzione che resti totalmente rimosso, affine di che riscrivo a V(ostr)a Spet(tabil)e Sig(nori)a di render nulle tali scomuniche, e non permettere in modo alcuno che siano in avvenire accettate, e molto meno eseguite. Dovendo la cognizione di ogni controversia, e l'amministrazione della giustizia passare per vie competenti et ordinarie»¹.

Τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς προσφυγῆς χριστιανῶν τῶν βενετοκρατούμενων περιοχῶν στὶς δικαιοῦς ὑπηρεσίες τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων ἀξίζει ιδιαίτερης προσοχῆς γιὰ πολλοὺς λόγους. Πρῶτα πρῶτα ἐπειδὴ ἀπασχολεῖ τὸν Γενικὸ Προβλεπτή τῆς Θάλασσας· ἔτσι τεκμαίρεται ἡ μεγάλη ἐπίδοση τοῦ φαινομένου ἡ ὁποία ἀναγκάζει τὸν βενετὸ ἀξιωματοῦχο νὰ ἐπέμβει. Ἡ πράξη του μάλιστα ἀποκτᾷ ἀκόμα μεγαλύτερη σημασία ἐπειδὴ ἀναφέρεται σὲ περιοχὲς τὶς ὁποῖες μᾶλλον δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπασχολοῦν παρόμοια ζητήματα ἢ τουλάχιστον νὰ μὴν τὶς ἀπασχολοῦν σὲ τέτοιο βαθμό. Τοῦτο ἐπειδὴ ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἑπτανήσων καὶ ὀρισμένων περιοχῶν τῶν ἔναντι ἡπειρωτικῶν παραλίων βρίσκονταν συνεχῶς ὑπὸ τὴν ἐξουσία μιᾶς δυνάμεως ἡ ὁποία διέθετε συντεταγμένα ὄργανα γιὰ τὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης· ἔτσι οἱ διάδικοι εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ προσφεύγουν σ' αὐτὰ γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν τους. Αὐτὸ ἄλλωστε φαίνεται νὰ δηλώνει ρητὰ ἡ διαταγὴ τοῦ Προνοητῆ. Ὅμως αὐτὸ δὲν γίνεται. Κάθε ἄλλο μάλιστα. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς αὐτῆς καταφεύγουν στὸν μητροπολίτη Ἰωαννίνων προκειμένου νὰ ἐπιλύσουν τὶς διαφορὲς τους· καὶ ὄχι μόνον αὐτό. Ἐχουν ἔπειτα τὴν ἀξίωση οἱ ἀποφάσεις τοῦ ὀρθόδοξου ἐκκλησιαστικοῦ προϊσταμένου τῆς περιοχῆς νὰ εἶναι ἐκτελεστὲς στὴν βενετικὴ ἐπικράτεια· πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς μάλιστα ἐκτελέστηκαν. Ὅλα αὐτὰ βεβαίως εἶναι ἀκατανόητα γιὰ τὸν βενετὸ ἄρχοντα. Δηλώνουν ὅμως μὲ σαφήνεια τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς μεγάλου τμήματος πληθυσμοῦ, τὸ ὁποῖο παραμένει πιστὸ στὶς ἀρχὲς τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης καὶ χάριν ἀκριβῶς αὐτῆς δὲν διστάζει νὰ ὑποστεῖ καὶ τὴν περιπέτεια ἑνὸς ταξιδιοῦ, προκειμένου νὰ ἀναζητήσει τὸ δίκαιό του μέσω τῆς ἀφοριστικῆς πρακτικῆς. Ἡ χρῆση ἐξάλλου τῆς ἀφοριστικῆς διαδικασίας, ἡ προσφυγὴ σ' αὐτὴν καὶ ἡ παρουσίαση ὑποθέσεων ποὺ ἔχουν ἐπιλυθεῖ δι' αὐτῆς ἀλλὰ καὶ ἡ διαταγὴ τοῦ Προνοητῆ νὰ μὴν γίνονται ἐκτελεστὲς παρόμοιες ἀποφάσεις, ἐπιβεβαιώνουν γιὰ μιὰ

1. POJAGO, *Leggi* 1, 353-354.

ἀκόμη φορά ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν πλέον κατηγορηματικὸ τρόπο τὴν ἀναμφισβήτητη δράση καὶ ἰσχὺ τοῦ ἐπιτιμίου. Ἰσχὺ, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἀκριβῶς μὲ τὴν παρουσία τοῦ στὸν χῶρο ὅπου ἡ δικαιοσύνη διέθετε καὶ ἄλλα πλέον πρόσφορα καὶ ἀποτελεσματικὰ ὄπλα. Ἐξάλλου ὁ βενετὸς διοικητὴς δὲν ἀποκλείει τοὺς ἀφορισμοὺς ἀλλὰ προσπαθεῖ μὲ τὴν μὴ ἀναγνώριση τῆς ἰσχύος τοὺς νὰ τοὺς ἀποτρέψει καθιστώντας τοὺς ἀνίσχυρους.

Τρία χρόνια ἀργότερα (16 Ἰανουαρίου 1695 s.n.-m.v.) ὁ Γενικὸς Προνοητὴς γράφει ἐκ νέου γιὰ τὸ ἴδιο θέμα πρὸς τὸν πρωτοπαπὰ Κεφαληνίας: «*Restando partecipato del grave disordine che si va introducendo di venire a' matrimonj, ordinazioni de' sacerdoti, ed altri atti ne' gradi e formalità arbitrarie alle disposizioni de' Sacri Canoni per la facilità che si ha di conseguire da Patriarca di Constantinopoli avvalorata da monitorj e scomuniche viene a V(ostr)a S(igno)ria R(everendissim)a proibito di non dare esecuzione a qualunque di quelli atti o mandati della suddetta Curia Patriarcale se prima non l'haverà accompagnata a' riflessi di questa carica, dalla quale le proprie ponderationi dovrà esser spedito e licenziato per la sua validità*»¹.

Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς βενετικῆς διοίκησης ἡ ἐπίδοση καὶ ἡ ἔκταση τοῦ ἀφορισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως προβαίνει σὲ πράξεις ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν ἰδιωτικοῦ δικαίου διὰ τῆς χρήσεως καὶ τῆς ἀπειλῆς τοῦ ἀφορισμοῦ. Ὁ βενετὸς ἀξιωματοῦχος ἀπαιτεῖ τὸ ἀνεκτέλεστο παρομοίων ἀποφάσεων ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς τῆς Ἑπτανήσου ἂν δὲν ὑπάρχει ἐπαρκὴς αἰτιολόγησή τους· στὸ σημεῖο πάντως αὐτὸ φαίνεται ὅτι γίνεταί μιὰ παραχώρηση ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου προκειμένου νὰ μὴν ἐπέλθει πλήρης ρήξη μὲ τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους του.

Μιὰ ἄλλη μαρτυρία ποὺ ἔχει σχέση ἄμεση μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Βενετίας στὴν Πελοπόννησο ὅσον ἀφορᾷ τὴν προσπάθεια χειραφέτησης τῶν ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν ἀπὸ τὴν ἐξάρτηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ ὁποία παραλλήλως μᾶς πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὸν ἀφορισμό, προέρχεται ἀπὸ τὸν λατῖνο ἐπίσκοπο Ναυπλίου, Καρλίνη. Πρέπει ὥστόσο νὰ ἔχουμε πάντα κατὰ νοῦ ὅτι ἡ βενετικὴ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ εἶταν ἰδιαίτερα ἐλαστικὴ ἔναντι τῶν ὑπηκόων της. Ἔτσι πρέπει νὰ θεωροῦμε τὰ

1. POJAGO, δ.π., 358.

συμβαίνοντα μᾶλλον ὥς πολιτικὴ τῆς Ἀγίας Ἐδρας παρὰ τῆς Γαληνοτάτης.

Ἀναφέρει λοιπὸν ὁ Καρλίνη, συμβουλευοντας Βατικανὸ καὶ Βενετία γιὰ τὸ θέμα, ὅτι πρέπει ἡ τελευταία νὰ διατάξει τοὺς ὑπ' αὐτὴν ὀρθόδοξους μητροπολίτες νὰ μὴ ἀναγνωρίζουν τὴν ἀρχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης. Ὡστόσο παράλληλα ἀναγνωρίζει τὴν ἐγγενὴ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος. Στὴν πρότασή του ἐξάλλου νὰ ἐκλέγονται οἱ μητροπολίτες ἀπὸ τοπικὴ σύνοδο ὁ ἴδιος ἀντιτάσσει: «ἀλλὰ δὲν πρέπει βέβαια νὰ πιστεύσωμεν ὅτι θὰ κοιμᾶται ὁμοίως καὶ ἡ ζηλοτυπία τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως· τὸναντίον μάλιστα πρέπει νὰ ἔχωμεν ὥς βέβαιον ὅτι αὐτὸς θέλει εὐθὺς ἀφορίσει τοὺς Μητροπολίτας, οἵτινες θὰ ἐλάμβανον μέρος εἰς τὴν Σύνοδον, μὲ τόσα ἐπιτίμια, ὅσα ἡδύνατο νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς αὐτὸν τὸ ἄμετρον πάθος. Οἱ ἀφορισμοὶ δὲ οὗτοι ἢ θὰ φοβίσουν τοὺς Μητροπολίτας, ἢ θὰ καταφρονηθοῦν ἀπ' αὐτούς· καὶ ἐὰν φοβίσουν τοὺς Μητροπολίτας, ἡ Σύνοδος ἐτελείωνεν πρὶν ἀρχίσει, ἐὰν δὲ καταφρονηθῶν (ὅπερ δὲν πιστεύω ποτέ), θὰ λάβῃ ἀρχὴν ἡ Σύνοδος, ἀλλὰ συγχρόνως θὰ παρουσιασθοῦν καὶ τόσα ἐμπόδια»¹.

Τὰ σχέδια λοιπὸν τὰ ὁποῖα ἀπεργάζεται ὁ λατίνος ἐπίσκοπος, σχέδια ποὺ μᾶλλον εἶναι συνέχεια ὧσων συνιστοῦσε μὲ τὴν ἀναφορά του ὁ διοικητὴς τοῦ Μοριᾶ Domenico Gritti², οὐσιαστικὰ ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου· αὐτὸ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἔχει στὰ χέρια του καὶ τὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν ὁμολογία τοῦ Καρλίνη δὲν πρόκειται νὰ ἀγνοήσουν οἱ ὀρθόδοξοι μητροπολίτες τῆς περιοχῆς. Ὁ ἀφορισμὸς λοιπὸν καὶ πάλι· εἰδικότερα στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ δημιουργήσῃ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο περίπλοκη κατάσταση καὶ πάντως τέτοια ποὺ νὰ ἀναιρέσει κάθε ἀπόφαση καὶ νὰ ἀποτρέψῃ κάθε διάθεσιν ἀπόσχισης ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἀλλωστε ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι τελείως ἀδύνατη ἡ ἀντίθετη ἐκδοχή· καὶ αὐτὸ τὸ ὁποῖο δὲν ἀναφέρει ἀλλὰ ἀποτελεῖ καὶ τὸ σπουδαιότερο ἐμπόδιο εἶναι βεβαίως ἡ ἀντίδραση τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπακούσῃ σὲ ἀφορισμένους μητροπολίτες. Ἔτσι τὸ ἐπιτίμιο εἴτε μὲ τὴν μορφή

1. ΣΤΑΜΑΤΕΛΟΣ, *Σκευωρία*, 468, 470-471. Τὸ κείμενο τοῦ Καρλίνη ἔχει τὸν τίτλο: «Ἐπιστολὴ συμβουλευτικὴ διὰ τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ Γραικοὺς, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου Καρλίνη τῶν ἐν Ναυπλίου. Γέγονε δὲ κατὰ τὸ ἄψευδ', καὶ ἐπέμφθη τῷ μακαρωτάτῳ Πάπῃ Ῥώμης, καὶ τῇ γαληνοτάτῃ τῶν Ἑνετῶν Ἀριστοκρατίᾳ».

2. Βλ. ἐδῶ σ. 416.

τῆς ἀπειλῆς πού ἐπικρέμαται ἀνὰ πᾶσαν στιγμήν εἴτε μὲ τὴν μορφή τῆς ἄμεσης τιμωρίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περάσει ἀπαράτρητο.

Ἡ ἐνδεικτικὴ αὐτὴ ἀπαρίθμηση καὶ ἀξιοποίηση στοιχείων πού προέρχονται ἀπὸ τὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς δηλώνει ὅτι ἡ ποινὴ παρουνιάζεται μὲ αὐξημένο κύρος καὶ ἰσχύ καὶ μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς κοινωνίας πού διοικεῖται μὲ αὐστηροὺς κανόνες δικαίου. Μαρτυρεῖται ἐπίσης ἡ βούληση τῆς Βενετίας νὰ ἐλέγξει τὴν ὑπέρμετρη παρέμβαση τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ, μὲ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν ψήφιση διατάξεων πού ἔθεταν περιορισμούς στὴν ἀλόγιστη χρῆση ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμιῶν, ἢ μὲ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐκτελέσεως ἀποφάσεων πού βασιζόνταν στὴν χρῆση ἐπιτιμιῶν. Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε ποιά ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς πολιτικῆς αὐτῆς: ὅπωςδῆποτε πενιχρὰ μολοντί κάποια ἐκλογίκευση θὰ ἔπρεπε νὰ εἶταν ἀναμενόμενη¹. Ὡστόσο ἡ πύκνωση τοῦ φαινομένου καὶ μετὰ τὶς παρεμβάσεις αὐτὲς τῶν Βενετῶν εἶναι διαπιστωμένη, καθὼς μαρτυροῦνται ἑκατοντάδες περιπτώσεις ἀφοριστικῶν πράξεων ἀπὸ τὸν χώρο κυρίως τῶν Ἑπτανήσων. Μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ τὰ Ἑπτάνησα θὰ μπορούσαμε σχετικὰ εὐκολὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ταχύτατα ἡ ἀφοριστικὴ διαδικασία παίρνει διαστάσεις ἀνεξέλεγκτες καὶ παραλλήλως ἐμφανίζεται ἓνας τρόπος ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς, ὁ ὁποῖος ἔχει περισσότερες ὁμοιότητες πρὸς τὸ τυπικὸ τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀφορισμοὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου σὲ περιπτώσεις πού ἡ σοβαρότητα τοῦ θέματος ἀπαιτοῦσε ἄμεση ἀνάμειξη τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς τῶν ὀρθοδόξων.

1. Κάποιοι περιορισμοὶ φαίνεται νὰ βρίσκουν ἔδαφος ἐπιτυχίας σὲ ὁρισμένες περιοχὲς τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας, μολοντί δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τὸ ἐγγεῖρημα γνώρισε ἀπόλυτη ἐφαρμογή. Ἀναφέρουμε ὡς παράδειγμα τὴν πληροφορία πού μᾶς δίνει ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Alvise Foscari πρὸς τὸν δόγη (17 Μαΐου 1783): «στὴν ἀναφορὰ αὐτὴ ὁ βενετὸς εὐγενὴς ἀναφερόμενος στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Πάργας, πού εἶχε ἐπικεφαλῆς πρωτοπαπὰ ἐκλεγμένο ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς παράγοντες, μνημονεύει δύο διαταγὲς τοῦ εὐγενοῦς Ζαχαρία Μπάλμπι, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε προβλεπτῆς καὶ καπιτάνος Κέρκυρας· οἱ διαταγὲς αὐτὲς τῆς 5ης Φεβρουαρίου καὶ τῆς 9ης Ἰουνίου 1732, καταδεικνύουν ὅτι ὁ πρωτοπαπὰς τῆς Πάργας «ἀπῆλθε ἀπὸ τοὺς ιερεῖς τοῦ τόπου νὰ μὴν εὐλογοῦν γάμους ἢ κάμνουν ἀφορισμοὺς χωρὶς τὴν ἄδειάν του» (ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Πάργα*, 210-217). Ὡστόσο τὸ πλῆθος τῶν ἀφορισμῶν πού ἔχουμε, κυρίως ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, μαρτυροῦν περὶ τοῦ ἀντιθέτου: βλ. ΤΣΙΤΣΑΣ, *Ἀφορισμοὶ· ΓΕΡΟΥΚΗ, Φόβος· ΓΕΡΟΥΚΗ, Νοοτροπίες, καὶ κυρίως ΓΕΡΟΥΚΗ, Excommunications*.

2. Ἡ χρήση τῆς ποινῆς ἀπὸ ἐτεροδόξους ἢ ἀλλοθρήσκους

Ἡ προσφυγὴ τῶν ὀρθοδόξων ὑπηκόων τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὶς ὑπηρεσίες τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν διαφορῶν τοὺς καὶ τὰ αἰτήματα ἐπιβολῆς ἀφορισμῶν εἰς βάρος τῶν ἀδικούντων, εἶναι μία πραγματικότητα διαπιστωμένη· γνωρίζει μάλιστα μεγάλη ἐπίδοση μέσα στὴν διαχρονία. Ἡ ἐπίλυση ὅμως τῶν διαφορῶν διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πηγές, δὲν εἶναι ὅπλο στὰ χέρια μόνον τῶν ὀρθοδόξων ἀλλὰ πολλὰς φορές θὰ προσφύγουν στὴν ἀποτελεσματικότητά του καὶ ἄλλοι ἐνδιαφερόμενοι, προκειμένου νὰ διεκδικήσουν τὰ δίκαιά τους ποὺ καταπατοῦνται ἀπὸ κάποιον ὀρθόδοξο χριστιανό.

Οἱ προσφεύγοντες στὶς ὑπηρεσίες τῆς ποινῆς μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε ἐτεροδόξοι (καθολικοὶ κυρίως) εἴτε ἀλλόθρησκοι (Τοῦρκοι-Ἑβραῖοι). Βεβαίως ἡ προσφυγὴ εἶναι ἔμμεση· δηλαδή οἱ προσφεύγοντες καταφεύγουν στὶς διοικητικὲς ἀρχὲς τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ὅταν ὁ ἀντίδικός τους εἶναι ὀρθόδοξος. Ὡστόσο εἶναι βέβαιοι —πολλὰς φορές μάλιστα τὸ ἀπαιτοῦν οἱ ἴδιοι—, ὅτι θὰ γίνῃ χρήση τοῦ ἀφορισμοῦ· δηλαδή στὴν πραγματικότητα καταφεύγουν στὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου προκειμένου νὰ δικαιωθοῦν· ἄλλωστε βλέπουν συνεχῶς νὰ χρησιμοποιεῖται στὶς μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων διαφορὲς καὶ μὲ ἄμεσα, τίς περισσότερες φορές ἀποτελέσματα. Ἀλλὰ ἂς δοῦμε μερικὰ παραδείγματα παρομοίων ἀφορισμῶν προκειμένου νὰ ἀντλήσουμε μὲ τὸν πλέον ἄμεσο τρόπο τίς πληροφορίες ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν περίπτωσι αὐτή.

α) Ἡ περίπτωση τῶν ἐτεροδόξων

Οἱ περιπτώσεις προσφυγῆς καθολικῶν στὶς ὑπηρεσίες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου βεβαίως εἶναι πολλές· οἱ Δυτικοὶ δὲν ἔχουν κανένα δισταγμὸ προκειμένου νὰ ἐπιλυθοῦν προβλήματα, κυρίως οἰκονομικά, νὰ ἀναζητήσουν τὴν συνδρομὴ τοῦ ἀφορισμοῦ εἰς βάρος ὀρθοδόξου ἀντιδίκου. Μὲ τὴν σειρά του τὸ Πατριαρχεῖο ἐπίσης δὲν διστάζει νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰ αἰτήματα αὐτά, καθὼς μάλιστα τίς περισσότερες φορές ὑποβάλλονται ἀπὸ πρόσωπα ποὺ κατέχουν σημαντικὴ θέση. Ἔτσι στὶς 9 Μαΐου 1597 ὁ τοποτηρητὴς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου Μελέτιος Πηγᾶς καλεῖ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Μήλου νὰ ἀποδώσουν τὰ ὅσα ἰδιοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν λατινικὴ ἐκκλησία τοῦ νησιοῦ. Τὸ γράμμα συνοδεύεται φυσικὰ ἀπὸ τὴν συνηθισμένη γιὰ τίς περιπτώσεις ἀφοριστικὴ ἀπειλὴ ἐνῶ σαφέστατα προδιαγράφ-

φεται και τὸ ἀποτέλεσμα τῆς τυχὸν ἀνυπακοῆς στὰ κελεύσματά του: «ἐὰν δὲ τίς τολμήσῃ παρακούσων τῆς ἡμετέρας προστάξεως, δι' ἄλλων γραμμάτων ἀφοριστικῶν ἐπιτιμῶμεν αὐτὸν βαρύτατα»¹.

Λίγα χρόνια ἀργότερα (Ὁκτώβριος 1604) τὸ ἴδιο θέμα ἀπασχολεῖ τὸν πατριάρχη Ραφαήλ Β', ὁ ὁποῖος ἀπευθυνόμενος στοὺς κληρικούς καὶ προεστοὺς τῆς Μήλου ἀναφέρει: «Ὁ θεοφιλέστατος Φραγκοεπίσκοπος τῆς... Μύλου, φρᾷ Φραντζέσκος ἐλθὼν πρὸς ἡμᾶς ἐζήτησε γράμμα ἡμέτερον πατριαρχικὸν ἐπιτίμιον, πρὸς τοὺς αὐτόθι χριστιανούς εἰς φανέρωσι τῶν πραγμάτων τῆς Φραγκοεπισκοπῆς αὐτοῦ· διὸ γράφοντες ἀποφαινόμεθα, ἵνα ὅσοι τῶν Ρωμαίων διακατέχουσι πράγματα... ἢ γινώσκουσι τὴν περὶ τούτων ἀλήθειαν, ἢ βοηθήσουσιν, ἢ συνδράμωσι... κἂν τε ἱερεῖς, κἂν τε λαϊκοὶ ὦσιν, εἰ μὲν ἱερεῖς ὑπάρχουσιν ἀργοί... καταφρονοῦντες δέ, καὶ ἀφωρισμένοι, εἰ δὲ λαϊκοὶ ἀφωρισμένοι ἀπὸ θεοῦ, καὶ κατηραμένοι, καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ ἄλυτοι μετὰ θάνατον»².

Πάλι ἀπὸ πρόσωπο τῆς ἀνώτερης ἱεραρχίας προέρχεται τὸ ἐπόμενο παράδειγμά μας. Πρόκειται γιὰ τὸν βενετὸ πρόξενο στὴν Θεσσαλονίκη ὁ ὁποῖος δὲν θὰ διστάσει νὰ ζητήσῃ τὴν μεσολάβηση τοῦ τοπικοῦ μητροπολίτη προκειμένου νὰ ἐπιλύσει κάποια ὑπόθεσή του. Πράγματι σὲ ἐπιστολὴ πού ἀποστέλλει στὶς 5 Ἰανουαρίου 1777 πρὸς τὴν προϊσταμένην του ἀρχὴ στὴν Βενετία, ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι πέτυχε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη τὴν ἐκδοση ἀφορισμοῦ πού ἐκφωνήθηκε στὶς ἐκκλησίες ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι φυγάδευσαν ἢ ἀποκρύπτουν ἕναν κατάδικο. Ἡ ὑπόθεσις ἀφορᾷ κάποιον κρατούμενο, ὁ ὁποῖος ἐνῶ μεταφέρονταν στὴν Βενετία κατάφερε νὰ δραπετεύσῃ ὅταν ἐφθασε τὸ πλοῖο στὴν Θεσσαλονίκη³.

Φυσικὰ τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἶναι εὐκόλο νὰ πολλαπλασιασθοῦν⁴ χωρὶς νὰ προσθέσουν κάποιο ἐπὶ πλεόν οὐσιαστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν περίπτωσιν αὐτή. Ὡστόσο θὰ κλείσουμε τίς ἀναφορὰς γιὰ τὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ παραθέτοντας τὰ ὅσα ἐκθέτει ὁ γάλλος Πουκεβίλ τὸ 1805.

1. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Γράμματα*, 2.

2. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *ὁ.π.*, 7.

3. ΜΕΡΤΖΙΟΣ, *Μνημεῖα*, 365· βλ. τὸ παράθεμα στὴ σ. 109.

4. Ὁ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ (*Ἱστορία* 1, 380) μᾶς παραδίδει ἀκόμη μία περίπτωση προσφυγῆς δυτικοῦ ἀξιωματοῦχοῦ στὶς ὑπηρεσίες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει τίς πηγές του: «Μετὰ τὸν ἄγγλον πρεσβευτὴν... ἰδοὺ ἐβλεπον οἱ Ἀθηναῖοι καὶ τὸν ἀσυγκρίτως μεγαλοπρεπέστερον γάλλον, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ἐφθασεν εἰς τὰς ἀκοὰς αὐτῶν πρὸ δύο ἐτῶν, ὅτε κατ' αἰτήσιν αὐτοῦ ὁ πατριάρχης Διονύσιος ἐξέδωκεν ἀφορισμὸν κατὰ τινων Ἀθηναίων, οἵτινες ἐβλαψαν καὶ ζημίας ἐπροξένησαν εἰς πλοίαρχον γάλλον». Τὸ γεγονός συνέβη τὸ 1672 καὶ ὁ πατριάρχης εἶταν ὁ Διονύσιος Δ'.

Γράφει, λοιπόν, ο συνήθως καλὰ πληροφορημένος διπλωμάτης: «Βέβαια, οἱ Ἕλληνες λειτουργοὶ τοῦ Θεοῦ σήμερα κάνουν μέτρια χρήση τοῦ δικαιώματος πού ἔχουν νὰ ἀφορίζουν. Κι αὐτὸ γιατί, διαφωτισμένοι πάνω στὰ πραγματικά τους συμφέροντα ἔπειτα ἀπὸ τίς πολλές ἀποστασίες πού προκάλεσαν οἱ ἀφορισμοί, εἶναι λιγότερο σπάταλοι σὲ καταδίκες. Οἱ διερμηνεῖς, ὡστόσο, τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν, πού ἀρχίζουν τὴν καριέρα τους ἀπὸ τοὺς ἐμπορικοὺς λιμένες τῆς Ἀνατολῆς, ἐπικαλοῦνται καμμιά φορὰ αὐτὸ τὸ μέσο γιὰ νὰ ὑποχρεώσουν ἕνα χρεώστη κακῆς πίστης νὰ πληρώσει· ἀλλὰ, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, εἶναι ἕνα μέσο ἔσχατης ἀνάγκης»¹.

Δὲν ὑπάρχουν λοιπὸν περιορισμοὶ στὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ ὡς πρὸς τὸν αἰτοῦντα. Ἡ ιδιότητα τοῦ ἀδικοῦντος ἔχει σημασία· καὶ αὐτὸ βεβαίως εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ προκειμένου νὰ παρέμβουν οἱ ὀρθόδοξες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές². Εὐκόλα βεβαίως γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι σχεδὸν ὅλες οἱ περιπτώσεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ οικονομικὲς διεκδικήσεις καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι πού τίς προσδιορίζει. Ἀλλωστε ἀνάμειξη τοῦ Πατριαρχείου σὲ ἄλλες ὑποθέσεις θὰ εἶταν ὄχι μόνον ἀδιανόητη ἀλλὰ καὶ ἀδύνατη. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι ἡ παρουσία τοῦ ἐπιτιμίου συνεχίζεται ἀδιάλειπτα μέσα στὴν διαχρονία ἀλλὰ παραλλήλως διαχέεται στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἀνθρώπων πού ἀποτελοῦν τὴν κοινωνία τῶν χρόνων ἐκείνων. Αὐτὸ θὰ ἔχουμε τὴν δυνατότητα νὰ τὸ γνωρίσουμε ἀκόμα καλύτερα κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν ἐπομένων περιπτώσεων.

β) Ἡ περίπτωση τῶν ἀλλοθρήσκων (Τοῦρκοι-Εβραῖοι)

Ἡ περίπτωση αὐτὴ δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερα προβλήματα καὶ μεγάλες διαφοροποιήσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν προηγούμενη. Βεβαίως ἀλλάζει ἡ ἱ-

1. ΠΟΥΚΕΒΙΛ, *Ταξίδι*, 269.

2. Ἴσως θὰ εἶταν ἐδῶ σκόπιμο νὰ ἀναφέρουμε καὶ τὴν περίπτωση πού ὀρθόδοξοι καταφεύγουν στὶς ὑπηρεσίες τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας προκειμένου νὰ διεκδικήσουν τὰ δικά τους. Τὴν πληροφορία μᾶς παρέχει ὁ ΜΕΡΤΖΙΟΣ (*Μικρὸς Ἑλληνομνήμων*, 107), ὁ ὁποῖος βέβαια ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ βενετικὰ ἀρχεῖα. Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὰ μοναχοὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου γράφουν στὸν Δόγη ὅτι Καλαβρέζοι πειρατὲς ἐλεηλάτησαν τὴν μονή τους καὶ οἱ κατέφυγαν στὸν Πάπα, ὁ ὁποῖος «ἐξάπέλυσε τρομεροὺς ἀφορισμοὺς κατὰ τῶν πειρατῶν». Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ἀφορισμοὶ δὲν ἔφεραν τὸ ποθοῦμενο ἀποτέλεσμα καὶ ζητοῦν τὴν παρέμβαση τῆς Βενετίας προκειμένου νὰ τοὺς ἀποδοθοῦν ὅσα τοὺς ἀνήκουν. Αὐτὰ συνέβησαν στὰ 1682 καὶ μαρτυροῦν γιὰ τὴν συνεργασία τῶν θρησκευτικῶν ἀρχῶν προκειμένου νὰ ἐπιλυθοῦν θέματα στὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν θρησκευτικὲς ἀντιπαλότητες.

διόττητα τοῦ αἰτοῦντος· δὲν εἶναι πλέον ὁ ἔστω καὶ ἑτερόδοξος χρῆστιανός· ἀλλὰ ὁ ἀλλόθρησκος Τοῦρκος ὅμως αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἐλάχιστα ἐνδιαφέρει. "Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀντίδικο δὲν χωροῦν ἀμφιβολίες· πρέπει νὰ εἶναι πάντα χρῆστιανὸς ὀρθόδοξος. "Ὅπως γίνεται εὐκολὰ ἀντιληπτό, τὸ ἀντίθετο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμβεῖ σὲ καμιά περίπτωση. Πρὶν ὅμως ἀναφέρουμε ὀρισμένα παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε συνοπτικὰ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐναντὶ τοῦ ζητήματος τῆς θρησκευτικῆς πίστεως τῶν ὑποδούλων καὶ τὶς ἐνδεχόμενες παρεμβάσεις τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν σὲ ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἀνοχὴ τῶν Ὀθωμανῶν ἐναντὶ τῶν ἀλλοθρήσκων ὑποδούλων ἀποτελεῖ πολιτικὴ σταθερὴ ποὺ δὲν γνώρισε δραματικὰς ἀλλοιώσεις μέσα στὴν διαχρονία. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίπτωση τοῦ ἀφορισμοῦ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου αὐτοῦ ἐπιτρέπεται ἀνεμπόδιστα καὶ μάλιστα τὸ γεγονὸς αὐτὸ τονίζεται ἰδιαιτέρως στὰ βεράτια¹ ποὺ συνοδεύουν τὴν ἐγκατάσταση τῶν νέων μητροπολιτῶν. Πράγματι σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ποὺ ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ τὰ διαπιστευτήρια τῶν νεοεκλεγόμενων ἀρχιερέων τονίζεται σαφῶς ὅτι κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐμποδίζει τὴ χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ, ὅταν αὐτὸς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες.

Στὴ λογικὴ αὐτὴ μὲ σαφὴ τρόπο περιγράφει τὴν πολιτικὴ συμπεριφορὰ τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ἐναντὶ τῆς θρησκευτικῆς πρακτικῆς τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἡ σουλτανικὴ διαταγὴ τοῦ Ὀκτωβρίου 1721 πρὸς τὸν ἱεροδίκη Θεσσαλονίκης· τὸ ἔγγραφο ἀναπαράγει τὴν ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Γ' σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅταν κάποιος παντρεύεται παρὰ τὰ ἔθιμα τῆς Ἐκκλησίας «ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς ἱερεῖς νὰ κηδεύουν αὐτοὺς ἄνευ ἀδείας τοῦ μητροπολίτου... ἐὰν δὲ οἱ ἱερεῖς κηδεύουν αὐτοὺς κατὰ τὰ θρησκευτικὰ τῶν ἔθιμα, ἀφορίζονται, κείρεται ἡ κόμη των καὶ καθαιροῦνται... τὰ ἔθιμα ταῦτα ἰσχύουν ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς κατακτήσεως μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης καθ' ὅλην τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ οὐδεὶς ἐπεμβαίνει εἰς αὐτά. Ἐν τούτοις, ὅταν ὁ κληρικὸς Ἱγνάτιος, μητροπολίτης... Θεσσαλονίκης» πράττει αὐτὰ οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς τὸν ἐμποδίζουν προκειμένου νὰ πάρουν χρήματα. «Ἐκτὸς δὲ τούτου θίγουν καὶ προσβάλλουν τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα λέγοντες: «θάψατε τοὺς ἀποβιοῦντας τοιοῦτους φόρου ὑποτελεῖς καὶ ἀναγνώσατε ἐπ' αὐτῶν κατὰ τὰ θρησκευτικὰ σας ἔθιμα τὸ Εὐαγγέ-

1. ΚΟΝΟΡΤΑΣ, *Βεράτια*, ὅπου καὶ καλὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα.

λιον». Ἐπίσης, ὅταν θελήσουν νὰ ἀναγνώσουν εἰς τὰς ἐκκλησίας των ἀφορισμούς καὶ ἄλλα ἔγγραφα ἐπιτιμήσεως καὶ τιμωρίας καὶ νὰ ἐπιβάλουν τιμωρίας, προβάλλουν ἐμπόδια καὶ ἐξαναγκάζουν αὐτοὺς εἰς ἐκπατρισμὸν... ὅθεν παρεκάλεσεν ὅπως ἐκδοθῇ αὐτοκρατορικὸν φερμάνιον Μου, ἵνα μὴ ἐμποδίζεται ἡ τέλεσις τῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς κατακτήσεως ἰσχυόντων θρησκευτικῶν ἐθίμων καὶ ἀποσοβηθῇ καὶ ἀποκρουσθῇ ἡ παρεμπόδισις καὶ προσβολὴ αὐτῶν»¹. Τελικὰ δίδεται διαταγὴ νὰ μὴ ἐμποδίζεται ὁ Ἱγνάτιος στὴν τέλεση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων του καὶ γενικότερα ὅλοι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὰ βεράτια εἶναι πάρα πολλὰ καὶ οἱ σχετικὲς ἀναφορὲς ἄφθονες. Φυσικὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦν ὅλα ἐδῶ· ἄλλωστε τὸ βασικὸ μοτίβο παραμένει πάντα τὸ ἴδιο. Ὡστόσο ἀναφέρουμε ἀκόμα τὸ βεράτιο ποὺ δίνεται τὸ 1754 στὸν πατριάρχη Κύριλλο Ε' καὶ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται: «κἀμνωντας συνοικέσια, καὶ διαζύγια, ἡ εἰρηνοποιῶντας καὶ συμβιβάζωντας μὲ τὴν θέλησίν τους δύο μεταξὺ τους διαφορομένους χριστιανούς, ὁ πατριάρχης καὶ οἱ παρ' αὐτοῦ μὲ μπεράτι ἀποκατασταθέντες ἀρχιερεῖς, καὶ ἐπίσκοποι, καὶ κατὰ τὴν θρησκείαν τους, χρείας καλούσης, βάλλοντές τους εἰς ὄρκον, καὶ ἀφορίζοντές τους εἰς τὰς ἐκκλησίας τους, νὰ μὴν πειράζωνται, καὶ ζημιώνωνται, ἐναντίον τῆς παλαιᾶς συνηθείας... οὔτε νὰ ἀνακατώνωνται εἰς τοὺς ἀφορισμούς, ὅπου στέλλονται διὰ παιδείαν τῶν ἀτακτούντων»².

Ἡ ἴδια κατάσταση θὰ συνεχισθεῖ ἀκόμα καὶ τὸν 19ον αἰ. καὶ τὰ βεράτια προβλέπουν περίπου τὰ ἴδια καὶ γιὰ τὴν ποινὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἔτσι στὸ φερμάνι τοῦ 1823 ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης ἀναφέρεται: «Δὲν ἐπιτρέπεται ἐπίσης ἐπέμβασις καὶ ἐνόχλησις ἐκ μέρους τῶν Ἱεροδικῶν καὶ Ἱεροδικαστῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δι' ἀφορισμοῦ ἐπιβαλλομένην ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου τιμωρίαν». Στὸ ἴδιο φερμάνι ἀναφέρεται: «δὲν ἐπιτρέπεται ἐπέμβασις καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀφορισμούς καὶ τὰ πρὸς τιμωρίαν καὶ ἐπίπληξιν ἐκδιδόμενα καὶ ἀποστελλόμενα ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου προκειμένου περὶ σωφρονισμοῦ ἐνὸς τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του ραγιά ἔγγραφα»³. Τὰ ἴδια ἀναφέρονται σὲ βεράτι ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας Κύπρου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1865²³ ἐνῶ τέλος στὸ βεράτι πρὸς τὸν πατριάρ-

1. ΒΑΣΙΛΑΒΕΛΛΗΣ, *Ἀρχεῖα*, 153-154.

2. ΓΕΔΕΩΝ, *Βραχεῖα*, 59.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Φερμάνιον καὶ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ*, *Κρήτη* 1, 254-255.

4. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Κύπρος*, 140-141.

χη Διονύσιο Ε' τοῦ 1887 ἀναφέρεται: «ἐν ταῖς συζεύξεσι καὶ διαζεύξεσι... μὴδεις δὲ τῶν καθήδων, τῶν ναίπηδων ἢ καὶ ἄλλος... ἐπεμβαινέτω... ὅταν πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ πράγματος ἐπιβάλλωσιν ὄρκον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ παιδεύωσι διὰ τοῦ καλουμένου ἀφορισμοῦ»¹ καὶ συνεχίζοντας παραθέτει: «ἰσχυροὶ τινὲς μὴ πιεζέτωσαν τοὺς ἱερεῖς πρὸς ἐκτέλεσιν παρανομίας... καὶ μὴ ἐπεμβαινέτωσαν εἰς τὰ λεγόμενα ἀφοριστικά, ἅτινα ἐκδίδουσιν ὅπως παιδεύσωσιν τινὰ θρησκευτικῶς»¹. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς βεβαίως καὶ ἡ Ἐκκλησία σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὑπενθυμίζει τὶς δικαιοδοσίες τῆς καὶ τὴν ἐπικύρωση τῶν ἀρμοδιοτήτων τῆς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία².

Αὐτὰ λοιπὸν περιέχουν τὰ βεράτια σχετικὰ μὲ τὸν ἀφορισμό. Ἡ θρησκευτικὴ ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ἐναντι τῶν ἀλλοθρήσκων ὑπηκόων τοὺς εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ ποικίλες πηγὲς τῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὴ πάντως εἶναι ἡ μαρτυρία δυτικῶν ἀξιωματοῦχων οἱ ὁποῖοι γράφοντας πρὸς τὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα³ σχετικὰ μὲ τὴν κατὰστασιν τῶν σχέσεων Τούρκων καὶ ὀρθοδόξων τὸν ἐνημερώνουν ὅτι ὅπως τοὺς πληροφόρησε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἰθύνοντες τοῦ Πατριαρχείου —πρόκειται γιὰ τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλᾶ— οἱ ὑπόδουλοι δὲν ὑφίστανται καμιά πίεσιν γιὰ τὴν θρησκευτικὴ τους πίστιν: «anzi ritrovandosi alcuno da quella dissidente, dopo l'haver udito, se persevera nella prima opinione, l'escommunicano, e coll'aiuto secolare del mufti e cadiles-

1. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, *Κανονισμοὶ* 1, 113, 114.

2. Ἀναφέρουμε λ.χ. τὴν τεκμηρίωσιν ποὺ κάνει ὁ πατριάρχης Γαβριήλ Γ' κατὰ τὴν ἐπικύρωσιν διαθήκης τὸ 1707: «τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν ἦν αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ θεὸς μεγαλοπρεπῶς ἐδωρήσατο οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ σήμερον ἐφ' ἡμᾶς ἡ κραταιὰ βασιλεία διὰ βασιλικῶν μπερατίων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν τάξιν ἐπικρατύνει, καὶ διὰ βασιλικῆς προσταγῆς ἀπὸ περάτων ἕως οἰκουμένης ἡ ἐκκλησία τῶν χριστιανῶν τὴν ἐαυτὴν δείκνυσι δύναμιν καὶ ἐξουσίαν καὶ πάντες οἱ χριστιανοὶ πείθονται καὶ ὑποτάσσονται ταύτῃ κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ θεοῦ καὶ τοὺς βασιλικούς ὀρισμούς» (ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 2, 183)· παράλληλα ὅταν χρειασθεῖ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία μπορεῖ νὰ στηρίξει ὀρισμένες ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς. Ἔτσι μὲ γράμμα τοῦ ὁ Κωνσταντίνος Χαντζερῆς καλεῖ τοὺς προεστώτες τῆς Πάρου νὰ ἐκτελέσουν ὅσα ἐντέλλονται τὰ πατριαρχικά γράμματα· ἄλλως «ὑποπίπτετε εἰς ἃς λέγει κατὰ τῶν ἐναντιουμένων ἀράς καὶ ἐπιτίμια ἀλλὰ καὶ παιδεύεσθαι σφοδρῶς, ὥσπ' ὅπου ἡ ἀπειθεία καὶ παρὰβασιν τῶν συνοδικῶν ἐπιτεταγμένων μάλιστα περὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως ἐπιφέρει καὶ παιδεύσεις ἐξωτερικῶς» (ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, *Παριακά*, 130).

3. Τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα δὲν ἀναφέρεται· πρέπει πάντως νὰ εἶναι ὁ Ροδόλφος Β', αὐτοκράτορας τὰ ἔτη 1576-1612. Ἡ ἐπιστολὴ ποὺ μνημονεύεται εἶναι τῆς 15ης Ἀπριλίου 1580.

chieri lo fanno ancho corporalmente castigare, approvando in simil casi li Turchi tutto quello che dal patriarcha e suoi ministri vien deciso, non pensando ne si curando della religione di niuno, pur che paghi l'ordinario tributo, e che non ardischi disputare contra al corano»¹.

Μετά ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες διευκολύνουν τὴν κατανόηση τοῦ θέματος πὺ πραγματευόμαστε, εὐλογο εἶναι πὺ καταφεύγουν στὸν ἀφορισμὸ καὶ οἱ μουσουλμάνοι στὶς ἀντιδικίες τους μὲ τοὺς χριστιανούς προκειμένου νὰ διεκδικήσουν τὰ συμφέροντά τους. Σὲ ἕνα ἄλλο ἀνώτερο ἐπίπεδο — σ' αὐτὸ τῆς ἐμπέδωσης τῆς τάξης, ὅπως θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια — γίνεται χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου καὶ σὲ πὺ σημαντικὲς κρατικὲς ὑποθέσεις. Αὐτὰ ὅμως στὶς σελίδες πὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Γιὰ τὸ θέμα πὺ ἐξετάζουμε τώρα χρήσιμη εἶναι ἡ ἀχρονολόγητη μαρτυρία — πάντως ἀναγεται στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. — τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων πὺ ἀναφέρει γιὰ τοὺς Τούρκους: «βάνουσι τοὺς γέροντας τοῦ τόπου εἰς ὄρκον νὰ μὴ κρύπτωσι τινας δυναμένους ἀδυνάτους. Καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς πέρνουσι δυναστικῶς ἀφοριστικὰ χαρτῖα ἔνεκεν τούτων τῶν δύο, καὶ εἰς κάθε τὸς μὴνας ἐξετάζοντες τὰ χαρτῖα ἂν εἶναι τάχα καλῶς δοσμένα, πέρνουσι ἀπὸ καθένα χάριν παράδες τρεῖς καὶ τρώγουσι καὶ πίνουσι»². Περὶ σὺν ἑκὰς εἶναι τὰ πράγματα ὅμως σὲ μὴν ἄλλη περίπτωσι πὺ ἀναφέρεται στὰ πράγματα τῆς Ἀνδρου· ἡ μαρτυρία εἶναι τοῦ 1784: «ἐπειδὴ καὶ νὰ ἔστειλεν ἡ ὑψηλοτάτη κυρία μας σὰχ σουλτάνα, τὸν Ἰσοῦφ ἀγὰ μπαλτατζηλὰρ κιαχγιασιῇ νὰ ἐρωτήσῃ καὶ νὰ ἐξετάξῃ τὸν μαλικιανέ της, δηλαδὴ τὴν Ἀνδρον, εἰς ὅλα τὰ πάντα, καὶ θέλοντας ὁ ἐνδοξότατος Ἰσοῦφ... νὰ βάλῃ τὸ νησί μας εἰς νιζάμι, ἐπρόσταξε νὰ γένη νέα ἀποκοπή... ἐκάλεσεν ταχρηνητζήδες ἡγουν ἀποκοφτάδες καὶ τοὺς ἔβαλεν εἰς τὸν ἀρχιερέα καὶ ἐπῆραν ἀφορισμὸν νὰ κάμουν δικαίαν ἀπόκοπήν»³.

Ἡ τουρκικὴ λοιπὸν ἐξουσία ἐμπιστεύεται τὴν δέσμευσι καὶ τὴν ἐγκυρότητα πὺ παρέχει ἡ μετ' ἀφορισμοῦ κατανομή τῶν φόρων πὺ πρόκειται νὰ διενεργηθεῖ στὴν Ἀνδρ. Ἡ ἐπίκλησι τοῦ ἐπιτιμίου διασφαλίζει τὴν ἀπόφασιν τῶν «ἀποκοφτάδων» καὶ παρέχει τὰ ἐχέγγυα στοὺς ραγιάδες ὅτι δὲν θὰ ὑπάρξουν ἀδικίες. Καὶ ἐδῶ τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦν μία λογικὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μιὰ ἀπόφασιν πρέπει νὰ δια-

1. LEGRAND, *Zygomalas*, 222 καὶ HURMUZAKI, *Documente* 13, 51-52.

2. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα* 1, 251.

3. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ, *Πανάχαρτος*, 229 καὶ ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Πανάχαρτος*, 122.

σφαλίζεται με κάποια μέσα· και στην περίπτωση μας τὸ μέσον εἶναι ὁ ἀφορισμός. Ὅμως καὶ σὲ μιὰ ἄλλην περίπτωση, ἡ ὁποία μᾶς παραδίδεται, διυλισμένη πάντως, ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Ἀθ. Κομνηνοῦ-Υψηλάντη, τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν παρουσία τῆς βίας, τὸν ἴδιο δρόμο θὰ πάρουν. Βρισκόμαστε στὰ 1788 καὶ τὸ κείμενο μαρτυρεῖ: «ἤλθεν εἴτα ὁ τεφτερδάρης εἰς τὸ σπίτι τὸ εἰς τὸ Φανάρ τοῦ φονευθέντος Σκαναβῆ, ὅπου ἦτον φυλακωμένη ἡ χηρεύουσα γυνή του, κάκεῖ μεταπεμφάμενος τὸν πατριάρχην τὸν διώρισε νὰ συμβουλευέσῃ, νὰ παρακινήσῃ καὶ τέλος νὰ ἀφορίσῃ τὴν χηρεύουσαν διὰ νὰ φανερώσῃ τὰ ὅσα ἤξεύρει κεκρυμμένα ἄσπρα καὶ τζεβαερικά τοῦ φονευθέντος ἀνδρός της»¹.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα (29 Σεπτεμβρίου 1809) ἔχουμε μιὰν ἄλλη μαρτυρία συναφοῦς εἰδους ἀπὸ τὴν Ὑδρα αὐτὴν τὴν φορά: «Διὰ τοῦ παρόντος γράμματος δηλοποιεῖται ὅτι καθ' ὃν καιρὸν ὅπου ἤλθεν ἐνταῦθα ὁ Σουλεϊμάνμπέγης σαλαχόραγας μὲ ἡγεμονικὸν μπουγιουρουλδὶ τοῦ ὑψηλοτάτου Σεγιδῆ Ἀλῆ πασᾶ φέροντας καὶ πατριαρχικὸν ἐπιτίμιον, τὰ ὁποῖα ἐδιαβάσθησαν ἐπὶ κοινοῦ, καὶ γινομένης ἀκριβῆς ἔρευνας διὰ ταῖς πρέζαις, ἐμαρτύρησεν ὁ Χ^{II} Ἀνδρέας Παπαμανώλης»².

Τουρκικὸ μπουγιουρντὶ καὶ πατριαρχικὸς ἀφορισμὸς εἶναι τὰ δύο ὅπλα μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι ἐφοδιασμένος ὁ τοῦρκος ἀξιωματοῦχος καὶ βεβαίως καὶ τὰ δυὸ διαβάζονται ταυτόχρονα στὴν ἐκκλησία, περιορίζοντας τοὺς δρόμους διαφυγῆς. Δίπλα στὶς ἐντολὲς τῆς τουρκικῆς διοίκησης στέκουν οἱ ἐντολὲς τοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῶν ὑποδούλων· τὸ πεδίο ἔχει καλυφθεῖ ἐξ ὁλοκλήρου. Μπουγιουρντὶ καὶ ἀφορισμὸς ἐνεργοῦν ἀπὸ κοινοῦ καὶ θὰ τολμούσαμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ἰσότιμα προκειμένου νὰ ρυθμιστοῦν ὑποθέσεις τῆς Ὑδρας. Ἀλλὰ μόνον τῆς Ὑδρας καὶ μόνον τὸν 18ο αἰ.;

Λίγο ἀργότερα (Ὀκτώβριος 1811) τὰ πράγματα εἶναι πιὸ ξεκάθαρα καὶ ἐκφράζονται μὲ πιὸ ἄμεσο καὶ εὐθὺ τρόπο. Ἐκδίδεται λοιπὸν ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία Δ' ἐπιτίμιο κατόπιν αἰτήσεως τοῦ «ἐνδοξοτάτου Χασεκῆ Ἀλῆ ἀγᾶ Κρητός», ὁ ὁποῖος πρὶν ἀπὸ πέντε χρόνια εἶχε ναυλώσει καράβια στὴν Ἀλεξάνδρεια ποὺ ἔπесαν στὰ χέρια πειρατῶν. Τώρα λοιπὸν ἀπειλοῦνται μὲ ἀφορισμὸ ὅσοι γνωρίζουν κάτι γιὰ τὴν τύχη τῆς πραγμάτειάς του, ἡ ὁποία εἶχε φορτωθεῖ στὰ πλοῖα αὐτὰ καὶ κόστιζε 14.000 γρόσια³. Ὁ τοῦρκος ἔμπορος ἀναζητεῖ τὰ χαμένα ἐμπορεύματά του· σκέφτεται λοιπὸν νὰ καλύψῃ καὶ τὴν περίπτωση ποὺ ἐνέχονται στὴν εἰς βά-

1. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, 694.

2. ΛΙΓΝΟΣ, Ὑδρα 3, 546.

3. ΛΙΓΝΟΣ, *δ.π.*, 4, 199-200.

ρος του ἐνέργεια καὶ κάποιοι χριστιανοί· καὶ ἀντλεῖ βεβαίως ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ὄπλοστάσιο τὸ ἐπιτίμιο τοῦ ἀφορισμοῦ. Μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα στὸ μυαλό του γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἀφορισμοῦ ἕνας ἄλλος τοῦρκος ἀξιωματοῦχος, ὁ Δερβὲτ ἀγάς, προσφεύγει στὶς ὑπηρεσίες τοῦ χριστιανικοῦ ἐπιτιμίου· ἡ σχετικὴ μαρτυρία ἀναφέρει: «Ἀφορισμὸς ἐκδοθεὶς ὑπὸ ἀρχ. ἐπιτρόπου, λαϊκοῦ Γεωργ. Χατζηπέτρου 1829... (περὶ τῆς δημευθείσης περιουσίας τοῦ ἀπαγχονισθέντος Γεωργίου Σελιτσιανιώτου, ἣν ἐζήτει παρὰ τῶν συγγενῶν του ὁ Δερβὲτ ἀγάς τοῦ Ναχιζέ, ἐν Ἀγυῖ, τῇ αἰτήσει τοῦ ὁποίου αἰτιωμένου ἀπόκριψιν ἐξεδόθη ὁ ἀφορισμός)»¹.

Τελειώνοντας ἀναφέρουμε καὶ τὴν περίπτωσι συγκέντρωσις τῆς δεκάτης ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἡ σχετικὴ μνεία ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ χωρίο «Πηλκάτι» στὴν Ἡπειρο, πρὸς τοὺς κατοίκους τοῦ ὁποίου ἀπευθυνόμενος ὁ ἐπίσκοπος Ἀπολλωνιάδος Χριστόφορος γράφει: «τὸ κοινὸν τῆς χώρας σας παρουσιασθὲν ἐνώπιον ἡμῶν καὶ τὸ φρικτὸν τοῦτο ἐπιτίμιον ἐξαιτήσαν διὰ τὴν βασιλικὴν δεκατίαν, τὴν ὁποίαν τὸ ἴδιον κοινὸν ἐκράτησε ἐπάνω του, ὅποιος λοιπὸν χωριανὸς ἐξ ὑμῶν τολμήσῃ καὶ κρατήσῃ κρυφίως ἢ κλέψῃ, ἢ ἄλλως πως καταχρασθῇ τὸ Βασιλικὸν δέκατον, ἢ ἄνδρας εἶναι ἢ γυναῖκα ἢ ὁποίας δῆποτε καταστάσεως, μὲ σκοπὸν νὰ ἀδικήσῃ τὸ κοινόν, νὰ εἶναι ἀφορισμένος κατηραμένος»².

Οἱ πρωταγωνιστὲς στὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα ὡς τώρα παραθέσαμε εἶναι Δυτικοὶ καὶ Τοῦρκοι. Ὡστόσο ἀπὸ τὸν κατάλογό μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λείψουν καὶ οἱ Ἑβραῖοι. Βεβαίως οἱ σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι λίγες καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐλόγο ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν ἀντιπάθεια ποὺ κυριαρχεῖ μετὰ τῶν δύο θρησκευτικῶν δογμάτων, ἀντιπάθεια, ἡ ὁποία στὴν καλύτερη περίπτωσι μπορεῖ νὰ μειωθεῖ καὶ νὰ φθάσῃ ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς καχυποψίας... Ὅμως τὸν Μάρτιο τοῦ 1691 διαδραματίσθησαν τὰ παρακάτω γεγονότα: «ἐλθόντες τρεῖς Ἑβραῖοι ἐζήτησαν ἀπὸ τῆς ἀρχοντίσσης Ὡμαῆς τοῦ ποτὲ Χ" Τζανετῇ συμβίου 12 καὶ μισθὸν ἐξάγια μαλὰγματος τιμὴν δοθέντος πρὸ τοῦ σεισμοῦ ἐν τῷ οἴκῳ τῆς εἰρημένης κυρίας Ὡμαῆς καὶ μὴνύσαντες, ἐκείνη ἀπεκρίθη μὴ γινώσκειν τι, οἱ δὲ Ἑβραῖοι διὰ τὸ ζητῆσαι ἀφορισμὸν ποιήσιν, εὐηρεστήθη τόσον ἐκείνη ὅσον καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ ἐσειάσθησαν ἵνα δώσῃ ἀσλάνια δεκαπέντε πρὸς τελείαν ἐξόφλησιν»³.

1. ΔΑΛΛΑΣ, Ἀρχεῖον, 241.

2. ΠΑΙΣΙΟΣ, Συμβολή, 107.

3. ΚΩΣΤΗΣ, Ἀνάλεκτα, 10.

Στὸ ἴδιο σχῆμα πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ μιὰ παλαιότερη ἔμμεση περίπτωσις. Ὁ πατριάρχης Μητροφάνης Γ' ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμὸ ὅσους κατατρέχουν τοὺς Ἑβραίους τῆς Κρήτης. Ἡ σχετικὴ πράξις, ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ 1567 καὶ 1568, δὲν ἀναφέρει ἂν οἱ Ἑβραῖοι ζήτησαν ἀφορισμὸ κατὰ τῶν χριστιανῶν. Ὅμως γεγονὸς παραμένει ὅτι «κατεβόησαν μετὰ δακρύων πολλῶν ὅτι τινες τῶν ἐκεῖσε χριστιανῶν, ποτὲ μὲν ἀδίκως καὶ συκοφαντικῶς παραδιδούσιν αὐτοὺς εἰς τοὺς ἐνδοξοτάτους ἄρχοντας καὶ αὐθέντας τῆς νήσου ταύτης... ποτὲ δὲ δι' ἑαυτῶν ἐπιτίθενται τούτοις ὀρμῇ ἀτάκτῳ καὶ αὐθαδεῖας μεστῇ, καὶ πᾶσι τρόποις κακοποιοῦν αὐτοὺς παραλόγως»¹.

Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς πιστεύουμε ὅτι ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο διαφωτίζουν τὰ πράγματα ἐπαρκῶς. Ἡ διαφορὰ θρησκευτικοῦ δόγματος δὲν ἀποτελεῖ ἀνασχετικὸ παράγοντα στὴν ἐκδοσιμὴ ἀφοριστικοῦ ἐπιτιμίου. Μοναδικὴ προϋπόθεσις: ὁ κατηγορούμενος νὰ εἶναι ὀρθόδοξος. Αὐτὴ ἡ προϋπόθεσις δὲν ἀποτελεῖ θεσμοποιημένο δεσμευτικὸ παράγοντα ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ ἀντικειμένου: εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκδοθεῖ ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ ἐναντίον ἀνθρώπων ποὺ δὲν ἀποτελοῦν μέλη τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς κοινότητος. Ἄρα τυπικὰ δὲν ὑφίσταται καμιὰ δέσμευσις ἀλλὰ τὰ πάντα ἐντάσσονται στὴν λογικὴ μιᾶς ἐνέργειας καὶ τῶν ὅρων ποὺ ἀπαιτοῦνται προκειμένου νὰ πραγματοποιηθεῖ αὕτη.

Οἱ ὑποθέσεις ποὺ ἀπασχολοῦν στὴν περίπτωσιν αὕτῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη εἶναι σχεδὸν ὅμοιες· δηλαδὴ προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ τὸ πρᾶγμα φαίνεται αὐτονόητο. Ποιὰ ἄλλα ζητήματα θὰ μπορούσαν νὰ προκαλέσουν διενέξεις μεταξὺ ἀνθρώπων διαφορετικῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων; Ποιὰ ἄλλα ζητήματα θὰ ἔπρεπε νὰ ὀδηγηθοῦν στὴν λύσιν μέσω τῆς πατριαρχικῆς παρέμβασης; Καὶ ἡ διαπίστωσις αὕτη καλύπτει ἐνέργειες τόσο στὸ ἀτομικὸ ὅσο καὶ στὸ συλλογικὸ ἐπίπεδο. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἑκκλησίας δὲν ἔχει κανένα δισταγμὸ ἂν τὰ πραγματικὰ δεδομένα ὀδηγοῦν στὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐπιτιμίου. Οἱ κοινωνικοὶ ἐταῖροι εἶναι σαφῶς προσδιορισμένοι, τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται δεδομένο καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ὑπάρχει πεδίο γιὰ ἀνατροπὰς καὶ ἐνστάσεις. Ἀλλωστε στὸ βάθος τῶν πραγμάτων ἡ ἑκκλησία δὲν κινεῖται ἐκτὸς τῶν δογματικῶν ὁρίων τῆς. Οἱ σχετικὲς καλύψεις ποὺ παρέχουν τὰ ἔγγραφα τῶν ἀφορισμῶν ἀναφέρονται πάντοτε στὸ θέμα τῆς ἀδικίας ποὺ

1. Ἡ πράξις αὕτη ἔχει ἐκδοθεῖ πολλὰ φορὲς· παραπέμψω στὴν τελευταία ἐπ' ἐκδόσει τῆς: ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΔΗΣ, *Μελετήματα*, 123-124.

υφίσταται κάποιος άνθρωπος και στην παρέμβαση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς προκειμένου νὰ ἀρθεῖ αὐτή. Ἄρα βρισκόμαστε πολὺ κοντὰ στὴν βασικὴ δογματικὴ θέση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, δηλαδὴ τὴν ἔννοια τῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς.

Ἀλλὰ καὶ οἱ προσφεύγοντες καὶ μάλιστα οἱ ἀλλόδοξοι, τί ἐλπίζουν προσφεύγοντας στὴν ἀφοριστικὴ διαδικασία; Ἡ ἀπάντησή στο ἐρώτημα αὐτὸ βεβαίως σχετίζεται μὲ τὴν ἀπάντησή πού ἐπιχειρήσαμε μιλώντας γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου. Ὅπως ὅμως παρουσιάζεται διαρθρωμένη ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ μὲ βάση τοὺς ἰσχύοντες κανόνες δικαίου δὲν εἶταν νοητὸ ὁ ἐμπλεκόμενος σὲ τέτοιας φύσεως διενέξεις νὰ μὴν περάσει καὶ ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης καὶ ἄρα ἀπὸ τὸν δρόμο τοῦ ἀφορισμοῦ. Πολλὲς φορὲς τὸ μέτρο ἐνεργεῖ ἀποτελεσματικά· ἄλλες φορὲς ἔχουμε τὴν αἴσθησή ὅτι ἡ ὅλη κίνηση ἔχει τὴν μορφή μιᾶς τυπικῆς διαδικασίας, τὴν ὁποία ὅμως οὕτως ἢ ἄλλως δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει ἐκεῖνος πού ἐπιζητεῖ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιδιώξεών του.

3. Προσφυγὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὶς «ὕπηρεσιες» τῆς ποινῆς

Ἀπὸ τὴν διαπραγμάτευση τῶν στοιχείων πού συνθέτουν τὴν ποινὴ τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τίς δράσεις τῆς πιστεύουμε ὅτι προέκυψε μὲ σαφήνεια ἡ διαπίστωση ὅτι αὐτὴ ὑπῆρξε ἓνα ἀποτελεσματικὸ μέτρο, μέσω τοῦ ὁποίου ἡ Ἐκκλησία μπόρεσε νὰ ἐνεργήσει προληπτικὰ καὶ κατασταλτικὰ προκειμένου νὰ συνετίσει τοὺς ἀμαρτάνοντες κατ' ἀρχὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ —δὲταν ἡ πολιτικὴ συγκυρία τὸ ἐπέβαλε— νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ συγκεκριμένα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀστικοῦ δικαίου.

Ἐτσι ἡ χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ σὲ ὑποθέσεις πολιτικῆς φύσεως, σὲ θέματα διεκδίκησης τῆς ἐξουσίας δὲν φαντάζει ὡς κάτι τὸ ἐξωπραγματικό· ἀντιθέτως θὰ εἶχε κανεὶς τὴν τάση νὰ τὸ θεωρήσει ὡς φυσικὸ ἐπακόλουθο καὶ πάντως νὰ ἐρμηνεύσει εὐκόλα τὴν ἐπίδοσή του καὶ στὸν χῶρο αὐτό. Βεβαίως τὸ θετικὸ ἢ τὸ ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς προσπάθειας τοῦ εἴδους αὐτοῦ πού ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν δράση τοῦ ἐπιτιμίου. Οὔτε ἄλλωστε ὅσοι ἐμπλέκονται σὲ τέτοια, μεγάλῃς σημασίας θέματα θὰ περιοριστοῦν μόνον στὴν ἐπίκληση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων· ὅταν διακυβεύεται τὸ μέλλον μιᾶς ἐξουσίας θὰ εἶταν παράλογο οἱ ἐμπλεκόμενοι νὰ ἀρκεστοῦν μόνον στὶς δυνατότητες πού

τούς παρέχει ή συνεργασία με την εκκλησιαστική εξουσία. Πάντως γίνεται και αυτό: ή πολιτική εξουσία προσφεύγει στις υπηρεσίες και του αφορισμού τουλάχιστον σε ένα πρώτο στάδιο.

Τò φαινόμενο είναι πολύ παλιό· ή πρώτη μνεία παρόμοιας θέσπισης ίσως βρίσκεται στους Κανόνες τών 'Αγίων 'Αποστόλων όπου αναγράφεται: «εἴ τις ὑβρίσῃ βασιλέα, ἢ ἄρχοντα παρὰ τὸ δίκαιον, τιμωρίαν τινύτω· καὶ εἰ μὲν κληρικός, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκὸς ἀφορίζέσθω»¹. Οἱ Κανόνες τών 'Αγίων 'Αποστόλων, ξέρουμε ὅτι εἶναι κείμενο τοῦ 380 καὶ ή ἐπιφύλαξή μας προέρχεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀναφέρουν μόνο τὴν («ὑβρι», δηλ. τὴν προσβολή τοῦ βασιλιᾶ ὡς αἰτία ἐπιτιμίου. Βεβαίως ή λέξη αὐτὴ σημασιολογικά μπορεῖ νὰ ὑπονοεῖ πάρα πολλά· καὶ πάντως φαίνεται ὅτι στὰ μεταγενέστερα χρόνια χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ καλύψει καὶ ἄλλες περιπτώσεις περισσότερο σημαντικές ἀπὸ τὴν «ὑβρι». 'Ὡστόσο ή ἐπιφύλαξή μας παραμένει πάντοτε, μολονότι μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἤδη μιὰ μορφή ἐξουσίας τείνει νὰ καλυφθεῖ πίσω ἀπὸ τὸ δέος ποὺ προξενεῖ ή ἐπίκληση τών ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτιμίων.

Συγχρόνως ὅμως πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι με τὴν ἐπιβολή τοῦ αφορισμοῦ γιὰ καθαρὰ πολιτικούς λόγους ἔχουμε ἤδη τὴν πρώτη ἐκτροπή ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ θεώρηση γιὰ τὴν ἐπιβολή τοῦ ἐπιτιμίου. 'Ακόμα εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δηλωθεῖ ὅτι ή ποινὴ ποὺ ἐπιβάλλεται τίς περισσότερες φορές σὲ παρόμοιες περιπτώσεις εἶναι τὸ ἀνάθεμα· καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἔχει τὴν σημασία του ἐπειδὴ τὸ ἀνάθεμα εἶναι ποινὴ ποὺ δὲν ἀνακαλεῖται καὶ γι' αὐτὸ χρησιμοποιεῖται ἐλάχιστα καὶ πάντως μόνον ἐναντίον τών αἵρετικῶν. 'Ὡστόσο μερικὲς φορές τὰ κείμενα κάνουν λόγο καὶ γιὰ ἀφορισμό, ἢ γιὰ ἀνάθεμα καὶ ἀφορισμό. Μιὰ ἀκόμη παρατήρησή μας ἔχει σχέση με τὴν ἱστορικὴ συγκυρία, καθὼς βρισκόμαστε στοὺς μέσους χρόνους καὶ ή διαπλοκὴ μεταξὺ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας εἶναι στενὴ ὥστε ή μία νὰ ἐπηρεάζει τὴν ἄλλη καὶ πολλὲς φορές νὰ ἐξαρτᾶται ή μία ἀπὸ τὴν ἄλλη². Δὲν πρέπει ἀκόμη νὰ ξεχνάμε ὅτι τὸν ἀφορισμὸ χρησιμο-

1. ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 2, 108-109 καὶ ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάκιος*, 54. 'Η Διάταξη πάντως αὐτὴ προκάλεσε πολλὲς συζητήσεις καὶ πολλὲς ἐρμηνεῖες προτάθηκαν ἥδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων ἐρμηνευτῶν τοῦ 12ου αἰ. (Ζωναράς - Βαλσαμών)· βλ. τὰ σχετικὰ στὸ βιβλίο τῆς ΜΠΟΥΤΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις* 1, 178-181.

2. Τὰ σχετικὰ μπορεῖ νὰ ἀναζητήσει ὁ μελετητὴς στὰ παρακάτω μελετήματα: SVORONOS, *Sermeni*, 106-142· ΜΠΟΥΤΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις*, 1· καθὼς ἐπίσης καὶ στὰ ἔργα ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Καθοσίωσις*, 2 καὶ *Καθοσίωσις*, 3. Δὲν θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ παραλείψουμε καὶ τὰ ὅσα κατατοπιστικὰ καὶ πολὺ χρήσιμα ἀναφέρει γιὰ τὸ θέμα μας

ποιούν πολλές φορές και οι ίδιοι οι πατριάρχες στις μεταξύ τους διαμάχες, στις όποιες βεβαίως ενεργό ρόλο παίζει και η εκάστοτε πολιτική έξουσία. Τέτοιες εκδηλώσεις έχουμε στην περίοδο του σχίσματος των 'Αρσενιατών για την βυζαντινή εποχή και αρκετές στις περιπτώσεις έναλλαγής πατριαρχών κατά την μετά την "Αλωση περίοδο όταν ένιοτε ο νεοεκλεγείς πατριάρχης προκειμένου να διασφαλίσει την θέση του φροντίζει να άφορίσει τον προκατόχου του¹.

ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, άρχιεπίσκοπος Σύμωρης στο έργο του: 'Υπόμνημα, 26-29: ο λόγιος μητροπολίτης θεωρεί ότι για πρώτη φορά έγινε χρήση εκκλησιαστικών ποινών για λόγους πολιτικούς το 1026 επί της βασιλείας Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, όταν με την σύμπραξη του πατριάρχη 'Αλεξίου εκδόθηκε Νεαρά που άναθεμάτιζε όσους επιχειρούσαν στασιαστικά κινήματα κατά του νομίμου αυτοκράτορα. 'Ο Βασίλειος παραθέτει έν συνέχεια όλες τις δογματικές συζητήσεις που άνέκυψαν άπό τό γεγονός ότι στην ούσία επρόκειτο για άνάθεμα έναντίον χριστιανών. Για τό ίδιο θέμα βλ. έπίσης: ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, *Καθοσίωσις* 3, 228-229 καθώς και ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, *Σύνταγμα* 5, 127-130, όπου ή πράξη του πατριάρχη Φιλοθέου με την έπιγραφή: «'Ανατροπή των άναγεγραμμένων παρά τῷ 'Αρμενοπούλῳ άναθεματισμῶν». Κρίνουμε σκόπιμο έδώ να άναφέρουμε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις χρήσης του άφορισμού άπό την πολιτική έξουσία προκειμένου να παρουσιασθεϊ καλύτερα τό κλίμα τής εποχής και οι συνακόλουθες πρακτικές. Βρισκόμαστε στά μέσα του 13ου αϊ. όταν ύπάρχουν έντονες διαμάχες και συγκρούσεις μεταξύ των δεσποτών τής Νικαίας και τής 'Ηπείρου. 'Ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης μετέρχεται όλα τά μέσα έναντίον του δεσπότη τής 'Ηπείρου Μιχαήλ Β' 'Αγγέλου-Δούκα: μεταξύ αὐτῶν και ό άφορισμός: «και μέθοδος έντεϋθεν έπινοεΐται, δι' τής άνυσθείη τό σπουδαζόμενον, ει και άσυντελής άπεληλεκται, τό την ένείνου σύμπασαν επικράτειαν, τās πόλεις, τās χώρας, τόν παμμυγή μετά και του ήγεμόνος λαόν άφορισμῷ καθυποβεβλήσθαι και άναθέματι διά τε φωνής και διά τόμου συνοδικού, και ώρίσθαι μήτε των δεσποτικών μυστηρίων εΐναι τινα κοινωνόν έκεισε μηδ' έπ' αὐταῖς μεταλλάξεσι, μήτε βαπτισμούς ή κηδεύσεις ή τι έτερον τελείσθαι των νενομισμένων χριστιανοῖς, ως αν εκ των τοιούτων άναγκασμάτων ή πάντες ή τό πληθος των σφών αὐτῶν κατεξανεστηκότες άρχοντος, έν δεσμοῖς ύπ' αὐτῶν, έν άγωγή γεγονότος, ύποταγής αὐχένα πρὸς τόν μεθοδευσάμενον κλίνωσι... και δη τό ύπ' αὐτὸν ίεραρχικὸν συναγροχῶς και τὸν άφορισμὸν και τὸν άναθεματισμὸν γνωμολογεῖ και άποφαίνεται σὺν αὐτοῖς, και τὸν τόμον συντάττουσιν ύπογραφαῖς τε πιστοϋνται πάντες και άπαρτίζουσιν: εΐτα και τὸν ίερωμένον και λοιπὸν ήθροικότες λαὸν εκφωνοῦσι κατά των άθῶν τραναῖς βοαῖς τό άνάθεμα» (ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΑΕΜΜΥΔΗΣ, *Διήγησις*, 45-46). βλ. έπίσης: ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ, *Νίκαια*, 442-444. Πολλές φορές χρησιμοποήθηκε έξάλλου τό έπιτίμιο κατά τις διενέξεις μεταξύ του 'Ανδρονίκου Β' και 'Ανδρονίκου Γ' των Παλαιολόγων: τὰ σχετικά βλ. HUNGER-KRESTEN, *Register* 2, 94-104 και DARROUZÈS, *Regestes*, fasc. V, άρ. 2103 και 2104, καθώς και στο ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Σύνοδος*, 167-174.

1. Γι' αὐτά βλ. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ, *Σχίσμα* LAURENT, *Crises*, 225-313 και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Antiarсенite*, 45-54 και *Regestes*, fasc. IV, άρ. 1345 και 1362. Για την περίπτωση των άφορισμῶν έναντίον πρώην πατριαρχῶν βλ. λ.χ. τὸν άφορισμὸ του Γρη-

Μετά την "Αλωση τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά καὶ ἐκτείνονται μέ-
σα σ' ἓνα πλαίσιο σαφέστερο· οἱ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις τῶν γενιτσάρων
καὶ οἱ ἔριδες κατὰ τὴν διαδοχὴ τῶν σουλτάνων δὲν εἶναι τὰ πράγματα ποὺ
μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Στὶς βενετοκρατούμε-
νες ἐξἄλλου περιοχὲς ὑπῆρχε σαφὴς διάκριση ἐξουσιῶν καὶ δεδομένη πο-
λιτικὴ ἐξουσία. Κατὰ συνέπεια χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ γιὰ ἐγκλήματα κα-
θοσιώσεως δὲν εἶταν δυνατὴ· εἶταν ὅμως δυνατὴ καὶ ἐνίοτε ἀναπόφευκτη
ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἐσωτερικὲς ἀναστατώσεις, στὶς ὁποῖες
συμμετεῖχε καὶ χριστιανικὸ στοιχεῖο ἢ προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθοῦν
ἐξωτερικοὶ ἐχθροί, οἱ ὁποῖοι μπορούσαν νὰ παρασύρουν πρὸς τὸ μέρος
τους καὶ λοιπὸν ἐναντίον τῶν Τούρκων τοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμούς.
Γίνεται ἐπίσης χρῆση τῆς ποινῆς ὅταν ἡ ἐξουσία θέλει νὰ ἀντιμετωπίσει
κάποια δυσεπίλυτα προβλήματα σὲ κεντρικὸ ἢ περιφερειακὸ ἐπίπεδο. Ἄ-
κόμα καὶ ἡ βενετικὴ διοίκηση ἡ ὁποία διαθέτει ὀργανωμένο καὶ ἀποτελε-
σματικὸ σύστημα δικαίου ἀναγκάζεται πολλὰς φορὲς νὰ προσφύγει στὶς
ὕπηρεσιες τοῦ ἐπιτιμίου καὶ μάλιστα ὅταν ἀντιμετωπίζει προβλήματα μὲ
τοὺς ὀρθόδοξους ὑπηκόους της.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἀπὸ κοντὰ μερικὲς τέτοιες περιπτώσεις. Λίγο μετὰ
τὸ 1592 ξεσπᾷ στὴν Κρήτη ἐπιδημία πανούκλας· λόγω τῆς φθορᾶς ποὺ
προκαλεῖ ἡ νόσος πολλοὶ ὑποπτοὶ μεταφέρονται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς στὸ λαζα-
ρέτο· ἐπειδὴ ὅμως ἔτσι ξμειναι πολλὰ σπίτια ἀκατοίκητα ἄρχισαν νὰ πολ-
λαπλασιάζονται οἱ κλοπές, πρᾶγμα ποὺ κατὰ τὶς ἀρχὲς συνέβαλε στὴν ἐ-
ξάπλωση τῆς ἀσθένειας, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὅτι μαζί μὲ τὰ ἀντικείμενα τῶν
ἀρρώστων ποὺ ἔπαιρναν οἱ κλέφτες μετέδιδαν καὶ τὸ μικρόβιο τῆς ἀσθέ-
νειας. Κρίνεται τότε ἀπαραίτητη ἡ καταδίωξη τῶν κλεπτῶν ἢ καλύτερα
ἡ προληπτικὴ ἀντιμετώπισή τους· καὶ ἐδῶ ὁ ἀφορισμὸς ἔχει λόγος· ἀπει-
λοῦνται λοιπὸν μὲ τὴν ποινὴ οἱ ἐπίδοξοι κλέπτες προκειμένου καὶ μὲ τὸν
τρόπο αὐτὸ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ μεγαλύτερη ἐπέκταση τῆς πανούκλας¹.

Λίγα χρόνια ἀργότερα (1600) ἡ κατάσταση εἶναι διαφορετικὴ. Ὁ κίν-
δυνος προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους (Κρητικοὺς) ποὺ προξενοῦν προβλή-
ματα στὴν βενετικὴ διοίκηση. Ὁ ἀφορισμὸς καλεῖται νὰ συνδράμει τὴν
ἐτερόδοξην διοίκηση καὶ ὁ τοποτηρητὴς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου θὰ ἀπει-
λήσει τοὺς στασιαστὲς: «καὶ γάρ, ἂν ἄλλως ποιήσῃ τις καὶ σκάνδαλα προ-
ξενῆσαι πειραθῇ, καὶ ταραῖξαι τὴν γαληνιώσαν Πολιτείαν, διὰ διχοστα-

γορίου Δ' ἀπὸ τὸν διάδοχό του "Ανθιμο Β' (ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Συμβολὴ* 1, 107 καὶ ΑΠΟ-
ΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, ἀρ. 889, σ. 385).

1. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Κάστρο*, 176.

σίας και στάσεως μετὰ διαβολῶν, πρὸς τοῖς ἄλλοις, οἷς πείσεται, πειρασθήσεται καὶ ὀργῆς θεοῦ καὶ ἀγανακτήσεως, ἀρᾶς δὲ καὶ ἀφορισμοῦ»¹.

Ἡ παρέμβαση τοῦ Μελέτιου Πηγᾶ γιὰ τὴν στήριξη τῆς βενετικῆς ἐξουσίας, ἴσως εἶναι ἡ πρώτη τοῦ εἴδους γιὰ τοὺς χρόνους μετὰ τὴν Ἀλωση· βεβαίως ὁ λόγιος ἱεράρχης, εἶναι εὐνόητο, ὅτι δὲν κινεῖται αὐτοβούλως. Τὰ διαβήματα τῶν Βενετῶν, ἔστω καὶ ἂν δὲν μαρτυροῦνται πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς δεδομένα. Ὡστόσο τὸ πράγμα εἶναι σημαντικό καὶ πρέπει νὰ τὸ συγκρατήσουμε: τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια ἀρχίζουν τὴν «μεταβυζαντινὴν» τους σταδιοδρομίαν σὲ θέματα ἐσωτερικῶν ἀνατροπῶν.

Στὴν περίπτωση τοῦ Πηγᾶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία συντρέπει τὴν πολιτικὴν προκειμένου ἢ τελευταία νὰ ἀντιμετωπίζει κάποια προβλήματα· ὥστόσο προβλήματα σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀντιμετωπίζει πολλὰ φορὲς καὶ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ ἄλλους ἀνταγωνιστὲς τῆς· πολλὰ φορὲς βρίσκει τὴν ἀνάγκη νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν δική της αὐθεντία ποὺ ὑφίσταται ἀμφισβητήσεις καὶ ἐπιβουλές. Αὐτὰ ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται καὶ νὰ ἀποκτοῦν ὑπόσταση κυρίως κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 18ου αἰ., ὅταν οἱ ἀνερχόμενες δυνάμεις τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων ἀποκτοῦν κύρος καὶ δύναμη καὶ συγχρόνως ἀρχίζουν νὰ ἐπιζητοῦν τὴν χειραφέτησή τους ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων. Τέτοιες συγκρούσεις ἀνιχνεύονται πολλὰς τὴν ἐποχὴ αὐτή. Καὶ βεβαίως ἡ Ἐκκλησία ἀμύνεται· καὶ βεβαίως ἐξαπολύει ἀφορισμοὺς καὶ κατάρες...

Στὴ Θεσσαλονικὴ —λίγο μετὰ τὸ 1716— ξεσποῦν διαμάχες μετὰξὺ τοῦ μητροπολίτη Ἰγνατίου καὶ τῆς δημογεροντίας γιὰ τὸ θέμα τῆς διαχείρισης τῶν χρημάτων τῶν ἀγαθοεργῶν καταστημάτων τῆς πόλης. Ὁ μητροπολίτης, ὄντας σὲ μειονεκτικὴ θέση ἔναντι τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων καὶ ἀδυνατώντας νὰ ἐλέγξει τὴν κατάστασι, καταφεύγει στὴν ἀνωτάτη

1. ΝΙΝΟΛΑΚΗΣ, *Ἀλληλογραφία*, 71. Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὰ εἶναι κοντὰ στὴν πραγματικότητα ἡ παρατήρηση τοῦ ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (*Ἐκκλησία*, 525), κατὰ τὴν ὁποία «αἱ ἐνετικαὶ ἀρχαὶ ἐζήτουν ἐκάστοτε παρὰ τῶν πρωτοπαπάδων, κατὰ λατινικὸν ἔθος, νὰ ἐκδίδωσιν ἀφορισμὸν ἐναντίον τῶν δυσπειθῶν χωρίων ἢ ἐναντίον τῶν διαπραττόντων πολιτικὰ ἐγκλήματα, ἔκτοτε δ' ἐπεκράτησε παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ τοιαύτη ξένη πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας χρῆσις καὶ κατάχρησις τοῦ ἀφορισμοῦ». Ὁ Παπαδόπουλος σωστὰ διαβλέπει γιὰ τὴν χρῆσις τοῦ ἀφορισμοῦ σὲ πολιτικὰς ὑποθέσεις ἀλλὰ, ὅπως δείξαμε, τὸ φαινόμενον δὲν συναντᾶται μόνο στὴν Δύση· συνεπῶς ἡ ἐπίρριψη τῆς εὐθύνης στοὺς Δυτικούς ἐντάσσεται στὸ γενικὸ κλίμα ἀντιπαλότητος πρὸς αὐτούς· ἄλλωστε ὁ Παπαδόπουλος γιὰ νὰ στηρίξει τὴν παρατήρησίν του αὐτὴ παραπέμπει στὸ ἔργο τοῦ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Κέρκυρα* καὶ δὲν χρησιμοποιεῖ πρωτογενὲς ὕλικό. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΣ, *Ποινὴ*, 333.

ἀρχή, τὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο προσφεύγει στὴν συνήθη πρακτική: ἀποστέλλει στὴν δημογεροντία τῆς Θεσσαλονίκης συνοδικὸ γράμμα, στὸ ὁποῖο μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρονται: «Τάξις περικρατεῖ καὶ συνέχεια τὰ πάντα... βασιλικά τε καὶ ἐκκλησιαστικά καὶ πολιτικά, μέχρι καὶ τῶν ἐσχάτων καὶ παραμικρῶν... ἐξ ἐναντίας δὲ τὸ ἄτακτον πανταχοῦ εἶναι λυπηρὸν καὶ ἀσύστατον»· μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ προοίμιο, στὸ γράμμα ἀναφέρονται παραδείγματα —ἀντλημένα ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή—, κοσμικῶν οἱ ὁποῖοι τιμωρήθηκαν ἀπὸ τὸν θεὸ ἐπεὶ αὐθαδίασαν κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας γιὰ νὰ καταλήξει ἡ πατριαρχικὴ γραφίδα στὸ κρίσιμο σημεῖο: «ἐπεὶ δὲ λοιπόν, ὡς ἐμάθομεν καὶ ἐβεβαιώθημεν ὅτι, κάποιοι χριστιανοὶ εἰς τὰ αὐτόθι εἴτε ἀπὸ ἀπροσεξίαν καὶ ἄγνοιαν, εἴτε καὶ ἀπὸ κακοβουλίας καὶ σκληρογνώμίας καὶ πεισματικῆν διάθεσιν, μὴ φυλάττοντες τὴν τάξιν τους... ἀνακατώνονται εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὑποκείμενα εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν κρίσιν τοῦ ἀρχιερέως νὰ τὰ διοικῇ νομίμως καὶ κανονικῶς, αὐτοὶ δὲ λαϊκοὶ ὄντες θέλουσι νὰ γίνωνται ἐπιστάται καὶ διοικηταὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων... εἰς τὰ ὁποῖα μηδεμίαν ἔχουσι μετοχὴν, λαϊκοὶ ὄντες, ὡς εἴρηται, καὶ τῆς κοσμικῆς μερίδος τάξεως»¹.

Ἐπιμείναμε κάπως περισσότερο στὸ περιεχόμενο τοῦ γράμματος αὐτοῦ ἐπιζητώντας νὰ δώσουμε μιὰ πειστικὴ εἰκόνα τῆς ἀντιπαλότητος ποὺ ἔχει ἀρχίσει στοὺς κόλπους τῆς ἡγέτιδας τάξης τῶν ὑποδοῦλων καὶ θὰ συνεχιστεῖ γιὰ πολλὰ χρόνια. Ὡστόσο, τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ κείμενο τὸ ὁποῖο εἶχε προκαλέσει τὸν εἰρωνικὸ σχολιασμὸ εἰς βάρος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ παράγοντα ἐκ μέρους τοῦ πρώτου ἐκδότη του, Μ. Γεδεῶν, ἀναπόφευκτα θὰ καταλήξει στὴν χρῆση τοῦ πλέον ἀποτελεσματικοῦ μέσου ποὺ ἔχει στὰ χέρια της: στὴν ἀπειλὴ τοῦ ἀφορισμοῦ.

Σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωσι ποὺ συμβαίνει τὸ 1762 ὁ πατριάρχης Ἰωαννίκιος Γ' ἀντιδρώντας στὶς παρεμβάσεις προυχόντων στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καταφεύγει στὸν ἀφορισμό. Ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνός-Ύψηλάντης ποὺ μᾶς παραδίδει τὸ γεγονὸς μνημονεύει σχετικὰ: «Ὁ Ἰω-

1. ΓΕΔΕΩΝ, *Διενέξεις*, 8-10. Στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε μιὰ ἀκόμη περίπτωσι ὅπου ἡ Ἐκκλησία θεωρεῖ ὅτι ἀπειλοῦνται τὰ συμφέροντά της ἀπὸ τὴν στάσι τῶν ἀνθρώπων ἐναντι προβλημάτων υγείας. Συγκεκριμένα στὶς 12 Ἰανουαρίου 1728 ὁ μητροπολίτης Μυτιλήνης καλεῖ τοὺς χριστιανούς τῆς περιοχῆς του ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, ὅταν εἶναι ἄρρωστοι, νὰ καλοῦν πρῶτα τὸν πνευματικὸν τους καὶ μετὰ τὸν γιαντρά· ὁμοίως ἀπειλεῖται μὲ ἀφορισμὸ καὶ ὁ γιαντρὸς ποὺ θὰ τολμοῦσε νὰ παραβεῖ τὴν παραπάνω ἐκκλησιαστικὴ ἐντολὴ (Κῶδιξ Α', Μητροπόλεως Μυτιλήνης, φ. 10^v-11^r: πράξι ἀνέκδοτη).

αννίκιος ἀγανακτῶν κατὰ τοῦ ἀρχοντικοῦ συστήματος, σκοπῶ ἐκδικήσεως ἀφορίζει τὸν ῥηθέντα υἱὸν τοῦ Σταυράκη ἐπὶ προφάσει δοσοληψίας τινος ἣτις ἐγένετό ποτε μεταξύ του καὶ τοῦ πεῖζαδῆ Μιχαήλ 'Ρακοβίτζαν'¹. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ ἀφορισμὸς ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιὰ λόγους καθαρὰ ἀντεκδικητικούς ἀλλὰ ὅπωςδῆποτε ἐντάσσεται στὸ ἴδιο πλαίσιο τῶν διενέξεων μεταξύ τῶν ἡγετικῶν στρωμάτων τοῦ ὑποδούλου ἔθνους.

Αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ ἓνα σκέλος τοῦ πράγματος. Παράλληλα δὲν θὰ λείψουν καὶ περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες 'Εκκλησία καὶ κοινοτικές ἀρχές ὡς μέλη τοῦ αὐτοῦ συστήματος, ὅπως ἄλλωστε καὶ εἶναι, θὰ συνεργαστοῦν προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσουν κοινούς ἐχθρούς. Τώρα ἀπειλεῖται τὸ γενικὸ ἐποικοδόμημα καὶ δὲν χρειάζονται ἀνταγωνισμοί· κάθε κοινωνικὸς ἐταῖρος, μέλος τοῦ ἴδιου πολιτικοῦ συστήματος, ὀφείλει νὰ συνεργαστεῖ καὶ νὰ συντρέξει μὲ τὰ μέσα ποὺ διαθέτει. "Ἐτσι τὸ 1783 στὴν Νάξο οἱ ἀρχές λαμβάνουν μιὰν ἀπόφαση, τῆς ὁποίας διαθέτουμε τὴν καταγραφή: «Τὴν σήμερον ἡμεῖς οἱ... προεστῶτες καὶ γέροντες τῆς χώρας Ναξίας, βλέποντες τὴν ἄκραν ἀκαταστασίαν... καὶ ὅτι τινὲς ζητοῦσι νὰ μετατρέψωσι τὰ παλαιὰ ἔθιμα τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου καὶ νὰ μεταβάλωσι τὴν καλὴν τάξιν... λοιπὸν πρῶτον μὲν ζητοῦμεν ὅτι δύο πανιερώτατοι μητροπολίται νὰ ἀφορίσωσι καὶ ἐξοκλησιάσωσιν ἐκείνους ὅπου ἤθελαν τολμήσει νὰ παρατρέψωσι καὶ νὰ χαλάσωσι τὰ ρητῶς... κάτωθι γεγραμμένα»².

Προχωρώντας μερικὰ βήματα θὰ συναντήσουμε τὴν πλέον τυπικὴ ἀλλὰ συγχρόνως καὶ οὐσιαστικὴ ἐπιβολὴ τῆς ποινῆς ὑπὸ τὴν πίεση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Μάλιστα τώρα ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι ἡ τουρκικὴ καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε τὸν παράγοντα τῆς ἄμεσης πίεσης καὶ τοῦ καταναγκασμοῦ ποὺ ὑφίστανται οἱ ἐκκλησιαστικές ἀρχές. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο. Συγχρόνως ὥστόσο πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲν ἔχουν κανένα ἐνδοιασμὸ προκειμένου νὰ ἀποσοβήσουν ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες· ἔτσι δὲν διστάζουν νὰ ἀπαιτήσουν κάθε μέτρο, ἔστω καὶ θρησκευτικοῦ καταναγκασμοῦ, ἀπὸ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς τῶν ὑποδούλων. Καὶ βεβαίως ἡ 'Εκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ πράξει διαφορετικὰ ἀφοῦ συμμετέχει καὶ αὐτὴ στὸ πλέγμα τῆς ἐξουσίας, ὡς τὸ βαθμὸ ποὺ τῆς ἔχει ἐπιτραπεῖ, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι καὶ αὐτὴ ὑπόδουλη τῶν ὁθωμανῶν.

1. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Μετὰ τὴν "Αλωσιν*, 394.

2. ΓΚΙΝΗΣ, *Περίγραμμα*, 222-223 (ἀριθ. 468: ἔγγραφο ἀποκείμενο στὰ ΓΑΚ).

Ἡ πρώτη περίπτωση τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχει σχέση μὲ τὸν ρωσο-τουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1787-1788· ἀνάμεσα στὰ μέτρα ποὺ παίρνει ἡ Πόρτα προκειμένου νὰ ἀνταπεξέλθει στὶς ἀνάγκες τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων εἶναι: «προσταγὴ εἰς τὸν πατριάρχην νὰ προστάξῃ τοὺς Ῥωμαίους ὅπου ἔχουν ἄρματα νὰ τὰ πωλήσουν εἰς τὸν σαρατζίχανεν καὶ νὰ ἐκδώσῃ περὶ τούτου καὶ ἀφορισμούς. Ἀναγνώσθησαν ἀφορισμοὶ σφοδροὶ εἰς ὅλας τὰς ἐκκλησίας τῆς Πόλεως, τοῦ Γαλατᾶ καὶ τοῦ Καταστένου, ἀλλὰ μὴ φανέντων ὅπλων εἰς τὸν σαρατζίχανεν διὰ πώλησιν ἐδόθη δευτέρα προσταγὴ τῷ πατριάρχῃ σφοδροτέρα τῆς πρώτης» καὶ μολοντοὶ οἱ ἄρχοντες καὶ τὰ ἐσνάφια διαβεβαιώνουν τὸν πατριάρχῃ ὅτι δὲν κατέχουν ὅπλα, ὁ πατριάρχης βεβαίως δὲν μπορεῖ νὰ πράξῃ διαφορετικά: «ἀνεγνώσθησαν καὶ πάλιν σφοδροὶ ἀφορισμοὶ πανταχόσε μὲ ἀπειλὴν θανάτου»¹.

Τὴν ἴδια χρονιά καὶ ἐξ αἰτίας πάντα τῶν ἰδίων λόγων οἱ Τοῦρκοι διατάζουν τοὺς ρωμιοὺς νὰ τοὺς παραδώσουν 50.000 ὀκάδες ἀσήμι. Ὁ πατριάρχης πάλι θὰ πιεστεῖ νὰ καταφύγῃ στὸν ἀφορισμὸ ἀλλὰ ἡ ποσότητα δὲν συγκεντρώνεται· καὶ τότε «ἀνεγνώσθησαν οὖν ἐκ δευτέρου εἰς τὰς ἐκκλησίας ἀφορισμοὶ διὰ τὸ ἀσήμι· ἀλλ' οἱ πλείους, ἢ σχεδὸν ὅλοι, δὲν ἔχουν τί νὰ δώσουν»².

Φθάνουμε ἔτσι στὸ 1805, ὅταν ἀρχίζουν οἱ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν κλεφτῶν στὴν Πελοπόννησο καὶ οἱ ὅποιες θὰ καταλήξουν, ὅπως εἶναι γνωστόν, στὴν ἐξόντωση τῶν ἀτάκτων. Μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα μέτρα ποὺ θὰ ληφθοῦν προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐπιχείρησης θὰ περιληφθεῖ καὶ ὁ ἀφορισμὸς. Θὰ ἀπειληθοῦν λοιπὸν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀπομόνωση ὅσοι δὲν συντρέξουν τὶς ἀρχές στὴν ἐκστρατεία ποὺ ἀναλαμβάνουν. Ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δημητσάνας καὶ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς εἶναι τοῦ Καλλινίκου Ε' καὶ χρονολογεῖται στὶς 25 Ὀκτωβρίου 1805. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο περιλαμβάνονται αὐτούσια

1. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *Μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, 659-660.

2. ΚΟΜΝΗΝΟΣ-ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, *ὁ.π.*, 705. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ προσθέσουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ μιὰ ἀκόμη μαρτυρία ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν χώρο τῶν Ἰονίων καὶ ἔχει σχέση μὲ τὶς ἀνατροπές ποὺ προξένησε στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Στὴν Κέρκυρα τὸ 1796 ἔχουμε ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν εὐγενῶν στὶς καινοτομίες τῶν κατωτέρων τάξεων: «τὸ δένδρον τῆς ἐλευθερίας διὰ νυκτὸς κατεκόπη». Οἱ ἔρευνες ποὺ ἀκολουθοῦν γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν εὐγενῶν δραστῶν δὲν ἔχουν ἀποτέλεσμα· καθίσταται ἀναγκαία ἡ προσφυγὴ καὶ στὸν ἀφορισμὸ ἐκ μέρους τῆς νέας πολιτικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀρχίζει νὰ συγκροτεῖται σὲ βάρος τῆς παλαιᾶς· τὸ σχετικὸ παράθεμα βλ. ἐδῶ κεφάλαιο ἔβδομο, σ. 332-333.

πέντε κεφάλαια τοῦ σουλτανικοῦ φερμανιοῦ, ἐνῶ στήν κατακλείδα ἀναφέρεται: «συνοδικῶς γράφοντες ἀποφαινόμεθα ἐναντίον εἰς τοὺς τοιούτους, ὅτι ὅταν εἰς τὸ ἐξῆς δὲν ἤθελε κάμωσι μὲ προθυμίαν καὶ μεγάλην ὑπακοὴν κατὰ τὰς σταλείσας ὑψηλὰς βασιλικὰς προσταγὰς καὶ φερμάνια... ὑπάρχωσιν ἀφωρισμένοι κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι, καὶ τυμπανιαῖοι, καὶ πάσαις ταῖς πατριαρχικαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς ὑπεύθυνοι, καὶ ἔνοχοι τοῦ πυρὸς τῆς γεέννης, καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικοι»¹.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὸν πολυθρύλητο ἀφορισμὸ τῶν ἐπναστατῶν τοῦ 1821 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄². Τὰ γεγονότα εἶναι γνωστὰ καὶ πολυσυζητημένα. Τὰ σχετικὰ κείμενα πολλὲς φορὲς δημοσιευμένα. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ εἶναι ὅτι γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμα γίνεται χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ ὑπὸ τὴν πίεση καὶ πρὸς ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Κατὰ τοῦτο λοιπὸν δὲν ἔχουμε καμιὰ δραματικὴ διαφορὰ καὶ ἀλλαγὴ συμπεριφορᾶς. Τὰ πάντα ἐξελίσσονται ἐντὸς τῶν τυπικῶν καὶ παγιωμένων σχημάτων. Τὸ πρᾶγμα ἔλαβε διαστάσεις ὅταν κλήθηκε νὰ ἐξυπηρετήσῃ, νὰ ἐρμηνεύσῃ ἐκ τῶν ὑστέρων κάποιες συμπεριφορὲς καὶ βεβαίως ἀπὸ τὸ καταλυτικὸ γεγονὸς τῆς σύνδεσης μὲ μιὰ ἐπανάσταση ποὺ πέτυχε³. Σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς με-

1. ΣΑΒΡΑΜΗΣ, *Δημητσάνα*, 237· ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Ἀρματολολογία*, 227, 238-239, 253· τὰ γεγονότα περιλαμβάνονται καὶ στὸ βιβλίο ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ συγγραφέα, *Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου 1500-1821*, Ἀθήνα 1924 (Φωτομικχανικὴ ἐπανάκδοση «Καραβία» 1990). Ἡ ἐγκύκλιος βεβαίως δὲν ἀπευθύνεται μόνον πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δημητσάνας ἀλλὰ πρὸς ὅλους τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ διὰ μέσω αὐτῶν πρὸς ὅλους τοὺς χριστιανοὺς τῆς Πελοποννήσου.

2. ΣΠΗΛΙΑΔΗΣ, *Ἀπομνημονεύματα* 1, 49-57· ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, *Γρηγόριος Ε΄*, 214-219· ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, *Υψηλάντης*, 310. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ἀφορισμοῦ ἐναντίον τῶν Κρητῶν ἐπαναστατῶν ὁ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (*Κρήτη*, 177) γράφει: «Συνεχῶς ἐπρόσταζεν ἡ (τουρκικὴ) ἐξουσία τὸν Μητροπολίτην (Γεράσιμον) καὶ τοὺς λοιποὺς ἐπισκόπους (Ἀνατολικῆς Κρήτης) καὶ ἐξέδιδον προκηρύξεις καὶ φρικτοὺς ἀφορισμοὺς, συνάμα καὶ ἰδίως ἕκαστος, πρὸς τὸν κατὰ τὴν ἐπισκοπὴν του λαόν, διὰ νὰ εἶναι πιστοὶ εἰς τὴν ὀθωμανικὴν βασιλείαν».

3. Βλ. λ.χ. τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ Δημ. Πασχάλης γιὰ τὸ θέμα αὐτό: «Ἀλλ' ἀναμφιβόλως ὁ ἀνοσιώτατος πάντων τῶν ἐκδοθέντων ἀφορισμῶν εἶνε ὁ ἐναντίον τοῦ ὑπὲρ Ἀνεξαρτησίας ἱεροῦ Ἀγῶνος. Ὁ πατριάρχης καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἱεράρχαι ἀρνούμενοι τὸν ἀφορισμὸν θὰ ἐπετάχυνον βεβαίως τὸ μαρτύριόν των· ἀλλὰ τὸ μαρτύριον εἶνε γνωστὸν ὅτι δὲν ἐπειράθησαν νὰ ἀποφύγωσι... Ἡ ἐπανάστασις ὅμως δὲν εἶχεν ἀκόμη παγιωθῆ καὶ τὸ ἡθικὸν μαρτύριον ἦτο ἀναγκαῖον, καθιστάμενον πολὺ τοῦ φυσικοῦ φοβερώτερον... Ἀν ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἱεράρχαι ἤρουντο τότε τὸν ἐπιταχθέντα εἰς αὐτοὺς ἀφορισμὸν καὶ ἐκηρύσσοντο ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῶν ἐπανα-

λέτης αὐτῆς μιλήσαμε γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἀφορισμοῦ αὐτοῦ¹. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ὁμως γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ πρέπει νὰ τονίσουμε εἶναι ὅτι τὸ ἐπιτίμιο ἐπανέρχεται συνεχῶς· συνεχῶς ὁ χριστιανὸς βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ τὴν ἀπειλὴ αὐτή· τώρα καὶ σὲ συλλογικὸ ἐπίπεδο ὅταν ἀπειλεῖται προκειμένου νὰ μὴν λάβει μέρος σὲ πράξεις ἀντίθετες πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Πάλι ὁ ἀφορισμὸς ἐπιστρατεύεται ὥστε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἐσωτερικὲς ἀνατροπές ποὺ προέρχονται αὐτὴν τὴν φορὰ ἀπὸ τὴν διάθεση πολιτικῆς χειραφέτησης τῶν ὑποδούλων.

Ἄλλὰ καὶ οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες δὲν θὰ διστάσουν ἀπὸ τὴν πλευρά τους νὰ καταφύγουν στὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου προκειμένου νὰ προστατεύσουν τὸ κίνημά τους, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀφορίστηκαν. Ἔτσι στὶς 16 Μαΐου 1821, λίγες ἐβδομάδες δηλαδὴ μετὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς Ἐπανάστασης, στὴν Ὑδρα λαμβάνονται ἀποφάσεις προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ὀρισμένα ἀρνητικὰ γεγονότα ἐν σχέσει πρὸς τὸν Ἀγῶνα· τὸ τέταρτο ἄρθρο τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀναφέρει: «ὅποιος πιασθῇ καὶ φανερωθῇ προδότης καὶ ἐπίβουλος τῆς πατρίδος, ν' ἀναθεματίζεται ἐκκλησιαστικῶς, καὶ νὰ κατατρέχεται ὡς ἀσεβὴς καὶ ἐχθρὸς τῆς πατρίδος»². Βεβαίως ἡ σχετικὴ ἀπόφαση λαμβάνεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία· ὁμως ἡ ἀναφορὰ σὲ ἐκκλησιαστικὲς ποινὲς προκειμένου νὰ ἀντιμετωπισθοῦν προδότες τοῦ ἀγῶνα ἀποτελεῖ ἰσχυρὸ τεκμήριο γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐπιτιμητικῆς διαδικασίας καὶ τὴν ὁλοσχερὴ ἐνσωμάτωσή της στὸ σύστημα ἀξιών τῆς περιόδου αὐτῆς. Οἱ ἐπαναστάτες ἔχουν προχωρήσει ἕνα βῆμα παραπάνω, δὲν ἀπειλοῦν μὲ ἀφορισμὸ ἀλλὰ μὲ ἀνάθεμα τοὺς προδότες. Γνωρίζουν ἢ δὲν γνωρίζουν τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς ἐκκλησιαστικὲς ποινὲς λίγη σημασία ἔχει· ὥστόσο τὸ ἀνάθεμα τὸ ἔχουν ἐννοήσει ὡς ποινὴ ποὺ δὲν ἐπιδέχεται καμιὰ μορφὴ ἐπιεικειᾶς καὶ αὐτὴν λοιπὸν ἐπικαλοῦνται.

στατῶν, χεῖμαρρος αἱμάτων ἤθελε πλημμυρίσει τὴν Κωνσταντινούπολιν, κοιτίδα καὶ τάφον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Εἰδήσεις*, 230).

1. Βλ. κεφάλαιο ἑνατο.

2. ΛΙΓΝΟΣ, *Ὑδρα*, 101. Ἐχουμε ἀκόμη μιὰ πληροφορία γιὰ τὴν χρῆση ἀφορισμοῦ ἐναντίον ἐκείνων ποὺ δυσκόλευαν τὴν πρόοδο τῆς Ἐπανάστασης. Γράφει σχετικὰ ὁ ΜΟΣΧΟΝΑΣ (*Τζιτζίνια*, 679): «Ἄλλ' ὁ Ἀρσένιος [ἐφημέριος Ἑλλήνων στὴν Μασσαλία] ἀφώρισεν ἐπ' ἐκκλησίας τοὺς Τσιτσίνια. Γνωστὰ δὲ ποιήσαντες ταῦτα τῷ φιλογενεστάτῳ γέροντι Κοραῖ ὥπλισαν καὶ τὴν πατριωτικὴν ἐκείνου γραφίδα κατὰ τῶν πολεμούντων τὸ οἰκεῖον ἔθνος καὶ τὴν κοινὴν πατρίδα ἀφιλοστόργως. Ἄλλ' ὁ Ζωρζῆς Τσιτσίνιας ἐξοικειωσάμενος τοὺς ἐν Μασσαλίᾳ... ἀποδιώκει ἐκ τῆς ἐφημερείας ἄκοντα τὸν Ἀρσένιον».

Ἐπεκτείνοντας τὴν ἔρευνά μας λίγο ἀκόμα καὶ φθάνοντας στὸν 19ο αἰώνα θὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ ὀργανωμένο πλέον ἑλληνικὸ κράτος μὲ τὰ διοικητικὰ του ὄργανα κάνει χρῆση παρομοίων μεθόδων προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει κάποια σοβαρὰ προβλήματα ἢ νὰ ἐπιβάλλει ὀρισμένες ἀποφάσεις του. Ὁ ἀφορισμὸς βρίσκει ἀκόμα πρόσφορο ἔδαφος· ἀποτελεῖ, ἢ καλύτερα συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ μέτρο κατασταλτικὸ στὰ χέρια τῆς ἐξουσίας. Βεβαίως, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει σὲ ἄλλο κεφάλαιο¹, ἡ ποινὴ τώρα ἔχει τεθεῖ ὑπὸ τὸν ἑλεγχὸ τοῦ «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου», ἀλλὰ ὡς φαίνεται ἡ διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ πρόσβαση στὶς συνειδήσεις τῶν πιστῶν εἶναι δυνατὴ ἀκόμα· κάποιοι ἐξακολουθοῦν νὰ πιστεύουν στὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπιτιμίου· καὶ αὐτοὶ γνώριζαν καλὰ τὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς κοινωνίας τῆς ὁποίας καὶ οἱ ἴδιοι μέλη εἴταν... Παράλληλα ἐπισημαίνει τὴν ἀδυναμία τῆς κεντρικῆς διοίκησης νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀποφάσεις της μὲ τὰ συντεταγμένα ὄργανα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ γι' αὐτὸ καταφεύγει καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ παρέμβαση².

Σταχυολογοῦμε ὀρισμένα παραδείγματα τοῦ εἴδους: στὶς 2 Αὐγούστου 1835 ὁ μητροπολίτης Μήλου Καλλίνικος διαβιβάζει πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἐπικράτειά του ἐκκλησιαστικοὺς ἐπιτρόπους «δύο ἔντυπα συνοδικὰ ἔγ-

1. Βλ. ἐδῶ κεφάλαιο ἕνατο.

2. Ἐνδιαφέροντα ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτη εἶναι τὰ γεγονότα ποὺ ἔλαβαν χώρα τὸ 1837· τότε ἡ πολιτεία προκειμένου νὰ καταπολεμήσει τὴν «δενδροκοπία καὶ τὴν ζωοσφαγία» ζήτησε καὶ τὴν συνδρομὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Αὐτὲς ὑπάκουσαν καὶ διέταξαν τοὺς ὑφισταμένους τοὺς νὰ ἀπειλοῦν μὲ ἀφορισμὸ τοὺς δράστες παρομοίων πράξεων. Ὡστόσο ἡ πολιτεία δὲν εἶχε, καθὼς ἀναφέρουν τὰ σχετικὰ ἔγγραφα, κατὰ νοῦ τοὺς ἀφορισμοὺς γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀντίδρασή της εἶναι ἄμεση· ἔτσι ἡ σχετικὴ ἀλληλογραφία πλουτίζεται καὶ μὲ διαπιστώσεις ὅπως αὕτη: «ὁ ἀφορισμὸς δὲν εἶναι Ἐκκλησιαστικὴ παραίνεσις, ἀλλὰ ποινὴ, ἥτις, ὡς δὲν λανθάνει τὴν ἱερὰν Σύνοδον, χρῆσιμος κατ' ἀρχὰς μόνον ἐναντίον ἀδιορθῶτων αἰρετικῶν καὶ κακούργων ἀμετανοήτων κατήντησε βαθμηδὸν καὶ ἀνειπαισθήτως πρόχειρον μέσον ἑπανορθωτικὸν καὶ φόβητρον, εὐπόριστον, ἐπισειόμενον συχνάκις ὡς καὶ εἰς τὰς μικροῦ λόγου ἀξίας περιστάσεις, καὶ ὅτι ἡ ἀπεριόριστος χρῆσις ἢ μᾶλλον κατὰχρησις... (κατάχρησις, ἥτις εἰσεχώρησε καὶ διήρκεσε μόνον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὅτε δὲν ὑπῆρχον κανονισμοὶ καὶ διατάξεις πρὸς παιδείαν πνευματικὴν τε καὶ σωματικὴν τῶν πταιόντων, πλημμελούντων ἢ κακουργούντων) ἐξέλιπε τανῦν, ὅτε ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἑλλήνων ἔχομεν θεσμούς, τοὺς ὁποίους ἄνευ βαρέας εὐθύνης δὲν δύναται νὰ ὑπερπερῇ, οὔτε ἡ πολιτικὴ οὔτε ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ» (ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Σωζόμενα* 2, 378-379). Ἡ πολιτεία ἀντιδρᾷ στὸν ἐκκλησιαστικὸ ἀφορισμὸ ἀλλὰ βεβαίως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἀκόμα καὶ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. δὲν ἔχει ἄλλο ὅπλο στὰ χέρια της ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «ἐπιτυχημένον» θεσμὸ τοῦ ἀφορισμοῦ...

γραφα άφορισμοῦ, τὸ μὲν κατὰ τῶν κατακρατούντων καὶ καταπατούντων γῆν ἔθνικὴν, τὸ δὲ κατὰ τῶν καιόντων τὰ δάση»¹.

1845, Ἰανουαρίου 29: κατόπιν αἰτήσεως τοῦ δημάρχου Πειραιᾶ, Π.Σ. Ὀμηρίδης, ὁ Ἀττικὴς Νεόφυτος ἀφορίζει ὅσους καταστρέφουν τὰ δένδρα ποῦ φυτεῖται ὁ δῆμος στὴν πόλιν αὐτή².

1863, Μαρτίου 15: Ἡ Γενικὴ ἐπισκοπικὴ ἐπιτροπὴ Σύρου κοινοποιεῖ πρὸς ὅλους τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἐπιτρόπους ἔντυπο ἐπιτίμιο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «κατὰ τῶν διαρπαξάντων ὅπλα καὶ ἕτερα στρατιωτικὰ ἀντικείμενα ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀποθηκῶν τῶν στρατώνων πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ»³.

Σὲ κάποιες ἄλλες περιοχὲς τὰ πράγματα φαίνονται νὰ ἀκολουθοῦν τὴν παλαιὰ πορεία τους χωρὶς μεγάλες μεταβολές: «1880 ἐν μηνὶ Μαΐου πρό- τη· εἰς τὴν Λάρισσαν ἦτον ἀρχεὶ ἐπῆσκοπος Ἀνανίας ὀνόματι Μετηλη- νέως πατρὶς ἐκύνησεν μῆαν ἡμέραν καὶ ἐπάγισεν εἰς τὸν Τούρναβον καὶ ἀφώρεσεν τοὺς Τορναβήτες διὰ νὰ μὴν κάμον σκήσματα εἰς τὴν πολητήαν τους καὶ βαλάγουν τὴν πολητήαν»⁴.

Ἀλλὰ καὶ στὰ Ἴονια νησιά ὁ ἀφορισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ ὄπλο στὰ χέρια τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Μαρτυρεῖται συγκεκριμένα μιὰ τοπικὴ ἐξέγερση στὴν Σκάλα τῆς Κεφαλονιάς τὸ 1849 ἐναντίον τῶν Ἀγγλῶν ἐναντίον τῶν πρωταιτίων τῆς ἐξέγερσης αὐτῆς θὰ χρησιμοποιοθεῖ καὶ ὁ ἀφορισμός⁵.

Τὰ παραδείγματα εἶναι πιστεύουμε εὐγλωττα καὶ κάθε σχολιασμὸς περιτεῖται. Πρέπει ὥστόσο νὰ ἐπισημάνουμε τὸ γεγονὸς ποὺ μνημονεύεται στὸ τρίτο παράδειγμα ἐπειδὴ ὑποδηλώνει σαφῶς ὅτι ἀναφέρεται σὲ πολι- τικὲς διενέξεις καὶ στασιαστικὰ κινήματα. Κλείνοντας τὸ κεφάλαιο αὐτὸ πρέπει νὰ ποῦμε λίγα λόγια καὶ γιὰ τὴν περίπτωσι τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐξοστρακισμοῦ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Βεβαίως πρέπει νὰ ἐπισημά- νουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνάθεμα καὶ ὄχι γιὰ ἀφορισμό. Ὡστόσο τὸ πράγ-

1. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Κίμωλος*, 194 (ἀρ. 284). Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ ἐγκύ- κλιο (ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ) τοῦ 1845 στὴ συλλογὴ: *Αἱ ἀναγκαιότεραι ἐγκύκλιοι ἐπι- στολαί, διατάξεις, καὶ ὁδηγίαι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1834-1854...*, Ἀθήνα 1854, σ. 168-170.

2. ΜΑΡΜΑΡΙΝΟΣ, *Ἀφορισμός*, 7.

3. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Κίμωλος*, 197 (ἀρ. 294).

4. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κολυβά*, 356: ἡ ἐνθύμησις στὴν ὥα τοῦ κώδ. 97, τοῦ 18ου αἰ.· καὶ φυσικὰ τὸ «βαλάγουν» σημαίνει χαλάγουν.

5. ΜΠΑΤΙΣΤΑΤΟΣ, *Ποινὴ*, 333 καὶ ἰδίως 337-338· καθὼς καὶ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Κοντομήχαλος*, 317.

μα παραμένει δηλωτικό για την τροπή που μπορούν να πάρουν τὰ πράγματα όρισμένες φορές και να εξάψουν τέτοια πάθη, τὰ όποια να όδηγήσουν την Έκκλησία στις άρχες του 20ού αί. στην εκτόξευση άναθέματος.

Τὰ γεγονότα είναι γνωστά σέ γενικές γραμμές. Στις 12 Δεκεμβρίου 1916 εκφωνήθηκε άνάθεμα στο Πεδίο του Άρεως έναντίον του έν Θεσσαλονίκη προέδρου τής επαναστατικής κυβερνήσεως Έλευθερίου Βενιζέλου. Για τὸ άνάθεμα αυτό έχουν γραφεί πολλά· και πάντως την επόμενη χρονιά όσοι ιεράρχες συνήργησαν στην έπιβολή του είχαν κιόλας απομακρυνθεϊ. Πάντως δέν παύει να άποτελεϊ ένα τρανό παράδειγμα έπιβολής εκκλησιαστικής ποινής υπό την πίεση τής πολιτικής έξουσίας. Ίσως μάλιστα τὸ άσυνήθιστο του πράγματος είναι ότι προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα σέ μιὰ παρόμοια πράξη· και ή γενικότερη κατακραυγή που προέρχεται από μιὰ μαζική τελετουργία επιδιώκεται να συντελέσει στην επίτευξη του προσδοκωμένου άποτελέσματος. Βέβαια ή κατίσχυση στην έξουσία του μέρους που υπέστη τὸ άνάθεμα εΐταν πράξη ίκανή την επόμενη χρονιά να επιφέρει την άρση ποινής, ή όποία θεωρητικῶς καθῶς γνωρίζουμε, δέν είναι δυνατόν να άρθεϊ¹.

Άπό την συναγωγή και μελέτη τῶν τελευταίων περιπτώσεων φωτίζεται ακόμη μιὰ πλευρά τής άφοριστικής διαδικασίας: ή ποινή θα καταστει πολλές φορές όπλο στα χέρια τής πολιτικής έξουσίας προκειμένου αυτή να επιβάλει δύσκολες άποφάσεις, να υπερασπιστεϊ τὸν έαυτό της από έσωτερικούς αντίπαλους ή έξωτερικές επιβουλές. Η εκκλησιαστική συναίνεση προϋποτίθεται για παρόμοιες πράξεις· όστόσο πολύ σπάνια είναι τὰ παραδείγματα αντίδράσεως τῶν εκκλησιαστικῶν παραγόντων σέ τέτοιες ενέργειες τής πολιτικής έξουσίας. Βεβαίως είναι έξαιρετικά δύσκολο να προσπαθήσει κανείς να διαγνώσει τὸν βαθμό άποτελεσματικότητας τῶν εκκλησιαστικῶν επιτιμίων σέ παρόμοιες πράξεις, για τις όποιες είναι εύκολο να υποστηρίξουν οι προσβαλλόμενοι ότι είναι άκυρες και πάντως εκτός τῶν όρίων τής εκκλησιαστικής δικαιοσύνης. Άλλά όταν ή πολιτική έξουσία βρίσκεται στην ανάγκη να καταφύγει στις υπηρεσίες του άφορισμοῦ και του άναθέματος είναι σαφέστατο ότι δέν επιδιώκει άμεσα άποτελέσματα. Άποβλέπει όμως στο να δημιουργήσει εκεϊνο τὸ άσφυκτικό πλαίσιο μέσα στο όποιο θα ένταχθοῦν όλα τὰ μέσα για την έξουδετέρωση του αντιπάλου. Και σαφέστατα σέ πολλές περιπτώσεις και μάλιστα κατά την περίοδο τῶν βυζαντινῶν χρόνων και ιδίως τής Τουρκοκρατίας τέτοιο πλαι-

1. Βλ. τὰ κείμενα για τὸ θέμα αυτό στο: ΑΤΕΣΗΣ, *Έπισκοπική*, 2.

σιο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθεῖ χωρὶς τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ καὶ μὲ βάσιν τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ὑπάρχει μιὰ λογικὴ στὴν ἐκφώνηση τοῦ ἐπιτιμίου στὴν μακρὰ σειρὰ τῶν αἰώνων καὶ μιὰ ἀναμφισβήτητη «χρηστικότητα» ἀπὸ τοὺς πρῶτους χριστιανικοὺς χρόνους ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.

4. Προσπάθειες περιορισμοῦ τῆς ποινῆς

Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει ἡ ἀλόγιστη χρῆση τῆς ποινῆς εἶχε προκαλέσει ἀπὸ τοὺς πρῶτους αἰῶνες κιόλας ἀντιδράσεις ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο βέβαια τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀντίδραση αὐτὴ βρῆκε τὴν οὐσιαστικὴ ἐκφρασὴ της σὲ πολλὲς ἐκκλησιαστικὲς διατάξεις ποὺ ἔθεταν περιορισμοὺς στὴν ἀλόγιστη χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου. Ἐχουμε ἐπίσης σημειώσει ὀρισμένες ἀντιδράσεις ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων (Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Κοσμάς Αἰτωλὸς κ.ἄ.), οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦν νὰ περιορίσουν τὴν χρῆση τῆς ποινῆς. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση ἴσως ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς, ὁ ὁποῖος στὴν μελέτη του περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ δίνει μιὰ ἄλλη διάσταση στὸ πρόβλημα καθὼς ἐπιχειρεῖ νὰ ἐνδυναμώσει τὴν ἀποτελεσματικότητά της ποινῆς μέσω τῆς συνετῆς χρήσης ἀλλὰ καὶ γιὰ παρόμοιους λόγους νὰ ἀποτρέψει ἀφορισμοὺς ἐναντίον ἀνθρώπων τῆς ἐξουσίας¹.

Τὴν προσπάθεια καὶ θεωρητικὴ ἀναγωγὴ τοῦ Χρυσάνθου ποὺ γίνεται στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. μποροῦμε οὐσιαστικὰ νὰ θεωρήσουμε ὡς τὴν ἀφετηρία μιᾶς νέας στάσης ἐναντι τοῦ ἐπιτιμίου, ποὺ συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν διάρκειά τοῦ 18ου αἰ. καὶ φυσικὰ τὸν 19ο αἰ. μὲ τὴν δημιουργία τοῦ

1. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Χρῦσανθος (φ. 6): «Ἐχουσι λοιπὸν ἐξουσίαν οἱ ἱεράρχαι ἐξωτερικὴν καὶ κριτικὴν, ὅθεν καὶ δύνανται οἱ ἱεράρχαι νὰ τοὺς ἀφορίσουν [τοὺς ἄρχοντες]· εἶναι ὅμως δίκαιον καὶ ἀναγκαῖον ὅσοι δύνανται νὰ ἀφορίσουν τοὺς ἄρχοντας, νὰ συλλογισθοῦν καὶ νὰ στοχασθοῦν καλὰ, πόσα κακὰ ἡμποροῦν νὰ ἔλθουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸν τοῦτο, καὶ οὕτω νὰ μὴν εἶναι εὐκολοὶ καὶ ἀσυλλόγιστοι εἰς τὸ νὰ ἐνεργοῦν ἐκεῖνο ὅπου δύνονται, ὀρῶντες καὶ ἄρχοντας καταφρονητὰς τοῦ δικαίου, καὶ μᾶλλον σκληρυνομένους ἢ φιλοῦντας τὴν διόρθωσιν αὐτῶν καὶ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν... ἀλλ' ὅμως καὶ εἰς τοῦτο πρέπει νὰ φροντίσῃ καὶ νὰ στοχασθῇ ὁ φρόνιμος προεστὼς τὴν ὠφέλειαν τῆς ἐκκλησίας, καὶ νὰ μὴν ἀποκηρύξῃ ἀφορισμένον τὸν ἄρχοντα, ἂν καλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ κανόνος εἶναι ἀφορισμένος, παρὰ ὅταν ἡ δύναται νὰ τὸ κάμῃ μὲ ἡσυχίαν καὶ χωρὶς σκάνδαλον, ἢ ἂν δὲν τὸ κάμῃ, εἶναι φανερός μέγας κίνδυνος... Τοῦτο λοιπὸν φροντίζωντας ἄς στοχάζεται ὁ προεστὼς νὰ μὴν ἀφορίσῃ χωρὶς μεγάλην ἀνάγκην τοὺς ἡγεμόνας, διὰ νὰ μὴν προξηνηθῇ μέγας ὄλεθρος εἰς τοὺς πιστοὺς καὶ τὴν ἐκκλησίαν»· βλ. καὶ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, Χρῦσανθος.

έλληνικοῦ κράτους καὶ τὴν κατάκτηση τοῦ αὐτοκεφάλου ἐκ μέρους τῆς ἐλλαδικῆς ἐκκλησίας.

Ἡ ἐνδυνάμωση τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν, γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε λόγος σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο, καὶ ἡ θέληση τῶν προυχόντων σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ ὀρθώσουν τὸ ἀνάστημά τους ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων εἶναι ἕνας λόγος ποὺ συνηγορεῖ στὸν περιορισμὸ τῆς ποινῆς. Εἶδαμε ἐπίσης γιὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους καὶ εἰδικότερα γιὰ τὶς βενετοκρατούμενες περιοχὲς τὶς προσπάθειες τῆς Βενετίας νὰ περιορίσει τὴν χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου πρὸς ὄφελος τῶν ἐλλόγων μορφῶν δικαίου. Σύμφωνα μ' αὐτὲς τὶς προθέσεις φαίνεται καὶ ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Σωφρονίου Κουτουβάλη πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς μητρόπολός του ποὺ ἐκδίδεται τὸ 1759 καὶ ἀναφέρει μεταξὺ τῶν ἄλλων: «οἱ ἱερεῖς νὰ μὴν κάνουν ἀφορισμὸν παρὰ ὅταν ἡ ζημία εἶναι ριάλια δέκα, καὶ μετὰ τὴν προφώνησιν πρῶτον τοῦ ἐπιτιμίου καὶ τὴν ἄδειαν τοῦ προεστῶτος»¹.

Αὐτὰ συμβαίνουν στὴν βενετικὴ ἐπικράτεια. Στὴν περιοχὴ τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ πρέπει νὰ θεωρήσουμε σημαντικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὴν ἀπόφαση τῆς δημογεροντίας Μυτιλήνης, ἡ ὁποία τὸν Ἰούλιο τοῦ 1779 ἀποφασίζει ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκδίδονται ἀφοριστικὰ γράμματα γιὰ παραμικρὲς ὑποθέσεις· σὲ ἀντίθετη περίπτωση πρέπει νὰ καταβάλλεται στὸν μητροπολίτη 1 φλουρὶ καὶ στὸν γραμματικὸ του 10 παράδες· τὰ ἴδια ποσὰ θὰ καταβάλλονται ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ἀφορισμὸς προέρχεται ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο².

Ἡ πράξη αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ καὶ πάντως εἶναι προγενέστερη ἀπὸ τὴν ἀξιομνημόνευτη ἐπίσης ἀπόφαση τῆς δημογεροντίας τῆς Σμύρνης, ἡ ὁποία ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν μητροπολίτη Γρηγόριο ἀποφασίζει γιὰ τὸ θέμα αὐτό: «Ὅσοι ἀφορισμοὶ ἐξ ὀνόματος κατὰ τινος ἐν ἐξώσει τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας νὰ προβάλλωνται εἰς τὴν κοινὴν συνέλευσιν καὶ δίχως γνώμης καὶ κοινῆς σκέψεως ἀμφοτέρων τῶν μελῶν νὰ μὴν ἀναγνωρίζονται»· καὶ σὲ ἄλλη παράγραφο: «συνεπεσχέθημεν ἡμεῖς μὲν νὰ βοηθῶμεν τὸ κοινὸν τῆς πολιτείας εἰς κάθε καιρὸν ἀνάγκης, καὶ τὰς εὐλογοφανεῖς αἰτήσεις τῶν κατὰ καιρὸν δώδεκα προεστῶτων καὶ δημογερόντων ἀκούειν, καὶ ἂν, χρειᾶς τυχοῦσης, ἤθελε ζητήσουν διὰ τινὰ ἀνυπότακτον πρὸς τοὺς ρηθέντας δώδεκα προεστῶτας ἢ δημογέροντας, ἀφορισμὸν καὶ ἔξωσιν ἀπὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας πρὸς σωφρονισμὸν καὶ ἐτέρων νὰ τὸ ἀκολουθῶμεν. Ὅμοίως νὰ δίδωμεν ἐν καιρῷ καὶ τὴν ἐπ' ἐκκλησίας συγχώρησιν λαμ-

1. ΚΑΤΡΑΜΗΣ, Ἀνάλεκτα, 354.

2. Κώδικας Α' Μητρ. Μυτιλήνης, φ. 62^ρ (πράξη ἀνέκδοτη).

βάνοντες παρὰ τοῦ ἀφορισθέντος γρόσια πέντε ἢ καὶ περισσότερα, ἂν κριθῇ ἄρεστον καὶ τοῖς εἰρημένοις κατὰ καιρὸν προσεστώσιν»¹.

Βεβαίως αὐτὰ συμβαίνουν σὲ περιοχὲς τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τὸ πράγμα ἔχει τὴν σημασίαν του· λίγο ἀργότερα, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. γιὰ τὸ ἴδιο θέμα μᾶς παρέχουν πολλὲς καὶ διαφωτιστικὲς πληροφορίες τὰ ἀρχεῖα τῆς Κοινότητος Ὑδρας. Ἀπὸ αὐτὲς συνάγεται ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης καὶ Ὑδρας δὲν μπορεῖ πλέον νὰ ἐπιβάλει ἐπιτίμια χωρὶς τὴν ἔγκρισιν τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν τοῦ νησιοῦ. Τὸ 1805 λ.χ. ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀμβρόσιος ζητᾷ ἀπὸ τοὺς προύχοντες τὴν γνώμην τους γιὰ κάποιους κακοποιούς: «τί παιδεῖα εἰς αὐτοὺς νὰ γένῃ, ἐκκλησιαστικὴ, ἢ πολιτικὴ;»². Σὲ μιὰ ἄλλην περίπτωσιν γράφουν (6 Ἰουλίου 1814) οἱ προσεστώτες πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπό τους Γεράσιμο καὶ τοῦ ἀνακοινῶνουν: «ὅτι ἡ πανιερότης της δύναται ἐλευθέρως νὰ ἀναγνώσῃ τὸ συνοδικὸν ἐπιτίμιον, τὸ ὁποῖον ἡ γυνὴ τοῦ Ἀναγνώστη Βρέτα τῆς ἔφερε»³.

Ἡ τελευταία περίπτωσις εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ἀφοῦ οἱ προσεστώτες ἔχουν λόγον ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ πατριαρχικὰ ἐπιτίμια: ἀπαιτεῖται ἡ γνώμη τους προκειμένου νὰ τὰ ἀναγνώσῃ ὁ ἀρχιεπίσκοπος στὴν ἐκκλησίαν. Δεδομένου δὲ ὅτι ἀφορισμὸς ὁ ὁποῖος δὲν ἐκφωνεῖται ἐνώπιον τοῦ ἐκκλησιασματος τύποις δὲν ὑφίσταται εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς ὁ βαθμὸς παρέμβασιν πλέον τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν, μιᾶς ἰδιαίτερης ὥστόσο περιοχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἐκείνης τοῦ νησιωτικοῦ καὶ μικρασιατικοῦ, ὅπου παρουσιάζεται αὐξημένος βαθμὸς οἰκονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀνάπτυξης.

Ὡστόσο παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ἐντοπίζονται στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες ὅπου ὑφίσταται ἔντονη δυναμικότητα τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν ποὺ ὀφείλεται σὲ αἰτίες ποὺ δὲν ὑφίστανται στὶς περιοχὲς τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου, οἱ πρῶτοι σαφεῖς περιορισμοὶ στὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιτιμίου ἔχουν θεθεῖ. Θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ Ἐπανάστασις καὶ τὰ πράγματα θὰ πάρουν ἄλλο δρόμο παρὰ τίς ὑφιστάμενες ἀδράνεις. Ἔτσι στὶς «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος» διαβάζουμε: «Χρὴ καὶ δικαιώματα τῆς Συνόδου... πδ': ἐκδίδει ἑγγραφα ἀφοριστικὰ ἢ συγ-

1. ΚΩΣΤΗΣ, *Ἀνάλεκτα*, 85-88 (τὸ ἴδιο σὲ περίληψιν καὶ στὴν ἐφ. Ἀμάλθεια τοῦ 1902· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Γρηγόριος 2*, 504-506 καὶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Σμύρνη*, 13-14. Ὁ Παπαδόπουλος μὲ κριτικὸ ὑπόμνημα παραθέτει τίς διαφορὰς ποὺ παρουσιάζει ἡ δική του ἔκδοσις ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Κωστή.

2. ΛΙΓΝΟΣ, *Ὑδρα 2*, 271-272.

3. ΛΙΓΝΟΣ, *Ὑδρα 5*, 118.

χωρητικά κατὰ τὰς χρείας»¹. Οἱ ἀποφάσεις τῆς Βασιλείας θὰ θέσουν ἀκόμα περισσότερους φραγμούς στὴν χρῆση τοῦ ἐπιτιμίου. Τὸ Διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας τῆς 15/27 Αὐγούστου 1833 ἀναφέρει ὅτι ἀπαιτεῖται ἐπικύρωση ἀπὸ τὸν βασιλιὰ κάθε πράξη τῆς Συνόδου ποὺ ἀφορᾷ «καθαιρέσεις, ἐκπτώσεις τοῦ ὑπουργήματος, διὰ δημόσια ἐπιτίμια, καὶ ἄλλας δημοσίας ποινὰς ἀναγομένας εἰς τὴν τιμὴν τοῦ τιμωρουμένου, δι' ἀφορισμούς, χρηματικὰ πρόστιμα»².

Στὸ πνεῦμα αὐτὸ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ νεοσύστατου κράτους παραχωρεῖ μὲ φειδῶ τις ἐντολὲς ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ καὶ πάντως διατηρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ ἀπαγορεύει κατὰ περίπτωσιν στοὺς ὑπ' αὐτὴν ἱερωμένους νὰ καταφεύγουν στὴν ποινὴ αὐτῇ. Σὲ ἔγγραφο λ.χ. τῆς Συνόδου πρὸς τὸν ἱερομόναχο Βαρλαάμ, ἐπισκοπικὸ ἐπίτροπο στὴν Σκύρο ἀναφέρεται: «δὲν ἔχετε τὴν ἀδειαν οὔτε διορισμὸν ἐφημερίου ἢ πνευματικοῦ νὰ κάμνητε οὔτε ἀφοριστικὸν ἔγγραφο νὰ ἐκδίδητε ἀλλὰ περὶ τῶν τοιούτων θέλετε ἀναφῆρεσθαι πρὸς τὴν Σύνοδον»³.

Ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ ἡ κατάστασις τείνει νὰ εὐθυγραμμιστεῖ πρὸς τὴν νέα πραγματικότητά. Οἱ αἰτοῦντες ἐπιτίμια πρέπει νὰ ἀναζητήσουν τὴν συνδρομὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας· ἔτσι στὶς 11 Μαΐου 1835 ὁ ἀδελφὸς τῆς κυρα-Βασιλικῆς Γεώργιος Κίτζου, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν «Ἐκτακτὸν Ἐπίτροπον καὶ Β. Νομάρχην Αἰτωλίας» καὶ τὸν παρα-

1. ΛΙΓΝΟΣ, Ὑδρα 9, 91.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Σωζόμενα* 2, 198. Εἶναι ἐξάλλου γνωστὰ τὰ γεγονότα ποὺ ξέσπασαν ὅταν ὁ ἐπίσκοπος Ἀττικῆς τόλμησε νὰ ἀφορίσει κάποιον ὑπάλληλο ποὺ παντρεύτηκε μιὰ νέα παραβαίνοντας τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες. Τὸ γεγονός τοῦ ἀφορισμοῦ δυσἀρέστησε τὴν κυβέρνησιν ἐπειδὴ ἔγινε χωρὶς τὴν ἔγκρισή της ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἔγινε ἀφορμὴ γιὰ νὰ παρέμβουν ξένοι διπλωμάτες· βλ. τὰ σχετικὰ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Σὲ ἓνα ἀνάλογο ἐπεισόδιο ποὺ συνέβη στὴν Σμύρνη (1851) ὁ βρετανὸς πρόξενος ἐμπόδισε δύο φορές τὴν ἀνάγκωσιν ἐπιτιμίου ποὺ ἐπέβαλε ὁ πατριάρχης ὑπὲρ τῆς χήρας καὶ τῶν παιδιῶν τοῦ ἀποθανόντος Ἰωάννου Κονταξόπουλου, μολοντί τὴν δευτέρη φορὰ αὐτὸ εἶταν ἀνώνυμο. Τὰ γεγονότα ἐκθέτει μὲ ἀναφορά τοῦ ὁ πατριάρχης Ἀνθίμος Δ' στὸν Κάνιγγ, πρέσβη τῆς Ἀγγλίας στὴν Πόρτα, μὲ τὴν ὁποία παρακαλεῖται νὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴν διευθέτησιν τοῦ προβλήματος. Στὴν ἀναφορά αὕτῃ ἐξιστορεῖται ἐπίσης ἡ σημασία καὶ οἱ λόγοι χρήσεως τοῦ ἐπιτιμίου (ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνάλεκτα, 416). Προβλήματα ἔχουν ἀρχίσει ἐπίσης νὰ δημιουργοῦνται καὶ σὲ περιοχὰς ποὺ δὲν περιλαμβάνονται στὰ ἐδάφη τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου· λ.χ. στὴν περιοχὴ τῆς Κόνιτσας ἔχουμε μιὰ ὑπόθεσιν ποὺ λαμβάνει χώρα τὸν Ἰούλιον τοῦ 1846 καὶ ἀφορᾷ σὲ κάποια χρηματικὴ ἀποζημίωσις. Ἡ ἐντολὴ τῶν τοπικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν εἶναι ὅτι «δὲν συγχωρεῖται καὶ εἰς τὰ δύο μέρη νὰ κάμῃ τις ἀφορισμὸν ἐπ' οὐδεμιᾷ προφάσει» (ΠΑΪΣΙΟΣ, *Συμβολή*, 22).

3. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, ἐπίσκοπος Ταλαντίου, Σκύρος, 213.

καλεῖ νὰ μεσολαβήσει προκειμένου νὰ βρεῖ τὰ πράγματα τῆς ἀδελφῆς του: «ὁ ὑποφαινόμενος... ἔχει χρέος ἀπαραίτητον νὰ προσπαθήσῃ διὰ τὴν σύναξιν τῶν αὐτῶν πολυτίμων κοινῶν πραγμάτων καὶ ἐπειδὴ εἶναι ὄχι ὀλίγον δύσκολον διὰ τοῦτο παρακαλεῖ τὴν Ὑμετέραν ἐκλαμπρότητα ὅπως διατάξῃ τὸν Ἐπίσκοπον τοῦ νομοῦ νὰ ἐκδώσῃ ἐν ἐπιτίμιον διὰ νὰ κηρυχθῇ εἰς Ἀνατολικὸν καὶ Κατοχὴν, διότι μετὰ τὴν διακήρυξίν του θέλει φανερωθῶν πολλὰ κεκρυμμένα πράγματα»¹.

Ὡστόσο τὰ πράγματα δὲν ἐξελίσσονται εὐθύγραμμα· οἱ παγιωμένες δυνάμεις καὶ οἱ ἀντιστάσεις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαγραφοῦν μὲ διαταγὰς ἢ ἐγκυκλίους· γι' αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία θὰ ἀναγκαστῇ νὰ παρέμβει πολλές φορές καὶ νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς ἐπισκόπους τῆς τὰ καθήκοντά τους ποὺ μὲ τίς νέες συνθήκες ἔχουν ὑποστῇ ἔνιες μεταβολές. Ἔτσι ἡ σύνοδος τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας γράφει σὲ ἐγκύκλιό της: «ἐπειδὴ καταχρώμενοι τὸ ἰεῖ ἄρθρον τῶν περὶ ἀφορισμοῦ... ἐκδίδουσιν αὐτὸν ἀδιαφόρως ἐπὶ ἀπλαῖς αἰτήσεσι ἰδιωτῶν καὶ εἰς ὑποθέσεις δικαστικὰς, καὶ μάλιστα δεδικασμένας παρὰ τοῦ ἀνήκοντος δικαστηρίου... Διατάττει· α) Πᾶς Ἐπίσκοπος νὰ μὴν ἐπεμβαίνει οὔτε εἰς δικαστικὰ οὔτε εἰς πολιτικὰ πράγματα β) Νὰ μὴν ἐκδίδῃ ἀφορισμοῦ ἔγγραφον, ἐὰν πρότερον δὲν συνεννοηθῇ περὶ τούτου μετὰ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς... γ) Ὁ ἀφορισμὸς νὰ μὴν ἐκδίδεται, εἰ μὴ ἐν κατεπειγούσῃ ἀνάγκῃ καὶ εἰς ἐξακρίβωσιν τῆς ἀληθείας σημαντικῆς τινὸς κλοπῆς ἢ ἄλλων σημαντικῶν ὑποθέσεων... δ) Ὁ ἀφορισμὸς νὰ μὴν ἀναφέρῃ ποτὲ ὄνομα, ἀλλὰ πάντοτε νὰ γίνηται ἀφρηρημένως καὶ ἀπολύτως»².

Λίγα χρόνια ἀργότερα, μὲ Βασιλικὸ Διάταγμα (5 Δεκεμβρίου 1845) ἡ παρεμβατικὴ ἐξουσία τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου αὐξάνεται περισσότερο: αὐτὸ πρέπει νὰ ἐγκρίνει τίς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου: «νὰ ἐπιτηρῇ εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτιμητικῆς δικαιοδοσίας ὡς πρὸς τὰ ἀφορῶντα τὴν συνείδησιν ἢ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν καθηκόντων, συμφώνως μὲ τὰ δόγματα καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνας καὶ τὴν ἐπ' αὐτῶν στηριζομένην ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν, νὰ διατηρῇ τὸ δικαίωμα τῆς ἐξουσίας εἰς τὸ νὰ ἐξετάζῃ προηγουμένως καὶ ἐγκρίνῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, καθ' ὅσον δι' αὐ-

1. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, *Σπερμολογίαι*, 614-615· ΚΩΝΣΤΑΣ, *Κυρὰ-Βασιλική*, 262 καὶ ΒΑΣΙΛΑΣ, *Πρεβεζάνοι*, 879-880.

2. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Συλλογή*, 81-82· βλ. ἐπίσης καὶ ΤΖΩΡΤΖΑΤΟΣ, *Νομοθεσία*.

τῶν διαπράττονται καταναγκαστικά μέτρα ἔχοντα ἐπιρροὴν εἰς τὰς ἰδιω-
τικὰς ἢ πολιτικὰς τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας σχέσεις, καὶ τοιοῦτα εἶναι
πρὸ πάντων οἱ ἀφορισμοί, καὶ νὰ ἐμποδίζῃ τοῦ νὰ ἐπιβάλλωνται διὰ τῆς
βίας θρησκευτικαὶ διατάξεις»¹.

Ἐν συνεχείᾳ μία σειρά καταστατικῶν νόμων γιὰ τὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς
Ἑλλάδος καὶ τὴν διάρθρωσὶ τῆς θὰ ὀρίσουν καὶ τὰ τοῦ ἀφορισμοῦ, ὁ ὁ-
ποῖος, ὅς τὸ ἐπαναλάβουμε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ὑπόκειται πλέον στὴν
ἐγκριση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας². Ἐνδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει τὸ
γεγονὸς ὅτι ἡ ἀντίδραση πρὸς τὸν Κανονισμό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλά-
δος θὰ προέλθῃ παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν Ἰονίων. Συγ-
κεκριμένα ὁ ζακύνθιος Νικόλαος Κοκκίνης ἀποστέλλει ὑπόμνημα πρὸς τὸ
Ὑπουργεῖο, μὲ τὸ ὁποῖο κατηγοροῦσε τὸν Κανονισμό ὡς πρὸς τὶς διατά-
ξεις ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὰ διαζύγια, τὰ ὁποῖα ἐκδίδονταν πλέον ἀπὸ πο-
λιτικὰ δικαστήρια, καὶ τοὺς ἀφορισμοὺς ποὺ ἐπιβάλλονταν πλέον μὲ τὴν
συναίνεση τῶν πολιτικῶν ὀργάνων τῆς Πολιτείας³.

Ἀλλὰ καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος συνεχίζει
τὴν ἐκδοση ἐγκυκλίων: «ἐπειδὴ παραμελήσαντες τοῦ διδακτικοῦ αὐτῶν
καθήκοντος, τοῦ μόνου μέσου πρὸς παῦσιν καὶ ἐξάλειψιν τῶν μικροκλο-
πῶν, καταφεύγουσιν ἀτόπως εἰς συχνὴν ἐκδοσιν τῶν ἐπιτιμίων, συγχω-
ροῦντες μὲν τοῖς ἱερεῦσι ν' ἀπαγγέλλωσιν ἀφ' ἑαυτῶν τοιαῦτα πολλαχοῦ
ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἐπιτίμια, ἐπιμένοντες δὲ καὶ αὐτοὶ νὰ δημοσιεύωσι
τοιαῦτα καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ὅλως μικροτάτων καὶ ἀσημάντων πραγμά-
των... διατάσσει» ὅτι πρέπει οἱ ἐπίσκοποι νὰ προσπαθοῦν μὲ τὴν νουθεσία
νὰ ἐπιλύουν τὶς διαφορὰς μεταξὺ τῶν χριστιανῶν· καὶ ὅταν καταφεύγουν
στὰ ἐπιτίμια «ὀφείλει νὰ ἐκδίδῃ αὐτὰ διὰ τοῦ συνήθους ἐκκλησιαστικοῦ
ὕφους μετὰ πολλῆς μὲν τῆς οἰκονομίας, τῆς φειδοῦς καὶ τῆς κρίσεως, ἀνω-
νύμως δὲ καὶ ἀπολύτως κατὰ μόνων ἀδίκων καὶ ἐπιζημιῶν πράξεων, καὶ
πρὸς ἐξιχνίασιν τῆς ἀληθείας· πάντοτε δὲ μετὰ προηγηθεῖσαν συγκατά-
θεσιν τῆς ἀρμοδίας διοικητικῆς ἀρχῆς». Ἡ ἐγκύκλιος συνεχίζεται μὲ ἄλ-
λες διατάξεις ποὺ ἀπαγορεύουν τὴν ἐκδοση ἀφοριστικῶν γιὰ ἀσήμαντες
ὑποθέσεις ἀλλὰ μόνο «ἐπὶ ἀντικειμένων οὐσιωδῶν... καὶ ἐπὶ μόνων ἐκεί-
νων τῶν περιστάσεων, καθ' ὅς ἀπαιτεῖται ν' ἀνακαλυφθῇ ἡ ἀλήθεια εἰς
μόνας ἀμφιβαλλομένας πολιτικὰς δικαστικὰς ὑποθέσεις, οὐδέποτε δὲ καὶ

1. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ-ΖΗΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομοθεσία* 2, 186.

2. Βλ. τὰ σχετικὰ στὸν ΟΙΚΟΝΟΜΟ, *Σωζόμενα* 2, 594, 651-652, 617 καὶ στὸν
ΜΑΜΟΥΚΑ, *Μοναστηριακά*, 132.

3. ΧΙΩΤΗΣ, *Ἀπομνημονεύματα* 6, 200.

εἰς δεδικασμένας»· ἐνῶ κανεὶς ἐπίσκοπος δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα «ν' ἀναφέρῃ ἐν τοῖς... ἐπιτιμίοις πρόσωπον ἐπιτιμώμενον εἴτ' ἀμέσως εἴτε πλαγίως, ἢ καὶ νὰ διαλάβῃ τινὰ ἀτομικῶς· ἀλλ' ὀφείλει ν' ἀναφέρῃ τὴν ὑπόθεσιν ἀνωνύμως, ἀπολύτως, καὶ ἀορίστως, καὶ νὰ ἐγγίξῃ ἐν κρυπτῷ τῆς συνειδήσεως μόνῃς τῶν ἐνόχων πρὸς ἐξιχνίασιν τῆς ἀληθείας, κυρίως δὲ ἡ Σύνοδος ἐφίστησι τὴν προσοχὴν τοῦ Ἐπισκόπου εἰς τὴν μετὰ συνέσεως καὶ φρονίμου διακρίσεως αὐτοῦ ἔκδοσιν τῶν Ἐπιτιμίων ἐπὶ τῶν αἰτήσεων τῶν πτωχῶν καὶ ἐνδεῶν χριστιανῶν τῶν ἐχόντων ἀνάγκην τῶν Ἐπιτιμίων ἀναλόγως τῆς εὐτελοῦς αὐτῶν καταστάσεως». Ἐπιπλέον «οὐδεὶς Ἐπίσκοπος δύναται νὰ συγχωρήσῃ εἰς ἱερέα τὸ νὰ ἀφορίσῃ, ὃ ἐστὶ, ν' ἀπαγγεῖλῃ ἀφ' ἑαυτοῦ ἐπιτίμια καὶ ἀράς ἐν ὁποιαδήποτε περιστάσει εἴτ' ἐντὸς εἴτ' ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας»¹.

Ἀλλὰ καὶ στὸν χῶρο ποὺ καλύπτει ἀπειθείας ἢ δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου οἱ ἀντιδράσεις δὲν εἶναι μικρότερες. Ἀπὸ αὐτὲς πιὸ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀντίδραση τοῦ μητροπολίτη Μολδαβίας Μελετίου, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπακούει στὶς ἐντολὲς τοῦ πατριάρχῃ Ἀνθίμου ζ' καὶ δὲν προβαίνει στὴν ἀνάγνωση ἐπιτιμίου. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐπειδὴ τὰ πρόσωπα ποὺ ἐμπλέκονται ἀνήκουν στὴν ἡγέτιδα τάξιν τῆς περιοχῆς. Πρόκειται γιὰ τὸν ἄρχοντα λογοθέτη Κωστάκη Κονάκη καὶ τὸν ἄρχοντα σπαθάρη Ἀδαμάκη ἐναντίον τοῦ ὁποῖου ἀπειλεῖται ἡ ἐπιβολὴ ἀφορισμοῦ γιὰ κτηματικὲς διαφορές. Στὶς δύο ἐπιστολὰς τοῦ ὁ πατριάρχῃς δίνει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐπιτιμίων. Συγκεκριμένα γράφει ὁ Ἀνθίμος: «ἐκθέτει λόγους ἀξίους προσοχῆς καὶ παρατηρήσεως ἐπὶ τῶν ἐπιτιμίων, τὰ ὁποῖα ζητούμενα αὐτόθι ἐκ προτάσεως ἀτόμων ἐπισήμων καὶ ἐγνωσμένων συνειθισθησαν ἀνεκαθεν νὰ ἐκδίδωνται παρὰ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας, ὡς ὅτις μάλιστα ταῦτα ἀποτείνονται εἰς ἀπλὴν τῆς ἀληθείας ἀνακάλυψιν· οἱ παρατηρήσεις τῆς ἐθεωρήθησαν παρ' ἡμῖν εὐαπρόδεκτοι· ἀλλ' ἐνίστε συμπίπτουσι περιστάσεις, ἐν αἷς καθίσταται ἀπαραίτητος ἡ ἔκδοσις τῶν τοιούτων ἐπιτιμίων, καθὼς ἤδη προσηνέχθη ἡμῖν ἐνθερμος μεσολάβησις τοῦ ἐκλαμπροτάτου Πρίγγηπος κυρίου Στεφάνου Βογορίδου... ἵνα ἐκδοθῇ τὸ συναποστελλόμενον ἐπιτίμιον»².

Ὁ πατριάρχῃς ἐμφανίζεται νὰ κινεῖται μέσα στὴν κατάστασι ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ νέες πραγματικότητες. Ἔτσι κατ' αὐτὸν τὰ ἐπιτίμια ἐκδίδονται μόνον ὅταν τὰ αἰτοῦνται σημαντικὰ καὶ εὐυπόληπτα ἄτομα καὶ

1. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Συλλογή*, 166-168.

2. ΦΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάλεκτα*, 383.

πάντως μόνο όταν επιζητείται ή ανεύρεση τῆς ἀλήθειας. Στὴν μακρόχρονη πορεία ποὺ διέγραψε τὸ ἐπιτίμιο ἀνὰ τοὺς αἰῶνες τὰ πράγματα εἴταν βεβαίως πολὺ διαφορετικά· ὥστόσο ὁ πατριάρχης τῶρα ἀναπτύσσοντας τὴν θεωρία του προβάλλει τὴν νέα πραγματικότητα στὸ παρελθόν, προσπαθώντας βέβαια νὰ στηρίξει μία πράξη τοῦ παρόντος ποὺ εἶναι τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ ὅσα προηγήθηκαν.

Ὁ ἴδιος πατριάρχης βρίσκεται λίγους μῆνες ἀργότερα (1 Ἰουνίου 1848) περισσότερα κοντὰ στὰ πράγματα ὅταν δὲν ἐνδίδει στὶς πιέσεις τοῦ ἁγγλοῦ προξένου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ μεταίωσε τὴν ἀνάγνωση ἐπιτιμίου ἐναντίον μὴ κατονομαζομένων προσώπων ποὺ βλάπτουν τὴν χήρα τοῦ Κανέλου Σοφιανόπουλου. Τὴν ἀποψή του ἐκθέτει ὁ Ἄνθιμος σὲ γράμμα του πρὸς τὸν «ἅγιον Ἐρυθρῶν [ἐπίτροπον τοῦ ἁγίου Σμύρνης Ἀθανασίου, ἐνδημοῦντος ἐν τῇ βασιλευούσῃ]». Ἡ γνωμοδότηση τοῦ πατριάρχου τῶρα περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα: «εἶδομεν καὶ τὸ συναποσταλὲν ἔγγραφον τοῦ... Ἀγγλικοῦ Προξένου, διὰ τοῦ ὁποίου παρεμβάλλων ὡς εὐλογα ἐπιχειρήματα λόγους τινὰς πρὸς διακώλυσιν τῆς ἀναγνώσεως τοῦ προεκδοθέντος ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου... ὀνομάζει αὐτὸ παράνομον, διὰ τε τὴν φύσιν, ὡς λέγει τοῦ ἀντικειμένου εἰς ὃ ἀναφέρεται καὶ διὰ τὸν χαρακτῆρα τῶν διαδίκων, Εὐρωπαίων ὄντων. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἔκφρασις τῆς Ἐκλαμπρότητός του ἐπὶ πράξεως καὶ γράμματος πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ λυπεῖ ἡμᾶς, ἅτε προσβάλλουσα τὸ ἀξιοπρεπὲς καὶ παραγνωρίζουσα τὸ νόμιμον καὶ δίκαιον. Ἐπειδὴ δὲ τὸ περὶ οὗ λόγος συνοδικὸν ἐπιτίμιον, βάσιν ἔχον τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀληθείας, οὐ μόνον δὲν παραβιάπτει τὴν φύσιν τοῦ ἀντικειμένου πρὸς ὃ ἀναφέρεται, καὶ τοῦ ὁποίου σκοπὸς ὑπάρχει ἡ δικαίωσις χήρας γυναικός, ἀλλὰ καὶ συντελεῖ τὰ μάλιστα εἰς ἀδέκαστον καὶ εὐσυνείδητον διαδικασίαν, δι' ὧν δύναται νὰ χορηγήσῃ φώτων καὶ ἀποδείξεων ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ διαφιλονεικουμένων δικαίων εἰς τοιαύτην περίστασιν, εἶναι φανερόν ὅτι πᾶς τις, καὶ ὁ ἴδιος ἡ Ἐκλαμπρότης του, ἤθελε καταφύγη εἰς τὸ μέτρον τοῦτο τῆς πνευματικῆς ἐξετάσεως, ἥτις οὔτε καινοφανὴς ὑπάρχει, ἀλλὰ βασιζέται εἰς νομίμους καὶ ἀρχαίας τάξεις καὶ συνηθείας τῆς Ἐκκλησίας οὔτε ἀποφαντικῶς ὀρίζεται ἐπὶ τῶν προκειμένων, ἀλλὰ διὰ τῆς εἰ οὕτως ἔχει φωνῆς ἀφορᾶ μόνην τῆς ἀληθείας τὴν ἀνακάλυψιν, οὔτε τέλος πάντων πολιτικῆς τινος ἢ κοσμικῆς μετέχει ἀναφορᾶς, ὡς μὴ θεωροῦντα χαρακτῆρα ἐξειδικασμένως, ἀλλ' ἀπλῶς χριστιανοῖς ὀρθοδόξοις ἀποτεينوμένη»¹.

Σύμφωνα μὲ τὴν τροπὴ ποὺ παίρνουν πλέον τὰ πράγματα δὲν ἀπομέ-

1. ΦΟΡΟΠΟΤΛΟΣ, ὁ.π., 383-384.

νει και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο παρά να ακολουθήσει την νέα κατάσταση· έτσι στην *Νομολογία του* (1897) αναφέρει: «Τὸ ἐκδίδοσθαι ἐπιτίμιον μετὰ τὴν ἐκδοσιν ἀποφάσεων δικαστηρίων εὐνομούμενων καὶ εὐθιπορούντων οὐκ ἔστιν ὀρθόν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐνίοτε συμβαίνει μὴ ἀποδίδοσθαι τὸ δίκαιον κατὰ χώραν διὰ τῶν συνήθων ἐνδίκων μέσων, ἐνεκρίθη ἵνα ὅταν ὁ ἀρχιερεὺς ἐξευρευνῶν ἀκριβῶς πεισθῇ ὅτι τὸ δίκαιον δὲν ἀπεδόθη ὅπου ἀνήκει, δύναται ἵνα ἐκδίδῃ ἐπιτίμιον»¹.

Ἡ ἀπόφαση αὕτη προφανῶς ἀφήνει κάποιες διόδους προσφυγῆς καὶ στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια καὶ μάλιστα ἐν σχέσει πρὸς τὶς ἀποφάσεις τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ εἶναι πολὺ δύσκολο ἱεράρχης νὰ ἐκτιμῇσι ὡς ἄδικη τὴν ἀπόφαση πολιτικοῦ δικαστηρίου καὶ νὰ προχωρήσει στὴν διὰ τοῦ ἀφορισμοῦ ἀνατροπὴ της.

Στὸν 20ὸ αἰ. ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀναθέματος τοῦ Βενιζέλου ποὺ ἤδη ἔχουμε μνημονεύσει δὲν ἔχουμε ἀξιοσημείωτα γεγονότα ποὺ νὰ χαρακτηρίζουν τὴν πορεία τοῦ ἐπιτιμίου². Ἡ προσφυγὴ στὶς ὑπηρεσίες τῆς ποινῆς ἔχει διαγράψει πλέον τὴν πορεία της καὶ δὲν μένει στὰ χεῖλη τοῦ κόσμου παρὰ ὡς σχεδὸν εἰρωνικὸ σχολίασμα μιᾶς ἀναμενόμενης ἐκκλησιαστικῆς τιμωρίας ἢ ὡς δηλωτικὸ τῶν ἀποφθεγμάτων καὶ ἀπολύτων ἐκφράσεων. Ὡστόσο ἂς θυμίσουμε ὅτι μιὰ προσπάθεια ἐπαναφορᾶς τῆς ποινῆς στὸ προσκήνιο ἔγινε τὸ 1946. Ὁ ἱεροκήρυκας τότε Αὐγουστίνος Καντιώτης ἀρχίζει μιὰ σειρά κηρυγμάτων τὰ ὁποῖα δημοσιεύονται καὶ σὲ ἐκκλησιαστικὸ περιοδικό³. Στὰ κηρύγματα αὐτὰ τὰ ὁποῖα ἐνίοτε ἐξοργίζουν καὶ τὴν Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπαναφέρει τὸν ἀφορισμό⁴ ὡς τὴν ποινὴ ποὺ μπορεῖ νὰ συνετίσει τοὺς κάθε λογῆς ἀμαρτω-

1. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Νομολογία*.

2. Μεμονωμένες περιπτώσεις ἀφορισμῶν ποὺ ἔχουμε ἐντοπίσει στὶς μέρες μας εἶναι: τὸ ἐπιτίμιο τῆς ἀκοινωνησίας ποὺ ἐπεβλήθη ἐναντίον τοῦ Ἀντ. Τρίτση γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ὁ ἀφορισμὸς ποὺ ἐπέβαλε ὁ μητροπολίτης Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Ἀμβρόσιος ἐναντίον τῆς μοναχῆς τῆς μονῆς Ἀγ. Θεοδώρων Καλλινίκης (*Ἐκκλησιαστικὴ Διακονία καὶ Μαρτυρία*, Δελτίον τύπου καὶ πληροφοριῶν τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας, ἔτος ΙΔ', ἀρ. φύλ. 214, τῆς 30ης Ἰουλ. 1993 καὶ φύλ. 216 τῆς 30ης Ὀκτ. 1993 ὅπου παλαιότερα παραδείγματα γιὰ ἀφορισμένους ὅπως ὁ Νικόλαος Σοφιανόπουλος) καὶ τέλος ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Νικολάου Σωτηρόπουλου ποὺ ἐπέβαλε ἡ σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (*Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 1-16 Ἰαν. 1994).

3. Τὰ κηρύγματα δημοσιεύονται στὸ περιοδικὸ *Τρεῖς Ἱεράρχαι*, στὴν στήλῃ ποὺ ἔχει τὸν ὑπέρτιτλο: «Ἐκκαθαρίσατε τὴν Ἐκκλησίαν».

4. Βλ. τὰ κηρύγματα μὲ τοὺς τίτλους: «Αἱ πρὸ τοῦ ἀφορισμοῦ ἐνέργειαι», τχ.

λους· ανατρέχει στους παλαιούς καιρούς όταν ἡ Ἐκκλησία μπορούσε νὰ ἀφορίζει βασιλιάδες καὶ αὐτοκράτορες καὶ ζητεῖ δραστικά μέτρα καὶ ἀφορισμούς κάνοντας ἐπιλεκτική χρήση τῶν κειμένων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (λ.χ. Χρυσόστομος) πού μνημονεύουν τὸ ἐπιτίμιο. Βεβαίως θεσμοὶ καὶ νοοτροπίες μιᾶς ἐποχῆς καὶ μιᾶς ἱστορικῆς πραγματικότητας πού δὲν υφίσταται πλέον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπανέλθουν μὲ κηρύγματα καὶ φραστικούς «ἀφορισμούς»... Τὸ ἐπιτίμιο πού παρακολουθήσαμε ἀπὸ πολὺ κοντὰ νὰ διαγράφει τὴν πορεία του ἔστω καὶ ὡς φαινόμενο μακρᾶς διαρκείας ἔχει πᾶψει πλέον νὰ ἀντιστοιχίζεται μὲ τὴν σύγχρονη κοινωνικὴ πραγματικότητα.

1096 τοῦ Δεκ. 1954 καὶ «Αἱ μετὰ τὸν ἀφορισμὸν ἐνέργειαι», τχ. 1097 τῆς 1ης Ἰαν. 1955. Νὰ θυμίσουμε ὅτι λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ κηρύγματα καὶ ἄρθρα τοῦ Καντιώτη ὁ ἀφορισμὸς ἀπασχολεῖ νομοκανονολόγους καὶ ἱστορικούς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου στὶς λεπτὲς ἀποχρώσεις του: βλ. λ.χ. τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ΑΝΑΣΤ. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, σὲ ἄρθρο του μὲ τίτλο: «Ἡ τυπικὴ ἰσχὺς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων», *Θέμις* 60 (1949) 667-669 καὶ τὴν ἀπάντησιν σ' αὐτὸ τοῦ Ι. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, «Νομοκανονικαὶ παρατηρήσεις περὶ τῆς ἰσχύος τῶν Κανόνων τῆς Ἐκκλησίας ἐναντὶ τῶν νομοθετημάτων τῆς Πολιτείας», *Θεολογία* 21 (1950) 469.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Τὰ κείμενα δημοσιεύονται με στοιχεῖα Λιψίας ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα
ἀφορισμῶν (Δ') ὅπου με στοιχεῖα Λιψίας δηλώνονται τὰ τμήματα
τοῦ κειμένου ποὺ θέλουμε νὰ ἐπισημάνουμε.

Α'

Ἡ δὲ κρίσις, ὅπου θέλει νὰ γένη εἰς ἱερωμένον ἀπὸ καλανάρχου μέχρι ἐπισκόπου, λέγει νὰ γίνεται ἔτσι. Δηλονότι ἐγκαλεῖ τινὰς καλανάρχον ἢ διάκονον ἢ παπὰν ἢ ἐπίσκοπον, τὸν καλανάρχον ἢ τὸν διάκονον ἢ τὸν παπὰν θέλει νὰ ἐγκαλέσῃ εἰς τὸν ἐπίσκοπόν του καὶ τὸν ἐπίσκοπον θέλει νὰ ἐγκαλέσῃ εἰς τὸν μητροπολίτην του· εἰ δὲ μητροπολίτην, εἰς τὸν πατριάρχην. Καὶ ὁ πατριάρχης, ἂν βολῇ, ἐξετάζει τὴν ὑπόθεσιν μόνος του· εἴ τε δὲν βολῇ, στέλλει ἐξάρχους ἐπισήμους μητροπολίτας καὶ ἐξετάζουσι τὸν ἐγκαλεσμένον. Ἡ δὲ ἐξέτασις γίνεται ἔτσι. Ἀρχὴ ἔρχεται ὁ κατήγορος κρυφῶ καὶ λέγει τὰ ἐγκλήματα, ὅσα ἔχει νὰ εἰπῇ κατὰ τοῦ προσώπου, δ ἐγκαλεῖ, καὶ γράφουν τα εἰς τὸν κόνδικα. Καὶ τότε στένουσι τὸ δισκέλιον καὶ βάνουσι τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἀπάνω ἔμπροσθεν τοῦ κατηγόρου, εἴτα φέρουσι καὶ τὸ ὁμόφορον καὶ ἐκφωνεῖ ἀρχὴ ὁ μητροπολίτης, ὅπου μέλλει νὰ κρίνῃ τὴν ὑπόθεσιν, ἀφορισμὸν εἰς εἴτι εἶπει ὁ κατήγορος νὰ μηδὲν τὸ εἶπη ἢ δι' ἔχθραν ἢ διὰ φθόνον ἢ διὰ μάχην, ἀμὴ διὰ τὸ ἀκατάγνωστον τῆς ἐκκλησίας. Ὁμοίως ἀφορίζει καὶ εἰς τοὺς μάρτυρας νὰ μηδὲν εἰποῦσι τίποτες ψέμα, μηδὲ διὰ πρόσωπον τινὸς μηδὲ διὰ μάχην. Καὶ τότε στέκει ὁ κατήγορος καὶ ὁμνύει εἰς τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ὅτι διὰ τὸ ἀκατάγνωστον τῆς ἐκκλησίας καὶ ὅχι δι' ἄλλον τρόπον κατηγορεῖ. Ὁμνύουσι καὶ οἱ μάρτυρες εἰς τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ὅτι [εἴ τι] ἴδασι καθαρὰ ὅπου ἔπραξεν ὁ κατηγορούμενος νὰ εἰποῦσι καὶ ὅχι ἄλλον τίποτες. Καὶ ἂν οὗ ὁμώσουσιν, ἀποκλεῖ τὸν ἕνα μάρτυρα εἰς κελλὶ μακρὲα καὶ τὸν ἄλλον μάρτυρα εἰς ἄλλο κελλίον μακρὲα. Καὶ τότε στέκει ὁ κατήγορος καὶ λέγει εἴτι ἔχει νὰ εἶπη κατὰ τοῦ ἱερέως ὅτι ἔπραξεν. Εἴτα κλείουσι καὶ τὸν κατήγορον εἰς ἄλλον κελλίον μακρὲα ἀπὸ τοὺς μάρτυρας καὶ τότε φέρουσι τὸν ἕνα μάρτυρα καὶ ἐρωτοῦσι τον καὶ λέγει χαμηλὰ τὰς μαρτυρίας του καὶ πάλιν τὸν κλείουσι εἰς τὸ κελλίον ὅπου ἦτον. Εἴτα φέρουσι καὶ τὸν ἄλλον μάρτυρα καὶ ἐρωτοῦσι τον καὶ λέγει τὰς μαρτυρίας του ὅπου ἔχει νὰ εἰπῇ. Καὶ ἂν οὗ μαρτυρήσῃ καὶ ὁ δεῦτερος μάρτυρας ἢ καὶ ὁ τρίτος μὲ τὸν τρόπον ἐτοῦτον, εὐγάζουσι καὶ τὴν κατήγορον καὶ τοὺς μάρτυρας ὅλους καὶ ἀναγινώσκουσι φανερὰ καὶ τὰς μαρτυρίας καὶ τὰς κατηγορίας. Καὶ ἂν ἰσάζουσιν εἰς ὅλα, στέργει ἡ μαρτυρία καὶ ἀργεῖται τελείως ὁ κατηγορούμενος. Εἴ τε

δὲν ἰσάζουσι, διώχουσιν τοὺς καὶ τὸν κατήγορον καὶ τοὺς μάρτυρας. Ἐἵτα στέκει ὁ κατηγορούμενος καὶ ποιεῖ μετάνοιαν καὶ ὑπάγει ἀθῶος, ἐπειδὴν δὲν ἔπταισε. Τὸν δὲ κατήγορον ἢ τοὺς μάρτυρας, κληρικοί ἐὰν εἶναι, ἀργοῦσι τοὺς τελείως, καὶ ἐὰν εἶναι λαϊκοί, ἀφορίζουν τοὺς. Οἱ δὲ κατήγοροι κατὰ πῶς ὀρίζει ὁ στί' κανὼν τῆς β' Συνόδου θέλει νὰ εἶναι τοιοῦτοι· ἐὰν ὑπάγει τις καὶ ἐγκαλέσῃ τινὰ ἱερωμένον οἱ ἀδικούμενος [οἱ] ὑπ' αὐτοῦ διὰ πράγματα κινητὰ ἢ ἀκίνητα ἢ πῶς τὸν ὕβρισεν ὁ κληρικός ὅποῖος καὶ ἂν εἶναι, κρίνεται μὲ τὸν ἐπίσκοπον ἢ τὸν παπᾶν ἢ τὸν διάκονον ἢ τὸν καλανάρχον καὶ πέρνει τὸ δίκαιόν του νὰ μὴδὲν κλαίῃ, ἂν εἶναι καὶ ἀσεβής· εἰ δὲ ἐγκαλέσει τινὰς ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς ἐκκλησίας ὅτι ἔπταισε πταίσιμον ὅπου νὰ χάσῃ τὴν ἱερωσύνην του, θέλει νὰ μὴδὲν δέχεσθαι πᾶσα ἀνθρωπὸν εἰς κατηγορίαν ἱερέως, ἀμὴ τοιοῦτον ὅποιον λέγει ὁ κανὼν, χριστιανὸς ὀρθόδοξος νὰ ἔναι καὶ ὀλίγον ἐλάττωμα εἰς τὴν πίστιν νὰ μὴδὲν ἔχη, μὴδὲ νὰ εἶναι ἀπὸ φταίσιμόν του τίποτες χωρισμένος ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, εἴτε λαϊκὸς εἶναι εἴτε κληρικός, μὴδὲ ἂν ἐφάνη ὅτι ἐσύντηχε κάτινος συνοφαντίαν ψευδῇ, ἀμὴ νὰ εἶναι ὀλόκληρος καθαρὸς ἀπὸ παντὸς ἔργου κακοῦ. Καὶ οἱ μάρτυρες ὁμοίως μῆτε αἰρετικοὶ [νὰ] εἶναι μῆτε ἀνηβοὶ, ἤγουν ἀπὸ τῶν εἴκοσι χρόνων καὶ κάτω, μὴδὲ ὑπεξούσιοι τοῦ κατηγόρου, ἤγουν δοῦλοι του, μὴδὲ φτέσται, ὅπου ἔφτεσαν ἄλλοτε καὶ ἔγραψαν φλυαρίαν κατὰ τινος, οὐδὲ χρεωμένοι ἤγουν ἐνδεεῖς, ἀλλὰ ἀξιώπιστοι καὶ ἔντιμοι καὶ ἀνεπίληπτοι καὶ καθαρὸν βίον ἀνθρωποὶ. Ἐνας μάρτυρας, ἐὰν μαρτυρήσῃ δὲν στέργει, ἐὰν εἶναι καὶ συγκλητικός, ὡς τὸ ὀρίζει ὁ Χριστὸς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις, ὅτι πᾶν ρῆμα ἐκ δύο ἢ τριῶν μαρτύρων νὰ σταθῇ καὶ ὄχι ἀπὸ ἑνα¹.

B'

ΑΦΟΡΙΣΤΙΚΟΝ

Ἡ μετριότης ἡμῶν διὰ τοῦ παρόντος αὐτῆς γράμματος, βάρος φρικώδους καὶ βαρυτάτου ἐπανατείνεται κατὰ τοῦ εἰσελθόντος ἐν [κενὸ] καὶ κλέψαν-

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔχει ἐκδόσει ὁ ΜΑΤΣΗΣ (Παράφρασις) ἀπὸ τοὺς κώδικες ΕΒΕ 1402 καὶ 3045· ἡ Παράφρασις τοῦ ΚΟΥΝΑΛΗ ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ ἔχει γίνεῖ στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. ἐνῶ ὁ κώδικας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκδίδει ὁ Μάτσης χρονολογεῖται ἀπὸ αὐτὸν στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1668.

τος. Τὸ αὐτὸ δὲ βάρος ἀφορισμοῦ ἐκφωνεῖ ἡ μετριότης ἡμῶν, καὶ κατὰ παντὸς ἄλλου τοῦ ἔχοντος εἶδησιν τινὰ ὑπὲρ τούτου. Ὅφειλομεν οὖν ἅπαντες φρίξαι καὶ συσταλῆναι τῷ τοῦ ἀφορισμοῦ βάρει καὶ λογίσασθαι, ὅτι ὁ ἀφορισμός, χωρισμός ἐστιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ παντελὴς αὐτοῦ ἀλλοτριώσις καὶ ὅτι τὸν ἀφορισμὸν δεξάμενος καὶ μὴ τὸ ἀληθὲς ἐξειπὼν, τὴν ἐνταῦθα ζωὴν ἐπώδυνον καὶ χαλεπὴν διαζῇ, καὶ μυρίοις κακοῖς καὶ ἀνιάτοις περιπίπτει νοσήμασιν εἰς ἔλεγχον τῆς μεγάλης ταύτης ἁμαρτίας αὐτοῦ, καὶ οὐδὲ ὁ ταλαίπωρος νεκρὸς αὐτοῦ διαλύεται, ὥς καὶ τῶν ἀλόγων ζώων, ἀλλὰ κεῖται ἀδιάλυτος καὶ τυμπανίας, εἰς ἔλεγχον τῆς ἐκδεξιμένης αὐτὸν αἰωνίου κολάσεως, καὶ ἐκείσε δὲ τῷ αἰωνίῳ πυρὶ παραδίδεται, εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ζημιοῦται. Διὰ τοῦτο ὁ μὲν κλέψας ταῦτα, ἀποδότω πάλιν πρὸς τὸν εἰρημένον ἄνθρωπον οἱ δὲ εἶδησιν ἔχοντες εἰπεῖν περὶ τούτου εἰπάτωσαν πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν καὶ μηδεὶς ἐθελῆσαι διὰ μικρὰν καὶ ὀλίγην αἰσχροκέρδειαν ἢ καὶ διὰ φιλίαν ἴσως τινά, τὴν ἀλήθειαν παρνοκοῦναι, κἀντεῦθεν ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ ἀφορισμοῦ γενέσθαι, καὶ τὴν ἰδίαν ζημιωθῆναι ψυχὴν, ἧς οὐδὲ ὁ κόσμος ὅλος ἐστιν ἀντάξιος, ὥστε ὁ οὖν καὶ τὰ εἶδε[;] ταῦτα εὗρεθῆναι, πρὸς τοὺς εἰπόντας τὴν ἀλήθειαν, τοῦ ψυχικοῦ κινδύνου ἐλευθερωθῆναι. Καὶ τὸ παρὸν γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος ἀπολέλγεται δι' ἀσφάλειαν¹.

Γ'

«Υψηλότατε... μὲ τὸ καταδιάκρυτον σκλαβικόν μου κάμνω ἴφαινε το αὐθέντη μου καθὼς εἶσαι βουκούφης ὁποῦ μὲ τὸν νὰ μᾶς ἐχάθηκεν τὸ ἀμανέτικον ὑπόγραμμα τοῦ κυρίτζη Κούμα διὰ τὰ μούλκια μας ποὺ μᾶς τὰ ἔχει ἀμανέτι καὶ μᾶς τὰ ἀρνεῖτε· δταν ἦλθον εἰς τὴν ὑψηλότη σου μ' ἔδωσες μὲ ὑψηλὸν σου πονγιοῦρτι εἰς τὸν δεσπότην μας, ἔβγαλα ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀρχιερέα μας ἀφοροχάρτι· ἐρχάμενος καὶ ἐδῶ εἰς τὴν Πόλη ἐξέτρεξα εἰς τὸ πατριαρχεῖον εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν καὶ μ' ἔδωσαν μίαν δύο καὶ τρεῖς φορὲς πατριαρχικὸν φρικτὸν καὶ συνοδικὸν ἀφορισμόν. πρῶτον ἀφόρεσα τὸν ἐαντόν μου μὲ ὅλον τὸ σπῖτι μου ἂν ψεύδομαι. Ὁπότε ἀφόρεσαν τὸν Νάκκο κυρήτζη Κούμα ὁποῦ μὲ κατακρατεῖ ἄδικοι τῶν ἀδίκων ζαπωμένα τὰ μούλκια μου. Ἀφόρεσαν καὶ ὅσους ἠξεύρουσι ὁποῦ μοῦ τάχει ἀμανάτη καὶ διὰ χατέρη τοῦν Κουμάτων δὲ φανέρωναν τὴν ἀλήθειαν. Ὅθεν στέλλοντας αὐτὰ τὰ ἀφορεστικά εἰς τὴν χώραν μας μαζί μὲ τὴν πρὸς τὸν δε-

1. Α' Γυμνάσιο Μυτιλήνης, χφ. 7, φ. 282^γ-ν.

σπότην μας ἐπιστολὴν καὶ τὸ μοῦ ἐδιάβασαν τοὺς φορικτοὺς ἀφορεσμοὺς κατὰ τὸ ἱζίνι μας μέσα στὴν ἐκκλησίαν μας, εὐθὺς μεγάλοι καὶ μικροὶ ὅπου ἤξεραν τὸ ἄσλι ἄντρες καὶ γυναῖκες ξεφοντῆσαντες ἐμαρτύρησαν πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν, ὅπου σώζονται ἀμανέτι τὰ μούλκια μας, ὥστε ἀπὸ τὸν φόβον τοῦ ἀφορεσμοῦ· ἀπὸ τὸν ἴδιον σπίτι τῶν Κουμάτων ἡ καθαντὴ κυρίτζ Κούμainera εἰς τὸν πνευματικὸν τοῦ δεσπότη, καθὼς πληροφορεῖστε ἀπὸ τὸ ὑπόγραμμα τοῦ δεσπότη μας. Εἰς τὸ ἅμα ἐγραψαν ἀποκριτικὸν γράμμα οἱ χωριανοὶ τοῦ δεσπότη μας, μὲ τὰς ἰδίας ὑπογραφὰς ὅτι τὰ ἡξεύρου ἀμανέτι καὶ τὸ κηρύττουν καὶ νὰ τοὺς λύσει ἀπὸ τὸν ἀφορεσμόν. Καταντὸ ὁ δεσπότης ἔστειλεν καὶ ἀναφορὰν με τὰς ὑπογραφὰς τους εἰς τὸ πατριαρχεῖον παρακαλῶν νὰ δώσει συχωροχάρτι εἰς τοὺς φανερώοντας καὶ μαρτυροῦντες τὴν ἀλήθειαν.

Ἐγὼ ἀθέντη μου, εὐθὺς ἀκούοντας ποὺ ἦλθεν ἡ ἀναφορὰ τοῦ δεσπότη ἐπῆγα μὲ χίλιους τρόπους καὶ μετὰ βίας τὴν πῆρα εἰς τὸ χέρι μου καὶ εὐθὺς τὴν πῆρα εἰς τὸν κονάκι τῆς ὑψηλότη σου, ἐδῶ εἰς τὸν ἡμέτερον Χασάνπερη καὶ ἐβεβαίωσεν τὸ ἀπαράλλακτον ἴσον παρακαλῶντας τον νὰ το φέρει τῆς ὑψηλότη σου. Ἰδοὺ γίνου βουκούφης εἰς τὸν κατάδικόν ἀφανισμόν...»¹.

Δ'

I. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΥΠΙΚΟΥ ΑΦΟΡΙΣΜΟΥ
ΑΠΛΗΣ ΜΟΡΦΗΣ

1. Πράξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἡσαΐα, μὲ τὴν ὁποία ἀναγνωρίζονται δικαιώματα τῆς μητροπόλεως Μυτιλήνης (1324, Σεπτέμβριος 19). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὁ γὰρ τοαποτοῦδε πειρασόμενος εἰς ἀνατροπὴν καὶ ἀθέτησιν χωρῆσαι τῶν διεγνωσμένων συνοδικῶς τοῦ δικαίου ἐξερχομένων καὶ ὀχλήσεις καὶ σκάνδαλα καὶ αὖθις προξενεῖν τῷ τε πατριαρχικῷ, ὡς δεδῆλωται, μέρει καὶ τῇ ῥηθείσῃ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Μιτυλήνης πρὸς τῷ ἀπὸ θεοῦ κατακρίματι καὶ ἐκκλησιαστικῇ ἐπιτιμῇσει ὑποπεσεῖται» (HUNGER-KRESTEN, *Register* 1, 466).

2. Πράξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἡσαΐα μὲ τὴν ὁποία ἀναγνωρίζονται δικαιώματα τῆς μητροπόλεως Ζιχνῶν (1327, Σεπτέμβριος). Ἡ

1. Ἀρχεῖο Ἀλῆ Πασᾶ Γενναδείου Βιβλιοθήκης, φάκ. 16, ἐπιστολὴ 559 (3 Νοεμ. 1817).

πράξη κατασφαλίζεται: «ἐπανασωθήσεται τοίνυν τὰ μονύδρια τάδε τῇ μητροπόλει, καὶ οὐδὲ οἱ κατέχοντές τι τούτων ἀντιποιηθῆναι αὐτοῦ πειράσσονται, ἀλλ' ἐκστήσονται τέλεον τῆς αὐτῶν κατοχῆς· ἀφορισμοῦ γὰρ βαρύτατον συνοδικὸν ἐπιτίμιον ἐπανατεινόμεθα, κατ' αὐτῶν» (HUNGER-KRESTEN, *Register* 1, 550).

3. Πράξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Ἰωάννῃ ΙΔ' Καλέκα μετὰ τὴν ὁποία ἀποφασίζεται ὅτι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἰδρύσει μοναστήρι χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ κατὰ τόπον ἐπισκόπου (1341, Μάιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «οἱ δὲ τολμῶντες ἀνατρέπειν τὴν τοιαύτην διατύπωσιν καθ' οἷονδ' ἔστινα τρόπον καὶ μὴ ὑποταττόμενοι τῷ ἰδίῳ ἐπισκόπῳ εἰ μὲν εἶεν κληρικοί, τοῖς τῶν κανόνων ὑποκείμενοι ἐπιτίμιος, εἰ δὲ μονάζοντες ἢ λαϊκοί, ἔστωσαν ἀκοινώνητοι», (HUNGER-KRESTEN, *Register* 2, 284).

4. Πράξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Ἰωάννῃ ΙΔ' Καλέκα, μετὰ τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία τῆς μονῆς Σωτῆρος Σηλυβρίας (1343, Μάρτιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «καὶ μὴδὲ εἰς μετόχιον μοναστηρίου τινὸς δοθῆναι ποτε, μὴδὲ εἰς πρόσωπον ἀρχοντικὸν ἢ ἀρχιερατικὸν ἢ ἱερατικὸν ἢ μοναχικὸν... ἐκφωνοῦμεν γὰρ, ὥστε μὴ γενέσθαι τοῦτο ποτε, τὸν ἀπὸ τῆς ζωαρχικῆς τριάδος ἀφορισμὸν καὶ τούτῳ καθυποβάλλομεν ἀλύτως τὸ πρόσωπον, ὅποιον ἄρα καὶ εἴη, ὅπερ ἀπὸ τοῦ παρόντος ἀναδέχεται τοῦτο» (HUNGER-KRESTEN, *Register* 2, 306).

5. Πράξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Καλλίστου Α', μετὰ τὴν ὁποία ἀναθέτει στὸν μητροπολίτη Μονεμβασίας τὴν ἐπιτήρηση ὅλων τῶν μονῶν τῆς Πελοποννήσου (1354, Ἰανουάριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «κατὰ δὲ τῶν τελέως ἀπειθούντων καὶ μὴ ἐθελόντων ὑπακούειν καὶ βάρους ἀφορισμοῦ ἐπισειόμεν, ὅπερ λύσει ἡ ἱερότης σου τῇ μετανοίᾳ προσδραμόντων αὐτῶν» (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 1, 329).

6. Πράξη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχῃ Νείλου, μετὰ τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνει τὴν κυριότητα τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ χωρίου «Οἰκονομίου χώ-χα» (1384, Μάιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «Ταῦτα τοίνυν τυπωθέντα καὶ διαταχθέντα παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος τὸ κῦρος ὀφείλουσιν ἔχειν εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα... καὶ μὴδὲνα τολμῆσαι καταλῦσαι τι τῶν ἐμπεριελημμένων τῷ παρόντι σιγίλλῳ γράμματι μέχρι καὶ τοῦ λεπτοτάτου, τὸν ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ζωαρχικῆς τριάδος ἄλυστον καὶ φρικώδη καὶ βαρύτατον ἀφορισμὸν ἐκφωνεῖ ἡ μετριότης ἡμῶν κατὰ τοῦ ἐπιχειρήσοντος εἰς κατὰ-

λυσιν τούτου ἢ καθόλου ἢ ἐν μέρει» (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 2, 64).

7. Πράξη τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Γ', μετὴν ὅποια ἀπαγορεύει παράνομο γάμο (1446). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «εἰ δέ τις πειραθῇ τὸν τοιοῦτον γάμον συστήσαι, κἂν οἰασθῇ ποτὸν τάξεως εἶη, ἔσται ἀφωρισμένος ἀπὸ τῆς ἁγίου καὶ ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου τριάδος» (ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Γράμμα*, 56-57).

8. Πράξη τοῦ πατριάρχου Παχωμίου Α', μετὴν ὅποια ἐπιβεβαιώνει τὰ δίκαια τῆς μονῆς ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου στὴν Πάτμο (1504, Νοέμβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «εἰ δέ [τινες] καθ' οἰονδήποτε τρόπον τολμήσουσι σαλευῖσαι καὶ μετακινήσαι τι τούτων, τοὺς τοιούτους καὶ ἡ μετριότης ἡμῶν ἀφορισμῶ ἁλὺτῳ καθυποβάλλει τῷ ἀπὸ θεοῦ παντοκράτορος» (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 6, 261-262).

9. Πράξη τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίας Α', μετὴν ὅποια ἐπικυρώνει δωρεὰ πρὸς τὸ μονῆριο τῆς Ἀγίας Τριάδος (1540, Ὀκτώβριος). Ἡ πράξη διασφαλίζεται: «ὁ δέ τινα ἐπήρειαν ἐπιθεῖναι τούτοις τολμήσας... εἰ μὲν τῆς ἱερᾶς εἶη τάξεως, ἔσται ἀπόβλητος τῆς ἱεουργίας αὐτοῦ, εἰ δέ τις τῶν κοινῶν εἶη, ἔσται ἀφωρισμένος καὶ ἀσυγχώρητος» (ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, *Μετέωρα*, 287).

10. Πράξη τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους Γ', μετὴν ὅποια ἀπειλεῖ μετ' ἀφορισμὸν κατοίκους τῶν Βρυούλλων ἐπειδὴ ὑβρίζουν τὸν ἱερέα τους (1570, Δεκέμβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «κἂν τοῦτο γράφουσα ἡ μετριότης ἡμῶν ἀποφαίνεται... ἵνα οὗτοι μὲν οἱ δύο, ὁ Στραβοπόδης καὶ ἡ Σταμπούλα, εἰ οὕτως ἔχει, ὑπάρχωσιν ἀφωρισμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι» (ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ἐφεσος*, 352-353).

11. Πράξη τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίας Β', μετὴν ὅποια ἐπικυρώνονται πρόνοια τῆς μονῆς Κωνσταντινουπόλεως (1579, Ἀπρίλιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «καὶ γὰρ ὅστις ἂν φανείη καταλύων καὶ ἐναντιούμενος, ὁ τοιοῦτος, ὁποῖοι ἂν εἶη καταλόγου ὑπ' ἀφορισμὸν ἔσται ἄλυτος καὶ αἰώνιον» (ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Kastamonitou*, 93-94).

12. Πράξη τοῦ πατριάρχου Ραφαήλ Β', μετὴν ὅποια ἐπιλύονται διαφορὲς μεταξὺ τῶν μονῶν Ἀγίας Τριάδος καὶ Θεοτόκου στὴν Χάλκη (1604, Ὀκτώβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «μὴ τολμῶσιν οἱ ἐν αὐτοῖς, ἕξω

τῶν ὁρίων αὐτῶν... καταπατεῖν καὶ ἰδιοποιεῖσθαι, ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀφορισμοῦ ἀλύτου τοῦ ἀπὸ Θεοῦ· ἂν δὲ ὁ νῦν καθηγούμενος... βουλευθῇ ἀνατρέψαι τὴν παροῦσαν εὐλογον ἀπόφασιν... ἀργὸς ἔστω πάσης ἱεροπραξίας καὶ ἀφωρισμένος ἔστω ἀπὸ Θεοῦ καὶ ἀσυγχώρητος» (ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ, *Χάλη*, 127).

13. Πράξη τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Β', μετὰ τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἡ κυριότητα τῆς μονῆς Βουλκάνου ἐπὶ τοῦ μετοχίου τῆς Ἐπανωκαστρίτισσας (1612, Ἰανουάριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «μηδενὸς ἐναντιουμένου αὐτοῖς περὶ τούτου, ἀντιλέγοντος, ἀλλ' οὐδὲ τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως, ἐν ἀργίᾳ ἀσυγγνώστῳ καὶ ἀφορισμῷ ἀλύτῳ, τῷ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος» (ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος* 1, 159 καὶ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μεσσηνιακαὶ Μοναί*, 134-137).

14. Πράξη τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Γ', μετὰ τὴν ὁποία ἐπικυρώνεται ἡ ἔνωση τῆς μητροπόλεως Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου μετὰ τὴν μητρόπολιν Φιλίππων καὶ Δράμας (1663, Δεκέμβριος). Ἡ πράξη διασφαλίζεται: «μηδεὶς μηδαμῶς μηδεμίαν ἐχέτω ἄδειαν διασπάσαι ἀπ' ἀλλήλων... ἐν βάρει ἀλύτου καὶ αἰωνίου ἀφορισμοῦ τοῦ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος» (Πράξη ἀνέκδοτη· βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 142, ἀρ. 111).

15. Πράξη τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Β', μετὰ τὴν ὁποία ἐρμηνεύονται ὁρισμένες διατάξεις τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος (1698, Ἰανουάριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «μηδενὸς ἐναντιουμένου αὐτῷ ἢ ἀντιλέγοντος ἱερωμένου ἢ λαϊκοῦ, ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ» (ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 87-89).

16. Πράξη τοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ Γ', μετὰ τὴν ὁποία ἀπαγορεύεται στοὺς χριστιανούς νὰ προμηθεύονται τὴν μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Σεραφεῖμ Μυτιληναίου (1704). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «οὕτω γενέσθω ἐξ ἀποφάσεως ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ» (ΓΕΔΕΩΝ, *Διατάξεις* 1, 106-109).

17. Πράξη τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Ε', μετὰ τὴν ὁποία συγχωρεῖται ὁ ἱερομόναχος Μακάριος Ροῖδης (1749, Ὀκτώβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «οὕτω γενέσθω ἐξάπαντος, μηδενὸς τὸ παράπαν ἐναντιουμένου ἢ ἀντιλέγοντος· ἐν βάρει ἀργίας καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ τοῦ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος» (ΖΟΛΩΤΑΣ-ΣΑΡΟΥ, *Ἱστορία* 3(2), 191-194).

18. Πράξη τοῦ πατριάρχου Σαμουήλ Χαντζερῆ, μετὴν ὁποία διορίζεται ὁ διδάσκαλος Γρηγόριος στὴν σχολὴ τῶν Ψαρῶν (1767, Ἰανουάριος). Ἡ ἀπόφαση κατασφαλίζεται: «ὅς δ' ἂν καὶ ὁποῖος φανῇ ἐναντίος... ἀφωρισμένος εἴη παρὰ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιδαιρέτου μακαρίας Τριάδος καὶ κατηραμένος» (ΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἔγγραφα*, 123).

19. Πράξη τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Ζ', μετὴν ὁποία διασφαλίζεται διαθήκη στὴ Νάξο (1813, Ἀπρίλιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «μηδενὸς ἐτέρου μήτε συγγενοῦς μήτε ξένου μετοχὴν ἐν αὐτῇ ἔχοντος ἢ δυναμένου πρὸς ἀνατροπὴν τῆς διαθήκης... ἐν βάρει ἀργίας ἀσυγγνώστου καὶ ἀλύτου ἀφορισμοῦ τοῦ ἀπὸ θεοῦ κυρίου Παντοκράτορος» (ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, *Γρόττα*, 553-555).

II. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΥΠΙΚΟΥ ΑΦΟΡΙΣΜΟΥ ΣΥΝΘΕΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ

1. Πράξη τοῦ Πατριαρχείου, μετὴν ὁποία ἐκλέγονται οἱ κληρικοὶ ποὺ θὰ ἀναλάβουν «τὴν πνευματικὴν ἐξομολόγησιν» τῶν πιστῶν στὴν Κωνσταντινούπολη (περὶ τὸ 1350). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὅσοι δὲ... τὰς ἡμετέρας ταύτας παραινέσεις καὶ ἐντολὰς ἀθετήσαντες... καταφρονήσαντες δὲ καὶ τὴν ἡμῶν μετριότητα, ἀποτρόπαιοι γενήσονται τῆς ἐκκλησίας θεοῦ, μήτε ταφῆς, μήτε κηδείας ἀξιοθέντες, οἷα δὴ τοῖς ἀλόγοις κτήνεσιν ὁμοιωθέντες, καὶ οὐ μόνον τὰς ἐαυτῶν ψυχὰς ἀπολέσαντες, ἀλλὰ καὶ ἐτέροις ὀλεθρον ψυχικόν, ὥς μὴ ὄφελον, μηδένα λόγον ποιησάμενοι τοῦ αἰῶνος ἐκείνου καὶ τῆς μελλούσης κρίσεως» (MIKLOSICH-MÜLLER, *Acta* 1, 311-312).

2. Πράξη τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Α', μετὴν ὁποία ἀποφασίζεται ὅτι «τὸ Πέκιον καὶ ἅπαντα τῆς Σερβίας ἐνορία» ἀνήκουν στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδας (1530, Σεπτέμβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «καὶ ὅστις ἀπὸ τοῦ νῦν ἐθελήσει παρενόχλησιν δοῦναι τινα περὶ αὐτῶν ὁ τοιοῦτος, κἂν ὁποῖος ᾖ, ἵνα ᾗ ἀφωρισμένος ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ ἀσυγχώρητος ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα γενήσεται» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀχρίδα*, 119-120).

3. Πράξη τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Α', μετὴν ὁποία ἐπικυρώνεται ἡ παραχώρηση τοῦ καθίσματος τοῦ Σταυρονικήτου ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Γρηγόριο

στην μονή Φιλοθέου (1536, Μάιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «εἰ δ' ὅστις θελήσει ποτὲ χωρῆσαι πρὸς ἀνατροπὴν καὶ κατάλυσιν τῶν γεγραμμένων, ἢ ἀπαιτῆσαί τι τρόπον βιαίω, ὁ τοιοῦτος κἄν ὅποιος ἄρα καὶ ἦ, ἵνα ὑπάρχῃ ἀφωρισμένος ἀπὸ θεοῦ Παντοκράτορος ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ μετὰ θάνατον ἀδιάλυτος» (ΓΑΒΡΙΗΛ, Ἱερεμίας Α', 169-170).

4. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Ἱερεμία Α', μετὴν ὁποία ἀφιερώνει στὴν Μεγάλη Ἐκκλησία σπῖτι με ὑποστατικὰ καθὼς καὶ τὸ ἀγίασμα τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς πού βρίσκεται στὴν Βρύγκα (1538, Ὀκτώβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὅστις τοίνυν βουληθῇ ποτε ποιῆσαι τοιοῦτόν τι τολμηρῶς καὶ ἀπανθρώπως καὶ ὑστερῆσαι αὐτὸ ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου, τὸν τοιοῦτον ἢ μετριότης ἡμῶν, οἴου ἂν εἴη καταλόγου, ἀφωρισμένον ἔχει ἀπὸ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει Παντοκράτορος τῶν ὅλων Θεοῦ ἡμῶν καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ ἀδιάλυτον καὶ τυμπανιαῖον εἰς τοὺς αἰῶνας τοὺς ἀπαντας» (ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Περὶ συναναγωγῆς, 3).

5. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Διονυσίου Β', μετὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἡ κυριότητα τῆς μονῆς Σταυρονικήτα ἐπὶ σπιτιοῦ στὸ Κοντοσκάλι (1546, Ὀκτώβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «εἰ δὲ ὁψέποτε ἄνθρωπος χριστιανὸς... ἐνόχλησιν καὶ ταραχὴν προξενήσῃ τῇ ρηθείσῃ ἱερᾷ Μονῇ... μικρὸς τε ἢ μεγάλος, ἔστω ἀφωρισμένος καὶ ἀσυνγώρητος καὶ κατηραμένος παρὰ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος τοῦ ἐνὸς [τῇ φύσει Θεοῦ, εὖροι δὲ] ἀντίδικον τὴν ὑπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν Θεοτόκον καὶ τὸν ἅγιόν μου Νικόλαον ἐν ἡμέρᾳ [τῆς κρίσεως]... καὶ ἀντιδίκους τὰς οὐρανίους καὶ ἀσωμάτους Δυνάμεις, ἀποπέσοι ἀώρως καὶ τῆς παρουσίας ζωῆς... πῦρ καταφάγοι τὸ θεμέλιον οἴκων αὐτοῦ καὶ καταδικασμένος καὶ ἀποδεδιωγμένος καὶ κατακεκριμένος ἔστω ἐκ παντὸς δικαστηρίου καὶ ἐξωσμένος τελείως τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὡς λίαν ἄδικος καὶ ἱερόσυλος ὢν ἄνθρωπος καὶ παρήκοος καὶ ἀπειθής τῆς καθ' ἡμῶν ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλῃς Ἐκκλησίας ἕως οὗ ἀποστῇ τελείως τῆς τοιαύτης ἀδιακρισίας καὶ συγχωρήσεως τύχοι» (ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Διονύσιος Β', 596-598).

6. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Ἰωάσαφ Β', μετὴν ὁποία ἀπονέμεται ἡ σταυροπηγιακὴ ἀξία στὴν μονή Βλοχοῦ (1562/3). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «καὶ ὅς ἂν τῶν μητροπολιτῶν, τῶν ἐπισκόπων ἢ ἡγουμένων, ἢ ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν, ἢ λαϊκῶν ἄλλων προσώπων, βουληθεῖη προσψαῦσαι ἢ

προσεγγίσει και αποξενώσει... ό τοιοῦτος όποίος ἂν ἄρα καί εἴη, ἔστω ἄφωρισμένος καί καταραμένος καί ἀσυνγώρητος παρὰ τῆς ἁγίας καί ὁμοουσίου τριάδος ἔν τε τῷ νῦν αἰῶνι καί ἐν τῷ μέλλοντι, καί μετὰ θάνατον ἄλντος καί τυμπανιαῖος, ὑποκείμενος καί ταῖς ἀραῖς τῶν τη' θεοφόρων πατέρων καί πάντων τῶν ἁγίων» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κώδικες*, 28-29).

7. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Ἱερεμία Β', μετὴν ὅποια καθορίζονται τὰ ὅρια τῆς ἐπίσκοπῆς Διαυλείας καί Ταλαντίου (1572, Ἰούνιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «καί μηδέποτε ὁ κατὰ καιρούς... μητροπολίτης Ἀθηνῶν τολμήσειε καταλῦσαι τὰς συνοδικὰς ταύτας πράξεις καί ἀποφάσεις... ἢ ἄλλος τις ἱερωμένος ἢ καί λαϊκός ἔσται ὁ ἐναντιηθησόμενος... ἄργος ἔσται πάσης ἀρχιερατικῆς τάξεως καί ἐνεργείας· εἰ δέ καί τῆς ἀρᾶς καταφρονητῆς φανῇ, καί ἄφωρισμένος ἔσται καί κατηραμένος καί ἀσυνγώρητος καί ἄλντος αἰωνίως μετὰ θάνατον, καί τῷ ἀναθέματι τῷ αἰωνίῳ ὑπόδικος, καί ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰούδα ἔσεται, καί κληρονομήσοι τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καί τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, ὡς σκανδαλοποιός καί ἐναντίος τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως καί συνηθείας» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἐγγραφα*, 226-229).

8. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Ραφαήλ Β', μετὴν ὅποια ἐπικυρώνει διαθήκη καί συγχρόνως ἀφορίζει τὸν παραβάτη τῶν ὅρων τῆς (1606, Ἰούνιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «τὸν δὲ υἱὸν αὐτῆς τὸν Ἀλέξιον τὸν βίᾳ καί ληστρικῶς κατακρατοῦνται ταῦτα, ἔχει ἄφωρισμένον παρὰ Θεοῦ καί κατηραμένον καί ἀσυνγώρητον καί ἔξω τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ πανοικί, ἐν ἀργίας βάρει μὴ ἐκκλησιαζόμενον ἢ ἁγιαζόμενον ἢ μετὰ τῶν χριστιανῶν συναναστρεφόμενον ἐν βάρει ἀφορισμοῦ, καί μετὰ θάνατον ἄλντον καί ταφῆς μὴ ἀξιούμενον, ἐὰν μὴ ἀποστῇ τῆς ἀμετόχου ἰδιοποιήσεως τῶν κτημάτων αὐτῶν, ὡς ἱερόσυλος» (ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Ἱστορικὰ ἔγγραφα*).

9. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Τιμοθέου Β', μετὴν ὅποια ἐπικυρώνεται ἡ κυριότητα τῆς μονῆς Σταυρονικήτα σὲ ἰδιοκτησίεις τῆς (1614, Ἰούλιος 21). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὁς δ' ἂν μετὰ ἀποβίωσιν αὐτοῦ θελήσῃ ἀποσπάσαι τι τούτων καί ἀποξενώσει τῆς αὐτῆς σεβασμίας Μονῆς, εἴτε ἱερομόναχος εἴη, εἴτε μοναχός ἢ καί ἄλλος μικρὸς ἢ μέγας, ἄφωρισμένος ἔστω ἀπὸ τῆς ἁγίας ὁμοουσίου καί ζωοποιῦ καί ἀδιδαιρέτου καί ἀσυνγώστου Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει μόνου Θεοῦ, καί κατηραμένος καί ἀσυνγώρητος καί μετὰ θάνατον ἄλντος αἰωνίως καί τυμπανιαῖος, ἐχέτω δὲ

καὶ τὰς ἀρὰς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν πασῶν ἁγίων συνόδων καὶ κληρονομησάτω καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα καὶ εὐροῖεν καὶ τὸν μέγαν καὶ θαυματουργὸν Νικόλαον μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως» (ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Σιγίλλια*, 321· ΓΑΒΡΙΗΛ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΙΑΝΟΣ, *Τιμόθεος Α'*, 739-742).

10. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Ἀνθίμου Β' (1623, Ἰουνίου 25), μετὰ τὴν ὁποία καθαιρεῖται καὶ ἀφορίζεται ὁ πρῶν οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Δ'. Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ἔχομεν αὐτὸν καὶ καθηρημένον καὶ γεγυμνωμένον πάσης ἀρχιερατικῆς καὶ χριστιανικῆς ἐνεργείας καὶ τάξεως καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικον καὶ ἀφωρισμένον ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ κατηραμένον καὶ ἀσυνγώρητον καὶ μετὰ θάνατον ἄλντον, καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, μετὰ καὶ τῶν συναινεσάντων αὐτῷ καὶ συμβοηθισάντων ἢ καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν συνηγορησάντων καὶ ὡς ἀρχιερέα ἢ ἱερέα ὄλων τιμησόντων καὶ ὀνομασόντων» (ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *Συμβολή* 1, 107).

11. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Κυρίλλου Α', μετὰ τὴν ὁποία κατοχυρώνεται κληρονομία πρὸς τὸν Ἅγιο Στέφανο Ἀδριανουπόλεως (1631, Μάρτιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ἂν δ' ἄλλως θελήσωσι ἐναντιούμενοι τῇ παρούσῃ ἀποφάσει εἶτ' αὐτοί, εἶτε καὶ ὅσοι ἄλλοι... ἀφωρισμένοι ἔστωσαν ἀπὸ θεοῦ κυρίου παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυνγώρητοι καὶ ἄλντοι μετὰ θάνατον καὶ τυμπανιαῖοι ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· ἐχέτωσαν δὲ καὶ τὰς ἀρὰς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων συνόδων, καὶ κληρονομησάτωσαν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, αἱ πέτραι, τὰ ξύλα, ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμοῦ, καὶ ἔξω τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας» (ΚΟΥΡΙΛΑΣ, *Ἅγιος Στέφανος*, 277-280).

12. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Κυρίλλου Α', μετὰ τὴν ὁποία καθαιρεῖται καὶ ἀφορίζεται ὁ πρῶν οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἀθανάσιος Πατελλάρως (1634, Ἀπρίλιος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ἔχομεν καὶ ἡμεῖς αὐτὸν τὸν ἐπιβάτην... μετὰ τοῦ παράφρονος καὶ ἀσυνειδήτου ἀνεψιοῦ αὐτοῦ κακονοεφύτου, καὶ τοῦ ὀργισμένου Γεωργίου Σπανοῦ... ἀφωρισμένους ἀπὸ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιῦ καὶ ἀδιαιρέτου καὶ ἀσυνγύστου Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει μόνου Θεοῦ, ἐν τε τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ κατηραμένους καὶ ἀσυνγώρητους καὶ μετὰ θάνατον ἄλντους· καὶ νὰ εὐρον τὸν Θεὸν μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, καὶ νὰ σχίσῃ ἡ

γῆ καὶ νὰ τοὺς καταπῇ ὡς τὸν Δαθὰν καὶ τὸν Ἀβειρών, καὶ νὰ κληρονομήσουν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ, καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, τρέμοντες καὶ στένοντες ὡς τὸν Κάϊν, καὶ νὰ ἔχουν καὶ τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν Συνόδων οἰκουμενικῶν τε καὶ τοπικῶν. Ἀκόμῃ λέγομεν καὶ τοῦτο· ὅποιοι ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τὴν σήμερον θελήσουν νὰ βοηθήσουν τὸν ἐπιβάτην αὐτὸν Ἀθανάσιον Πατελάριον ἢ ἄλλον τινὰ ὅπου νὰ βαλθῇ νὰ ἀμῃ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τέτοιον πρᾶγμα... νὰ ᾔναι καὶ αὐτοὶ ἀφωρισμένοι ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ ἄλλοι μετὰ θάνατον, καὶ τῶν αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικοι, καὶ ἡ μερίς τους μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ οἱ κόποι τους καὶ τὰ ὑπάρχοντά τους νὰ ᾔναι εἰς ὄλεθρον καὶ ἀφανισμόν, καὶ πυρίκανστα, καὶ κατηραμένα σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις, καὶ σχισθῇ ἡ γῆ καὶ καταπῇ αὐτοὺς ὡς τὸν Δαθὰν καὶ Ἀβειρών, καὶ ἡ ψυχὴ τους νὰ κρίνεται μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον, καὶ νὰ μὴν ἀξιωθοῦν νὰ ἰδοῦν τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως» (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἐπαγορθώσεις, 24-26· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *IB* 4, 17-18· ΓΛΑΒΙΝΑΣ, *Μητροπολίται* 1, 96-98.

13. Πράξι τοῦ πατριάρχῃ Ἰωαννικίου Β', μετὰ τὴν ὁποία ἐπικυρώνεται ἡ ὑπαγωγὴ τοῦ μοναδρίου τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου ὑπὸ τὴν μονὴ Ὁμπλοῦ (1647, Ἰούνιος). Ἡ πράξι κατασφαλίζει: «ὁς δ' ἂν ὀψέποτε τῶν χριστιανῶν... καὶ ἄλλων ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν... ἀνατρέψαι τὴν τῶν μοναστηρίων αὐτῶν ἔνωσιν... τοῦ ἱεροῦ καταλόγου ὧν ὁ τοιοῦτος ἀργὸς μενέτω πάσης ἱεροπραξίας, ὡς ἅξιος τελείας καθαιρέσεως, τῆς μοναστικῆς δὲ πολιτείας ἢ καὶ τῆς κοσμικῆς, ἀφωρισμένος ἔστω ἀπὸ θεοῦ παντοκράτορος καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ ἄλλος μετὰ θάνατον ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ἐχέτω δὲ καὶ τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν συνόδων καὶ κληρονομησάτω τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα καὶ ἔξω τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ὁμηγύρεως, μὴ ἐκκλησιαζόμενος, ἢ ἁγιαζόμενος, ἢ συναναστρεφόμενος καὶ ταφῆς ἀξιωθησόμενος παρὰ τινος, ἐν ἀργίᾳ καὶ ἀφορισμῷ ἁλύτῳ» (ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ-ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Νομικὴ Συναγωγὴ*, σ. 194, ἀρ. 273: πράξι ἀνέκδοτη).

14. Πράξι τοῦ πατριάρχῃ Ἰωαννικίου Β', μετὰ τὴν ὁποία καθαιρεῖται γιὰ δευτέρη φορὰ ὁ Σιναίου Ἰώασαφ (1648, Ἰανουάριος). Ἡ πράξι κατασφα-

λίζεται: «ὁ καθαιρεθεὶς Ἰωάσαφ καὶ οἱ περὶ αὐτὸν τοῦ βήματος, ἤγουν ἱερομόναχοι καὶ σύμφωνοι αὐτῷ, καθηρημένοι... οἱ δὲ ἰδιῶται μοναχοί, νέοι τε καὶ γέροντες, ἀφωρισμένοι ἀπὸ τοῦ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ ἄλλοι μετὰ θάνατον ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα, ἐχέτωσαν δὲ καὶ τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν συνόδων, καὶ εὗρωσι τὸν Θεὸν μαχόμενον ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως. Ἀλλὰ καὶ ὅσοι τῶν χριστιανῶν, μικροὶ ἢ μεγάλοι, ἄρχοντες ἢ ἀρχόμενοι, βοηθήσουσιν αὐτοῖς ἢ μὲ λόγον, ἢ μὲ ἔργον, ἢ μὲ συμβουλὴν, φανερώς ἢ ἀφανῶς... ἔχομεν αὐτοὺς ἀφωρισμένους παρὰ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου καὶ ἀσυγχύστου Τριάδος, τοῦ ἐνός τῇ φύσει μόνου Θεοῦ, καὶ κατηραμένους καὶ ἀσυγχωρήτους καὶ ἀλύτους μετὰ θάνατον, ἔχοντας καὶ τὰς ἀρὰς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν συνόδων· οἱ κόποι αὐτῶν νὰ εἶναι κατηραμένοι, καὶ τὰ ὑπάρχοντα πυρκαυστα, καὶ προκοπὴν νὰ μὴν ἰδοῦσι μέχρι γενεᾶς γενεῶν, καὶ νὰ κληρονομήσουν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, ἕως οὗ νὰ ἔλθωσιν εἰς μίαν γνώμην» (ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Εγγράφα 1, 352-355) καὶ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, Συμβολή, 349-354).

15. Πράξη τοῦ πατριάρχου Ἰακώβου Α', μὲ τὴν ὁποία ἀπονέμεται ἡ πατριαρχικὴ ἀξία στὴν μονὴ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου (Κοτροτζάνι) στὴν Οὐγγροβλαχία (1681, Φεβρουάριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὅποιοι δ' ἂν ὀψέποτε... ἐπιχειρήσωσιν... διασεῖσαι καὶ παρασαλεῦσαι αὐτὸ καὶ τὰ ἀφιερωθέντα ἐν αὐτῷ... ὁποίας ἂν τύχοιεν τάξεως, ἀξίας τε καὶ βαθμοῦ, ἀφωρισμένοι εἴησαν ἀπὸ πατρός, υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος τῆς παναγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος, καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι, καὶ ἄλλοι μετὰ θάνατον αἰωνίως· αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ σὺδαμῶς, καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικοι, καὶ ἔνοχοι τοῦ πυρὸς τῆς γενένης, ἡ μερὶς αὐτῶν εἴη μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ τῶν στανρωσάντων τὸν κύριον, καὶ εὗρωιεν τὸν θεὸν ἀντίδικον αὐτοῖς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως, ὅστις καταδιώξει αὐτοὺς ἐν τῇ καταιγίδι αὐτοῦ, καὶ ἐν τῇ ὀργῇ αὐτοῦ συνταράξει αὐτούς, ὥς σκευὴ τε κεραμέως συντρίψοι, διατενοῖ τὴν ὀργὴν αὐτοῦ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰς αὐτῶν, καὶ εἴησαν σύντριμμα καὶ τάλαιπωρία, καὶ ἐξαληφθεὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐκ βίβλου ζώντων» (ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, *Εγγράφα 2, 345-352· LEGRAND, *Recueil*, 18-25).

16. Πράξη τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Β', μὲ τὴν ὁποία ἀφορίζεται ὁ Κοσμάς Καλλωνᾶς (1698, Αὐγустος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «γρά-

φομεν και ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς, ἵνα ὁ κακοκοσμάς... ἀφωρισμένος ὑπάρχη ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος και κατηραμένος και ἀσυνγώρητος και ἄλντος μετὰ θάνατον και ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἰουδα και ἔξω τῆς χριστιανικῆς ὁμηγύρεως και τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱερᾶς καταστάσεως, ὡς μέλος σεσηπὸς και διεφθαρμένος, οἱ δὲ χριστιανοί, ἱερωμένοι και λαϊκοί, μακρὰν ἀποφεύγητε τοῦ μετεσχηματισμένου αὐτοῦ διαβόλου και ὡς λύκον αἰμοβόρον ἀποδιώκητε τῆς χριστιανικῆς μάνδρας, ἡ γὰρ συναναστροφή αὐτοῦ μαρὰ και ἀκάθαρτός ἐστι, και μηδεὶς τολμήσῃ συμφορέσαι αὐτῷ ἢ συλλειτουργῆσαι ἢ ὡς ἀρχιερέα ἢ ἱερέα τιμῆσαι τὸν ἀνιερὸν ἢ τὴν μαρὰν χεῖρα ἀσπασθῆναι ἢ εὐλογία και ἀγιασμὸν παρ' αὐτοῦ δεχθῆναι ἢ εἰσὸδῆμα ἐκκλησιαστικὸν αὐτῷ δοῦναι, ἐν βάρει ἀργίας και ἀσυνγνώστου και ἀλύτου ἀφορισμοῦ τοῦ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος» (ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ὑρευναί, 98-100).

17. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Κυρίλλου Δ', με τὴν ὁποία ἀπειλεῖ τὸν Κωνσταντῖνο Μπάο γιὰ ἀδικία ἐναντι τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σίφνου Γαβριήλ (1711, Δεκέμβριος). Ὑ πράξη κατασφαλίζεται: «ἂν δ' ἄλλως ποιήσῃ ἀπειθῶν και παρακούων... ἀφωρισμένος εἶη ἀπὸ τῆς ἀγίας, ὁμοουσίου τε και ζωοποιοῦ και ἀδιαρέτου Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει μόνου Θεοῦ, και κατηραμένος, και ἀσυνγώρητος, και ἄλντος μετὰ θάνατον· αἱ πέτραί και ὁ σῖδηρος λυθήσονται, αὐτὸς δὲ σὺδαμῶς· κληρονομήσειε τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ και τὴν ἀγχόνῃν τοῦ Ἰουδα, και εἶη στένων και τρέμων ἐπὶ γῆς ὡς ὁ Κάϊν· σχισθεῖσα ἡ γῆ καταπίοι αὐτὸν ὡς τὸν Λαθὰν και Ἀβειρών· ἡ ὄρη τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, και ἄγγελος Κυρίου καταδιώξαι αὐτὸν ἐν διστόμῳ μαχαίρᾳ· τὰ πράγματα και κτήματα αὐτοῦ εἶσαν εἰς παντελεῖ ἀφανισμόν και ἐξολόθρευσιν· ἄρτον τε μὴ χορτασθεῖν, και προκοπὴν σὺ μὴ ποτε ἴδοι, σὺδὲ Θεοῦ πρόσωπον, ἔχων και τὰς ἀρὰς τῶν ἀγίων τριακοσίων δέκα και ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, και τῶν λοιπῶν ἀγίων συνόδων, και ἔξω τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας και τῆς τῶν χριστιανῶν ὁμηγύρεως· μηδεὶς ἐκκλησιάζῃ αὐτόν, ἢ ἀγιάσῃ, ἢ θυμιάσῃ, ἢ ἀντίδωρον δῶ, ἢ συμφάγη αὐτῷ, ἢ συμπίῃ, ἢ συναναστραφῇ και συνδουλεύσῃ, ἢ συνδράμῃ και βοηθήσῃ αὐτῷ, και συναινέσῃ εἰς τὴν ἀδικίαν, ἢ χαιρετίσῃ, ἢ μετὰ θάνατον ταφῆς ἀξιώσῃ ἐν βάρει ἀργίας και ἀλύτου ἀφορισμοῦ και αἰωνίου τοῦ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος, ἐξ ἀποφάσεως, ἔως οὐ ποιήσῃ ὡς γράφομεν» (ΛΙΓΝΟΣ, Ὑδρα 16, 16-19).

18. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Ἱερεμία Γ', με τὴν ὁποία ἀπειλεῖ ὄσους ἀθετοῦν τὴν ὑπόσχεσή τους γιὰ εἰρήνευση στὴν Ἑκκλησία (1718, Μάιος). Ὑ

πράξη κατασφαλίζεται: «ὅστις δὲ τῶν πάντων, ἡ πατριάρχης, ἡ ἀρχιερεὺς ἡ κληρικός, ἡ ιερομένος, ἡ λαϊκός, ἡ ἄρχων τῆς πολιτείας ἡ καὶ τῆς τῶν ρουφετίων καὶ τῆς λοιπῆς τῶν λαϊκῶν τάξεως... θελήσῃ διασεῖσαι καὶ συγχῦσαι καὶ διαταράξαι ὅλως τὴν δι' ὅρκου καὶ φρικτῶ ἐπιτιμίῳ ἀποφανθεῖσαι εἰρήνην... ἀφωρισμένος εἴη παρὰ Πατρός, καὶ Υἱοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος, τῆς παναγίας καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει μόνοι Θεοῦ καὶ ἀποκεκομμένος καὶ ἀλλότριος τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ χριστιανικῆς ὁλομελείας καὶ τάξεως, ὡς ἄλλος Ἰούδας, καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος καὶ ἄλντος μετὰ θάνατον αἰωνίως καὶ τυμπανιαῖος· κληρονομήσει τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα· στένων καὶ τρέμων εἴη ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁ Κάϊν, καὶ σχισθεῖσα ἡ γῆ καταπίοι αὐτὸν ὡς τὸν Λαθὰν καὶ τὸν Ἀβειρώων· ἡ ὄργη τοῦ Θεοῦ εἴη ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ προκοπὴν οὐ μὴ ἴδοι ποτὲ ἐφ' οἷς ἐργάζεται καθ' ὅλην τὴν ζωὴν αὐτοῦ· ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν στανρωσάντων τὸν Κύριον τῆς δόξης· τὰ πράγματα, κτήματα, οἱ κόποι καὶ οἱ ἰδρώτες αὐτοῦ εἴησαν κατηραμένα καὶ εἰς ἀφανισμόν παντελῆ καὶ ἐξολόθρευσιν, γινόμενα ὥσει κονιορτὸς ἀπὸ ἄλωνος θερινῆς καὶ λιμώξειεν ἄρτον πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς αὐτοῦ καὶ ἐν γενεᾷ μιᾷ ἐξαληφθεῖ τὸ ὄνομα αὐτοῦ· ἔχων καὶ τὰς ἀράς τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων, τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων συνόδων» (ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, *Συμβολή*, 573-580· καὶ ΑΡΑΜΠΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Φωτίειος*, 1, 140-142).

19. Πράξη τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Γ', μετὰ τὴν ὁποία καταδικάζει τὸν λατινόφρονα Κύριλλο, ποὺ χειροτονήθηκε πατριάρχης Ἀντιοχείας (1724, Δεκέμβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὅθεν γράφοντες διὰ τοῦ παρόντος ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς... ἵνα ὁ ῥηθεὶς πρότερον μὲν κακο-Σεραφεῖμ, ὕστερον δὲ μετονομασθεὶς κακο-Κύριλλος, ὁμοῦ μὲ ἐκείνους ὁποῦ τὸν ὠνόμασαν καὶ τὸν ἐψήφισαν... ὅλοι ὁμοῦ οἱ ἀπηριθμημένοι κατ' ὄνομα ψευδώνυμοι ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς... καὶ μηδεὶς τολμήσῃ συμφορέσαι αὐτοῖς ἢ συλλειτουργήσῃ, ἢ ὡς ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς τιμῆσαι, ἢ τὴν μισρὰν αὐτῶν χεῖρα ἀσπασθῆναι, ἢ εἰσόδημα ἐκκλησιαστικὸν πολὺ ἢ ὀλίγον αὐτοῖς δοῦναι, ἢ συντρέχειν καὶ βοηθεῖν αὐτοῖς καὶ ὑπερασπίζεσθαι ὅλως, φανερώς ἢ κρυφίως, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως. Ἔτι δὲ καὶ ἀπὸ τῆς τάξεως τῶν λαϊκῶν, ἐκ μὲν τῆς Δαμασκοῦ ὁστᾶ-Μανσοῦρ, ἐκ δὲ τοῦ Χαλεπίου ὁ Ἀπτάλλα-Ἰπνι-Ζάχερ, ὡς ὁμόδοχοι καὶ συγκαίνονοι καὶ συμβοητοὶ τῶν εἰρημένων δυσσεβῶν αἵρετικῶν, ἀφωρισμένοι εἴησαν παρὰ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιαιρέτου τριάδος, καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυγχώρητοι

καὶ ἄλλοι μετὰ θάνατον αἰωνίως. Αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς. Κληρονομήσειαν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζή καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα· στένοντες εἶψαν καὶ τρέμοντες ἐπὶ γῆς, ὡς ὁ Κάϊν, καὶ ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τῶν θεομάχων Ἰουδαίων τῶν στανρωσάντων τὸν Κύριον τῆς δόξης· ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ εἶη ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν καὶ προκοπὴν οὐ μὴ ἴδοιεν πώποτε, ἐφ' οἷς δουλεύουσιν ἐφ' ὅλην τὴν ζωὴν αὐτῶν· καὶ ὑπόδικοι εἶψαν πάσαις ταῖς πατρικαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι, καὶ ἔνοχοι τοῦ πυρὸς τῆς Γεέννης καὶ ἔξω τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ὁμηγύρεως, μὴ ἐκκλησιαζόμενοι ἢ ἀγιαζόμενοι καὶ χριστιανοῖς συναναστρεφόμενοι, ἢ μετὰ θάνατον θαπτόμενοι, ἐν βάρει ἀργίας ἀσυνγνώστου καὶ ἀφορισμοῦ ἀλύτου τοῦ ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος» (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Ἀνάλεκτα 2, 385-389).

20. Πράξι τοῦ πατριάρχῃ Κυρίλλου Ε', μετὰ τὴν ὁποία ἀπαγορεύει νὰ γίνονται δεκτοὶ ἀγένειοι στίς μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1753, Ἰούλιος). Ἡ πράξι κατασφαλίζεται: «ὅσοι δὲ καὶ ὁποῖοι... φανῶσιν ἀπειθεῖς καὶ ἐναντίοι τῇ πατριαρχικῇ καὶ συνοδικῇ ἡμῶν ταύτῃ ἐπιταγῇ... ἀφωρισμένοι εἶψαν παρὰ τῆς ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιαιρέτου μακαρίας Τριάδος, ἐν τε τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ μετὰ θάνατον ἄλλοι καὶ τυμπανιαῖοι· αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς· κληρονομήσειαν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζή, καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, σχισθεὶν ἢ γῇ καὶ καταπίοι αὐτούς, ὡς τὸν Δαθὰν ποτὲ καὶ Ἀβειρών· ἄγγελος Κυρίου καταδιωξάτω αὐτοὺς ἐν μαχαίρᾳ, καὶ πρόσωπον Θεοῦ οὐ μὴ ἴδωσιν, ἔχοντες καὶ τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων συνόδων» (ΓΕΔΕΩΝ, Ἐφημερίδες, 304-308).

21. Πράξι τοῦ πατριάρχῃ Σαμουήλ Χαντζερῆ, μετὰ τὴν ὁποία ρυθμίζονται ζητήματα προίκας (1767, Ἰανουάριος). Ἡ πράξι κατασφαλίζεται: «ὅς δ' ἂν τῶν ἀπάντων... ἀπαυθαδιάσῃ, ἢ διασεῖσαι καὶ ἀνατρέψαι θελήσῃ αὐτὰ... ὁ τοιοῦτος, ὁποίας ἂν εἶη τάξεως καὶ βαθμοῦ, εἴτε τῶν ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ βήματος, εἴτε τῶν ἔξω τοῦ βήματος, ἐπικατάρματος εἶη παρὰ τῆς μακαρίας καὶ παναγίας Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος, καὶ ἀφωρισμένους τῆς τοῦ Χριστοῦ ποίμνης, καὶ ἀπηλλοτριωμένος πάσης θείας χάριτος καὶ εὐλογίας, ξένος, γυμνὸς καὶ ἀμέτοχος τῶν ἐπὶ γῆς ἀγαθῶν τοῦ Ὑψίστου· οὐ μὴ συναγάγῃ ἀμνητόν, οὐδὲ σπέρμα σταχύων ἀμβύσση, ἀντὶ δὲ τούτων ἀναβήσεται ἄκανθα· οὐδὲ δένδρον, οὐδὲ

χόρτος ἐν τῇ κήπῳ αὐτοῦ ἀλλ' ἔσται ὃν τρόπον ἔρημος ἐγκαταλελειμμένη, τὰ δὲ ἔργα τῶν χειρῶν αὐτοῦ ὡς χνοὺς ἀχύρον λικμώντων ἀπέναντι ἀνέμου, καὶ ὡς κοινορτὸς τροχοῦ διαφερόμενος εἰς ἄερα· πᾶσα ἡ ἐμπειρία αὐτοῦ εἰς προνομήν καὶ ἄρπαγμα, καὶ φάγονται καὶ πίνονται υἱοὶ ἄλλοτρίων ἐφ' οἷς ἐμόχθησε· πατάξει Κύριος ὁ Θεὸς τὸν οἶκον αὐτοῦ, καὶ πένθος ἐπὶ πένθος νυκτὸς καὶ ἡμέρας πενήθῃσι· οὐ μὴ ἴδοι κληρονομίαν, οὐδὲ υἱὸς αὐτῷ ἢ θυγάτριον ἀπογεγαλακτισμένον· ἄρτον ζητήσῃ καὶ οὐ μὴ εὔρῃ, καὶ πρὸς τὸ ἔδαφος ἢ φωνὴ αὐτοῦ λιμώττοντος· ἄγγελος Κυρίου λικμησάτω τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ, καὶ καταδιωξάτω αὐτόν, καὶ τρόπος οὐκ ἔσται αὐτῷ καταφυγῆς, οὐδὲ ὁ ἐξαιρούμενος ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ διώκοντος τὸ δὲ ὄνομα αὐτοῦ εἰς ὄνειδος καὶ ἐξουθένημα ἐνώπιον πάντων καὶ ταχὺς γένοιτο εἰς πύλας ἄδου, καταλιπὼν τὰ ἔτη αὐτοῦ, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος καὶ τυμπανιαῖος, καὶ μερὶς τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ ἔνοχος τοῦ πυρὸς γεέννης, καὶ ὑπὸ κατάραν καὶ δεσμὸν ἀδιάρρηκτον τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων καὶ θεοφόρων Πατέρων, ἔτι δὲ καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ καὶ πάππων καὶ ἡμῶν ἀπάντων» (ΓΕΔΕΩΝ, Διατάξεις 1, 257-261).

22. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Καλλινίκου Δ', μετὰ τὴν ὁποία ρυθμίζονται προβλήματα τῆς σχολῆς Μ. Ρεύματος (1803, Σεπτέμβριος). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὅσοι δ' ὁμῶς τῶν χριστιανῶν ἐγχωρίων ἢ ἄλλων ἐκ τε τοῦ ἀρχιερατικοῦ καὶ ἱερατικοῦ καταλόγου ἢ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τολμήσωσιν ἀνατρέψαι... ὅποιοι ἂν ᾤσιν... ἀφωρισμένοι ὑπάρχωσιν ἀπὸ θεοῦ κυρίου παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυνγώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτοι καὶ τυμπανιαῖοι· αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθείησαν αὐτοὶ δὲ μηδαμῶς· κληρονομήσειαν τὴν λέπραν τοῦ γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, στένοντες εἰς τὴν καὶ τρέμοντες ἐν τῇ γῇ ὡς ὁ Κάϊν, ἄγγελος κυρίου καταδιώξει αὐτοὺς ἐν πυρίνῃ ρομφαίᾳ, τὰ κτήματα αὐτῶν εἴησαν εἰς ἀπώλειαν, ἐν γενεᾷ μιᾷ ἐξαλειφθῆναι τὸ ὄνομα αὐτῶν μετὰ ἥχου, ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ εἴη ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν καὶ ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ εἴησαν ὑπεύθυνοι πάσαις ταῖς πατριαρχικαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς καὶ ἔνοχοι τοῦ πυρὸς τῆς γεέννης καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικοι» (ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Μέγα Ρεῦμα, 134-137).

23. Πράξη τοῦ πατριάρχῃ Κυρίλλου ζ', μετὰ τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖται ἡ ἐπίλυση διαφορῶν μεταξὺ τῶν μελῶν ἐμπορικῆς ἐταιρείας (1814, Μάιος 2). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς... ἵνα ὁ εἰρημένος Κυριάκος Λιγενᾶς... ἂν μὴ... παύσῃται τῶν φιλαδίκων αὐτοῦ σκοπῶν... πρὸς δὲ τούτοις καὶ ὅσοι τῶν αὐτόθι χριστιανῶν... ἐὰν μὴ... ὁμολογήσω-

σιν ἀπαθῶς καὶ ἀφιλοπροσώπως τὰ ὅσα ἔχουσιν ἐπάνω αὐτῶν πράγματα καὶ ἄσπρα ἐκείνου... οἱ τοιοῦτοι ὅποιοι ἂν ὦσι μεγάλοι ἢ μικροί, γέροντες ἢ νέοι, ἄνδρες ἢ γυναῖκες, ὁμοῦ μετὰ τοῦ εἰρημένου Κυριάκου Λιγενᾶ, ἀφωρισμένοι ὑπάρχωσιν, ἀπὸ θεοῦ κυρίου παντοκράτορος, καὶ κατηραμένοι καὶ ἀσυνγώρητοι, καὶ μετὰ θάνατον ἄλντοι, καὶ τυμπανιαῖοι, αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθείησαν, αὐτοὶ δὲ μηδαμῶς, κληρονομήσειαν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, στένοντες εἰεν καὶ τρέμοντες ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁ Κάϊν, σχισθεῖσα ἡ γῆ καταπίοι αὐτοὺς ὡς τὸν Δαθὰν καὶ τὸν Ἀβειρών, ἄγγελος κυρίου καταδιώξει αὐτοὺς ἐν πυρίνῃ ρομφαίᾳ, τὰ κτήματα αὐτῶν εἴησαν εἰς ἀπώλειαν, ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ εἴη ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν καὶ προκοπὴν μήποτε ἴδοιεν, ἔχοντες καὶ τὰς ἀρὰς πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων, καὶ τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων, καὶ ἔξω τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας, καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν συναναστροφῆς καὶ συνομιλίας, μηδεὶς ἐκκλησιάσῃ αὐτούς, ἡ ἀγιάσῃ, ἡ θυμιάσῃ, ἡ ἀντίδορον αὐτοῖς δῶ, ἡ συμφάγῃ, ἡ συμπίῃ, ἡ ὅλως συναναστραφῇ καὶ χαιρετίσῃ ἕως οὗ ποιήσωσιν ὡς γράφομεν» (Β[ΑΓΕΝΑΣ], Ἀφοριστικόν, 146-148).

III. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΦΟΡΙΣΜΩΝ

1. Πράξη τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωάσαφ Ἀργυρόπουλου, μετὰ τὴν ὁποία ἐπικυρώνει δωρεὰ πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Θεσσαλονίκης (1569). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «καὶ εἴ τις... βουλευθεῖ... ἀποξενῶσαι... κἂν ὅποιος ἄρα καὶ ἢ ἐκ πάντων αὐτῶν ἔστιν ἀφωρισμένος καὶ ἀσυνγώρητος ἀπὸ Θεοῦ παντοκράτορος καὶ μετὰ θάνατον ἄλντος καὶ κατηραμένος καὶ ἐξωσμένος τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας καὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν συναναστροφῆς τε καὶ ὁμηγύρεως· καὶ πῦρ καταφάγῃ θεμέλια οἴκου αὐτοῦ· ἔξει δὲ καὶ αὐτὸν τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἀντίμαχον καὶ ἐκδικητὴν ἐν τε τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· ἐκπέσῃ δὲ ἀόρως καὶ τῆς παρούσης ζωῆς καὶ πρὸς ζημιωθήσεται καὶ τὴν μέλλουσαν» (ΓΛΑΒΙΝΑΣ, Μητροπολίται 2, 312).

2. Πράξη τοῦ μητροπολίτη Σερβίων καὶ Κοζάνης Ἰγνατίου, μετὰ τὴν ὁποία διασφαλίζεται ἡ εὐρυθμὴ λειτουργία τῆς σχολῆς Βελβενοῦ (1773, Ἰουλίου 1). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὁ τάναντία... βουλευσόμενος... εἰ δὲ λαϊκός, ἀφωρισμένος εἴη παρὰ τῆς Παναγίας, Ὁμοουσίου, Ζωοποιοῦ καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος, τοῦ ἐνὸς τῇ φύσει Θεοῦ κυρίου Παντοκράτορος, κατηραμένος, ἀσυνγώρητος, καὶ μετὰ θάνατον ἄλντος καὶ τυμπανιαῖος,

κληρονομήσειε τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ προδότου Ἰούδα, σχισθεῖσα ἡ γῆ καταπιοί αὐτὸν ὡς τὸν Ν[=Δ]αθὰν καὶ Ἀβειρών, ἡ μερὶς αὐτοῦ εἴη μετὰ τῶν θεοκτόνων Ἰουδαίων τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον τῆς δόξης, κατηραμένος ἔστω καὶ ὁ εἰσερχόμενος ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ καὶ ὁ ἐξερχόμενος, τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ ἔστωσαν εἰς διαρπαγὴν, συνεκλειπέτωσαν ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ, ὡς ἐκλείπει καπνὸς ἀπὸ προσώπου πυρός, ἐν γενεᾷ μιᾷ ἐξαλειφθεῖν τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἔστωσαν τὰ τέκνα αὐτοῦ ὀρφανὰ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ χήρα, ἄγγελος Σατὰν προπορευέσθω ἔμπροσθεν αὐτοῦ, γένοιτο ἔμπνους κατάβρωμα τῶν σκολήκων, στένων καὶ τρέμων ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁ Κάϊν, πρόσωπον Θεοῦ οὐ μὴ ἴδοι, εἴη ὑπόδικος τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι καὶ ὑπέκκαυμα τῆς ἀτελευτήτου κολάσεως, ἔχοι καὶ τὰς ἀρὰς ἀπάντων τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ λοιπῶν ἁγίων πατέρων» (ΔΕΛΙΑΛΗΣ, *Βελβεντός*, 267-269).

3. Πράξη τῆς δημογεροντίας Ἄνδρου παρουσία τοῦ «δεσπότη τοῦ Ἄνδρου» Παγκρατίου, μὲ τὴν ὁποία ρυθμίζονται προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν λειτουργία τοῦ σχολείου (1802, Νοέμβριος 1). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «καὶ ὅποιος ἤθελε σταθῇ αἷτιος ζητῶντας νὰ ἀναιρέσῃ καὶ νὰ χαλάσῃ τὸν κοινὸν ἡμῶν δεσμὸν τὸν ἔχομεν ὅλοι ἡμεῖς ἀναθεματισμένον καὶ ἀλλότριον τῆς ἁγίας, ὁμοουσίου, τρισυνποστάτου καὶ ἀδιαιρέτου τριάδος καὶ νὰ τὸν κατατάξῃ ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς μετὰ τοῦ σατανᾶ καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα, καὶ αὐτὴν τὴν κυρίαν ἡμῶν Θεοτόκον ἔξει ἀντίμαχον, ἔξει δὲ καὶ τὰς ἀρὰς καὶ ἀγανακτήσεις πάντων τῶν ἀπ' αἰώνων εὐαρεστησάντων ἁγίων πατέρων» (ΒΕΗΣ, Ἄνδρος-Σύρος, 239-240).

4. Πράξη τοῦ προϊσταμένου τῆς ὀρθόδοξης κοινότητος στὶς Ἰνδίες ἀρχιμανδρίτη Γρηγορίου μὲ τὴν ὁποία ἀφορίζει τὸν «Ἀναστάσιο τοῦ Παναγιώτου» ἐπειδὴ ἔβρισε τὴν Παναγία (μεταξὺ 1812-1818). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «τὸν τοιοῦτον Ἀναστάσιον, κατὰ τὴν εἰς ἡμᾶς τοὺς ἱερατικῶς προϊσταμένους ἐκκλησιαστικὴν ἄδειαν, ἐκκωλύομεν ἀπὸ τῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας, ὡς πέτραν σκανδάλου, καὶ ἀποδιώκομεν ὡς μέλος σεσηπός, καὶ λύμην τῶν ὀγιαινόντων, ἀποκλείοντες αὐτῷ τὴν εἴσοδον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὴν μετ' τῶν πιστῶν προσευχὴν... μηδεὶς ἐξ ὑμῶν, ἡ μικρός, ἡ μέγας, ἀνὴρ ἡ γυνή, ξένος, ἡ συγγενής, ἡ φίλος, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ὃς τιμᾷ τὸν Χριστόν, καὶ τὴν Μητέρα τοῦ Ἰησοῦ, μηδεὶς λέγω, μήτε εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ πορευέσθω, μήτε αὐτὸν εἰς τὴν ἰδίαν οἰκίαν δεχέσθω μήτε συμφάγῃ ἢ συμπίῃ μετ' αὐτοῦ, ἢ καθ' ὁδὸν χαιρετήσῃ, ἢ διὰ στόματος ὁμιλήσῃ, ἢ διὰ γραμμάτων, ἢ δούλων, ἢ ἄλλων μέσων. Ἐὰν δέ τις οἰωδῇτινι

τρόπῳ παρακούσῃ... γνωσκέτω ὅτι... ἔσται ὑποκείμενος ταῖς ἀραῖς καὶ ἀφορισμοῖς τῶν θεοφόρων Πατέρων τῆς ἐκκλησίας» (ΤΑΝΤΑΛΙΔΗΣ, ᾽Αλληλογραφία, 40-41).

5. Πράξη τοῦ μητροπολίτη Παροναξίας Ἱεροθέου, μετὰ τὴν ὁποία ἐπιλύονται κληρονομικὰ ζητήματα τοῦ ἀποθανόντος Νικολάου Κορονέλλου (1824, Σεπτεμβρίου 1). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «γράφοντες... ἀποφαινόμεθα, ὅποιοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ἀσυνείδητοι... ὁποῦ... ἔκλειψαν... τόσον οἱ κλέπτες, ὅσον καὶ οἱ ἰδόντες, ἂν δὲν φοβηθοῦν τὸν Θεόν... τοὺς ἔχοντες... ἀφωρισμένους, κατηραμένους, ἀσυνγνώριτους καὶ ἀλύτους μετὰ θάνατον, αἱ πέτραι, τὰ σίδηρα λυθήσονται, αὐτοὶ δὲ οὐδαμῶς, στένοντες εἶψαν καὶ τρέμοντες ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁ Κάϊν, σχισθεῖσα ἡ γῆ καὶ καταπίη αὐτούς, ὡς τὸν Λαθὰν καὶ Ἀβειρών, νὰ κληρονομήσουν τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ προδότου Ἰούδα, ἄγγελος Κυρίου νὰ καταδιώξη αὐτοὺς ἐν φλογίνῃ ῥομφαίᾳ, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κατὰρα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, νὰ εἶναι εἰς τὰς κεφαλὰς των, εἰς τὰς γυναῖκας των, εἰς τὰ παῖδια των, εἰς τὰ ὀσπρίτιά των, εἰς τὰ ζῶά των καὶ εἰς ὅλα των τὰ πράγματα, καὶ εἰς τὰ ἔργα τῶν χειρῶν των, τὰ παῖδια αὐτῶν νὰ μείνουν ὀρφανὰ εἰς τοὺς δρόμους καὶ νὰ ζητοῦν ἐλεημοσύνην ἀπὸ πόρταν εἰς πόρταν, τὰ ὀνόματά των νὰ ἐξαλειφθοῦν ἀπὸ τὴν βίβλον τῶν δικαίων, κάθε εἶδος ἀρρωστείας ποτὲ νὰ μὴν λείψῃ ἀπὸ τὸ σπίτι των, νὰ ἔχουν καὶ τὰς ἀράς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ Θεοφόρων Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ πρώτης συνόδου καὶ ὄλων τῶν ἁγίων συνόδων καὶ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἐν Κυρίῳ εὐαρεστησάντων, ἕως ὅτου οἱ μὲν νὰ μαρτυρήσουν τὴν ἀλήθειαν» (ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Κυκλαδικά, 653-654).

6. Πράξη τοῦ μητροπολίτη Δημητριάδας Ματθαίου, μετὰ τὴν ὁποία ἀφορίζει τὸν Κωνσταντὴ Πανταζὴ γιὰ χρέος τοῦ πρὸς τὸν Εὐστάθιο Δήμου (1839, Μάρτιος 13). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «δι' ὃ ὡς ἀπειθῇ καὶ φιλάδικον... ὑπάρχει ἀφορισμένος καὶ κατηραμένος, αἱ πέτραι καὶ ὁ Σίδηρος ληθεύσαν αὐτὸς δὲ μηδαμῶς, στένων καὶ τρέμων εἶη ἐπὶ τῆς Γῆς ὡς ὁ Κάϊν, κληρονομήσειεν τὴν λέπραν τοῦ Γιζτῆ καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ εἶη ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ προκοπὴν οὐ μὴ οἴδειεν ἐφ' οἷς ἐργάζεται. Ἔστω δὲ καὶ ἔξω τῆς τοῦ Χριστοῦ ἁγίας ἐκκλησίας αὐτὸς τε καὶ συνοικοῦντες μετ' αὐτοῦ, μήτε ἀγιάζεσθαι, μήτε θυμιάζεσθαι, οὔτε ἀντίδωρον λαμβάνειν, οὐδὲ ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ ἁγιασμὸν φάλλεσθαι, καὶ μηδεὶς ἤθελε τὸν καλημερίσῃ ἢ συναναστραφῇ, ἢ ἀλησβερίσῃ μετ' αὐτοῦ κάμει, ἢ πάρῃ, ἢ δώσῃ, ὅτι ὁ τοιοῦτος ὑπάρχει ἐνοχος τῶν ἁνω-

θεν ρηθεισῶν ἀρῶν» (ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Θετταλομαγνησία*, 435-436· ΘΩΜΑΣ, *Ἀφοριστικά*, 458-459).

7. Πράξη τῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, μετὴν ὁποία ἐπιζητεῖται ἡ ἀποκάλυψη κλεπτῶν (1844, Σεπτεμβρίου 2). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ἐὰν δὲ οὗτοι μήτε τὸν Θεὸν φοβηθέντες μήτε τὴν αἰώνιον κόλασιν διανοηθέντες, ἀφήσωσιν αὐτὸν μέχρι τέλους ἡδικημένον... ὥς καὶ οἱ εἰξεύροντες δὲν μαρτυρήσωσι τὴν ἀλήθειαν, οἱ τοιοῦτοι, ὅποιοι καὶ ἂν ὦσιν, ὥς ἄρπαγες, φιλάδικοι καὶ πλεονέκται, ὑπάρχουσιν ὁμοῦ ἀφορισμένοι, κατηραμένοι, ἀσυνγώρητοι, καὶ μετὰ θάνατον ἄλλοι· στένοντες εἶησαν ἐπὶ τῆς γῆς ὥς ὁ Κάϊν, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ εἶη ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, καὶ προκοπὴν, οὐ μὴ ἴδοιεν πώποτε ἐφ' οἷς ἐργάζονται· ἔχοιεν καὶ τὰς ἀρὰς πάντων τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρις οὗ μετανοήσαντες ἐπιστρέψωσι τὸ ξένον δίκαιον» (ΦΙΛΙΠΠΑΙΟΣ, *Αἴγινα*, 62-63).

8. Πράξη τοῦ ἐπισκόπου Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας Δαυίδ, μετὴν ὁποία ἐπιζητεῖται ἡ ἀποκάλυψη κλεπτῶν (1886, Ἰουνίου 15). Ἡ πράξη κατασφαλίζεται: «ὅσοι τῶν χριστιανῶν ἔκλεψαν τὰ ἄνω ἀναφερόμενα, δὲν φοβηθῶσι τὸν Θεόν... οἱ δὲ γνωρίζοντες τοὺς κλέπτας δὲν μαρτυρήσωσι αὐτούς, πάντες οὗτοι νὰ εἶναι ἀφορισμένοι, κατηραμένοι ἀσυνγώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλλοι καὶ τυμπανιαῖοι, αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδερος λυθήσονται αὐτοὶ δὲ μηδόλως. Στένοντες καὶ τρέμοντες ἐπὶ τῆς γῆς ὥς ὁ Κάϊν, νὰ κληρονομήσωσι τὴν λέπραν τοῦ Γιεζή καὶ τὴν ἀγχόνην τοῦ προδότου Ἰούδα, νὰ σχισθῇ ἡ γῆ καὶ νὰ καταπιῇ αὐτοὺς ὥς τὸν Δαθὰν καὶ Ἀβειρών, ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ νὰ κατέλθῃ εἰς τὰς κεφαλὰς αὐτῶν καὶ προκοπὴν νὰ μὴ ἴδουν εἰς ὅτι ἐργάζονται, νὰ ἔχουν δὲ καὶ τὰς κατάρας πάντων τῶν πατέρων καὶ ἁγίων τῆς ἐκκλησίας ἕως οὗ μετανοήσωσιν, ἐξομολογηθῶσι καὶ ἐπιστρέψωσι τὰ κλαπέντα» (ΞΗΡΑΔΑΚΗ, *Ἀφορισμός*, 457-458).

Ε'

«Χρυσάνθου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδρίτου τοῦ ἀποστολικοῦ τῶν Ἱεροσολύμων ἁγιωτάτου πατριαρχικοῦ θρόνου, περὶ ἀφορισμοῦ κατ' αἵτησιν τοῦ γαληνοτάτου καὶ θεοσεβεστάτου αὐθέντου καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βεσαράβα Πραγκοβάνου βοεβόδα.

Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀφορισμοῦ εἶναι δύο λογιῶν, διατὶ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸν εἰς τοὺς ζῶντας ἀφορισμένους, καὶ ἄλλα εἰς τοὺς ἀφορισμένους ἀφ' οὗ ἀποθάνουσιν. Ἐκεῖνα ὅπου προέρχονται εἰς τοὺς ζῶντας ἀφορισμένους εἶναι ταῦτα: αὖν ἡ στέρησις τῶν βοθητικῶν τῆς ἐκκλησίας, διατὶ κατὰ τὸν σκοπὸν τῆς ἐκκλησίας ὑστερεῖται ἀπ' αὐτὰ ὁ ἀφορισμένος, καὶ προστάττονται οἱ ἱεροὶ ὑπηρεταὶ νὰ μὴν προσεύχονται δι' αὐτὸν δημοσίᾳ· εἰπον δημοσίᾳ, ὅτι ἂν μυστικὰ προσεύχονται διὰ τῆς ἐπιστροφῆς καὶ διορθώσεως τοῦ ἀφορισμένου, δὲν ἁμαρτάνουσι.

Βον, ἡ παραίτησις τῆς μετοχῆς τῶν μυστηρίων, διατὶ οἱ ἀφορισμένοι, δὲν δύνανται νὰ μεθέξωσι τῶν μυστηρίων, ἔξω μόνον ἂν προφασισθοῦν τὴν λεγομένην ἀθεράπευτον ἢ ἀήττητον ἄγνοιαν, τότε ἡμποροῦν νὰ γένουν μέτοχοι τῶν μυστηρίων· πρέπει ὁμῶς νὰ ἡξεύρωμεν καὶ τοῦτο ὅτι ἂν οἱ ἀφορισμένοι μεθέξωσι τῶν μυστηρίων, ἂν καλὰ καὶ ἁμαρτάνουσι θανάσιμως, ὁμῶς βέβαια λαμβάνωσι τὰ μυστήρια, διατὶ ὁ ἀφορισμὸς δὲν ἀφαιρεῖ ἀπλῶς τὸ δεκτικὸν τῶν μυστηρίων, ἀλλὰ τὸ ἀναμαρτήτως δεκτικόν διὰ τοῦτο ὁ ἀφορισμὸς [= ἀφορισμένος] ἂν μετανοήσῃ καὶ ἔχῃ σκοπὸν νὰ ζητήσῃ ἀπόλυσιν ἀπὸ τὸν δεσμὸν μὲ ἱκανοποίησιν τῆς ἐκκλησίας, δέχεται καὶ τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας ὄντας ἀκόμῃ ἀφορισμένος, καὶ δὲν ἁμαρτάνει, ὅτι ἂν ἡμάρτανεν, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λάβῃ τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας· οἱ ὑπηρεταὶ ὁμῶς τῆς ἐκκλησίας ἂν δώσωσι τὰ μυστήρια εἰς τὸν φανερόν ἀφορισμένον, ἁμαρτάνουσι θανάσιμα.

Εἵπομεν ὅτι οἱ ἀφορισμένοι ἂν προφασισθοῦν τὴν ἀθεράπευτον ἄγνοιαν, ἡμποροῦν νὰ γένουν μέτοχοι τῶν μυστηρίων· καὶ διὰ νὰ γροικηθῇ τοῦτο, εἶναι χρεῖα νὰ ἡξεύρωμεν ὅτι ἡ ἄγνοια εἶναι τριῶν λογιῶν, ἀνεκτὴ ἢ δόκιμος, παχεῖα, καὶ ἀθεράπευτος... Ἡ ἀθεράπευτος εἶναι καὶ αὐτὴ κατὰ πάντα τρόπον συγγνωστή, ἀμὴ ἢ βῆ δηλαδὴ ἡ παχεῖα, εἶναι ἀσυγγνωστός, διατὶ δὲν ἡμπορεῖ ὁ ἱερεὺς νὰ προφασισθῇ ὅτι δὲν ἡξεύρει τὸν σκοπὸν ξεχωριστὰ καθενὸς μυστηρίου καὶ τοὺς ποιητικὸν αὐτῶν λόγους, μήτε ὁ πνευματικὸς πατήρ, ὅτι δὲν ἡξεύρει τὴν διαφορὰν τῶν συγγνωστών καὶ θανάσιμων ἁμαρτημάτων, διατὶ εἶναι κρατημένοι νὰ τὰ ἡξεύρωσιν: ὅθεν μὴ ἡξεύροντές τα ἁμαρτάνουσι θανάσιμως.

Ἐκ τούτου ἐγενεν φανερόν ἐκεῖνο ὅπου εἵπαμεν, ὅτι οἱ ἀφορισμένοι ὅταν προφασισθοῦν ἀθεράπευτον ἄγνοιαν, δηλαδὴ ὅτι δὲν ἡξεύρωσι πῶς εἶναι ἀφορισμένοι, καὶ μήτε ἔχουσι χρεὸς νὰ τὸ ἡξεύρωσι διὰ διάστασιν τοῦ τόπου, καὶ ἄλλο κανένα περιστατικόν, ἡμποροῦν νὰ γένουν μέτοχοι τῶν μυστηρίων.

Γον ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ παραίτησις τῆς κατ' ἐνέργειαν μετοχῆς τῶν μυστηρίων· ὅθεν ὁ ἀφορισμένος ἱερεὺς δὲν δύναται νὰ δώσῃ τὰ μυστήρια

εἰς τοὺς πιστοὺς, ἔξω μόνον ὅτι εἰς ἐσχάτην ἀνάγκην τοῦ θανάτου ἡμπορεῖ νὰ βαπτίσῃ καθὼς καὶ κάθε ἄλλος χριστιανός· ἀλλὰ μήτε ἐκεῖνοι ὅπου δὲν εἶναι ἀφωρισμένοι ἡμποροῦν νὰ ζητήσουν ἀπὸ τὸν οὕτω φανερὰ καὶ δημοσίως ἀφωρισμένον τὰ μυστήρια.

Δὸν ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ στέρξησις τῶν θείων τῶν χριστιανῶν καθηκόντων, δηλαδή ἀπὸ τὴν λειτουργίαν, ἀπὸ τὰς κοινὰς ἀκολουθίας, ἀπὸ τὰς δημοσίας λιτανείας, καὶ κάθε ἄλλης κοινῆς προσευχῆς ὅπου ἐνομοθετήθη ἢ ἀπ' αὐτὸν τὸν σωτήρα, ἢ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν· λοιπὸν ὁ ἀφορισμὸς ἐμποδίζει τὸν ἀφωρισμένον νὰ μὴν εἶναι παρὼν εἰς τὰς ἱερὰς λειτουργίας, νὰ μὴν λειτουργῇ αὐτὸς ὁ ἀφωρισμένος, ἱερεὺς, νὰ μὴν ἀκούσῃ λειτουργίαν μὲ ἀφωρισμένον ἐκεῖνος ὅπου δὲν εἶναι ἀφωρισμένος, νὰ ὑστεροῦνται τάφου ἐκκλησιαστικοῦ ἐκεῖνοι ὅπου εἶναι φανερὰ ἀφωρισμένοι, καθὼς καὶ ἐκεῖνοι ὅπου θάπτουσι τοὺς τοιοῦτους εἰς κοιμητήρια καὶ τόπους ἱερούς, ἀφορίζονται. Εἶπαμεν ὅτι οἱ [ὁ] ἀφωρισμένος εἶναι κρατημένος ἀπὸ τὰς κοινὰς ἀκολουθίας, ἀμὴ ὅχι καὶ τὰς ἰδίας, ἐπειδὴ καὶ κατ' ἰδίαν οἱ ἀφωρισμένοι ἡμποροῦν καὶ νὰ προσεύχωνται, καὶ νὰ ψάλλωσι καὶ ἐσπερινόν, καὶ ὄρθρον, καὶ ὥρας, καὶ τὰς λοιπὰς συνηθισμένας ἀκολουθίας, πλὴν τῆς λειτουργίας, ἃν εἶναι ὁ ἀφωρισμένος ἱερεὺς.

Εἶναι ἀποτέλεσμα εἶναι, ὅτι ὑστερεῖ τὸν ἀφωρισμένον κληρικὸν ἀπὸ κάθε προνόμιον, εἰσοδήμα, καὶ εὐεργεσίαν ἐκκλησιαστικὴν, καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς καρπὸς καὶ τὰ ἐφόδια, καὶ εὐεργεσίαν ἐκκλησιαστικὴν, καὶ ἀπὸ ὅλους τοὺς καρπὸς καὶ τὰ ἐφόδια ὅπου νομίζονται ἐκκλησιαστικά· καὶ ἀκόμη ἐνεργεῖ ὁ ἀφορισμὸς εἰς τὸ νὰ μὴν δύναται νὰ λάβῃ τίποτα ἀπὸ αὐτὰ ὁ ἀφωρισμένος κληρικὸς καὶ ἂν δοθῶσιν εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἀφορισμοῦ, νὰ μὴν ἰσχύῃ ἢ δόσις, ἂν δὲν ξαναβεβαιωθῶσιν, ἀπ' οὗ λάβῃ ὁ ἀφωρισμένος τὴν λύσιν· καὶ μάλιστα ἐκ τούτου ἔπεται ὅτι τόσον ἀμαρτάνει θανάσιμα ἐκεῖνος ὅπου δίδει εἰς τὸν ἀφωρισμένον τοῦτα, ὅσον καὶ ὁ ἀφωρισμένος ὅπου τὰ δέχεται· στερεῖται πρὸς τοῦτοις ὁ ἀφωρισμένος καὶ ἀπὸ κάθε διοικήσιν τῶν πραγμάτων τῆς ἐκκλησίας, καὶ ὅσα γίνονται ἀπ' αὐτὸν τίποτα δὲν ἰσχύουσιν, ἥγον πούλησες, ἀγόρασες, χαρίσματα, μεταλλαγαῖς, καὶ ὅσα ἄλλα. Πρὸς τοῦτοις μένωντας ὁ ἀφωρισμένος εἰς τὴν ἀπειθείαν του, ὁ προεστὼς δὲν εἶναι κρατημένος νὰ τὸν τρέφῃ μὲ τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐκκλησίας, ἂν καλὰ καὶ νὰ εἶναι καὶ πτωχός, ἔξω μόνον ἂν ἔχῃ ἐσχάτην ἀνάγκην· ἂν μετανοήσῃ ὁμως, καὶ ζητήσῃ τὴν λύσιν τοῦ ἀφορισμοῦ, καὶ προτῆτερα ἀπὸ τὴν λύσιν ἡμπορεῖ ὁ προεστὼς νὰ τοῦ δώσῃ τροφὴν ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα ὅπου εἶχε πρὸ τοῦ ἀφορισμοῦ. Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν, ἂν καλὰ, καὶ ἀναλαμβάνει τὴν ἐξουσίαν του καὶ τὰ προνόμια καὶ τὴν διοίκησιν του, ὁμως δὲν ἀναλαμβάνει τὸ συμφέρον ἐκεῖνο ὅπου ἔλαβε εἰς ὅσον

καιρὸν ἦτον ἀφωρισμένος, ἂν ἦτον ὁ ἀφορισμὸς δίκαιος, ἔξω μόνον, ἂν ἡ ἐκκλησία καὶ ὁ προεστὼς θελήσῃσι νὰ τὸν ἐνδρεγῇσιν καταχάριν, καὶ νὰ τὸν δώσῃσι καὶ ἐκεῖνο τὸ συμφέρον· ἂν ὅμως ὁ ἀφορισμὸς ἦτον ἀδίκος, ἀναλαμβάνει τὸ συμφέρον του κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀδικίας ὀλόκληρον, ὅχι καταχάριν, ἀλλὰ καταχρέως.

Ζὼν ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ στέρησις τῆς ἐν ἀγορᾷ κοινωνίας, ἡ γοῦν τῆς πραγματείας τῶν δικαστηρίων· λοιπὸν πᾶσα ἀγωγή εἶναι ἐμποδισμένη ἀπὸ τὸν ἀφωρισμένον, καθὼς καὶ ἐκεῖνοι ὅπου δὲν εἶναι ἀφωρισμένοι, δὲν δύνανται νὰ ἔχῃσι κοινωνίαν εἰς τὰς ἀγωγὰς τῶν ἀφωρισμένων· διὰ νὰ σαφηνισθῇ τοῦτο, πρέπει νὰ ἡξεύρωμεν, ὅτι κάθε κρίσις συνίσταται κατ' οὐσίαν ἀπὸ τρία πρόσωπα, ἔχει δὲ καὶ ἐπουσιώδη παρεπόμενα πολλά. Τὰ τρία εἶναι, ὁ κριτής, ὁ ἐνάγων καὶ ὁ ἐναγόμενος. Τὰ ἐπουσιώδη εἶναι, οἱ μάρτυρες, οἱ γραμματεῖς, ὁ συνήγορος, ὁ ἐπίτροπος, οἱ κηδεμόναι καὶ ἄλλοι. Λέγομεν λοιπὸν ὅτι ὁ ἀφωρισμένος ἂν λάβῃ πρόσωπον κριτοῦ, καὶ μάλιστα ἂν εἶναι καὶ φανερὰ ἀφωρισμένος, ἁμαρτάνει· ἂν ὅμως ἰσχύουσι καὶ αἱ ἀποφάσεις καὶ αἱ πράξεις του, τοῦτο ἂς εἶναι ἐκ τῶν ζητουμένων· καὶ ἔτι ὁ ἀφωρισμένος ἂν δύναται νὰ εἶναι ἐνάγων εἰς τὸ κριτήριον, καὶ τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν ζητουμένων, ἡμπορεῖ ὅμως εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἀφορισμοῦ του νὰ κατηγορῇ ἐκεῖνον ὅπου τὸν ἀφώρισεν ὡς ἀδίκον, ἂν καλὰ καὶ κατὰ τὴν νομικὴν ἀκρίβειαν, ἡ ὁποία πάντοτε ἀποβλέπει εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, ἂν εἶναι φανερός ἀφωρισμένος, τυχαίνει νὰ τὸν διώξῃ ὁ κριτής· ἂν δὲ εἶναι φανερός, δὲν εἶναι κρατημένος νὰ τὸν διώξῃ ἀπὸ τὴν ἀγωγὴν· ἔτι οἱ φανεροὶ ἀφωρισμένοι δὲν δύνανται νὰ εἶναι γραμματεῖς ἢ νὰ γένουν ἐπίτροποι, ἢ συνήγοροι, ἢ κηδεμόνες καὶ μάρτυρες, πλὴν γενόμενοι, ἂν ἰσχύουσιν αἱ πράξεις αὐτῶν, καὶ τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν ζητουμένων.

Ζὼν ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ στέρησις τῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας· τούτῃ ἡ στέρησις δύναται νὰ ἐμποδίσῃ ἢ μόνον τὴν χρῆσιν τῆς ἐξουσίας, ἢ καὶ αὐτὸ τὸ δίκαιον τῆς ἐξουσίας· καὶ ὅταν ἐμποδίσῃ μόνον τὴν χρῆσιν, ἐκεῖνος ὅπου ἐνεργεῖ ἁμαρτάνει, ἐκεῖνο ὅμως ὅπου κάμνει εἶναι βέβαιον· ὅταν δὲ ἐμποδίσῃ καὶ αὐτὸ τὸ δίκαιον τῆς ἐξουσίας, ὅχι μόνον ἁμαρτάνει ἐκεῖνος ὅπου ἐνεργεῖ, ὅταν ἐνεργῇ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο ὅπου κάμνει εἶναι μάταιον.

Λοιπὸν αὐτὴ ἡ στέρησις τῆς δικαιοδοτικῆς ἐξουσίας εἰς ἐκείνους ὅπου εἶναι ἀφωρισμένοι κρυφὰ ἐμποδίζει τὴν χρῆσιν, ὥστε ὅπου ἁμαρτάνει καὶ ὁ κρυφὰ ἀφωρισμένος μεταχειριζόμενος τὴν ἐξουσίαν του· πλὴν ἐκεῖνα ὅπου κάμνει μένουσι βέβαια· ὅταν ὅμως ὁ ἀφωρισμένος εἶναι φανερός, χάνει καὶ τὴν ἐξουσίαν του, καὶ δὲν δύναται νὰ τὴν μεταχειρισθῇ· χάριν λόγου, ὁ πνευματικὸς ἂν εἶναι ἀφωρισμένος, πλὴν ὅχι φανερός, ἀλλὰ κρυφὰ, καὶ δώσῃ συγχώρησιν καὶ λύσιν τῶν ἡμαρτημένων ἁμαρτάνει, ὅμως λύει

τὸν ἐξομολογούμενον ἀπὸ τὰ ἡμαρτημένα· ἂν εἶναι ὁμῶς φανερὰ ἀφωρισμένος, δὲν τὸν λύει. Τοῦτο τὸ ἀποτέλεσμα ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς προσώποις ἔχει τὸ βέβαιον· εἶναι ὁμῶς ἀμφίβολον ἂν τὸ λαμβάνουνσι καὶ οἱ κοσμικοὶ ἡγεμῶνες, κριταί, καὶ ὅμοιοι, ὄντες ἀφορισμένοι· καὶ ἡ ἀμφιβολία λύεται, ὅταν τεθῇ, νόμος, ἂν καλὰ καὶ ὁ λόγος ζητεῖ, ὅτι καὶ αὐτοὶ νὰ ὑστεροῦνται τὴν χρῆσιν, καὶ ὅχι τὸ δίκαιον τῆς ἐξουσίας.

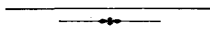
Ἦν ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ στέρησις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας· διὰ νὰ ἐξηγηθῇ τοῦτο τὸ ἰδίωμα, πρέπει νὰ ἔχωμεν εἰς τὸν νοῦν μας τοῦτον τὸν στίχον· “ῥῆμα, τράπεζαν, ἀπειρογεί, κοινόν, χαῖρε, καὶ εὐχὴν”· τὸ ῥῆμα, σημαίνει ὅτι δὲν πρέπει νὰ συνομιλοῦμεν μὲ τοὺς ἀφωρισμένους, νὰ γράφωμεν πρὸς αὐτούς, νὰ στέλλωμεν δῶρα, ἢ ἀγγελίας καὶ τὰ ὅμοια, τὰ ὅποια ἐμποδίζονται καὶ ἐκ μέρους τῶν ἀφωρισμένων πρὸς τοὺς ἄλλους. Τό, τράπεζαν, σημαίνει παραιτήσιν κάθε κοινωνίας εἰς βρῶσιν καὶ πόσιν μὲ τοὺς ἀφορισμένους· τὸ κοινόν, φανερώνει κάθε λογῆς συναναστροφὴν, ἄσκησιν, καὶ πραγματεῖαν· λόγον χάριν, συγκατοίκησιν, συστάσεις, συμπεριπάτησιν, συντροφίαν εἰς τὰ ταξίδια, καὶ τὰ ὅμοια. Τό, χαῖρε, κωλύει κάθε ἔντιμον χαιρετισμόν, ἢ μὲ λόγον, ἢ μὲ γράμμα, ἢ μὲ ἄλλο κανένα ἐξωτερικὸν σημεῖον. Τό, εὐχὴν, ἐμποδίζει πᾶσαν κοινωνίαν εἰς τὰς προσευχάς, εἰς τὰ μυστήρια καὶ εἰς τὰς ἀκολουθίας· πρέπει ὁμῶς νὰ ἡξεύρωμεν, ὅτι ἐκεῖνος ὁποῦ κοινωνεῖ μὲ τὸν ἀφορισμένον, καὶ ὁ ἀφορισμένος ὁποῦ κοινωνεῖ μὲ τοὺς ἄλλους εἰς τοῦτο ὁποῦ εἴπομεν ἐδῶ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν ἁμαρτάνει θανάσιμα, ἔξω μόνον ἂν κοινωνῇ εἰς τὰς ἱερὰς προσευχάς, καὶ ἂν τὸ κάμνῃ διὰ καταφρόνησιν τῆς ἐξουσίας τῆς ἐκκλησίας, καὶ μὲ διάθεσιν διαμονῆς εἰς τὸν ἀφορισμόν, καὶ ἂν ἐκεῖνος ὁποῦ ἀφορίζει εἰπῇ πῶς ἀφορίζει καὶ ἐκείνους ὁποῦ κοινωνοῦσι μὲ τὸν ἀφορισμένον. Τοῦτος εἶναι ὁ κανὼν τοῦ παρόντος ἀποτελέσματος, ἔχει ὁμῶς καὶ ἐξαιρέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὁποῖος κοινωνεῖ μὲ τὸν ἀφορισμένον δὲν ἁμαρτάνει τίποτα· καὶ περιέχονται εἰς τοῦτον τὸν στίχον: “ὑποταγή, γάμος ἐξαιρεῖ, ὄφελος, ἄγνοια τῆς ἀνάγκης”. αὐτὴ ἡ ὑποταγή δηλαδή, ἐξαιρεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἐνοχὴν ὁποῦ ἔχει νὰ μὴν κοινωνῇ μὲ τὸν ἀφορισμένον. “Ὅθεν ὅλοι οἱ ὑποτεταγμένοι εἰς τὸν ἀφορισμένον, υἱοί, δοῦλοι, ὑπηρέται καὶ ὅσοι εἶναι ὑποκείμενοι κοσμικῶς εἰς τὸν βασιλέα καὶ ἡγεμῶνα αὐτοῦ, καὶ ὅσοι εἰδικῶς εἰς τοὺς προεστῶτας αὐτῶν, ἐξαιροῦνται ἀπὸ αὐτὸν τὸν κανόνα. βὼν ὁ γάμος ἐξαιρεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν τοιαύτην ἐνοχὴν· λοιπὸν τόσον ἡ γυναῖκα ἔχει ἄδειαν νὰ συγκατοικῇ μὲ τὸν ἰδιὸν τῆς ἀνδρα, ἂν εἶναι ἀφορισμένος, ὅσον καὶ ὁ ἄνδρας μὲ τὴν ἰδιάν του γυναῖκα, ἂν εἶναι ἀφορισμένη· καὶ ἀναζητοῦνται ἀναμεταξὺ αὐτῶν τὰ νομικὰ δίκαια, καὶ ἀνταποδίδονται γον ἡ ἀληθινὴ ὠφέλεια καὶ ὅχι ἡ πεπλασμένη, τόσον ἡ πνευματικὴ,

ὅσο καὶ ἡ κοσμική, τόσον ἐκείνη ὁποῦ ἀποβλέπει πρὸς τὸν κοινωνοῦντα μὲ τὸν ἀφορισμένον, ὅσον καὶ ἡ ἀποβλέπουσα πρὸς αὐτὸν τὸν ἀφορισμένον, ἐξαιρεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἐνοχὴν αὐτήν, διατὶ εἰς τοιαύτην ὑπόθεσιν δύνανται καὶ ἐκεῖνος ὁποῦ δὲν εἶναι ἀφορισμένος νὰ κοινωνῇ μὲ τὸν ἀφορισμένον, καὶ ὁ ἀφορισμένος νὰ κοινωνῇ μὲ τοὺς ἄλλους δὸν ἡ ἀνεκτὴ ἄγνοια ἢ αὐτοῦ τοῦ ἔργου διὰ τὸ ὁποῖον τινὰς ἀφορίζεται, ἢ τοῦ αὐτοῦ ἀφορισμοῦ, μὴν ἡξεύρωντας ὅτι εἶναι ἀφορισμένος, ἢ τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον μεταχειρίζεται ὁ ἀφορίζων. Τελευταῖον, ἡ ἀνάγκη ἐξαιρεῖ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν τοιαύτην ἐνοχὴν, ἐπειδὴ καὶ κατὰ τὴν νομικὴν ἀπόφασιν, “τῇ ἀνάγκῃ νόμος οὐδεὶς”.

Ταῦτα ὁποῦ εἶπαμεν ἕως ἐνταῦθα εἶναι τὰ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα προέρχονται εἰς τοὺς ζῶντας ἀφορισμένους. Ἐκεῖνο δὲ ὁποῦ συνακολουθεῖ καὶ ἔπεται ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸν ἅφ’ οὗ ἀποθάνουσιν οἱ ἀφορισμένοι εἶναι ἓνα καὶ μόνον· ἀλλ’ ὅμως τὸ πλεόν φοβερόν καὶ τρομερόν, ἔστι ὁ τυμπανίας, δηλαδή τὸ ἀποτέλεσμα τῶν τυμπανιαίων, τὸ ὁποῖον ἐπειδὴ νὰ φανεροῦται μετὰ θάνατον, γίνεται διὰ θαύματος, καὶ θαυματουργῶν ὁ Κύριος, δείκνυσιν ἐν τῇ καθ’ ἡμᾶς ἐκκλησίᾳ ἐπὶ τοὺς ἀπειθεῖς αὐτῇ [= ἡ] φανέντας κατὰ τι, ὡς λέγει καὶ ὁ ἱερομνήμων σελίδι 621 ἐν τῷ “τόμῳ τῆς Χαροῦς”· καὶ εἶναι θαῦμα, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ πλεόν παράδοξα· καὶ ἀκόμη ἂν θέλῃ νὰ τὸ εἰπῇ τινὰς καὶ σωρὸν θαυμάτων, δὲν σφάλλει, ἐπειδὴ καὶ διαπερνᾷ ὅχι μόνον εἰς τοὺς ἐνόχους, ἀλλὰ καμίαν φορὰν καὶ εἰς τοὺς μὴ ἐνόχους, δηλαδή εἰς τὰς γυναῖκας, εἰς τοὺς δούλους, καὶ εἰς τὰ κτήνη τῶν ἀφορισμένων. Ὅθεν καὶ ἐκ τούτου ἄς αἰσχύνωνται οἱ ῥωμανιόλοι παπίσται, ἢ κάλλιον εἰπεῖν τὰ παπίδια, ὁποῦ λέγουσιν ὅτι τῶρα δὲν γίνονται θαύματα εἰς τὴν ἀνατωλικὴν ἐκκλησίαν, ἐπειδὴ καὶ τοῦτο τὸ θαῦμα τῶν τυμπανιαίων τοὺς ἀποστομίζει, τὸ ὁποῖον ἄς μὴν τὸ νομίζουσι ψεῦδος καὶ ἀπάτην, ὡς τὸ λέγει ὁ ἀναίσχυντος Ἀρκουῆδιος, κολακεύοντας καὶ εἰς τοῦτο ὡς καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ τὴν αὐλὴν τῆς Ῥώμης καὶ καταψευδόμενος· ἀλλὰ ἄς τὸ κρατοῦσιν ἀληθινὸν καὶ βέβαιον, καθὼς λέγουσι καὶ ἄλλοι πολλοὶ δυτικοί, ἀναγκαζόμενοι ἀπ’ αὐτὴν τὴν βίαν τῆς αἰσθήσεως, καὶ ὁ ἱησουΐτης Βουστρώνιος Κύριος, διανθεντεύοντας τοῦτο τὸ πρᾶγμα ἐναντίον τοῦ ῥηθέντος Ἀρκουδίου, καὶ ὁ Γόδαρ δομενικάνος ἐν τῷ Μεγάλῳ Εὐχολογίῳ σελίδι 688 καὶ 689, ὁ ὁποῖος τόσον τὸ ἔχει διὰ βέβαιον, ὥστε λέγει ὅτι τοῦτο νὰ ἐστιάθῃ καὶ εἰς τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν, καὶ μάλιστα νὰ εὐρέθῃ τυμπανιαῖος ὁ υἱὸς Βενέδικτος πάπας· καὶ ὡς αὐτὸς λέγει ἀντίπαπας, ἀφορισθεὶς παρὰ τῆς ἐν Κωνσταντίᾳ συνόδου.

Εἶπαμεν ὅτι ὁ ἀφορισμὸς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας τῆς ἐκκλησίας, ὅθεν δὲν ἡμπορεῖ κάθε ἱερεὺς νὰ ἀφωρίζῃ παρὰ ἐκεῖνος

όπου ἔχει τὴν δικαιοδοτικὴν εἰς τοῦτο ἐξουσίαν πλὴν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν τυμπανιαίων πολλάκις συμβαίνει καὶ ἀπὸ ἀφορισμὸν καὶ κατάραν κάθε ἱερέως, καὶ τοῦτο γίνεται ὄχι χωρὶς θεῖαν πρόνοιαν, ἀλλὰ διὰ νὰ χαλινώ- νεται ἡ προπέτεια τῶν κακῶν χριστιανῶν καὶ νὰ τοὺς διορθώῃ μὲ τοῦτον τὸν τρόπον ὅπου νὰ μὴν καταφρονῶσι τὴν ἱερατικὴν ἀξίαν. Συμβαίνει τὸ ἀποτέλεσμα τῶν τυμπανιαίων πολλαῖς φοραῖς καὶ ἀπὸ λεπτὸν ἁμάρτημα, ἐπειδὴ καὶ δὲν εἶναι καμία τιμωρία τόσον μεγάλη τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ σωματικῇ, τῆς ὁποίας νὰ μὴν εἶναι ἄξιον κάθε παραμικρὸν ἁμάρτημα· καὶ μάλιστα ὅταν μετρηθῇ ἀπὸ τὸν Θεὸν εἰς ἄλλον σκοπὸν, ὡς εἴπομεν περὶ ταύτης ὅπου ἀναλαμβάνεται, εἰς τὸ νὰ κάμῃ ἀκόμη φόβον εἰς τοὺς πιστοὺς νὰ τιμῶσι τοὺς ἱερεῖς, ὡς φαίνεται ἐν τῷ ζψ κεφαλαίῳ τῶν Βασιλειῶν ἐδα- φίῳ ζψ ὅταν ὁ Ὁζὰ ἐξέτεινε τὴν χεῖρα του διὰ νὰ στηρίξῃ τὴν κιβωτὸν ὅπου ἔνευεν εἰς πτώσιν... Ἐπειδὴ καὶ ἐπλατόναμεν τὸν λόγον μας περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ, ἀκόμη ἂς εἰποῦμεν, διατὶ συχνὰ καὶ τὰ παιδιά τῶν ἀφο- ρισμένων καὶ μάλιστα τὰ νήπια γίνονται τυμπανιαῖα, καὶ πολλάκις τοῦτο γίνεται ὄχι μόνον εἰς τὰ παιδιά, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς δούλους καὶ γυναῖκας τῶν τυμπανιαίων· καὶ λέγομεν ὅτι τοῦτο γίνεται διὰ νὰ ἐξεγερθῇ μεγα- λύτερος φόβος εἰς τοὺς πιστούς, βλέπωντες πῶς ἢ εἰς αὐτοὺς ποινὴ περὶ καὶ εἰς τὰ πράγματα αὐτῶν τὰ μᾶλλον ἡγαπημένα, καὶ ὅτι εἶναι δραστικά τόσον ὁ ἀφορισμὸς καὶ ἡ κατάρα τῶν ἱερέων, ὥστε ὅπου διήκει καὶ εἰς τὰ ἀθῶα τέκνα, διὰ ἔνδειξιν τῆς τιμωρίας τῶν γονέων, καὶ εἰς τὰς γυναῖκας ἢ δούλους αὐτῶν δι' αὐτὸ τοῦτο. Πῶς ὁμως ἡ τιμωρία τῶν ἁμαρτωλῶν δύναται νὰ ἀπέλθῃ καὶ εἰς τὸν ἀθῶον, εἶναι δύσκολον νὰ ἐξηγηθῇ, πλὴν κατὰ τὸ δυνατόν μας λέγομεν τοῦτο εἰς πληροφορίαν τῆς παρούσης ὑπο- θέσεως...

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Στὸ εὐρετήριο πὺ ἀκολουθεῖ γίνεται προσπάθεια μέσω τῶν λέξεων πὺ ἀποδελτιώνονται, νὰ παρουσιαθοῦν κάποια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀφορισμοῦ τῶν ὁποίων ἡ συνολικὴ προσέγγιση δὲν θὰ εἶταν διαφορετικὰ ἐφικτή. Ἐτσι ὁ χρήστης πρέπει νὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὅτι οἱ ὅροι πὺ ἀποδελτιώνονται νοοῦνται στὴν μεγάλη πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὴ λέξη ἀφορισμός· λ.χ. ὅταν ἀποδελτιώνεται ἡ λ. ζῶα ἔχει τὴν σημασία τῆς ἀφοριστικῆς ἐκείνης ἀπειλῆς πὺ φθάνει ὡς τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ ἀπειλουμένου.

Κατὰ τὴν σύνταξη τοῦ Εὐρητηρίου χρησιμοποιοῦντο οἱ παρακάτω συντομογραφίες:

ἀρχιμ. :	ἀρχιμανδρίτης	μνδ. :	μονύδριο
ἀρχπ. :	ἀρχιεπίσκοπος	μνχ. :	μοναχὸς -ή
ἐπ. :	ἐπίσκοπος -ή	μτχ. :	μετόχι
ιερδν. :	ιεροδιάκονος	ν. :	ναὸς
ιερόν. :	ιερομόναχος	πατρχ. :	πατριάρχης
μ. :	μητρόπολη -ίτης	χ. :	χωριὸ
μν. :	μονή	ἀφ. :	ἀφορισμός

Εύρετήριο

- Ἀαρών 228, 229
 ἀβάπτιστα παιδιά 285
 Ἀβειρών 202, 216, 228, 229, 231, 470
 471, 472, 474, 475, 476, 477, 478
 Ἀβραάμ 156
 Ἀγαθάγγελος, Ο. Π. 61, 76, 95, 406
 Ἀγαθάγγελος, ἱερομ. 142
 ἀγαθοεργὰ καταστήματα 435
 ἀγανάκτησις 475
 ἀγάπες 260
 Ἀγάπιος, ἀρχιμ. 101
 Ἀγάπιος, μνχ. 68, 278, 341, 373
 ἄγγελοι 194, 222, 225, 282, 301, 470,
 472, 473, 474, 475, 476
 Ἀγγελόπουλος Θ. 306
 Ἀγγελος Χριστόφορος 117
 Ἀγγλία -οι (Βρετανία) 117, 118, 293,
 381, 382, 391, 394, 422, 442, 447,
 451
 ἀγένειοι 472
 Ἀγία, μν. Ἀνδρου 196
 Ἀγία Αἰκατερίνη Σινᾶ 319· βλ. καὶ Σινᾶ
 Ἀγία Γραφή 58, 402, 436
 Ἀγία Ἐδρα· βλ. Βατικανὸν
 Ἀγία Κυριακή, ν. στή Χίο 194
 Ἀγία Λεβιά, πλατεία Πάτμου 118
 Ἀγιαννανίτες 383
 Ἀγία Παρασκευή, ν. Μονοδενδρίου 172
 Ἀγία Παρασκευή, ἀγίασμα Βρύγκας 465
 ἀγιάσματα 273
 ἀγιασμοὶ -ἀγιαζόμενοι 120, 122, 127,
 128, 146, 162, 223, 224, 232, 282,
 291, 292, 300, 351, 466, 468, 470,
 472, 474, 476
 Ἀγία Σοφία, ν. Θεσσαλονίκης 297
 Ἀγία Τριάς, μνδ. 462
 Ἀγία Τριάς, μν. Χάλλης 213, 462
 ἄγιοι - ἀγιότητα 113, 160, 163, 222,
 229, 298, 309, 383, 388, 393
 Ἀγιοὶ Ἀνάργυροι, ν. Μήλου 185
 Ἀγιοὶ Θεόδωροι, μν. Ἀροανίας 94, 452
 Ἀγιοὶ Τόποι 68, 245· βλ. καὶ Ἀγιος
 Τάφος
 Ἀγιον Ὅρος -εἵτες (Ἄθως) 101, 153,
 174, 275, 383, 472
 Ἀγιορείτης Νικόδημος 68, 200, 278,
 341, 373
 ἄγιος Ἀθανάσιος 275
 Ἀγιος Ἀθανάσιος, ν. Θεσσαλονίκης
 124, 474
 Ἀγιος Γεώργιος Βενετίας 114
 Ἀγιος Γεώργιος, ν. Νάξου 215
 Ἀγιος Γεώργιος, μνδ. στή μ. Γάνου καὶ
 Χώρας 93
 ἄγιος Διονύσιος Ζακύνθου 163, 294,
 383, 394
 ἄγιος Ἰσίδωρος 370
 Ἀγιος Ἰωάννης Θεολόγος, μν. Πάτμου
 89, 423, 462
 Ἀγιος Κωνσταντῖνος, μτχ. μν. Ὁμπλοῦ
 468
 ἄγιος Νικόλαος 222, 300, 465, 467
 Ἀγιος Νικόλαος τῶν Ξένων, ν. Ζακύν-
 θου 383
 ἄγιος Παντελεήμων 328
 Ἀγιος Παντελεήμων, μτχ. Καρακάλλου
 στή Θάσο 93
 Ἀγιος Στέφανος, ν. Ἀδριανουπόλεως
 467
 Ἀγιος (Πανάγιος) Τάφος 101, 113, 202
 Ἀγιος Χαράλαμπος, ν. στήν Κεφαλονιά
 314
 Ἀγκύρας σύνοδος 64
 Ἀγκώνα 197
 ἄγνοια 478
 ἀγνωσία 292
 ἀγορὰ 480
 ἀγόρασες 479
 Ἀγυιά 429
 ἀγωγές 369, 480
 Ἀδὰμ 228
 Ἀδαμάκης, σπαθάρης 450
 ἄδεια 87, 88, 91, 93, 142, 177, 148,
 185, 352, 359, 376, 401, 404, 420,
 424, 445, 447, 461, 463, 475, 481
 ἄδεκτος 259, 271
 ἀδελφάτα 120
 ἀδελφοποιία 255, 264
 Ἀδης 119, 159, 301, 473· βλ. καὶ κό-
 λαση

- ἀδιακρισία 465
 ἀδιάλυτοι -σία 112, 157, 158, 159, 163, 218, 219, 220, 221, 276, 288, 289, 293, 298, 299, 300, 354, 378, 379, 392, 459, 465· βλ. και ἄλυτοι· ἄλυτοι
 Ἀδριανούπολη 467
 Ἀθανάσιος Β΄ Πατελλάρος 202, 467, 468
 Ἀθανάσιος, μ. Σμύρνης 451
 Ἀθανάσιος Βαλεριανός, μ. Φιλαδελφείας 213
 Ἀθανάσιος Ρήτορας 90, 91, 104, 326
 Ἀθανασίου Σάββα 146
 ἄθεια 101
 Ἀθήνα 101, 148, 181, 322, 442
 Ἀθηνῶν, μ. 101, 103, 148, 466
 Ἀθως· βλ. Ἀγιον Ὄρος
 Αἰγαῖο Ἀνατολικό 446
 Αἰγίνης και Ὑδρας, μ. 104, 147, 186, 187, 331, 446
 αἶμα ζώου 260
 αἱρέσεις -κοί 59, 61, 62, 74, 98, 116, 230, 236, 237, 242, 243, 245, 246, 257, 259, 260, 261, 262, 265, 325, 350, 358, 360, 361, 371, 391, 402, 432, 458, 471
 αἰσχροκέρδεια 125, 172, 178, 397, 459
 Αἰτωλία 447
 Αἰτωλικό (Ἀνατολικό) 109, 448
 Αἰτωλὸς Κοσμάς 77, 403, 404, 444
 αἰχμαλωσία ἔθνους 148, 369
 Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 348
 ἀκανθα 472
 ἀκατάγνωστον 346, 457
 ἀκαταστασία 437
 Ἀκόβων, ἀρχπ. 108, 110
 ἀκοινωνησία -τοι 130, 132, 134, 141, 159, 207, 259, 262, 271, 272, 273, 279, 321, 371, 399, 401, 452, 461
 Ἀλάμπεης 107
 ἀλειτούργητοι 321
 Ἀλεξάνδρεια 428
 Ἀλεξανδρείας, πατρ. 85, 112, 308, 310, 319, 382, 384
 Ἀλέξιος τσάρος 384, 386
 Ἀλέξιος, Ο. Π. 433
 Ἀλῆ πασᾶ, ἀρχεῖο (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη) 335, 460
 Ἀλῆ πασᾶς 184
 Ἀλῆ Ρασίτ 181
 Ἀλιζότη, γ. Ἡλείου 149, 316
 ἀλισβερίσι 476
 ἄλυτοι 76, 78, 112, 166, 231, 278, 279, 288, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 301, 310, 376, 393· βλ. και ἀδιάλυτοι· ἄλυτοι
 ἀλλαξοπατριαρχία 311
 ἀλληλεγγύη 69
 ἀλλόδοξοι 243, 245, 305, 386, 431
 ἀλλόθρησκοι 421, 426· βλ. και ἑτερόδοξοι
 ἀλλότριοι 222, 223, 471, 475
 ἄλυτοι - ἄλυσία 77, 96, 103, 112, 156, 157, 158, 160, 177, 178, 179, 180, 182, 185, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 197, 198, 201, 202, 208, 209, 213, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 258, 289, 294, 326, 375, 379, 382, 383, 388, 394, 398, 422, 461, 462, 463, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 477· βλ. και ἀδιάλυτοι· ἄλυτοι
 Ἀμβρόσιος, μ. Αἰγίνης και Ὑδρας 186, 187, 331, 446
 Ἀμβρόσιος, μ. Καλαβρύτων και Αἰγιαλείας 451
 ἀμητὸς 472
 ἀμνημόνευτος 218
 ἀμπέλια 93, 107, 181
 Ἀμπρουζής 118
 ἄμφια 115, 116, 117, 161, 185, 189
 ἄμφια μαῦρα 118, 332
 ἀμφισπη 264, 265· βλ. και ἐνδυμασία
 ἀνάγνωση 103, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 156, 170, 189, 200, 281, 287, 307, 322, 405, 422, 425, 428, 446, 447, 450· βλ. και ἐκφώνηση
 ἀνάθεμα - σμένοι 61, 63, 66, 67, 70, 74, 78, 98, 112, 116, 119, 140, 147, 152, 155, 157, 159, 165, 168, 169, 179, 190, 192, 200, 203, 213, 215, 216, 232, 261, 278, 285, 287, 296, 297, 326, 342, 343, 346, 351, 352, 354, 360, 361, 375, 401, 402, 404, 408, 409, 412, 416, 432, 433, 439, 440, 443, 452, 466, 467, 468, 469, 471, 472, 473, 474, 475
 Ἀνανίας, μ. Παρίσης 442
 Ἀνανίας, μ. Παρωνείας 185
 ἀνάπηροι 259
 ἀναποτελεσματικότητα 129, 318, 394
 Ἀναστάσιος, μ. Νικαίας 138
 Ἀναστάσιος τοῦ Παναγιώτου, στήν Ἀνδρο 475
 Ἀνατολικό· βλ. Αἰτωλικό
 Ἀνατόλιος, ρώσος ἱερωμένος 196
 Ἀνδρέας Κρήτης 162
 ἀνδρόγυνα 87
 Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος 433
 Ἀνδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος 433
 Ἀνδρος 178, 191, 328, 427, 475
 Ἀνδρου, ἀρχιεπ. 100, 196, 475

- Ἀνδρούσης, ἐπ. 94, 113
 ἀνεξιθρησκεία 402
 ἀνεξομολόγητος 155
 ἄνηβοι 458
 Ἀνθιμος Β' 434, 467
 Ἀνθιμος Δ' 180, 447
 Ἀνθιμος Ζ' 450, 451
 Ἀνθιμος, ἐπ. Βελλᾶς 94
 Ἀνθιμος, ἡγ. μν. Παλιουρῆς 94
 Ἀνθρακίτης Μεθόδιος 76, 77, 125, 126, 129, 139, 166, 280, 396, 397, 398, 403, 405, 444
 ἀνθρωποθυσίες 222
 ἀντάρτης -σία 194, 228
 ἀντεκδικήσεις 256
 ἀντιγαλλικὸ πνεῦμα 374
 Ἀντιγόνη 218
 ἀντιγραφεῖς· βλ. γραφεῖς
 ἀντίδικοι 179, 181, 222· βλ. καὶ διάδικοι
 ἀντίδωρο 146, 223, 282, 470, 476
 ἀντίθεοι 194, 201
 ἀντιλήπτωρ 283
 ἀντίμαχος 222
 Ἀντιόχεια 320
 Ἀντιοχείας, πατρ. 99, 320, 384, 471
 Ἀντιοχείας Σύνοδος 141, 342
 Ἀντώνιος γιάν, σαράφης 104, 198
 Ἀντώνιος, παπᾶς στὴν Κρήτη 105
 ἀνυπακοή 251, 253, 255, 257, 264, 265, 359
 ἀνυπότακτος 445
 Ἀνώνυμος, Ἑλλ. Νομ. 77, 112, 126, 405
 ἀπαιδία 344
 ἀπάτες 256, 258
 ἀπηλλοτριωμένοι 282
 ἄπιστοι 262
 Ἀπλωταριὰ Χίου 194
 ἀπόβλητος -ή 279, 401
 ἀποδημίες 68, 244, 307
 ἀπόδραση ἐγκληματίας 255
 ἀποκοπή 210, 225, 266, 278, 360, 427, 471· πβ. ἀκοινωνησία· ἀπομόνωση
 Ἀπόκριση εἰς τὸν ἀφορισμὸν τοῦ κλήρου τῆς Κεφαλονίδος 323
 ἀπόκρυψη κερδῶν 255
 Ἀπολλωνιάδος, ἐπ. 429
 ἀπομόνωση 223, 239, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 283, 284, 285, 325, 438
 ἀποπομπή γυναικῶν 259, 260, 261, 264, 350, 359
 ἀποστάτης -σίες 194, 201, 320, 423
 Ἀποστόλης Ἀρσένιος 201, 310, 387
 Ἀπόστολοι 62, 81, 82, 85, 87, 88, 90, 97, 117, 230, 237, 242, 258, 266, 352, 370, 371, 374, 402
 Ἀποστολόπουλος Δ. Γ. 13, 16, 239
 Ἀποστολοπούλου-Παῦλη Μάχη 16
 ἀποσχηματισμός 358, 359
 ἀποτελέσματα 71, 72, 74, 76, 78, 166, 181, 185, 203, 204, 206, 208, 209, 217, 218, 223, 225, 227, 229, 269, 270, 304, 307, 308, 309, 315, 316, 318, 320, 324, 347, 372, 377, 380, 382, 388, 389, 391, 408, 412, 421, 422, 423, 478, 481, 482, 483
 ἀποτελεσματικότητα 77, 78, 81, 83, 97, 100, 104, 105, 129, 148, 168, 169, 175, 186, 187, 196, 199, 226, 271, 284, 301, 302, 329, 331, 333, 354, 393, 397, 415, 421, 429, 431, 440, 441, 443, 444
 ἀποτρόπαιος 208, 464
 ἀποφορισμός 163· βλ. καὶ λύση ἄρση
 Ἀραβες 319
 Ἀράκλη, χ. 168
 ἀργία 67, 70, 86, 87, 88, 89, 93, 99, 101, 115, 127, 136, 142, 147, 160, 192, 194, 197, 201, 213, 214, 224, 259, 264, 266, 274, 277, 282, 326, 347, 353, 422, 457, 463, 464, 466, 468, 470, 472
 ἀργία Κυριακῆς 255, 264, 265
 Ἀργυρόπουλος Ἰωάσαφ, μ. Θεσσαλονίκης 474
 ἄργυρος 158, 355
 Ἀρδομίστα, χ. Ἰωαννίνων 178
 ἀρῆς 15, 66, 75, 78, 86, 119, 139, 146, 149, 150, 154, 162, 165, 169, 170, 172, 174, 175, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 209, 210, 211, 212, 215, 217, 222, 223, 224, 225, 230, 258, 266, 278, 289, 318, 385, 387, 426, 435, 439, 450, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 474, 477· βλ. καὶ κατάρες
 Ἀριστηνὸς 132, 139, 142, 272, 273, 395
 Ἀρκάδιος 206
 Ἀρκούδιος 482
 ἀρμάδα βενετσιάνικη 416
 Ἀρμανσπεργκ 322
 Ἀρμένιοι 260, 265
 Ἀρμενόπουλος Κωνστ. 135, 239, 274, 340, 341, 343, 344, 345, 356, 361, 365, 366, 367, 398, 412, 433
 Ἀροανία 94
 ἀρπαγή γυναικῶν 251, 262
 ἀρραβῶνες 120, 122, 223, 265· βλ. καὶ συζεύξεις
 ἀρρώστειες 476
 Ἀρσενιατῶν σχίσμα 433
 Ἀρσένιος, ἐπ. Κερνίτζης 182
 Ἀρσένιος, παπᾶς στὴ Μασσαλία 440

ἀρσενολόγος 369
 ἄρση· βλ. λύση
 Ἄρτας, μ. 146
 ἄρτος 470
 ἀρχιδιάκονος (ἀμοιβή) 123
 ἀρχιδιάκονος μέγας 95
 ἀρχιεπισκοπή 82
 ἀρχιμανδριτάτο 207
 ἀρχιμανδρίτης (ἀμοιβή) 121
 ἄρχοντες 100, 136, 145, 194, 226, 263, 327, 345, 353, 371, 390, 394, 396, 430, 433, 444, 469, 471
 ἄρχων μοναστηρίου 121
 ἀσβέστης 295
 ἀσήμι 438
 ἀσπάζομαι 224, 470, 471
 ἀσύγνωστος 213, 215, 282, 463, 464, 470, 472, 478
 ἀσυγχώρητοι -σία 173, 193, 194, 195, 197, 198, 201, 202, 213, 215, 216, 218, 219, 221, 222, 300, 326, 375, 422, 439, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 473, 474, 476, 477
 ἀσυνθεσία 401
 ἀσφαλίζω 170
 ἄτακτον 436
 ἄταφια -οι 217, 218, 219, 221, 223, 283, 284, 302
 ἀτέλεια 92
 ἄτιμος 278
 Ἀττική 149
 Ἀττικής, ἐπ. 322, 442, 447
 Αὐγουστίνος, μ. Φλωρίνης 306
 Αὐλωνίτης Σπυρ. 416
 αὐτοακρωτηριασμός 259
 αὐτοαφορισμός 131, 189, 191, 459
 αὐτοκαθαίρεση -τος 115, 190, 327
 αὐτοκέφαλο 445
 αὐτοπάθεια (ταυτοπάθεια) 131, 136, 192, 353
 ἀφανισμός 225, 282
 ἀφέσιμο 151
 ἀφιερώματα 359
 Ἀφιερωμένοι 216· βλ. καὶ Φιλικοί
 ἀφοριστής 231
 ἀφοριστικά 95, 100, 101, 102, 103, 105, 108, 109, 110, 114, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 147, 148, 169, 191, 225, 231, 232, 287, 313, 322, 326, 328, 331, 426, 445
 ἀφοριστικά χαρτιά (ἀφοροχάρτια) 231, 250, 253, 403, 427, 459
 ἀφοριστρίες 275
 ἀφορισμοί 291, 300
 Ἀχούρια Λιότιας (Λιάς), χ. Ἡπείρου 122

Ἀχρίδος, ἀρχιεπ. 152, 464
 ἄχυρα 473

Βάθης Δαμιανός 186
 βάιλος ΚΠολης 96, 109, 311
 βάιλος Κέρκυρας 415, 416
 Βακάλης παπαΚωνσταντίνος 91
 Βακτηρία Ἀρχιερέων 137, 160, 238, 240, 241, 248, 250, 251, 252, 277, 291, 297, 340, 347, 356, 360, 361, 363, 364, 366, 372, 376, 393
 Βαλσαμών 69, 95, 132, 133, 134, 139, 142, 272, 273, 276, 308, 342, 343, 350, 361, 376, 395, 432
 Βάμβας Νεόφυτος 228
 Βαμβέτσος Ἀλ. 333
 βάπτισμα -σμα 87, 120, 223, 260, 286, 291, 302, 433, 463, 479
 Βαρλαάμ, ιερομ. 447
 βάρος 93, 107, 146, 159, 171, 177, 178, 182, 186, 187, 188, 207, 269, 270, 287, 314, 318, 319, 324, 362, 458, 459, 461, 463, 464, 466
 Βασιλειάδης Κ. 373
 Βασιλείαι 228, 483
 Βασιλείος Μέγας 61, 64, 249, 275, 291, 344
 Βασίλειος, ἀρχιεπ. Σμύρνης 165, 232, 409, 433
 βασιλείς -εῖα 339, 361, 369, 382, 384, 426, 432, 447, 481· βλ. καὶ κρίσις βασιλική
 Βασιλικά 133
 Βασιλική, κυρα- 447
 Βασιλινούπολις 138
 βατὰ 260
 Βατικανὸν (Ἁγία Ἐδρα) 127, 419
 Βατοπεδίου, μν. 299
 Βελβεντός 116, 474
 Βελλᾶς, ἐπ. 94, 149, 316
 Βελλᾶς καὶ Κονιτζής, μ. 183
 Βενέδικτος ΙΓ' (πάπας-ἀντίπαπας) 482
 Βενετία -οὶ 96, 109, 112, 114, 116, 127, 152, 182, 252, 285, 310, 311, 332, 365, 378, 381, 395, 398, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 422, 423, 434, 435, 445· βλ. καὶ βάιλος· ἀρμάδα
 Βενετικά ἀρχεῖα 423
 Βενιζέλος Ἐλ. 442, 443, 452
 βεράτια 181, 424, 425, 426
 Βέρροια 153
 Βερροίας, μ. 153
 Βήσσανη, χ. Ἡπείρου 183
 βία 428
 βιασμός 242, 259

- βιβάρια 102
 βιβλία 115, 168, 195, 214, 257, 260, 262, 265, 321, 358, 374, 376, 368
 βίβλος ζωής (ζώντων-δικαίων) 194, 225, 283, 288, 469, 476
 βικάριος 312, 412
 Βικέλας Δ. 114
 βιός 224
 βίος αγίου Διονυσίου 383
 βίος αγίου Νήφωνος 309
Βίος και λαμπροί αγώνες... Μαξιμου Κανσοκαλυβίτου 153
 Βλάσταρης Ματθαῖος 83, 134, 135, 239, 274, 275, 297, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 349, 352, 353, 356, 357, 360, 364, 412
 Βλατάδων, μν. 163
 Βλαχέρνης, μν. Ἡλείας 291
 Βλαχία 389, 390
 βλαχική γλώσσα 320
 Βλάχοι 320, 321
 Βλάχος Δῆμος 107
 Βλοχού, μν. 465
 Βογορίδης Στέφανος 450
 Βοδενά 287
 Βολτέρος 101
 Βουθρωτόν 102
 Βουκουρέστι 363, 389
 Βούλγαρης Εὐγ. 77, 368, 399, 400, 401, 402, 403
 Βούλγαρης Χριστόδουλος 182
 Βουλγαρίας, ἀρχιεπ. 390
 Βουλκάνου, μν. 463
 Βουρλιώτης Ι. Μ. 66
 Βούρμπιανη, χ. Ἡλείου 183
 Βουστρώνιος 482
 βραβεῖα 400
 Βραχλιώτης Εὐστάθιος 123
 Βρετανία· βλ. Ἀγγλία
 Βρέτας Ἀναγνώστης 446
 βρουμάλια 260
 Βρύγκα ΚΠολης 465
 βρυκόλακες 76, 78, 166, 219, 262, 289, 290, 291, 292, 293, 295, 299, 310, 351
 Βρύουλλα 462
 Βυζάντιο -νοὶ 13, 14, 65, 76, 83, 84, 98, 111, 134, 135, 168, 176, 206, 210, 216, 218, 236, 239, 240, 243, 247, 255, 274, 290, 305, 308, 339, 340, 341, 352, 364, 365, 408, 411, 412, 433, 443
 Γαβαλάς Τζωρτζάκης 198
 Γαβριήλ Γ' 68, 156, 200, 214, 229, 426, 463
 Γαβριήλ Δ' 61, 141
 Γαβριήλ, ἀρχιεπ. Σίφνου καὶ Μυκόνου 330, 470
 Γαβριήλ, ἐπ. Τζερεβνοῦ 190
 Γάγγρας, σύνοδος 361
 Γαέτας Δ. 323
 ΓΑΚ 181, 183, 437
 Γαλατάκη, μν. 151
 Γαλατᾶς -ιανοὶ 327, 438
 Γαλλία (Φράντζα) 116, 320, 374, 422
 Γαλλική ἐπανάσταση 374, 438
 γάμοι 66, 121, 122, 126, 128, 177, 178, 180, 185, 203, 213, 223, 245, 249, 254, 256, 257, 261, 262, 263, 265, 281, 284, 312, 322, 344, 350, 371, 391, 406, 418, 420, 424, 426, 462, 482· βλ. καὶ συζεύξεις
 Γάνου καὶ Χώρας, μ. 93
 γαστάλδοι 114
 Γιούμας Εὐστάθιος, Νικ. 178
 Γεδεών Μ. 148, 151, 185, 436
 γέενα 215, 222, 300, 472, 473
 γελοῦδες 291
 Γεμῖνος (;) 308
 γενεά 225, 282, 283, 469, 471, 473, 475
 γένεια 262
 γενίτσαροι 434
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 335, 460
 Γεννάδιος Σχολάριος 112, 162, 293, 379
 Γεράσης, παπα 183
 Γεράσιμος Γ' 101
 Γεράσιμος, μ. Αἰγίνης καὶ Ὑδρας 107, 147, 446
 Γεράσιμος, μ. Ἡρακλείας 365
 Γεράσιμος, μ. Κρήτης 195, 287, 439
 Γερμανία 334, 381, 426
 Γερμανὸς Β' 138
 Γερμανὸς Δ' 85, 154
 Γερουσία 334
 Γεώργης, ἀπὸ Ὑδρα 188
 Γεώργιος, ἀπὸ Πάτρα 99
 Γεώργιος, ρεῖζης 201
 Γεώργιος τοῦ Ἰωάννου 180
 Γεωργούσης 99, 100
 γῆ 159, 202, 216, 283, 468, 471, 472, 476
 Γῆ τῆς Ἐπαγγελίας 228
 Γηρομερίου ἐξαρχία 149
 Γιακουμή Νικολοῦ Γιάννη, Ἑλένη 188
 Γιάννενα· βλ. Ἰωάννινα
 Γιαννούλης Εὐγένιος 109, 142, 269
 Γιάντρα; 116
 γιατροὶ 351, 406, 436
 Γιεζῆς 173, 194, 202, 216, 227, 228, 229, 279, 408, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477

Γκίνης Δημ. 312, 365, 368, 372
 Γλυκᾶς Μιχαήλ 362
 Γλυκῆ Χάιδω 112, 284
 Γλυκῆς Μιχέλης 112, 285
 Γολά, γ. Ἡπείρου 122
 γονυκλισία 68
 Γόαρ· βλ. Goar
 Γουλιανὸς Δημητράκης 283
 Γραδενίγος Ἀλοΐσιος 182
 Γραικοὶ 405
 γράμμα -τα 72, 88, 95, 106, 107, 150, 214, 271, 358, 475, 481
 γραμματικὸς - γραμματεὺς 124, 480
 γραφεῖς (ἀντιγραφεῖς) 168, 220, 224, 249
 Γρηγόριος Νύσσης 60, 297, 301
 Γρηγόριος Γ' 213, 462
 Γρηγόριος Δ' 96, 433, 467
 Γρηγόριος Ε' 147, 151, 202, 333, 406, 407, 439
 Γρηγόριος Ζ' 408
 Γρηγόριος, μ. Σμύρνης 445
 Γρηγόριος, ἐπ. Μεθώνης 284
 Γρηγόριος, ἀρχιμ. στίς Ἰνδίες 475
 Γρηγόριος, δάσκαλος στὰ Ψαρά 464
 Γρηγόριος, ἔξαρχος 464
 Γρυπάρης Ἀγάπιος 174
 γυναικες 294, 482· βλ. καὶ ἀποπομπή

Δαβὶδ 192
 Δαβὶδ, ἐπ. Ναυπακτίας-Εὐρυτανίας 477
 Δαθάν 202, 216, 228, 229, 231, 468, 470, 471, 472, 474, 475, 476, 477
 δαίμονες 216, 292
 δαιμονοπληξία 290
 Δαμασκηνὸς 182
 Δαμασκὸς 99, 471
 Δαμιανίδης Δαμιανὸς 166
 δανεισμός -στής 261, 283
 Δανιήλ, ἐπ. Διαυλείας 103
 Δανιήλ, ἀρχιεπ. Ἀκόβων 108, 110
 Δανιήλ, μυχ. Λειμῶνος 85, 154, 155
 Δαπέντες Καيسάριος 383
 δάση 442
 δεισιδαιμονίες 317, 412, 413
 δεκάτη 429
 Δελβινάκιο 183
 δενδροκοπία 256, 441
 δένδρον (—ἐλευθερίας) 332, 333, 438, 472
 Δερβέτ ἀγάς 429
 Δέρκων, μ. 85
 δέσις 83
 δεσμός ἔσχατος 401
 δεσμωτήριον 301
 δεσποτικές ἐορτὲς 112
 Δημαρᾶς Κ. Θ. 395

Δημήτρης, διακο- 66
 Δημητριάδος, μ. 122, 476
 Δημητριάδης, ἀρχιεπ. 438, 439
 δήμιος 401, 402
 δημογέροντες -ία 184, 185, 255, 264, 405, 436, 445, 475· πβ. καὶ προσετώ-
 τες
 Δήμου Εὐστάθιος 476
 διάβολος 202, 216, 285, 286, 290, 291, 292, 293, 299, 300, 342, 354, 397, 402, 403, 404, 405, 470
 διάδικιο 178, 180, 181, 347, 427, 451
 διαζύγια - διαζεύξεις 66, 86, 94, 108, 117, 122, 125, 128, 146, 173, 176, 178, 179, 180, 181, 264, 265, 415, 416, 425, 426, 449
 διαθῆκες 75, 151, 152, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 255, 257, 264, 307, 314, 330, 426, 464, 466
 διαιτησία 13, 418
 Διακαινισμοὶ 383
 Διακοφτό 182
 Διαμαντής, μ. διοικητῆς 87
 Διαμαρτυρόμενοι (προτεστάντες) 219, 293, 295, 381, 382, 383, 412
 διατόμπευση 239
 διαρπαγή 282
 διασυρμός 120, 124, 282, 284, 285, 286, 287, 301· βλ. καὶ ἐξευτελισμός
 διασφαλίσεις πράξεων 255, 257, 264
 Διαταγαὶ αἱ ἀπονέμονται τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων... βλ. Κανόνες τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων
 Διατάξεις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων βλ. Κανόνες τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων
 Διαυλείας καὶ Ταλαντίου, ἐπ. 103, 466
 Διαφωτισμός 77, 79, 128, 322, 370, 399, 407
 δίγαμοι 344
 διερμηνεῖς 423
 Διηγήματα, Καρκαβίτσα 325
 δίκαιο ἐθιμικὸ 236, 339· βλ. καὶ ἔθιμα
 δίκαιο λαϊκὸ 66
 δικαιοκρίσια 201
 δικαιοπρακτικὰ 171
 δικαιοπραξίες 411
 δικαιοσύνη τουρκικὴ 66, 100, 147, 148, 181
 δικαστήρια ἐκκλησιαστικὰ 176, 180, 184
 δικαστήριον 282, 479, 480
 δικονομικὸ μέσο 66, 75, 117, 176, 179, 184, 187, 192, 210, 307, 313, 347, 365
 Δίλοφο· βλ. Λιμπόχοβο
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 82, 136, 139, 385

- Διονύσιος Β' (πρώην μ. Νικομηδείας) 193, 327, 465
 Διονύσιος Γ' 328, 384, 463
 Διονύσιος Δ' (πρώην μ. Λαρίσης) 91, 100, 142, 174, 179, 185, 422
 Διονύσιος Ε' 426
 Διονύσιος, μ. Λαρίσης (εἶτα Ο. Π. Διονύσιος Δ') 142
 Διονύσιος, μ. Νικομηδείας (εἶτα Ο. Π. Διονύσιος Β') 327
 Διονύσιος, μ. Ρέντος καὶ Πραστοῦ 106
 Διονυσίου, μν. 153, 177
 δισκέλιον 457
 διχοστασία 343
 δόγης 127, 420, 423
 δόγμα -τα (δογματική) 16, 57, 59, 62, 65, 70, 72, 77, 82, 83, 84, 96, 98, 116, 120, 129, 132, 140, 144, 169, 173, 177, 196, 199, 208, 212, 230, 236, 237, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 254, 270, 272, 281, 284, 285, 293, 294, 295, 300, 310, 317, 318, 323, 326, 328, 334, 342, 356, 370, 377, 378, 379, 381, 383, 387, 391, 392, 393, 401, 409, 411, 412, 413, 414, 430, 431, 433
 Δομινικάνοι 482
 Δομποῦς, μν. 156
 Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 156, 285, 286, 387, 394, 427, 482
 δοσίματα 254, 264
 δοῦλοι 190, 255, 263, 264, 280, 285, 294, 359, 404, 458, 475, 481, 482, 483
 δραγουμάνος 183
 Δραζίνος παπαΓεώργιος 253, 290
 Δράμαλης 334
 δραπέτες 264
 Δρούλια Λουκία 17
 Δρυινοπούλεως, μ. 184
 Δυοβουνιώτης Κωνστ. 165
 Δυρραχίου, μ. 274
 Δύση (Δυτικοί - Δυτική ἐκκλησία) 60, 111, 118, 173, 295, 305, 343, 377, 380, 381, 392, 394, 400, 401, 402, 414, 421, 422, 423, 429, 435, 482
 δωρεὰ πρὸ γάμου 264
 δωρεὰς 68, 69, 75, 116, 168, 169, 244, 255, 257, 264, 307, 474
 Δωρόθεος Μονεμβασίας 293, 378
 δωροληψία -κία 126, 136, 192, 353
- ΕΒΕ 238, 346, 357
 Ἐβραῖοι 74, 81, 187, 189, 222, 228, 242, 245, 260, 262, 263, 264, 351, 403, 421, 423, 429, 430
- ἐγκαίνια ἐκκλησιῶν 122
 ἐγκατάλειψη οἰκογενείας 265
 ἐγκληση 273, 353, 457, 458
 ἐγκύκλιος 101
 ἔδαφος 298
 εἶθιμα 238, 424, 425
 ἐθνική περιουσία (γῆ) 256, 265
 ἐθνικοί· βλ. εἰδωλολάτρεις
 ἔθος 61, 87, 88, 141, 154, 437· λατινικὸν 435
 εἶδη ἀφορισμοῦ 347, 362
 εἰδωλολάτρεις -εἶα (ἐθνικοί) 242, 243, 245, 246, 259, 261, 262, 351, 358, 371
 εἰκόνες 358
 εἰρηνοδίκης 181
 εἰσοδήματα 79, 88, 101, 105, 115, 125, 202, 224, 225, 282, 313, 470, 471, 479
 ἐκβιασμοὶ 265
 ἐκδικαῖος 90
 ἐκδικητής 222
 Ἐκθεσις Χρονική 293, 378
 ἐκκλησιάζομαι -σμός 146, 174, 197, 198, 223, 224, 260, 282, 357, 468, 470, 472
 ἐκκλησιάρχης 121
 Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια 149, 362
 Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, Φίλωνος 372
 ἐκοίπτω 99, 154
 ἐκλέγω 287
 Ἐκλογή, Ἰσαύρων 349
 ἐκμεταλλεῦτες γυναικῶν 246
 ἐκπτώσεις - ἐκπίπτω 210, 224, 447, 474
 ἐκταφή 158
 ἐκφυλισμός 76, 110, 129, 411
 ἐκφώνηση ἀφορισμοῦ 97, 108, 119, 120, 301, 314, 317, 332, 338, 444, 446, 449
 Ἐλασσῶνος, ἐπ. 322
 Ἐλβετία 381
 ἐλεημοσύνη 90, 151, 202, 224, 282, 285, 364, 476
 ἐλευθερία θρησκευτική 379
 ἐλευθεροκοινωνία 280
 Ἐλιάβ 228
 Ἐλισσαῖος 227, 228
 Ἐλληνική Νομαρχία 77, 112, 126, 405· βλ. καὶ Ἀνώνυμος
 ἐμπόριο -οι 103, 152, 260, 263, 428
 ἐνάγων (-όμενος) 480
 ἐνδίκαια μέσα 452· βλ. καὶ δικονομικὸ μέσο
 ἐνδυμασία 260, 261, 263, 264· βλ. καὶ ἀμφίεση
 ἐννάτες 120
 Ἐννώμ 222

- ἐνοριακὲς μονὲς 94, 149, 316· βλ. καὶ
 μονὲς σταυροπηγιακῆ ἀξία
 ἔνταλμα 68, 92, 96
 ἐντάλματα δικῶν 121
 ἐντροπή 285
 *Εἰς Μάρμαρα, ἐνορία ΚΠολης 91
 *Εξάβιβλος 135, 340, 341, 343, 344,
 345, 346, 349, 361, 365, 366, 367
 ἐξαγοριά 164, 165
 ἑξαρχοὶ -ίης 87, 88, 89, 96, 103, 106,
 127, 142, 149, 180, 311, 316, 317,
 457, 464
 ἐξαφορισμὸς 163· βλ. καὶ λύση
 ἐξευτελισμὸς 200, 286· βλ. καὶ διασυρ-
 μὸς
 ἑξοδα 82, 97, 118, 120, 121, 128, 124,
 125, 144, 182
 *Εξοδιαστικὸν 60, 157
 ἐξολόθρευση 225, 282, 471
 ἐξομολόγηση -ής 67, 69, 87, 90, 118,
 159, 164, 165, 187, 221, 245, 257,
 265, 355, 369, 464, 477, 481· βλ. καὶ
 πνευματικοὶ
 ἐξομολογητάρια 64, 66, 68, 161, 164,
 239
 *Εξομολογητάριον 291
 ἐξομολογητικὴ φιλολογία 239
 ἐξορκισμοὶ 115, 127, 149, 333
 ἐξουσία ἐκκλησιαστικὴ 69, 72, 76, 87,
 93, 107, 108, 143, 305, 311, 312,
 328, 329, 332, 371, 392, 398, 400,
 409, 412, 435, 481, 482, 483
 ἐξουσία πολιτικὴ 66, 69, 72, 76, 88, 119,
 215, 247, 256, 259, 265, 266, 304,
 318, 328, 330, 333, 343, 349, 384,
 387, 390, 394, 400, 402, 407, 411,
 413, 414, 420, 426, 431, 432, 433,
 434, 435, 437, 438, 439, 440, 441,
 442, 443, 447, 440, 449, 480, 481,
 482, 483
 ἐξοφλητικά 95
 ἐξωεκκλησιασμὸς 75, 94, 97, 151, 312,
 404, 405, 437
 ἐξωεκκλησιαστικὸν 101
 ἑξῶς 107, 445
 ἐξωτερικοὶ προέχοντες 369
 εἰορτὲς 113, 116, 224
 ἑπαινος 371
 ἑπαιτῶ 282
 ἐπανάσταση ἑλληνικὴ 114, 138, 215,
 391, 406, 446
 ἐπανάσταση πρωτόγονη 403
 *Επανάσταστρίτισσα, μ.τχ. τῆς μν. Βουλ-
 κάνου 463
 ἐπάρατος 326
 ἐπαρχος 369
 ἐπίβαση -της 95, 265, 467, 468
 ἐπιδημίες 414
 ἐπιδρομὲς βαρβαρικὲς 260, 261, 263,
 349
 ἐπιτορία 140, 141
 *Επιστολαὶ ἐνὸς Ἀγρινιώτου 324
 *Επιτομή Κανόνων 345
 ἐπιτραχήλιο 115, 117, 163, 178, 182,
 185, 186, 189, 327, 383
 ἐπίτροποι 171, 480
 *Ἐπτάνησα (Ἰόνια) 118, 121, 123, 332,
 416, 417, 420, 442, 449
 *Ἐρμηνεία εἰς τὰ Τέσσαρα Εὐαγγέλια 390
 *Ερμηνευτὲς 130, 132, 134, 153, 272,
 273
 *Ἐρρίκος Η' 391
 *Ερυθρῶν, μ. 451
 ἐσπερινὸς 161, 479
 ἐταιρείες 13, 255, 264, 473
 ἐτερόδοξοι 245, 257, 265, 305, 386,
 399, 402, 403, 420, 424· βλ. καὶ ἀλ-
 λόδοξοι· ἀλλόθρησκοι
 Εὐαγγελιάτου-Νοταρά Φλωρεντία 17
 Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης 291
 Εὐαγγελιστὸς, ράπτης 107
 εὐαγγέλιο 111, 117, 161, 162, 183,
 184, 185, 346, 347, 424, 457, 458
 Εὐαγγελισμὸς (εἰορτή) 112
 Εὐαγγέλου-Μποτῆ Γιούλη 16
 Εὐβοία 151
 Εὐδοξία, αὐτοκράτειρα 206
 εὐλογίαι 127, 148, 154, 206, 216, 302,
 318, 351, 371, 400, 405, 420, 470,
 472
 Εὐνόμιος 138
 εὐνούχοι -σμὸς 261, 262, 358
 Εὐρώπη 291, 381, 423, 451
 Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης 76
 Εὐταξίας 123
 Εὐφροσύνη, δομνίτζα 198
 εὐχέλαια 223
 εὐχελαιοτρισάγια 120
 εὐχές 120, 154, 161, 162, 165, 166,
 292, 371, 382, 392, 400, 405
 εὐχές συγχωρητικὲς 90, 154, 156, 157,
 159, 163, 164, 300, 354, 362, 383,
 398
 εὐχολόγια 77, 84, 110, 119, 161, 162,
 163, 164
 Εὐχολόγιο Μέγα, Goar 482
 ἐφεσιβάλλω 415
 ἑχθρα 136, 192, 353, 457· βλ. καὶ φθόνος
 Ζάβορδα· βλ. Νικάνορος, μν.
 Ζαγορά 175

- Ζαγόρι 172, 317
 Ζάκυνθος 86, 111, 163, 294, 323, 383, 413, 415, 449
 Ζαμπία, μοναχή 104
 Ζάν· βλ. Όζιας
 Ζάρια 259, 260, 261
 Ζαφείρης 198
 Ζαχαρίτσας χατζηΠαναγής 181
 Ζάχερ Άπτάλλαχ Ίμπνι 471
 Ζηλοτυπία 419
 Ζημία 104, 413, 445
 Ζήρια 109
 Ζητεία 264
 Ζιουπάνι 91
 Ζιχνών, μ. 460
 Ζιχνών και Νευροκόπου, μ. 463
 Ζουλούμια 74
 Ζουμπουλιά 91
 Ζούτς Άλέξης, Ίω. 172
 Ζυγομαλάς Θεοδόσιος 378, 379, 426
 Ζώα 195, 260, 262, 263, 414, 476· βλ. και κτήνη
 Ζωγραφική 260
 Ζωγράφου, μν. 177
 Ζωή 206, 209, 210, 223, 225, 278, 282, 283, 289, 309, 465, 471, 472, 474
 Ζωή αιώνιος (μέλλουσα) 278, 333, 364
 Ζωναράς 75, 132, 133, 139, 142, 272, 273, 276, 277, 349, 350, 372, 385, 395, 432
 Ζωοκλοπή 195, 321
 Ζωοσφαγή 441

 ήγειμνες 226, 369, 386, 405, 481
 ήγούμενοι 67, 91, 92, 97, 193
 Ήλεια 291
 Ήλειας, μ. 298
 Ήλιού Φίλιππος 17
 Ήπειρος 111, 124, 149, 150, 172, 183, 316, 417, 429, 433
 Ήπειρου, δεσποτάτο 433
 Ήρακλείας, μ. 107, 115, 126, 214, 327, 365
 Ήσαϊας, Ο. Π. 206, 460

 θάνατος 60, 144, 152, 194, 195, 197, 201, 216, 218, 223, 226, 258, 273, 278, 282, 283, 284, 288, 289, 296, 297, 299, 326, 375, 465, 467, 469, 470, 471, 472, 473, 476, 477, 479, 482
 θάπτω 218, 282, 286, 295, 351, 355, 472, 479· βλ. και τάφος
 Θάσος 93, 171, 175
 θαῦμα 112, 160, 162, 163, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 382, 383, 388, 392, 393, 394, 398, 482
 θέατρα 260
 θεατρίζομαι 287
 θεία κοινωνία (μετάληψη) 68, 75, 165, 206, 245, 259, 260, 261, 263, 272, 273, 308, 344, 350, 359, 482
 θεία λειτουργία 119, 120, 161, 259, 285, 350, 358, 262, 286, 479
 θεία πρόνοια 394, 483
 Θεοδόσιος, Ιερμόν. 190
 Θεοδώρα 18
 Θεοδώρητος 370
 Θεόδωρος Β' Λάσκαρις 433
 Θεόδωρος, από Μοριά 178
 Θεολόγος, χ. Θάσου 171
 Θεοτόκου, μν. Χάλκης 213, 462
 Θεοφάνης, Ο. Π. 102
 Θεοφάνης, πατρ. Ίεροσολύμων 93
 Θεοφάνης Περιθεωρίου 153
 Θεοφιλόπουλος, ταβουλάρης 192
 Θεόφιλος, πατρ. Άλεξανδρείας 308
 Θεόφιλος, έπ. Καμπανίας 88, 367, 368, 370, 371, 372, 373, 374
 Θεόφιλος 385
 Θεοφύλακτος, άρχιεπ. Βουλγαρίας 390
 θεσμοί 441
 Θεσσαλονίκη 109, 124, 135, 162, 163, 178, 297, 344, 422, 424, 425, 435, 436, 474
 Θεσσαλονίκης, μ. 74, 124, 177, 178, 274, 367, 424, 425, 474
 Θεωρία Χριστιανική..., 395
 θηρία 216
 θρησκευτικότητα 113, 304, 305, 306, 308, 310, 321
 θυμιάζω -όμενοι 146, 223, 282, 470, 474, 476
 θυμός 132, 136, 139, 362· βλ. και δξύ-χολος

 Ίάκωβος Α' 174, 185, 390, 469
 Ίάκωβος, άρχιμ. Ίωαννίνων 356, 357, 360, 361, 362, 363
 Ίάκωβος, πρωτοσ. Ίεροσολύμων 101
 Ίάσιο 172
 Ίβηρίας καθολικός 285
 Ίβήρων, μν. 95, 163, 291
 Ίγνάτιος, μ. Θεσσαλονίκης 424, 425, 435
 Ίγνάτιος, μ. Μονεμβασίας 146
 Ίγνάτιος, μ. Σερβίων και Κοζάνης 474
 ιδρώτας 225, 471
 Ίερά Έξέταση 400, 402
 Ίερεμίας Α' 85, 95, 112, 213, 319, 462, 464, 465

- 'Ιερεμίας Β' 96, 99, 107, 114, 142, 150, 178, 213, 462, 466
 'Ιερεμίας Γ' 65, 194, 195, 424, 470, 471
 'Ιερεμίας Δ' 428
 ιεροδικαστής -δικης 424, 425
 'Ιερόθεος, μ. Μονεμβασίας 378, 379
 'Ιερόθεος, μ. Παροναξίας 476
 ιερομνήμων 121
 'Ιεροσόλυμα 95
 'Ιεροσολύμων, πατρ. 76, 77, 87, 101, 102, 129, 156, 285, 294, 299, 384, 387, 388, 389, 390, 477
 ιερόσυλοι 369, 465, 466
 ιεροσύνη 202, 276, 326, 458
 'Ιησουΐτες 401
 'Ικονίου, μ. 147
 'Ινδίες 475
 'Ιννοκέντιος, πάπας 206
 ιντερέσα 171
 'Ιόνια· βλ. 'Επτάνησα
 'Ιουδαίοι 194, 227, 259, 260, 472, 475
 'Ιούδας 172, 173, 194, 201, 202, 216, 222, 226, 227, 228, 229, 290, 300, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477
 'Ιουστινιανός 131, 132, 133, 135, 139, 342, 343, 372, 385, 408
 ιπποδρόμια 263
 'Ισαάκ, επ. Καρύστου 103
 'Ισαυροι 136, 349
 'Ισίδωρος Α' 140
 'Ισμήνη 218
 'Ισούφ 427
 'Ιστορία Πατριαρχική ΚΠολεως 293, 378, 379
 'Ιστορία Πολιτική ΚΠολεως 293, 378, 379
 'Ιταλία 118
 ιχθυοφάγοι 320
 'Ιωακείμ Γ' 321
 'Ιωακείμ, πατρ. 'Αλεξανδρείας 310, 318
 'Ιωάννης Α' 'Ορσίνι 111
 'Ιωάννης Εὐαγγελιστής 119
 'Ιωάννης ὁ Νηστευτής 64, 68, 69, 247, 249, 291
 'Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας 111, 140, 461
 'Ιωάννης Σχολαστικός 237, 395
 'Ιωάννης Χρυσόστομος 83, 129, 136, 247, 342, 353, 370, 375, 408, 453
 'Ιωάννης, παπα- 153
 'Ιωάννης, παπὰς-οἰκονόμος μ. 'Ιωαννί-91
 'Ιωάννης, ράπτης 91
 'Ιωαννίκιος Α' 95, 112
 'Ιωαννίκιος Β' 93, 190, 326, 468
 'Ιωαννίκιος Γ' 192, 436
 'Ιωαννίκιος, επ. 'Ελασσώνος 322
 'Ιωαννίκιος, μ. 'Ιωαννίνων 317
 'Ιωάννινα (Γιάννενα) 100, 111, 112, 118, 178, 284, 396, 405, 417
 'Ιωαννίνων, μ. 317, 356, 417, 459
 'Ιωαννίνων καὶ Βελλῶς, μ. 91
 'Ιωάσαφ Β' 465
 'Ιωάσαφ, άρχπ. Σινᾶ 93, 468, 469
 'Ιωάσαφ, άρχιερεὺς 253
 'Ιωάσαφ, μ. Σερρών 96, 112
 'Ιωσήφ, επ. 'Ανδρούσσης 113
 'Ιωσήφ, ιερμόν. 168
 'Ιωσήφ, μ. Βελλῶς καὶ Κονίτσης 183
 'Ιωσίας 222
 Καβαδάτα 123
 καδής 100, 181, 312, 426· βλ. καὶ ιερο-δικαστής
 καθάιρεση 63, 70, 74, 75, 96, 97, 125, 139, 147, 148, 150, 154, 164, 194, 200, 202, 206, 213, 224, 257, 259, 261, 263, 266, 274, 277, 286, 319, 326, 327, 350, 353, 359, 364, 375, 386, 412, 415, 424, 432, 447, 467, 468, 469
 Καθολική -οὶ 59, 82, 88, 127, 141, 161, 284, 295, 388, 416, 420, 421· βλ. καὶ Δύση
 καθολικισμός 117, 244, 279, 312, 319, 320
 καθοσίωσις 434
 Κάιν 172, 194, 202, 216, 228, 229, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 477
 Καὶνή Διαθήκη 73, 81, 217, 226, 227, 385, 401, 463
 Κατῆρς Θεόφιλος 323
 καίω (κάψιμο) 290, 291, 292, 334, 403
 κακόνιοι 400
 Καλαβρέζοι 423
 Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας, μ. 452
 Καλαμπάκα 148
 καλάνάργος 457, 458
 καλβινισμός 117
 καλένδες 260
 καλημερίζω 476
 Καλλινίκη, μυχ. 452
 Καλλίνικος Β' 'Ακαρνάν 89, 126, 156, 177, 189, 202, 214, 390, 463
 Καλλίνικος Γ' 383
 Καλλίνικος Δ' 146, 473
 Καλλίνικος Ε' 43
 Καλλίνικος, μ. Μήλου 441
 Κάλλιςτος Α' 219, 461
 Καλλωνᾶς Κοσμᾶς 202, 469, 470
 καλλωπισμός 264, 300, 351, 360

- Καμίλλης Ἰω. Ἀντ. 416
 Καμπανίας, ἐπ. 87, 367, 368, 369, 371
 Καμπούρογλου 149
 Κάνιγκ 447
 Κανόνες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων 63, 97, 131, 137, 152, 236, 237, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 250, 257, 259, 271, 276, 277, 341, 342, 345, 346, 348, 363, 364, 371, 374, 376, 411, 432
 Κανονισμοὶ 123, 287
 Καντακουζηνὸς Σερμπάν 390
 Καντιώτης Αὐγ. 452, 453
 Καπελάς Νικόλαος 314
 καπηλειά 259, 261· βλ. καὶ κρασσοπου-
 λείον
 Καποδίστριας 256
 Καραγεώργου Ἀλεξάνδρα 91
 Καραθανάσης Ἀθ. 389
 Καρακάλλου, μν. 93
 Καραμανίτες 327
 Καραμοκάνης Περὴς 201
 Καρατζίας Χριστόδουλος 89
 Καρδάκι Κέρκυρας 182
 Καρθαγένης σύνοδος 64, 133, 134, 139, 272, 273, 342, 376, 385
 Καρκαβίτσας Α. 323, 324
 Καρλίνης 418, 419
 Καρτζιώτη Αἰκατερίνη 203
 [Καρτζιώτης;] Δημήτριος 151
 Καρτζιώτης Προκόπιος 151, 202, 203, 204
 Καρύκη Μαρία 103
 Καρύκης Μιχαὴλ 103
 [Καρύκης;] Σωτήρχος 103
 Καρύστου, ἐπ. 103
 Κασσιανὸς 295
 Καστέλλιο Σφακιῶν 195
 κατάβρωμα 475
 κατάθεση ἐνορκή 257
 καταπίνω 202, 468, 471, 472, 476
 κατάρα -μένοι 115, 119, 126, 148, 152, 155, 157, 165, 169, 171, 172, 173, 188, 190, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 201, 202, 204, 205, 206, 209, 211, 214, 215, 216, 219, 221, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 231, 276, 288, 293, 294, 297, 299, 300, 309, 326, 333, 354, 367, 375, 405, 409, 414, 429, 439, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 483· βλ. καὶ ἀρᾶς
 Κατασάρι 383
 Κατάστενον 438
 κατάστιχο κοινοτικό 198
 καταχθόνιος 290, 291
 κατάχρησις 435, 441
 κατεβατό 405
 Κατζικάς Δῆμος 185
 Κατζονάτη Μάρω 188
 Κατήφορος Ἀντ. 396
 Κατοχή, χ. Αἰτωλοακαρνανίας 448
 Κατσαίτης Ἀναστάσιος 152
 Καυσοκαλύβια 153
 καυστήριον 406
 καφενεῖα 321
 ΚΕΙΕΔΑΑ 348
 κελλιῶτες 282
 κεπήνιο 197, 265
 Κεραλενιώ 287
 κέρδη 103, 104, 255, 259
 κεριά 123, 259, 261, 263
 κεριά μαῦρα 117, 118, 123, 125, 332
 Κέρκυρα (Κορυφοί) 102, 118, 123, 125, 182, 191, 239, 332, 415, 416, 420
 Κερνίτζης, ἐπ. 182
 Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ἀρχιεπ. 86
 Κεφαλονιά 111, 239, 314, 323, 415, 418, 442
 κηδεῖα 208, 218, 424, 433, 464
 κηδεμόνες 480
 κηλὶς μολυντικὴ 279, 408
 κήρυγμα 404
 Κιέβου, μ. 143
 Κίμωλος 127, 295
 κίνημα ἐξωτερικὸν 66
 κινήματα 66, 411, 442· βλ. καὶ στάσεις
 κιουρεκτζίδες 121
 Κίτζου Γεώργιος 447
 Κλάρκ 118
 κλήδονας 261, 351
 Κλήμης, ἐπ. Ρωμαίων 97, 237
 κληρονομίαις -οὶ 66, 108, 114, 146, 172, 174, 176, 388, 469, 473, 476
 κλοπῆς - κλέφτες 102, 103, 124, 158, 159, 160, 164, 168, 169, 170, 175, 195, 219, 246, 251, 255, 256, 258, 262, 264, 301, 307, 314, 330, 350, 353, 355, 369, 412, 429, 434, 448, 449, 458, 459, 476, 477
 Κλυμιδάδος, χ. τῆς Λέσβου 149
 ΚΝΕ/ΕΙΕ 13, 16, 17, 239
 Κοζάνη 91, 116, 287, 368
 Κοίμηση Θεοτόκου (Κοτροτζάνι), μν. Οὐγγροβλαχίας 469
 κοινοβιακὸ σύστημα 219
 κοινολαΐτης 226
 κοινότητες 79, 80, 99, 116, 123, 194, 322, 332, 333, 435, 437, 445, 446
 κοινότητες καθολικῶν 99, 127, 295
 κοινωνία· βλ. θεία κοινωνία
 κόκκαλα 383
 Κοκκίνης Νικόλαος 449
 Κοκκίνης Ραφελιάς γέρο Σκούτης 188

- Κοκκινίσματα Τσαμαντά, χ. Ἡπείρου 122
κόλαση 65, 158, 187, 198, 216, 221, 222, 223, 227, 231, 296, 300, 301, 354, 355, 403, 459, 475, 477· βλ. καὶ Ἄδης
κόλλυβα 291
κολλυβάδες 368, 374
Κολυβά, συλλογὴ 163, 442
κόμη 260, 262, 263
Κομίτισσα, μτχ. Ἄγ. Ὁρους 95
Κομνηνὸς-Υψηλάντης Ἀθ. 428, 436
Κονάκης Κωστάκης 450
κόνδυλοι 162
κονιορτὸς 225
Κόνιτσα 447
κόνσολοι· βλ. πρόξενοι
Κονταξόπουλος Ἰωάννης 447
Κοντοσκάλι 179, 465
κόποι 224, 282, 468, 469, 471
Κόπτες 116
Κοραῖς Ἀδ. 77, 231, 232, 404, 405, 440
κοράνι 427
Κορέ 228, 229
Κορέσης, γιατρὸς 103
Κορίνθιος (αἰμομίχτης) 401
Κόρινθος 83
Κορονέλος Νικόλαος 476
Κορφαλῶνης Μεθόδιος 171
Κοσνίτζα, μν. 159
Κοτροτζάνι· βλ. Κοίμηση Θεοτόκου
Κουγιόφορ Μήτηρος 314
Κουκουλιού, χ. Ἡπείρου 149, 316
Κουκουναῖ Εἰρήνη 292
Κούμαινα 460
Κούμας, κυρίτζης 459
Κουνάλης Κριτόπουλος 275, 340, 345
κουρά 263, 359
κουτία 101
Κουτούβαλης Σωφρόνιος 445
κουτσοβλαχική 317· βλ. καὶ Βλάχοι
κρασιὶ 259
κρασσοπουλεῖον 263, 350· βλ. καὶ καπη-
λειά
κρέας 259, 262, 351
κρέδιτα 330
Κρήτη 105, 123, 127, 162, 253, 305, 313, 412, 414, 415, 425, 428, 430, 439
Κρήτης, μ. 145, 171, 195, 287
κρίσις βασιλική 145, 147
κρίσις μέλλουσα 208, 221, 222, 276
κρισολογίς - κριτὲς 181, 369, 380, 481
κριτὲς αἵρετοὶ 182, 251, 263
Κριτίας 89
Κριτόπουλος Μητροφάνης 219, 293, 294, 299, 380, 381, 382, 383
Κρούσιος Μαρτίνος 378, 379, 380
Κρούσοβον 287
κτήματα 94, 124, 172, 225, 414, 450, 466, 470, 471, 474
κτηματολόγιο 182
κτῆνη ἄλογα 208, 464, 482· βλ. καὶ ζῶα
Κυδωνία Κρήτης 105, 313
Κυκλάδες 127
κυλίστρες 260
κυνήγι 260
Κύπρος 138, 425, 482
Κύπρου καὶ Νέας Ἰουστινιανῆς, ἀρ-
χιεπ. 180
Κυράδιον 308
Κυρατζού, μαῖα στὴ Σκιάθου 314
Κυριακή (ἡμέρα) 112, 114, 115, 116, 166, 170, 285, 320, 405
Κύριλλος Α' Λούκαρης 86, 92, 201, 381, 467
Κύριλλος Δ' 470
Κύριλλος Ε' 85, 214, 425, 463, 472
Κύριλλος Ζ' 106, 108, 198, 215, 464, 473
Κύριλλος (κακοΣεραφεῖμ), πατρ. Ἀν-
τιοχείας 471
κώδικες 124, 128, 175, 182, 206, 339, 457· βλ. καὶ χειρόγραφα
Κώδις τοῦ Πριγκηπάτου τῆς Μολδα-
βίας 365
Κωνσταντινίου, μν. 462
Κωνσταντίας, σύνοδος 482
Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος 433
Κωνσταντίνος, ἐπ. Ἀνδρούσσης 94
Κωνσταντινούπολη (ΚΠολη) 75, 85, 91, 96, 103, 109, 123, 128, 138, 166, 174, 185, 210, 232, 258, 290, 311, 322, 334, 342, 368, 374, 416, 418, 419, 438, 440, 451, 459, 464
Λαγκαδία 110
Λαδᾶς 103
λάδι 259, 261, 262, 263
λαζαρέτο 434
Λάζαρος 301
λαλάδες 263
Λάμπης καὶ Σφακίων, ἐπ. 124
Λάμπας Κώστας 17
Λάρισα 179, 442
Λαρίσης, μ. 103, 442
Λασκαράτος Α. 323
Λατίνιο 138, 318· βλ. καὶ Δύση - Κα-
θολικοὶ
Λατίνος Νικόλαος 103
λατρεία 98, 132, 243, 245, 246, 254
Λάυρας Μ., μν. 165, 174, 286

- λεγάτο 174
 Λειμώνος, μν. 85, 154, 198
 λειτουργία· βλ. θεία λειτουργία
 λείψανα (άνθρωπων) 159, 160, 190, 285, 290, 291, 298, 383
 λείψανα ἄγια 120, 298, 314, 328, 362, 383
 Λειψία 373
 Λένιν, Κρατική Βιβλιοθήκη Μόσχας 385
 λέπρα 194, 202, 216, 227, 228, 279, 408, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477
 Λέσβος 198· βλ. καὶ Μυτιλήνη
 λέσχεις 321
 Λέων Ζ' ὁ Σοφὸς 249
 ληστεία -ἐς 251, 262, 264, 357, 369
 λιβάδι 358
 Λιγαριδῆς Παῖσιος 384
 Λιγενᾶς Κυριάκος 473, 474
 Λιγνὸς 179
 Λίμποβον 149
 Λιμπόχοβο (Δόλοφο) Κοζάνης 91
 λιμώττω 225, 471, 473
 λιποτάκτης 194
 λιτανεῖες 479
 Λιτζᾶ καὶ Ἀγράφων, ἐπ. 185
 λιώνω, 90, 165, 302
 Λογοθέτης Νικ. 181
 λογοθέτης μ. 283
 λογοκρισία 368
 Λόγος στὸν Μιχαὴλ τὸν τοῦ Ἀγγιᾶλου 76
 λογοτεχνία 323, 324
 Λονδίνο 324
 Λορεντάνο Φραντζέσκος 311
 Λουκάς, εὐαγγελιστὴς 57, 60
 Λουκάς 181, ἀπὸ Τρίπολη
 Λουκάς Χρυσοβέργης 249
 Λούπου Βασίλειος 112
 λουτρά 260, 263, 358
 λοχεῖα (ἐπιλόχεια) Θεοτόκου 260, 263
 λύκος 202, 470
 Λύκου, χ. 122
 λύση (ἄρση-ἀποφορισμός) 63, 68, 70, 71, 72, 77, 78, 81, 82, 85, 86, 88, 90, 93, 103, 104, 111, 112, 133, 167, 204, 207, 218, 271, 272, 273, 308, 309, 315, 342, 344, 354, 355, 371, 382, 383, 393, 400, 460, 461, 479, 480
 λώβη 275
 Λῶτος Δημ. 404

 μαγαζιά 334
 μαγγανεῖες 321
 μάγοι 263
 Μαζαράκης Γεράσιμος Γ. 319
 Μαθιὸς Σταμάτης 173
 Μαθιοῦ Δικατερίνη 173
 Μακάριος, πατρ. Ἀντιοχείας 384
 Μακάριος Σαμπάλης, μ. Θεσσαλονίκης 297
 Μακάριος, μ. Παροναξίας 173
 Μακάριος, ἱερμν. 89
 μακαρισμοὶ 400
 Μακεδόνες 133
 Μακρίνο Ζαγορίου 317
 μάλαμα· βλ. χρυσὸς
 Μάλαμας Γεώργιος 201
 Μαλαξὸς Μανουὴλ 135, 136, 137, 142, 143, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 192, 227, 238, 240, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 261, 276, 277, 291, 296, 297, 340, 345, 347, 348, 349, 352, 353, 355, 356, 357, 360, 362, 363, 364, 366, 376, 378, 379, 393, 398· βλ. καὶ Νομοκάνων
 μαλικιανὲς 427
 μανδύας 115
 Μανουήλ, πατρ. 372
 Μανουήλ Α' Κομνηνὸς 249
 Μανουήλ Β' 274
 Μανουήλ, ἑξαρχος 89
 Μανσούρ, Ὄστα 471
 μάντεις 262, 263
 Μανωλάκης τοῦ Ἀντωνίου 107
 Μάξιμος Γ' Λόγιος 162, 163, 378
 Μάξιμος, «θεῖος» 376
 Μάξιμος, Καυσοκαλυβίτης, ὁσιος 153
 Μάξιμος, μ. Κρήτης 145
 Μαργαρίτα, Ὑδραία 188
 Μαργαριτένια, ἀπὸ Κοντοσκάλη 179
 Μαργούνιος Μάξιμος 114
 Μαριές, χ. Θάσου 93
 Μάρκος Ξυλοκαράβης 213
 Μάρκος, μν. Σερρών 291
 Μάρκος, ἄρχοντας Ρόδου 145
 Μαρουδία, στὴν ΚΠολη 179
 Μαρούλα τοῦ παπαῖ Ἀντωνίου 105, 313
 Μαρούσα, Ὑδραία 188
 μάρτυρας πίστεως 160
 μάρτυρες -ία 75, 94, 102, 113, 145, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 188, 255, 257, 273, 274, 315, 346, 347, 457, 458, 480
 Μαρωνεῖας, μ. 185
 μαρόνοι 265
 Μασσαλία 440
 μαστίγα 275
 μαστίχα 183
 Ματθαῖος, εὐαγγελιστὴς 60
 Ματθαῖος Α' 274

- Ματθαῖος Β' 148
 Ματθαῖος, πατρ. Ἀλεξανδρείας 85
 Ματθαῖος, μ. Δημητριάδος 476
 Μάτσης Νικ. 346, 458
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος, ἡγεμῶν 363
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος, Παντολέον-
 τος 194
 Μαυρομμάτης Νεόφυτος 109
 μάχαιρα (δίστομος-πνευματική) 61, 76,
 85, 139, 225, 232, 396, 397, 406,
 407, 470, 472· βλ. καὶ σπαθίον
 Μαχταρίνα 201
 Μέγα Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλη-
 σίας 357, 384
 Μεγάλη Ἐκκλησία 61, 141, 148, 150,
 175, 179, 313, 315, 318, 322, 327,
 409, 450, 459, 461, 465
 Μεγάλον Νογράτιον 318
 Μέγα Ρεῦμα 473
 Μέγα Σπήλαιο, μν. 339
 Μέγκουλας, μν. 149, 316
 μέθη 259, 261, 263, 350
 Μεθόδιος, ἱερομ. 193
 Μεθώνης, ἐπ. 284
 Μελέτιος, ἀρχιεπ. Κρήτης 123
 Μελέτιος, μ. Τρίκακης καὶ Σταγῶν 321
 Μελέτιος, μ. Μολδαβίας 450
 Μελχισηδέκ, ἑξαρχος 287
 Μέντζου-Μεϊμάρη Κωνσταντῖνα 17
 Μέρτζιος Κωνστ. 152
 μέσα ἐξωτερικά 148
 μεσιτεία 330
 μεταθανάτιες φροντίδες 209
 μετάληψη· βλ. θεία κοινωνία
 μεταλλαγαῖς 479
 μεταμφιέσεις 260, 262
 μετάνοιες 164, 244
 Μεταξᾶς Νικόδημος 86
 μεταστροφή θρησκευτική 319
 μεταφυσική 210, 223, 270, 335
 Μετέωρα 148
 μετόχια 461
 μέτρα ἐξωτερικά 326
 Μετρηγὸς 99, 100
 Μετρών καὶ Ἀθύρα, μ. 115, 177, 178,
 180
 Μετσόβου ἑξαρχία 316, 317
 Μεχμέτ Β' ὁ Πορθητὴς 112, 293, 378,
 379, 380, 382, 394
 Μηθύμνης, μ. 154, 149, 201
 Μῆλος 88, 89, 117, 185, 416, 421, 422
 Μήλου, μ. 441
 μήνυμα μικρὸ 327
 Μητρινὸς Ἀντώνιος 178
 Μητροφάνης Γ' 96, 150, 182, 311, 430,
 462
 μίασμα 279
 μίμοι 260
 Μ. Ἀσία 446
 μισθωτοὶ 397, 405
 Μιχαήλ, ἀρχάγγελος 300
 Μιχαήλ Αὐτωρειανὸς 92, 153
 Μιχαήλ Β' Ἀγγελος-Δούκας 433
 Μιχαήλ, μ. ρήτωρ 87
 Μιχαήλ, πατρ. Ἀντιοχείας 99
 Μιχάλης, ἀπὸ Νάξο 314
 Μίχου Πανάγος 108
 μνήματα· βλ. τάφοι
 μνημόσυνα 225, 262, 285, 291, 326
 μνηστεῖες 254, 349
 μοιχεία 91, 249, 262, 309, 331, 369,
 391
 Μολδαβία, μ. 310, 450
 Μολδοβλαχία 112, 363, 394
 Μολόχ 222
 Μοναστήρι 287
 Μονεμβασίας, μ. 146, 201, 207, 311,
 378, 379, 387, 461
 μονές 92, 171, 222, 256, 260, 261, 262,
 263, 275, 302, 305, 351, 358, 359,
 423, 461, 468· βλ. καὶ σταυροπήγια
 Μονοδένδρι, χ. Ἡπείρου 172
 Μονομάχος τοῦ Θεοδώρου 107
 Μοριάς· βλ. Πελοπόννησος
 μορμολύκειον 294
 Μοροζίνης 149
 Μόσχας, πατρ. 384, 385, 386
 Μοσχολοῦρι 74
 μούλκια 459, 460
 Μουντάνος Ἰω. 178
 Μουρούζης Νικόλαος 114
 μουσουλμάνοι 160, 377, 380, 427
 Μπάλμπι Ζαχαρίας 420
 Μπάος Κωνστ. 470
 Μπασαράμπας Κωνστ. 389, 390, 477
 Μπενιζέλος Ἰω. 149
 Μπίστης Σταμέλος 178
 Μπόγδανος 309
 Μπόζιο 187
 Μπούφα Ζαμπέτα 197
 Μπούφας Νικήτας 197
 Μπραγκοβεάνου Κωνσταντῖνος 156
 ΜΠΤ (ΕΒΕ) 113, 163, 285, 286, 389,
 392
 μυστήρια 478, 479, 481
 Μυτιλήνη 80, 107, 121, 286, 445· βλ.
 καὶ Λέσβος
 Μυτιλήνης, μ. 114, 124, 287, 436, 445,
 460
 Μωυσῆς 228, 229
 ναῖπης 181, 426
 Νάξος 89, 93, 197, 215, 314, 437, 464

ναοί 120, 265, 259,
 Ναυπακτίας-Εύρυτανίας, έπ. 477
 Ναυπάκτου και "Αρτης, μ. 109
 Ναύπλιο 238, 247, 347, 353, 362, 418, 419
 Ναυπλίου και "Αργους, μ. 182
 ναύλος 428
 Νέα Μονή Χίου 92
 Νεαρές 131, 132, 133, 135, 136, 139, 247, 342, 348, 372, 385, 408, 433
 Νεεμάν 228
 Νεΐλος, Ο. Π. 209, 303, 461
 νεκροσημαίνω 332
 νεκρώσιμη ακολουθία 154, 157
 Νεκτάριος, πατρ. 'Ιεροσολύμων 384, 387, 388
 Νεκτάριος, έπ. Πελαγονείας 368
 Νεκτάριος, πρωτος. 177
 νεομάρτυρες 305
 Νεόφυτος Β' 117, 185, 201, 463
 Νεόφυτος Ζ' 145, 214
 Νεόφυτος Ζ' 89
 Νεόφυτος, μ. 'Ηρακλείας 126
 Νεόφυτος, έπ. 'Αττικής 442
 Νεόφυτος ό "Εγγλειστος 170
 Νεόφυτος, κακο- 202, 467
 Νεοχώριο, χ. Λιτζά και 'Αγράφων 185
 Νεραντζιά 107
 νερό 109
 νήπια 294, 483
 νηστεία 68, 69, 257, 260, 261, 262, 263, 265, 307, 308, 364
 Νηστευτής· βλ. 'Ιωάννης Νηστευτής
 Νήφων Β', πατρ. (Άγιος) 309
 νιζάμι 427
 Νικαίας συνόδου πατέρες 146, 169, 230, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 476· βλ. και Πατέρες
 Νικαίας Α' Οικ. Σύνοδος 130, 131, 132, 134, 146, 149, 209, 210, 216, 230, 272, 277, 342, 467
 Νικαίας Ζ' Οικ. Σύνοδος 131, 134, 191, 192
 Νικαίας, δεσποτάτο 433
 Νικαίας, μ. 138
 Νικάνορος 'Οσίου, μν. (Ζάβορδα), 172
 Νίκας Γεώργιος 325
 Νικήτας, άρχιεπ. Θεσσαλονίκης 74
 Νικηφόρος, μ. Κρήτης 171
 Νικηφόρος, μ. Παροναξίας 87
 Νικόδημος, μ. Σάρδεων 168
 Νικόδημος, ιερομ. 191
 Νικόλαος, Ο. Π. 249, 372
 Νικολετάκης Δημητράκης 145
 Νικομηδείας, μ. 327
 Νίκων, πατρ. Μόσχας 384, 385, 386, 387

Νινευίτες 148
 νομικά δίκαια 481
 νομική ακρίβεια 480
 Νομική Συναγωγή 283
 Νομικόν Πρόχειρον 364
 Νομικόν, Θεοφίλου Καμπανίας 374
 νόμιμα 340, 341, 345, 347, 355, 357, 361, 367, 368, 373, 375
 νομίσματα 121
 Νόμοι 342
 Νομοκάνων εις ιδ' τίτλους 237, 349
 Νομοκάνων εις ν' τίτλους 237
 νοστροπία 14, 15, 77, 80, 139, 152, 169, 175, 292, 301, 315, 317, 387, 349, 453
 Νοταράς Φραγκίσκος 104, 105, 197, 326
 Νοταράς Χρύσανθος (πατρ. 'Ιεροσολύμων) 76, 77, 87, 88, 102, 129, 280, 281, 294, 299, 392, 394, 395, 397, 407, 444, 477
 νοταριακή πράξη 314
 νοτάριοι 94, 171, 238, 314, 330, 347, 353, 362
 Νουλας Δημ. 324
 νομηνίες 260, 358
 Ντρούγκας 'Αθανάσιος 91

Ξανθόπουλος, Νικηφόρος-Κάλλιστος 206
 Ξανθοδίδης 321, 412
 ξεχωρισμός 370, 403· βλ. και άποκοπή
 ξεροφαγία 68, 164, 275, 308
 ξύλα 148, 220, 221, 289, 291, 467
 ξύρισμα - ξυρίζομαι 262, 300

'Ο 'Αφωρεσμένος 323
 'Οζίας ('Οζά, Ζάν) 229, 483
 'Οθωμανική αύτ/ρία - νοί 67, 72, 181, 421, 424, 437, 439
 οίκογένεια -κώς 94, 225, 283, 287, 288
 οικονομία -κά 13, 108, 151, 170, 196, 217, 224, 236, 255, 264, 283, 303, 330, 332, 335, 423, 430, 437, 446
 Οικονομίδης Νίκος 17
 Οικονομίου χώρα 461
 Οικονόμος Κωνστ. 77, 126, 228, 279, 322, 407
 οικονόμος μ. 95
 οικόπεδα 283
 οίκος (άφορισμένου)· βλ. σπίτι
 'Ολίγαι λέξεις εις απάντησιν τής ύπ' άριθ. 5688 έγκυκλίου τής 'Ιεράς Συνόδου 324
 δλιγοπιστία 292
 όμήγυρις 194, 225, 266, 280, 282, 470, 474

- Ὀμηρίδης Π.Σ. 442
 Ὀμολογία, Κριτόπουλου 381
 ὁμορφάδες διαβολικὲς 300
 Ὀμπλοῦ, μν. 468
 ὄνειδος 217, 473
 ὀξύχολος 130, 132, 136, 352
 ὄπλα 438, 442
 ὀργή Θεοῦ 216, 217, 225, 257, 290, 309, 435, 469, 470, 471, 472, 474, 476, 477
 ὀργίλος 139, 385
 Ὀρθοδοξίας 112, 116, 285
 ὀρθὸς λόγος 405, 480
 ὄρθρος 161, 479
 ὄρια 93, 213, 273
 ὄρκος 75, 102, 115, 116, 126, 155, 165, 176, 177, 179, 180, 181, 189, 192, 206, 210, 215, 216, 263, 301, 304, 307, 321, 346, 365, 377, 411, 425, 426, 427, 457, 471
 ὄρκος ἐλληνικὸς 260
 ὄρνεα 216
 ὄρφανὰ 282, 283, 288, 475, 476
 ὄρφανική περιουσία 255, 264
 Ὁσίου Λουκά, μν. 112
 Οὐγγροβλαχία 389, 469, 477
 ὀφεικῆται 94, 95, 121, 226, 264, 285, 378, 379
 ὀφείκιον 115, 194

 Παγνράτιος, ἀρχιεπ. Ἀνδρου 475
 παζάρια 295
 πάθος 177, 178, 192, 353, 419
 παίγνιον 285
 παιδευσις ἐξωτερικὴ 331, 400, 426
 παιδιὰ 225, 285, 476, 483· βλ. καὶ νή-
 πια
 Παῖσιος Β' 85, 154, 191, 202, 231
 Παῖσιος, πατρ. Ἀλεξανδρείας 384
 Παῖσιος, ἐπ. Λάμπης καὶ Σφακίων 124
 Παῖσιος, ἀγιοταφίτης 202
 πᾶντα 102
 Παλαιὰ Διαθήκη 73, 81, 217, 226, 227, 229, 401
 Παλαμίδης Ρήγας 151
 παλαιστρες 263
 Παλιουρῆς, μν. 94
 Παμπλέκης Χριστόδουλος 214
 Παναγία (Θεοτόκος) 188, 222, 291, 299, 300, 412, 465, 475, 476
 Παναγία Εὐαγγελίστρια, ν. Μήλου 185
 Παναγία ἡ Τσουκαλαριά, ν. Κυδωνίας Κρήτης 105, 313
 Πανάγιος Τάφος· βλ. Ἅγιος Τάφος
 Παναγιώτης, ἀπὸ Τρίκαλα 314
 Παναχράντου, μν. Ἀνδρου 191, 328
 πανοικί 104, 201, 223, 282, 326, 466
 πανούκλα 148, 434
 Πανταζῆς Κωνσταντῆς 476
 Πανταζόπουλος Νικ. 65
 Παντοκράτορας, μν. 219
 παντοπωλεῖα 321
 Παῦροι 330
 Παπαδιαμάντης 122
 Παπαδόπουλος Χρ. 435
 Παπαμανώλης χατζῆ Ἀνδρέας 428
 πάπας (παπίδια - παπισμός - παπιστὲς) 190, 279, 302, 311, 320, 388, 394, 400, 402, 419, 482· βλ. καὶ Δύση
 Παπᾶς Ἀθαν. 333
 Παπᾶς Ἀναστ. Ἐμμ. 333, 334
 Παπῆ Σμαράγδα 201
 Πάπισσα Ἰωάννα 321, 324
 παράδεισος 223, 289, 403
 Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες 277, 363, 364
 παραίτηση 190
 παραίτησις μετοχῆς μυστηρίων 280, 478
 παράκληση 120
 Παραμυθία 122, 417
 Παραμυθιάς, ἐπ. 122
 Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν, μ. 149
 Παρασκευόπουλος Γερμανός, μ. Ἡ-
 λείας 298
 Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ Προσωρινοῦ
 Πολιτεύματος τῆς Ἑλλάδος 446
 Παράφρασις Ἐξαβίβλου 346
 Παράφρασις τοῦ Συντάγματος... Βλά-
 σταρη 340
 Πάργα 127, 416, 420
 Παρθένιος Α' 90, 213
 Παρθένιος Β' 104, 194, 197, 356, 357, 362
 Παρθένιος, μυχ. 383
 Παρθένιος, ἱερομ. 93
 Πάριος Ἀθανάσιος 326
 Παροιμία Πάρου 183
 Παροναξίας, μ. 87, 109, 173, 197, 202, 476
 Πάρος 93, 183, 426
 Παρπαρίγος Ἀντώνιος 198
 Πασχάλης Δημ. 439
 Πατέρες 59, 61, 64, 65, 68, 83, 129, 132, 134, 172, 209, 230, 249, 273, 289, 300, 301, 341, 342, 348, 351, 361, 374, 375, 386, 395, 408, 409, 411, 412, 453, 467, 471, 474, 475, 476, 477· βλ. καὶ Νικαίας Σύνοδος
 Πάτμος 89, 118, 119, 423, 462
 Πάτρα 99, 405
 πατριαρχικὲς ἀποφάσεις (πράξεις) 13, 66, 85, 86, 92, 96, 193, 206, 215, 238, 239, 252, 253, 256, 264, 367

- Παῦλος, ἀπόστολος 83, 401
 Παχυμέρης Παραφραστής 82
 Παχώμιος Α' 201, 213, 462
 Πεδίο τοῦ Ἀρεῶς 443
 πεῖνα 148
 Πειραιᾶς 442
 πειρατεία 264, 423, 428
 Πέκιον 464
 Πελαγωνείας, ἐπ. 368
 Πελεκάνοι 94
 Πελοπόννησος (Μοριάς) 178, 256, 305, 334, 416, 419, 438, 439, 461
 Πενθέκτη 63, 64, 236, 237, 238, 241, 242, 243, 245, 246, 258, 250, 260, 341
 πένθος -πενθῶ 365, 473
 Περδικάρης Μιχαήλ 126
 Περιβόλι, χ. Τρικάλων 320, 321
Περὶ ἐπιτιμίας τῶν ἁμαρτανόντων 130
 περιηγητὲς 118, 290, 295, 320
 περίθαλψη ἐγγληματία 264
 Περιθεωρίου, μ. 153
 περιουσία 145, 146, 171, 174, 256, 257, 261, 264, 265, 283, 286, 309
Περὶ τοῦ μὴ δεῖν ἀναθεματίζειν 130
 Πετᾶβιος, ἱησοῦτης 401
 πέτρες 194, 195, 198, 202, 216, 220, 221, 289, 388, 467, 469, 470, 472, 474, 476, 477· πβ. ξύλα
 Πέτρος, ἀπόστολος 206
 Πέτρος, ματσωρ 388
 Πηγᾶς Μελέτιος 421, 435
Πηδάλιον 68, 138, 191, 200, 240, 241, 277, 278, 291, 292, 297, 298, 341, 345, 368, 371-377, 388, 406· βλ. καὶ Ἀγάπιος· Ἀγιορείτης Νικ.
 Πηλάτι, χ. Ἡπείρου 429
 πίεση ἐξωτερικὴ 148
 πικρὸς (ἀφορισμὸς) 156
 Πιλοῦ Μαρία 103
 πιπέρι 358
 Πιτσάκης Κωνστ. 17, 365
 πλάνη 400
 πλαστογραφία 255, 264
 Πλατῆς Νικολάκης 198
 πλεονέκτες 251, 262, 330, 357, 477
 πληγὴ τοῦ θεοῦ 397
 πλησιδῶροι 281
 πνευματικοὶ 57, 64, 67, 68, 69, 164, 165, 239, 369, 436, 447, 460, 478, 480· βλ. καὶ ἐξομολόγησι
 πολιτεία 193, 194, 226
 Πολυφέγγους, ἐπ. 202
Πόνος τοῦ ἀφορισμένου 302
 πορνεία - πορνοβόσκοι 260, 263, 353, 359
 Πόρτα· βλ. Τουρκία
 Πορφύρας Λάμπρος 302
 Πορφύριος, ἀρχιεπ. Ἀχρίδος 152
 Πορφύρος Ἀναστάσιος 197
 πουγγία 403
 Πουκεβίλ 127, 287, 320, 422
 πούλησες 479
 πράγματα (ἀφορισμένων) 225, 282, 470, 471, 476, 483
 πραγματεῖες (πραμάτιες) 104, 125, 397, 428, 481
 Πρέβεζα 146
 Πρέβελη, μν. 123, 162
 πρέζαις 428
 Πρίντζιπας Γιώργος 17
 Προβλεπτῆς Γενικὸς Θάλασσης 417, 418
 Προβλεπτῆς Ἰονίων 182, 415, 416
 προδότες 369, 440
 Προδρόμου, μν. (Εὐλογημένη Πέτρα) 207
 προεστῶτες (ἐκκλ.) 87, 92, 123, 170, 339, 391, 394, 444, 479, 480, 481
 προεστῶτες (πρόκριτοι) 99, 109, 331, 426, 437, 445, 446
 προέχοντες ἐξωτερικοὶ 369
 προίκα-προικοδοσία 118, 153, 254, 264, 472
 Προικονήσος 172
 Προικονήσου, ἀρχιεπ. 172
 προκοπὴ 172, 173, 191, 224, 282, 285, 317, 468, 469, 470, 471, 472, 474, 476, 477
 πρόληψις 292
 προνομὴ 473
 προνόμια 213
 πρόξενοι (κόνσολοι) 109, 116, 320, 422, 447, 451
 προοίμια 255
 προπέτεια 483
 προσβολὴ ἄρχοντα 242, 246, 247
 προσευχὲς 244, 280, 475, 479, 481
Πρὸς τοὺς ἀχθομένους ταῖς ἐπιτιμήσεσι 61
 προσφορὰς 264
 προσωπεῖα -ίδες 260, 351
 Προσωρινὴ Ἐθνικὴ Συνέλευσις 123
 προφώνησις 445
 Πρωτοδεύτερη Σύνοδος ΚΠολεως 75
 πρωτοπαπάδες 412, 420, 435
 πρωτοσυγκελικὸ ὄνομα 207
 πρωτοψάλτης 412
 πτώματα 163, 354, 383
 Πυργὶ Χίου 183
 πυρκαγιὰς 148, 442
 Πυρσόγιαννη 91, 183
 πῦρ - πυρίκαυστος 60, 215, 224, 225, 229, 231, 257, 282, 291, 300, 401, 465, 468, 469, 472, 473, 474, 475

- ράβδος πνευματική 90
 Ραιδεστοῦ, ἐπ. 214
 Ρακοβίτζας Μιχαήλ 437
 Ράλλης, ἄρχων 190
 Ράλλης-Ποτλῆς 130
 Ραφαήλ Β' 99, 117, 120, 185, 213, 422, 462, 466
 Ραφαήλ, μ. Ἰκονίου 147
 Ρέοντος καὶ Πραστοῦ, μ. 106
 ρεστάρω 171
 Ρήγαινα 201
 ρηγάτα 302
 Ρήτορας Ἀθανάσιος· βλ. Ἀθανάσιος ρινοκοπῶ 344
 Ροβέρτος, Γαλλίας 279
 Ροδινός Ν. 102, 117, 144, 164, 165, 279
 Ροδολάκης Γιώργος 17
 Ροδόλφος Β' αὐτ./ρας 426
 Ρόδος 145
 Ρόδου, μ. 145
 Ροῦδης Ἐμμ. 321, 324
 Ροῦδης Μακάριος 214, 463
 Ρουμανία 357, 389
 Ρουμανική Ἀκαδημία 348
 ρουφέτια 182, 333, 471
 ροῦχα 112
 ρύπανση οἰκιῶν 256
 Ρωμανός, μ. Δυρραχίου 274
 Ρωμαῖοι 99
 Ρωμανιόλοι· βλ. Δυτικοί
 Ρώμη 416, 419, 482
 Ρωσία -οι 139, 143, 196, 318, 319, 384, 386, 387
 ρωσοτουρκικός πόλεμος 438

 σακελλάριος 121
 Σάλπιγξ τῆς Ἀληθείας 216, 404
 Σάμος 66
 Σαμουήλ Χαντζερῆς 76, 153, 156, 406, 464, 472
 Σαμουήλ, ἱερομ. μν. Καρακάλλου 93
 Σαμπάλης· βλ. Μακάριος Σαμπάλης
 Σάμ.πας 147
 Σαντορίνη 198
 σαραντισμοὶ 120
 σαράφης 105, 198
 Σάρδεων, μ. 168
 Σαρδικῆς, σύνοδος 130, 132, 134, 271, 342, 372
 σατανᾶς 282, 352, 353, 401, 475· βλ. καὶ διάβολος
 σαρατζχανές 438
 σάχ σουλτάνα 427
 Σεβήρος Γαβριήλ 171
 Σεγιδῆ Ἀλῆ πασάς 428
 σεισμός 429

 σέκρετον 95
 σεληνιασμός 351
 Σελιτσιανιώτης Γεώργιος 429
 Σεραφεῖμ, μ. Ἀρτης 146
 Σεραφεῖμ Μυτιληναῖος 463
 Σεραφεῖμ· βλ. Κύριλλος, πατρ. Ἀντιοχείας
 Σερβία 464
 Σερβίων, ἐπ. 178
 Σερβίων καὶ Κοζάνης, μ. 474
 Σέρρες 112, 182, 291, 333
 Σερρών, μ. 96, 182
 Σηλυβρίας, μ. 461
 σημαντήρια 117
 σημεῖο σταυροῦ 260
 Σιάτιστα 287
 σιγίλλια 92, 93
 σίδηρος 194, 195, 198, 202, 216, 220, 221, 289, 388, 401, 467, 469, 470, 472, 474, 476, 477· βλ. καὶ πέτρες
 Σίλβεστρος, πατρ. Ἀντιοχείας 320
 σιμωνία 126, 259, 264
 Σινᾶ, μν. (ἀρχιεπ.) 85, 93, 112, 177, 189, 319, 468
 Σινοπίτης Νικόλαος 396
 Σισάνιο 187, 312
 Σιτζάκος Τζάννος 114, 286
 Σίφνος 87, 311
 Σίφνου καὶ Μυκόνου, ἀρχιεπ. 330, 470
 Σίφνου, ἐξαρχία 87
 Σιωζός Μπουριταριώτης Δημήτριος 94
 Σκάλα Κεφαλονιάς 442
 Σκαναβῆς 428
 σκάνδαλα - σκανδαλοποιὸς 194, 201, 337
 Σκαφιδιάς, μν. 291
 σκεῦη 259, 261, 263, 307, 350
 σκευοφύλαξ μ. 95
 Σκίαθος 314
 σκιάβοι 69, 310
 Σκύρος 447
 Σκύρου, ἐπ. 122
 Σμαράγδω τοῦ Παναγιώτη 314
 Σμολενσίου, ρήγας 219, 288
 Σμύρνη 80, 106, 114, 187, 291, 404, 429, 445, 447
 Σμύρνης, μ. 165, 232, 409, 433, 445, 451
 Σουγδουρῆς Γεώργιος 112, 284
 Σουλεϊμάνμπεγῆς σαλαχόραγας 428
 Σούλης Χρῖστος 317
 σουλτάνος 333, 379, 382, 424, 434, 439
 Σόφια 159
 Σοφιανόπουλος Κανέλλος 451
 Σοφιανόπουλος Νικ. 452
 Σοφοκλῆς 217
 σπαθίον τῆς ἐκακλησίας 391, 400· βλ. καὶ μάχαιρα

- Σπανός (βιβλίο) 341, 365, 366, 367, 398
 Σπανός 'Αλέξιος 365
 Σπανός Γεώργιος 202, 467
 σπίτι - οίκος (άφορισμένου) 99, 173, 224, 225, 282, 285, 286, 287, 465, 474, 475, 476· βλ. και υπάρχοντα
 Σταθθ Πηνελόπη 389
 Σταμούλης, από Τρίκαλα 99, 100
 Σταμπούλα, από Βρύουλλα 462
 Στάμω, από Σισάνιο 312
 στάρι 322, 323
 στάσεις 140, 265, 411, 433, 434· βλ. και κινήματα
 Σταυράκης 437
 Σταυρονικήτα, μν. 465, 466
 Σταυρονικήτου, κάθισμα 464
 σταυροπάτης 321
 σταυροπήγια 91, 92, 93, 94, 97, 147, 151, 193· βλ. και μονές
 σταυροπηγιακή άξια 253, 254, 264, 461, 465
 Σταυρόπουλος Δημήτριος 175
 Σταυροπούλου χατζηΜαρία 175
 σταυρού σημείο 264, 359
 στάχυς 472
 στερήσεις (άφορισμένου) 280, 299, 342, 478, 479, 480, 481· βλ. και άποτελέσματα
 στηλογραφώ 170
 στολές ιερατικές 111· βλ. και άμφια· πετραχήλιο· ώμοφόριο
 Στουδίου, μν. 275
 Στραβοπόδης, από Βρύουλλα 462
 στρίγγλες 262, 291, 351
 συγγενείς (άφορισμένου) 172, 173, 209, 217, 218, 281, 287, 295, 298, 323, 354, 355, 388, 416, 475
 συγκατοιχώ 481
 συγκληρονόμοι 145
 συγκοινωνία (με άφορισμένο) 133, 276
 συγχυτής - συγχύσεις 201, 387
 συγχώρηση 325
 συγχωρητικά 95, 123, 147, 149, 158, 159, 161, 316, 355
 συγχωριανοί 281
 συγχωροχάρτια 69, 127, 161, 165, 383, 460
 συζεύξεις 181· βλ. και γάμοι
 συκοπερίβολο 107
 συκοφαντία 256, 264, 458
 συλλειτουργώ - γον 162, 224, 282, 470, 471
 συμβοηθώ 467
 Συμβούλιο των Δέκα 413
 Συμεών Θεσσαλονίκης 162, 163
 Συμεών ο Νέος Θεολόγος 89
 συμπεριφορά 62, 411, 414, 439
 συμπερπατώ 481
 συμπίνω 223, 282, 470, 474, 475
 συμπόσια 261, 262, 263, 351
 συμπραγματεύομαι 224, 481· βλ. και πραγματείες
 συμπροσευχή -ομαι 259, 262, 267, 277, 279, 280, 283, 342, 358, 479, 481
 συμφέροντα 224, 333
 συμφορώ 224, 282, 470, 471
 συμφωνητικά 95
 συμψάλλω 276, 358, 479, 481
 συναγελάζομαι 261, 349
 συναγωγές έβραίων 259, 262
 Συναδηνός, από Τρίκαλα 99, 100
 Συναδινός, παπα 115, 147
 συναινώ 470
 συναναστροφές 146, 197, 223, 270, 276, 278, 279, 280, 282, 375, 468, 470, 472, 474, 476, 481
 συνδουλεύω 470, 481
 συνδράμω 470, 471, 481
 συνείδησις 448, 450
 συνείσκατοι 246, 257, 260, 265
 συνέλευσις κοινή 445
 συνεσθίω 198, 223, 224, 282, 470, 474, 475, 481
 Συνέσιος 385
 συνέταιροι 281
 συνεύχομαι 271, 276, 350
 συνηγορώ 467
 Σύνοδοι 61, 63, 64, 68, 69, 81, 82, 83, 98, 130, 131, 134, 146, 149, 178, 216, 230, 236, 237, 238, 243, 247, 252, 255, 263, 272, 273, 278, 311, 316, 327, 334, 339, 341, 343, 348, 370, 371, 374, 384, 404, 409, 411, 412, 419, 441, 442, 446, 447, 448, 452, 458, 467, 468, 469, 470, 472, 475, 476
 συνοικέσια 86, 115, 118, 202, 203, 214, 284, 425· βλ. και άρραβώνες· γάμοι
 συνομιλώ 276, 280, 282
 σύνορα μαχαλάδων 182
Σύνταγμα κατά Στοιχείον 83, 135, 340, 341, 345, 346, 356, 357· βλ. και Βλάσταρης
 συνωμοσίες 360
 Σύρος 442
 σύστημα άρχοντικόν 437
 σύστημα του γένους 224
 σύστημα πολιτικόν 226, 437
 Σφακιά 195
 Σφραντζής 37
Σχεδιάσμα περί της 'Ανεξιθρησκείας...
 399, 402
 σχίσμα 391, 442

- σχισματικοὶ 295, 416
 σχολεῖα 106, 116
 Σωποτὸς 314
 σωτηρία 226, 276, 342, 354, 371, 444
 σωτηρία 226, 354, 371, 444
 Σωτηρόπουλος Νικόλαος 452
 Σωτήρος, μν. Σηλυβρίας 461
 Σωφρόνιος Β' 326
 σῶμα (ἀφορισμένου) 156, 158, 159, 166, 210, 216, 217, 218, 219, 221, 284, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 354, 355, 363, 372, 379, 382, 383, 388, 392, 393
 ταβουλάριος 192
 Τάγαρης 94
 ταξίδι 128, 417
 Ταπεινὸς Ἑλ. 373
 παραξίες 333
 Τατάρνας, μν. 193
 Ταταύλα 121
 ταυτοπάθεια· βλ. αὐτοπάθεια
 ταφή 197, 208, 216, 218, 282, 464, 468, 470
 τάφοι (μνήματα) 159, 162, 190, 292, 295, 296, 354, 355, 383, 388, 393, 479
 ταχρηνηζήδες 427
 τελετουργία 77
 τελῶνες 371
 Τεμπρατζές Γεώργιος 190
 Τεργέστη 151
 Τεσσαρακοστή 285
 τεφτερδάρης 428
 Τζαβέλλας Γιαννάκης 314
 τζαγκαρική τέχνη 99
 Τζανφουρνάρης Θεοφύλακτος 152
 τζεβαερικά 428
 Τζερβενού, ἐπ. 190
 Τζετατζούια, μν. 388
 Τζουάννες, ἀπὸ Ὑδρα 178
 τιμάριο 182
 Τίμιος Πρόδρομος, μν. στή μ. Γάνου καὶ Χώρας 94
 Τιμόθεος Β' 87, 103, 145, 197, 466
 Τιμόθεος, πατρ. Ἱεροσολύμων 389
 Τιμόθεος, ἀρχιεπ. Κύπρου καὶ Νέας Ἱουστινιανῆς 180
 Τιμόθεος, μ. Λαρίσης 103
 Τιμόθεος, μ. Σάρδεων 168
 τόκος 261, 350
 τόμος 95, 139, 143, 327, 344, 383, 384, 385, 386, 387, 433
 Τόμος Τεσσάρων Πατριαρχῶν 139
 Τόμος Χαράς 482
 τοποτηρητής 88, 434
 τουμπί 292
 Τουρκολάχα, χ. Ὑπείρου 113
 Τουρκία -κοι (Πόρτα) 100, 181, 252, 312, 334, 368, 369, 374, 405, 421, 423, 424, 426, 427, 429, 434, 437, 439· βλ. καὶ ὀθωμανοί-μουσουλμάνοι
 τραγούδι 261, 351
 Τραπεζούντιος Γεώργιος 97, 277, 341, 363
 τριάδα ἁγία (ζωαρχική) 194, 201, 202, 208, 209, 213, 257, 278, 375, 464, 465, 466, 467, 469, 470, 471, 472, 474, 475
 Τριανταφυλλόπουλος Κωνστ. 249, 348
 Τρίκαλα 99, 314, 321
 τρίκρηρα 115· βλ. καὶ κερία
 Τρίκαρης καὶ Σταγῶν, μ. 99, 320, 321
 Τρίπολη 110, 181
 Τρίτσης Ἀντ. 452
 Τρόιλος Λουρέντζος 102, 103
 Τρούλλου Σύνοδος 344
 Τρωιάνος Σπύρος 17
 Τσαριτσάνη 322
 τσάρος 385, 386, 387
 Τσερβάριον, χ. Ζαγορίου 172
 Τσιτσίνις Ζωρζής 440
 τσιφλίκια 184
 Τσουκαλαριά Κυδωνίας Κρήτης 105
 τυμβωρύχοι 297, 369, 376
 τυμπανιαῖοι (-νίες) 96, 194, 201, 215, 220, 221, 231, 258, 279, 289, 293, 294, 295, 298, 378, 388, 392, 393, 394, 398, 459, 465, 466, 467, 471, 472, 473, 474, 477, 482, 483
 Τυπάλδος Μελέτιος 286, 288
 τυπικὸ (ἀφ.) 77, 111, 119, 120, 141, 154, 166, 169, 170, 172, 186, 189, 192, 195, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 222, 226, 227, 231, 269, 275, 278, 279, 281, 288, 299, 300, 324, 347, 375, 367, 420
 τυπικά μονῶν 91
 τύραννοι 397
 Τυραπέρας Φῶτος 146
 Τύρναβος 442
 τυχηρά 122, 123, 127
 ὕβρη 259, 261, 264, 272, 350, 369, 432, 462
 Ὑδρα 80, 106, 114, 147, 178, 179, 186, 188, 331, 428, 440, 446
 ὑπαρχοι 369
 ὑπάρχοντα 206, 224, 225, 282, 468, 469, 473, 475

- ὑπέκκαυμα 475
 ὑπηρέτες 280, 481
 ὑποδικία 200, 230, 231
 Ὑπουργεῖο Ἑθνικῆς Παιδείας καὶ Θρη-
 σκευμάτων 66, 80
 Ὑπουργεῖον ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν
 καὶ τῆς Δημ. Ἐκπαιδεύσεως 441,
 448
 Φανάρι 428
 Φαρμακίδης Θεόκλ. 77, 228, 279, 407
 φατοῦρες 104
 φθόνος 346, 457
 φθορά βιβλίων 358
 φθορά παρθένας 264, 265, 344, 359
 Φιλαδελφείας Θ. 149
 Φιλαδελφείας, μ. 213
 φιλάδικος 473, 476, 477
 φιλανθρωπικά καταστήματα 123
 φιληδονία 155
 Φιλικοὶ 215, 333, 334· βλ. καὶ Ἀφιε-
 ρωμένοι
 Φιλιππούπολη 121, 333
 Φιλίππων καὶ Δράμας, μ. 463
 Φιλόθεος Κόκκινος 219, 288, 361
 Φιλοθέου, μν. 465
 Φιλόπουλος, ἀπὸ Ἀθήνα 181
 φιλοπροσωπία 94, 177, 189
 φιλοτάραχος 172, 173
 Φίλων ὁ Φιλόσοφος 362, 372
 φερμάνια 425, 439
 Φλαβιανὸς 130
 φλόγα αἰώνιος 222
 Φλώρινα 306
 Φλωρίνης, μ. 306
 φόβητρα 408
 φόβος 15, 71, 78, 94, 116, 119, 144, 166,
 169, 170, 171, 175, 177, 179, 180,
 183, 188, 197, 199, 208, 209, 211,
 212, 215, 218, 219, 220, 227, 229,
 253, 266, 267, 278, 281, 283, 284,
 286, 287, 289, 293, 294, 299, 304,
 306, 310, 314, 315, 317, 335, 355,
 394, 396, 414, 419, 441, 460, 483
 φόνος 242, 260, 261, 264, 350, 360,
 369
 φορολογία 176, 427
 Φόρτος Θεόδωρος 152
 Φραγκίσκος Μαν. 16
 φραγκοεπισκοπή Μήλου, 422
 φραγκοεπίσκοπος 99
 Φράντζα· βλ. Γαλλία
 Φραντζέσκος, καθολικὸς ἐπ. Μήλου 99,
 422
 φρικώδης 207, 209, 274, 458, 461
 φυλαχτὰ 127, 351
 Φώτης 179
 φωτιές 260
 χαιρετῶ 223, 282, 470, 474, 475, 481
 Χαλέπι 104, 320, 471
 Χάλκη 213, 462
 Χαλκηδόνας Δ', Οἰκ. Σύνοδος 138, 344
 Χάνδακας 284
 Χανιά 127
 Χαντζερῆς Κωνστ. 426
 χαρίσματα 479
 χαρτιά - χαρτοπαιξία 255, 263, 265,
 350, 359· βλ. καὶ ζάρια
 χαρτοφύλαξ 95
 Χασάνπεγης 460
 Χασεκὴ Ἀλῆ ἀγᾶς κρῆς 428
 ΧατζηἈποστόλης 147, 148
 χατζῆδες 113
 Χατζηπέτρος Γεώργιος 429
 ΧατζηΤζανετῆ Θωμά, ἀρχόντισσα 187,
 429
 χειραφέτηση 440
 χειρόγραφα 115, 168, 170, 238, 247,
 291, 307, 348, 355, 357, 366, 367,
 374· βλ. καὶ κώδικες
 χειροτονία 122, 126, 194, 224, 257,
 259, 261, 264, 349, 353, 360, 371
 χῆρες 264, 282, 283, 288, 451, 475
 Χερρονήσου, ἐπ. 124
 Χιλανδαρινοὶ 95
 χιλὲ 198
 Χίος 92, 103, 123, 163, 183, 194, 198,
 292
 Χίου, μ. 201
 χοροὶ 260, 261, 263, 350, 351
 χρέος 99, 100, 118, 171, 178, 255, 264,
 314, 326, 369, 423, 476
 χρῆστες 211, 248, 356
 χρηματισμὸς 397, 405
 χρῆση 167, 168, 171, 174, 190, 196,
 206, 211, 241, 266, 278, 303, 307,
 387, 394, 397, 403, 411, 417, 420,
 421, 423, 434, 435, 441, 444, 447,
 481
 Χριστόφορος, ἐπ. Ἀπολλωνιάδος 429
 Χριστόφορος, ἀγιοταφίτης 202
 Χρονικὸ παπαΣυναδινοῦ, 115· βλ. καὶ
 Συναδηνὸς
 Χρονικὸν 1570, 378
 Χρονικὸν Σφραντζῆ 379
 Χρονογράφος 293, 378, 380· βλ. καὶ
 Δωρόθεος
 χρόνος 61, 64, 67, 68, 75, 82, 97, 208,
 278, 307, 344
 Χρύσανθος Ἱεροσολύμων· βλ. Νοταρᾶς
 Χρ.

χρυσός (μάλαμα) 158, 187, 375, 429
 Χρυσόστομος· βλ. Ἰωάννης Χρυσ.
 χῶμα 393
 χωρίζω 282
 χωρία δυσπειθῆ 435

ψαλμοκατάρα 117
 ψάλλω 302, 412
 Ψαρά 464
 ψευδεπίγραφα 358
 ψευδομάρτυρες -ία 116, 117, 165, 180,
 191, 347, 353· πβ. μάρτυρες

A.S.V., Duca di Candia, 414
 Barberin. gr. 390, 163
 Bassadona 127
 cadileschieri 426
 Consiglio dei X, 310
 Curzola Νικόλαος 415
 Foscari Alvise 127, 420
 Foscari 414
 Goad-Godus Thomas (Γῶδος) 381
 Goar (Γῶδαρ) 161, 482

ψευτοδιδασκαλίες 326
 ψυχή 15, 69, 82, 131, 140, 144, 151,
 191, 154, 156, 158, 159, 166, 183,
 187, 191, 204, 206, 208, 209, 217,
 221, 223, 226, 245, 276, 278, 367,
 270, 276, 278, 282, 283, 284, 288,
 289, 296, 299, 300, 301, 309, 355,
 398, 401, 444, 459, 464, 468

ὠμοφόριο 115, 117, 163, 178, 182, 183,
 185, 186, 189, 327, 347, 383, 457
 ὠρες 479

Gritti Domenico 416, 419
 Malebranche 398
 Maury Alfred 291
 Metzger M. 237
 Miklosich-Müller 143
 mufti 426
 Pace Gioachino 88
 Propaganda Fidei 295
 Trevisan 414
 Vendramin Vincenzo 416

Προσθήκες καὶ διορθώσεις

Σελ.-στ.	ἀντί	διάβαζε
10, 19	Πενθέκτη	Πενθέκτης
16, 7	μεταβολές	συνθήκες
17, 19	ἐλληνική	νεοελληνική
51, 34	Proimion	Prooimion
23, 17	Καραβίας	Καραβίας, Ἀθήνα
58, 23	ἀπόλαυση	ἀπόλαυση ἐκ μέρους τοῦ ὑποκειμένου.
62, 26	ἀποσπάσουν	προσελκύσουν
63, 2	συμπεριφορᾶς	χριστιανικῆς συμβίωσης
66, 3	ἐπενεργήσουν	ἐνεργήσουν
68, 28	ἐκδόσεις	ἐπανεκδόσεις
70, 3	σέ μερικὲς	γιά
71, 4	τὰ ἐξασφαλίζει	ἐξασφαλίζονται ἀπὸ τὸ κύρος καὶ τῇ
71, 5	ἡ θέση	τῇ θέσῃ

Σελ.-στ.	ἀντί	διάβαζε
74, 23-24	καὶ μάλιστα... στέρηση	δηλαδή ἡ στέρηση τοῦ ἀξιώματος καὶ
76, 27	ὀνομασία	προσωнуμία
76, 28	ἔχει γίνει	χρησιμοποιηθεῖ
77, 16	ἀνθρώπων	ἀπὸ ἀνθρώπων
77, 22	καλύτερο	ἰσχυρότερο
78, 28	Πρὸς	Μέ
79, 14	διευρύνεται	διευρύνεται συνεχῶς
79, 18	ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.	ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ.
80, 3	κατορθώνουν	κατορθώνουν ἢ ἐπιχειροῦν
81, 29	ἐπιτίμιο	ἐπιτίμιο;
84, 19	πατριάρχη	πατριάρχη καὶ τῇ σύνοδο τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου
84, 26	ὅσων	τῶν στοιχείων ποὺ
89, 33	ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐλέγξουν	οἱ ὅποιοι βέβαια δὲν εἶταν σὲ θέση νὰ γνωρίζουν
90, 27	ἐπιβολῆς	ἐπιβολῆς ἀφορισμοῦ ἐκ μέρους τῶν
99, 21	ἔχει φύγει ἀπὸ	δὲν βρίσκεται μέσα στὰ
102, 4	ἄρμοδιότητάς	δικαιοδοσίας
103, 8	πράγματα	πράγματα
108, 29	προοίμιου	προοιμίου
109, 11	ἀπόσπασης	ἐκδοσης
112, 5	ὁ Μεχμέτ Β΄	ὁ σουλτάνος Μεχμέτ Β΄
112, 7	τὸν Γεννάδιο	τὸν πατριάρχη Γεννάδιο
120, 6	ἀποκομμένος	ἀποκομμένος
121, 29	δουκάτα.	δουκάτα, ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσθεση ὁδηγεῖ σὲ μεγαλύτερο ποσό. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ λαμβασμένη ἀνάγνωση τῶν ποσῶν.
124, 12	Στὴν πληροφορίες	Στὶς πληροφορίες
131, 24	προσπαθοῦν	ἐπιχειροῦν
153, 36-37	fidel êtres absents	fidèle être absous
156, 25	μιὰ παρόμοια εὐχή	ἡ ἀντιγραφὴ μιᾶς παρόμοιας γραφῆς
176, 4	ἐμπεδόθηκε	ἀποτέλεσε
176, 17	προσωπικὲς	ἰδιωτικὲς
184, 7	ἀνέρευση	ἀνεύρεση
187, 6	τῆς αἰώνιον	τὴν αἰώνιον
196, 15	ποινῆς.	ποινῆς, ἀλλὰ καὶ ὅταν ὁ δράστης καταστεῖ ἐπώνυμος.
210, 7	πρακτικὲς	ἐπίγειες
218, 25	μποροῦν	μποροῦσαν
226, 5	ἐπιβληθοῦν	ὑποβληθοῦν
239, 21	Πρόγραμμα	Πρόγραμμα Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία, 15ος-19ος αἰ.
254, 11	περιπτώσεω	περιπτώσεων
255, 5	ἐπισκόπου	ἐπισκόπου
270, 5	σχεδὸν πάντοτε	τὶς περισσότερες φορές
271, 24	ἀφορισμένου.	ἀφορισμένου, ἢ γιὰ ἄλλους πρὸ «ταπεινούς» λόγους θὰ ἤθελαν νὰ ἄρουν τὴν ποινή.
300, 10	ἐνεργο ποίησηποινῶν	ἐνεργοποίηση ποινῶν

Σελ.-στ.	ἀντὶ	διάβαζε
300, 14	αἰώνιο	αἰώνια
305, 13	ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ σύμβολα	ἀπὸ τὰ σύμβολα
306, 3	ἀπετέλεσε	ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναδείχτηκε σὲ
307, 2	ἐν τινὶ μέτρῳ	μέτρῳ· ὅπως ἰσχύει ἄλλωστε καὶ γιὰ κάθε ἄλλο ἐνδικο μέσο.
315, 38	ἐπενέργει	ἐπενέργεια
316, 28	διχονιῶν	διχονοιῶν
317, 7	πολλὰς δεκαετίες	ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα
328, 3	ὀρρωδοῦν	κάμπτονται
333, 8	ἀφ' ὅσον	ἐφ' ὅσον
335, 31	ἰσχυρότατο	παντοδύναμο
340, 16	δίνουν	προσφέρουν
341, 9	θεῖοις	θείοις
342, 18	ἐφαρμογῆς	ἐπιβολῆς
344, 5	ποὺ	ὅταν
344, 21	ἀλόγων	παραλόγων
345, 35	γνώρισε	ἀπέκτησε
346, 19	σημασία τοῦ	σημασία του
346, 35-36	(φ. τὰ 77 ^α -80 ^α).	(φ. 77 ^α -80 ^α).
347, 29	ἔχομε	ἔχουμε
363, 21	5	6
373, 7	σ' αὐτὰ θὰ	σ' αὐτὰ ποὺ θὰ
378, 2	στοιχεῖο	ἐπιχειρήμα
389, 21	ἔχει δημοσιεύσει ἓνα μέρος	ἔχει δημοσιεύσει αὐτὸ τὸ τμῆμα ποὺ περιείχε τὸ χειρόγραφο αὐτό.
392, 7	δὲν πιστεύει	ἀπορρίπτει
393, 9	ἄδυναμία	ἀναποτελεσματικότητα
394, 15	ἀλλὰ καὶ σὲ	ἢ λόγῳ τῆς ἐπιβολῆς γιὰ
398, 1	καλυτερέψουν	βελτιωθοῦν
407, 12	ἀντιπροσωπεύουν.	ἀντιπροσωπεύουν σχετικὰ μὲ τὸ αὐτο- κέφαλο τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας.
408-409	ὁ Φαρμακίδης ... ἰδέες. Ὁ	ἡ διένεξη θὰ τερματιστεῖ ἀλλὰ ὁ
411, 15	ἱστορικὲς πηγές, οἱ ὁποῖες	πηγές ποὺ
412, 5	ἐπισημαίνει	ἐπισημάνει
420, 6	διοικεῖται...δικαίου.	ποὺ διαθέτει ὁργανωμένο σύστημα ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης.
420, 30	<i>Excommunicatio.</i>	<i>Excommunications.</i>
424, 1	χριστιανὸς	χριστιανός
431, 14-15	ὅμως...ἀποφύγει	πρέπει ἀπαραίτητα νὰ περάσει
435, 1	οἷς	οἷς
436, 3	συνέχεια	συνέχει
443, 20	προκειμένου αὐτὴ	ὅταν ἡ τελευταία ἐπιζητεῖ
449, 12	κατηγοροῦσε τὸν Κανονισμό	ἀσχοῦσε ὁξεία κριτικὴ κατὰ τοῦ Κανονισμοῦ.

ΑΦΟΡΙΣΜΟΣ

Η ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΜΙΑΣ ΠΟΙΝΗΣ ΣΤΙΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΗ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ ΣΕ ΔΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1997 ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΣΠΥΡΟΥ Φ. ΛΕΝΗ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΜΑΓΝΟΜΑΤΤ 115 ΓΡΑΜΜ. ΑΥΣΤΡΙΑΣ . ΣΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΙΝΑΚΑ ΤΟΥ ΛΕΟΥ ΜΟΣΚΟΥ «Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ» (1653) . Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΠΥΡΟ ΣΓΑΡΔΕΛΗ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΕΞΗΚΟΣΤΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

Η Β' ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΕ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΕΓΙΝΕ ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2004 ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» • ΣΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΤΗΣ Β' ΕΚΔΟΣΗΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑ ΑΠΟ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΣΤΟ ΣΙΝΑ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
Θεσμοί καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ – Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγή τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, τ. 1, Ἀθήνα 1987.
(ISBN 960-7094-34-4)

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀνεπίσημα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καὶ μαρτυρίες τοῦ 1476*, Ἀθήνα 1988.
(ISBN 960-7094-00-X)

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ «Ἱερὸς Κῶδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στὸ β' μιστὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα: Τὰ μόνον γνωστὰ σπαράγματα*, Ἀθήνα 1992.
(ISBN 960-7094-06-9)

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ θεσμὸς τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1995.
(ISBN 960-7094-32-8)

Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Ἀφορισμὸς. Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποιητῆς στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1997. [β' ἔκδοση 2004].
(ISBN 960-7094-33-6)

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999.
(ISBN 960-7916-04-2)

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀφιερῶματα καὶ δωρεές τὸν 16ο αἰ. στὴ Μ. Ἐκκλησία. Θεσμικὲς ὀψεις τῆς εὐσέβειας*, Ἀθήνα 2002.
(ISBN 960-7916-19-0)

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Πὰ τοὺς Φαναριῶτες. Δοκιμὲς ἐρμηνείας & Μικρὰ ἀναλυτικά*, Ἀθήνα 2003.
(ISBN 960-7916-30-1)

(ISBN 960-7094-33-6)